Stephen O'Shea

İNANÇ DENİZİ

ORTAÇAĞ AKDENİZİNDE İSLÂM VE HIRİSTİYANLIK

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

STEPHEN O'SHEA

Gazeteci ve çevirmen Stephen O'Shea, *The Perfect Heresy: The Revolutionary Life and Death of the Medieval Cathars* ve *Back to the Front: An Accidential Historian Walks the Trenches of World War I*, kitaplarının yazarıdır. Tarihte geçen muharebe alanlarını ve Akdeniz'i ziyaret etmiş olan yazar, Providence, Rhode Island'da hayatını sürdürüyor.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Stephen O'Shea
İnanç Denizi
Ortaçağ Akdenizinde
İslâm ve Hıristiyanlık
Çeviren Egemen Demircioğlu

Sea of Faith
Islam and Christianity in the
Medieval Mediterranean World

© 2006 by Stephen O'Shea, through
Akçalı Telif Hakları Ajansı

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 359
Tarih 38

ISBN 978-605-399-212-7

1. Baskı İstanbul, Temmuz 2011

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / Faks: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Nihal Ünver
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Dizin Bora Bozatlı
Düzelti Remzi Abbas
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

O'Shea, Stephen.
İnanç Denizi: Ortaçağ Akdenizinde İslâm ve Hıristiyanlık / Stephen O'Shea, çev. Egemen Demircioğlu.
p., ill.; map.; cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-212-7 (pbk.)

1. Mediterranean Region—History, Military. 2. Islamic Empire—History, Military.
3. Europe—History, Military. 4. Battles—Mediterranean Region—History.
5. East and West. I. Title. II. Demircioğlu, Egemen.
DE84.08419 2011

STEPHEN O'SHEA

İNANÇ DENİZİ
ORTAÇAĞ AKDENİZİNDE İSLÂM VE HIRİSTİYANLIK

ÇEVİREN
EGEMEN DEMİRCİOĞLU

Babama ve annemin hatırasına...

İçindekiler

vii Teşekkür

1 GİRİŞ Mezquita ve Ayasofya

23 BİRİNCİ BÖLÜM Yermük 636

63 İKİNCİ BÖLÜM Puvatya 732

103 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Kurtuba

135 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Malazgirt 1071

169 BEŞİNCİ BÖLÜM Palermo ve Toledo

205 ALTINCI BÖLÜM Hıttin 1187

265 YEDİNCİ BÖLÜM Las Navas de Tolosa 1212

297 SEKİZİNCİ BÖLÜM İnanç Denizi

325 DOKUZUNCU BÖLÜM Konstantinopolis 1453 ve Konstantiniye

369 ONUNCU BÖLÜM Malta 1565

399 SONSÖZ

403 Sözlük
405 Kitapta Adı Geçen Kişiler
413 Seçme Kronoloji
417 Kaynakça
427 Dizin

Teşekkür

Her şeyden önce, bu kitabın hazırlandığı yıllar boyunca benden desteğini esirgemeyen ve kahrımı çeken aileme teşekkür ederim. Jill Pearlman (ortak, eş, seyahat arkadaşı ve yazar), benim takıntı nöbetlerimden birine daha sabır, güler yüz ve iyi niyetle katlandı. Ona ne kadar teşekkür etsem azdır. Enerji dolu küçük kızlarım Rachel ve Eve de, bana, palalar ve mancınıklar dışında bir dünya olduğunu hatırlattılar. Her zaman olduğu gibi, iki erkek kardeşim ve babam, böyle şeylerle uğraşmama pek anlam veremeseler de, beni teşvik ettiler. Annem, 2004 yılında, son hastalığında aramızdan ayrıldı. Eğer yaşasaydı bu kitabı beğenirdi diye umuyorum. Ama o öyle iyi kalpliydi ve sevgisi öyle büyüktü ki, beğenmese bile söylemezdi. Ebeveynlerim Anne Conlon ve Daniel O'Shea'ye, 1949 yılında kendi inanç denizlerini aşarak İrlanda'dan Kanada'ya göç etmiş olmalarından dolayı her zaman minnettar olacağım.

Bu kitap, Rhode Island, Providence'ta ve Fransa'da Perpignan yakınlarındaki bir çiftlik evinde yazıldı. Araştırmalarım esnasında Akdeniz çevresinde birtakım eksantrik seyahatler yapmam gerekti; dolayısıyla, birçok yerde ve birçok kişiden yardımlar gördüm.

Etkili oldukları kadar da yakıcı olan redaksiyon tavsiyeleri için romancı Eli Gottlieb'e teşekkür ederim. Kendisi New York'ta birlikte geçirdiğimiz günlerden eski arkadaşımdır ve usta bir düz yazı doktorudur. Yazarlık işlerinde, Allen Kurzweil de çok yardımcı oldu. Allen dışında, geçmişin ve bugünün birçok başka Provence sakini bana her konuda küçük veya bü yük çapta

yardımcı oldular. Bunlar arasında, Ernesto Aparicio, Denis Baldwin-Beneich, Popanha Brandes, Anna Cousins, Jill Donnelly, Claude Goldstein, Vladimir Golstein, Paule Khoury, Barbara Ann Markel, Brendan McCaughey, Todd Mennillo, Elli Mylonas, Bruno Schneider ve William Viall'ı ve Brown Üniversitesi'ndeki Rockefeller Kütüphanesinin ve Providence Athenaeum'un personelini belirtmek isterim. Güney Fransa'nın Rousillon bögesinde, etrafımız bir kere daha sıcakkanlı Katalanlarla çevriliydi. Onların *Ça va le bouquin*? (kitap nasıl gidiyor?) sorusu, artık herkesin anladığı bir şaka haline gelmişti. Komşumuz Henri Fabresse'e teşekkür ederim; bizi düştüğümüz çukurlardan kurtardığı ve bir sebze bahçesi yapmamız için toprağı sürdüğü için. Asla eksilmeyen ilgileri için Francis ve Martine Péron'a, tam gereken kitabı ödünç verdiği için Peter Turkie'ye ve coşkulu desteği için Suzanne Lowry'ye teşekkür ederim. Ama, her şeyden önce, Thuir'deki Djuroviç ailesine minnettarlığımı belirtmek isterim: Vladimir, Yovanka ve zamansız vefatı herkesi kedere boğan merhum Roselyne. Birçok şeyi paylaştığımız arkadaşımız Roselyne'i hepimiz çok özlüyoruz.

Poitiers'ye yaptığım araştırma gezisinde bana ev sahipliği yapan Graziella Ibanez ve Matthew von Piepenburg'a teşekkür ederim. İspanya'da, Bautista Martinez Ceprian, araştırmamda bana muazzam yardımlarda bulundu; hatta, bir kere, Las Navas de Tolosa'da beni içine düştüğüm çalılardan kurtardı. Cordoba başlıklı bölüm için, şair ve mütercim Peter Cole'un önerileri son derece yardımcı oldu. Malta konusunda, bilgece uyarıları için David Brussat'ya ve Valetta'da, bir barda bir şeyler içerken ada hakkındaki ansiklopedik bilgilerini benimle paylaştığı için Alberto Nocera'ya teşekkür ederim. Palermo için, şehrin yerlisi olan Eduardo Fichera'nın tavsiyelerinin paha biçilmez bir yardımı oldu.

İstanbul, Doğu Akdeniz etrafında yaptığım yolculukların merkezi oldu ve bu şehirde yeterince vakit geçirdim. Doğup büyüdüğü şehrin her köşesini bilen Ermeni bir müzisyen olan Ayda Manukyan, beni İstanbul'da uzmanlara özgü bir rahatlıkla gezdirdi. Akademisyen Feridun Özgümüş bana şehrin kara surlarını gezdirdi, köşe yazarı Figen Batur Boğaz gecelerini gösterdi. Arkeolog Gül Pulhan, Doğu Anadolu'da olsun Güney Suriye'de olsun beni nereye gitmek istiyorsam oraya götürdü. Benim muhallebi çocuğu oryantalizmim karşısındaki soğukkanlı ironisi bizi çok güldürdü. Bana çok iyi bir yardımcı ve dost oldu. Ayrıca, Melek Taylan, Aydın Uğur, John Freely, John Ash, Niels Stoltenborg ve Rum camisinin yerini gösteren küçük Fatih'e de teşekkür ediyorum.

Doğu Anadolu'da, şoförüm Abidin'e ve Kültür Bakanlığı'nı Malazgirt'te temsil eden Ali İhsan'a teşekkür borçluyum. Halep'te, her müşterinin yazar gibi göründüğü (bu yüzden kendimi biraz garip hissettim) Baron Hotel'in personeli bana her zaman çok iyi davrandı. Sempatik bir insan olan Velid Malah, gözü gibi baktığı 1955 model Studebaker Commander'ıyla beni Aziza'da Cebel Ensariye dağlarındaki Haşhaşi kalelerine götürdü. Şoför Adnan Kadour, Suriye topraklarından Golan'a yaklaşma gayretlerimizde yolumuzu bulmaya çalışırken kontrol noktalarını atlatmak konusunda çok yaratıcı davrandı. İsrail'de, Davide Silvera müstesna bir tercüman olduğunu kanıtladı ve benim 12. yüzyıl Galile'sinden başka bir şeyle ilgilenmeyen bir müşteri olmamı hiç yadırgamadı.

Yayıncı ve editörlerime de teşekkür ederim –Peter Carson, Andrew Franklin, George Gibson, Scott McIntyre– beni cesaretlendirdikleri ve sabırları için. Ayrıca, temsilciliğimi yapan Chuck Verrill ve Liz Darhansoff'a da borçluyum. Profile'dan Kate Griffin'e büyük bir minnet borcum var. Ailesiyle birlikte en olmayacak şeyi yaptı: beni Londra'da sanki memleketimdeymişim gibi hissettirdi. Paris'te, Sandy ve Elizabeth Whitelaw ve onların yanı sıra Valérie Chassigneux, Cathy Nolan, Heidi Ellison, Scott Blair, Randy Koral, Ruth Marshall, Mitchell Feinberg ve Vali ve Pierre Budestchu, bu savurgan arkadaşlarına her zaman sıcak davrandılar ve konukseverlik gösterdiler. Paris'teki Bibliothèque Nationale'in ve Institut du Monde Arabe kütüphanesinin personeli hiçbir zaman yardımlarını esirgemediler. Ayrıca, Mourad Vahba'ya teşekkür ediyorum. Ve New York'ta, George Lange, benim bir fotoğrafta biraz olsun eli yüzü düzgün görünmemi sağlamak için neşeyle bütün yeteneklerini kullandı.

Bana çeşitli şekillerde yardımcı olmuş bütün bu insanlar bu kitapta şüphesiz bulunmakta olan yanlışlık ve talihsizliklerden elbette ki hiçbir şekilde sorumlu değillerdir. Ne yazık ki, bu kusurlar sadece bana ait. Osmanlıların Rodos kuşatması konusunda yazmış 18. yüzyıl Fransız tarihçisi Vertot, masasına çok geç gelen belgeleri yüzünde aldırmaz bir ifadeyle geri çevirmiş ve şöyle demiş: *Mon siège est fait* (benim kuşatmam bitti). Benim de artık denizim bittiğine göre, birkaç kere ıskaladıysam okuyucularım umarım beni affederler.

GİRİŞ

Mezquita ve Ayasofya

Cordoba,* Guadalquivir** Nehri'nin renksiz ve solgun kıyıları boyunca taş döşeli sokaklar ve avlulardan oluşan beyaz bir labirent gibi etrafa yayılır. Eski şehir, geleneksel İspanyol kültürünün başkentlerinden biridir ve bir sürü satıcı ziyaretçilere bilinen flamenko dans giysileri veya plastikten Conquistador*** kostümleri satmak için uğraşıp durur. Ne var ki, kentin tarihi merkezine gittiğinizde, Cordoba'nın basmakalıp hikâyelere meydan okuyan bir yer olduğunu anlarsınız. Orada, kentin gururu olan, alışılmışın çok dışında bir mimari şaheseri durur. Şehrin muhteşem Mezquita'sı ("cami"'nin İspanyolca'sı), bambaşka bir kültür mirasına götürür sizi; bambaşka bir hatıraya, bambaşka bir geçmişe. Akdeniz'in kimin denizi olacağı üzerine yapılan tarihi mücadeleyle aşina olanlar için, bu dikkat çekici bina, aynı zamanda bu kitabın temasını da oluşturan, iki buluşma, iki farkına varma anı sunar.

İlk buluşma çabucak olur. Portakal ağaçlarıyla dolu avluyu geçip ana kapıdan içeri girdikten sonra, gözler ve kulaklar kendilerini uyum sağlamak zorunda hisseder. İkide bir patlayan flaşlar loşluğu mızrak gibi deler; gruplarını mabedin içinde oradan oraya koyun güder gibi sürükleyen turist rehberlerinin sesleri onlara eşlik eder. Ancak, bütün bunlar bir an için dikkatinizi dağıtsa da, çok geçmeden, iç mekânın yavaş yavaş gözünüzde şekillendiğini fark edersiniz. Sıra sıra uzanan incecik mermer sütunlar dikkatinizi çeker. Bunların

(*) Kurtuba – ç.n.
(**) Vadilkebir – ç.n.
(***) İspanyolcada "fatih" anlamına gelir – ç.n.

her biri iki adam boyundadır. Serin zemin taşları üzerinde askerler misali dizilmiş gibidirler. Bütün bu askerî düzen görünümüne rağmen, üzerinizde oluşan etki hiç de bir resmî geçit monotonluğu değildir. Tam tersine, Mezquita'nın ince paradoksudur bu: Aslında bir ızgara düzeninden ibaret olan bir plan boyunca, rüya gibi, sürekli hareket eder görünen açıklıklar yaratılmıştır.

Her sıradaki bitişik sütunların başlıkları, yarım daire şeklinde yüksek kemerlerle birbirine bağlanır. Kemerlerin yapı taşları, münavebeli olarak kırmızı ve beyaz taştan şeritler halindedir. Bu tipik süsleme unsuruna, *voussoir* deniyor. Renklerin yarattığı bu şaşkınlığa, daha da büyük bir hacim şaşkınlığı eklenir bu sefer: Her kemerin üzerinde onun ikizi olan bir kemer daha vardır. O da alttaki gibi şeritlidir. Böylece, birbirinin aynısı iki taştan eğri arasında hilal şeklinde bir boşluk oluşur ve bu bütün cami boyunca sonsuzcasına uzayıp gider. Mekânların bu art arda görünüp kaybolma oyunu,[1] ne tarafa dönerseniz dönün, perspektifi canlandırır; bir lolipop bahçesini andıran iç mekân, sanki her şey sürekli ve hep birlikte aynı anda hareket ediyormuş gibi görünür. Tıpkı namaz kılan bir cemaat gibi.

Bu şaşırtıcı camiyi yaptıran Abdurrahman, Cordobalı bir soyludur. Camiyi M.S. 8. yüzyılda yaptırmıştır. Abdurrahman, ani değişmeler ve dramatik yeni perspektifler konusunda birinci elden tecrübeye sahip biriydi. Emevi sülalesindendi. Yani, İslâm'ın ilk yıllarında başkentleri Şam'dan bütün İslâm dünyasını yöneten halifelerin soyundan geliyordu. 750 yılında, doğup büyüdüğü yer olan Suriye'den kaçmak zorunda kalmıştı.[2] Çünkü rakip bir sülale olan Abbasiler, Ebü'l Abbas es-Seffah önderliğinde iktidarı ele geçirmişlerdi. Es-Seffah, bir takma addır ve anlamı "kan dökücü"dür. Emeviler'in neredeyse tek kişi kalmamacasına öldürüldüğünü düşünürsek, lakabın anlamı daha iyi anlaşılır. Katliamdan sadece Abdurrahman kurtulabilmişti. Bütün Akdeniz'i boydan boya at sırtında kat edip, ta İspanya'ya varmış ve orada kendi krallığını kurmuştu.

Abdurrahman ve ardılları, Cordoba'da, izleyen iki yüzyıl boyunca Mezquita'yı yaptırdılar ve genişlettiler. En son ve en büyük ilave, Mansur'un

1 Cami, bin yılı aşkın bir zamandır ziyaretçilerini hayran bırakmaktadır; özellikle de, bilen bir gözle bakan ziyaretçileri. Jerrilynn D. Dodds, der., *Al-Andalus: The Art • Islâmic Spain*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1992'de, Dodds'un "The Great Mosque of Cordoba"sında şunu okuyoruz: "Bu karnavalsı çözümde, kendini tekrar eden öğelerden oluşan ve belli bir monotonluk arz eden bir temel yapı tipinin, çılgın bir üç boyutlu labirente dönüştüğünü görüyoruz. Sanki bir aynalar galerisindesinizdir ve kemerlerin dur durak bilmeyen akisleri ve renklerin *staccato* kargaşası, bakanın kafasını karıştırmakta, insanı, bu inceliklerin caminin çehresine dayattığı karmaşıklıkları çözmeye davet etmektedir" (12).

2 Abdurrahman'ın olağanüstü hikâyesi Üçüncü Bölüm'de anlatılmaktadır.

Üst üste binmiş çizgili kemerleriyle ünlü Cordoba Mezquita'sı.

hâkimiyeti döneminde oldu. Mansur, kukla bir Emevi prensinin arkasında gerçek iktidarı elinde tutan acımasız bir vezirdi.[3] Mezquita'nın büyüklüğünü iki katına çıkarmasının yanı sıra (bunu yaparken, şerit süslemeli, çift at nalı kemerli sütun sıralarına hiç dokunmamıştır), camiye birtakım madeni kandiller de ekledi. Bunlar, İspanya'nın kuzey batı ucundaki Compostela'yı yağma ettiğinde ele geçirdiği çanlar eritilerek yapılmış kandillerdi. 997 yılında meydana gelen bu olayın ardından, oradaki bir azizin kalıntılarının bulunduğu kutsal mekân da kirletilmişti. Söz konusu aziz, Ortaçağ'da, çılgınca bir sofuluk akımının esin kaynağı olacaktı. Santiago Matamoros'un[4] (yani Arap Ka-

3 Mansur'un kelime anlamı, "Fatih" veya "Muzaffer"dir. Mansur'un hikâyesi Üçüncü Bölüm'de anlatılmaktadır.

4 9. yüzyılın başlarında, ayrıntılarını bilmediğimiz bir şekilde Compostela'da bir ceset bulundu ve hemen cesedin Havari Yakup'a ait olduğu iddia edildi. Ceset, "mucize eseri olarak deniz yoluyla İber Yarımadası'nın kuzeybatı sahiline kadar gelmişti. Ananeye göre, İber Yarımadasını Hıristiyanlaştıran Yakup'tur. Yakup'un kalıntılarının bulunması, Asturias krallığındaki kiliseye patrik-

sabı Aziz Yakup'un) çanları, artık Mansur'un Mezquita'sında masum masum duruyorlar, sapasağlam oldukları her hallerinden belli olan Araplar vezirlerinin zaferleri için şükür namazı kılarken camiyi aydınlatıyorlardı.

Yolunu şaşırmış çanların hikâyesi, Mezquita'nın sunduğu ikinci çarpıcı buluşmanın ipuçlarını da verir. Ziyaretçi Mansur'un eklediği kısma geldiğinde, Mezquita'nın hem cami hem de camiden başka bir şey olduğu artık kesinleşmiştir. Havadar bir meyve bahçesini andıran sütunların tam ortasında bir Hıristiyan mabedi durmaktadır. Kule gibi yükselen bu Barok katedral, içinde bulunduğu yapının çatısını delip dışarı fırlamıştır. Estetik bir koçbaşı diyebileceğimiz kilise, baştan aşağı tasvirlerle dolu çılgıncasına yoğun bir süslemeye sahiptir – doğrusu, Hıristiyan mabet Müslüman ev sahibine karşı bundan daha kaba bir davranışta bulunamazdı. Hıristiyanlar, 1236 yılında Cordoba'yı Müslümanlardan söküp aldılar; ama sözünü ettiğimiz göz kamaştırıcı ilave ancak 15. ve 17. yüzyıllarda yapılmıştır. O zaman da, şehir ileri gelenlerinin karşı çıkışlarına rağmen. Kilisenin yapılmasına izin veren monark,[5] yapıldıktan sonra binaya bakmış ve acı acı şunları söylemiştir: "Sizin veya başka birinin herhangi bir yerde yapabileceği bir bina diktiniz[6] ama bunun için dünyada eşi bulunmayan bir şeyi mahvettiniz."

Mezquita'nın içindeki Santa Maria Mayor Katedrali, övülmeye layık olup olmadığı bir yana (katedrali sevmeyen birisi yakınlarda onun için 'su toplamış deri gibi bir şey; insanı yoruyor'[7] şeklinde bir ifade kullanmıştır), sırf oradaki varlığıyla, Guadalquivir Nehri üzerine kurulu bu şehirde sanatsal tercihlerin çok ötesine giden bir dinlerarası rekabetin elle tutulur tanığı niteliğin-

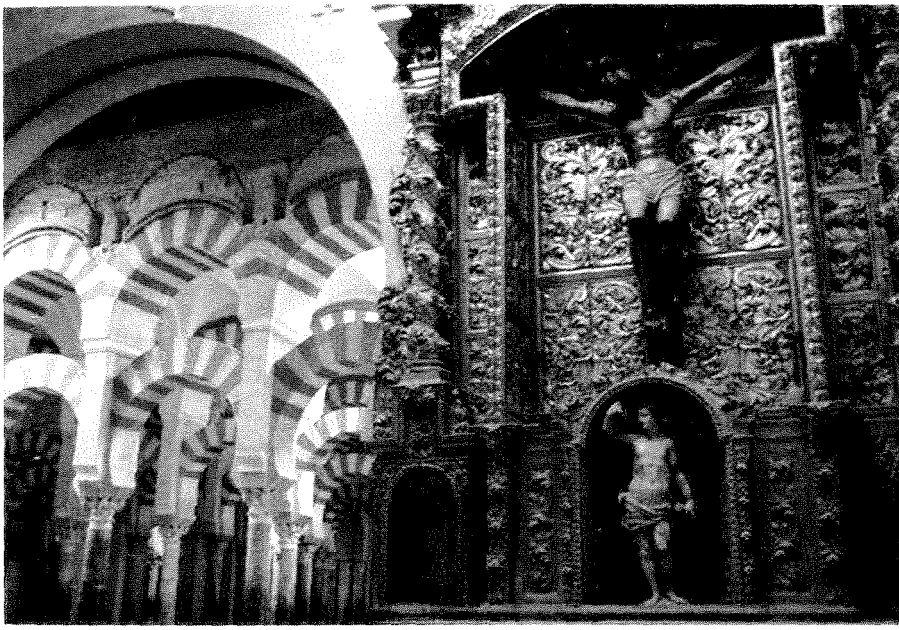
---

lik statüsü kazandırdı (Kilise bir Havari tarafından "kurulmuş" olduğu için). Ayrıca kilise, bu sayede Hıristiyanlığın ilk kiliselerinden olma vasfını kazandı ve böylece, Roma, İskenderiye, Antakya veya Konstantinopolis gibi büyük Hıristiyanlık merkezleriyle rekabet edebilecek bir konuma geldi. Santiago'ya yapılan hac yolculukları, çabucak savaşa benzer bir nitelik kazandı: yolculuğun başında, *Camino*'ya giden yolun güzergâhı, Hıristiyanları Müslümanlar'dan ayıran'tampon bölge'ye zaman zaman çok yaklaşan bir alanın etrafını dolaşıyordu. 844 yılındaki Clavijo Savaşı'nda, Havari Yakup'un göz kamaştıran cüppeler içinde, kar beyazı bir atın üzerinde ortaya çıktığı ve Hıristiyanlara düşmanla savaşlarında rehberlik ettiği iddia edilmişti. İşte bu yüzden ona 'Arap Kasabı' anlamına gelen *Matamoros* adı verilmiştir." Franco Cardini, *Europe and Islam*, çev., Caroline Beamish, Blackwell, Oxford, 2001, s. 37, 38-39.

5 Charles V (1500-58), İspanya Kralı, Aragon Kralı (Aragon'un İtalya'daki müstemlekeleriyle birlikte), Burgundiya Dükü ve Kutsal Roma İmparatoru. Habsburgların en şanlı hükümdarı olan bu monarkın tek rakibi, payitahtı Konstantiniye olan Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dı. Bkz. Onuncu Bölüm.

6 Richard Fletcher, *Moorish Spain*, University of California, Berkeley, 1993, s. 3.

7 Michel Butor, *The Spirit of Mediterranean Places*, çev. Lydia Davis, Marlboro/Northwestern, Evanston, Ill., 1997, s. 11. Katedralin Hıristiyanların eklediği bir çıbana benzetilmesi, bu konudaki başka yazılarda da görülür.

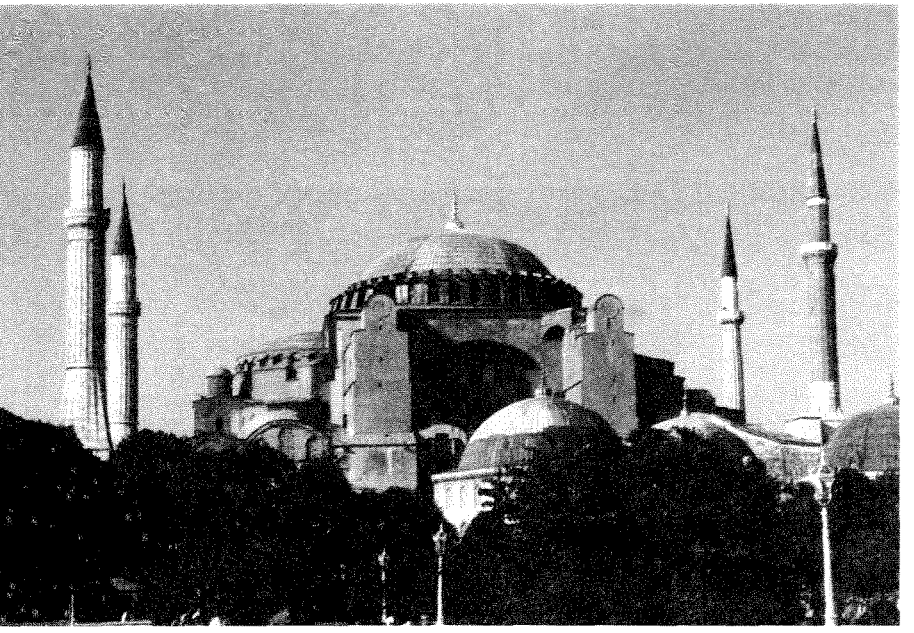
Dinî palimpsestler: Mezquita'daki Santa Maria Mayor Katedrali'nin figüratif dua sanatı.

dedir. Abdurrahman nasıl kaçarken bütün Akdeniz'i boydan boya kat etmişse, bu rekabet (ve buluşma) da, bütün Akdeniz'i ve etrafındaki birçok ülkeyi içine almıştır.

Akdeniz dünyasının öbür ucunda, Mezquita'nın çift kimliklilik konusundaki tek rakibi olan bir anıt yer alır. İstanbul'daki Hipodrom'un dibinde, göklere yükselen koca kubbeleri ve darmadağın bir meyve tabağını hatırlatan soluk nar kırmızısı duvarlarıyla Hagia Sophia, Hıristiyanlık'taki klasik kültür egemenliğinin son zafer çığlığı gibidir. Bu Kutsal Bilgelik kilisesi, İmparator Iustininaos'un dünyaya meydan okumak ve geçmişin büyüklerini geçmek yönündeki bir hamlesiydi. "Süleyman, seni geçtim"[8] diye fısıldadığı söylenir, 27 Aralık 537 günü daha yeni bitmiş olan kilisesinin muazzam kubbesinin altında ilk kez yürüdüğü zaman. O anın heyecanı içinde, kendi yaptırdığı kubbenin Roma'daki Panteon'un kubbesini ve dolayısıyla onun barındırdığı pagan tanrılarını gölgede bıraktığını da belki sözlerine eklemiştir.

Bugün, Hagia Sophia, tıpkı Mezquita gibi, içinde belirsiz mırıltıların yankılandığı bir akis odası gibidir. Yapının muazzamlığı karşısında biraz da

8 John Julius Norwich, *A Short History of Byzantium*, Vintage, New York, 1997, s. 66.

Iustinianos'un Hagia Sophia'sı, Osmanlı'da Ayasofya Camii'ne dönüştürüldü ve dört minareyle süslendi. Yapı bugün bir müze.

korkmuşa benzeyen turist grupları, kilisenin ışıklı gri-altın sarısı iç mekânında ilerlerken onlarca farklı dilin birbirine karıştığı bir ortamda rehberlerinin açıklamalarını dinlerler. Mabet, başından geçen bütün deprem ve yağma felaketlerine, arada sırada meydana gelen çökmelere rağmen (553, 558, 989, 1204, 1346 yıllarında kilisenin başına türlü felaketler gelmiştir), 1500. yıldönümünün arifesinde, mimarlık sanatının şimdiye kadar bize kazandırdığı en etkileyici iç mekân hacmine sahiptir. Kubbenin tepe noktası, mermer zeminin üzerinde on beş katlı bir apartman boyu yükseklikte asılı gibi durur. Kubbeyi, dört kitlesel ayak ve kuzeyde ve güneyde yer alan iki devasa yarım-kubbe taşımaktadır. Dev bir mağarayı andıran nefin üç yanında galeriler yer alır. Bunlardan ikisi, zarif mermer sütunlar tarafından taşınır. Sütun başlıkları, ortasında Iustinianos ile onun imparatoriçesi Teodora'nın monogramları bulunan, birbirine geçmiş akantuslardan ve palmiyelerden oluşan yoğun bir oyma işiyle süslüdür.

Hagia Sophia, bütün muhteşemliğine rağmen, sanat eseri bakımından nispeten yoksuldur. Galerilerde bulunan birkaç bölük pörçük mozaik, artık kaybolmuş olan bir ihtişamın nasıl bir şey olduğunu hayal etmemize yardım-

cı olur. Bu eksikliğin bir kısmı, 9. ve 10. yüzyılların büyük ikonoklazma hareketine bağlanabilir. Kutsal tasvirlerin sapkın, dolayısıyla tahribi caiz kabul edildiği bir dönemdir bu. İkona kırıcılara karşı olanlar –yani ikona severler–, sonunda kazanan taraf oldular. Ne var ki, onların sonradan yarattıkları kültür mirasının çoğu da aynı şekilde ebediyen kaybolmuştur. Bu son kaybın neden ileri geldiğini anlamak için, kilisenin güney galerisindeki bir yazıya bakmak yeter. Duvarlardan birinde, diz kapağı seviyesinde, tek başına duran bir mezar taşında Henricus Dandolo'nun adı okunur. Bu, zamanın Venedik hâkimidir. Kör ve seksenlerinde bir ihtiyar olduğu halde, 1204 yılında, başında bulunduğu haçlı ordusu ile birlikte hem kiliseyi hem de bütün kenti talan edip harabeye çevirmiştir.

Üst kattaki bir galeride gözden uzak duran bu hiç de kutsal olmayan ironi dışında, Hıristiyan ikonografisinden bu kadar az iz kalmış olmasının asıl sebebi, Mezquita'da da çarpıcı bir şekilde gördüğümüz rekabetle ilgilidir. Ziyaretçi, mabede girer girmez, Hagia Sophia'nın artık İsa'ya adanmış bir yer olmadığını anlar. Tıpkı Cordoba'daki anıtta olduğu gibi, bu koca bina, artık bir işgalciyi ve yine tek tanrılı olan bir işgalciyi barındırmaktadır. Ancak, bu sefer roller değişmiştir. Anıt, Iustinianos'un 537 yılında yaptırdığı muhteşem katedrali iken, Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında camiye çevirdiği Ulu Cami'si olmuştur. Söz konusu yıl, o zamanki adıyla Konstantinopolis'in (yani bugünkü İstanbul'un) Osmanlı Türklerinin eline geçtiği yıldır. Artık Hagia Sophia, Ayasofya olmuştur.

Art arda gelen padişahlarca yaptırılmış göklere yükselen dört minaresiyle daha da güzelleşen Ayasofya, 1932 yılına kadar İslâm dünyasının simge yerlerinden biri olmaya devam etti. O tarihte, Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet yönetimi, binayı müzeye çevirdi. Cordoba'dakilerin aklına hiç gelmeyen laikçe bir hareketti bu. Binanın 479 yıllık cami geçmişi izlerini bırakmıştı şüphesiz ama, içerideki hacim hiç bozulmamıştı. Birkaç şık ilave –hünkâr mahfili, minber (Cuma hutbesi için kullanılır), mihrap (Kıble'yi, yani Mekke yönünü gösterir)– vardır ama bunlar, kubbeyi kaplayan kalın Kufi hatların göz alıcı güzelliğinin yanında fark edilmez bile. Hatta şunlar yazılıdır: "Esirgeyen Bağışlayan Allah'ın adıyla, Allah göklerin ve yerin nurudur.[9] Onun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fanus içinde. Fanus sanki inci gibi parlayan bir yıldız." Zamanında aynı derecede hürmet görseler de, aynı derecede şık olmayan altı tane de lev-

9 John Freely, *Istanbul*, A&C Black, Londra, 2000, s. 88.

Ayasofya: 6. yüzyıl Bizans mühendisliği ve 19. yüzyıl Osmanlı sofuluğu. Kenarlarda yuvarlak levha duvar askıları.

ha vardır. Bunlar, duvara asılmış, devasa büyüklükte, kalkana benzeyen levhalardır; üzerlerinde altı kutsal isim yazılıdır: Allah, Muhammet ve İslâm'ın ilk dört halifesinin adları. Iustinianos ile Teodora'nın monogramlarının bunların yanında küçücük kaldığı kesindir.

Yine de, Iustinianos'un mimarları tarafından yaratılan eser öyle bir mimarlık şaheseridir ki, yapılan hiçbir dinî değişiklik yapının karakterini değiştirememiştir. Osmanlı padişahlarının usta mimarları, hünerlerini, İstanbul'un en büyük Müslüman mabetleri –Süleymaniye, Sultanahmet– olan başka binalarda kullanmışlar, Ayasofya'ya olan saygılarını onun muazzam kubbesini taklit etmek suretiyle göstermişlerdir. Günümüzün Bizans uzmanlarından biri, Osmanlıların bu dev camileri için (ki Ayasofya bunların ilki sıfatını taşır), "sanki minareler muazzam birer iğne, camiler de bu iğneler tarafından yere saplanmış bulutlar"[10] benzetmesini yapmıştır. Ne var ki, bu binaların, dingin görünüşlerine kavuşmadan önce bir şeyleri yerinden edip, bir şeyleri gasp etmeleri gerekmiştir: Tıpkı Konstantinopolis'in Hıristiyanlığı'nın Bizantium'un Tanrılarının yerine geçmesi gibi; veya, aynı şekilde, Abdurrahman'ın Mezquita'sının, eskiden orada bulunan Vizigot kilisesinden yapı elemanları devşirilerek yapılmış olması gibi. Vizigot kilisesi yapılırken de, Roma dönemi Cordoba'sının pagan tapınağının sütunları ve sütun başlıkları kilisenin ayaklarının yapımında kullanılmamış mıdır? Akdeniz dünyası, üst üste gelmiş inanç ve kültür katmanlarıyla zaten zengin bir dünyaydı; Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki buluşma ise, bu zenginliği tekrar ve bu sefer muazzam bir şekilde artıracaktı.

İmparator Büyük Iustinianos 14 Kasım 565'te öldü. Ananeye göre, ondan beş veya altı yıl sonra Hazreti Muhammet doğdu. O tarihten itibaren bin yıl boyunca, 7. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar, İslâm ile Hıristiyanlık Akdeniz dünyasında üstünlüğü ele geçirmek için çekişeceklerdir. Mezquita ve Ayasofya'da dramatik ve kalıcı bir şekilde sergilenen rekabettir bu. Ortaçağ'da bu iki dinin zaman zaman yakıcı, ama zaman zaman da uyumlu bir şekilde gerçekleşen karşılaşması, günümüzün çatışmaları hakkında kamuoyunu bilgilendirmek (ve manipüle etmek) için söylenenlerin büyük bir kısmının fonunu teşkil etmektedir. Her ne kadar çok uzak bir geçmişte kalmış olsalar da, belli başlı olayları ve yerleri hatırlamakta veya en azından zihnimize doğru sırayla yerleştirmekte fayda vardır. Müslümanlarla Hıristiyanların ortak bir tarihe sa-

10 John Ash, *A Byzantine Journey*, Random House, New York, 1995, s. 28.

hip oldukları fikri herhalde hiçbirimize yabancı değildir; özellikle uygarlıklar çatışmasının kaçınılmaz olduğu düşüncesinin[11] yine geçer akçe olmaya başladığı bugünlerde. Bir de, her iki tarafa da (tıpkı insanı hayran bırakan Mezquita'da olduğu gibi) değişken perspektiflerle bakmak zorundayız; yoksa, çatışmanın yanı sıra birlikte varolmanın da yaşandığı uzun bir tarihe haksızlık etmiş oluruz.

Hikâyenin büyük bir kısmını şüphesiz ki savaşlar oluşturuyor. Söz konusu iki inanç, Akdeniz'in çevresinde yükselmiş ve düşmüş uygarlıklarca muharebe meydanlarında sancak gibi taşındılar. İnsanları eyleme ittiler, onlara inanılması zor kahramanlıklar yaptırdılar; kuşatma araçlarıyla ve silahlı adamlarla görülen işlere Tanrı'yı karıştırdılar. Vahşi bir çağın banal şiddetine tabiat üstü ve yüce bir görünüş kazandırarak, savaş alanlarının en rezil gaddarlıklarını bile kutsal işlermiş gibi göstererek, insanoğlunun ezeli aç gözlülüğüne saygıdeğer kılıflar uydurdular.

Aslında çok daha uzun olan bir şiddet listesinden yedi muharebe seçtik. Bunların, Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki karşılaşmanın askerî yönünü yansıtan örnekler olmasını istedik. Seçilen savaşların, bütün akademik dünyanın çağ açıcı nitelikleri konusunda birleştiği dönüm noktaları veya popüler tarih ananelerinde insanların kutladığı veya üzüntüyle andığı olaylar olmasına dikkat ettik. İlk iki muharebe, yani Yermük ve Puvatya (Poitiers), karşılaşmanın başlangıç dönemine aittir: İki tarafın da birbirini daha tanımadığı, Müslüman ordularının sanki gökten inmiş gibi ortaya çıkıp Akdeniz kültürünü sonsuza kadar değiştirecekmiş gibi göründüğü dönem. Ortadaki üç savaş (Malazgirt, Hıttin, Las Navas de Tolosa (İkab Savaşı)), çatışmanın doruğuna ulaştığı anları temsil ederler. Bu dönemde, savaşanların birçoğu, kafirlere karşı dinlerini savunma duygusu içindeydiler. Akdeniz'in çevresinde meydana gelen savaşlarda, din, hiçbir zaman 11. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında oynadığı kadar büyük bir rol oynamadı. İstanbul'un alınışı ve Malta, yani anlatacağımız son iki sa-

11 Samuel P. Huntington'ın *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Touchstone, New York, 1996) adlı kitabına ve onun gibi kötümser bir 'ya ak ya kara' bakış açısıyla yazılmış başka kitaplara tepki olarak, son zamanlarda, günümüzün Hıristiyan-Müslüman ilişkilerine Haçlılarla Mücahitlerin savaşı gibi bakan yaklaşımı çürütmeye veya en azından biraz rafine etmeye yönelik birkaç akademik çalışma çıkmıştır. Bence, bunların içinde en iyisi, Richard W. Bulliett'in *The Case for Islamo-Christian Civilization* adlı kitabıdır (Columbia University, New York, 2004). Kısa, canlı ve kışkırtıcı bir kitaptır. Elinizdeki kitapta savunulan başlıca fikirlerden birine vurgu yapmaktadır: yani Hıristiyanlık ile İslâm'ın aslında kardeş oldukları ve bunun kardeşler arasında olabilecek bütün ortaklık ve düşmanlıkları da beraberinde getirdiği düşüncesi. *Sea of Faith*'ten edindikleri izlenimleri günümüzün sorunlarıyla ilişkilendirmek isteyenlere, Bulliett'i okumalarını öneririm.

vaş, modern çağların başlangıcında meydana gelmiştir. Atlantik çağının ufukta belirmesi ve din iman dinlemeyen ticari çıkarların kendilerini göstermeye başlamasıyla birlikte, eskiden beri kullanıla gelmiş din için savaşma söyleminin yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başladığı dönemdir bu. 16. yüzyıl sona erdiğinde, Akdeniz artık bir iman denizi olmaktan çıkmıştı. Bir ticaret veya korsanlık deniziydi belki, ama asla bir iman denizi değildi artık.

Savaş tablosu, Akdeniz dünyasının bir ucundan öbürüne kadar uzanır. Muharebelerin meydana geldiği yerler, günümüzdeki ülke adlarıyla ve dünya sahnesine çıkışlarının kronolojik sırası izlenerek şöyle sıralanır: Suriye, Fransa, Türkiye, İsrail, İspanya, tekrar Türkiye ve Malta. Coğrafi yayılım böyle olunca, çeşitli dönemlerde çeşitli halkların ön plana çıkması doğaldır. Zamanla, mücadelenin tarafları olarak, bir yanda Türkler Arapların, diğer yanda Frenkler Bizanslıların yerine geçmiş; Normanlar, Berberiler, Slavlar, Moğollar, İtalyanlar ve İspanyollar da olaylarda rol oynamışlardır. Bunların önderlerinden bazılarının adları evrensel tarihin ve folklorun parçası olmuş ise de (Selahattin Eyyübi, El Cid), bazı başkaları, en az onlar kadar renkli veya etkili şahsiyetler oldukları halde, bugün ancak yerel olarak tanınmaktadırlar (Sırbistan'ın Prens Lazar'ı, Türklerin Alparslan'ı).

Ama hep de çatışma olmamıştır. Birlikte yaşama ve birbirine karışma dönemleri de olmuştur (İspanyollar buna *convivencia* derler). Bu tür dönemler Ortaçağ'daki Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin diğer yüzünü teşkil eder. Cordoba'dan İstanbul'a, Kahire'den Palermo ve Toledo'ya kadar, bütün Akdeniz havzası boyunca, Müslüman-Hıristiyan ortaklığının yaşandığı noktalar yer alır. Alimler, mütercimler, tacirler ve din adamları bu dünyada oradan oraya gezerek eski zamanların o güzel kültür alışverişi günlerine katkıda bulunmuşlardır. Masal-tarih kitaplarının askerî müziğinin arkasında, kulak kabarttığınız zaman duyulabileceğiniz bir fon müziği şeklinde, değişen derecelerde ama kesintisiz bir Müslüman-Hıristiyan işbirliği vardır. Convivencia, Ortaçağ'ın bütün bir bin yılına damgasını vurmuştur; savaşla açılıp savaşla kapanan dönemlerde bile. *Convivencia*'nın dört başı mamur yaşandığı dört merkez (Emevilerin Kurtuba'sı (Cordoba), Hıristiyanların Toledo'su (Tuleytula), Normanların Palermo'su ve Osmanlıların Konstantiniye'si (Konstantinopolis), Ortaçağ Akdeniz'inde olup bitenleri en az herhangi bir cihat savaşı veya haçlı seferi kadar doğru şekilde temsil eder niteliktedirler. Büyük muharebelerin yanı sıra *convivencia* dönemlerini de dikkate aldığımız zaman, ancak o zaman, Hıristiyan-Müslüman karşılaşmasının net bir resmini oluşturabiliriz. Günümüzün birçok din şoveninin söylemini belirleyen, günün ihtiya-

cına göre işine geleni hatırlayıp işine gelmeyeni unutuveren yaklaşıma kafa tutan bir resimdir bu.

Doğrusunu söylemek gerekirse, uzak geçmişteki Hıristiyan-Müslüman karşılaşmasını bu kadar az tanımamızın nedeni, sadece kültürel at gözlükleri olmayabilir; yani, müfredatı belirleyen toplum hangisiyse onu yüceltmeye çalışan tarihler dışında bir şey öğrenilmemesinden ibaret olmayabilir mesele (bu son söylediğimize bir örnek olarak, Ortaçağ imajını renklendirecek bir Müslüman İspanya'nın ışıltısının Batılı tarihlerinde ne kadar az yer aldığını düşünmek yeter). Yabancılığımızın büyük kısmı, inceleme konusu döneme ait İslâm kaynaklarını bilmemekten kaynaklanmaktadır. Halbuki, sonuçta iki taraflı bir ilişki olan Hıristiyan-Müslüman karşılaşmasında, dengeyi sağlayacak bu sesleri dinlemek muhakkak gereklidir. Son yarım yüzyılda bazı profesyonel tarihçilerin yaptıkları çalışmalar sayesinde, bu kaynaklar artık tercüme halinde mevcuttur (Gerçi bunların içeriğinin büyük kısmı, uzman olmayan okuyucuya henüz sunulmamıştır).

Son olarak, bugün ne kadar gündemde olursa olsun, İslâm ile Hıristiyanlığın birbiriyle temaslarının ilk yüzyıllarındaki ortak tarih, yine de, ulaşılmaz gibi görünen çok uzak bir geçmişe aittir. Neyse ki, bu tarihin dekorunun çağrışım gücü son derece yüksektir. Fernand Braudel, Akdeniz'in büyüsünü şöyle anlatır: "Tabii sırf Akdeniz'i seyrederek her şeyi açıklamaya imkân yoktur.[12] Değişen dozlarda hesapları kitapları, kaprisleri ve talihsizlikleriyle insan tarafından yaratılmış karmaşık bir geçmiş söz konusudur. Ancak, bu öyle bir denizdir ki, geçmişten birtakım sahneleri sürekli bizim için yeniden yaratmaktan hiç bıkmaz; onlara yeniden hayat verir, onları, yıllar öncekiyle aynı manzaranın içine, aynı gökyüzünün altına yerleştirir, ama bu kendi gözlerimizle görebildiğimiz bir gökyüzü, kendi gözlerimizle görebildiğimiz bir manzaradır. Bir an düşüncelerinizi yoğunlaştırır veya hayale dalarsanız, geçmiş hemen gözünüzün önünde canlanmaya başlar."

Büyük tarihçinin değerlendirmesi doğrudur. Akdeniz dünyasının eski muharebe alanlarını ve şanlı bir geçmişe sahip kentlerini ziyaret ettiğiniz zaman, eğer oralarda uzun zaman önce neler olduğunu anlamak isteyen bir gözle bakarsanız, bunun size kazandıracağı mekân duygusu ile uzak geçmişi çok daha derinlemesine kavrayabilirsiniz. Bu çok eski hikâye ister ölümle ister yaşamla dolu olsun (veya, Cordobalı bir dükkancının dediği gibi, ister *Conquistador* kostümü içinde ister flamenko dans giysileri içinde olsun), bugün hâlâ

12 Fernand Braudel, *Memory and the Mediterranean*, çev. Siân Reynolds, Vintage, New York, 2001, s. 3.

yerinde duran şeylerden ve geçmişin şimdiki temsil ediliş biçiminden birtakım anlam kırıntıları toplamak mümkündür. Hatta, esen rüzgarla salınan bir sedir ağacından bile bir şeyler öğrenilebilir. Molla ile piskopos pek hoşlanmayacak ama, inanmak için görmek gerekir.

* * *

Mezquita'dan Ayasofya'ya, Endülüs'ten Doğu'daki uzak kıyılara kadar; Balear, Tiren, İyon, Adriyatik, Libya ve Ege Denizleriyle; Mayorka, Korsika, Sardunya, Sicilya, Malta, Girit, Rodos ve Kıbrıs adalarıyla; ikide bir araya giren yarımadaları, üç tarafını çeviren kıtaları, art arda dizili gözden uzak koyları, ne yapacağı belli olmayan akıntıları ve korkutucu boşluğuyla, şarap kırmızısı veya *Grand Bleu* mavisi veya Beyaz (Türkçe'de Akdeniz[13]) rengiyle, üzerinde tarih oyununun oynandığı biçimsiz bir sahne gibidir Akdeniz. M.Ö. 260'da Roma cumhuriyetinin denizcileri Kartaca donanmasını Mylae (Milazzo, Sicilya) muharebesinde yendikleri zaman, muzaffer gemicilerin *"Mare nostrum! Mare nostrum!"* diye bağırdıkları söylenir. Nitekim, o tarihten itibaren yüzlerce yıl boyunca bu gerçekten "Bizim Deniz", daha doğrusu onların denizi, olacaktır.

Ama Romalıların *mare nostrum*'u, denizin kendisinden ibaret değildi. Latince adının (*medius terra*, 'ortadaki topraklar') çağrıştırdığı gibi, Akdeniz aynı zamanda onu çevreleyen toprakları da içeren bir kavramdır. M.S. 2. yüzyıla gelindiğinde, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti bu Akdeniz dünyasının tamamını içine alıyordu ve bu dünyayı oluşturan toplumların tümü şu veya bu derecede Greko-Romen düşünce ve toplumsal örgütlenme modelinden etkilenmişlerdi. Bu müthiş bir başarıydı ve eğer bir gün imparatorluk ortadan kaybolursa, değerli bir miras olacaktı.

Eninde sonunda çözülme kaçınılmazdı. Akdeniz, Roma'nın boyunduruğundan sıyrılıp kurtuldu. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar, bu yeni durumdan en kârlı çıkan Doğu Roma İmparatorluğu oldu. Doğu Roma'nın merkezi, 330 yılında Büyük Constantinus tarafından antik Bizantium kentinin üzerine yeni Roma olmak üzere kurulmuş olan Konstantinopolis'ti. Antik çağların sona erişinden sağ çıkan Doğu Roma, eski mal sahibinin düşüşünden sonra daha uzun süre *Mare Nostrum*'un büyük kısmını hâkimiyeti altında tutacaktı (Roma'nın çöküş yılı, genel olarak 476 kabul edilir).

---

13 Bu denizin renginin beyaz olduğu, hatta İstanbul'un bir Akdeniz kenti olduğu konusunda bütün Türkler mutabık değildir. Orhan, "The White Sea is Azure", *Istanbul, Many Worlds, Mediterraneans* 10, Kış 1997-98, s. 487-91.

Paris
Tours
Poitiers
Cluny
Angoulême
Santiago de Compostella
Bordo
AKİTANYA
Milan
Moissac
Cenova
León
Dax
Auch
Toulouse
Avignon
Roncesvalles
Burgos
Pamplona
Narbonne
Marsilya
Piza
LEÓN
ARAGON
Pireneler
La Garde-Freinet
Tulon
KASTİLYA
Zaragoza
Liguryan
Korsika
Barselona
Toledo
Medinaceli
Lizbon
Sagrajas
Badajoz
Calatrava
Alarcos
LA MANCHA
BALEAR ADALARI
Sierra Morena
Valencia
Córdoba
Las Navas de Tolosa
Sevilla
Mayorka
Sardunya
ENDÜLÜS
Jaén
Balear Denizi
Granada
Cebelitarık Boğazı
Cebelitarık
Tanca
Algeciras
Ceuta
Oran
Cezayir
Kartaca
Tunis
Sidi Ukbe
Kayrevan
Sufetula
MAĞRİB
İFRİKİYE
Marakeş
Kerke
Cerba
Trablus
0 100 200 300 400 500 mil
0 500 km

K
dapeşte
Belgrad
KARADENİZ
Niğbolu
Varna
Kosovo Polje
Nove Brodo
agusa
Sofya
SIRBİSTAN
TRAKYA
Edirne
Boğaz
Erzurum
İstanbul
Kadıköy
Malazgirt
Marmara Denizi
Gelibolu
İznik
Ankara
Ahlat
Selanik
Çanakkale
Derylaeum
Van Gölü
Kayseri
Preveze
Ege Denizi
Midilli
ANADOLU
Urfa
Lepanto
Konya
Atina
Halep
MORA YARIMADASI
Antakya
İyonya Denizi
Mystra
Oniki Adalar
SURİYE
Hama
Rodos
Kıbrıs
Humus
Trablusşam
Girit
Şam
AKDENİZ
Hittin
Yermük
Busra
Akka
Taberiye Gölü
Kudüs
Aşkalon
Lût Gölü
Dimyat
Gazze
İskenderiye
Beerşeba
Bilbays
Kahire
SİNA
MISIR

Zamanla, *mare nostrum*'un doğulu varisi, imparatorluğun niteliğini değiştirdi. Yöneticilerin dili artık Latince değil Yunancaydı. Dünyaya bakış açıları da kökten bir değişime uğramıştı. İktidarın meşruluğu tek tanrılı bir din tarafından sağlanır hale geldi. Roma, İmparatorluk yüzyıllarının çoğunda imparatorlarını tanrılaştırmıştı; ama Roma'nın Akdeniz'i yine de çok sayıda dine hayat hakkı tanıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun (Doğu Roma İmparatorluğu'na sonradan tarihçiler tarafından bu ad verilmiştir) Akdeniz'inde ise, güçlü bir inanç sistemi iktidarın hizmetine girdi ve Akdeniz halklarının tek bir inananlar cemaatinin hepsi aynı şekilde düşünen üyeleri olmalarına çalışıldı.

Bu inanç, Hıristiyanlıktı. Bir Yahudi mezhebi olarak başlayıp yüzyıllar geçtikçe evrensellik iddiasında bulunmaya başlamış bir dindi bu. Peygamberi Nasıralı İsa, takipçilerinin çoğu tarafından Tanrı olarak görülüyordu. İsa'nın takipçilerinin din yayma gayretleriyle antikitenin ruhani manzarası dönüşüme uğrayacaktı. Yahudiliğin üvey evladı Hıristiyanlık, Yunanca konuşulan dünyada yaygınlaşan şeklinde, İsa'nın Yahudiler tarafından beklenen Mesih olduğunu ve Yahudiliğin kutsal kitaplarının (Hıristiyanlar bunlara Eski Ahit derler) onun öğretisinin öncelleri olduğunu iddia etti. Eski din M.S. 70 yılında Filistin'de çıkan bir Yahudi ayaklanmasının Roma güçlerince acımasızca ezilmesi ve Yeruşalim'deki ana tapınağın yıkılması ile ağır bir darbe yerken, Hıristiyanlık ilk günlerinde ara ara gördüğü zulümlerden sağ çıkmasını bildi, bütün *mare nostrum*'da serpilip gelişti ve sonunda inananlarının sayısı bakımından Yahudiliği geçti.* Hıristiyanlık, 4. yüzyılda hem Doğu hem de Batı Roma İmparatorluğu'nda resmî din olarak kabul edilmesinden sonra (daha önce Konstantinopolis'i kuran İmparator Constantinus tarafından ayrıcalıklı din ilan edilmişti), hem varoluş sorunlarını münasip şekilde sonuca bağlayacak bir hakem, hem de, daha önemlisi, siyasî iktidarın dayanağı olarak yerini almış bulunuyordu. Akdeniz'in bütün işlerinde artık bir Tanrısal meşruluk ruhu dolaşıyordu. Akdeniz, sık sık söylendiği gibi, bir "Hıristiyan gölü" haline gelmişti.

Ne var ki, sular durulmuş değildi. Bu yeni Akdeniz'in Hıristiyanları, kurtarıcılarının niteliğinin tam olarak ne olduğu konusunda gürültülü bir kavgaya tutuşmuşlardı. İsa'nın niteliği konusundaki tartışmalar, bütün *mare nostrum*'da yankılandı. Mezhep farklılıkları yüzünden katliamlar yaşandı, konsiller toplandı. Kalkedon'da (Türkiye'de Kadıköy), 451 yılında, Orto-

(*) Yahudiliğin, M.S. 1. yüzyılda Filistin dışında milyonlarca mensubu olduğu sanılmaktadır.

doks Hıristiyan doktrini bir kere daha kabul edildi. Karar verildi ki, İsa'nın biri insan biri de Tanrı olmak üzere iki niteliği vardı. Bunlar birbirlerini tamamlıyorlardı ama aynı zamanda iç içe geçmişlerdi. Dahası, İsa, Tanrısal karakterlerden oluşan bir üçlemenin parçasıydı. Her ne kadar İmparator bu kararı damgasını vurarak onaylamışsa da, Suriye, Mısır, Ermenistan, Batı Mezopotamya, Kuzey Afrika ve İspanya'ya ve İtalya'nın büyük kısmına muhalif Hıristiyan doktrinleri (Monofizitizm, Ariusçülük, Nesturilik)[14] hâkimdiler. Bu konu üzerinde öyle gürültü koparılıyordu ki, Konstantinopolis'e giden bir ziyaretçi şunları not etmiştir: "Her yerde; mütevazı hanelerde,[15] sokaklarda, çarşıda, sokak köşelerinde, insanlar en akla gelmedik şeyleri konuşuyorlar. Lokantada hesap istesem, cevap olarak Meryem'in İsa'yı bakire olarak doğurması hakkında bir yorum yapılıyor. Ekmeğin fiyatını sorsam, bana Baba'nın Oğul'dan büyük olduğunu söylüyorlar; hamam hazır mı dediğim zaman, Oğul'un yoktan var edildiği cevabını alıyorum." Bu şiddetli münakaşaların üzerine, bir de, Kilise'nin ilk dönemlerindeki beş patrikliğin (İskenderiye, Antakya, Konstantinopolis, Kudüs ve Roma) çoğu zaman ihtilaflı olan ilişkileri ve protokolde kimin önde olacağı tartışmaları ekleniyordu. Pagan tarihçi Ammianus Marcellinus'un dediği gibi: "Hıristiyanların birbirine yaptığı hayvanlığı hiçbir vahşi hayvan insana yapmamıştır."[16]

Bütün bunlara rağmen, 6. yüzyılın ortasına gelindiğinde, belirli bir Hıristiyanlık alemi ortaya çıkmış bulunuyordu. Eski Roma'yı deviren barbar halklar (Vandallar, Vizigotlar, Ostrogotlar), ya hadleri bildirilmiş ya da batıda yeni yeni yeşermekte olan Hıristiyan uygarlığının yaratılmasına yardım etmeye ikna edilmiş durumdaydılar. Yetenekli bir Bizans generali olan Belisarius, efendisi İustinianos adına İtalya ve Kuzey Afrika'yı fethetmiş, böylece Konstantinopolis'in elinin uzandığı yerleri Akdeniz'in öbür ucuna kadar genişletmişti. Eğer bu yeni dünyaya bir yerden bir tehdit gelecekse, bu, Mezo-

---

14 Kısaca açıklamak gerekirse; monofizitler, İsa'nın tek bir niteliği olduğuna ve İsa'nın Tanrı olduğuna inanırlar. Ariusçülük, Libya-Mısırlı bir din adamı olan kurucusu Arius'dan dolayı böyle anılır. Bu inanca göre, Kutsal Üçleme içinde Oğul (İsa), Baba tarafından yaratılmıştır; dolayısıyla İsa, doğaüstü bir varlıktır ama evrenin yaratıcısı değildir. Nesturilik, Antakyalı piskopos Nestorius'tan dolayı bu adla anılır. Nesturilere göre de, İsa iki ayrı kişidir. Bu inançtan olanlar takibe uğramış ve birçoğu Mezopotamya'ya kaçmıştır.

15 *Gregory of Nyssa*'nın sözleri. René Guerdan'ın *Byzantium: Its Triumphs and Tragedy* adlı eserinde (çev. D. L. B. Hartley, G. P. Putnam's Sons, New York, 1957). Bu ünlü pasajın birçok farklı tercümesini gördüm. Günümüz insanlarınca daha rahat anlaşılacağını düşünerek kitapta yer alan [İngilizce] tercümeyi tercih ettim.

16 G. W. Bowersock, "Seeing the Voice of the Lord", *New York Times Book Review*, 6 Nisan 2003, sayfa 22'de alıntı olarak yer almıştır.

potamya ve ötesinden, İran'daki 400 yıllık Sasani İmparatorluğu'dan bekleniyordu. Sasani orduları, uzun zamandan beri ara sıra topraklarından çıkıp Bizanslılarla ve onların müttefikleriyle itiş kakış çarpışmalarına girerek şanslarını deniyorlardı. Akdeniz halkları, çok daha büyük bir rakibin doğmak üzere olduğunun ve İsa'nın niteliği hakkındaki kafa ütülemelerinin kısa zamanda solda sıfır kalacağının hiç farkında değillerdi.

7. yüzyılın ilk yarısında, aynı derecede inandırıcı olan yeni bir dinî dünya görüşü *mare nostrum*'un kıyılarına ulaştı. Yeni dinin çıkış yeri Hicaz'dı; yani Arap yarımadasının orta-batı kısmı. Bu dini insanlara anlatan kişi olan Muhammed, Mekke'nin köklü kabilelerinden olan Kureyş kabilesinden bir tüccardı. Cebrail'den ve Tanrı'dan kendisine birçok kez vahiy geldiğini iddia ediyordu. Bunlar, önce Araplara sonra da bütün bir insanlığa indirilmiş vahiylerdi. Meleğin ve Tanrı'nın Muhammed'e bu ziyaretleri, Tanrı'nın dünyaya İbrahim'le başlayarak Yahudilerin kutsal kitabında adı geçen peygamberler ve İsa ile devam eden bir dizi doğa üstü müdahalesinin sonuncusu kabul ediliyordu. Bunların sonunda ortaya çıkan din, yani İslâm (anlamı "teslim olmak"'tır) ve onun Tanrı tarafından yazdırılmış kitabı (Kur'an, "okumak"), Yahudilere inen (ve sonradan İsa tarafından üzerine eklemeler yapılan) vahiyleri kabul ediyor, onları Müslümanlarca tek Tanrılılığın en mükemmel şekli kabul edilen İslâm'a dahil ediyordu. Bu yeni bakış açısına göre, iki eski din şu veya bu şekilde asıl vahiyleri yozlaştırmışlardı. İbrahim, ilk tek Tanrılı peygamber olarak, aynı zamanda ilk Müslüman oluyordu ve İbrahim'in işlerinin ve onun soyundan gelenlerin işlerinin Yahudilerin kutsal kitabında anlatılan hikâyeleri, Kur'an ışığında tekrar yorumlanıyordu. Dolayısıyla, Hıristiyanlıkla İslâm arasındaki temel bir fark olarak, Yahudiliğin kutsal yazılarını İslâm kabul etmiyordu. Uzun bir peygamberler dizisinin sonuncusu olarak Muhammed'e gönderilen mesaj, daha öncekilerin hepsini iptal ediyor, onları düzeltip onların yerine geçiyordu.

Bundan böyle, Akdeniz dünyası, evrensel din olma iddiasındaki iki inanç arasında müthiş bir karşılaşmaya tanık olacaktı. En azından ilk başlarda, bu karşılaşmaya damgasını vuran şey, karşılıklı olarak birbirini anlamama oldu. Bizanslı Hıristiyanlar, önceleri, İslâm'ı, alelade sapkınlık çeşitlerinden biri, Tanrı'nın niteliği konusundaki ağız dalaşlarına katılan yeni bir taraf olarak gördüler. Muhammed'in mesajının getirdiği devrimci değişimin, o zamanın Hıristiyan düşünürlerinin en sofistike olanları tarafından bile anlaşılmış olması şüphelidir. Müslümanların, Ötekiler konusunda daha ince bir ba-

kış açıları vardı: Kur'an, Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı saygılı davranılmasını özellikle emrediyordu. Çünkü bunlar, her ne kadar şimdiki halleri çok eksik ve kısmen yozlaştırılmış olsa da, geçerli olan vahiyler indirilmiş insanlardı. Kur'an'ın bu emrine rağmen, Hıristiyanların putperest paganlar olduğu düşüncesini tümüyle ortadan kaldırmaya imkân yoktu. Muhammed, Arabistan'da çok Tanrılılığı yok etmek için yılrnadan çalışmıştı. "Allah'tan başka Tanrı yoktur", Müslüman iman ikrarının en önemli ifadesidir. Hıristiyan amentüsü için aynı derecede temel nitelikte olan akide ise (İnanıyorum; Göğün ve yerin Yaratanı,[17] her şeye gücü yeten Baba Tanrı'ya; ve Kutsal Ruh'tan gebe kalan Bakire Meryem'den doğan, O'nun biricik oğlu Rabbimiz Mesih İsa'ya), Müslümanlara (ve aslında Hıristiyan olmayan bütün diğer dinlerden insanlara da), Üçlü Birlik diye bir şeyden bahseden bu kavgacı insanların pekala birden fazla Tanrı'ya tapıyor olabileceklerini düşündürüyordu.

Birbirini anlamama düşmanlığa dönüşünce, çoğu zaman silahlar konuştu. Halbuki, İsa da Muhammed de kardeşlik vaaz etmişlerdi. Önceleri marjinal, barışçı bir inanç olan Hıristiyanlık, imparatorluk dini olunca asker giysilerini kuşandı. Ortaçağ ilerledikçe, şövalye zırhını da giyecek, Haçlı flamasını da eline alacaktı; keşişleri savaşçı, azizleri korsan olacaktı. İslâm ise, daha en başından siyasi bir dindi. Muhammed tam bu dünyanın adamıydı; Arap yarımadasını yönetimi altında birleştirmek için savaşlar yapmaktan çekinmedi. Muhammet'in haleflerinden her biri (başka deyişle Halifeleri), hem ruhani hem de dünyevi liderler olarak kabul ediliyorlardı; bu dünyada yaptıkları işler üzerinde, bunlar ne kadar açıkça siyasi nitelikte eylemler olurlarsa olsunlar, Allah'ın rızası vardı. Her şeyin Allah'ın rehberliğiyle yapıldığı varsayımı rahatlıkla katı bir despotluğa varabilirdi, ama İslâm'ın, bütün inananların kardeş ve eşit oldukları şeklinde kitleleri büyüleyen bir ilkesi vardı ve dolayısıyla halifenin şahıs olarak o makama layık olup olmadığını tartışma konusu etmenin yolu açıktı. Kötü bir Müslüman veya kötü bir komutan olan biri, gerçek bir halife olabilir miydi? Hıristiyanlığın ilk yıllarında İsa'nın niteliği konusundaki tartışmaların Hıristiyanlık için Akhilleus'un topuğu olması gibi, Muhammet'in halefinin kim olacağı üzerine yapılan kavgalar da bu genç dinin peşini bırakmayacak, bu konu üzerindeki çekişmelerle hanedanlar yükselip yıkılacak, hizipler oluşacaktı.

Her iki inanç da, kendi içlerindeki bölünmelere rağmen serpilip geliştiler ve kralların ve imparatorların ve sultanların düşünce ve eylemlerini derin-

17 Havarilerin iman ikrarının giriş cümlesi.

den etkilediler. 20. yüzyıl şüpheciliğinin doruğunda olduğu yıllarda kendinden emin bir şekilde yazan bir tarihçi şöyle demiştir: "Modern insan, kendi işlerinde dini birinci sıraya koymayı bıraktıktan sonra,[18] başka insanların başka zamanlarda dini gerçekten inanarak her şeyin başına koymuş olabileceklerini unuttu ve geçmişin büyük dinî hareketlerini yeniden inceleyerek bunlarda modern zihniyetlerin anlayabileceği türden çıkarlar ve amaçlar aramaya başladı." Laikliğin zaferini varsayan böylesine teklifsizce iddialı bir sözü bugün sarf etmek o kadar kolay değildir; ancak, tarihteki din temelli önemli anların maddeci yönlerini araştırmak fikri yine de geçerliliğini korumaktadır. Şüphesiz ki, hakikatte, Hıristiyan ve Müslüman toplumların karşılaşması sadece dini karaktere sahip bir şey değildi. Birçok başka nedenle de kıvılcımlar uçuşabiliyordu; bu nedenlerden en büyüğü, politikada ve devlet işlerinin yürütülmesinde nihai belirleyicinin savaş olduğu yönündeki inanıştı. Ayrıca, açgözlülük, jeopolitik rekabet, imparatorluk veya aile hırsları, bireysel megalomanlıklar ve psikopatlıklar da, hepsi kendi alışılagelmiş rollerini oynamışlardır. Müslüman-Hıristiyan karşılaşmasının ortaya çıkardığı meseleler halledilene kadar, Hıristiyanların ve Müslümanların kendi aralarında yaptıkları savaşlar durmamıştır. Müslüman hanedanlar, birbirlerini boğazlarken, en az kafirlere karşı savaşırken yaptıkları kadar kana susamışça davranıyorlardı. Hıristiyan dünyası için de aynı şey geçerliydi. Tekrar Ayasofya'ya dönersek, 1204 yılında Bizanslı Konstantinopolis'i yağma edenler Müslümanlar değil, Haçlı seferine çıkmış Latin Hıristiyanlardı.

Savaşın o zamanlar her yerde hayatın böylesine merkezî bir unsuru olması, Hıristiyan ve Müslüman toplumlarının birbiriyle karşılaşmasında inancın sahip olduğu temel önemi unutturmamalıdır. Bu kadar çok yüzyılın oluşturduğu bir uçurumun ötesinden bakarak tarihin bireysel aktörlerinin karakterleri ve dünyaya bakışları hakkında bir şey söylemek zordur ama derlenebilen verilerden çıkarabildiğimiz kadarıyla, değişik düzeylerde de olsa dini inançlar işin içindeydi. Örneğin, Hıttin Savaşı'nın kahramanı olan ve Kudüslü Haçlılar'ı yenilgiye uğratan Kürt komutan Selahattin Eyyübi, öyle görünüyor ki samimi bir şekilde dindar olan bir insandı ve kendisine göre Müslümanlar'a ait olan Filistin'in Frenk istilacıların elinde olması onu derinden yaralıyordu. Diğer yandan, Puvatya'daki zaferiyle Hıristiyanlık için Avrupa'yı kurtaran adam olarak uzun süre yüceltilen Charles Martel, öyle görünüyor ki, ortalama bir savaş atından daha fazla dinî duyguya sahip değildi. Bu tür örnekler, hatta

---

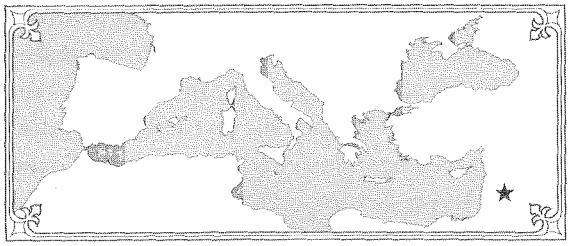
18 Bernard Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, Basic, New York, 2003, s. 136.

bütün bir toplum için geçerli olanlar bile, amaçları ne kadar dünyevi olursa olsun, güçlülerin eylemlerinin son derece gerçek olan ruhani sonuçlarının önemini azaltamaz. Biz bugün Akdeniz'in dinsel coğrafyasını, yani hangi ülkelerin (nüfus çoğunluğu itibariyle) Müslüman veya Hıristiyan olduğunu, sanki böyle olmak zorundaymış gibi kabul ediyoruz. Halbuki, Türkiye'nin ezici çoğunluğunun Müslüman veya İspanya'nın ezici çoğunluğunun Hıristiyan olması hiç de kaçınılmaz bir şey değildi. Bu inanç coğrafyası, Ortaçağ'ın bin yılı boyunca, nasıl sonuçlanacağı hiç mi hiç belli olmayan birtakım muharebelerle ve bazı insanların eylemleriyle belirlenmiştir.

Bu din coğrafyasının dallanıp budaklanmalarını ne kadar anlatsak yetmez. Hukuk, dil, sanat, kadınların rolü, azınlıklara tolerans, eğitim, bizzat toplumun örgütlenme prensiplerine kadar her şey, Hıristiyanlık olsun İslâm olsun, hâkim din hangisiyse onun tarafından belirleniyordu. Bu açıdan baktığımızda, Yahudilik Ortaçağ'ın bu hikâyesine ancak bir çevre öğesi olarak girebilir, çünkü diğer iki tek tanrılı dinin eriştiği imparatorluk düzeyindeki hâkimiyet onda yoktur. Yahudiler, her ne kadar İslâm ve Hıristiyanlık tarafından şekillendirilen ve kontrol edilen çeşitli toplumlarda önemli aktörler olsalar da, dramın gelişmesinde yaşamsal ama ikincil bir rol oynamışlardır ve savaş hikâyelerinden çok *convivencia* betimlemelerinde yer alırlar. Yahudilerin böyle ikinci plana itilmeleri bir bakıma paradoksaldır çünkü Yahudilik diğer iki dinin de doğuşunda temel öneme sahiptir. Eğer babalık otoritesi iddiasında bulunabilecek bir din varsa, onun Yahudilik olması gerekir; dolayısıyla, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki rekabet, pekala, kardeşler arasındaki bir didişme olarak görülebilir. Genç kuşaktan olan iki vahyin takipçilerinin hoşuna gitmeyecek ama, İslâm-Hıristiyan karşılaşması için babalarının mirası için birbiriyle kavga eden iki oğul benzetmesini yapmaktan kendini alamıyor insan. Bu mirasın (yani *mare nostrum*'un) babanın etki alanının çok ötesinde olması bir şey değiştirmez, çünkü ilk defa Yahudilikte ifadesini bulan tek Tanrıcılık, Akdeniz antikitesinin olduğu kadar Eflatun ve Aristoteles'in de mirasıdır. 7. yüzyıldan itibaren, iki kardeş birbirleriyle dövüşüp, anlaşıp sonra tekrar dövüşürken, paylaşamadıkları şey, koca bir dünya, bir miras ve bir Tanrı'ydı.

BİRİNCİ BÖLÜM

Yermük 636

İslâm'ın Yükselişi; Hıristiyan Suriye ve Filistin'in Düşüşü

Mezquita ve Ayasofya'da sergilenen rekabet ne kadar inceyse, iki dinin Ortaçağ Akdeniz'ini ele geçirmek için ilk çekişmeye başladıkları yer o kadar kabadır. Yermük Nehri'ni çevreleyen plato, siyah bazalt kayalardan oluşan delik deşik bir arazidir. Birçok noktasında Dünya'dan çok Ay'ı andırır. 636 yılının muharebe meydanı, Agincourt veya Waterloo'da olduğu gibi ölüm tarlasından piknik alanına dönüştürülmüş bir yer değildir; çünkü günümüzün politik olaylarına tabiatın yoksulluğu eklenince, burası iyice sevimsiz bir bölge haline gelmiştir. Yermük Nehri'nin oyduğu kanyonun kuzeyinde, pırıldayan toplarıyla Golan Tepeleri yükselir.

Suriye, Ürdün ve İsrail'in buluşma noktasındaki bu yerde, birazcık olsun kır hayatını hatırlatan veya sanatsal olan bir şey bulmak zordur. Bölgenin Yermük dışındaki daha küçük akarsuları, ara sıra aniden bastırıp çekiliveren sel suları dışında kupkuru olan birtakım dere yataklarıdır. Bu derelerin kaprisleri burada öteden beri tarımın baş belası olmuştur (neyse ki yöredeki Rukkat, Allan ve Harir dereleri artık bentlerle kontrol altına alınmıştır). Bunların aşağı kesimlerindeki koyaklar ise, keçi çobanlarının bile yüreğini ağzına getirecek cinstendir. Platoda, çorak tarlalar, briketten yapılmış evlerden oluşan köyler ve kibbutzlar bulunur. Ara sıra, bir okaliptüs ağaçları kümesi ve iri siyah kayaların oluşturduğu bir set bir araya gelerek manzarayı birazcık düzene sokar. Hiç beklenmedik yerlerde, yüksekliği yüz metreyi rahat aşan tek tek tepeler yükselir. Bunlar, taşlı tarlaların ve aniden karşınıza çıkan sel yataklarının oluşturduğu bu yamalı bohçada küçücük, yalıtık yeşillik parçalarıdır.

Ürdün-Suriye sınırını oluşturan Yermük Nehri'nin kanyonu, tarihi savaş alanının güneydeki sınırını çizen dramatik bir son noktadır. Diğer tarafta, Golan'ın yola gelmez görünen ama yine de tarıma elverişli hale getirilmiş platosundan kaçmaya kalkarsanız, dik bir yamaçla burun buruna gelirsiniz. Kanyonun dibine kadar inen uçurumun yüksekliği 200 metredir. Bütün bunlar, Yermük'e, tarihi bir olayın sahnelendiği bir yere uygun düşecek dramatik havayı kazandırır. Kurak topraklarda yaşayan insanların bir akarsu uğruna yaptıkları sıradan bir savaşın ötesinde bir şeye tanık olmuştur burası. Nehir, yerleşime olanak vermeyen uçurum kenarlı bir güzergah boyunca batıya doğru onlarca kilometre kıvrıla kıvrıla akarak Taberiye Gölü'nün hemen güneyinde Şeria Nehri'yle buluşur. Yermük, gerçekten çağ açan bir olaya tanık olmuştur. Akdeniz uygarlığını kökten değiştirecek kanlı bir karşılaşma anı olmuştur bu.

Hem geçmişteki hem de şimdiki bütün önemine rağmen, bu kader belirleyici muharebenin yapıldığı yerde olayın anısına dikilmiş bir tek anıt veya heykel bulamazsınız. Golan Tepeleri'nin top menzili içinde bulunan bir Suriye kasabası olan Nawa'nın yakınlarında, Yermük Muharebesi'nin yerini işaret eden ve rahatlıkla tanınabilecek iki tepe bulunur. Bunlardan kuzeyde olanı, Al Cabiya'dır. Al Cabiya'nın tepesinden baktığınızda aşağıda gördüğünüz yerin Bizans ordusunun toplanma alanı olduğuna hemen hemen hiç şüphe yoktur. Nawa'nın güneyinde ise, tek başına duran başka bir yükselti vardır. Buraya, yerli halk Toplanma Tepesi demektedir. Herhalde, bu isim, buranın 636 yılının baharında Müslüman kuvvetlerinin yığınak yaptığı yer olmasıyla ilgilidir. Ne var ki, bu yeryüzü şekilleri muharebenin geçtiği yeri bu kadar net bir şekilde gösterdiği halde, bugün oraya gidenlerin ziyaret sebebi, Peygamber'in Ashabının zaferleriyle dolu o senenin çok öncesine dayanır.

2003 yılının Kasım ayının bir öğleden sonrası, söz konusu iki tepenin doğusunda, Lübnan plakalı kıpkırmızı bir turist otobüsü, tozlu Sheikh Saad köyünden yıldırım gibi geçip köyün hemen dışında bulunan mukaddes bir yere vardı. Araç durdu, içinden otuz-kırk tane genç kız çıktı. Genç kızlar, ovadaki küçük bir yükseltiye tırmandılar, alçak, beyaz badanalı, yaşını tahmin etmeye imkân olmayan bir binaya girdiler. Binanın içi küçük bir türbeydi. Ortada, ipekten yeşil örtülerle sarılı bir sanduka duruyordu. Genç kızlar, hanım hanımcık başörtülerine pek uygun düşmeyen ağır makyajlarıyla, sandukanın örtülerine saygıyla dokundular, sonra ellerini yüzlerine sürdüler. Karşılıklı gülümsemeler gitti geldi, resimler çekildi, cep telefonlarıyla aramalar yapıldı. Burası, Dar Ayyub'du; yani, kaderin biraz fazla yüklendiği şanssız

Eski Ahit karakteri Eyüp'ün türbesi. Herhalde bu evlilik çağı gelmiş genç kızları buraya asıl çeken şey, Eyüp'ün meşhur sabrıydı. Atalarının Yermük'te yaptıkları olağanüstü işler, müstakbel kocaları hakkındaki heyecanlı kıkırdamalar arasında unutulmuş görünüyordu. Sorumluluğu altındaki genç kızlardan daha ciddi görünmeye çalışan yakışıklı genç bir adam olan imam, sonunda saatine baktı ve gitme zamanının geldiğini işaret etti.

Otobüs uzaklaştı. Belki de yakınlardaki Nawa'ya gittiler. Nuh Peygamber'in oğlu Sam'ın huzur içinde yattığı yer de oradadır çünkü. Motorun sesi zayıfladıkça, kavruk ovanın sessizliği kapladı ortalığı. Bu manzarada, nereye baksanız geçmiş ile bugünü bir arada görmek kaçınılmazdır. Otobüsün üzerinde gittiği karayolu, eskiden Şam'ı Kudüs'e bağlayan anayol olan Roma yolunun güzergahını izliyordu. Uzak geçmişte kalmış olaylar konusunda hiçbir zaman kesin konuşmak mümkün olmasa da, Yermük muharebesinin dünya tarihini değiştirecek süvari hücumu muhtemelen burada, her şeyleriyle bugüne ait oldukları belli olan Müslümanların ziyaret ettiği bu Eski Ahit kabristanı gibi yerin önünde meydana gelmişti. Eğer bu doğruysa, Dar Ayyub, sadece Eyüp'ün değil Hıristiyan Doğu'nun da mezarı olmuştur. 20. yüzyılın başlarında yazan bir tarihçi, aynı yüzyılın ikinci yarısında kınanacak olan "Oryantalist" duygularla, bu arazide meydana gelen olayla yolu açılan süreci düşünerek antikiteye ağıt yakıyordu: "On yüzyıl sonra, bir Arap palasıyla,

Bizanslılar için ölüm tuzağı: Yermük Nehri vadisi, batı tarafı.

her şey bir günde çöktü: Yunan dili ve düşüncesi, batılı hayat tarzları, her şey duman oldu. Bu topraklarda, bin yıllık tarih sanki hiç olmamışçasına silindi. Bu bin yıl, batının bu doğu toprağında en küçük bir kök salmasına bile yetmemişti. Yunan dili ve sosyal adetleri, sadece dış yüzeyi kaplayan bir tabaka, yüze oturmayan bir maske olmuştu. Nil kıyılarından Hindukuş'a kadar kurulmuş ve gelişmiş bütün Yunan kentleri, Yunan sanat ve felsefesinin gerçek veya görüntüdeki etkileri, hepsi rüzgâr gibi geçip gitmişti."[1] Bu pasaj biraz abartı koksa da Yermük'ün önemini inkâr etmeye imkân yoktur.

* ✻ *

Yermük'teki çarpışmaya giden yol; kaos, salgın hastalık, tiranlık, açlık ve savaşla dolu karışık bir dönemden geçmişti. İmparator Iustinianos'un 565'teki ölümü civarındaki yıllarda, Akdeniz'in çevresinde kıyametin atlılarına benzeyen birtakım adamlar istedikleri gibi at koşturur olmuşlardı. İtalya'nın çoğu Bizanslıların elinden çıkmış, Longobardi (Uzun sakallılar) diye bilinen Germen ırkından çetin savaşçı barbarlar tarafından istila edilmişti. Şimdi Lombardlar diye andığımız bu insanlar, Doğu ve Orta Avrupa'nın geniş ormanlık alanlarından güneye doğru göç ederek İtalya'ya kadar gelmişlerdi. İspanya'yı Vizigotlar, Provence'ı Burgondlar almıştı. Avarlar adıyla bilinen ve etrafa dehşet saçan bir Türk boyu, Tuna'yı geçip Bizans'ın Balkan topraklarını birbirine katmıştı. Bizanslılar, eyalet kaybetmedikleri zaman adam kaybediyorlardı: Hıyarcıklı veba Konstantinopolis nüfusunun yarısını götürdü.

Bela dört bir yandan, hatta imparatorluğun içinden bile geliyordu. 7. yüzyılın başlarında, Trakya kökenli, okuması yazması olmayan sıradan bir asker Bizans tacını ele geçirdi ve İmparator Fokas adıyla sürdürdüğü hükümdarlığı boyunca akla sığmaz canilik ve paranoyanın sadece Caligula ve Neron gibi eskinin nefret edilen Romalılarına özgü olmadığını kanıtladı. Fokas'ın iktidarında, imparatorun bir rakibinin, hatta sadece bir muhalifin tanışı olmasından şüphelenilen birinin kör edilmesi olağan olaylardan oldu. Masum olsun suçlu olsun insanlara suç itiraf ettirmek için germe işkencesinin kullanılması da aynı şekilde. Üstüne üstlük, uzun zamandır korkulan Doğu'daki tehdit de Fokas'ın döneminde gerçeğe dönüştü. Persler, Fokas'ın yolunu açmak için kafası kesilerek idam edilen eski imparatorun bir zamanlar dostu

1 Bu kışkırtıcı pasaj, Fernand Braudel tarafından (kaynak belirtilmeden) aktarılmıştır. *Memory and the Mediterranean*, çev. Siân Reynolds, Vintage, New York, 2001, Evanston, s. 250. Bu tür duygulara yönelik eleştiriler, Edward Said, *Orientalism*'de billurlaşmıştır (Vintage, New York, 1979). *Orientalism*, doğuda macera aramaya çıkan her batılının muhakkak okuması gereken kitaplardandır.

olan Kral İkinci Hüsrev'in yönetiminde, iki imparatorluk arasındaki zaten hassas olan barışı paramparça ettiler. Bugünkü Irak ve İran merkezli mağrur ve saldırgan bir federasyonun başında olan İranlı Sasani hanedanı, batı komşusundaki kargaşadan yararlanmak istemişti. Fokas Konstantinopolis'te gerçek veya hayali düşmanlarını kör ederek ve kellerini uçurarak ortadan kaldırmakla ve Ortadoğu'da suçlu masum ayırmadan herkese zulüm ederek Hıristiyanlarla Yahudilerin arasını bozmakla meşgulken, Hüsrev'in orduları Hıristiyan imparatorluğunun sınır eyaletlerine saldırdılar. Önce Yukarı Mezopotamya, sonra Ermenistan, sonra Suriye, Filistin ve Mısır. Fokas ve yardakçılarının hem cani hem de beceriksiz olan yönetiminden dolayı morali bozulmuş olan garnizonlar bu fetih ve yağma akınlarına fazla direnç göstermediler. Artık çok açıktı: Krizden kurtulmak için yeni bir lider gerekiyordu.

Bu yeni lider Herakleios olacaktı. Herakleios, Kartaca'nın Bizanslı valisinin oğluydu. Bir zamanlar güçlü bir başkent iken *mare nostrum* sözünün ilk telaffuz edildiği günlerde boyun eğdirilen bu Kuzey Afrika kenti, artık imparatorluk metropolünün taşradaki ileri karakollarından biriydi. Kartaca, 7. yüzyılın ilk on-yılında Fokas'ın talanlarına katlanmak zorunda kaldı ve imparatorluğun tahıl ambarı görevini sadık bir şekilde yerine getirmeye devam etti. Ne var ki, Kartaca'nın tahıl gemileri, Herakleios'un yönetiminde bir isyan filosuna dönüşecekti. 609 yılında, otuz beş yaşındaki bu yakışıklı aristokrat, Akdeniz'e yelken açtı, Ege denizinden geçip Selanik kentine geldi. Orada kışı ve yazı geçirdi; o arada asker topladı, müttefikler edindi, başkentteki tertipçilerle haberleşti; sonunda, 610 yılının sonbaharında Çanakkale Boğazı'na doğru yola çıktı. Ekim ayında, gemileri, Marmara Denizi'ni aşıp Haliç'e (Altın Boynuz) demir attı (Haliç, Konstantinopolis'in bütün ihtişamıyla üzerinde yükseldiği baş parmak şeklindeki yarımadanın uç noktasında Boğaz ve Marmara ile buluşan ince uzun koydur). Ayaklanmanın sonucunun ne olacağı baştan belliydi. Hiç dostu kalmamış olan, etrafı düşmanlarla çevrili İmparator Fokas, gösterişli giysileri hoyratça üzerinden çıkarılarak paket gibi limana götürüldü. Rivayete göre, orada, Kartaca'dan gelen ziyaretçisi, onun bu zavallı görünüşünden zevk aldığını açıkça gösteren bir yüz ifadesiyle, "Demek öyle ha, rezil herif, demek böyle yönettin sen devleti?" diye alaycı bir şekilde sorar.[2] Fokas da "Daha iyisini biliyorsan sen yap da görelim" diye cevap verir. Bu hazır cevaplık fazla beğenilmemiş olmalı ki, Fokas derhal idam edildi, cesedinin derisi yüzüldü ve bedeni parçalara ayrılıp ondan nefret eden ve kin dolu bakış-

2 Walter E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium*'da aktarılmıştır (Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 50).

larla olayı izleyen bir kalabalığın önünde fırında kızartıldı. Bu olaylı 5 Ekim 610[3] gününün devamında, Herakleios imparator olarak taç giydi ve hemen Bizanslı prenses Evdokya'yla evlendi. Zamanla, Herakleios ve ondan sonra gelen bütün imparatorlar ısrarla kendilerine *Vasileus* denmesini ister oldular. Eski ve onurlu Latince *imperator* gitmiş, yerine Yunancası geçmişti.

Herakleios, her tarafı dökülen bir imparatorluk devralmıştı. Devleti elden geçirip düzeltmek öyle büyük bir işti ki, yeni imparatorun düşmana karşı güçlü bir şekilde savaş meydanlarına çıkabilmesi için on yıldan fazla zaman geçmesi gerekti. İyi bir asker olan Herakleios, eski *mare nostrum*'u çok sayıda feodal-öncülü askeri ile böldü. Bunlar aynı zamanda mülki idare birimleri de olacaktı. Her ile *tema* deniliyordu.[4] Bu teşkilatlanma değişikliği, gelecek yüzyıllardaki savaşlarda Bizanslıların çok işine yarayacaktı. Çünkü, bu topraklara yerleştirilen askerler, bir savaş çıkması halinde orduda zorunlu olarak görev almaları karşılığında, kimseye satmamak kaydıyla bir toprak parçasını hibe olarak alıyorlardı. Bununla birlikte, Bizanslıların İsa'nın niteliği konusunda kılı kırk yarma hastalığından *vasileus* da ari değildi. O da din tartışmalarına karıştı, kendince sapkın olanlara zulüm etmekten geri kalmadı, hatta bir ara Yahudiliği kanun dışı ilan eden bir ferman bile çıkardı. Dahası, özel hayatı da dillerde dolaşan bir skandaldı: Evdoksiya'nın şimdi sara olduğu tahmin edilen bir rahatsızlıktan dolayı ölmesi üzerine, Herakleios, güzel yeğeni Martina ile olan utanmazca ilişkisini nikahla resmileştirdi. İzleyen yıllarda İmparatorla karısının arka arkaya hastalıklı ve bazen sakat çocuklar yapması, gayet tabii, Tanrı'nın cezalandırması olarak görülecekti.

Herakleios, bütün ciddi kusurlarına rağmen, yine de, imparatorluğu doğrultmayı ve onu savaşa hazırlamayı başardı. Özellikle de, Konstantinopolis'in zengin Ortodoks ruhbanlarını yeniden kurmakta olduğu ordu teşkilatına parasal destek olmaya zorlamakta çok başarılı oldu. Bizans *vasileus*'unun, Mezopotamya'daki payitahtı Ktesifon'dan despotik bir debdebe içinde saltanat süren İran *şehinşahına*, yani şahların şahına savaş açmasının zamanı gelmiş de geçmişti bile.

---

3 Herakleios, Haliç'e 3 Ekim günü vardı. Dehşet içindeki Fokas'ın huzuruna getirilmesine kadar iki gün geçmiştir.

4 Kaegi, *Heraclius*'da, Herakleios'un bu teşkilat değişikliğini Hüsrev'e karşı sefere çıktıktan sonra gerçekleştirdiğini iddia eder. Bu iddia, Bizans İmparatorluğu hakkındaki tarih kitaplarının çoğunda standart olan varsayıma tamamen aykırıdır. Ben bu ihtilaf konusunda fikir yürütecek konumda değilim. Benim tema sisteminden bahsetmemin birincil nedeni, bu sistemin, daha sonraları, Malazgirt'ten önce (bkz. Dördüncü Bölüm) tasfiye edilmesinin büyük facialara yol açacak olmasıdır.

Klasik çağın şafağında tarihi Maraton ve Salamis muharebelerinde Atina'nın ağır zırhlı piyadeleri ve denizcilerince orduları yenilgiye uğratılan Dara ve Kserkses'in destansı hikâyeleri, bu kez antikitenin alacakaranlık günlerinde ama yine Yunanca konuşan Bizanslılarla Persler arasında geçen bu daha ileri yıllardaki husumeti hep gölgede bırakmıştır. Herakleios'un zamanında dört yüzyıllık bir geçmişe sahip bir hanedan olan Sasaniler, zamanında eski Romalılarla da savaşmışlardı. Şimdi de, Konstantinopolis'ten komuta edilen Yunanca konuşan Hıristiyan askerlerle kapışmayı kafaya koymuşlardı. Tampon bölgeler olan Suriye çölünü ve Anadolu dağlarını zaten iki taraf da ikide bir istila ediyordu. Bereketli Hilal'in kontrolünü ele geçirmek için Doğu ile Batı arasında ezelden beri süregelen bir mücadeleydi bu. Bizanslılarınki kadar büyük bir uygarlığa sahip olan Sasaniler, kendilerini bin yıl önceki şanlı Perslerin basit taklitçileri değil, kendi çağlarının bütün diğer halklarının üstünde bir millet olarak görüyorlardı. Bir Sasani, kendisine göre apaçık bir gerçek olan bu durum hakkında şunları söylemiştir:

> (İran) (dünyanın) göbek çukurudur, çünkü bizim ülkemiz diğer ülkelerin ortasında yer alır ve halkımız da varlıkların en asil ve yücesidir. Türklerin biniciliği, Hintlilerin zekâsı ve Yunanlıların zanaatçılığı ve sanatı varsa; Tanrı, bizim milletimize bunların hepsini birden vermiştir; hem de ayrı ayrı bütün diğer milletlere verdiğinden daha bolca. Bize verdiği ihtişamlı dini törenleri ve üstün nitelikli kralları onlardan esirgemiştir. Bizim görünüşümüzü ve rengimizi ve saçlarımızı da tam ortada, en uygun şekilde yapmıştır; ne çok kara, ne çok sarı, ne çok kızıl. Sakallarımızın ve başlarımızın kılları da ne Zencilerinki gibi çok kıvırcık ne de Türklerin gibi dümdüzdür.[5]

Bu kendine hayranlık üslubu resmi yazışmalarda daha da artıyordu. Pers kralından Bizans *vasileus*'una gönderilen mektuplarda, sırf hitap cümleleri bile, iki hükümdar arasındaki ilişkinin (buna ilişki denebilirse) nasıl bir şey olduğu hakkında bir fikir verir: "Tanrıların en soylusu, Kral ve bütün Dünyanın Efendisi, Büyük Hormisdas'ın oğlu HÜSREV'den, aşağılık ve akılsız kölesi Herakleios'a."[6] Herakleios normalde bu kışkırtmalara fazla aldırmayabilirdi, ama Hüsrev, aynı zamanda, büyük komutanı Şahrvaraz vasıtasıyla Bizans'ın doğu topraklarının büyük kentlerini (Antakya, Halep, Şam, İskenderiye) yağma etmişti. Şahrvaraz, Kudüs'te Kutsal Mezar Kilisesini ateşe

---

5 *The Letter of Tansar*, M.S. 6'ıncı yüzyıl civarı (çev. Mary Boyce), Bernard Lewis, der, *A Middle Eastern Mosaic: Fragments of Life, Letters and History*'de (Modern Library, New York, 2001, s. 7).

6 John Julius Norwich, *Byzantium: The Early Centuries*'de aktarılmıştır (Alfred A. Knopf, New York, 1989, s. 284). Bu yazışmalar, Ermeni Vakanüvis Sebeos tarafından kaydedilmiştir.

vermiş, Hıristiyanlığın en önemli kutsal emanetlerinden bazılarını alıp götürmüştü.[7] Bu kutsal emanetlerden olan Gerçek Haç, artık Pers hükümdarının Ktesifon'daki hazinesindeydi. Perslerin hakareti, artık kişisel, siyasi ve ekonomik boyutu aşmıştı: Konstantinopolis'in Tanrısına küfredilmişti.

Bunun üzerine, Herakleios, 622 yılında büyük bir kuvvet topladı ve Boğaz'ı geçerek Pers İmparatorluğu'nu kendi evinde vurmak üzere yola çıktı.[8] İki yüzyıldan uzun bir süredir ilk kez bir Bizanslı veya Romalı imparator ordularının başında savaşa gidiyordu. Bu olay bir dönüm noktası olarak algılandı ve halk tarafından çok takdir edildi; hele Herakleios, tam kendini kanıtlamaya ihtiyacı olduğu bu anda Anadolu'da bir zafer kazanıp sonra da İran topraklarında bulunan Ganzak'taki[9] Zerdüşt dinine adanmış bir ateş tapınağını yakıp yıkarak Kudüs'ün intikamını aldıktan sonra (Pers dini Zerdüşt'ün öğretilerine dayanıyordu) coşku daha da arttı. Herakleios, uzun ve kanlı seferi boyunca art arda zaferler kazandı. 622 yılı o zamanın Bizanslıları tarafından herhalde umut vadeden yeni bir başlangıç olarak algılanmıştır: Büyük bir *vasileus*, savaş alanlarında zaferler kazanarak dinlerinin adını yüceltmişti.

Eğer akıllarından gerçekten böyle şeyler geçirmişlerse, çok yanılmışlardı. Herakleios'un Bizans İmparatorluğu'nu kurtarmak ve yeniden canlandırmak için gerçekleştirdiği hücumun zamanlamasındaki kadar acımasız bir tarihi ironi zor bulunur. Aynı yıl, yani 622 yılı, Bizanslılar için çok daha ciddi bir tehdidin doğuşuna tanık oldu; bu öyle ciddi bir tehlikeydi ki, onunla karşılaştırıldığında Bizanslıların Perslerle olan büyük mücadeleleri ısınma hareketleri sayılırdı. O anda doğan kuvvet, Sasanileri gafil avlayarak iki on-yıldan kısa bir sürede tarih sahnesinden silecek ve Bizanslılara sekiz yüzyıl boyunca rakip olacak bir ideoloji doğuracaktı. O yılın Eylül ayında,[10] Arap yarımadasında, adı sanı duyulmamış bir peygamberin sayısı birkaç düzineyi aşmayan takipçileri Mekke'yi çevreleyen tepeleri gizlice aşarak kuzeydeki Yasrib'e

---

7 Bu olay 614'te meydana geldi. Pers komutanı Şahrvaraz, şehirdeki bütün Hıristiyanları kılıçtan geçirdi ve bütün Hıristiyan mabetlerini yıktı. Gerçek Haç'ın yanı sıra, Kutsal Mızrak ve Sünger de kaçırıldı.

8 Bizanslıların Perslere karşı ilk büyük zaferi, bugün neresi olduğu bilinmeyen ama ya Kapadokya'da ya da Bitinya'da olması gereken (bunların ikisi de Anadolu eyaletleriydi) bir yerde kazanılmıştır.

9 Ganzak: George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey, Blackwell, Oxford, 1968, s. 91.

10 Rumi takvime göre hesaplarsak, Hicret 20 Eylül 622 civarında başlamıştır. Muhammed'in Yasrib'e 24 Eylül günü vardığı sanılmaktadır. Muhammed'in bu yer değiştirmelerinin tarihini 16 Temmuz 622 olarak vermek hatalıdır. Gerçi, bu tarih, gerçekten Müslüman takviminin ilk günüdür ama, Müslüman takviminin başlangıcı, tam Hicret'in yapıldığı gün değil, Muhammed'in göç ettiği kameri senenin –ay yılının– ilk günüdür (Müslümanlar kameri takvimi (ay takvimini) kullanırlar).

doğru yola çıktılar. Yasrib, bugün Medine adıyla bildiğimiz bir vahadır.[11] Peygamber'in adı da, Muhammed Bin Abdullah'tı. Muhammed ve takipçileri *hicret* ediyorlardı. O sene, Müslüman takviminin birinci yılı olacaktı.

* * *

Bugün bütün dünyada bir milyardan fazla mensubu olan bir dinle sonuçlanacak olan olaylar dizisini önceden haber veren hiçbir işaret olmamıştı. 7. yüzyıl ufukta doğarken, Hazreti Muhammed'in hayatını ve işlerini anlatan hadislerin çoğuna göre, ileride İslâm'ın Peygamberi olacak olan adam, dışarıdan bakıldığında sıradan bir insandı. Hiç de özenilecek bir maddi duruma sahip değildi. Hayatının ilk yıllarında, bırakın dünyayı değiştirmeyi, şu veya bu şekilde başarılı bir geleceği bile öngörecek hiçbir şey yoktu. Orta yaşlarındayken misyonu belli olduktan sonra bile, en yakınındaki aile ve arkadaş çevresi dışından herhangi birini etkilemesine kadar neredeyse on yıl geçti. Tarihin en marjinal köşesinden en tepesine böyle bir çıkışın bir eşi zor bulunur. Muhammed'in, inancıyla bütün dünyayı sarsmak bakımından en yakın muadili, Nasıralı İsa'dır, ama onun hayatı, ya da en azından hayatının fani kısmı (İsa'nın gerçekten yaşamış olduğundan kimsenin şüphesi yoktur sanıyorum),[12] bir suçlu gibi çarmıha gerilmek gibi onursuz bir şekilde son buldu. Muhammed'in durumu çok farklıydı. Daha hayatı sona ermeden mesajı yaygın kabul görmüş bulunuyordu. Arapça yazılmış ilk kitap olan Kur'an, 632 yılındaki ölümünden sonraki bir veya iki kuşak içinde derlendi.[13] İsa, bir taşra valisi tarafından idama mahkum edilerek yapayalnız öldü. Muhammed, son günlerinde, amacına ulaşmış bir insandı; onu seven önemli bir aşiretin büyüğü, Arabistan'ın büyük kısmının hâkimiydi.

---

11 Maxime Rodinson, *Muhammad*'da (çev. Anne Carter, New Press, New York, 2002), şehrin isim değiştirmelerinin şaşırtıcıetimolojisi verilmektedir: "Yasrib'in Yahudilere göre adı, 'şehir' anlamına gelen Aramice bir kelime olan *medinta*'ydı. Bu, Arapça'da *al-madina* oldu; oradan da bizim kullandığımız Medine. Kur'an'da da şehrin bu adla anılması, Yasrib'in ikinci adını (sık sık iddia edildiği gibi) *madinat an-nabi*'den ('Peygamber'in şehri') almadığına kanıttır (sayfa 139). Kitabın bu kısmında, özellikle Rodinson'dan ve, Muhammed hakkında tarihsel bilgiler için de, F. Buhl'un *Encyclopedia of Islam* (Brill, Leiden, 1993) "Muhammad" maddesinden (7, s. 360-76) çok yararlandım.

12 Aslında şüphesi olanlar var. Bkz. Jesusneverexisted.com.

13 Bu ifade saygısızlık olarak algılanabilir, çünkü bir milyardan fazla insan Kur'an'ın Allah'ın sözü olduğuna, dolayısıyla birilerinin elinden çıkmış bir şey olamayacağına ve ezelden beri Allah'ın nezdinde var olmuş olan bir şey olduğuna inanmaktadır. Kimseyi kırmamak adına, bu ifade, Muhammed'in ölümünden sonra Kur'an'ın maddi anlamda etrafa yayılmasıanlamında yorumlanabilir (bu açıklama, Kur'an'ın oluşturulması konusunda ileride yazılı olan başka şeyler için de geçerlidir).

Bu insanın biyografisinin kısa bir özeti bile insanı hayretler içinde bırakır. Mekkeli Kureyş aşiretinin yoksul ve yetim bir akrabası olarak 570 yılı veya civarında doğdu; çocukluğunda ona iyi yürekli amcası baktı.[14] Gençliğinde, önce, bazı zengin akrabalarının yanında çalışarak kıt kanaat geçindi. O zamanlar, Mekke önemli bir ticaret merkezi ve kutsal bir ziyaret yeriydi. Mekke'nin değerli su kuyusu Zemzem, Harem'in ortasına yakın bir yerde bulunuyordu. Harem, içinde kan dökmenin yasak olduğu kutsal bir alandı. Bir vaha yerleşimi olan Mekke, Kureyş aşiretine mensup bir grup ailenin yönetimindeydi. Aşiretin içinde Muhammed'in mensubu olduğu kol olan Beni Haşim'in (Haşimi adı da oradan gelir) üyeleri arasında Harem'in muhafızlığını yapanlar da vardı. Bu, Beni Haşim'e belli bir gelir sağlıyordu. Ancak, Beni Haşim'de birkaç önde gelen kişi dışında kervan ticaretiyle uğraşan yoktu. Muhammed'in amcası da bunlar arasındaydı. Baharat, mamul ürün ve köle kervanlarını Mekkeli tüccarlar organize ediyordu. Bunlar, Yemen limanından Hindistan ve Afrika menşeli mallar ve tutsaklar alıp, bunları güneşin kavurduğu Kızıldeniz kıyılarından (deniz korsan kaynıyordu) yukarılara taşıyarak sonunda Filistin ve Suriye'deki Bizanslılara ait zengin ambar kentlerine ulaştıran kervanlardı.

Mekke'nin zengin dullarından Hatice'nin de ortak olduğu bir kervana eşlik etmekle görevlendirildiğinde Muhammed'in şansı döndü. Muhammed'in hayatı hakkında herkesin üzerinde mutabık olduğu bir anlatı bulunmadığından, o konuda hiçbir şeyi kesin doğru diye öne sürmemekte fayda vardır; ama, Muhammed'in, Hatice'nin işlerine bakmaya başladığı tarihte bütün Bizans Ortadoğu'sunu dolaşmış ve Şam ve Kudüs gibi önemli merkezleri ziyaret etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Peygamberin ilk biyografisini yazan Muhammed bin İshak,[15] bir taşra kenti olan Busra'da (Güney Suriye'de, Yermük

---

14 Ebu Talip, önemli bir şahsiyettir, çünkü Muhammed zengin olduktan sonra Ebu Talip'in oğlu Ali'yi evlat edindi. Daha sonra Ali, Muhammed'in kızı Fatma'yla evlendi. İşte dördüncü halife olacak olan ve Şiilerin Muhammed'ten sonra Müslümanların ruhani önderliğinin tek ve gerçek varisi olduğunu iddia ettikleri bu Ali'dir. Şiilere göre, Emeviler değil Ali'nin soyundan gelenler Ümmet'in yöneticileri olmalıydı. İslâm içinde o günden bugüne süren bölünme de işte böyle doğmuştur.

15 Muhammed bin İshak'ın 8. yüzyılda yazdığı *The Life of the Messenger of God*, 9. yüzyılda Abdülmelik Hişam tarafından kitap olarak çıkarılmıştır. Her ne kadar hadis (ananeler, yani, Peygamber ve hayatı hakkında söylenmiş anekdotlar) alimleri kitaptaki hikâyelerin birçoğunu gerçeğe aykırı bulsa da, *Allah'ın Elçisinin Hayatı* hâlâ etkili bir kitaptır. Busra olayında, belki de bir monofizit keşiş olan Bahira adında bir kişi, Muhammed'in kürek kemikleri arasında "peygamberlik mührünü" görür. Bu hikâye Kur'an'da yoktur. Belki de, bu efsane, Peygamberi Hıristiyanların da tanıdığını göstermek için ortaya atılmıştır. Öteki taraftan bakarsak, Şamlı Yuhanna'dan (8. yüzyıl) başlayıp Ortaçağ'da daha epeyce devam eden bir dönem boyunca, Hıristiyan polemikçiler Busra hikâ-

Nehri'nin yakınında) Muhammed'le bir Hıristiyan rahibi arasında önemli bir konuşma geçtiğiniiddia eder. Bin İshak'a göre, bu rahip, tüccar Muhammed'in peygamber olduğunu bilmişti.

Sonunda Muhammed Hatice'yle evlendi. Hatice, her ne kadar Muhammed'ten on yaş büyükse de, ona dört kız[16] doğuracaktı. Başka bakımlardan da verimli bir evlilik oldu bu. Artık rahata ermiş olan Muhammed, hayatının amacına göre yaşamak için gerekli zamana ve serbestliğe sahipti. Yıllarca murakabeye daldı ve, bazılarınca söylenenler doğruysa, bölgede yaşayan tek tanrıcılarla konuştu (İslâm öncesi dönemde Hicaz'daki pagan çoğunluğun yanı sıra Yahudi ve Hıristiyan kabileler de vardı. Ayrıca, bu iki eski geleneğin dışında da tek Tanrılı bir hakikati arayan çok sayıda kişi vardı.)

Tüccar Muhammed'in o zamana kadar hiç göze çarpacak bir tarafı olmayan ruhani yolculuğu, 610 yılında dramatik bir dönemece geldi: Cebrail ona göründü ve Kur'an'ın bir suresinde kayda geçirilmiş olan şu sözleri söyledi: "Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı kan pıhtısından yarattı. Oku! Senin Rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir."[17] O günden sonra, Muhammed'e bütün hayatı boyunca Allah'ın[18] gönderdiği bir melek görünecek, aralıklarla gelen, ruhani bakımdan cezbeli oldukları kadar bedensel bakımdan da ağrılı olan vecit hallerinde onun ağzından Allah'ın sözlerini söyletecekti. Tesadüfleri abartmış gibi olmayalım ama, bu ilk, tarihi vahyin indiği yıl, aynı zamanda Herakleios'un Bizantium'a doğru yelken açtığı yıldır.

---

yesini Muhammed'in aslında peygamber *olmadığını* göstermek amacıyla kullandılar; keşiş Bahira'nın bir heretik olduğunu, Peygamber'in kafasına birtakım yanlış dogmalar soktuğunu ve bunların da sonunda İslâm diye sunulduğunu iddia ettiler. Bu hikâyeye bu bölümde değinmemin nedeni, bazı çevrelerde hâlâ yaygın kabul görmesi ve Busra'nın Halit bin Velit ve Yermük Muharebesiyle ilgisidir.

16 Muhammed'in eşlerinden olan oğullarının hiçbiri yetişkin olana kadar yaşamadı. Burada roman yazmadığımız için, "ya oğulları yaşasaydı" türünden bir salon oyununa, aslında çok çekici olsa da, giremiyoruz.

17 Bu pasaj, Kur'an'ın 114 suresinden doksan altıncısının başında geçmektedir. Peygamber'e inen ilk vahiy olduğuna şüphe olmadığı halde Kur'an'da bu sırada yer alması, Kur'an'ın kronolojik olarak düzenlenmemiş olmasındandır. Sureler, uzunluklarına göre sıralanmışlardır (en uzunu birincisi; en kısası sonuncusu olmak üzere); her sure ayetlerden, yani mısralardan oluşur. Dolayısıyla, bu pasajın Kur'an'daki yerini gösteren notlama, 96, s. 1-4'tür. Kur'an'ın A. J. Arberry tarafından yapılan çevirisi *The Koran Interpreted*'den (Allen & Unwin, Londra, 1955) yararlandım.

18 Temel bir yanlış anlamaya artık son vermek için şunu belirtmek istiyorum ki, *Allah*, Arapça'da "tanrı" anlamına gelen *al-ilah*'ın kısaltılmış halinden başka bir şey değildir. Sadece Müslümanlara özgü bir kelime değildir. Arapça konuşan Hıristiyanlar ve Yahudiler de bu kelimeyi kullanırlar. İslâm öncesi Arapları da kullanırlardı. Muhammed'in Allah'ı, kesinlikle *yeni* ve farklı bir Tanrı değildir. Bu Allah, diğer dinlerin de inandığı, her şeyi yaratmış olan Tanrı'dır.

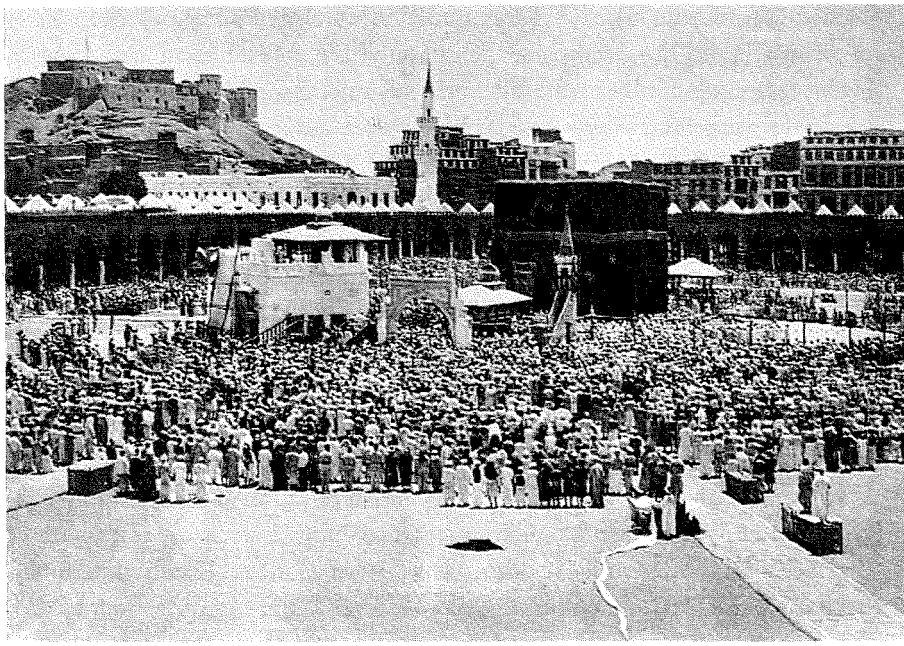
Muhammed, 610'dan itibaren, ahlaki tarafı da güçlü olan bir tek Tanrıcı dünya görüşü geliştirdi. Bu yeni dünya görüşü, çöl animistlerinin ilkesiz metafiziklerini, kan davaları ve dar kabile inançlarıyla bölünmüş bir halkın içinde bulunduğu siyasi anarşiyi ortadan kaldıracaktı. Bu yeni inanç tanımlanırken, genellikle İslâm'ın beş şartından (şahadet getirmek, namaz kılmaz, zekat vermek, oruç tutmak ve Hacca gitmek) fazlasıyla bahsedilir. Ancak, yeni inancın karakterini belirleyen başka özellikler de vardı. Bunlardan en önemlileri arasında: insanlara kişisel hayatlarında dindar ve dürüst bir insan olarak yaşamaları yönünde sürekli bir telkin, Cennet ve Cehennem'de insanı neyin beklediğinin net bir tasviri, bir toplum ve hukuk sistemi kurma projesi ve, bu dinin sonradan kazanacağı evrensellik bakımından kritik öneme sahip bir özellik olarak, başkaları ile ilişkilerde kardeşlik ve edebin esas alınması çağrısı sayılabilir. Buradaki edep, kabileleri ve (sonraları) etnik ve hatta dini sınırları bile aşan bir kavramdır. İslâm, daha önce gelmiş olanları kemale erdiren bir şey olarak görülüyordu. Dolayısıyla, Muhammed de, Allah'ın son ve eksiksiz vahyini ileten bir elçiydi.[19]

Muhammed'in ilk Müslüman yaptığı kişi karısı Hatice oldu. Onu, Beni Haşim ailesinin birkaç üyesi ve malları mülkleri elinden alınmış bazı Mekkeliler izledi. Muhammed, başlangıçta korka korka, ama gitgide artan bir kendine güvenle, bütün Kureyş'e mesajını yaymaya başladı; bütün Kureyşlilere, Mekke'de sürüsüne bereket bulunan putları kırmalarını söyledi. Harem'in küp şeklindeki Kabe'sinin (Adem tarafından yapılıp, İbrahim ve İsmail tarafından tamir edildiği söylenir), Tanrı'nın kızları diye tapılan Lat, Uzza ve Menat Tanrıçaları için bir ibadet yeri haline gelmesinin ne kadar üzücü olduğunu anlattı. Kureyş aşiretinden dinleyicilerinin bazıları Müslüman olduysa da, çoğu, Muhammed'in konuşmalarından hiç etkilenmedi. Kendi henoteist (yani, bir tane üstün Tanrı'ya inanan ama başka Tanrıların da bulunmasına karşı çıkmayan) dinlerinden memnundular.

Muhammed, bir noktada, şüphesiz inatçıların direncini kırmak düşüncesiyle, Allah'ın yanı sıra başka tanrılar da olabileceğini kabul etmeye çok

---

19 Tabii ki Muhammed bir hoparlörden ibaret değildi. O, Allah'ın en büyük elçisiydi ve zamanla İslâm ananesinde ideal insan olarak görülmüştür. Ancak ve özellikle, Muhammed *tanrı değildi.* Hıristiyan yazarlar, bin yıldan uzun bir süre, İsa Hıristiyanlar için neyse Muhammed'in de İslâm için o olduğunu sanmışlardır. İslâm için "*Mohammedism*", Müslümanlar için de "*Mohammedan*" deyimlerinin kullanılması bu yüzdendir. Eğer yazısına Ortaçağ havası vermek isteyen veya kendini hâlâ sömürge döneminde sanan bir yazar değilseniz, bu söylediğim iki kelimeyi sözlüğünüzden çıkarmanız gerekir.

Mekke'deki ana camiinin merkez avlusunu gösteren eski bir fotoğraf. Hacılarla çevrili siyah yapı kâbedir.

yaklaştı. Ama hemen sözlerini geri alarak bunların "Şeytan ayetleri"[20] olduğunu, kendisiyle konuşan ilahi sesi taklit eden şeytani bir varlık tarafından okutulmuş olduklarını iddia etti. Muhammed, bundan sonra, Allah'ın tekliği konusunda gitgide daha uzlaşmaz oldu ve aşiretinden insanlara atalarının Tanrılarını ve Tanrıçalarını terk etmelerini buyurmaya kaldığı yerden devam etti. O anda, Mekke'deki konumu, Sokrates'in Atina'daki konumuna benzemiş olmalıdır: ağzı çok laf yapan yerel bir düzen bozucu, sonunda onu öldürmeyi bile göze alacak düşmanlar ediniyordu.

Her ne kadar aşiret töresi gereği kendilerinden olan birine ilişmemeleri gerekse de, eski köye yeni adet getiren bu tektanrıcı sonunda Kureyşlilerin

20 Bu ifade Salman Rushdie'nin aynı adlı romanı üzerine kopan fırtınalardan dolayı bütün dünyada kötü bir şöhret kazanmışsa da, aslında bu sözler 22. surenin ilgili ayetlerinden bahsedilirken her zaman kullanılmıştır. Muhammed'in tanrıçalardan şu şekilde bahsettiği söylenir: "İşte bunlar yüce varlıklardır (veya kelimesi kelimesine çevrilirse: yüce turnalardır)... Şefaatleri de elbette ki umulur." Henoteistler bundan çok hoşlandılar ve Müslümanlarla birlikte secde ettiler, ta ki Cebrail göklerden gelip yanlışlığı düzeltene kadar. Bkz. Buhl, "Muhammad", s. 365. Bu hassas konu hakkında daha fazla bilgi için, F. E. Peters, *A Reader on Classical Islam*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1994, s. 177.

bir kısmının sabrını taşırdı.[21] Muhammed'in vaazları, Kabe'ye ziyaretçi akışını ve onlarla birlikte gelen parayı tehdit ediyordu. Müslüman olmamış Mekkeliler (yani çoğunluk), önce Müslüman olsun olmasın bütün Beni Haşim ailesi fertleriyle selamı sabahı kesmeyi ve böylece onları şehir hayatından dışlamayı denediler. Bu aşiret içi ekonomik ambargo işe yaramayınca (hatta, Kureyş'in isyankâr genç üyeleri arasında Muhammed'in işini kolaylaştırmış bile olabilir), daha karanlık oyunlar tezgahlanmaya başlandı. Hayatına kast eden birtakım planlar yapılmakta olduğu Muhammed'in kulağına çalınmış olabilir; veya belki Muhammed tehditkar kara bulutların toplanmakta olduğunu kendisi fark etmiştir. Sonuçta, Medinelilerle gizli bir görüşme yaptıktan sonra, otuz kırk kadar takipçisiyle birlikte Mekke'den kaçtı. Ancak, Hicret, bir şeyden kaçmaktan ziyade bir hedefe doğru yürüyüştü: Muhammed'in önderliğinde özerk bir Müslümanlar topluluğu, yani ümmet yaratmaktı amaç. İslâm, muhafazakâr Kureyşlilerin nefret dolu bakışlarından uzakta serpilip gelişebilecekti.

Peygamber, Medine'ye geldikten sonra, olağanüstü hızlı bir lider olduğunu gösterdi. Hatice'nin ölümünden sonra bir düzineye yakın siyasi bakımdan yararlı olacak evlilik yaptı, takipçilerini sürekli inanılmaz kahramanlıklar göstermeye teşvik etti; bir yandan da, ileride Kur'an'da değişmez yerlerini alacak olan toplumsal ve ruhani akidelere şekil verdi. Medine'nin neredeyse çıplak denebilecek kadar yoksul olan öncü Müslümanları, mümkün olduğunda inançlarının kendi ikna gücüyle, onun yetmediği durumlarda da savaşla, ganimetlerin ve haraçların kurnazca paylaştırılmasıyla ve taktik amaçlı suikastlarla Arabistan'ı hakimiyetleri altına aldılar. İlk boyun eğdirilenler, onları ağırlayanlar oldu. Bunlar, Medineli iki pagan kabileydi;[22] ulu bir kişi olarak aralarındaki bir ihtilafta hakemlik etmesi için Muhammed'i şehirlerine davet etmişlerdi (bu uygulama, İslâm öncesi Arabistan'da, alternatif çözüm olan kan davasından bıkmış olan veya kan davasına soğuk bakanlar arasında yaygındı). Peygamber, Medinelileri toptan Müslüman yaparak[23] ihtilafı

21 Tüccarların gelirlerini kaybetmekten korkmaları hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Buhl, "Muhammad", s. 364.

22 Bunlar Evs ve Hazrec'dir. Toplam sekiz klandan oluşuyorlardı. Yemen kökenli oldukları söylenir.

23 Bir miktar direniş olmuştur ama direnişler çabucak kaba kuvvetle bastırılmıştır. Esma bint Mervan adlı bir kadın şair, kendi klanından insanlarla (özel isimleri şiirde yazılıdır) Muhammed'i kabul ettikleri için alay etmiştir:

Malik'in ve Nabit'in rezil erkekleri,
Ve Evs'in ve Hazrec'in,
Sizden olmayan bir yabancıya itaat ediyorsunuz;
O ne Murad'dan ne de Madh'hij'dendir (Yemen kabileleri);

çözümledi. Böyle Müslüman olan Medineliler, İslâm tarihçileri tarafından Ensar[24] diye anılırlar, yani Yardımcılar. Müslüman olan Kureyşlilere ise Sahabe denir; yani yol arkadaşları. Ensarın civarda yaşayan Bedevi göçebelerle uzun zamandan beri devam eden bağları sayesinde Müslüman ordularının safları kalabalıklaştı. Ne var ki, Muhammed, Medine'nin üç Yahudi Arap kabilesi[25] karşısında aynı başarıyı elde edemedi. Bunlar, yeni gelenlere hüsnü kabul göstermişler ama inançlarını terk edip Müslüman ümmetine katılmayı reddetmişlerdi. Sonunda, kaba kuvvetle haklarından gelindi. Ya malları elinden alınıp sürüldüler ya da, talihsiz Beni Kurayza kabilesinin durumunda olduğu gibi, yetişkin erkekleri kitle halinde idam edildi, kadınları ve çocukları köleleştirildi. İsnat edilen suçları, Müslümanların en azılı düşmanları olan Mekkelilere yataklık etmekti.

Medine'ye göçmüş Müslümanlar için zengin ve inatçı hısımlarını yenilgiye uğratmak birinci öncelik haline gelmişti. Mekkelilerin Müslüman olmayı reddetmelerine hâlâ kızgın oldukları gibi, Mekkelilerin güçlerinin ve ittifaklarının ölümcül bir tehlike oluşturduğunun da farkındaydılar. İlk muharebe 624 yılında meydana geldi. Müslümanlar, Mekkeli Kureyşlilerin önde gelenlerinden olan Ebu Süfyan'ın değerli eşyalarla dolu halde Filistin'den dönüş yolunda Medine yakınından geçmekte olan kervanına akın yaptılar. Saldırı başarısız oldu. Ama, daha vahim olanı, Mekkelilerin çabucak bir araya getirdikleri ve Ebu Süfyan'ı savunmak üzere kuzeye gönderdikleri büyük bir kuvvetin, neredeyse tesadüfen denebilecek bir şekilde, Bedir adlı vahada Müslüman birlikleriyle karşılaşması oldu. Sayıları çok daha az olan Müslümanlar, yine de büyük bir zafer kazandılar. Peygamber'in İslâm yolunda savaşırken

Kendi reisleriniz öldürüldükten sonra ona mı umut bağladınız?
Daha çorba pişerken ağzı sulanan açgözlüler gibi.
Bir gafletanından yararlanıp ona saldıracak,
Ondan iyilik bekleyenlerin umutlarını boşa çıkaracak şerefli bir erkek yok mu?

Bu şiir, bin İshak'ın yazdığı Muhammed biyografisinden alınarak Rodinson, *Muhammad*'da (157-58) yer aldığı şekilde aktarılmıştır.

24 İlk Müslümanlar çeşitli gruplara ayrılarak farklı adlarla anılırlar. *Ensar* (Yardımcılar), Peygamberi barındıran ve ona destek olan Medinelilere verilen addır. Bunlar, Kureyşli değildi. Muhammed'le birlikte Mekke'den Medine'ye hicret eden ve birçok bakımdan Ümmet'in seçkinleri olarak kabul edilen Kureyşlilere, *Muhacirler* deniyordu. Ben, Peygamberi hayatında görmüş veya tanımış olanlar için daha geniş anlamlı olan Sahabe (veya Ashab) kelimesini tercih ettim. Bu tip ayrımlar her zaman önemlidir ve belki kaçınılmazdır ama metnin akıcılığını azalttıkları da bir gerçektir.

25 Bunlar, Kurayza, Nadir ve Kaynuka'dır. İlk ikisinin başına gelenler kitapta belirtilmiştir. Sonuncu kabile, kuyumculukla uğraşırdı. Bunlar önce Medine'den kovuldular. Aslında Muhammed onları idam etmeyi düşünmüş ama sonradan bundan vazgeçirilmişti. Bir genç kızın namusu üzerine bir kavga olmuş, olayda bir Müslüman öldürülmüştü. Kaynuka'nın hatırı sayılır servetine de el kondu. Bkz. Rodinson, *Muhammad*, s. 172-73.

öldürülenlerin anında cennete alınacağına dair teminatı, birçoğunun cüretini artırmıştı. Bir teşvik unsuru olarak şehitlik kavramının, uzun ve kanlı bir geleceği olacaktı. Arap kardeşler arasında ilk kanın dökülüşüne tanık olan Bedir Savaşı, izleyen yıllarda meydana gelecek bir dizi küçük çarpışmanın da kıvılcımı oldu; bazen bir tarafın bazen öteki tarafın galip geldiği ve kardeş kavgalarında her zaman görülen vahşetlerin yaşandığı bir çöl savaşları dönemiydi bu. Sadece bir örnek vermemiz gerekirse, Ebu Süfyan'ın karısı Hind, 625 yılındaki bir muharebeden sonra Muhammed'in savaş meydanında öldürülmüş olan amcası Hamza'nın ciğerini yiyen insan olarak İslâm tarihine geçmiştir.[26] (Ama, Hind'in babası da, önceki yıl Hamza tarafından Bedir Savaşı'nda öldürülmüştü.)

Ancak, o on yılın ikinci yarısında, savaş alanlarında olsun insanların gönüllerinde olsun kazanan taraf Müslümanlar oldu. Şimdi olduğu gibi o zaman da, başarı haklılığın en iyi kanıtıydı. Muhammed'in Arap yarımadasının başka yerlerindeki dur durak bilmeyen zaferleri, insanlar için Müslüman olma yönünde son derece güçlü bir teşvik işlevi gördü. Muhammed'in geç de olsa mesajını kabul edenlere yüce gönüllülükle davrandığı şeklindeki haklı şöhreti de öyle. 630 yılında, Mekke, bu dik başlı oğlunu tekrar bağrına bastı, onun önderliğini kabul etti. Gerçi ciğer yiyici Hind'in Muhammed'le ters konuştuğu söylenir.[27] Ama, Muhammed, akıllıca davranarak kin gütmedi. Hayatının kalan iki yılında, o zamana kadar onunla dalga geçmiş olan aşiret önde gelenleri, İslâm devletinde yüksek mevkilere getirildiler; daha sonra yapılan savaşların ganimetlerinin bu eski düşmanlara da dağıtılmasında beis görülmedi. Yeni bir inancın coşkusuyla hareket eden yeni bir toplum (daha doğrusu yeni bir devlet) şekillenmeye başlıyordu. Vaha sakinleri, yarı yerleşik tüccarlar ve savaşçı göçebeler arasında o zamana kadar elde edilmesi imkânsız olan amaç birliği bu sefer gerçekleşiyor ve, en önemlisi, Arabistan'ın kumlarının ötesine yayılma arzusu doğuyordu. Herakleios ile Hüsrev'in orduları-

---

26 Bu gelenek, İslâm öncesi hatta tarih öncesi animist dinlerinin bir kalıntısı olmalıdır. Karaciğer çiğnenir, sonra yere tükürülürdü. Bizim konumuz olan olayda, bir Habeş köleye, Mekkeli sahibi, Muhammed'in korkunç amcası Hamza'yı öldürmeyi başarabilirse onu azat etmeyi vaat etmişti (Hamza, iriyarı, uzun boylu, Müslüman olmadan önce çok içen bir adamdı). Habeş köle, mızrağıyla uzaktan Hamza'yı vurmayı başararak görevini yerine getirdi. Sonra özgür bir insan olarak savaş meydanından ayrıldı. Gerisi onu ilgilendirmiyordu. Müslümanları gerileten 625 yılındaki bu savaş, Medine'nin hemen dışında, Uhud tepesinin eteklerinde meydana gelmiştir. Ayrıntıları Bin İshak'ta vardır.

27 Hind, İslâm ananelerinde fazla muhabbetle anılmaz. Dolayısıyla, bu ters konuşma hikâyesi sırf onun anısını lekelemek için uydurulmuş olabilir. F. Buhl, "Hind Bit Utba", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1973, 3, s. 455.

nın savaşlarla birbirini tükettikleri, iki büyük imparatorluğun yıllarca süren muharebelerle sersemlemiş olduğu bir dönemde, dışarıdaki uçsuz bucaksız dünya onları bekliyordu. Muhammed'in halefleri fırsatı kaçırmayacaklardı.

* * *

Bizanslılar bitkin düşmüşlerdi. Perslerle savaşlar iyi gidiyordu ama hazine tamtakırdı. 5. yüzyılda İmparator İkinci Theodosios tarafından yaptırılmış olan azametli kara surlarının arkasında emniyette olan Konstantinopolis, Perslerin ve Avarların kuşatmalarına dayanmayı başarmış, Herakleios da, o arada, başkentinin saldırıları geri püskürteceğinden emin, Hüsrev'e karşı üç ayrı orduyu birden koordine ederek Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da durmadan dolaşmıştı. Savaş meydanındaki yenilgiler karşısında, mağrur şehinşah aklını kaçırdı. Hatta, bir ara, mağlup olmuş ve ölmüş bir komutanının cesedinin tuzlanarak Mezopotamya'ya geri gönderilmesini emretti;[28] böylece, cesedin çürümesini kendi gözleriyle izleyebilecekti. Persler, Doğu Akdeniz şehirleri Bizanslılar tarafından tek tek geri alınırken elleri kolları bağlı seyrediyorlardı. 630'lu yıllar başlarken, Bizanslılar artık muzafferdi.

Herakleios, muzaffer olduğu zaman, Muhammed'in tersine, ne affetti ne de unuttu: Perslerin tarafını tutmuş olanların hepsine korkunç cezalar yağdırıldı.[29] Bu, Bizanslılarla onların tabiiyetinde olan Ortadoğu'nun Sami ırkından halklarının (yani Yahudiler ve monofizit Hıristiyanlar) arasının daha da bozulmasına neden oldu. Aynı zamanda, İmparatorluğun uzun yıllardır müttefiki olan ve nesiller boyunca Pers saldırılarına ve Bedevi akınlarına karşı Suriye'nin savunmasında Bizans adına görev yapan Arap savaşçı kavmi Gassaniler de Konstantinopolis'le anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Gerçi, Peygamber'in Ashabı ellerinde kargılarıyla kapıya dayandıkları zaman Bizanslılar sınırlarındaki bu gediği kapatmış bulunuyorlardı, ama Gassanilerin patronlarına karşı sadakatleri epey zedelenmişti.

Bir Müslüman ananesine (veya hadisine) göre, Muhammed Herakleios'a ve Hüsrev'e birer mektup yazarak kopacak fırtınanın önüne geçmek ister.[30] Zaten başı dertte olan şehinşah, kendisinden bekleneceği gibi,

---

28 Norwich, *Early Centuries*, s. 294.

29 Buna, Celile ve Kudüs'teki Yahudilerin kılıçtan geçirilmesi de dahildir. Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University, Cambridge, 1995, s. 117. Adı geçen kitap, Yermük ile ilgili çağdaş akademik incelemeler içinde en esaslı ve yetkin eserdir.

30 Bu ananenin çeşitli versiyonları vardır. Bunların hepsi, Nadia Maria el Sheikh tarafından *Byzantium Viewed by the Arabs* adlı kitabında ayrıntılı olarak incelenmiştir (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004, s. 39-54). El Sheikh, Vasileus ile Şehinşahın mektuplara farklı tepkiler

Muhammed'in mektubunu getiren elçiyi kapı dışarı eder. Herakleios ise, mektubu yüksek sesle okutur: mektupta, Herakleios Müslüman olmaya davet edilmektedir. Merakı uyanan *Vasileus*, o sırada Kudüs'ten geçmekte olan Kureyşli (Müslüman olmayan) bir tüccarı huzuruna getirtir ve ona Peygamber hakkında sorular sorar. Söz konusu tüccar, Ebu Süfyan'dan başkası değildir. Yani, Bedir vahasında gerçekleştirilen saldırının hedefi olan ve o sırada hâlâ Müslümanların düşmanı olan Ebu Süfyan. (Ebu Süfyan ve karısı Hind, son dakikada, Muhammed'in Mekke'ye dönmesinin arifesinde Müslüman olacaklardı). Müslüman ananesine göre, Ebu Süfyan, Muhammed'in lekesiz ve dürüst bir insan olduğunu, takipçilerinin sayısının da gitgide arttığını teslim eder. Bu itiraf, *Vasileus*'u çok etkiler.

Yine ananeye göre, başka bir önemli olay da şöyle cereyan etmiştir: Müneccimler Herakleios'a bir kehanette bulunurlar: Buna göre, Bizans İmparatorluğu, sünnetli bir kavim tarafından yıkılacaktır. Herakleios, kendi fikrince her Hıristiyan hükümdarın yapması gerekeni yaparak önce bütün erkek Yahudilerin öldürülmesini düşündükten sonra, duraklar: İçine bir şey doğmuştur. Hemen Gassanilerin elçisinin çırılçıplak soyulmasını ister. Her tarafı dikkatle incelenen elçi, sünnetli olmasını izah ederken bunun çok eski bir Arap geleneğinden kaynaklandığını söyler. Ananeye göre, o anda her şeyi anlayan Herakleios koşarak Suriye'de Asi Nehri'nin vadisinde bulunan Humus'a gider, bir dinî şura toplar ve şurada bütün Bizanslıların Müslüman olmalarını savunur. Böylece, müneccimlerin söylediği felaket önlenebilecektir. Doğal olarak, piskoposlar Herakleios'un aklını kaçırdığını düşünürler.

Her ne kadar inanılması güç de olsalar, bu felaket habercisi olaylar ve Bizanslıların bocalamaları hikâyeleri, onları yazanların o yıllarda Bizanslıların içinde bulunduğu güç duruma bir bakıma sempatiyle baktıklarını düşündürüyor. Zaman karşı konulmaz bir şekilde Yermük Savaşı'na doğru akarken, Bizanslıların kendilerini neyin beklediği konusunda hiçbir fikirleri yoktu. Tıpkı geçmişte Romalıların yaptığı gibi, rakipleri olan imparatorluğu dize getirmişlerdi ve şimdi barış zamanının normal faaliyetleri olan ticaret, av, hipodrom yarışları ve (tabi) mezhep kavgalarına kaldıkları yerden devam etmeye hazırdılar. Onlar için doğudaki tek tehdit olan Persler etkisiz hale getirilmişlerdi. 630 yılında, Herakleios, Perslerden kurtarılmış olan Gerçek Haç'ı

göstermelerinin, daha sonraları Müslümanların bu eski düşmanlarına bakışlarını etkilediğini ikna edici bir şekilde öne sürmektedir. Önderleri tarafından Peygamberin mektubu yırtılıp atılan Sasaniler'in ortadan kaldırılmayı hak ettikleri düşünülmüş; halbuki Bizanslılara, Herakleios'un mektuba saygı göstermesinden dolayı, müsamahalı ve saygılı davranılmıştır.

Kudüs'e geri getirdi, Kutsal Mezar Kilisesi'ni yeniden yaptırdı ve adeti olduğu üzere Celile'deki Yahudilerin kılıçtan geçirilmelerini emretti. Aynı anda Muhammed'in de zafer nidaları eşliğinde Mekke'ye dönmekte olduğundan en ufak bir haberi olmasına imkân yoktur. Anane ne derse desin, büyük bir ihtimalle Herakleios Muhammed'in adını bile duymamıştı. Belki, Herakleios'a, Kudüs'ü ziyareti sırasında (ki bu, bir *vasileus* tarafından Kudüs'e yapılan son ziyaret olacaktı) Ürdün'ün güneyinde ufak bir çatışmadan söz edilmiş olabilir (O sene, bir Bizans-Gassani müfrezesi bir Arap akıncı kolunu yenip geri püskürtmüştü). Ama, eğer kendisi de bir peygamber değildiyse, Herakleios'un Ürdün'deki bu itiş kakışın yakında patlayacak bir bombanın fitilini ateşlemiş olduğunu veya akıncıları harekete geçiren gücün yakında Hıristiyanlığa rakip olacak yeni bir din olduğunu bilmesine imkân yoktur.

Arabistan'daki Müslümanlar ise, tersine, büyük çatışmanın hazırlanmakta olduğu bu ön safhada Bizanslılar gibi iyimser hayallerle rehavete kapılmadılar. Peygamber'in 632'de Medine'de ölmesinden sonra, Müslüman ümmetinin önderliğine Ebu Bekir seçildi. Ebu Bekir, ilk Müslüman olanlardandı. Muhammed'in çok düşkün olduğu ve daha bir kız çocuğu iken evlendiği Ayşe, Ebu Bekir'in kızıydı. Arkadaşı olan ulu insanın hatırasına çok bağlı olan Ebu Bekir, Muhammed'in sade dindarlık ve dirayetli önderlik örneğine son derece sadık kaldı. Ordusunun komutanlarını tayin ederken, seçilecek insanların Müslümanlık referanslarını (kimin daha önce Müslüman olduğunu) ustalıkla idare etmeye çalıştı ve bunun sonuçlarını aldı. Komutanlığa aday olan kişi Peygamber'in davasına katılmakta geç kaldığı herkesçe bilinen biri bile olsa,[31] onu kazanmayı başardı. Halit bin Velit buna bir örnektir. Halit bin Velit, Ebu Süfyan'ın yandaşlarındandı ve, Müslüman olduğunda, Muhammed'e ve Müslümanlara düşman Kureyş ordularının başında kendini göstermesinin üzerinden sadece birkaç yıl geçmişti. Halit'in Müslüman olması, her ne kadar geç de olsa, bu genç hareket için bulunmaz nimet oldu. Ebu Bekir'in halifeliği sırasında, Peygamberin öldüğünü duyan bazı Arap kabileleri, bunu fırsat bilerek Müslümanlıktan dönmüşler ve kendi içlerinden çıkan Muhammed taklitçilerinin çığırtkanlığını yapar olmuşlardı. Halit bu kabilelere tek tek boyun eğdirdi. Bu istirdat savaşlarından (bunlara ridde savaşları deniyor) çıktığında, çok kabiliyetli bir komutan olarak kendini kabul ettirmiş

31 Halit, geç Müslüman olması en meşhur olanlardan biriydi. Uhud Savaşı'nda (Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan ve Hamza'nın öldürülüp parçalandığı savaş) Mekke ordularının komutanlığını yapmıştı. P. Crone, "Khalid b. Al-Walid", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1978, 4, s. 928.

bulunuyordu. O andan sonra ona Seyfullah (Allah'ın Kılıcı) denmeye başlandı ve Doğu'da Mezopotamya'nın içlerine doğru yapılacak saldırının önderliğine o getirildi. Seferin amacı, zaten yıkılmak üzere olan Sasanileri devirmek, daha doğrusu, Sasanilere karşı Herakleios karşısında aldıkları yenilginin ardından başlayan ayaklanmalardan yararlanmaktı. O on-yılın sonunda, bütün Mezopotamya kati bir şekilde Müslümanların yörüngesine girmiş olacaktı.

Halife Ebu Bekir, dünya tarihini değiştirecek bir karar daha aldı: Bizanslılarla savaşılacaktı. Aslında, Ebu Bekir, sadece Muhammed'in vasiyetini yerine getirdiğini söylüyordu. Güney Ürdün'e akın yapılması emrini veren Peygamber değil miydi? Mazeret bulmaya gerek yoktu. Hem İran hem de Bizans imparatorlukları, Arabistan'ın sınırlarında dalda asılı olgunlaşmış meyveler gibi duruyorlardı. Batıdaki popüler görüş, bu ilk Arap fetihlerinin eli silahlı gözü dönmüş din yayıcılarının işi olduğu, bunların kılıçlarının ucunda korkudan titreyen kitleleri zorla Müslüman yaptıkları yönündedir. Bu görüş artık terk edilmelidir. Yeni bir düzen olarak gelen İslâm, o zamana kadar, burunlarının dibindeki iştah kabartıcı uygarlıklara karşı ara sıra talan akınları (*gaza*) düzenlemekten başka bir şey bilmeyen dağınık bir çöl halkının içinde yeni bir bütünlük yarattı. Ümmet, Muhammed ve haleflerinin gözetimi altında, koordine eylemler gerçekleştirmeye ve seferler düzenlemeye muktedir bir devlet öncülüne dönüştü. Yeni nesli harekete geçirenin iman gücü olduğu muhakkak ki doğrudur, ama saldırı savaşlarının arkasındaki saik, İslâm'ın değil, bizzat insanoğlunun tabiatında olan bir şeydi. Zayıflık ve bölünme sezilmiş; gerekli güç ve motivasyon toplanmıştı; ve zenginlikler bizi kim alacak der gibi önlerinde duruyordu. Nihayet, 634 yılında Müslümanlar Filistin'e doğru harekete geçtiler.

Bu ilk seferin başında olan Emir bin As, Halit gibi, geç Müslüman olanlardan olduğu halde Müminler tarafından sonradan kahramanlaştırılacaktı. Amr, Gazze yakınından hücum etmeye karar verdi. Dathin vahasındaki çatışma, itiş kakıştan öte bir şey değildi[32] ama orada Müslümanların kazandığı zafer Bizans Ortadoğu'sunu şok etmeye yetti. On-yıllarca süren savaşlardan sonra Persler daha yeni defedilmişken, bu sefer, idaresi kolay (ve tüccar) bir halk olan Araplar aniden fatih kalıbına girmişlerdi. Filistin'in büyük malikanelerinin köylüleri kaçmaya başladılar, şehirler sığınmacılarla doldu. Kudüs patri-

32 Theophanes, Bizanslıların üç yüz civarında ölü verdiklerini söyler. Kaegi, *Byzantium*, 91'de aktarılmıştır.

ği Sofronios, vaiz kürsüsünden, istilacıların "şeytani vahşeti"[33] hakkında ateşli konuşmalar yaptı. Emir ve emrindeki Müslümanlar, elde ettikleri avantajı iyi kullandılar. Bedevi akıncılar, müstahkem şehirlerden kaçınarak köyleri talan ettiler. Devriye gezen Bizans donanmasının denetlediği kıyılardan da uzak durdular. Ölü Deniz'in doğusunda, Ürdün platosunda, Müslüman orduları hiçbir engelle karşılaşmadan etrafı talan ettiler. Herakleios, Humus'taki sarayından, Pers savaşlarında bulunmuş bir komutan olan kardeşi Theodoros'a, büyük bir orduyla güneye gitmesini ve masmavi bir gökyüzünden düşen bir yıldırım misali ortaya çıkan bu hiç beklenmedik düşmanı karşılamasını emretti. O sırada Medine'de ölüm döşeğinde olan Ebu Bekir de Halit bin Velit'i görevlendirdi. Ona, Irak'taki harekatı bırakıp doğru Filistin'e gitmesini söyledi. İşte bu emir, bütün dengeleri değiştirecekti.

634 yılı baharının son günlerinde, Halit ve adamları, Irak'tan ayrılıp büyük bir hızla en kestirme yoldan Filistin'e geçtiler. Bunun için, Suriye çölü gibi bir cehennemi aşmaları gerekmişti. Çölün aşılması, efsane olmuştur.[34] Hikâyenin versiyonlarından birinde, Halit, susuz kalmış yük taşıyıcı develerine uzun süre su vermez; sonra Fırat'ın sularını kana kana içmelerine izin verir. Böylece develerin karınları suyla dolar ve çöl geçilirken ihtiyaç duyuldukça develer birer birer kesilip mideleri açılarak içindeki kıymetli su savaşçılar arasında paylaştırılır. Çölün yakıcı topraklarından bu yıldırım gibi geçiş her ne şekilde başarılmış olursa olsun, Halit'in ordusu sonunda kendini Filistin veya Ürdün'de değil, güneybatı Suriye'de, Şam'dan atla sadece bir günlük mesafede buldu. Halit, hiç vakit kaybetmeden Busra'yı (yani, Hıristiyan rahibinin Muhammed'in peygamber olduğunu bildiği yeri) kuşatıp ele geçirdi. Bizanslıların eskiden beri talan akınları yapmaktan (yani, kapkaççılığın bir nevi askerlikteki eşdeğerini yapmaktan) başka bir şeyden anlamaz bildikleri Araplar, bir imparatorluk kentini ele geçirmişlerdi. Hem de, güney Filistin veya Ürdün'deki bir sınır kenti de değil; düpedüz Suriye'deki bir kentti bu. Herakleios, yüce şahsının tehlikede olduğunu hissederek, kuzeye, hem Anadolu'ya hem de denize yakın olduğu için daha güvenli olan Antakya bölgesi-

33 David Nicolle, *Yarmuk 636 A.D.: The Muslim Conquest of Syria*'da aktarılmıştır (Oxford: Osprey, 1994, s. 50). Savaş tarihçisi olan Nicolle, kitaplarında Arap tarihçilerine ve ananelerine çok yer verir. Her ne kadar kaynakları belli olmasa da, bu anlatılar, muharebenin batılı gözüyle anlatıldığı geleneksel hikâyelere farklı bir boyut katarlar, çünkü bu sonuncularda kuşaktan kuşağa geçmiş efsanelere genelde yer verilmez. Nicolle'un eseri, algılamaların ne kadar farklı olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

34 Halit'in çölü aşmasına ilişkin bütün soruların (neden?, nerede?) sabırla incelendiği bir kitap olarak Fred McGraw Donner'ın *The Early Islamic Conquests*'i tavsiye edilir (Princeton University, Princeton, N. J., 1981, s. 120-23).

ne çekildi. Halit ise güneye gitti. Amr ile buluşarak, *vasileus*'un kardeşi Theodoros'un ordusunu karşılamak üzere toplanan kuvvetlerin başına geçti.

İlk ciddi çarpışma, 30 Temmuz 634 günü, Beytüllahim'in yaklaşık 20 km batısında olduğu sanılan Ecnadeyn adlı yerde oldu. Muharebenin ayrıntıları hakkında bilgiler bölük pörçük olmakla birlikte, Müslümanlar ezici bir zafer kazandı. Bu savaşla ilgili olarak anlatılan hikâyelerden birinde, muharebeden önce, Halit'in en güvendiği fedailerinden biri, Bizanslıları teke tek mücadeleye davet ederek onlara meydan okur ve onları şu sözlerle kışkırtmaya çalışır: "Ben Soluk Yüzlülerin ölümü, Rumların celladıyım; Ben sizin üzerinize Allah'ın gönderdiği belayım; ben Dirar bin Ezvar'ım."[35] Ezvar, boşuna övünmediğini gösterdi. Muharebenin kritik anlarından birinde birkaç Bizans önde gelenini öldürerek ordunun moralini yükselttiği söylenir. Yenilgiye uğrayan Theodoros, itibarını kaybetmiş bir insan olarak Konstantinopolis'e gönderildi. Artık onun icabına, yeğeni ve yengesi olan güçlü ve acımasız Martina bakacaktı.

Müslüman orduları daha kuzeydeki toprakları da yokladılar. O arada, ganimet hikâyelerini duyarak gelenlerin katılmasıyla sayıları da muhakkak artmıştır. İstilacılar, izleyen bütün yıl boyunca Ölü Deniz yakınlarında yaptıkları bir dizi savaştan zaferle çıktılar. Sonunda, büyük kuvvetlerle Suriye'ye girdiler ve bu ülkenin en önemli şehirlerini zapt etmeye başladılar. Bu çok eski çöl "limanları", doğudan gelen kervanların Akdeniz dünyasına giriş yaptığı bu ileri karakollar, hakimiyete açılan kapının anahtarlarıydı. Güneyden kuzeye tespih taneleri gibi dizilen bu sofistike ticaret merkezleri (Şam, Humus, Hama, Halep), Konstantinopolis'in denetiminden çıkmaya tehlikeli bir şekilde yakın görünüyorlardı. Surların gerisine sığınmış Bizans tebaası Suriyeliler, Bizans hakimiyetindeki statükoyu sorgulamaya başlamışlardı. Bu istilacı Müslümanlar ibadet özgürlüğü vaat etmiyorlar mıydı? Onlar da kendileri gibi Sami ırkından değiller miydi? Bizanslılar fahiş vergiler alıyordu; üstelik, vergileri ödeseniz bile, hiçbir zaman sizi rahat bırakacaklarından da emin olamıyordunuz. Müslümanların idaresinde ise, ağır vergiler ve tiranlık sürecekti ama, hiç olmazsa havralara ve monofizit kiliselerine dokunulmayacaktı.

Herakleios, kan dökmekle ve intikam almakla geçirdiği yıllarda ektiklerini biçiyordu. Şam düştü. Sonra Humus. *Vasileus*, eyaleti sarmış olan yılgınlığı hissederek, kararlı bir hamle yapmaya karar verdi. Anadolu'dan asker toplanarak ordular kuruldu, Ermenistan'dan savaşçılar getirtildi. Kıyıların

35 Nicolle, *Yarmuk*'ta aktarılmıştır (s. 48-49).

çoğunluğu Rum olan şehirlerinden malzeme ve daha fazla adam istendi. Uzun yıllardan beri Konstantinopolis'in müttefikleri olan Gassani Arapları kuvvetlerini bir araya getirdiler. Bizans İmparatorluğu, bütün savaş yorgunluğuna rağmen, sözünün geçtiği yerlerin genişliği ve dünyada eşi olmayan ihtirasıyla Romalıların varisi olmaya hâlâ layık olduğunu gösteriyordu. Davetsiz misafirlere karşı bütün gücünü ortaya koymaya hazırdı.

Müslümanlar, sayıca az olduklarından ve belki de düşmandan gereğinden fazla ürktüklerinden, taktik amaçlı bir geri çekilme gerçekleştirdiler. Daha yeni zapt etmiş oldukları şehirleri terk ettiler ve güney Suriye'deki Busra ve Dara yerleşimlerinin yakınında bir araya geldiler. İlginçtir, on yıl kadar önce Peygamber tarafından memleketlerinden kovulan Medineli Yahudi kabilelerinden biri de Dara'ya yerleşmiş bulunuyordu. Kaynaklarda, bu Yahudilerle (Beni Nadir[36]) onlara eskiden zulüm etmiş olan Müslümanlar arasında herhangi bir kırgınlıktan söz edilmez. Hatta, zırh yapımcısı ve demirci ustası olan bu kabile, Müslüman ordusunun donatılmasında yardımcı olmuş bile olabilir. Herakleios'un Yahudilere karşı kana susamış hoşgörüsüzlüğü, onları Bizans'tan bu derece tiksindirmiş olabilir. Ama, belki de, Dara'lı Beni Nadir Yahudilerinin başka çaresi yoktu. Sonuçta, Yermük Nehri'nin kenarındaki yeni yurtlarına, en az on beş bin Müslüman savaşçısı çöreklenmiş oturuyordu. Kısa bir süre sonra, 636 yılının yazında, onlara bir de muazzam bir Bizans ordusu eklenecekti.

* ✻ *

Tarihin ufku, tam bu dünya değiştirici olayın[37] yaklaşmakta olduğu dönemde insanı çıldırtacak şekilde belirsizlik bulutlarıyla kaplanır. Muharebeye ilişkin kaynaklar, suçu üzerinden atmaya çalışan Hıristiyan vakayinamelerinden, zafer edebiyatı yapan Müslüman hadislerine kadar değişir ve sonuçta, herkesin işine geldiği gibi yazdığı bir masallar kümesi çıkar ortaya ve Yermük ortada kalır. Batılı akademisyenler, yakın bir geçmişe kadar, savaşın Müslümanlarca aktarılan hikâyelerini pek ciddiye alınamayı neredeyse kural edinmişlerdi; onun yerine, aniden çıkan bir kum fırtınasının Bizanslıları kör ettiği[38] iddiala-

36 Kaegi, *Byzantium*, s. 116-17.

37 Francesco Gabrieli, *Muhammad and the Conquests of Islam*; çev. Virginia Luling ve Rosamund Linell, McGraw-Hill, New York, 1968, s. 150. "Hiç şüphe yok ki, dünya tarihinde, Yermük Muharebesi kadar önemli sonuçlar doğurmuş bir savaş hemen hemen yoktur."

38 Birçok standart tarih kitabında tekrarlanan bu hikâye, ilk kez Theophanes'in *Chronographia*'sında (*The Chronicle of Theophanes: An English Translation Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*; çev. Harry Turtledove (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982) ve Ermeni Sebeos'un

rına (kum fırtınası, hem de Golan'ın taş gibi sert zemininde!) ve Rumların, adetleri olduğu üzere, Ermenileri hıyanetle suçlamalarına[39] itibar etmişlerdir. Yermük'teki komutanlardan, o zamana kadar Bizanslıların sadık adamı olmuş Vahan adında bir Ermeni savaşçının, kendi adamları olan isyancılar tarafından muharebenin hemen arifesinde *vasileus* ilan edildiği ve bu nedenle Bizans saflarının karıştığı söylenir. Her ne kadar o zamanlar bu tür isyanlar görülmemiş bir şey değilse de (Fokas olsun Herakleios olsun, sonuçta hep gasp yoluyla iktidara gelmiş imparatorlardır), bu hikâye, Bizanslıların yenilgisini hafifletmeye çalışan biraz fazla derli toplu bir açıklama gibi görünüyor. Kesin olarak ileri sürülebilecek bir şey varsa, o da, Bizans Suriye'sinin ve Filistin'inin 7. yüzyılın kırklı yıllarında bölünmüş, zayıflamış ve huzursuz eyaletler olduğu, ilerlemekte olan Arapların ise, kabileler arasındaki düşmanlıkları ortadan kaldırarak disiplinli bir savaş gücü oluşturmayı başarmış olduklarıdır.

Bizanslılar, 636 yılı Temmuz ayı geldiğinde güney Suriye'de toplanmış bulunuyorlardı. Ana müstahkem ordugahları, batı Golan'da,Vakusa yakınındaki[40] bir derenin yanına kurulmuştu. Bugün, burası, herhalde en az o za-

---

History'sinde çıkmıştır. Kaegi, *Byzantium*'da, bu hikâyeye itibar etmez: "Bazı Hıristiyan kaynaklarında, Yermük Savaşı'yla ilgili olarak kumdan veya üzerine basanı içine çeken cinsten ıslak kumdan söz edilir. Muharebe esnasında şiddetli bir toz fırtınasının çıkmış olması gayet mümkündür. Günümüzde de, toz hortumları bütün Ürdün ve Güney Suriye'de sık rastlanan şeylerdir. Ancak, muharebenin meydana geldiğini varsaydığımız alan, çöl değildir ve derin kumlarla kaplı değildir. Toprak vardır ve bu toprak Ağustos ayında son derece kuru olabilir. Ancak, vakanüvislerin Bizans kuvvetlerinin kuma yenik düştüğü yönündeki iddialarına temkinli yaklaşılmalıdır, çünkü orada arazi bu tipte bir arazi değildir. Vakanüvislerin, (bir şey bilmedikleri halde) Arapların ne tür bir arazide muharebe yapmayı tercih etmiş olabileceklerini hayal etmiş olmaları veya yenilgilerini hafifletmek için kabahati arazinin özelliklerinin ve yerel şartların üzerine atmaya çalışan mağlup Bizanslılardan birtakım hikâyeler duymuş olmaları gayet mümkündür." (137). Ben 2003 yılı Kasım ayında o bölgeye gittim ve Kaegi'nin bölgeyi tarifinin doğru olduğunu gördüm. Arazi; taşlı, otla kaplı ve (artık) yoğun tarım yapılan, ama insanı kör eden kum fırtınalarına sahne olacak tipte bir araziyle hiçbir ilgisi olmayan bir yerdi. Dahası, 7. yüzyılda, Gassaniler, Cabiya ve Nava etrafındaki alanı otlak olarak kullanıyorlardı ve bu bölgenin bazı kısımlarının o zamanlar daha yoğun ormanlık olması da mümkündür. Dolayısıyla, kum fırtınası teorisi, tümüyle imkânsız olmasa bile, çok ihtimal dahilinde olmayan bir şey olarak kabul edilmelidir.

39 Eğer doğru olsaydı, böyle bir hikâyeye bütün anlatılarda büyük yer verilmiş olması gerekirdi. Bu çapta bir isyanın dikkat çekmemiş olmasına imkân yoktur. Hikâye ilk kez Theophanes'in *Chronographia*'sında çıkmış, Konstantinopolis patriği Nicephoros tarafından da tekrar edilmiştir. Bkz. Nicephoros, *Short History*, çev. ve yay. haz. C. Mango,Dumbarton Oak, Washington, 1990. Her iki yazar da, kabahati Herakleios'un ve onun komutan olarak verdiği kararların üzerine atmaya çalışmışlardır.

40 Bu, Kaegi'nin iddiasıdır (*Byzantium and the Early Islamic Conquests*). Muharebenin onun anlattığı versiyonu, genel olarak, onun çapındaki akademisyenlerce de desteklenmektedir. Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*'de (Routhledge, Londra, 2001) şöyle yazar: "Fetihlerin belli başlı muharebelerinden biri hakkındaki en ayrıntılı canlandırma, Kaegi tarafından yapılandır. Kaegi de, Caetani'nin anlatısına dayanmaktadır (*Annali*

manki kadar tepeden tırnağa silahlı olan Meizar Kibbutzudur.[41] Her ne kadar Arap vakayinamelerinden birinde söylenen çeyrek milyonluk kuvvet gerçekten uzaksa da, Hıristiyan askerlerinin Müslümanların iki hatta belki üç katı fazla sayıda olmaları mümkündür. Herakleios, olayları uzaktan izlediği Antakya'daki karargahından, komutanlarına, her zamanki Bizans taktiklerini uygulamaya başlamaları talimatını verdi: karşı tarafın komutanlarını satın almaya, rüşvetle kandırmaya, ayartmaya çalışacaklardı. Bu, her ne kadar makbul bir taktik gibi gözükmese de, aslında, kan dökmeden zafer kazanmayı sağlayabildiği için gayet insani bir çözümdü. Nitekim, Yermük'teki Bizanslı önderlerden biri olan Niketas, savaş sırasında taraf değiştirmenin timsali olabilecek bir kişiydi:[42] Yirmi yıl önce Kudüs'te taş taş üstünde bırakmayan korkunç Pers komutanı Şahrvaraz'ın oğluydu çünkü.

Müslümanlar oyuna gelmediler. Rüşvetler reddedildi, dil dökmelere kulak asılmadı. Bu taktiklerin sonucu, olsa olsa, Gassaniler'in ve Bizans'ın Hıristiyan Araplardan olan başka müttefiklerinin kafalarının karışması olmuştur: rüşvet tekliflerini bu kadar kesin reddettiklerine göre bu insanlar kim bilir nasıl yüce bir gaye için savaşıyorlardı? Halit, her ne kadar genel komuta elinden alındıysa da[43] (kısa bir süre önce ölen Ebu Bekir'in yerine

---

dell'Islam, 10 vols. U. Hoepli, Milan, 1905-26). Kaegi'nin anlatısı, muharebe meydanının hem Caetani, hem de Kaegi tarafından bizzat ziyaret edilmiş olması ve topografinin net ve birtakım belirgin yeryüzüşekilleri ile işaretli olması (özellikle Yermük'ün dik kenarlı vadisi) avantajına sahiptir. ... Canlandırma dahiyanedir ve ana hatlarıyla pekala doğru olabilir, ancak bu kadar net bir tablo çizebilmek için Arapça metinlerden seçici bir şekilde yararlanılması gereklidir" (5-6). Yermük'e ilişkin kronik anlaşmazlık konularından biri de, ordugahın yerinin Vakusa olup olmadığıdır. Antonio Santosousso'nun, *Barbarians, Marauders, and Infidels: The Ways of Medieval Warfare*'inde (Boulder, Colo.: Westview Press, 2004) şunları okuruz: "Bizanslıların o aşamada ordugahlarını Cabiya yakınlarında veya Rukkat deresinin yukarı mecrasının sağında, dere ile eski Roma yolu arasında bir yerde kurmuş olmaları muhtemeldir" (93-94). Donner, *Early Islamic Conquests*'e göre, eğer Cabiya hipotezi doğru ise, muharebenin sonunda meydana gelen bozgunu (yani, askerlerin Yermük koyağına düşmelerini) açıklamak zorlaşır, çünkü Cabiya, Nava'ya yakındır, dolayısıyla bu akarsuyun çok fazla kuzeyindedir. Ben çoğu ayrıntıda, Kaegi'ye hak veriyorum.

41 Mevcut gergin ortamı düşünürsek anlaşılacağı üzere, bu yeri, tamamen ayrı bir gezi çerçevesinde, Suriye tarafındaki turumun üzerinden aylar geçtikten sonra ziyaret ettim. Yüzü doğuya bakan, küçük, ama saldırılara kahramanca karşı koymaya hazır görünen bir sığınak sistemine de sahip olan Meizar kibbutzundan muharebe meydanı görünüyordu ve öyle yakındı ki neredeyse dayanamayıp öteki tarafa geçiverecektim. Birkaç ay önce ziyaret ettiğim yerleri rahatlıkla seçebiliyordum. Rukkat deresine gitmek de yasaktı çünkü güvenlik sisteminin bir parçası olarak etrafı tel örgülerle çevriliydi. Kibbutzun başkanına Vakusa köyünün yerinin tam olarak neresi olduğunu sorduğumuzda, gülümseyerek "Tam üzerinde duruyorsunuz!" diye cevap verdi.

42 Kaegi, *Byzantium*, s. 118.

43 Üst komuta, Ebu Übeyde'deydi. Ebu Übeyde, ahret adamı bir soylu olup büyük bir ihtimalle askerî konularda Halit'e danışıyordu. Halife Ömer'in, Halit'in şöhretiningitgide artmasından rahatsız olmuş olması mümkündür.

geçen Halife Ömer'in emriyle), prestijini olduğu gibi koruyordu. Başında yenilmezlik halesi taşıyordu ve, üstelik, istilacıların yeni bir din kardeşliği uğruna savaştıkları söylentileri muhakkak kafaları kurcalayacaktı. Firar etmenin veya karşı tarafa geçmenin arkasında yatan dinamik her ne olursa olsun, 636 yılının yazı ilerlerken, gayet açık görülüyordu ki, sarsılmaz bir dürüstlük sergileyen Araplar, beklendiği gibi çölün içinde eriyip gitmemiş, tersine, güç kazanmışlardı. Bizanslılar ise, Suriye'nin bu kısmı uzun zamandır kendi toprakları olduğu halde, kendilerini düşman topraklarında bulunan bir ordu gibi hissetmeye başlamışlardı. Şam'la ikmal yolları güvenilirliğini kaybetmişti. Şam'ın Hıristiyan Arap valisi, imparatorluğun doymak bilmez ordusuna zahire yetiştirmeye çalışmaktan bıktığını bağıra bağıra söyleyip duruyordu. Hatta, Şam'ın hemen dışında bulunan bir Bizans ordugahına bir gece yarısı baskını düzenlediği ve bu olayın moralleri bozduğu bile düşünülür.[44] Temmuz Ağustos'a dönerken, Bizanslı komutanlar, zamanın, hatta belki Tanrı'nın da, onların yanında olmadığını anlamaya başlamışlardı.

Vahan'ın 636 yılının Ağustos ayının ortalarında Halit'i kandırmak için son bir girişimde bulunduğu söylenir: Eğer Müslümanlar ordugahlarını kaldırıp eyaleti terk ederlerse, onlara muazzam bir fidye ödenecekti. Allah'ın Kılıcı buna yanaşmadı. Ertesi sabah, gün doğumundan hemen sonra (büyük bir ihtimalle 15 Ağustos günüdür bu), işaretler verildi. Her iki taraftan teke tek dövüş için savaşçılar meydana çıktılar, kayalık arazi üzerinde birbirlerine yaklaştılar. Yoldaşları örme zırhtan ve sertleştirilmiş deriden üstlüklerini giyerlerken, onlar ölümüne tek teke dövüştüler. Müslümanların hafif okçuları geleneksel şekilde bir hamlede atlarına atladılar. Bizans piyadeleri, huni biçimli, üzerinde burnu korumak için uzun bir metal şerit bulunan basit miğferlerini başlarına geçirip bağladılar. Yuvarlak kalkanlar kaldırıldı; kargı ve mızraklar dikildi. Sonunda, sancaklar da ortaya çıkarıldı. Bizans'ın sancağın-

---

44 Şam'ın Hıristiyan Arap valisi olan Mansur, her ne kadar sorumluluğu altındaki bölgede Bizans ordularının taleplerine artık tahammülü kalmadığı konusunda bir şüphe yoksa da, bir bakıma esrarengiz bir şahsiyettir. Çağdaşı olan Hıristiyan Arap tarihçi Eutychius'a göre, bahsi geçen baskını, aslında ustaca planlanmış bir hiledir: Bizanslıları korkutup Şam civarından uzaklaşmalarını sağlamak için, gecenin ortasında ziller, davullar çalınıp naralar atılarak sanki Müslüman ordusu gelmiş gibi yapılmıştır. Bkz. Kaegi, *Byzantium*, s. 124-25. İlginçtir, Mansur'un oğlu Sergius, Şam'da Emevi Halifesinin önemli devlet adamlarından biri olmuştur. Torunu ise, kariyerine devlet hizmetinde başlamış ve sonradan Şamlı Yuhanna adıyla tanınmış bir Hıristiyan din alimi olmuştur. İkona kırıcıların düşmanıdır ve bilinen ilk İslâm aleyhtarı polemikçilerdendir. Bkz. Richard Fletcher, *The Cross and the Crescent: Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation*, Penguin, Londra, 2003, s. 23-26.

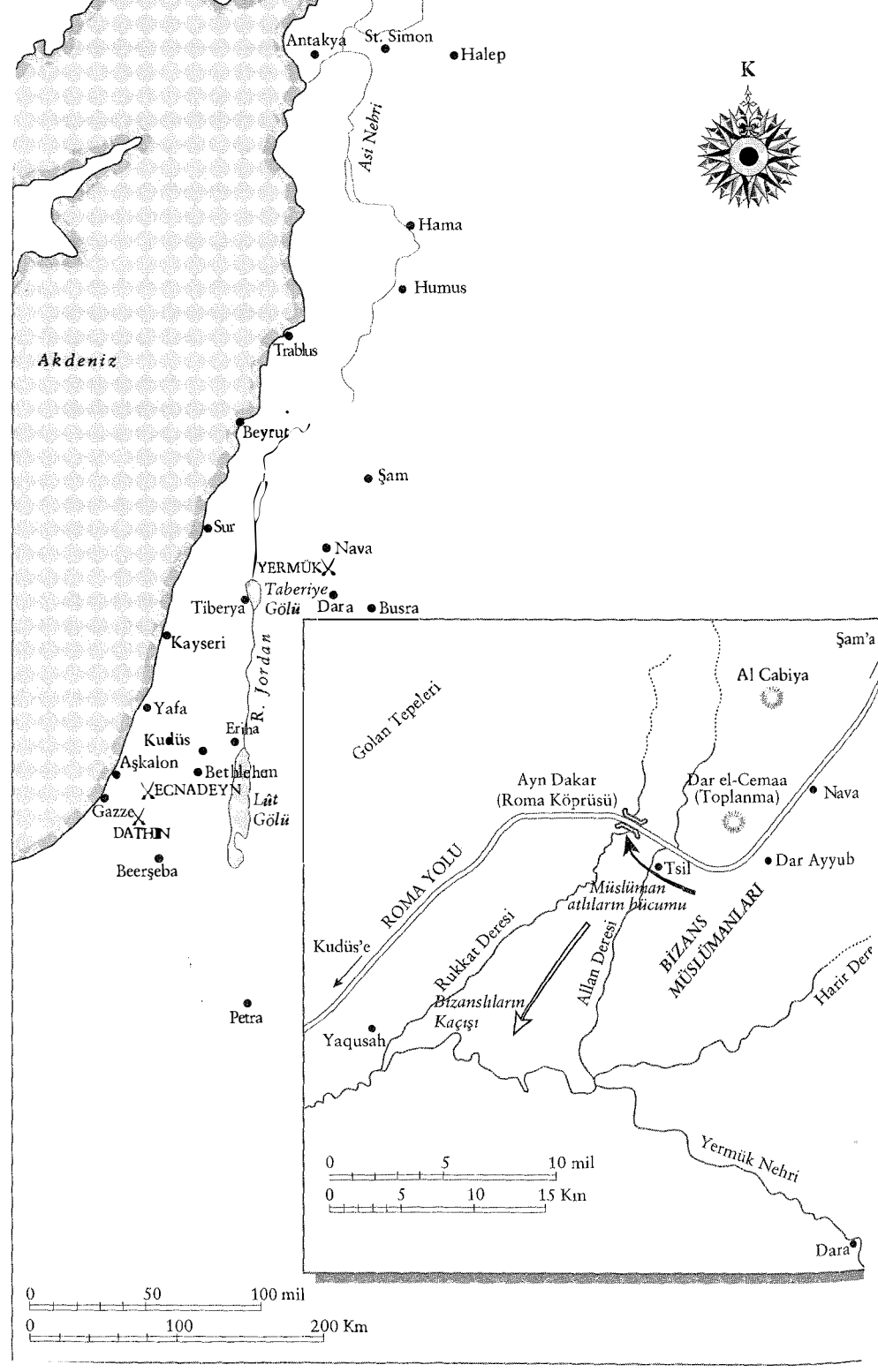
da haç, öteki tarafınkinde ise Arabistan'ın renkleri vardı.[45] Bütün yaz boyu birbiriyle ufak çaplı çarpışmalara girmiş olan ordular, yakında başlayacak olan kıyıma kendilerini hazırladılar. Öğle olduğunda muharebe başlamıştı. Yermük'teki bu çağ açıcı savaş, altı gün sürecekti.

Bilebildiğimiz kadarıyla, muharebe cephesi, Nava'dan güneye doğru, Yermük Nehri'ne kadar yaklaşık on beş kilometreydi. Bizanslılar batı tarafını tutuyorlardı; Müslümanlar, arazinin özelliklerini bildiklerinden, doğuda konumlanmayı tercih etmişlerdi. Böylece, ilk saldırının düşmandan gelmesini bekleyebileceklerdi. Bizanslıların Vakusa'daki ordugahı, yirmi kilometreden fazla arkadaydı. Mükemmel doğal savunmaları olmasından ve kuzey Filistin'e giden yolu çapraz kesmesinden dolayı o yer seçilmişti. Vaat Edilmiş Toprakların arka kapısı gibiydi. Bu son derece akıllıca stratejik konumlanmanın bir kusuru vardı: ordugah ile muharebe alanı arasında (ki muharebenin yerini Halit seçmişti), Rukkad Deresi bulunuyordu. Rukkad Deresi, güney mecrasında, platoyu öyle bir oymuştur ki orada Yermük'ün kanyonuna rakip olabilecek bir topografik yarık oluşmuştur. O yüzden, olur da geri çekilmeleri gerekirse, Bizanslıların ordugahlarına varıp kendilerini emniyete alabilmeleri için ya Rukkad Deresi'nin rahatça geçit verdiği ta kuzeydeki taraflara gitmeleri, ya da Ayn Dakar denilen yerde derenin iki yakasını birbirine bağlayan Roma yapımı bir köprüyü kullanmaları gerekecekti. Ayn Dakar'daki köprü, Rukkad'ın Yermük ile dramatik bir şekilde buluştuğu noktanın birkaç kilometre kuzeyindeydi ve Vakusa'daki ordugaha en kestirme erişimi sağlıyordu. Köprü, sağlam ve güvenilir olan eski bir yapıydı ama, işler kötü giderse Bizans ordusunun o dar geçitte sıkışması da mümkündü.

Gerçi Bizanslılar işlerin aleyhlerine döneceğine pek ihtimal vermiyorlardı. Ciddi bir sayı üstünlüğe sahiptiler ve komutanları arasındaki meşum husumetlere rağmen, savaş alanlarında zaferlerle dolu uzun ve şanlı bir geçmişleri vardı. Onlar Romalıydılar (zaten düşmanları da onlara *Rumi* veya *Rum* diyorlardı); yani, *mare nostrum*'un gerçek sahipleriydiler. Araplar ise, onların gözünde hâlâ ayak takımıydı.

Öyle görünüyor ki, muharebeyi başlatan toplu hücumu, bugünkü Tsil köyünün yakınında, cephenin orta noktasında konumlanmış olan Ermeni Vahan koordine etti. Bizans piyade birlikleri, başlarının üzerinde tuttukları

45 O tarihte, ne yeşil ne de hilal, henüz İslâm'ın değişmez sembolleri değildi. Hilalin İslâm'ın simgeleri arasına katılmasında Türkler büyük rol oynamıştır. Tarihsel olarak, Abbasilerin rengi siyah; Şiilerinki yeşil, Emevilerin ve Fatımilerinki de beyazdı. Osmanlıların rengi ise kırmızıydı. David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book: Christian Europe and Its Neighbours*, Brockhampton, Londra, 1998, s. 281-82.

Antakya
St. Simon
Halep
K
Asi Nehri
Hama
Humus
Akdeniz
Trablus
Beyrut
Şam
Sur
Nava
YERMÜK
Taberiye Gölü
Tiberya
Dara
Busra
Kayseri
R. Jordan
Yafa
Erina
Kudüs
Aşkalon
Bet lehem
EGNADEYN
Lût Gölü
Gazze
DATHIN
Beerşeba
Petra
Golan Tepeleri
Şam'a
Al Cabiya
Ayn Dakar (Roma Köprüsü)
Dar el-Cemaa (Toplanma)
Nava
Tsil
Dar Ayyub
ROMA YOLU
Kudüs'e
Müslüman atlıların hücumu
BİZANS MÜSLÜMANLARI
Rukkat Deresi
Allan Deresi
Bizansılların Kaçışı
Yaqusah
Harir Dere
Yermük Nehri
Dara
0 5 10 mil
0 5 10 15 Km
0 50 100 mil
0 100 200 Km

sert ağaçtan kalkanlarını birleştirmiş, mızraklarını dikmiş halde hücum ediyorlardı. Onlar ilerlerken, bir yandan da okçuları düşmanın üzerine ok yağdırıyordu. Romalı atalarının eskiden dünyaya boyun eğdirirken kullandıkları yöntemi kullanarak, kirpi düzeninde ilerliyorlardı. Araplar, hafif silahları ve çevik atlarıyla, saldırıya geri çekilerek cevap verdiler. Bir yandan Yemenli okçuları zırh delici tatar yayı oklarıyla karşı tarafa salvolar yağdırırlarken, Müslümanlar saflarını tekrar oluşturdular. Muharebenin bu ilk günü boyunca bütün plato sayısız şiddetli çarpışmaya sahne oldu. Her iki taraftan da onlarca komutan göğüs göğse çarpışmalara bizzat katıldılar. Karanlık çöktüğünde, sonuç, kanlı bir berabereydi. Ne bir karış toprak kazanılmış ne bir karış toprak kaybedilmişti.

Ertesi sabah, Bizanslılar, Müslümanlar namazdayken tekrar hücum ettiler. Bu alışılmadık düşmanları hakkında bu kadarını öğrenmişlerdi artık. Öyle görünüyor ki, bir noktada, Halit'in ve diğer komutanların ordugahları, özellikle de muharebe meydanının kuzey kesiminde, Nava yakınında olanlar, Bizanslılar tarafından ele geçirildiler. Bazı Arap vakayinamelerinde, ordugahlarda bulunan kadınların tam bu anda ortaya çıkarak önemli bir iş gördükleri anlatılır. Yermük Savaşı'nın bu kendine özgü yönü, izleyen günlerde kendini daha da fazla hissettirecektir. Bizanslılar, planlanmış bir çevirme stratejisiyle Müslümanların önce sol kanadını, sonra da sağ kanadını gerilettikçe, her seferinde, geri çekilen savaşçıların karıları ve kızları kaçan erkeklerini ucu sivri çadır sopalarıyla tehdit ettiler, düşmanın ilerlemesine izin verdikleri için onlara lanetler okudular. Bu ananelerde, zaten korkulacak bir kadın olan ve o zaman artık her yerde boy göstermeye başlamış olan Hind'in,[46] muharebe meydanının güney kısmında, Yermük'ün uçurumlarının yakınında, kız kardeşlerinin başına geçip onlara insanlık tarihinin en eski tehdidini içeren manidar bir şarkı söyleterek bozgunu önlediği takdirle anlatılır. Şarkının sözleri şöyleydi:

Biz gecenin kızlarıyız;
Yastıklarda dolaşırız;

46 Hikâye ve şarkı için, bkz. Nicolle, *Yarmuk*, 72. Donner, *Early Islamic Conquests*'de, olaylara kadın müdahalesiyle ilgili bu çarpıcı hikâyeleri onaylamaktadır (135n). Yermük'teki kadınların kahramanlığının hikâyeleri, sonraları, tamamen farklı bir bağlamda, İspanya'daki Müslüman kadınlara da ilham kaynağı olmuştur. Moriskoların (Gırnata'nın düşmesinden sonra zorla Hıristiyan yapılan Müslümanlar) 16. yüzyıldaki Alpujarras Savaşı diye anılan isyanları sırasında, asilerin muharip kadınları, görünüşe göre, Yermük Vadisi Muharebesi diye bilinen eski bir masaldan esinleniyorlardı. Bkz. Mary Elizabeth Perry, *The Handless Maiden: Moriscos and the Politics of Religion in Early Modern Spain*, Princeton University, Princeton, N. J., 2005, s. 90-92.

Narin, yırtıcı zarafetimizle;
Ve kollarımızdaki bileziklerimizle.
Düşmanın üzerine yürürseniz, sizi kollarımızla sararız;
Düşmanın karşısında gerilerseniz, bir daha yüzünüze bakmayız.
Aşksız kalırsınız ilelebet.

Hind'in yetmiş üç yaşındaki kocası Ebu Süfyan, bunun üzerine hemen dönüp düşmana saldırdı. Ama o esnada, bir Bizans oku bir gözünü kör etti. Başka bir hikâyeye göre, savaş meydanının kuzey tarafında, geri çekilmekte olan bir Müslüman komutanı, aynı şekilde, çaresiz, tekrar mücadeleye döner ve adamlarına şu sözlerle cesaret verir: "Haydi! Rumlarla başa çıkarız ama karılarımızla asla!"

Bu hikâyelerdeki doğruluk payının ne olduğunu bilemeyiz ama, sonuçta, herhalde, Müslüman tarafındaki eli silah tutan herkes kendini toplayıp Bizans piyadelerinin ve atlılarının saldırılarına karşı koymaya başlamış olmalıdır. Gerileyemezlerdi çünkü çölden başka çekilebilecekleri bir yer yoktu. Büyük bir ihtimalle, Halit'in aslında son derece riskli olan stratejisi, ancak Bizanslılar yorulma veya dağılma belirtileri gösterdikleri zaman saldırıya geçilmesini öngörüyordu. Arapların, sayıca üstün düşman karşısında yorulma veya dağılma lüksü zaten yoktu. Kaynaklar net olmamakla birlikte, kanlı kilitlenmenin dört veya beşinci günü Halit'in nihayet zamanın geldiğine kanaat getirdiği yönünde genel bir mutabakat vardır.

O dönemde Bizanslılar'ın bir askerî el kitabı olan *Strategikon*'da,[47] düşmanı şaşırtmak ve onu ani bir darbeyle alt etmek için kullanılacak bir piyade-süvari müşterek harekatından bahsedilir. Bunun için, piyadelerin son derece koordinasyonlu bir şekilde saflarını seyrelterek dörtnala giden süvari kollarının aralarından geçmelerine izin vermeleri ve süvarilerin düşmanla temas kurduktan sonra aynı yoldan geri dönmeleri gerekmektedir. Böyle bir manevrayı muharebenin en kızışmış anında bir taktik olarak uygulamayı sırf tasavvur etmek bile, ancak uzun bir askerlik geleneğinin kazandırabileceği ince becerilere sahip olan bir ordu gerektirir. Yermük Savaşı'nın en ileri gelen tarihçisi,[48] (pek akla yakın olmayan kum fırtınası teorisinin yerine) Bizansların bu manevrayı denediklerini ama ellerine yüzlerine bulaştırdıklarını düşünmektedir. Bir şekilde, süvariler piyadelerden ayrı düştüler ve piyadeler korumasız kaldılar. Halit, atlılarını ihtiyat kuvveti olarak Müslüman saflarının

47 Fokas'a tahtın yolunu açmak için başı kesilerek öldürülen İmparator Mavrikios tarafından yazılmıştır.

48 Kaegi, *Byzantium*, s. 121.

arkasında tutmuştu ve onları kullanmak için tam da bu anı bekliyordu. Ziller vuruldu, savaş çığlıklarıyla yer gök inledi ve Halit, süvarileriyle aradaki boşluğa daldı. Çoğu Gassani olan şaşıran Bizans süvarileri, kuzeye doğru, el Cabiya'ya ve onun ötesindeki lav alanlarına kaçmaya başladılar. Müslüman süvari hücumu, bütün kuvvetiyle sol yanları tümüyle saldırıya açık hale gelmiş olan Ermeni piyadelerini vurdu. Kılıç ve mızraklı süvariler dalgalar halinde gelerek içlerine daldıkça, Ermeni piyadeleri geriliediler. Henüz barutun kullanılmadığı o günlerde, her deve veya at süvarisinin hayallerini süsleyen bir üstünlük durumuydu bu. Bizans hatlarının solu ile ortasının bir kısmı hemen hemen tümüyle imha edildi.

Âma, o gün bir başka sürpriz daha olmasaydı, Bizans Ortadoğu'su yine de kurtulabilirdi. Bir rivayete göre, o kesimde bir yerlerde, küçük bir süvari birliği bir tepeciğin arkasına veya çukurluk bir yere saklanmış emir bekliyordu. Birliğin komutanı, Ecnadeyn'deki soluk yüzlülerin ölümü Dirar bin Ezvar olabilir.[49] Bekledikleri emir nihayet gelince, atlılar gizlendikleri yerden çıktılar ve rüzgâr gibi batıya yöneldiler. Bağırış çağırışların ve kargaşanın arasından dörtnala geçerek düşman hatlarının arkasındaki boşluğa daldılar. Hedefleri, Ayn Dakar'daki köprüydü.

* * *

Atlı komando birliğinin –eğer böyle bir seçme birlik gerçekten var olmuş ise– hücum edene kadar saklandığı yeri şöyle böyle bile olsa saptamak şüphesiz ki imkânsız. Belki uzun zaman önce ortadan kalmış bir ağaç kümesinin arkasında; belki Dar Eyyüb'ün, yani Eyüp'ün Tepesinin arkasında veya belki daha azametli olan Dar el-Cemaa, yani Toplanma Tepesi'nin yakınında bir yerde (şimdi, batı ufkunu asla gözünü ayırmadan izleyen, Suriye ordusuna ait bir gözlem istasyonu bulunduğu yerde) saklanmış olabilirler. Karayolu, Eyüp'ün türbesinin önünde dik bir açı yaptıktan sonra boş tarlaların arasından doğru batıya yönelir. Atlı savaşçılar, uzaktaki Tsil köyüne doğru koşularına herhalde buradan başlamışlardır. Bugün, bu yolda arabayla ilerlerken, zaman zaman yanınızdan hızla geçen bir görüntü halinde bir zeytinlik gözünüze ilişir. Çarşaflı kadınlar, ağaçların dallarına vurarak, zeytinleri kaya gibi sert toprağa yaydıkları çuvalların içine düşürürler. Çoğunluğu fiyakalı kırmızı veya siyah kefiyeler içinde olan erkekler de, çuvalların ağızlarını bağlayıp kaderleri-

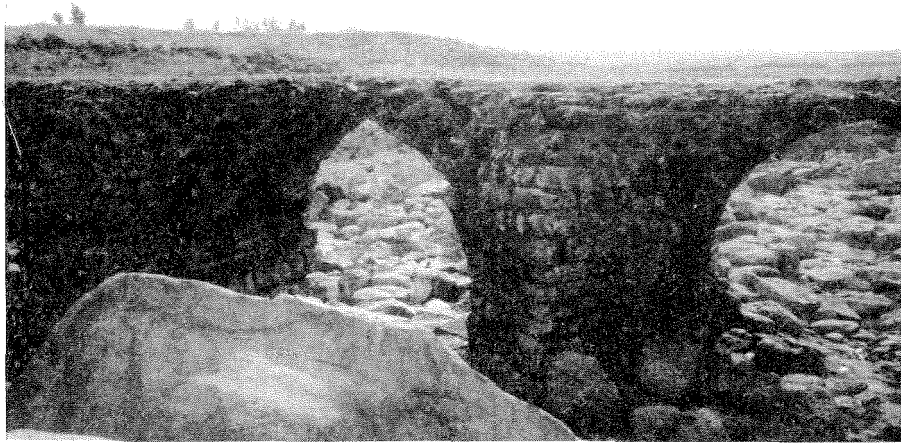
49 Bu net değildir. Nicolle (*Yarmuk*, s. 76), bu birliğin başında Dirar'ın olduğuna inanmaktadır. Başka tarihçiler ise, bu konuyu açık bırakmayı tercih etmekte, hatta gizli bir silah gibi saklanmış böyle bir birliğin gerçekten var olup olmadığını bile sorgulamaktadırlar.

ne razı olmuş eşeklerin sırtlarına yüklerler. Ara sıra paldır küldür ortaya çıkıveren askeri ciplerin dışında, herhalde Yermük'ün savaşçıları bu manzarayı kendilerine hiç yabancı bulmazlardı.

Büyüyü Tsil köyü bozar. Tamamlanmadan bırakılmış beton yapılar, arka arkaya dizilmiş karayolu kavşaklarını çevreler; okullu kızlar, kötü huylu iri böceklere benzeyen ve onlar gibi sesler çıkaran uyduruk taşıt araçlarının önünden kaçışırlar. Yardımsever bir dükkancı, önce Allan Deresi'ne giden yolu eliyle gösteriyor; sonra, aradığımız yerlerin Rukkad Deresi ve Ayn Dakar olduğunu anlıyor ve bu adları duyunca yüzünde anlamlı bir sırıtma beliriyor; "oraya buradan gidemezsiniz" gibilerinden bir baş sallaması hareketi yapıyor. Ve galiba haklı da. Müslüman süvarilerin bin beş yüz yıl önceki hedeflerine ne zaman ulaşmak istesek, her seferinde karşımıza bir kontrol noktası çıkıyor. Çoğunun başında, çocuk yüzlü bir Suriyeli er oluyor. Ellerindeki bir sürü resmî izin kağıdına aldırış etmeden, bu geçmişle aklını bozmuş meraklıları bir el işaretiyle oradan uzaklaştırıyor. Ayn Dakar'daki kritik köprü, sadece birkaç kilometre batıda. Ama, bugünün karışık işleri yüzünden geçmişe şöyle bir göz atmaya bile imkân yok. Sonunda, inanılmaz yaşlı görünen bir köylü, yanında, bir eşeğin üzerine tünemiş, torununun çocuğumu mu yoksa torunun torunu mu olduğu bilinmez gülümseyen bir çocukla, çimenli bir sırttan aşağı inen bir toprak yolu gösteriyor.

Üzerinde ancak zar zor ilerleyebildiğimiz yol, hiç beklemediğimiz kadar dik bir yamaçtan aşağı iniyor ve sonunda taş döşeli bir karayoluna varıyor. Halbuki, aynı gün, öğleden sonranın ilk saatlerinde o yola girmemize izin verilmemişti. İndiğimiz yokuşla taş döşeli karayolunun birleştiği yer, ordunun kontrol noktasının bulunduğu sırt tepesinden görünmüyor. Yamacın daha aşağısındaki yüksek ağaçlardan oluşan bir korunun doğrusu çok makbule geçen gölgesinden yararlanıyoruz. Hem de ağaçlar, bizi askerlerden gizleyen ilave bir siper oluşturuyor. Yarım kilometreden az bir mesafe sonra, karayolu düzleşerek geniş bir su yolundan geçiyor. Ve işte orada, artık kullanılmasa da tanımamaya imkân olmayan Roma köprüsü, solumuzda duruyor. Dökülmeye yüz tutmuş kırmızı tuğlalardan oluşan mühendislik harikası kemerleri, iri taşlardan örülmüş ayakları ve taş döşeli kambur geçidiyle Roma köprüsü. Gördüğümüz her şey, *mare nostrum*'un mimarlarının zamanın yok edemediği başarılarının şahidi. Etrafta hiçbir açıklayıcı tabela olmasa da, bu köprü Yermük Muharebesi'nin anıtı sanki.

Ayn Dakar köprüsü hâlâ Rukkad Deresi'nin iki yakasını birbirine bağlıyor. Dere ise, bugün, sivri granit kayalar ve bodur çalılarla dolu bir toprak

Ayn Dakar'da Rukkad Vadisi'nde bir Roma köprüsü, Yermük Muharebesi için kritik bir bölge.

yığıntısı görünümünde. Bu noktanın güneyinde, dere yatağı platonun içine gitgide daha derin gömülerek aşağılara iniyor ve sonunda Yermük Nehri'ne kavuşuyor. Kuzeyde, derenin suları artık topraktan bir sete çarpıp geri dönüyor. Doğuda, eski Roma yolu, Tsil ve muharebe meydanından buraya ulaşıyor. Batıda, Golan tepeleri. Ve ansızın, üzerinde BM amblemleri bulunan üç tane beyaz cip hızla yaklaşıyor. Arkeolojiyle ilgilenmedikleri belli. Anlaşılan, köprülerin altından çok ama çok sular akmış.

Bizanslıların içinden bir hain, Müslüman akıncılarını doğru köprünün olduğu yere götürdü. İşin kalanını, şaşkınlık ve moral bozukluğu bitirdi. Müslüman atlıları, bir anda bu hayati yapıyı ele geçirmiş, böylece, etrafı sarılmış Hıristiyan askerlerinin ordugahlarına dönmek için kullanabilecekleri en iyi kaçış yolunu kontrolleri altına almışlardı. Artık köprü dar bir geçit bile değildi; tümüyle kapanmıştı çünkü.

Halit, Bizanslıların durumunu daha da zorlaştırmak için, düşmanı çeviren süvarilerin arkasına piyade birlikleri kaydırmıştı. Böylece, muharebe

cephesinin Ayn Dakar'ın ötesinde kalan kuzey kısmı da, imparatorluk güçlerine kapanmış oluyordu. Derenin geçit verdiği yere giden uzun geri çekilme hattı, artık binlerce Müslüman savaşçı ve muhtemelen karıları tarafından kesilmişti. Dolayısıyla, Bizans ordusu, kitle halinde, platonun güney batı tarafında, Allan Deresi ile Rukkad Deresi arasında sıkıştı. Vakusa'daki kampa dönmek için, dere vadilerinin uçurumlarından inip sonra tekrar tırmanmak, hatta belki Yermük'ün dik yamaçlarından şansını denemekten başka çare yoktu.

Felaket tam bir bozguna dönüştü. Bizanslıların sığınabilecekleri bir ordugahları bile kalmamıştı artık. Ayn Dakar'ı alan akıncılar, gecenin karanlığından yararlanarak Vakusa'ya gitmişler,[50] Bizanslıların geri mevkiini de yok etmişlerdi. Bunu bu kadar kolayca yapabilmiş olmaları, hem düşmanlarının savaş azminin çökmüş olmasına, hem de kendilerinin çılgınca bir kahramanlık duygusuna kapılmış olmalarına bağlanabilir. Ordugahın ele geçtiği haberi ön saflara ulaştı. Muharebenin son günü geldiğinde, artık Bizans orduları dehşete kapılmış bir kalabalıktan başka bir şey değildi; güneşin ilk ışıklarının aydınlığında, düşe kalka bir çıkış yolu bulmaya çalışıyorlardı. Bazıları oldukları yere çöküp sonlarının gelmesini beklediler. Bazıları, çılgın itiş kakışın içinde yere düşüp ayaklar altında ezilerek öldüler. Bazıları, umutsuzca karşı koymaya çalıştılar. Müslümanlar onları kuzeyden ve doğudan sürerek Yermük'ün uçurumuna gitgide daha fazla yaklaştırıyorlardı. Esir alınmıyor, ele geçen öldürülüyordu. Binler, belki de on binler hayatını kaybetti.[51]

Ne var ki, Bizanslıların kabusu daha bitmemişti. Erkenden firar ederek ya da grup halinde savaşa savaşa kendilerine yol açarak savaşın kanlı finalinden kurtulmayı başaranlar, şimdi kuzeye, memleketlerine doğru gidiyorlardı. Muzaffer Müslümanların savaş ganimetlerini paylaşmak için ölüm tarlalarında oyalanacaklarından emindiler. Ama bu da ölümcül bir yanlış hesaptı. Karşılarındakinin ne kadar disiplinli bir güç olduğunu gene anlayamamışlardı. Müslümanlar muharebe alanından ayrılarak takibe başladılar. Suriye'nin bü-

---

50 Nicolle, *Yarmuk*, s. 77. Muharebedeki birçok olay konusunda olduğu gibi, ordugahın ne zaman ve kim tarafından ele geçirildiği konusunda da birtakım tartışmalar vardır. (Daha önce, ordugahın *nerede* olduğu konusunda da anlaşmazlık olduğunu görmüştük.) Eğer Nicolle'ü ve onun Arap tarihçileri ve ananelerinden seçtiği kaynaklarını izlersek, Dirar bin Ezvar en kuvvetli aday olur. Ezvar, pekala, Ayn Dakar'daki köprüyü aldıktan sonra yoluna devam edip ordugahı da almış olabilir. Köprünün ve ordugahın ele geçirilmesi, başka tarih kitaplarında, Halit bin Velit'e atfedilir. Ne olursa olsun, sonuç aynı olmuştur.

51 Bazıları oldukları yere çöküp sonlarının gelmesini beklediler: O döneme ilişkin başlıca Müslüman kaynakları olan Arap vakanüvisleri Al Tabari ve Baladhuri'den aktarılmıştır, Kaegi, *Byzantium*, s. 135-36.

yük kısmını ve bugünkü Lübnan'ı koskoca bir insan avı sahnesine dönüştürdüler. Vahan ve birliklerinden geri kalanlara daha Şam'ın epeyce güneyindeyken yetiştiler ve hepsini öldürdüler;[52] geri çekilen askerler Bekaa Vadisi'nde kılıçtan geçirildiler. Halit, Yermük'ün yüzlerce kilometre kuzeyindeki Humus'u baskınla ele geçirdi. Niketas, aniden Müslümanlığı seçti ve ihtidasını kabul etmesi için Halit'e yalvardı. Müslümanlar kovalamalarını daha da kuzeye kadar sürdürdüler, Suriye uygarlığının beşiği Asi Vadisi'ne girdiler, oradan, Halep'in ötesinde Anadolu'nun yakınlarına kadar geldiler. Çılgınca bir hızla yol alan muzaffer atlılara, önlerine çıkan kasaba ve şehirler aynı hızla birer birer teslim oldular. Bizans Suriye'si için ikinci bir muharebe asla olmayacaktı. Her şey Yermük'te bitmişti.

* ✻ *

Halep'in kuzey batısındaki kırsal alanda, Yermük Savaşı'ndan sonra kaybolacak bir dünyanın izleri hâlâ göze ilişebilir. Eski kenti arkanızda bıraktığınızda, ufukta bir dizi kireç taşı sırt yükselir. Toprağın kıvrımları arada gizli vadiler ve geçitler oluşturur. Sanki yer kabuğunun güçleri ziyaretçiyle saklambaç oynar gibidir. Beşeri manzara daha da yanıltıcıdır. Çıplak, rüzgârlı tepelerde tek tük görülen köyler, vahşi tabiatın içine yerleştirilmiş nöbet tutan erler gibidir. Ne var ki, önce şurada burada, kısa bir süre sonra her yerde, gri kaya ve mor toprağın oluşturduğu arka planın üzerinde biraz garip bir şekilde bir araya gelmiş bal rengi kesme taşlar görmeye başlarsınız. Tabiat güçlerinin yıllardır aşındırdığı bu taşlar, sonunda yavaş yavaş timpana, lento, kolonat, atrium olarak şekillenmeye, bir kilisenin, bir villanın, bir deponun veya bir pazar yerinin kalıntıları olarak anlam kazanmaya başlarlar. Buradaki yedi yüzden fazla metruk Bizans köyü ve kasabası, adeta koca bir harabeler galerisi oluşturur. Bu çorak toprakların bir zamanlar zeytinliklerle ve nar bahçeleriyle kaplı, üzerinde tüccarlarla yazıcıların, patroniçelerle oyuncu kadınların, keşişlerle hacıların kaynadığı Roma yollarıyla örülü olduğu eski günlerin tanığıdır bu harabeler.

Bu harabelerin içinde en etkileyici olanı, dağlardan esen batı rüzgârlarına açık yeşil bir uçurum kenarının tam ucunda bulunur. Buradan, Çin'den Antakya'ya kadar uzanan İpek Yolu'nun son etabı kuş bakışı görülür. Sırtın orta çizgisi boyunca, zeytin ağaçları ve Halep çamları bir patikanın üzerine gölgelerini düşürürler. İşte o patika, bir zamanların mağrur ana caddesi Via

52 Tek bir kaynak, Hıristiyan Arap vakanüvis Eutychius, onun Sina yarımadasına kaçtığını ve orada bir manastıra çekildiğini söyler. Bkz. Kaegi, *Byzantium*, s. 278.

Sacra'dır. Bugün, patikanın sona erdiği noktada, akantüs şeklinde yontulmuş sütun başlıklarından ve yarı yarıya yıkılmış kemerli geçitlerden oluşan, sarımsı kahverengi renkte büyük bir yığın duruyor. Bunlar, tepesi gökyüzüne açık bir sofanın etrafına haç biçiminde yerleştirilmiş dört geniş bazilikanın kalıntılarıdır. Bu etrafı çevrili çatısız alanın ortasında, büyük bir taş sütunun kaidesi durur. Eskiden yirmi metre yüksekliğinde olan sütundan tek kalan budur. Bir zamanlar, bu sütunun tepesinde ahşap bir platform vardı. 5. yüzyıl mistiklerinden Simeon Stylites [Sütuncu Simon], aralıksız otuz altı yıl boyunca o platformun üzerinde yaşayarak ömrünü geçirmiş, bu gösterişli ve garip çilecilik şeklini görmek isteyen meraklı dindarlar Bizans Suriye'sinin her yerinden buraya akın etmiştir.

Aziz Simon bazilika grubunun muhteşem molozları, Hıristiyan Suriye'nin hem zenginliği hem de uhrevi kaygılarının eksantrik yönleri hakkında bir fikir verir. Simon'un sütununun gölgesinde, Bizanslı Doğu'yu içerden kemiren İsa'nın niteliği hakkındaki kavgalar artık o kadar garip gelmez. Bir zamanlar kendisine çektiği imanlı sayısı bakımından Kudüs'ün rakibi olan bu hac yeri, Yermük darbesinden sonra da varlığını sürdürmüş, ama muharebenin uzun vadeli sonuçlarından kurtulamamıştır. Aziz Simon artık yavaş yavaş gerileyeceği bir döneme girmişti. Depremler ve ihmal, sonunda bu kutsal yeri bir harabeye dönüştürecekti. Bizanslıların 10. yüzyılda bölgeyi geçici olarak tekrar işgal etmesi bile, bu toprakların Hıristiyanlık'tan çıkması sürecini durduramayacaktı. Tahminlerin çoğuna göre, 900 yılına gelindiğinde Suriye'de nüfusun çoğunluğunun dini İslâm olmuştu. 1000 yılına gelindiğinde, Aziz Simon'un mekânı bugünkü görünümünü almıştı bile: bomboş bir sınır bölgesini kuş bakışı gören taştan bir ağıt. Ne var ki, azizin kendisi, münzevi bir keşiş olarak, sürekli hayranlarıyla kuşatılmış olmaktan kurtulduğu için belki de bu yeni duruma sevinmiştir.

Yermük, Akdeniz'deki Hıristiyan hegemonyası için sonun başlangıcı demekti ama, aynı zamanda yeni bir şeyin de başlama noktasıydı. 638 yılının Palmiye Pazarı'nda, Halife Ömer bin el-Hattap, daha sekiz yıl önce Herakleios'un alayının geçişine tanık olmuş aynı sokaklardan geçerek Kudüs'e girdi. Ömer'in bir eşeğin mi yoksa bembeyaz bir devenin mi sırtında şehre girdiği tartışmalıdır; ama hangisi doğru olursa olsun, Kudüs Patriği Sophronios'un Halife'ye karşı tebaanın hükümdarına göstereceği hürmeti gösterdiği kesindir. Ömer, Hıristiyanların ve Yahudilerin bundan böyle *cizye* (yani kafa vergisi) diye çok ağır bir vergi ödeyeceklerini, buna karşılık, etrafa göstermemek kaydıyla da olsa, serbestçe ibadet edebileceklerini ilan etmişti. Her iki Kitap

Aziz Sütuncu Simon bazilikası. Harabelerin ortasında sütununun yuvarlak kalıntısı görünüyor.

Ehli de artık *zimmi* olmuştu; yani, himaye edilen ikinci sınıf vatandaşlar. Artık hayatları ve geçimleri, Müslüman yönetimin iznine tabiiydi. Kur'an, müminlere geniş fikirli olmayı emrediyordu:

> İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve onlara şöyle deyin: "Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilahımız ve sizin ilahınız birdir. Biz sadece ona teslim olmuş kimseleriz."[53]

Patrik Sophronios, Halife Ömer'e Kutsal Mezar Kilisesi'ni gezdirmeyi teklif etti. Ömer, her ne kadar İsa kendi dini için önemli bir şahsiyetse de,[54] bunu reddetti. Ya kiliseyi gezerken ezan okunursa? dedi Sophronius'a. O zaman, dini vecibelerini yerine getiren bir Müslüman olarak kilisenin içinde secde etmesi gerekmeyecek miydi? O zaman da, Müslüman cemaatin Halife'nin namaz kıldığı kiliseyi camiye çevirmesine kim engel olabilirdi? Herhalde Patrik böyle bir şey olmasını istemezdi, öyle değil mi?

---

53 Kur'an, 29: 45 (çev. A. J. Arberry).

54 Birçok Hıristiyan, bugün bile, bunu tam olarak anlamamaktadır. Bkz. Kenneth Cragg, *Jesus and the Muslim: An Exploration*, Oneworld, Oxford, 1999.

Ama Moriya Dağı başkaydı. Ömer, herhalde, Sina Dağı, Tapınak Dağı (Harem-i Şerif, Dünyanın Göbek Çukuru vd. gibi birçok farklı adla anılan Kudüs'teki bu kayalık yükseltinin), İbrahim'in, yani ilk tek Tanrıcının, dolayısıyla ilk Müslüman'ın, oğlunu kurban etmeye yeltendiği yer olduğunu biliyordu; Süleyman da tapınağını oraya yaptırmıştı; ve Muhammed de, bir gece oradan göğe yükselmiş, geçmişteki peygamberlerle görüştükten sonra tekrar dünyaya dönmüştü. Dolayısıyla, orası, Mekke ve Medine'den sonra en kutsal yer kabul ediliyordu. Nitekim, Hicret'i takip eden ilk iki yıl boyunca, Peygamber ve Ashabı, henoteist Mekke'ye değil Kudüs'e dönerek namaz kılmışlardı. Halife Ömer, Muhammed'in haleflerinin ikincisi olarak, bu kutsal yerin üzerinde durdu, şehrin etrafındaki toprakları seyretti. Bu topraklar artık *Dar'ül İslâm*'ın, İslâm yurdunun, yani barış ülkesinin bir parçasıydı. *Dar ül Harb*, yani savaş ülkesi ise, hâlâ Rumların elindeydi.

Bizans ordularından geriye ne kaldıysa Toros Dağları'nın gerisine çekilerek Anadolu'nun, yani antik çağların Küçük Asya'sının, engebeli arazisine sığındılar. Herakleios Antakya'dan yıkılmış bir insan olarak ayrıldı. Perslerden kurtardığı imparatorluk, çölden çıkan bir yıldırımla parçalanmıştı. İmparatorluğunun en baş üstünde tutulan şehirlerindeki kiliselerde ve Aziz Simon'un bazilikalarında, şimdi herkes şu soruyu soruyordu: Bu yeni sapkınlığın zafer kazanması, acaba her şeye gücü yeten Tanrı'nın Bizanslılara verdiği bir ceza mıydı? *Vasileus*'un başkentine nasıl döndüğüne bakılırsa, öyleydi. Herakleios, Boğaz'ın Asya kıyısına vardığında, onu Avrupa yakasındaki Konstantinopolis'e götürmek üzere gelen imparatorluk kayığına binmek istemedi. Her nasılsa, suya karşı hastalıklı bir korku geliştirmişti.[55] Bu su fobisi yüzünden şehre haftalarca giremedi. Sonunda, Boğaz'ın iki yakası arasına dubalardan bir köprü yapıldı. Perişan haldeki *Vasileus*, ancak, denizi bir an bile görmesin diye köprünün iki yanına duvar gibi dizilen atlılar ve saksı içinde palmiyeler arasından Boğaz'ın öteki yakasına geçebildi.

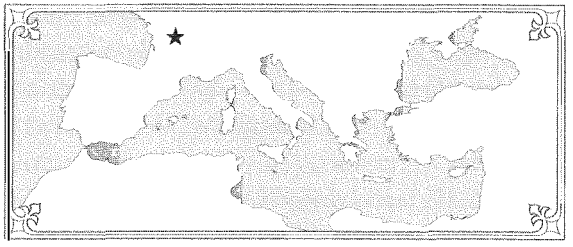
Herakleios 641 yılında öldü ve arkasında yeni imparatorun işine gelen biri olması için oğulları ve aşıkları üzerine entrikalar çevirecek bir Martina bıraktı. Ömer, 644'te bir suikasta kurban giderek öldü. Böylece, aynı akıbete uğrayacak art arda üç halifenin ilki oldu. Daha yeni doğmakta olan barış ül-

55 Bu hikâyenin menşei, Theophanes'in *Chronographia*'sıdır. Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, California, 1997, s. 304. Norwhich, *Early Centuries*'de, dubalardan yapılan köprünün hikâyesine yer vermekte, ancak hikâyenin hayal ürünü olabileceğini iddia etmektedir. Boğaz'ın genişliği düşünülürse, kenarları yüksek bir tekne daha pratik bir çözüm olurdu (308). Ostrogorsky ise, *Byzantine State*'de (100-01), "içi toprak ve yeşillikle doldurulmuş" bir tekne iddiasıyla tartışmaya yeni bir boyut katmaktadır.

kesi, kendini bir anda iç savaşın ortasında bulacaktı. Halit'e gelince; Yermük'ten kısa bir süre sonra Ömer tarafından görevden alındığından –belki de Halife, komutanının şöhretinin kendisini gölgede bırakmasından çekinmişti–, onun nasıl öldüğü bilinmemektedir. Sadece, Halit'in birçok olağanüstü başarısına sahne olan Humus kentinde, onun adına yapılmış muazzam bir cami vardır. 20. yüzyılın başlarında Osmanlılar tarafından gösterişli bir şekilde yeniden yapılmıştır. Girişin yanında bir köşede Halit'in yeşil flüoresan ışıkla aydınlatılan sandukası durur. Dua edilen yerdeki bir tabelada hem Arapça hem de İngilizce şu yazar: "Dilekte bulunmak doğru değildir."

İKİNCİ BÖLÜM

Puvatya 732

Arapların Yüzyıl Süren Fetihleri; İslâm'la Hıristiyanlık, Konstantinopolis'te, Kuzey Afrika'da, İspanya'da ve Galya'da Çarpışıyor

Öyle yazı pasajları vardır ki, anlattıkları olayı gölgede bırakırlar. Yermük'teki büyük çarpışmayı izleyen olağanüstü yüzyıl hakkında yazılanlardan hiçbiri Gibbon'un Puvatya (Poitiers) Muharebesi üzerine kaleme aldığı paragraf kadar hafızalara kazınmamıştır. Puvatya Muharebesi'nde, Charles Martel'in kumandasındaki Franklar Müslümanlara ağır bir darbe indirmişlerdir. İşte, Aydınlanma'nın Herodotos'u Gibbon da, muharebenin sonucu başka türlü olsaydı ne olurdu diye hayal eder ve kurduğu senaryo nesiller boyunca Batılıların zihinlerinden çıkmaz.

> Araplar, bin milden uzun muzaffer bir yürüyüşle[1] Cebelitarık kayasından Loire kıyılarına varmışlardı; eğer bir o kadar daha gitselerdi, Polonya sınırlarına ve İskoçya'nın kuzeyindeki dağlık bölgelere ulaşırlardı. Rhine Nehri'ni aşmak, Nil'i veya Fırat'ı aşmaktan daha zor değildir. Arap donanması da, hiçbir deniz savaşına girmesine gerek kalmadan Thames Nehri'nin ağzına gelebilirdi. Ve belki şimdi Oxford'un dersliklerinde Kur'an tefsiri okutuluyor; kürsülerinden, sünnetli bir cemaate, Muhammet'e inen vahiylerin kutsal ve gerçek olduğunun kanıtlaması yapılıyor olurdu.

Gibbon'un Müslüman'lar Puvatya'dan galip çıksaydı ne olurdu diye ortaya attığı bu hem muzır hem de ustaca kurgu, 732'nin şu veya bu şekilde Hıristiyanlığın yok olmaktan kurtulduğu yıl olduğu fikrine katkıda bulun-

---

1 "muzaffer bir yürüyüşle...": Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Random House, New York, 2003, s. 964.

muştur. Bu fikri Aydınlanma'nın entelektüelleri arasında yaygınlaştıran sadece bu İngiliz tarihçi değildi. Savaşın geçtiği topraklarda yaşayan Fransızlar da, Puvatya'nın önemi konusunda uzun bir literatüre sahiptir. Fesat kumkuması dahi Voltaire,[2] bir yandan kendi vatandaşlarının savaş hakkındaki abartmalarıyla dalga geçerken, *Essai sur les moeurs*'de onlara bir yerde hak vermek zorunda hisseder kendini: "Charles Martel olmasaydı... Fransa şimdi bir Müslüman eyaleti olacaktı." Sonraki yıllarda, ressamlar da, aynı fikirde olduklarını daha gösterişli bir şekilde anlatacaklardır: Siyah tenli Arapların yarı çıplak Amazonların önünde yere serilişlerinin gösterildiği 19. yüzyıl tabloları,[3] Fransa'da hâlâ birçok belediye binasını süslemektedir. Muharebeye ilişkin elimizdeki başlıca kaynak olan *754 Vakayinamesi*'nde, Martel'in adamlarını anlatmak için yeni bir kelime kullanılır: *europenses*. Puvatya'yı Avrupa'nın vaftiz teknesi olarak görenlerin havada kaptıkları bir icattır bu kelime. Gerçi, modern tarihin sorgulayıcı yaklaşımları sonucunda bu çarpışma da öneminden çok şey kaybetmiştir (bazıları, Puvatya Savaşı'nda, başarısız bir talan akınından öte bir şey görmez), ama birçok Batılı için Puvatya hâlâ bir mihenk taşı,[4] Sezar'ın Rubicon Nehri'ni geçmesi veya Copernicus'un gökyüzünü tetkik etmesi kadar esaslı bir olaydır. Müslümanların Puvatya'da uğradığı yenilgi, Muhammet'in ölümüyle başlayan yüzyıllık bir döneme, Akdeniz'in şeklini ebediyen değiştiren bu fetih ve genişleme asrına net bir son oluşturur. Bu açıdan bakıldığında, Puvatya, bir doruk noktasından ziyade, değişimler zincirinde bir halkadan ibarettir.

---

2 Elisabeth Carpentier, *Les Batailles de Poitiers: Charles Martel et les Arabes*'da aktarılmıştır (Geste, La Crèche, 2000, s. 36).

3 Puvis de Chavannes'ın tabloları Poitiers'nin belediye binasında asılıdır. Charles Steuben'inki Versailles Müzesi'ndedir.

4 Poitiers'nin imajının kaybolacak gibi olmadığına dair yeni bir örnek, 22 Şubat 2004 tarihli *Le Monde*'da çıkan Alain Badiou imzalı eğlenceli makaledir. Makalenin başlığı, "Derrière la Loi foulardière, la peur"'dür (yani, Başörtüsü Kanununun arkasında yatan şey: Korku). "Oui, la France a enfin trouvé un problème à sa mesure: le foulard sur la tête de quelques filles. On peut le dire, la décadence de ce pays est stoppée. L'invasion musulmane, depuis longtemps diagnostiquée par Le Pen, aujourd'hui confirmée par des intellectuels indubitables, a trouvé à qui parler. La bataille de Poitiers n'était que de la petite bière, Charles Martel, un second couteau. Chirac, les socialistes, les féministes et les intellectuels des Lumières atteints d'islamophobie gagneront la bataille du foulard. De Poitiers au foulard, la conséquence est bonne, et le progrès considérable" (13). (Evet, Fransa sonunda kendine layık bir sorun buldu: Küçük kızların başlarındaki başörtüler. Artık içimiz rahat: Ulusun çöküşü durdurulmuştur. Le Pen tarafından çok önceden sezilmiş ve bugün de her şeyin doğrusunu bilen entelektüellerce teyit edilmiş olan Müslüman istilasının artık bir rakibi var. Poitiers (Puvatya) Muharebesi bunun yanında solda sıfırdı. Charles Martel bir hiçti. İslâmofobiye yakalanmış Chirac, sosyalistler, feministler ve Aydınlanma entelektüelleri, Başörtüsü Muharebesini kazanacaklar. Poitiers'den başörtüsüne, sonuç iyi, ilerlememiz dikkate değerdir.)

Poitiers'deki St. Hilaire le Grand Kilisesi'ne gittiğinizde, mabet ve çevresine ezelden beri Hıristiyan olan bir yer havası öylesine sinmiştir ki, o baş döndürücü Arap fetihleri yüzyılının buraya da dokunduğunu –Müslümanlar 732 yılının sonbaharında kiliseyi yağma etmişlerdir– hissetmek için hayal gücünüzü epey zorlamanız gerekir. St. Hilaire, ıssız ve yapayalnız St. Simeon'dan çok farklıdır; rüzgârda salınan servi ağaçlarının, güneşte beyazlaşmış molozların verdiği hayalet şehir havası onda yoktur. Soluk Romanesk yapı –şimdiki bina 1049'dan kalmadır–, eski şehrin sakin bir köşesinde dingince durur. Zamanın aşındırdığı taşlarının üzerine azametli bir porsuk ağacının gölgesi düşer. Bir Pazar günüdür; mevsimlerden yaz olduğu halde hava kapalıdır; bir rahip, üç beş kişilik bir cemaatle Pazar ayinini yapar; nemli ve soğuk kilise, insanın aklına yabancı eli değmemiş yağmurlu ve Katolik bir geçmişten başka hiçbir şey getirmez.

Eski kiliseden çıkıp kasabaya ve çevresine adımınızı attığınızda, buraların Peygamber ve Ashabının işleriyle ilişkilendirmenin aykırılığını giderecek bir şeye gene rastlamazsınız. Poitiers, her ne kadar Loire Nehri'nin güneyinde ise de, Paris'ten sadece 300 km mesafededir; Akdeniz ile arasında ise koca bir dünya vardır. Clain Nehri'ni kuşbakışı gören bir tepenin üzerine tünemiş, kiliseleri ve manastırlarıyla gurur duyan şirin bir kasabadır burası. Bu yapıların soğuk görünüşlü kayrak taşından çatılarının, güneyin sıcak *terra cotta*'sı ile hiçbir ortak yanı yoktur. Kasabanın hinterlandı olan Poitou, tıpkı broşürlerde gördüğünüz Fransa'dır: Dereler, ağaç kümeleri ve tatlı eğimli yeşil yamaçlar, saman yığınlarının içinde ve köy evlerinin rahat ve sıcak şömine önlerinde yaşanan köylü zevklerini çağrıştırır. Buraların vaktiyle uğrunda savaşmaya değecek kadar zengin topraklar olduğu bellidir. Öteki iki büyük Poitiers muharebesi, bu yörenin ne kadar arzu edilen bir yer olduğuna kanıttır. 507 yılında, Frankların ilk Hıristiyan kralı olan Clovis, şehrin hemen doğusunda bulunan Voullé'de Vizigotları yenilgiye uğratmıştır (söylendiğine göre, St. Hilaire'in mezarının üzerinde görünen mucizevi bir ışık ona yol göstermişti). 1356'da, Yüzyıl Savaşları sırasında, İngilizlerle Fransızlar da burada karşı karşıya gelirler (bu sefer kasabanın güneyinde). Fransızlar, on yıl önce Crécy'de aldıkları yenilgiden yılmamışlardır. Seçkin süvarileri dört nala hücuma geçer, ama, akıbetleri yine hezimet olur. Buradaki rakip taraflar, Poitou'nun tablosuna gayet güzel oturur: Birtakım kırmızı suratlı, eli baltalı adamlar, yeşillikler arasında birbirlerini parçalamaya çalışmaktadır; Manş Denizi'nin iki yanında oturan kuzenler, birbirlerine küsmüşler, o şato senin bu şato benim diye dövüşmektedir.

Ya çölden çıkmış bir peygamberin takipçileri olan Araplar? Bu rüzgârda dalgalanan buğday tarlaları ve şirin köy kiliselerinin arasında onların işi nedir? Bugün bile, Arapların buraya kadar ve bu kadar hızlı gelmiş olmaları insanı hayretler içinde bırakır. Uzak geçmiş hakkında yapılan bütün betimlemelerde, gitgide genişleyen bir zaman uçurumunun aşılması gerektiği bir gerçektir; ama, Poitiers'de, yalnız zaman farkı değil, mesafeler de muazzamdır. Gibbon, müthiş kurgu gücünü konuşturduğu metninde, Müslümanların Cebelitarık'tan başlayan muzaffer yürüyüşünün uzunluğunu vurgular. Halbuki, Fransa'nın bu yeşil köşesine kadar ulaşacak olan bu yüzyıllık çılgın koşu, Akdeniz'in en batıdaki noktasında nöbetçi gibi duran o büyük kayadan değil, denizlerin ötesinde, inanılmaz uzak bir sahilden başlamıştır. Yermük'ten Puvatya'ya İslâm'ın ilerleyişi, gerçekten inanılması güç bir olaydır.

* * *

Yermük'ten sonraki fetih asrı, antik dünyanın en zengin eyaletinde başladı. Mısır, insanın gözlerini yuvalarından oynatacak cinsten bir ganimet, bırakın Arap yarımadasının Hicaz'ının çorak topraklarından çıkmış bir savaşçıyı, herhangi bir istilacının başını döndürecek bir gıda ve kazanç kaynağıydı. Müslümanlar, 610 yılında (Muhammed'e ilk vahyin indiği yıl) İskenderiye'nin Ortodoks patriğinin hazinesinde 4 ton[5] altın gibi akla sığmaz bir servetin bulunduğunu belki bilmiyorlardı, ama aralarındaki gezgin tüccarlar Nil'in Hediyesi'ndeki bolluğu kendi gözleriyle görmüş (Mısır, *yıllık* vergi olarak her sene Konstantinopolis'e 7 milyon kile[6] hububat gönderiyordu), bu eyaletin nehrin yukarı mecralarındaki zümrüt ve altın madenleriyle bin yıldır yaptığı ticareti duymuş olmalıdırlar. Kureyşliler, Tanrı'nın emri olmasa da neyin peşinde olduklarını biliyorlardı.

Mısır'a yapılacak hücumun önderliğine Amr Bin As getirilmişti. Amr, 634 yılında Gazze yakınlarındaki Datin vahasında Bizanslılara karşı İslâm'ın ilk zaferini kazanan kişiydi. Artık orta yaşlı bir adam olan Amr, Ecnadeyn ve Yermük'ün hareketli günlerinden sonra durulmuş, bir zamanlar İbrahim'le kavgacı ailesinin memleketi olan Beerşeba'da kendine büyük bir

5 Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, Blackwell, Oxford, 1996, s. 113.

6 Her yıl aksatılmadan 10 Ekim'den önce ödenmek üzere. Bkz. Thierry Bianquis, "L'Egypte depuis la conquête arabe jusqu'à la fin de l'Empire fatimide (1171)" *L'Histoire générale de l'Afrique*, UNESCO, Paris, 1990, 3, s. 190. Bianquis, metrik sistemi kullanarak iki buçuk milyon hektolitre rakamını verir. Bu ne yazık ki benim için anlamsız olduğu için çevirme işlemini yapmak zorunda kaldım.

malikane kurmuştu. Amr Yahudiye'deki mülkünden dört bin atlıdan oluşan bir sefer kuvvetinin[7] başında Negev çölüne girdiğinde, İbrahim'in çocuklarının bir kere daha birbirine girecekleri belli oldu. Hedefinin muazzamlığı düşünülürse, bu çelimsiz bir orduydu; ancak, Hıristiyan Bizans'ın bu en büyük eyaleti, geçmişte nadiren fethedilmeye bu kadar müsait olmuştu.

Amr ve Müslümanları, 639 yılının Aralık ayında Sina'yı geçerlerken, Konstantinopolis'in insafsız vergilerinden bıkmış, mutat din kavgaları yüzünden kendi içinde bölünmüş Mısır halkının bezgin bir ruh hali içinde olduğunu gördüler. Mısırlı Hıristiyanların (bunlara *Kıpti* denmektedir ve İngilizce *Egypt* bu kelimenin aldığı biçimlerden biridir)[8] büyük çoğunluğu, 451 yılında Kalkedon (Kadıköy) Konsilinde alınan kararı kabul etmemişlerdi. Kalkedon Konsiliride, doğu Hıristiyanlığını çeşitli hiziplere bölecek olan kader belirleyici bir kararla, Ortodokslar, İsa'nın biri insan biri Tanrı olmak üzere iki niteliği olduğunu ilan etmişlerdi. Rumların ve Romalıların Hıristiyanlık adına konuşma hakkını kendilerinde görmelerini hoş karşılamayan Kıptiler, dünya görüşlerinde militanca bir monofizitliği (yani İsa'nın sadece Tanrı olduğu görüşünü) muhafaza ettiler ve başta bulunanların vergi toplayıcılarına ne kadar sövüyorlarsa, aynı yöneticilerin Ortodoks veya "Kalkedon" Hıristiyanlığı'na da o kadar yürekten söver oldular.

Persler, 620'lerde Mısır'ı altı yıl işgal ettikleri dönemde kurnazca hareket ederek Rum seçkinlerinin aleyhine Kıpti önderlerine yanaşmışlardı; ancak, Herakleios'un Hüsrev karşısında muzaffer olması üzerine, nefret edilen eski hiyerarşi tekrar kuruldu ve beklenebileceği gibi, zulüm de tekrar başladı. Rum kilise adamları, Kıptilerin gönlünü almak için, İsa'nın niteliği hakkında süregiden kavgalara monotelitizm[9] (İsa'nın *tek ereği* olduğu anlamında) denilen bir ara çözüm uydurdular ama bu ufak doktrinsel el çabukluğu, Mısır'da da başka yerlerde de kuşkuyla karşılandı. Kudüs patriği Sophronios, monotelitizm vasıtasıyla sunulan cılız zeytin dalına itibar edilmemesinde rol oynadı; ama, eğer bu şekilde Hıristiyan birliğini bozmakla bir marifet yaptığını düşün-

---

7 V. Christides, "Misr", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1993, 7, s. 153, *Misr*, Mısır'ın Arapçasıdır.

8 "Mısır'ın Hıristiyanlarının çoğu Kıpti Ortodoks Kilisesi'ne mensuptur. Kilisenin adı, tıpkı *Egypt* gibi, Memphis'in eski adı olan Hikaptah'tan gelir (bu, Ptah'lı Ka'nın Evi demektir). Bkz. Max Rodenbeck, *Cairo: The City Victorious*, Vintage, New York, 2000, s. 17n.

9 Monotelitizm Maruniler tarafından benimsendi. Bu iyiliklerinin karşılığını sonunda, sapkın diye Lübnan dağlarına sürülerek aldılar. Bkz. William Dalrymple, *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium*, Flamingo, Londra, 1998, s. 197. Maruniler, 12. yüzyılda, ülkeleri Latin Haçlılar tarafından işgal edilince Roma Katolik kilisesine bağlandılar ve monotelizmi bıraktılar.

müşse, sonradan kendini Kudüs fatihi Müslüman halifesine kutsal şehirde rehberlik ederken bulduğu zaman herhalde yaptığına pişman olmuştur.

Amr, akıllıca davranarak, Mısır'da Hıristiyanlar arasındaki kırgınlıkların oluşturduğu bataklıkta yürümeyi başardı. 640 yılının Temmuz ayına gelindiğinde, savaşa savaşa ülkenin içlerine kadar ilerleyerek, Firavunların eski başkenti Memphis'in hemen akış-aşağısında bulunan ordugah kenti Babil'in kapılarına dayanmıştı. Ortodoks patriği ve dolayısıyla Konstantinopolis'in Mısır'daki adamı olan Kiros'un[10] başta olması, toplumu bölüyordu; onun yüzünden kentin komutanları ile Kıpti olan halk tabakasının arası açıktı; yine de, bu güçlü müstahkem mevki sonbahar ve kış boyunca Arap kuşatmasına dayanmayı başardı. Kiros şahsi çıkarları için Babil'i teslim etmek üzere düşmanla pazarlık mı etti, yoksa kabahati sadece şehrin savaşma ruhunu yok etmek miydi tam bilinmez, ama, Herakleios, o zayıf düşmüş haliyle çılgın bir öfkeye kapılarak Kiros'u başkente çağırdı ve onu azletti. Ne var ki, *vasileus*, bu olaydan neredeyse hemen sonra öldü ve 641 yılının ortasında Kiros, imparatorun dul eşi Martina'nın emriyle Mısır yolunu tutmuştu bile. Martina her şeyden önce barış istiyordu; iktidarı elinde tutmak için saray entrikaları çevirebilmesi için buna ihtiyacı vardı. Ama, isteği gerçekleşmeyecekti: Daha yıl sona ermeden, Martina ve oğlu Heraclonas, birincinin dili, ötekinin burnu kesilmiş olarak,[11] Rodos'a sürülmüşlerdi. İmparatorluğun en zengin eyaleti saldırıya uğramaktayken, başkent karışıklıklar içindeydi.

Amr bin As, 9 Nisan 641 günü Babil'i zapt etmeyi başardı. Sonra, dikkatini, Büyük İskender'in kurduğu, Yunan Uygarlığı'nın Akdeniz'deki en parlak merkezi olan metropole çevirdi. İskenderiye, her ne kadar şanlı bir geçmişe sahip olsa da, şimdiki haliyle fazla dayanabilecek gibi görünmüyordu. Art arda gelen taht kavgalarından dolayı Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayı ve dolayısıyla onun elindeki donanma felç olmuştu; Kiros'un dönüşü de İskenderiye'de kötü hatıraları tekrar canlandırdı. Kiros, becerdiği başka işlerin yanı sıra, bir keresinde, şehrin monofizit piskoposunun erkek

---

10 Bu İskenderiyeli Kiros, 5. yüzyılın başlarında piskoposluk yapmış meşhur bir monofizit olan İskenderiyeli Kyrillos ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Leonard George, "Monophysitism" *The Encyclopedia of Heresies and Heretics*, Robson, Londra, 1995, s. 213-14.

11 Bkz. John Julius Norwich, *A Short History of Byzantium*, Vintage, New York, 1999, s. 98. Norwich şöyle açıklıyor: "Burnun yarılması (bu aslında düpedüz burnun kesilmesiydi), eski bir Doğu uygulamasıydı. Bu adeti Bizans'a ilk sokan Herakleios olmuştur. Amacı, kurbanın taht üzerindeki iddiasına son vermekti çünkü Bizanslılara göre İmparatorun hiçbir açık fiziksel kusuru olmamalıydı." Bununla birlikte, ondan yüzyıldan kısa bir süre sonra, vasileus İkinci Iustinianos, burnu kesilip sürgüne gönderilmiş olduğu halde, o burunsuz haliyle Konstantinopolis'e dönerek altı yıl boyunca (705-711) kanlı bir hükümdarlık sürebilmiştir.

kardeşini bir çuvala koydurup denize attırmıştı.[12] Şehir halkının Kiros gibi birinin telkiniyle surlarda kahramanca canını vermeyeceği açıktı. Ne kadar usta bir savaşçıysa o kadar da ince düşünen bir diplomat olan Amr, herkesin nefret ettiği Kiros ile uzun müzakerelere girdi. Mısır'ın yaklaşık 600.000 nüfuslu başkentinin[13] teslim olması artık mukadderdi.

642 yılı Eylül'ünde, Rumlar gemilerine binip gittiler ve Amr ile ordusu hiçbir direnişle karşılaşmadan şehrin kapılarından girip şehri teslim aldılar. Daha sonraları kaleme alınan Müslüman karşıtı yazılarda, Amr'ın adamlarının, şehir alındıktan sonra, cahil bedevilere yakışır bir taşkınlık nöbetine kapılarak meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ni yağma ettikleri söylenmiştir. Ancak, bu masal, tarafsız akademik çalışmalarla çürütülmüştür:[14] Kütüphanedeki eserler, Araplar gelmeden çok önce, Hıristiyanların kendi aralarındaki ihtilaflar sırasında dağılmış veya tahrip edilmiştir. Bir Kıpti tarafından olaylardan sadece aşağı yukarı bir kuşak sonra yazılmış bir yorum, gerçeği daha çok yansıtır: "Herkes biliyor ki Rumların yenilgisi[15] ve Mısır'ın Araplar tarafından fethi, İmparator Herakleios'un tiranlığına ve onun Patrik Kiros vasıtasıyla (Mısırlılara) yaptığı eziyetlere karşı Tanrının verdiği bir cezaydı." Müslüman yönetimi altında yüzyıllar geçtikten sonra yine bir monofizit tarafından yazılmış başka bir tarih[16] daha da serttir: "Öc Alan Tanrı,[17] ... hâkim oldukları her yerde kiliselerimizi ve manastırlarımızı canavarca yağma eden ve bizi insafsızca mahkum eden Rumların yaptıkları kötülükleri görünce, bizi kurtarmaları için güneyden İsmail'in oğullarını getirdi."

Amr, vergilerini ödedikleri müddetçe Hıristiyanları kendi aralarındaki kırgınlıklarla baş başa bırakmayı tercih etti. Bir ananeye göre, bundan böyle İskenderiye'den Konstantinopolis'e gönderilmeyecek olan muazzam servet hakkında Halife Ömer'e şunları yazdı: "Medine'ye öyle uzun bir deve kervanı göndereceğim ki,[18] ilk deve oraya vardığında sonuncusu daha buradan yola çıkmamış olacak." Kervanın kalkış noktası, Greko-romen Babil ile Firavun kenti Memphis'in arasında, Nil'in bir delta oluşturmak üzere kollara ayrıldığı noktada kurulacak olan yeni bir kent, Fustat olacaktı. Irak'ta yeni kurul-

12 Bu bahtsız adam, monofizit Piskopos Benjamin'in kardeşi olan Menas adında biriydi.
13 Bianquis, "L'Egypte depuis la conquête arabe", s. 191.
14 Bkz. Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford University, Oxford, 1993, s. 53.
15 H. Zotenberg, "Mémoire sur la chronique byzantine de Jean, évêque de Nikiou", *Journal asiatique* 7 (1879), s. 383. André Raymond, *Cairo*'da aktarılmıştır (çev. Willard Wood, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000, s. 10).
16 12. yüzyılda yaşamış bir monofizit olan Suriyeli Mihail tarafından yazılmıştır.
17 Raymond, *Cairo*'da aktarılmıştır, s. 7.
18 Raymond, *Cairo*'da aktarılmıştır, s. 16.

muş olan Basra ve Kûfe kentlerinde olduğu gibi, şehir planında, *amsar* adı verilen, tarıma elverişli topraklarla çölün sınırında kurulu, etrafı çevrili bir Arap-Müslüman yerleşimi bulunacaktı. Müslüman savaşçılar ve göçmenler, kabilelere göre bölgelere ayrılmış amsarın içindeki konutlarında oturacaklar, yerli halkın emeğiyle geçineceklerdi. Yerli halk, ne inançları yüzünden zulüm görecek ne de İslâm'a dönmeye teşvik edilecekti. (Müslüman olmaları halinde vergiden muaf oluyorlardı ve böylece ümmetin kendi aralarında paylaşacağı pastanın büyüklüğü azalıyordu ki bu hiç arzu edilen bir şey değildi.). Böylece, Bizanslıların organize soygunculuğunun yerine, başka, daha iyi huylu bir sistem geçmiş oluyordu.

Amr, Fustat'ı kurmasından sadece 3 yıl sonra, tekrar Yahudiye, Beerşeba'daki köşesine çekilmeye zorlandı. Halife Ömer, bir Pers köle tarafından öldürülmüştü. Medine'de bir önde gelenler kurulu tarafından onun yerine seçilen Osman bin Affan, Mısır'da muhtemel bir rakiple uğraşmaya vakti olmadığını hemen belli etti. Amr azledildi ve onun yerine yeni halifenin akrabalarından biri vali tayin edildi. Nitekim, Halife Osman'ın akrabaları çok geçmeden genç Arap imparatorluğundaki önemli mevkilerin hemen hemen hepsini işgal etmeye başladılar. Fetihlerin ganimetleri zenginlik, zenginlik de çatışma getirdi: Bir zamanların sıska ve aç Müslüman ümmeti, sadece Mısır, Suriye ve Filistin'de değil, Irak'ta ve İran'ın sınır bölgelerinde de muzaffer olmuştu ve Bereketli Hilal'in varlıklı halklarından alınan haraçlar kişisel ihtirasları kamçılıyordu. Ne kadar dini bütün olurlarsa olsunlar, Ümmeti yöneten Sahabe de kıskançlık ve açgözlülükten ari değildi. Yeni halifenin yönetiminde, Kureyş kabilelerinden bir tanesi her şeyi ele geçirmeye niyetli görünüyordu. Üstelik, bu, İslâm'ın bebeklik çağında Peygamber'i kabul etmekte ayak sürümüş bir kabileydi. Ancak, öteki kabilelerden olan birçok Sahabe hâlâ hayattaydı ve hatıraları da hâlâ canlıydı. Eski kırgınlıklar su yüzüne çıktı, bir iktidar kavgası ufukta gözüktü. Poitiers'e varacak yol hâlâ çok uzundu; şimdi üstelik bir de dolambaçlı hale gelmişti.

* * *

Şam, dünyadaki aralıksız meskun olmuş en eski şehirdir.[19] Dik Cadde de, onun tarihî kent merkezindeki en büyük ana caddedir. Yeni Ahit'te bizzat Tanrı tarafından adıyla anılan bu cadde,[20] birçok halkın bahtının değişme-

19 Şam'ın ezeli rakibi Halep de aynı iddiadadır.

20 Saul (adı kısa süre sonra Pavlus olacaktır), Şam yolundayken kör edilmesinden sonra o caddedeki bir evde kaldı. Ona görme yeteneğini tekrar kazandıracak kişi olan Hananya'ya, eve giden yol

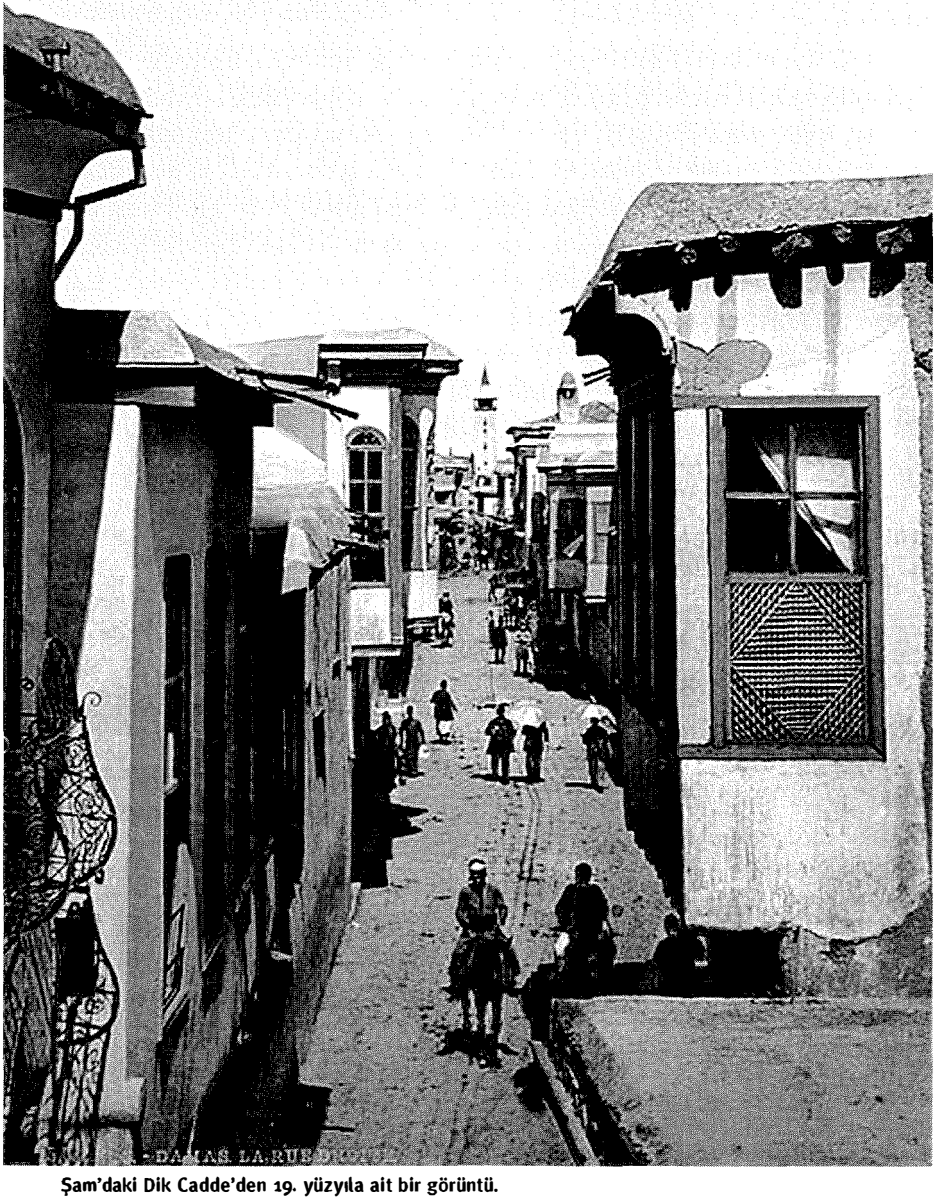
sine tanık olmuştur. İşte bu sefer de, Rumlar gitmiş, yerine Müslüman Araplar gelmişti. Bütün beklentilerin tersine, İslâm'ın Akdeniz etrafındaki muzaffer yolculuğunun ana üssü, Medine veya Mekke değil eski Şam olacaktı.

Şam'ın neden bu kadar çok fatihi cezp ettiği kolayca görülebilir. Şehir, ekilen topraklarla çöl kumlarının buluşma noktasındaki sulak bir vadide kuruludur; kuzeyindeki Kasiyun Tepesi[21] denilen müthiş kaya tarafından rüzgârlara karşı korunur ve Bereketli Hilal'de bir kavşak noktası konumundadır. Bugün para karşılığı el falı bakmak için ortalıkta dolaşan ağır kınalı Bedevi kadınların musallat olduğu bu bin iki yüz metre yüksekliğindeki heybetli tepe, Şam'ın ufkundan hiç ayrılmayan maddiyat üstü bir varlık gibidir. Kasiyun Tepesi'nin üzerinden görünen manzara, kırk yüzyıldan beri hep aynıdır: İyice aşağıda, geniş, yeşil bir vahanın ortasında, etrafı surlarla çevrili derli toplu bir şehir. Ancak geçen yüzyıldadır ki manzaranın rengi kül rengine dönmüş, etrafa yayılan apartmanlar ve uydu antenleri yeşilliğin çoğunu boğmuştur. Yerel ananeye göre, Peygamber Kasiyun Tepesi'ndeki gözetleme yerine gelmiş ve aşağıda yayılan güzel şehri gördükten sonra Şam'ı ziyaret etmekten vazgeçmiştir. Bu duruma şaşıran arkadaşlarına, Cennet'e gitmek için ahreti beklemeyi tercih ettiğini söylemiştir.

Gel gelelim, başkalarının böyle uhrevi kaygıları yoktu. Bunların içinde en önde geleni, Muaviye'dir. Eskiden Peygamber'in katipliğini yapmış, Suriye'nin fethinden sonra Şam'ın Müslüman valisi olmuştu. Muaviye de şehre bakmış ve onu gözüne kestirmiştir. Bu, Akdeniz tarihinde kader belirleyici bir an olmuştur. Muaviye bin Ebu Süfyan, Beni Ümeyye kabilesindendi. Yeni Halife de bu haris ruhlu akrabalar grubunun mensubuydu. Muaviye, tam adından da tahmin edileceği üzere, Ebu Süfyan ile Hind'in oğludur. İnanılmaz bir şey ama, Peygamber'i küçük düşürmeye çalışanların başında gelen bu Kureyşli karı-koca, İslâm'ın sunduğu hakikat karşısında ayak direyenlerin bu en katıksız örnekleri, ilk büyük Müslüman hanedanı olan Emevilerin kurucusunun anne ve babası olmuşlardır. Cansız bedeni Hind'in tecavüzüne uğrayan, Muhammet'in bahtsız amcası Hamza, aynı kadının oğlu ümmetin en yüksek önderi olduğu zaman herhalde mezarında dönmüştür. Muaviye Halifeliği Şam'da kurmak suretiyle Medine'yi siyasi merkez olarak ikinci plana it-

Tanrı tarafından tarif edilir: "Ve Rab ona dedi: Kalk, Doğru denilen sokağa git ve Yahuda'nın evinde adı Saul olan Tarsusluyu ara; çünkü işte, o dua ediyor." Bkz. *Kitabı Mukaddes*; Kitabı Mukaddes Şirketi, Resullerin İşleri 9: 11.

21 Arapça adını kullanmak istersek Cebel Kasiyun. Şam'ın, yedi akarsuyla beslenen yemyeşil hinterlandına da Guta denir.

Şam'daki Dik Cadde'den 19. yüzyıla ait bir görüntü.

tiğinde, o ilk günlerin diğer İslâm şehitleri de herhalde mezarlarında aynı şeyi yapmışlardır.

Muaviye'nin hedefine ulaşmasına kadar birkaç olaylı yılgeçmesi gerekecekti, çünkü batıda yeni cepheler açılacaktı. Ömer'in katlinden sonra, Halife Osman, bugünün Libya'sı olan Cyrenaica'ya akınlar yapılmasına izin verdi.[22] Yağma akınları kurala dönüşünce, fatihlerin gırtlaklarını parçalarcasına attıkları savaş çığlıkları, Bizans "Afrika"sına kadar –ya da bugünkü Tunus; Arapçası İfrikiye– bütün Akdeniz sahili boyunca duyulur oldu. Amr bin As bu akınlarda yine rol oynayacaktı. Beerşeba'da emeklilik hayatı sürerken tekrar acele göreve çağrılmıştı. Acil bir duruma müdahale etmesi isteniyordu: 645 yılında ufukta bir Bizans donanması belirmiş, ani bir saldırıyla İskenderiye'yi geri almıştı. Amr'ın yetkin önderliği altında durum çabucak düzeltildi ve Rumlar bir kere daha gemilerine binip gittiler. Bu sefer, bir daha hiç dönmemecesine.

Amr, Bizanslıların bu yenilgisini (ve kendisinin de yeniden prestij kazanmasını), batıya doğru yapılan akınlara katılmak için vesile kabul etti. En kazançlı akınların yapıldığı yer, güney-orta İfrikiye'ydi. Orada, Konstantinopolis'teki monotelit hizbe muhalif olan haris ruhlu Rum soylusu Gregoras, kendini vasileus ilan ederek Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılmıştı. Arap süvarileri, Sübeytıla'da (Tunus'ta Sbeytla), Gregoras'ın egemenlik hayallerini çabucak söndürdüler. Gregoras'ı öldürüp, ordusunu bozguna uğrattılar, hazinesine el koydular, yakınlarını köle olarak götürdüler. Ama esirlerin hepsi köle pazarına erişemeyecekti: Efsaneye göre, Gregoras'ın güzel kızı Yamina,[23] bir esir ve kapatma olarak yaşamaktansa ölümü tercih ederek kendini devenin üzerinden baş aşağı yere atmıştı.

Muaviye, dindaşları bir yandan Kuzey Afrika kıyılarını yoklarken, Şam'dan ayrıldı ve Toros Dağları'nı aşarak Anadolu'ya hücum etti. Perslerin ve onlardan önce Rumların düşmanı olmuş bir sürü başka kavmin izlediği yolu sadıkane takip etti. Ne var ki, İskenderiye'den gelen haberler onu duraklattı. Geçmişte *mare nostrum*'un imparatorluğuna dünyayı zindan eden birçok istilacı olmuştu (Partlar, Vandallar, Vizigotlar, Ostrogotlar, Avarlar, Bur-

22 Bu kararla, seleflerinin bu konudaki tavrını tamamen terk etmiş oluyordu. Ondan önceki halifelerden biri, Kuzey Afrika'nın Mısır'ın batısında kalan kısmı için, "insanları yoldan çıkaran ülke" demiştir. Bkz. Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord, Des origines à 1830*, Payot, Paris, 1994, s. 344.

23 Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*'da, efsaneden ibaret olduğunu söyleyerek bu hikâyeye itibar etmez (345), ama E. F. Gautier'nin, bu yağmacı göçebelerden Rum aristokrasisinin ne kadar tiksindiğini vurgulaması bakımından efsanenin önemli olduğu yönündeki iddiasına yer verir. İbni Sad önderliğindeki istilacılar, Kuzey Tunus'taki Bizanslılar tarafından toplanan muazzam bir rüşvet karşılığında Mısır'a dönmeye ikna edilmişlerdir.

gondlar, Hunlar, Persler, Bulgarlar) ama bunların içinden çok azı Bizanslılara deniz hakimiyetinde de rakip olmaya kalkışmıştı. Muaviye, haklı olarak, İskenderiye'nin geri alınışından çıkarılacak dersler olduğunu düşündü. İslâm, savaş gemilerine sahip olmadıkça, Rum denizciler karşısında her zaman zayıf olacaktı. İşte bu basireti, Muaviye'yi büyük hükümdarlar arasına katmıştır.

Muaviye, akrabası Halife Osman'ın rızasını aldıktan sonra, izleyen bin-yıl boyunca deniz ulaşım yollarının denetiminde söz sahibi olacak Müslüman donanmasını kurmaya başladı. Çöl adamları denize açılıyordu. Ölene kadar toprak adamlığından vazgeçmeyen Amr bin As, bu fikre karşıydı ve etrafındakileri şu sözlerle uyarıyordu: "Bir gemi atıl durduğu zaman, yürekleri parçalar; hareket ettiği zaman ise, muhayyileyi dehşete düşürür. Ona binen her adamın gücü azalır ve felaketler çoğalır. Onun içindekiler, ağaç kütüğünün içindeki solucanlar gibidirler. Kütük devrilince onlar da boğulurlar."[24] Halifenin de desteğini almış olan gözü pek Muaviye, bütün bu çekinceleri elinin tersiyle itti. Suriye'nin çöl "limanları"na (Şam, Humus, Hama, Halep) ve Mısır, Irak ve Tunus'un amsar limanlarına (Mısır'da Fustat, Irak'ta Kûfe ve Basra, Tunus'ta 670 yılında kurulmuş olan Kayrevan), bundan böyle Müslüman bir Akdeniz imparatorluğunun deniz limanları da eklenecekti. Bu son derece ileri görüşlü bir karardı.

Donanma, şaşılacak bir hızla hazır edildi. Bu, şüphesiz, yeni fethedilmiş ülkelerin (Müslim veya gayri Müslim) denizci halklarının (Yemenliler, Suriyeliler, Rumlar ve Kıptiler) bilgi ve tecrübeleri sayesinde olmuştu. Müslümanlar, Bizanslılarla boy ölçüşmelerine imkân verecek denizcilik becerilerini kazanmak için muhtemelen eski ticaret ortakları olan Hint Okyanusu gemicilerinin hizmetinden yararlandılar. Arap Yarımadasından gelen bu gemiciler, gök cisimlerine bakarak yön bulmanın incelikleri konusunda usta olmakla kalmıyorlardı; aynı zamanda, ileride, açık denize gözü kapalı dalmak gerektiğinde mukayesesiz bir kullanışlılığa sahip bir araç olan manyetik pusulayı[25] da bulacaklardı. 649 yılına gelindiğinde, Muaviye ve müttefikleri demir almış bulunuyorlardı.[26] Akdeniz'de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki

---

24 Ernle Bradford, *Mediterranean: Portrait of a Sea*'de aktarılmıştır (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1971, s. 309). Lewis, *Arabs in History*'de şöyle yazar: "Arap tarihçilerden, ilk Halifelerin deniz ötesi seferlere sıcak bakmadıklarını öğreniyoruz. Ömer'in de, 'benim devemle gidemeyeceğim yerlere kadar gitmeyin' diye komutanlarına emir verdiği söylenir (126).

25 Bradford, *Mediterranean*, s. 316-18.

26 Francesco Gabrieli, *Muhammad and the Conquests of Islam*, çev. Virginia Luling ve Rosamund Linell, McGraw-Hill, New York, 1968, s. 176. Finike Deniz Savaşı, Arap tarihçiliğinde Dint as-Savari diye geçer.

ölümcül adadan adaya atlama oyununu artık başlıyordu. Bu mücadele, iki din arasındaki karşılaşmanın büyük kısmına damgasını vuracaktır. Müslümanlar, Girit'e çapul akınları yaptılar, Kıbrıs'ı zapt ettiler. 654 yılında, sıra Rodos'a geldi. Bu ada, klasik antikitenin en eski zamanlarından beri Grekoromenlerin deniz üstünlüğünün ileri karakollarından biri olmuştu. Adanın meşhur devasa Güneş Tanrısı Helios heykeli, M.Ö. 226'da bir depremde yıkılmış, o zamandan beri paslı ama yine de saygı gören bir metal yığını halinde limanda boylu boyunca yatıyordu. Heykelden pek etkilenmeyen Müslüman yağmacılar, onu Edessalı (Urfa, Türkiye) bir Yahudi tüccara hurda olarak sattılar. Heykelin taşınması için tam dokuz yüz yük devesi[27] gerekti.

Muaviye'nin gemileri, Anadolu kıyılarından yukarı doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Rodos'tan sonra Kos Adası alındı. Bu ada, Ege Denizi'nde, önce Çanakkale'ye ve oradan da bizzat Konstantinopolis'e varan yolda atlama taşları teşkil eden On İki Adalar'dan biriydi. *Vasileus* İkinci Konstans (Herakleios ile onun ilk karısı Evdoksiya'nın torunlarından biri), bu durum karşısında endişeye kapılarak 655 yılında bu yeni yetme deniz gücünü ezmek üzere donanmasıyla yola çıktı. Hiç beklenmedik bir şekilde, yeni yetmeler Bizanslıları ezdiler. Konstans, kahramanca kendini feda eden bir adamı ile elbiselerini değiştirerek[28] sıvıştı ve ancak bu şekilde deniz muharebesinden canını kurtarabildi. Araplar, karada yenilmez olduklarını kanıtlamışlardı; onları denizde yenmek de imkânsız görünüyordu. Bütün Akdeniz, Bereketli Hilal'in akıbetine uğrayacak gibiydi.

Araya cinayet girdi. İzleyen yaz mevsiminde Halife Osman artık ölmüştü. Din kardeşi Müslümanlar tarafından Medine'de alçakça bıçaklanarak katledilmişti. Darülislâm kaosa yuvarlanmış, Ümmet derinden sarsılmıştı. Aslında, bu, yeni yeni serpilmekte olan imparatorluğu karıştıran daha büyük bir huzursuzluğun sadece en göze çarpan belirtisiydi. Katiller, atla Fustat'tan Medine'ye gelmişlerdi. Fustat'ta, halifenin akraba kayırıcı yönetiminden şikayetler birike birike sonunda açık isyana varmıştı. Irak'ta da hoşnutsuzluk artıyordu. *Mevali* (bağımlılar) denilen Arap olmayan yeni Müslümanlar, Kureyşlilerin ve onların amsarlardaki müttefiki olan aşiretlerin kendilerine ayırdıkları hazine ve nüfuzdan pay istemeye başlamışlardı. Halifeliğinin son yıllarında Osman'dan hoşnutsuzluklarını dile getirmiş olan İslâm'ın muhalif önde gelenleri, cinayetle bir ilgileri olmadığını söylediler. Olaylardan sıyrılma-

27 Ostrogorsky, *Byzantine State*, s. 104.

28 Anekdot, Theophanus tarafından *Chronographia*'da anlatılır. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*'te aktarılmıştır (çev. Joan Hussey, Blacwell, Oxford, 1968, s. 104).

nın ustası olmuş Amr da, o 656 yılının yazı boyunca Fustat'tan da Medine'den de uzak durmuş, Beerşeba'dan çıkmamıştı. Peygamberin daha çocukken evlendiği ama artık olgun ve kudretli bir dul olmuş olan Ayşe, o sırada Hac ziyaretinden Medine'ye dönüş yolundaydı. Haberi alır almaz çabucak gerisin geri Mekke'ye koştu. Oysa ki, muhaliflerin en önde geleni, cinayetin olduğu gün Medine'deydi. Ali bin Ebu Talip'ti bu.

Nasıl Kadıköy Konsili Hıristiyan Doğu'nun boynuna bağlanmış bir taş misali onun batmasına sebep olmuşsa, Ali'nin yükseliş ve düşüşü de İslâm'ın geleceği için müthiş önemli bir olay olacak ve izleyen yüzyıllardaki yansımaları dünyanın her yerinde İslâm'ın bahtının belirlenmesinde rol oynayacaktı. Osman'ın katlinin ardından, Ali Halife oldu. Ümmet'in bir kısmı için, Ali zaten en baştan bu şerefi hak eden kişiydi. Peygamber'in en yakın erkek akrabasıydı (Muhammet'in onu büyüten amcası Ebu Talip'in oğluydu). Muhammet, maddi durumu iyileşince, amca oğlu Ali'yi evlat edindi ve sonra onu Hatice ile evliliğinden olan en küçük kızı Fatma ile evlendirdi. Dolayısıyla, Ali, İslâm'ın kurucusunun hem amca oğlu, hem evlatlığı, hem de damadıydı; daha ilk günlerden beri Sahabe'dendi ve Peygamber'in Kureyş içindeki kabilesi olan Beni Haşim'e mensuptu. Ali'nin ikinci Müslüman olan mı yoksa üçüncü Müslüman olan mı olduğu hâlâ tartışılır.[29] (İlk Müslüman olan Hatice'ydi. Onu ya Ebu Bekir ya da Ali izlemiştir.) Muhammet'in halefi olmaya ondan daha uygun birini hayal etmek güçtü.

Eğer Ali ilk halife olmuş olsaydı, yükselişi ihtilaf konusu olmayabilirdi. Ancak, halifeyi seçen aşiret büyükleri kurulu, tam üç defa onu atlayarak Ebu Bekir'i, Ömer'i ve Osman'ı tercih etmişlerdi. Ve Peygamber'in ölümünü izleyen çeyrek yüzyılda da, Ümmet'in bahtı inanılmaz açılmıştı. Kureyşliler arasında tekrar ortaya çıkan rekabetler yabancı şeyler değildi; ama, bu sefer, müminlerin kardeşliği, yepyeni bir tehditle karşı karşıyaydı: Binlerce mevali (Arap olmayan Müslümanlar) İslâm'ın içinde ruhani ve cismani konularda eşitlik talebiyle kapıya dayanmış bulunuyordu. Genel olarak en büyük tehlike, önde gelen müminlerin zenginlik ve uygarlık bakımından Hicaz'dan çok üstün yerleşmelerin denetimini elinde tutuyor olmasından kaynaklanıyordu. Muaviye, Kasiyun Tepesi'nin dibindeki varsıl vahadan,

29 L. Veccia Vaglieri, "Ali b. Abi Talib", *Encyclopedia of Islam* Brill, Leiden, 1960, 1, s. 381-86. Veccia Vaglieri, kimin daha önce Müslüman olduğu konusunda Ebu Bekir'e rakip olabilmesi için Ali'nin on ya da on bir yaşında Müslüman olmuş olması gerektiğini söyler.

katledilen aşiret akrabası halifenin kanının yerde bırakılmamasını talep etti. Ali'yi gayrı meşru, kendini halife ilan etti ve böylece iç savaşı başlatan fitili ateşlemiş oldu.

Ali, çabuk davrandı. İktidar merkezini, düşmanlarının kalabalık olduğu Medine'den, Irak'taki bir amsar olan Kûfe'ye taşıdı (bugünkü Necef). 658 yılında, Basra yakınlarında meydana gelen Cemel (Deve) Vakası denilen muharebede, hoşnutsuzlardan oluşan bir orduyu yendi. Savaşa bu adın verilmiş olmasının nedeni, Peygamber'in artık muhaliflerden olan dul eşi Ayşe'nin, savaşı kendi tarafının kaybedişini devesinin sırtından seyretmesidir. Bir yıl sonra, Irak'ta Fırat Nehri'nin yakınlarındaki Siffin'de Ali'yle Muaviye'ye kozlarını paylaşmak üzere karşı karşıya geldiler. Muharebe, inanılmaz orijinal bir şekilde sonlandı. Ananelere göre, Muaviye'nin Suriyelilerden oluşan süvari birliğinin komutanı, hiçbir yerden eksik olmayan Amr bin As, günlerce süren kanlı çarpışmalarda yenildikten sonra, etrafı çevrilmiş atlılarına, mızraklarının ucuna Kur'an'dan sayfalar geçirmeleri emrini verdi. Hepsi dini bütün Müslümanlar olan Ali'nin askerleri, rakiplerinin bu şekilde kendilerine Kur'an'ı kalkan yaptıklarını görünce, savaş aletlerini attılar. İzleyen kargaşadan bir uzlaşma çıktı: Ali'nin mi yoksa Muaviye'nin mi halife olacağına iki kişilik bir kurul karar verecekti.

Aylar süren müzakerelerden sonra,[30] Muaviye'nin temsilcisi (gene Amr), hayli muğlak olmakla birlikte çarpıtılarak Şam hakiminin lehine yorumlanması kabil olan bir karar elde etmeyi başardı. Doğal olarak, Ali, hakemlerin bu kararını reddetti, ama, o an geldiğinde, artık kendi takipçilerinden bir kısmı da onu reddetmiş bulunuyordu. Hariciler ("ayrılıkçılar") diye bilinen ve İslâm'ın öz değerlerine çok bağlı olan bu uzlaşma tanımaz grup, Ali'nin daha en başta kurul kararına uymayı kabul etmesine çok içerlemişlerdi. 661 yılında, aralarından ikisi, Kûfe'de Ali'yi öldürdü. Muaviye, rakipsiz kaldığı için galip gelmiş oldu. Böylece Ebu Süfyan'la Hind'in oğlu halife oldu[31] ve bu da Ali'nin taraftarlarını (*Ali Şiası*; Şii kelimesi de buradan gelir) daha da gücendirdi. Onlar, bu yüce makamın doğal varisleri olarak Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'i görüyorlardı. Böylece, hiç bitmeyecek bir anlaşmazlığın temelleri atılmış oldu. Bu mesele, ileride bir hanedan çekişmesini de

30 Belki de yıllar süren müzakerelerin içeriği, süresi ve yeri, izleyen Müslüman tarihçiliğinde en çok tartışılan konulardan biri olacaktır. Bkz. Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Centuries*, Longman, Londra, 1986, s. 78-79.

31 Muaviye kendini halife ilan etmişse de, daha sonraki Arap tarihçileri, Emevileri itibarsızlaştırmak maksadıyla, Muaviye'nin soyundan gelenleri krallar diye anıp halife unvanını sadece Abbasiler ve onların halefleri için kullanırlar.

aşacak, gelişecek bir dizi Şeriat ve sünnet mezhebi, Müslümanların büyük çoğunluğunun, Sünnilerin, hareket ve inançlarına rehber olacaktı.

Bizanslılar, bekleneceği gibi, Müslümanların böyle dertlerle uğraşmasından çok hoşnuttular. On yıllardan beri ilk defa üzerlerindeki baskı hafiflemişti. Asya'dan gelen tehditten kurtulmuş ve süslü imparatorluk giysilerini tekrar kuşanmış olan İkinci Konstans, şöhretli büyükbabası Herakleios'un izlediği yolun tersi yöne gitmeye karar verdi; doğuya değil, gemileriyle Akdeniz üzerinden Batı'ya doğru gitti, başkentini Konstantinopolis'ten Sicilya'ya taşıdı. Böyle yapmasının birçok nedeni vardı: Boğaz'daki monotelit entrikaların zehirli havasından kaçmak, İtalya'daki müstemlekelerini sağlamlaştırmak ve Kartaca ve Kuzey Afrika'ya yapılabilecek saldırılara karşı koymak. Çağdaşı olan bir kaynakta, iki yıl önce kör edip öldürdüğü erkek kardeşinin ruhundan kaçmak için oralara gittiği söylenir. Mantığı her ne olursa olsun, Konstans, Perikles'in zamanından beri Magna Graecia'nın (Yunanca konuşulan Sicilya ve Güney İtalya) önemli bir merkezi olmuş olan Siraküza'ya yerleşti. Müslümanların birbirini yemesini seyretmekten memnun, Augustus, Iustinianos ve Herakleios'un mirasına yönelik olası tehditlere karşı uyanık, sarayını oraya kurdu. Doğu kaybedilmiş olabilirdi ama Batı dayanacaktı.

Yine araya cinayet girdi. 15 Eylül 668'de, Konstans hamamdayken, bir köle, mermerden bir sabunlukla imparatorun beynini dağıttı. Neden böyle bir şey yaptığını bilmiyoruz, ama bir tarihçi, espriyle karışık,[32] katilin Konstantinopolis'i özlemiş olabileceğini ortaya atmıştır. Ne var ki, cinayet ister adi ister soylu bir maksatla işlenmiş olsun, Konstans'ın yeni bir batı Roma imparatorluğu deneyi de onunla birlikte mezara gitti. Kartaca ve hinterlandı, yine Bizans'ın meselelerinde ikinci plana itildi. Bunun, Kuzey Afrika'nın geleceği üzerinde geri dönüşü olmayan sonuçları olacaktı. Saray, Konstantinopolis'in konforlarına döndü; ki, sonradan meydana gelecek olayları düşünürsek, bu son derece isabetli bir karardı. Ali'nin öldürülmesini izleyen yıllarda, Muaviye, Halife olarak sahip olduğu muazzam kudreti pekiştirmişti ve kaldığı yerden devam etmeye hazırdı. Bir Müslüman donanması On İki Adaları bi-

32 Norwich, *Byzantium*, s. 99-100: "15 Eylül 668 günü, kendisini hamamda keselettirirken, Rum yardımcılarından biri, hakim olamadığı bir sıla hasreti nöbetine kapılarak, bir sabunlukla imparatoru yere serdi." Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, California, 1997. Konstans'ın, "Sicilyalılardan olağanüstü bir vergi ve itaat istediğini" söyler; herhalde Sicilyalıların imparatorun başlarından gitmesini istemelerinin nedeni budur (322).

rer birer toplar ve bir Müslüman kara ordusu da Anadolu içlerine ilerlerken, Muaviye'nin hedefinin ne olduğu gün gibi ortaya çıkmıştı. Dik Cadde'nin debdebesi yetmemişti; Muaviye, Haliç manzaralı bir sarayda oturmak istiyordu. Konstans'ın ergenlik çağındaki oğlu, Altıncı Konstantinos adıyla tahta çıkmıştı. Kendi adını taşıyan şehri savunmak yeni *vasileus*'a kalmıştı.

674 yılının baharında, savaş kadırgalarından oluşan muazzam bir donanma Marmara Denizi'ni aşarak Konstantinopolis'in deniz surlarının önüne yerleşti. Mancınıklar çalışmaya başladı. O zamana kadar görülmüş en büyük Arap sefer kuvveti, Rumların başkentinin meşhur surlarında bir gedik açılmasını umutla bekledi. Ama, Araplar'ın kendileri, hiç beklemedikleri yeni ve korkunç bir silahın hedefi oldular: Rum ateşiydi bu. Muaviye'nin donanmasının gelişinden bir süre önce, Kallinikos adlı bir Suriyeli Rum mimar, şeytani bir buluşunu Konstantinos'un danışmanlarına göstermişti. Bu, metal borulardan püskürtülebilen yanıcı bir maddeydi; katı cisimlerin üzerinde olduğu gibi sıvıların üzerinde de alev alev yanıyor ve söndürülemiyordu. Bu ilkel napalmın ne kadar etkili bir silah olabileceği açıktır. Her ne kadar bu maddenin neden yapıldığı hiçbir zaman tam olarak bilinemeyecekse de[33] –sırrı, Bizanslılarla birlikte kaybolmuştur–, Muaviye'nin adamlarından sonra daha birçok başka bahtsız Bizans düşmanı da bu silahtan payını alacaktı. Rum ateşi acımasızdı; bütün bir gemiyi ateşe verebilmesinin yanı sıra, geminin etrafındaki deniz yüzeyi de alevlerle kaplanabiliyordu; dolayısıyla, gemicilerin suya atlayarak canlarını kurtarma şansları da kalmıyordu.

Saldıranlar, öylesine kararlıydılar ki, Rum ateşinin dehşet veren etkilerine karşı hiçbir korunmaları olmadığı halde, Konstantinopolis'i tam dört yıl kuşatma altında tuttular. Ama, savunmacılar da onlar kadar disiplinliydi. Sonunda, yenilmez Müslümanlara karşı durmayı başarmışlardı. Muaviye, 678'in sonbaharında yenilgiyi kabul etti ve ertesi yıl Bizanslılarla bir ateşkes imzaladı. İslâm'ın savaşçıları, Hicaz'dan atlarının sırtında çıkışlarından bu yana ilk kez tökezliyorlardı. Çağdaşımız olan bir Bizans tarihçisi, bu anı betimlerken şu sözlerle Gibbon'u da aşar:[34] "(IV. Konstantinos), o zamana kadar yenilmez olduğuna inanılmış bir gücün kuşatmasına karşı beş yıl dayanacak moral gücünü tabiilerine telkin etmeyi başarmış ve böylece Batı uygarlığını kurtarmıştır. Müslümanlar Konstantinopolis'i 15. yüzyılda değil de 7. yüzyılda alsalardı, bütün Avrupa (ve Amerika da) bugün Müslüman olabilirdi."

---

33 Bekleneceği gibi, Rum ateşi birçok tarih hafiyesinin hayal gücünü ateşlemiştir. Özellikle bkz. C. Zenghelis, "Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins", *Byzantion* 7 (1932).

34 Norwich, *Byzantium*, s. 100.

* * *

"Son Merovenj kralları,[35] öküz arabalarında giderken uyuya kalırlardı." Bir Fransız tarihçi, Akdeniz'deki bu depremsel altüst oluş döneminde Batı Avrupa'nın içinde bulunduğu uyuşukluğu bu sözlerle alaya alır. Konstantinopolis'in kuşatılması hakkında kaleme alınmış Gibbon tarzı bir sürü panik yazısından sonra, bu yaklaşım hoş bir tezat oluşturur. Müslüman fetihlerinin ilk yarım yüzyılı sırasında Frank'ların kraliyet sülalesi olan Merovenjler, başka diyarlarda meydana gelen bu büyük değişimden neredeyse tümüyle habersiz olmalıydılar. Merovenj krallarının yaptıklarını yazan vakanüvis Fredegarius ve onun işini devam ettiren meslektaşı, Yermük'ü duymuşlardı: Esrarlı bir dille yazılmış bir pasajda, Bizanslıların yenilgisi, 52.000 Hıristiyan savaşçısının[36] gecenin ortasında aniden ölmeleriyle açıklanır. Ne var ki, nasıl 630 yılında Bizanslıların Müslümanlardan hiç haberi yoktuysa (önceki bölümde belirttiğimiz gibi, olsa olsa Kudüs'teyken Herakleios'a Ürdün çölünde Araplarla küçük bir çatışma olduğu bildirilmiş olabilir), Merovenjlerin de, puslu, uzak ülkelerde meydana gelen bu olayların Galya üzerinde herhangi bir etkisi olabileceği akıllarının köşesinden bile geçmemiş olmalıdır. Kaldı ki, böyle bir şey, bugün bile inanılır gibi değildir.

Merovenjler, bu uyuşuklukları ve dünyadan bihaberlikleri olmasaydı da saygıyla hatırlanmayacaklardı. Fransızların ders kitaplarında Merovenj krallarının birçoğunu tembel krallar (*roi fainéants*)[37] diye anmak adet olmuştur. Bunlardan biri, Dagobert, şöhretinin büyük kısmını bir ninniye borçludur. Ninnide, onun pantolonunu ters giydiği anlatılır.[38] Tarih kitapları, Merovenj saltanatının arkasında iktidarın asıl sahibi olanlara karşı daha iyidir. Bunlar, "saray nazırları"'dır. Hemen hemen her yıl düzenlenen kanlı yağma

---

35 Henri Focillon, *L'An Mil* Denoël, Paris, 1984, s. 7.

36 Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic conquests*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 125. Fredegarius şunları yazar: "Ancak, gecenin ortasında, Herakleios'un ordusu Tanrının kılıcıyla mahvedildi: imparatorun adamlarından 52.000'i, uyudukları yerde öldüler." Kaegi, "Tanrının kılıcı"nın, Halit bin Velit'in lakabına gönderme olabileceğini belirtir.

37 Bu tabir, 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Hikâyeye göre, Merovenj kralları o kadar tembeldiler ki, ata binmeye bile üşenirler, onun yerine, dört tane öküz tarafından çekilen bir arabayla dolaşırlardı. Focillon'un yukarıda aktarılan sözü de buradan gelir.

38 Kralın beceriksizliğini anlatan çok sayıda mısradan oluşan ninni, muhtemelen Fransız Devrimi'nden kalmadır ve açıktır ki monarşiyi küçük düşürmek için yazılmıştır: "Le bon roi Dagobert/A mis sa culotte à l'envers/Le grand saint Eloi/Lui dit: Ô mon roi!/Votre Majesté/Est mal culottée/C'est vrai, lui dit le roi/Je vais la remettre à l'endroit" (İyi kral Dagobert/Pantalonunu ters giymiş/Ulu Aziz Eloi/Ona şöyle demiş:/Aman Kralım!/Haşmetmeap/Pantalonunuzu ters giymişsiniz/Doğrudur, diye cevap vermiş kral/şimdi düz giyerim."

Rum ateşi diye bilinen alev silahının kullanılmasını ve etkilerini gösteren Ortaçağ'da yapılmış bir resim.

akınlarında Frank savaşçı çetelerinin başında onlar vardır. Esasen, o zamanların kuzey Avrupa'sına Hıristiyan toprakları demek için gerçekten saf bir sofu olmak gerekir: Frankların Germen kuzenlerinin birçoğu, geleneksel inançlarından vazgeçmiyorlardı[39] ve Hıristiyanlaştırılmış olanlar arasında bile Kilise'nin öğretileri çoğu zaman yoğun bir halk kültürü kalabalığı içinde kayboluyordu.

678'de, yani Muaviye'nin yanmış gemilerinin Konstantinopolis'ten perişan bir halde ayrıldığı yıl, Herstalli Pépin adında bir saray nazırı Galya'da iktidara geldi (Herstalli Pépin'in iktidara gelişinin, o zamanki Merovenj kralının Paris dışındaki bir ormanlık alanda esrarengiz bir cinayete kurban gitmesinin hemen ardından meydana gelmesi ilginçtir). Pépin'in gelişi, geçimsiz Franklar için bulunmaz nimetti, çünkü onun soyu, Pippinid'ler [yani Pépinliler] Merovenjlerin öküz arabalarını devirip tahtı ele geçireceklerdi. (Çok sonraları, Pippinid'ler, soylarının en haşmetli hükümdarı Charlemagne'ın yönetiminde, kendi kendilerine Karolenjler adı altında imparator unvanı vereceklerdir.) Pé-

39 Aslında bu, bütün Hıristiyanlık alemi için geçerliydi; hatta Roma için bile. Peter Brown şöyle yazar: "Latin batının en uzun Hıristiyan geleneğine sahip olan kentte, kolektif hafıza hâlâ ulu San Pietro bazilikasına bakarken onun arkasında Romulus ve Remus'un dünyasını görüyordu... Birçok Katolik Hıristiyan, San Pietro'nun avlusuna çıkan basamakların tepesine vardıklarında, hâlâ azizin bazilikasına sırtlarını dönüp yükselen güneşin önünde saygıyla eğilirlerdi." *Rise of Western Christendom*, s. 95.

pin, yılmadan Frankları birleştirmekle uğraştı. Zamanı geldiğinde, onun bu uğraşları sayesinde Franklar Müslüman istilacıları geri püskürtebileceklerdi.

Ancak, Pépin'in ölümünden sonra Galya'yı saran savaş pusunun içinde, onun bu çabalarının gelecekte ortaya çıkacak erdemlerinin görülmesine imkân yoktu. Olaylar zinciri net olarak bilinmemekle beraber, Pépin'in oğulları ve torunları, zamansız ölümler ve doğumların da katkısıyla, atalarının izinde yürüyecek kabiliyette olmadıklarını kanıtladılar. Sadece, Pépin'in Alpaïde adında bir kadından olan gayri meşru oğlu, gereken savaşkanlığa sahip görünüyordu. Üvey annesi Plectrude (Pépin'in dul eşi) tarafından Köln'de uzun süre kilit altında tutulduktan sonra, 715 yılında, onun meşru mu gayri meşru mu olduğuyla pek ilgilenmeyen birtakım tertipçiler tarafından zindanından kurtarıldı.

Bu savaşçı adam, özgürlüğüne kavuştuğunda otuzunu geçmiş bulunuyordu. Önünde daha parçalayacak ülkeler olan bir eli baltalı için bu şimdiden geçkin bir yaş sayılırdı. O tarihten sonra, Karl Martiaux (Charles Martel),[40] kendine, bugünün Fransa'sının büyük kısmını, batı Almanya'yı ve Hollanda ve flaman ülkesini içine alan bir krallık kuracaktır. Martel (bu isim, *marteau* (çekiç)'ten değil Martin'den gelir), dur durak bilmeden, birbiri ardına kanlı savaşlara girişti. Doğu ve Batı Franklarını kaba kuvvetle hizaya getirdi. Her ne kadar sonraları Hıristiyanlığın kahraman şövalyesi diye tasvir edilecekse de, becerdiği işler arasında Rheims piskoposunun alaşağı edilmesi, Auxerre piskoposunun hapse atılması ve Orléans piskoposunun sürgüne gönderilmesi de yer alır. Ama olaylar öyle gelişecekti ki, kutsallıkla uzaktan yakından ilgisi olmayan bu savaşçı,[41] günün adamı olacaktı. Martel'in saltanatı başlarken, Arapların fetih yüzyılının ikinci yarısına çoktan girilmiş bulunuyordu. İslâm'ın akıncıları, inanılmaz gibi gelse de, Pirenelere gitgide yaklaşmaktaydılar.

* ❊ *

Puvatya'ya giden yolun dolambaçlı olduğu görülmüştü. Afrika sahili için (Mağrib[42] – "Batı") verilen mücadele, yolun engelsiz de olmadığını göstere-

---

40 Bu onun vaftiz adıydı. Dolayısıyla, kendisine Puvatya Savaşı'ndan sonra Martel lakabının takıldığı (ki bu etimoloji, Ortaçağ'dan beri tekrar edile gelmiştir) doğru değildir. Bkz. Lucien-Jean Bord'un *Les Mérovingiens: Les rois inconnus*, Editions de Chiré, Vouillé, 1981, s. 217.

41 Bord, *Les Mérovingiens*'de, Martel'in ettiği zulümlerin listesini verir (237).

42 Bkz. Hussain Monès, "La conquête de l'Afrique du Nord et la résistance berbère", *L'Histoire générale de l'Afrique*'de (Paris: UNESCO, 1990), bu deyimin "İslâm ülkesinin batısı" anlamına geldiğini savunur (3:251). Baltasar Porcel'in lirik eseri *Mediterranée: Tumultes de la Houle*'e göre ise (çev. Nelly Lhermillier, Actes Sud, Paris. 1998, bu tabir, Cezire el-Magrib, yani "güneşin battığı ada" ifadesinin kısaltılmışıdır. Başvuru kitaplarının çoğunda, bu kelimenin, "gurup" (güneşin batışı) kelimesindeki gibi, sadece "garp" (batı) anlamında kullanıldığı yazar.

cekti. Birçokları, Arapların ilerleyişini, önüne geçilemeyen muazzam bir tabiat kuvveti gibi görmüş; onları ancak içerden yıkan iç savaşların veya Rum ateşi gibi teknolojik sürprizlerin durdurabildiği düşünülmüştür. Ne var ki, 8. yüzyılın başlarında, bugün Cezayir ve Fas diye bilinen ülkelerde, Araplar bu görüntüyü vermekten çok uzaktı. Daha çok, evinden uzakta, isyanlardan, tedarik hatlarının gitgide uzamasının yarattığı sorunlardan ve talihsizliklerden başını kurtaramayan bir istila ordusuna benziyorlardı. Büyük Arap fetihlerini tanımlamak için kullanılan *kasırga, yıldırım* vs. gibi ifadeler, tarihin bu dönemi için rafa kaldırılmalıdır.

Her zaman olduğu gibi, doğudaki olaylar batıdaki olayları etkiledi. 678'de Konstantinopolis'in kuşatmasının başarısız olmasından sonra, Müslümanların hızı kesildi. Bunun nedenlerinden biri, arada bir neslin gidip yenisinin gelmiş olmasıydı: Ağızlarından ateş saçan Sahabe yaşlanmış, bir bir bu dünyadan göçüp gitmişti. Seksenlik Amr bin As, 663 yılında hayata gözlerini yumdu; Muaviye, 680'de. Nöbet değişimi, ikinci bir iç savaşa yol açtı. Bu sefer, kavga, Muaviye'nin tahta çıkıp çıkmaması üzerine değil, halefinin kim olacağı üzerineydi. Muaviye'nin oğlunun kuvvetleri,[43] Ali'nin oğlu Hüseyin'in kuvvetlerini Irak'taki Kerbela'da yendi. Şiiler hâlâ bu olayın yasını tutarlar. Bu karışık yıllar, aynı zamanda, Müslümanların Medine'de birbirini kırması ve Mekke'deki Kabe'yi tahrip etmesi gibi kutsallığın hiçe sayıldığı olaylara da tanık oldu.

685 yılında, Ümeyyelerle akraba bir sülalenin küçük oğlu ve güçlü bir şahsiyete sahip bir adam olan Abdülmelik Şam'da iktidara geldi ve ancak o zaman art arda gelen isyanları bastırmak için gerekli olan baskı cihazı kurulabildi. Irak, İran ve Arabistan'da tehlikeli kırgınlıklar (Şiiler, Harici "ayrılıkçılar", rakip Kureyşliler ve mevali "bağımlılılar" arasında) usul usul kaynamaktaysa da, Abdülmelik, genç Müslüman imparatorluğuna bir kalıcılık duygusu kazandırmayı başardı. Kudüs'te Kubbet-üs-Sahra'nın yapılmasını emretti. Hıristiyan ustalar tarafından Yahudi toprakları üzerinde İslâm'ın şanı için yapılan[44] Kubbet-üs-sahra, bu yeni tek Tanrılı inancın diğer iki dinden farklı ama yine de bütün insanlık tarihini kucaklama iddiası bakımından onlar kadar saygıdeğer ve orijinal olduğunu açıkça gözler önüne seriyordu. O yıllarda Emeviler tarafından Şam'da yaptırılmış olan Ulu Cami'de de aynı

43 Söz konusu kişi, Muaviye'nin oğlu ve Hüseyin'in düşmanı olan Halife Yezit'tir.

44 Dünyada başka hiçbir kaya parçası için bu kadar çok kitap yazılmamıştır. Ben, konu hakkında muazzam bilgiye sahip bir yazarın kaleminden çıkmış mükemmel bir tarihî romanı tavsiye edeceğim: Kanan Makiya, *The Rock: A Tale of Seventh-Century Jerusalem*, Pantheon, New York, 2001.

mesaj veriliyordu. Caminin, Bizans ustalarının baş yapıtı niteliğinde olan tasvirli mozaik cephesi, en üst seviyede bir kültür alışverişinin gerçekleşmekte olduğunu gösteriyordu.

Abdülmelik'in önderliğinde yeni bir özgüven duygusuyla silahlanmış olan İslâm, gözlerini yine ufka dikmişti. Büyük ölçüde efsane niteliğinde olan anlatılara göre,[45] 7. yüzyılın kapanışına doğru, Ukbe bin Nafi adında bir maceraperest, destansı boyutlarda bir yağma akını yaparak, Mağrib'i baştan başa yıldırım gibi geçip Fas'taki Agadir yakınlarında Atlas Okyanusu'na varmıştır. İki bin kilometre boyunca öldürdüğü adamlardan ve yaptığı talanlardan doymamış olan Ukbe'nin, kıyıya vuran dalgalara doğru atını sürerek kabaran denizin üzerinden haykırdığı söylenir: "Allah şahidimdir ki,[46] önüme deniz çıkmasaydı daha da ileri gidecektim!" Bu kadar övünen bir insanın sonunda belasını bulacağı belliydi: Memleketi olan İfrikiye'deki Kayrevan'a dönüş yolundayken, adamlarıyla birlikte Cezayir'in doğusundaki Avras dağlarında yolu kesildi ve hepsi kılıçtan geçirildi. Sidi Ukbe diye anılan türbesi, bugün, bir tarihçinin yazdığı gibi,[47] yerli halkın "kendi atalarının öldürdüğü birinin ruhuna dua etmek için gittiği" bir kutsal ziyaret yeridir.

Ukbe'nin ölümünün arkasındaki amiller, bölgenin yerli halkı olan "Berberiler"di; Mağrib sahillerine Berberilerden dolayı Barbary Coast denmiştir (Berberiler kendilerine "özgür insanlar" demek olan *Imazighen* derler.) Suriye'nin Hıristiyan Araplarının veya Mısır'ın Kıptilerinin tersine, onlar, bir nesil boyunca Müslümanların ilerleyişinin yolunu tıkayacaklardır. Berberiler, ülkelerinin yabancılar tarafından fethedilmesine alışıktı: Kartaca'daki Fenikeli yerleşimcilerden, Romalılara, Vandallara ve Bizanslılara kadar pek çok işgal yaşamışlardı. O yüzden, sonunda her kalıba giren tipler olup çıkmışlardı. Dönem dönem yabancıların adet ve inançlarını uysalca benimsemiş gibi görünüp sonra aniden azgın isyanlar çıkarabiliyorlardı. Böyle zamanlarda, bu sert dağ adamları, Avras ve Atlas dağlarının sarp yükseltilerinden çığlıklar atarak aşağı inip, o zamanın yerleşmecileri kimse onların oturduğu ovaları birbirine katıyorlardı. 698 yılında Müslümanlar sonunda Bizanslı Kartaca'yı harabeye çevirip yerine Tunus kentini kurduklarında, Berberiler onların yoluna çıkmamıştı. Ancak, müttefik olarak –ve İslâm'ı kabul etmekte şüphe

45 Ukbe'nin meşhur akınlarının gerçekliğini inkâr eden yoktur; sadece nereye kadar vardığı tartışmalıdır. V. Christides, "Ukba b. Nafi", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 2000, 10, s. 789-90.

46 Gabrieli, *Conquests of Islam*, s. 182.

47 Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, s. 350.

uyandıracak kadar istekli davranmış yeni Müslümanlar olarak–, güvenilirlikleri sorgulamaya açık bir konuydu. 14. yüzyılda yaşamış ve aslen Faslı olan Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi Abdurrahman İbni Haldun,[48] Berberileri ayrıntılı olarak incelemiştir; yazılarında, yetmiş yıldan kısa bir sürede en az on iki kere Berberilerce toplu halde Müslümanlıktan çıkma olayı sayar.

Şam'daki ileri gelenlerin gözünde, Berberiler, İslâm'ın onuruyla oynuyorlardı. Daha da kötüsü, Berberilerin ara sıra alevlenen düşmanlıkları yüzünden Kuzey Afrika'nın zenginliklerinin (ve Sahra-altının köle kaynakları ile bağlantı yollarının) kontrol dışı bir şekilde ikide bir elden çıkıp yine ele geçirilmesi gibi çok can sıkıcı bir durum söz konusuydu. Araplara karşı en meşhur isyan, yeni yüzyılın başında meydana geldi. İsyanın başında, adı bize ancak Kahine (gelecekten haber veren kadın anlamında) şeklinde ulaşan bir kadın vardı.

Hadise göre, Kahine, Jarava denilen bir göçebe kabilenin kraliçesiydi. Bunlar, Avras'ın doğu taraflarında yaşayan bir göçebe Yahudi Berberi grubuydu. Kahine, hakkındaki efsanelerden dolayı, Puvatya'ya varacak olan yüzyıllık dönemin en dikkat çekici şahsiyetidir.[49] Muharebede gözünü budaktan esirgemeyen bu kadının, ikide bir Avras'dan aşağı yıldırım baskınlar düzenleyerek gafil avladıklarını öldürdüğü ve İfrikiye'nin yeni efendilerinin yüreğine korku saldığı söylenir. Herkesin ödünü kopartan bir mizaca sahip olan Kahine sinirlenince kızıl saçları dimdik olan, Berberileri birleştiren ya da, belki, onları korkutarak kendisine boyun eğdiren ve istilacıları geçici olarak da olsa Libya'ya kadar geri püskürten kişi olarak kabul edilir. Arap vakanüvisler, onun, düşmanı aç bırakmak için ekinleri yakarak Tunus'un ve Doğu Cezayir'in kuzey kıyılarını harap ettiğini de anlatırlar. Nitekim, bu hareketi, Berberilerin daha yerleşik olan kesimlerinin yavaş yavaş onun aleyhine dönmesine neden olmuştur. Kahine, yırtıcı bir kadın olarak şöhret kazanmış olmasına rağmen, efsanelerde aynı zamanda –belki de, efsaneleri uyduranların bundan başka çaresi olmadığı için– müşfik bir anne olarak da hatırlanır. Kahine, 704 veya 705 yılında, ordusu bugün Cezayir ile Tunus sınırı

48 Tarihçi İbni Haldun, 1332-1406 yılları arasında yaşadı. Berberiler hakkındaki muazzam kitabı, Ibn Haldun, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, çev. Baron de Slane, 4 cilt, P. Geuthner, Paris, 1925-26.

49 Monès, "La conquête de l'Afrique du Nord": "Mi-reine, mi-sorcière, le teint sombre, la chevelure abondante, des yeux immenses, qui, d'après les auteurs anciens, viraient au rouge tandis que ses cheveux se dressaient sur sa tête lors qu'elle était en colère ou poussée par ses démons, c'était un vrai personnage de légende" (265). (Yarı kraliçe, yarı cadı; koyu bir ten ve gür saçlar; eski yazarların anlattığına göre, kızdığı veya şeytanları geldiği zaman saçları dimdik olur, müthiş iri gözleri de kırmızılaşırdı; gerçek bir efsane karakteriydi.)

olan bir yerde düşmanla son hesaplaşmasına hazırlanırken, kahinliğini konuşturarak, savaşın hangi tarafın lehine biteceğini önceden bilir. Muharebenin arifesinde, iki yetişkin oğlunu gece karanlığından yararlanarak ordugahından sıvışıp öteki tarafa geçmeye ikna eder; böylece, oğullarının hayatı kurtulmuş olacaktır. Sabahleyin, bir pınarın yanında savaşarak ölür. Kellesi, işin bittiğinin kanıtı olarak Şam'daki Halife'ye gönderilir.

Kahine öldürülünce, Berberi direnişi de yavaş yavaş eriyip birtakım etkisiz yerel eylemlere dönüştü. 8. yüzyılın ilk yıllarında, Müslümanların Batı'ya doğru ilerleyişi hız kazandı. Mağribin kiliseleri ve Hıristiyan kutsal mekânları bir veya iki yüzyıl içinde St. Simeon'un akıbetine uğramaya mahkumdular artık. Bundan böyle, Hıristiyanlık Akdeniz'in güney kıyısında bir daha asla hâkim din olmayacaktı. Devasa büyüklükte bir sahil şeridinin dini coğrafyası ilelebet değişmişti. Kuzey Afrika'nın en büyük Hıristiyan'ı olan Hippolu Augustinus bu yeni durum karşısında ne düşünürdü diye hayal etmekten insan kendini alamıyor. Augustinus, 5. yüzyılda, kendisi hayattayken Roma'nın yağma edilmesi üzerine, *Tanrı Ülkesi Hakkında* adlı eserinde, antikitenin sona erişine ağıt yakmıştı.Ya Hıristiyanlığın sona erişine ne derdi acaba?

Kayrevan'ın yeni Müslüman Valisi Musa bin Nusayr'ın böyle sorularla uğraşmaya ne vakti ne de niyeti yoktu şüphesiz. Onun sorunu, her zamanki gibi, Berberilerin ne zaman ne yapacağının belli olmamasıydı. Sonunda, yönetimindeki eyalette düzenin sağlanmasını garanti edecek çözümü buldu. Berberi savaşçılara, gelecekte, ama öbür dünyada değil, bu dünyada elde edecekleri ödüller vaat ederek zihinlerini intikam düşüncelerinden uzaklaştırdı. Vaat edilen ödüller, hiç akla gelmeyecek bir yerdeydi: İspanya'da. Musa'nın akıncı birliklerini tam olarak ne zaman göndermeye başladığı belli değildir, ancak kuzeye, Avrupa'ya doğru dönülmesi yönündeki o kader belirleyici emri verdiğine hiç şüphe yoktur.

Bin Nusayr bu kararı sadece huzursuz Bedeviler hakkında Makyavelci bir planın parçası olarak mı aldı, onu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Musa'nın kendisi için bir imparatorluk kurmak gibi ihtirasları da olmuş olabilir. Aynı derecede belirsiz olan başka bir soru da, karşı tarafın içinden istilacılara yaranmak isteyen hainlerin Müslümanlara yardım edip etmedikleridir. Sık sık anlatılan renkli bir hadise göre, kısa bir süre önce Konstantinopolis tarafından kaderine terk edilmiş bir Bizans ileri karakolu olan Sebte'nin (bugünün Ceuta'sı; Akdeniz'in Fas sahillerinde bulunan, etrafı yabancı ülke topraklarıyla kuşatılmış bir İspanyol bölgesi) valisi olan Julianos adında biri, Musa'yı

yoklamak üzere adamlarını göndererek ona İspanya'yı işgal etmeleri için gemiler temin etmeye hazır olduğunu söyler. Julianos, İberya'nın Vizigot hâkimi Rodrigo'dan ölümüne nefret ediyordu. Hikâyenin bir versiyonuna göre, Julianos'un antipatisinin nedeni, kızına Rodrigo tarafından tecavüz edilmiş olmasıydı. Bahtsız kız, başkent Toledo'da misafir iken babasına sembolik bir mesaj olarak bir çürük yumurta[50] göndermiş, Julianos da bundan, kızının tecavüze uğradığı sonucunu çıkarmıştı. Öfkesi öyle gözünü kör etmişti ki, Hıristiyan İspanya'ya bir Müslüman ordusunu gemileriyle taşımanın sonuçlarını görememişti. Böylece, Bizanslı vali, çok uzun sürecek muazzam bir değişimin kapılarını bilmeden açmış oldu.

Tarihi gerçek her ne olursa olsun –Müslüman fetihçiler Akdeniz'in başka yerlerinde kimseden davet beklemiş değillerdi–, 711 yılında Musa'nın Berberi komutanlarından, Tanca'nın Müslüman valisi Tarık bin Ziyad, İspanya'ya çıktı. Bunun ne zaman olduğunu bilmiyoruz ama, Tarık ve onun binlerce Arap ve Berberi'den oluşan kuvvetleri Akdeniz'i en dar yerinden kürek çeke çeke geçtikleri zaman, yeni bir çağ ufukta doğmuş oldu. Boğazın iki tarafında bulunan ve o zamana kadar uzun süredir Herakles'in Sütunları diye anılmış olan iki azametli kaya yükselti, artık Yunan mitolojisinin belirsiz dünyasını terk edip Müslümanların fetihler yüzyılının keskin hatlarını almak üzereydiler. Bugün, bunlardan güneyde olan Cebel Musa, yani Musa Dağı; kuzey de olan ise Cebeli Tarık, yani Tarık'ın tepesidir. Batılılar ve Gibbon bu sonuncuya Gibraltar derler.

* * *

Fetih yolunun Cebelitarık'tan Poitiers'ye ulaşması yirmi bir yıl aldı. İslâm'ın Avrupa'ya ilk adımını attığı yerin Cebelitarık olduğuna kimse itiraz etmez; ancak yürüyüşün öbür ucunun nereye vardığı daha tartışmalıdır. Gerçi, tarihsel kaynaklardaki coğrafi bilgiler çok kıt olduğundan, adını Poitiers'den (Puvatya) alan muharebenin (bazen Tours Savaşı diye de anılır) tam olarak nerede meydana geldiği hiçbir zaman herkesi tatmin edecek bir kesinlikle belirlenemeyecektir, ama, en büyük aday, Poitiers'nin yirmi kilometre kuzey batısında bulunan Moussais-la-Bataille adlı küçük bir köydür. 1966 yılında iki

50 Bu garip hikâye birçok Arap vakayinamesinde de geçer; ancak bazı tarihçiler olayın gerçekliğinden çok şüphelidir; bazıları da inanmakla inanmamak arasında bocalar gibidirler. "Julianos uydurmadır" iddiası, Roger Collins, *The Arab Conquests of Spain: 710-797*'de savunulmaktadır (Blackwell, Oxford, 1989, s. 35-36). Hikâyenin en azından bir kısmını (temkinlice de olsa) doğru kabul etme eğilimi için, Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1973, s. 52.

Fransız tarihçi[51] tarafından yapılan bir çalışmada ikna edici bir şekilde savunulan Moussais tezi, birden fazla kanıta dayandırılmaktadır. Birincisi, köyün adı dikkat çekicidir: *La Bataille** ne zaman konulduğu bilinmese de eski bir sonektir. İkincisi, köy, Poitiers'den Tours'a giden Roma yoluna yakındır (bir Galo-Romen şehri olan Vieux-Poitiers'nin** harabeleri, köyün hemen kuzeyindedir). Üçüncüsü, köy, büyük ölçekli bir muharebe için son derece uygun bir araziye sahiptir ve son olarak, Clain ve Vienne nehirlerinin birleştiği noktadan sadece birkaç kilometre uzaktadır. Söz konusu birleşme noktası çok önemliydi çünkü kuzeye doğru ilerleyen her istilacı, yolda Loire Vadisi'nin zenginliklerine erişmek için muhakkak suyu o noktadan geçmek zorundaydı ve dolayısıyla istilacının yolunu kesmek isteyecek her savunmacı da düşmanı orada bekleyecekti.

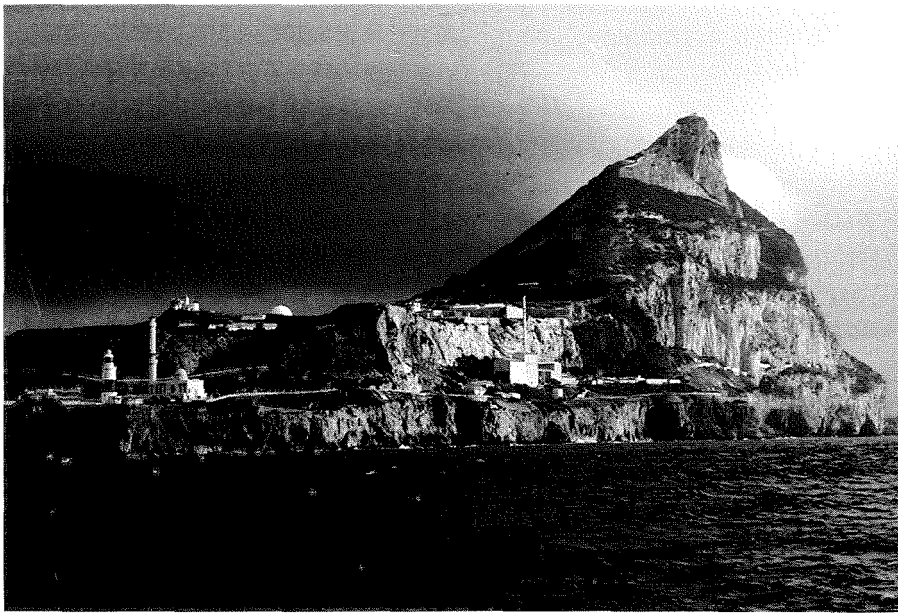
Kendisi bir grup mütevazı şehir dışı evden ibaret olan Moussais'nin civarı, buranın bir geçiş yolu olma işlevinin hâlâ devam ettiğine dair birtakım işaretler taşır. Köyün yakınında, Clain'in hemen ötesinde, Bordeaux'dan Paris'e giden hızlı trenin oradan geçerken hışırdaması duyulabilir; Fransa'nın batı tarafındaki başlıca karayolu olan otoyolun trafiğinin hızlı hızlı fısıldamaya benzeyen gürültüsü de. Ara sıra, nehir kıyısı boyunca uzanan yaşlı ağaçların oluşturduğu siperin üzerinden aşıp kulağımıza kadar gelen bir korna sesi duyulur; oradaki tali yolu kullanarak bizim gibi geçmişe değil de geleceğe giden zaman yolcularıdır bunlar; yakınlarda bulunan, cesurca Futuroscope adı verilmiş teknoloji temalı ve oldukça başarılı bir parka gitmektedirler.

Moussais'nin batısında kalan tümseğin üzerindeki bir çayırda, dev gibi bir satranç tahtası durur. Adı olmayan biçilmiş bir arpa tarlasına tepeden bakar. Bu tarla, muharebenin geçtiği yer olabilir de olmayabilir de. 2000 yılında mekânın tarihi bir değeri olduğuna inanmış bir dernek tarafından yaptırılan satranç tahtasının altmış dört karesinin her birinde, Puvatya Muharebesi'nden çizgi roman sahneleri ve geçmişin düşünür ve sanatçılarından konuyla ilgili veciz sözler almaşıklı olarak yer alır. Satranç tahtası gerçekten yaratıcı bir seçimdir: Avrupa'ya Müslümanlar tarafından sokulan bu oyunda da, mücadele eden tarafların taşları hep yanak yanağa durmaz mı? Ve sonsuz sayıda permütasyon yok mudur? Tıpkı Hıristiyanlıkla İslâm'ın Ortaçağ'daki buluşmasında ilişkilerin hem sonsuz bir çeşitlilik göstermesi hem de çok ya-

51 Jean-Henri Roy ve Jean Devoisse, *La Bataille de Poitiers, octobre 733*, Gallimard, Paris, 1966. Muharebenin olaylarını yeniden kurarken, hiçbir şey dışarıda bırakılmadan ve son derece titiz bir şekilde yazılmış bu eserden çok yararlandım.

(*) Fransızca "muharebe" – ç.n.

(**) Eski Poitiers – ç.n.

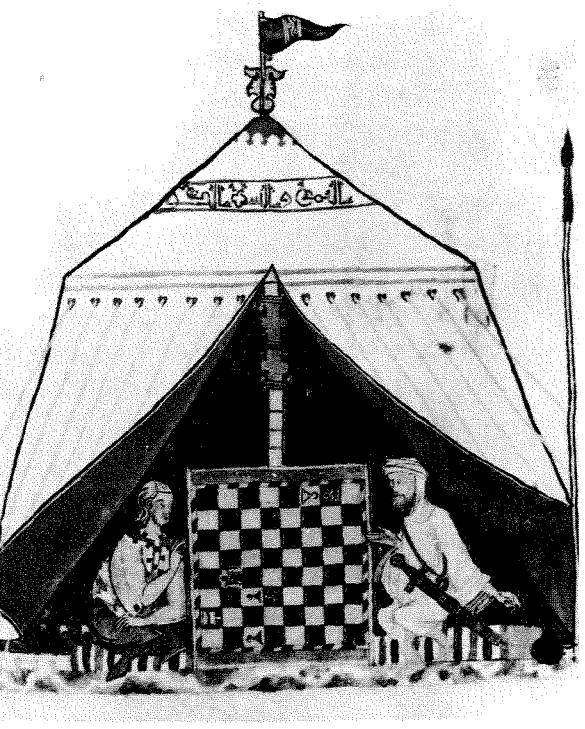

Cebeli Tarık, 711 yılında İslâm'ın Avrupa'ya ilk adımını attığı yer.

kın olması gibi. Anıtı yapanların aklındaki konsepte –yani, Kuzey Fransa'nın soluk yaz güneşinin altında, bir satranç tahtasının üzerinde durup savaşın belirsizlikleri hakkında derin derin düşünmek– uyarsak, hatırlamak denen şeyin sürekli bir yeniden kurma olduğunun ve her nesilde bu oyunun bir kere daha oynandığının farkına varırız.

Bu farkına varış, muharebeden önce meydana gelen önemli olayı, yani Vizigotların İspanya'sının aniden ve tümüyle çöküşünü düşünürken özellikle yararlı olacaktır. İşte burada, *kasırga* veya *yıldırım* gibi tanımlamalar kullanmak işe yarayabilir: Romalı lejyonerlerin ancak iki yüzyıl uğraşarak yapabildiklerini Müslümanlar sadece 5 yılda başardılar. Tarık ile Musa'ya av olan Vizigotlar, tarihteki yolculuklarını, aynı başladıkları gibi melodramatik bir şekilde bitireceklerdi.

Doğu Avrupalı bir Barbar kavmi olan Vizigotlar, önce Hun ilerleyişinin önünden kaçarak Tuna'yı yığınlar halinde aşmış ve bir şekilde, 378 yılında, Hadrianopolis muharebesinde (Edirne) Roma'nın iktidarını paramparça etmeyi başarmış, üstüne üstlük bir de İmparator Valens'i öldürmüşlerdi. 410 yılında, Vizigot Kralı Alaric bu sefer Roma'nın kendisini zapt etti –Augustinus'u

Bir Müslüman ve bir Hıristiyan satranç oynarken. Kastilya ve León kralı 10. Alfonso için derlenen "Book of Games"den.

kedere boğan olay–. Alaric'in yerinde durmak bilmeyen halefleri yollarına devam ettiler; ancak, 507 yılında, Poitiers'de Clovis onları yenerek Galya'yı istila etmelerine izin vermedi. Bunun üzerine, Vizigotlar, İspanya'daki hakimiyetlerini sağlamlaştırdılar ve sonunda bu ülkeye temelli yerleştiler. Vizigotlar Roma'nın düşüşünün mimarlarıydılar ama İberya'da kurdukları uygarlık, oradaki eski Roma rejimine, geçici bir benzerliğin ötesinde, son derece yakındı; özellikle köle emeğine dayanan büyük mülklerin varlığı bakımından. Ayrıca, bu yarımadanın tarihinin bir hususiyeti olarak, uzak gelecekteki Hıristiyan İspanyol rejimlerinin bir karakteristiğine daha o zamandan sahipti: Yahudilere karşı tahammülsüzlük. 7. yüzyılın Yahudi aleyhtarı kanunlarında kullanılan düpedüz küfredici dil, 16. yüzyıl Engizisyon'unun tedbirleriyle rahatça rekabet edebilecek cinstendi.

Kral Rodrigo, Tarık'ın Cebelitarık'a çıktığını duyunca, hızla sık sık isyan çıkarmaktan asla vazgeçmeyen Vasconlar'la (Basklar) mücadele ettiği krallığının kuzeyinden bütün yarımadayı boydan boya kat ederek bugün Endülüs olan bölgenin en ucuna kadar geldi. Guadalete Nehri'nin (Vadiilekke) ağzının yakınlarında meydana gelen muharebede, Berberiler ve Araplar bütün düşman ordusunu imha ederek zafer kazandılar. Onlara, soydaşlarına ihanet eden birtakım Vizigotlar yardımcı olmuş olabilir; çünkü Vizigotlar da sonu gelmez hanedan kavgaları içindeydiler. Rodrigo'nun 711 yılındaki bu çatışmada öldürülmüş olması muhtemeldir, zira bu noktadan sonra tarih sah-

nesinden silinmektedir.[52] Ölümü nasıl olmuş olursa olsun, Rodrigo İspanya'nın son Vizigot kralı olacaktı. Ondan sonra, Tarık kuzeye yöneldi; Toledo'ya doğru yürüyüşü esnasında önüne çıkan kentleri hiç uğraşmadan bir bir zapt etti. Birçok kişi, Müslümanların İberya Yahudileri tarafından kurtarıcı olarak karşılandıklarını ortaya atmışsa da, bu iddiayı destekleyen hiçbir belgesel kanıt yoktur. Ama, Vizigotlar Yahudilere sistemli bir şekilde zulüm ediyorlardı ve İber Yarımadası'nın Yahudileri, Suriye, Filistin ve Mısır'da zimmi (birçok haktan mahrum olsalar da yine de himaye edilen gayri Müslim topluluklar) olarak huzur içinde yaşayan din kardeşlerinin haberlerini muhakkak alıyorlardı. O yüzden, Yahudilerin eski rejimin sadık savunucuları olmaları için hiçbir sebep olmadığı da bir gerçektir.

716 yılına gelindiğinde, kuzeydeki birkaç küçük toprak parçası dışında İber Yarımadası'nın tamamı boyun eğmiş bulunuyordu. Vizigot kraliyet ailesinin esir düşmüş birkaç üyesi, egzotik hayvanlar misali Şam'a gönderilmiş olabilir. Tarık ve Musa'nın da sonunda kendilerini Şam'da buldukları kesindir; tıpkı Amr bin As ve Halit bin Velit gibi, başarılarının büyüklüğünden dolayı Halife'nin gözünde şüpheli durumuna düşmüşlerdi. O yıllarda, Şam'ın rakip iktidar odaklarının oluşmasını hoş görmek gibi bir lüksü yoktu.

Bir yandan İspanya istila edilirken, Konstantinopolis'i almak için bir teşebbüste daha bulunulmuştu. Bin sekiz yüz gemiden oluşan muazzam bir donanma (şehri kuşatmak üzere 120.000 askerle birlikte),[53] korkunç *vasileus* Üçüncü Leon'un organize ettiği savunmalarda gedik açmayı başaramamıştı. Üçüncü Leon'un iktidara gelişiyle birlikte, Bizans, Anadolu'da kendini toparlamaya başladı; hem de bu kalıcı bir toparlanış olacaktı. Aynı zamanda, ikonaların Ortodoks dinindeki yerinin ne olduğu konusunda bir asır sürecek ve ciddi sonuçları olacak şiddetli çatışmaların fitili de ateşlenmişti. 718 yılında, Halife'nin donanması, bir kuşak önce Muaviye'nin donanması kadar hırpalanmış bir halde Çanakkale Boğazı'ndan Marmara'yı terk etti; ama onu, yenilgiden de kötü bir felaket bekliyordu. Rodos açıklarındaki şiddetli bir fırtınada donanmanın neredeyse tümü yok oldu. Böyle bir zamanda İspanya fatihleri Tarık ile Musa'nın fazla güç sahibi olmalarına izin verilemeyeceği muhakkaktı.

Sonuçta başarı, onların önderliğine bağlı bir şey değildi. Berberiler ve onların Arap efendileri, Barselona'yı, sonra da Girona'yı almalarının ardın-

52 Bernard F. Reilly, *The Medieval Spains*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, s. 52. Ne var ki, Rodrigo'nun karısı tarihten silinmez: Musa Bin Nusayr'ın oğlu onunla evlenir ve Endülüs emiri olur.

53 Treadgold, *Byzantine State*, s. 304. Bu inanılması zor rakamlar, tarihçilerin çoğu tarafından genel olarak kabul edilmektedir.

dan, yığınlar halinde Pireneler'i aştılar. Septimania'daki (Languedoc) Vizigot Krallığı'nı hemen düşürdüler. Olayları sonradan yazan vakanüvislerden biri, o zaman ufukta beklemekte olduğunu bildiği Poitiers randevusunu düşünerek, bu Vizigot krallığının başkenti Narbonne'da Müslüman atlılarının harabe halinde bir klasik çağ tapınağına geldiklerini ve, orada –olacak şey değil ama– Arapça bir yazıt gördüklerini anlatır. Yazıtta şu okunmaktadır: "Ey İsmail oğulları! Burası yolunuzun sonudur, artık geri dönün."[54] Bu makabline şamil kehanetin sahibinin, Toulouse'da meydana gelen olaylardan esinlenmiş olması da mümkündür. Müslümanların karadaki ilerleyişi, Kraliçe Kahine'nin günlerinden beri en ciddi tökezlemesini Toulouse'da yaşadı. 721 yılında, Akitanya hakimi Dük Eudo, başkentinin önünde istilacıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Müslüman kuvvetleri, Abdurrahman Gafiki adında soğukkanlı genç bir komutanın[55] yönetiminde savaşa savaşa geri çekildiler ve ancak bu şekilde toptan yok edilmekten kurtulabildiler. Her ne kadar bir Papalık kaynağının[56] Toulouse'da 375.000 Müslüman savaşçının öldüğü şeklindeki saçma iddiasına inanmak zor olsa da, biz yine de, olayın çok kanlı geçtiğini varsayabiliriz. Bu olayı izleyen birkaç yıl boyunca, akıncılar, Akitanya'nın epey uzağından dolaşarak Rhône Vadisi'nden yukarı yıldırım akınları[57] gerçekleştirmeyi tercih edeceklerdi.

Eudo'nun zaferi üzerine, Müslüman tarafında Berberilerle Arapların zaten kötü olan ilişkileri iyice gerginleşti. Dava büyüktü: Savaşlarda ele geçen ganimet, kadın ve kölelerden büyük payı –ve en iyi toprakları–, fetih ordularında çoğunluğu oluşturan Berberiler değil, azınlık olan Araplar alıyordu. Ganimetlerin paylaşılma şeklinden hoşnutsuz olan Munuza adında bir Berberi reisi, bugün Andorra olan yerin yakınında kendisine bağımsız bir prenslik kur-

---

54 Evariste Lévi-Provençal tarafından *La Péninsule ibérique au Moyen Age d'après le Kitab ar-ravd al-Mi'tar al Aktar, d'Ibn Abd al-Mun'im al-Himyari*'de (Leiden: Brill, 1938) aktarılmıştır. Vakanüvis al-Himyari, Musa bin Nusayr'ın, Akdeniz'in bütün kuzey kıyısını karadan savaşa savaşa kat ederek Şam'a dönmeyi planladığını da iddia etmiştir.

55 Bu bilgi, dönemi anlatan Arap vakayinamelerinde yer aldığı gibi, en önemli kaynaklarımızdan biri olan, bir Müstarib'in kaleminden çıkmış *754 Vakayinamesi*'nde de görülmektedir. Bkz. Phillippe Sénac'in *Les Carolingiens et al-Andalus: VIIIe – IXe siècles*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002, s. 17.

56 Bu rakam, Papa II. Gregorius'un *Liber Pontificalis*'inde vardır. Papa'nın muharebeden önce Eudo'ya üç kutsal sünger gönderdiği, böylece onu ilk Papa onaylı İsa ve Hıristiyanlık savaşçılarından biri yaptığı söylenir.

57 Aslında daha öteye de gittiler. Burgond kenti Autun 725'teyağmalandı. Böylece, bu kent, bu fetih yüzyılının ulaştığı en kuzeydeki nokta oldu.

du. Pireneler'deki bu eşi benzeri görülmemiş kuzey Afrika krallığı, Hıristiyan Dük Eudo Müslüman Munuza'ya kızını verince daha da olağanüstü bir boyut kazandı. Her ne kadar bunun bir aşk evliliği olduğunu düşünmenin karşı konulmaz bir çekiciliği olsa da –adeta Othello'nun Desdemona'yla buluşması!–,[58] akıllı bir yönetici olan Eudo'nun bu akrabalık vasıtasıyla güney sınırını güvenceye almayı düşündüğüne şüphe yoktur; çünkü kuzey sınırında başında bir değil birkaç dert vardı ve bunların hepsi bir tek kişiden kaynaklanıyordu: Charles Martel.[59]

Martel, 8. yüzyılın ikinci on-yılında iktidara gelişinden beri kendisi ve oğulları için bir krallık elde etmeyi kafasına koymuştu. Kuzeyde bunda başarılı olmuştu; güneyde ise, ihtiraslarını kamçılayan bağımsız ve zengin bir Akitanya duruyordu. Dük Eudo'nun Akitanya'sı uzun zaman önce Vizigotların denetiminden kurtulmuştu ve gelenekleri, kanunları ve dili bakımından Romalılaşmış bir yer olma özelliğini inatla koruyordu. O zaman Merovenj sarayının nazırları tarafından yönetilen kaba saba kuzeylileri küçümsemesini de şüphesiz Romalılardan miras almış olmalıdır. 720'lerde, Frank savaşçılar Akitanya'yı art arda saldırılarla taciz ediyorlardı. Martel'in en büyük savunucusuna[60] bakılırsa (vakanüvis Fredegarius'un işini kaldığı yerden sürdüren meslektaşı), saldırıların nedeni, Martel'in, Eudo'nun Müslüman Munuza ile akraba olmasına Hıristiyan olarak çok içerlemiş olmasıydı. Bu açıklama, inandırıcılıktan son derece uzaktır; çünkü Martel'in kariyerinin ilk yıllarında militan sofuluğun zerresi görülmez. Arapların bir asır önce Hicaz'dan çıkışında olduğu gibi, hemen hemen sürekli savaşla geçen bu çağda, dışarıda fırsatlar görmek ve kendi içinde birliği sağlamış olmak, savaşın kaçınılmaz hale gelmesi için yeterli neden teşkil ediyordu. Franklar, Martel'in yönetimi altında birliklerini sağlamışlardı ve artık Akitanya gibi zayıf komşuları onların gözünde birer avdı.

İşte, Puvatya Muharebesi'nin arifesinde, Avrupa'nın en batısındaki satranç tahtasında taşların dizilişi böyleydi. İlk ortadan kaldırılan Munuza oldu. İspanya'nın Arap liderlerinin, fethedilmiş topraklardan iri bir parçayı

---

58 Din farkı tanımayan aşka dair başka bir hikâyeye göre de, Munuza, Covadonga Muharebesi'nin galibi Pelayo'nun kızına aşık olmuştur. Covadonga'daki Hıristiyan zaferi, Müslümanların Asturias'ı ele geçirmelerini önlemiştir. (Covadonga, milliyetçi tarihlerde, *reconquista*'nın, yani İberya'nın Hıristiyanlar tarafından geri alınmasının ilk muharebesi kabul edilir.) Hikâyede, Pelayo'nun kızı Munuza'ya aşık değildir ve onun bu ilgisinden kurtulmak için kendini zehirler.

59 Martel ile Eudo hakkında, bkz. Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, Pearson, Harlow, 2000, s. 81-89.

60 Fredegarius'un vakayinamesi, Martel'in yarım-kardeşi Kont Childebrand'ın emri üzerine devam ettirilmiştir. Dolayısıyla, vakayinamenin devamını her kim yazdıysa, Frankların hareketlerini iyi göstermek için son derece geçerli bir nedeni vardı.

Puvatya kahramanı, Charles Martel'in gerçeküstü bir yorumu.

kendine ayırmış küçük bir Berberi prensliğine uzun süre tahammül etmelerine imkân yoktu. Araplar, müttefikleriyle beraber, Munuza'nın Pireneler'deki bu eşi benzeri görülmemiş müstemlekesindeki bir müstahkem mevkii kuşattılar, Munuza'yı arayıp buldular ve öldürdüler.[61] Munuza'nın dul kalan Hıristiyan karısı Lampégie, paketlenip Dik Cadde'deki hareme gönderildi.[62] Toulouse'da, Dük Eudo muhakkak ki kızının Şam'a götürülmesine ağlamıştır, ama Berberi damadının ölümü onu daha çok üzmüş olabilir. Artık Akitanya ile Araplar arasında hiçbir tampon bölge kalmamıştı; bu da, Eudo hem kuzeyden hem de güneyden düşmanlar tarafından çevrilmiş demekti.

731 yılında, Halife, Abdurrahman el-Gafiki'yi Endülüs (artık Müslüman İberya bu adla anılmaya başlamıştı) emirliğine terfi ettirdi.[63] Abdurrahman, on yıl kadar önce Toulouse önlerinde durumu kurtaran adamdı ve kanıtlanmış askerî yeteneklerini samimi dindarlığı ve adaletli yönetimiyle yumuşatmasıyla tanınıyordu. Endülüs'ün bu ilk yıllarında, huzursuz yerli reislerle uğraşmak halifenin tayin edilmiş temsilcilerinin bütün vaktini alıyordu; yani, iştahları kabartıp dikkatleri üzerine çeken daha büyük bir hedef olmadıkça. Musa bin Nusayr'ın kuzey Afrika'da yaptığı gibi -yeni yağma imkânları sunarak isyancı duyguları

---

61 Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al Andalus*, Longman, Londra, 1996, s. 24. *754 Vakayinamesi*'nde, Munuza, ele geçmemek için kendini bir kayalıktan aşağı atar. Bkz. Kennedy Baxter-Wolf'un yayına hazırladığı ve çevirdiği *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool University Press, Liverpool, 1990, s. 143.

62 Sonra, Halife Hişam'ın oğluyla evlendi. Bkz. Syed Imaduddin, *A Political History of Muslim Spain*, Najmah, Karachi, 1984, s. 41.

63 Halife Hişam, son Suriye Emevilerinden biridir (s. 724-43).

yatıştırmak–, emir, herkesin ufkunu genişletme yolunu seçti: Endülüs'teki bütün eli silah tutan maceraperestleri, Akitanya'ya yapılacak bir sefer için Pamplona'da toplanmaya çağırdı. Ara sıra Fransa'ya çapul akınları yapanlar, yanlarında sadece değerli eşya değil, aynı zamanda daha ilerilerde zenginliklerle dolu manastırlar ve kutsal ziyaret kiliseleri bulunduğuna dair baştan çıkarıcı hikâyeler de getirmişlerdi. Bu hikâyeleri duyan Berberiler, Araplar ve başıbozuk Vizigotlar, Pamplona yolunda adımlarını sıklaştırmış olmalıdırlar.

732 yılının baharında, emirin sancağının altında büyük bir ordu yola çıktı. Abdurrahman, Pireneleri batıdan, Roncesvalles geçidinden aşmayı tercih etmişti.* Endülüs ordusu Pireneleri olaysız geçti ve kısa sürede düşmana yaklaştı. Abdurrahman'ın Dük Eudo ile ikinci karşılaşması birincisinden çok farklı bir sonuç verdi. Saldıranlar Akitanya'yı ezip geçtiler; Düklüğün şehirleri (Oloron, Auch, Dax) yağmalandı. Dordogne ve Garonne nehirlerinin birleştiği yerin yakınında büyük bir muharebe oldu ve savaşın sonunda Eudo'nun adamları kaçtı ve Bordeaux yakıldı. O yazın devamında, zengin bir yerleşim olan Agen'in yakınlarında başka bir şiddetli çarpışma oldu ve Abdurrahman yine galip geldi. Bu sefer Eudo kuzeye kaçtı; istilacılar da peşinden gittiler (ama Angoulême piskoposluk makamını yağmalamak ve yakmak için birkaç gün oyalandıktan sonra). İstila orduları, Poitiers ve Tours'daki mücevherlerle süslenmiş kiliseleri artık duymuş bulunuyorlardı. Özellikle Tours, bütün Galya'daki en kıymetli avdı. Akitanya Dükü ise, kızını ve topraklarını kaybettikten sonra, gururundan da vazgeçmek zorunda kalıyordu. Güneyden gelen ezici güce karşı koymasında ona yardım etmesi için düşmanı Charles Martel'e başvurmaktan başka çaresi kalmamıştı.

Martel, tarihteki yerini garanti edecek bir davranışla, hızlı hareket etti. Endülüslüler Angoulême'den kuzeye doğru at sürerken, Franklar Orléans'dan Loire Nehri'ni geçtiler ve hızla güneye yöneldiler. Cenon'da, Clain ile Vienne'in birleştiği noktada suyu geçtiler. O zamanlar Poitiers'in surlarının dışında olan St. Hilaire Kilisesi'nin talan edilip ateşe verilmiş olduğunu muhakkak biliyor olmalıdırlar. İnanılmaz bir şekilde, bir asırdır süren fetihler, Poitou'nun yumuşak kıvrımlı yeşil tepelerine kadar gelmişti. Her iki ordunun keşif birlikleri, şehrin hemen kuzeyinde küçük bir çatışmaya girip,

(*) Altmış beş yıl kadar sonra, Charles Martel'in torunu Charlemagne, İspanya'yı terk ederken aynı yolu kullanacaktır. Roncesvalles'da artçı birliklerinin Basklar tarafından katledilmesi, daha sonraları, Haçlı Seferleri döneminde bestelenen bir kahramanlık türküsü olan *la Chanson de Rolland*'da hatırlanacaktır. Ancak, türküde, propaganda amaçlı olarak, acımasız Baskların yerine cani Müslümanlar geçirilecektir.

sonra her biri kendi komutanlarının yanına döndüler. Abdurrahman, surların arkasında korkudan titreyen Poitiers'lileri kendi hallerine bırakıp Roma yolundan hızla Tours'a gitmeye karar verdi. Martel ile Eudo, Halit bin Velit'in Yermük'te yaptığı gibi, karşılaşma noktasını kendileri belirlediler; Abdurrahman, onları bertaraf edip yolunu açmak istiyorsa onların seçtiği yere gelmek zorundaydı. Müslüman ordusu, Poitiers'nin surlarının etrafından dolaşıp kuzeye yöneldi. Oradan itibaren izledikleri güzergaha, Arap vakanüvisler sonradan *Balat eş-şüheda*, yani "Şehitlerin Yolu" diyeceklerdir. Franklar beklediler. Çok büyük bir ihtimalle, Moussais'deki satranç tahtasının altında, bir tepecik ile bir nehrin arasında, yolun her iki yanına yayılan birkaç yüz metrelik dar bir cephe boyunca yayılmışlardı.

* * *

Esas muharebe, 732 yılında –veya bazılarına göre 733 yılında–[64] Ekim ayının bir Cumartesi günü –Ramazan'ın birinci günü– cereyan etti. Bu her şeyi belirleyecek karşılaşmadan önce bir hafta kadar süren bir giriş safhası oldu; o süre boyunca her iki taraf birbirini tarttı, manevralar yaptı, çevredeki ormanlardan şaşırtma hücumları gerçekleştirdi. Bunların dışında kesin olarak bilinen fazla bir şey yoktur.[65] Ancak, olay hakkında, esas olarak *754 Vakayinamesi*'ne dayanan –yazılış yılından ötürü böyle anılır– ve herkesin üzerinde mutabık olduğu bir anlatı da ortaya çıkmıştır. Söz konusu vakayinamenin kimliğimeçhul olan yazarı, öyle görünüyor ki bir müstaribdir; yani, Endülüs'te Müslüman idaresinde yaşayan bir Hıristiyan. Kurtubalı (Cordobalı) olduğuna inanılan yazar, muharebeye katılanların çağdaşı olmaya yakındır ve dolayısıyla oradan sağ kurtulanların çatışmayı nasıl hatırladıklarını biliyor olması muhtemeldir. Olayın meydana gelişinden oldukça kısa bir süre sonra kayda geçirilmiş birtakım Frank vakayinameleri de mevcuttur (bunların birçoğu,

64 Tam tarih oldukça tartışmalıdır. İki aday, 25 Ekim 732 ve 17 Ekim 733'tür. *754 Vakayinamesi*'nde, muharebenin Ekim ayında bir Cumartesi günü meydana geldiği söylenir. Döneme ilişkin Frank vakayinamelerinin çoğunda muharebenin tarihi olarak 732 yılı verilmektedir. Ancak, 11. yüzyıl Arap vakayinamelerinde (muharebe, ancak uzun zaman geçtikten sonra Arap tarihlerinde yer almıştır), muharebenin Hicret'in hangi yılında gerçekleştiği konusunda farklı bilgiler verilir. Hepsi, muharebenin Ramazan ayının ilk günlerinde meydana geldiğini teslim eder. 733 tezinin savunucuları, aynı zamanda, Abdurrahman'ın Pamplona'da toplanma çağrısını 732 yılı için yaptığını ve dolayısıyla muhtemelen ertesi yıl yola çıkmış olması gerektiğini de söylerler. Argümanların hiçbiri kati görünmediğinden, ben "geleneksel" olan 732 yılını, yani muharebeden hemen sonraki yıllarda kaleme alınmış vakayinamelerde verilen tarihi muhafaza ettim.

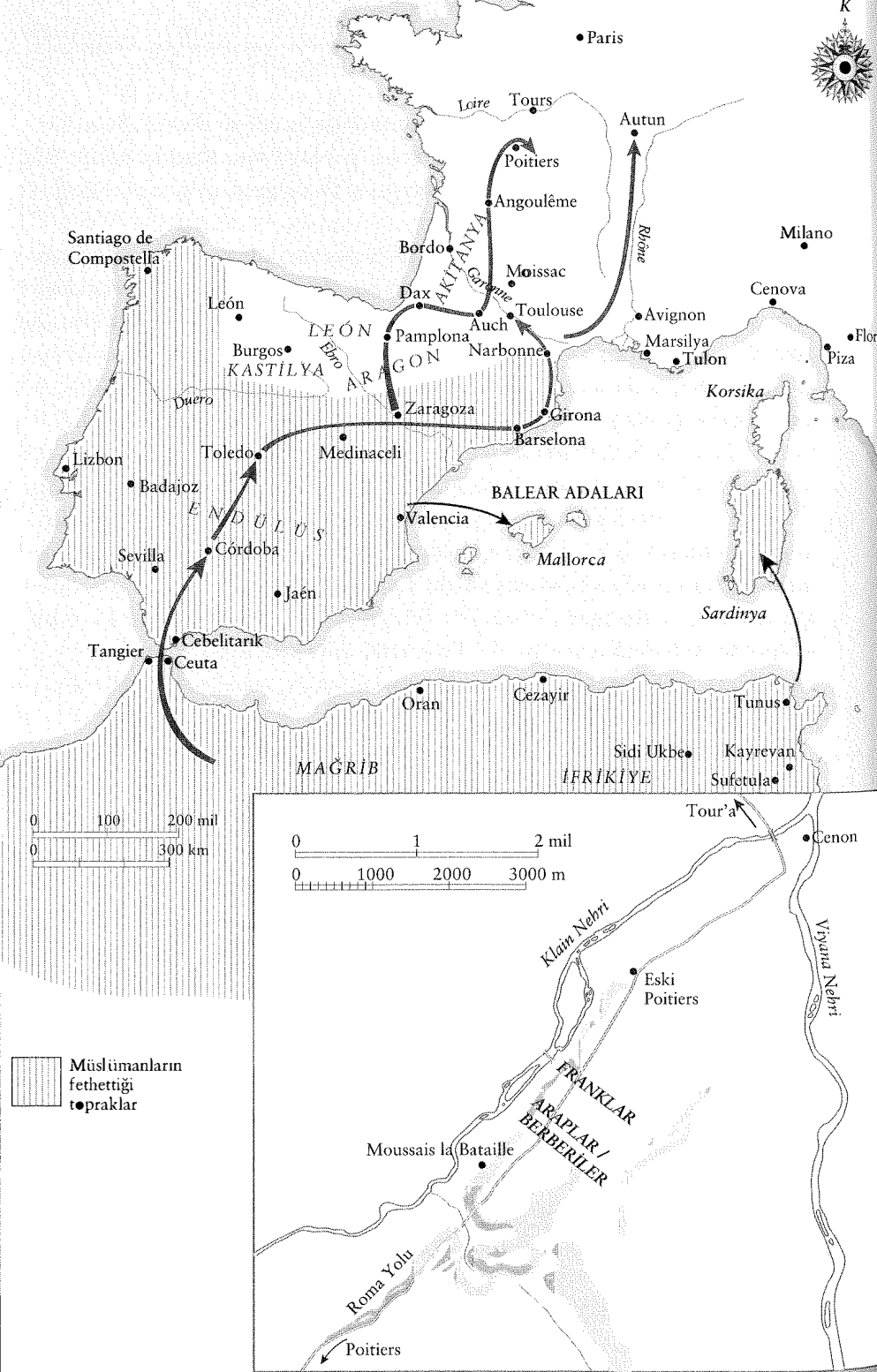
65 Ben, muharebeyi yeniden kurarken, özellikle Roy ve Devoisse'ın *La bataille de Poitiers*, 212-235'ten ve Baxter-Wolf'un *Conquerors and Chroniclers*, 144-45'te verilen *754 Vakayinamesi*'nden çok yararlandım.

Fredegarius'un işini devralan vakanüvisten daha az tek taraflıdır). Buna karşılık, Müslüman kaynakları en az iki veya üç yüzyıl sonrasına tarihlidir. Bu anlatılardan, o korkunç Cumartesi ve o garip Pazar günü neler olup bittiğini yeniden kurabiliyoruz.

Önce Müslümanlar hücum ettiler. Namazlar kılınıp güneş gökyüzünde yükseldikten sonra, binlercesi, o ana hazırlık olarak önceden dinlendirilmiş ve sulanmış olan atlarına atladı ve bineklerinin başlarını kuzeye çevirip onları tırısa kaldırarak Poitiers'den gelen Roma yolu üzerinde ilerlemeye başladılar. Açık alanlara geldiklerinde hızlandılar ve insanın kanını donduracak savaş çığlıkları atmaya başladılar. Bunlar şahadetler ve cesaret verici naralardan oluşan çığlıklardı ve daha önce hiç böyle bir düşmanla karşı karşıya gelmemiş olan Frankların neye uğradıklarını şaşırmaları için atılıyorlardı. İnanç denizinin çevresindeki ilk yüzyılları yansıtan bir andı bu: İki büyük asker kitlesi karşı karşıya geliyordu ve her iki tarafta da çoğunluğun karşısındakiler hakkında en ufak bir bilgisi yoktu. İki kardeş dinin mensupları oldukları düşüncesi onlara tümüyle yabancıydı. Hıristiyanlarla Müslümanların kardeş olabileceğini aklından geçirmek bile, ancak daha sonra, iki taraf asırlar boyunca birbiriyle temas içinde olup, birbiriyle çatışıp, birbiriyle içli dışlı olduktan sonra mümkün olacaktı.

Berberilerle Araplar görüş mesafesine girip Martel'in Frankları onları hayatlarında ilk defa görmeden önce sesleri duyulmuş olmalıdır: Davullar ve ziller vuruluyor, borular çalınıyordu. Sonunda Endülüs'ün rüzgârda dalgalanan sancakları ve güneşte parlayan mızrakları, açık alanda, toz, atlar ve binicilerden oluşan, yürüyen bir karmaşa halinde göründüğünde, Franklar herhalde son dualarını mırıldanmışlardır. Martel onlara, omuz omza, sağlam bir kütle halinde yerlerinde sıkı durmalarını, kalkanlarını önlerinde yere saplayarak bir savunma çiti oluşturmalarını emretmişti. Çift taraflı savaş baltaları da saldıranlara savrulmak üzere hazır bekliyordu.

Herhalde ilk hücum dalgası müthiş bir kuvvetle çarpmış, Frank saflarını birbirine katmış ve çok can almıştır. Arapların taktiği, düşmanı sabit konumlarından oynatmak, geri çekiliyormuş gibi yapıp gözü kara savunmacıları kümeler halinde karşı saldırı yapmaya kandırmak sonra, diğerlerinden ayrı düşmelerini bekleyip aniden dönerek onları çevirip boğmaktı. Bunun ardından, ilk temas noktasının uzağında, adeta çatışma adacıkları halinde dövüşler oluyor ve hafif silahlı atlıların avantajları sayesinde iş bitiriliyordu. Müslüman atlıları, ellerinde kılıçlar veya mızraklarla veya yaylarından oklar atarak hızla toplanıp aynı hızla dağılabiliyor; rakibi zayıflatıp yaralıyor, sonunda, en sıkı

K
Paris
Loire
Tours
Autun
Poitiers
Angoulême
AKİTANYA
Garonne
Rhône
Milano
Santiago de Compostella
Bordo
Moissac
Dax
Auch
Toulouse
Avignon
Cenova
León
LEÓN
Pamplona
Narbonne
Marsilya
Tulon
Flor
Piza
Burgos
Ebro
KASTİLYA
ARAGON
Duero
Korsika
Zaragoza
Girona
Barselona
Lizbon
Toledo
Medinaceli
Badajoz
BALEAR ADALARI
ENDÜLÜS
Valencia
Sevilla
Córdoba
Mallorca
Jaén
Sardinya
Tangier
Cebelitarık
Ceuta
Oran
Cezayir
Tunus
Sidi Ukbe
Kayrevan
MAĞRİB
İFRİKİYE
Sufetula
0 100 200 mil
0 300 km
Tour'a
Cenon
0 1 2 mil
0 1000 2000 3000 m
Klain Nehri
Viyana Nehri
Eski Poitiers
FRANKLAR
ARAPLAR / BERBERİLER
Moussais la Bataille
Roma Yolu
Poitiers
Müslümanların fethettiği topraklar

kenetlenmiş birliği bile hayatını kurtarmak için kaçışan savunmasız ve yalnız bir bireyler güruhuna dönüştürüyordu. Tıpatıp aynı taktik, daha büyük ölçekli olarak, koca bir ordu kitlesini, kaçıyor sanılan Müslüman birliklerini takip eden düzensiz birlikler halinde bölmek şeklinde de uygulanabiliyordu.

Ancak, Franklar, ileride meşhur olmalarını sağlayacak bir dirençle yerlerinden kımıldamadılar. Saldırının ilk dalgası karşısında belki biraz geriye doğru sendelemiş olabilirler, ama atlılar geri çekilince onları takip etme serabına kendilerini kaptırmadılar. Berberiler ve Araplar tekrar tekrar saldırdılar ama Frank saflarını bozmayı başaramadılar. Müstarib[66] vakanüvisin deyimiyle bu "Europenses", "buzdan bir duvar gibi" oldukları yerde kaldılar. Sürekli yeni hücum emirleri verilip hepsi kanlı bir şekilde geri püskürtüldükçe, Frankların önünde, *Balat eş-şüheda* boyunca, yaralı yatan ve can çekişen Endülüslülerin sayısı gitgide arttı. Şehitler Yolu adını hak etmişti.

Kıyım bir uzun sonbahar günü boyunca devam etti. Bir noktada, bir süvari birliği (belki de başlarında Eudo vardı), sararmakta olan ormanın içinden fırlayarak Arap ordugahını bastı. Ordugah son birkaç aylık savaşların talan mallarıyla dolu olduğundan, böyle bir kaybın Müslümanların moralini çökerteceği muhakkaktı. Ananeye göre, Abdurrahman, askerlerinin başında bizzat yer aldığı bir saldırı ile baskıncıları püskürttü. Endülüs valisi, adamlarını tekrar toparlama çabası içinde –ki bunların birçoğu, daha en baştan böyle bir muharebenin riskine hiç girmeyip ellerindeki yağma mallarıyla memlekete dönmeyi tercih ederdi şüphesiz–, gün batmakta iken, askerlerinin başına geçip son birkaç umutsuz hücum daha gerçekleştirdi. Kılıçlarla kalkanların birbirine girdiği kargaşanın ortasında bir yerde, Frankların ağır süvarilerinin piyadelerine yardım etmek için hantalca ilerlediği esnada, Abdurrahman öldürüldü.

Gece oldu. Ordular mücadeleyi bıraktılar; karanlıkta ölü ve yaralılarını taşıyarak çekildiler. Pazar sabahı güneş doğduğunda, muharebe meydanı belki bugün olduğundan da daha sessizdi herhalde. Martel, adamlarına kalkanlarından adeta bir duvar ördürerek onları bu duvarın arkasında savaş düzenine soktu. Herkes, yaklaşan düşmanın naralarını duymayı beklemeye başladı. Dakikalar geçti. Keşifçiler gönderildi. Keşifçilerin atları önce gözden kayboldu, sonra dörtnala döndü. Düşman ordugahında yüzlerce renkli çadır hâlâ duruyordu ama ordugah terk edilmiş gibiydi. Başka Frank atlıları da çıkıp temkinli bir şekilde ilerlediler. Pusu veya tuzak olmasın diye çevredeki ormanları yakma emri almışlardı. Bütün sabahı bir yerlere gizlenmiş olabilecek

66 Bu kelime Arapça'da "Araplaştırılmış" demektir.

düşmanı temkinli bir şekilde aramakla geçirdiler. Boş ordugahın arkasında ne gibi bir kurnazlık yattığını anlamaya çalıştılar. Ama yok. Endülüslüler, hayaletler gibi gecenin bir yarısında hiç ses çıkarmadan ortadan kaybolmuşlardı. Reislerinin kaybı, altından kalkamayacakları kadar ağır bir darbe olmuş, bu yabancı ülkede daha fazla savaşmak için irade güçlerini ortadan kaldırmıştı. Panik içinde, ses çıkarmamaya çalışarak oradan sıvışmış, hazinelerinin büyük bir kısmını arkalarında bırakmışlardı. Galipler, onların bıraktığı ganimetleri aralarında paylaşacaklardı.

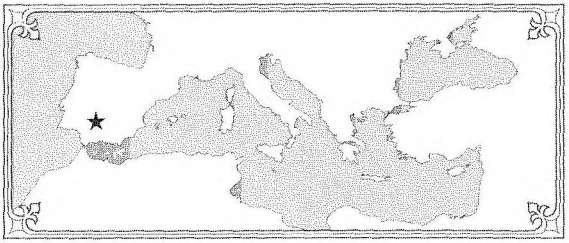
Her ne kadar böyle bir muharebe için biraz banal bir sonuç gibi görünse de, aslında bu anlamlı bir andı. İskenderiyeli Kyros'un, Afrikalı Gregoras'ın, Avraslı Kahine'nin ve İspanyalı Rodrigo'nun yapamadığını Martel'le Eudo başarmıştı. Belki de Müslüman fetihlerinin hızı zaten kesilmeye yüz tutmuştu ama Frankların buzdan duvarı o dalgayı zınk diye durdurmuş oldu. O zamana kadar, Emevilere ancak iki Bizans lideri –genç Dördüncü Konstantinos ve ikona kırıcı Üçüncü Leon– kayda değer yenilgiler tattırabilmişti; şimdi, onlara, partal kılıklı bir konfederasyonun başındaki bir reis de katılmış oluyordu. Eudo, Akitanya'sına tekrar kavuştu; Martel ile oğlu Kısa Pépin, bir kuşak geçmeden Provence'ı ve Septimania'yı Müslüman hâkimiyetinden söküp alacaklardı. Ondan kısa bir süre sonra, Charlemagne aynı şeyi bu sefer Katalonya için yapacak, fatihleri Barcelona'dan kovarak Hıristiyanlığın Akdeniz'in en batı ucundaki sınır bölgesinde asırlarca İspanyol Marklığı diye anılacak ülkeyi kuracaktı. Çizgiler yine belirsizdiler ve kalıcılıkları yine şüpheliydi, ama artık önceki fetih asrına göre çok daha kalın bir şekilde çizilmiş bulunuyorlardı. Puvatya Muharebesi'nin, bu yeni sınırların nedeni değilse bile onların ortaya çıkışına yardımcı olmuş bir amil olduğu kesindir.

Moussais-la-Bataille, bugün, tarihin belirli anlarda, belirli yerlerde yönünü değiştirdiği duygusunu insana hissettiren bir yerdir. Ancak, oradaki güzel anıta, aynı zamanda, olayın kendisinden çok o olayın nasıl ve kim tarafından hatırlandığının ve öğretildiğinin önemli olduğunu hatırlatan takdire değer unsurlar da akıllıca eklenmiştir. 2002 yılının bir Temmuz günü, değişim programıyla gelmiş bir grup Çinli öğrenci, Poitiers Üniversitesi'ndeki bir yaz dil okulunun bir gezisi esnasında, boş tarlaları yukarıdan gören satranç tahtasının karelerini dikkatle dolaştılar, yazıları tek tek okudular ve bu yerle bağlantılı olduğu varsayılan belirsiz tarihi beyinlerine nakşettiler. Yakınlarda, Clain Nehri'ndeki bir kıvrımın adı, suda boğulmuş Araplar anlamını ta-

şır. Yörenin eskileri, İkinci Dünya Savaşı sırasında Charles Martel Müfrezesi adlı bir yerel Fransız Direnişçi birimi olduğunu muhakkak hatırlayacaklardır. Poitiers'deki toplu konutlarda oturan Müslüman göçmenlerin yetişkin oğul ve kızlarından birçoğu, kendisine Martel adını veren bir aşırı sağcı ırkçı Internet grubunun adını muhtemelen duymuşlardır. Fransız siyasetinin bazı kaşarlanmış politikacıları da, Mitterand döneminde, bir ara, Fransa pazarı için gönderilmiş bütün Japon VCR'lerinin Poitiers'deki bir gümrük deposuna gönderilmesinde bir anlam bulacaklardır. Bu kısa sürmüş ticaret korumacılığı hevesine dayanak olan idari kararnamenin numarası 732'ydi. Poitiers hayatını sürdürüyor, hatıraların satranç oyunu sürüyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kurtuba

Birlikte Varolmanın Altın Çağı;
Bir Müslüman Gölü Olarak Mare Nostrum, 750-1030

Convivencia,[1] İspanyolca bir tabirdir; "birlikte yaşamak" anlamına gelir; samimiyet ve işbirliği çağrışımları da vardır. Normalde Ortaçağ'ın daha sonraki dönemlerinde Hıristiyanların İspanya Müslümanları üzerindeki hegemonyasını anlatmak için kullanılmaktaysa da, biz bu tabiri, savaşa susamışlığın yerini, farklı dinlerden toplulukların insanca bir arada yaşamaktan zevk almasının almış olduğu her toplum için kullanacağız. Akdeniz'in birçok yerinde, Peygamber'in ölümünden sonraki bir buçuk asırlık kanlı bıçaklılık dönemini, taşların yerine oturduğu bir dönem izledi; ordular arasındaki çarpışmalar, bir süreliğine, daha insancıl uğraşlar karşısında gerilediler. Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi, birbirine değişmiş bir manzaradan baktılar. Savaş ve kıyım birçok yerde devam edecekti; ihtirasların hüküm sürdüğü başkentlerdeki olağan kanlı iktidar kavgaları da. Ama, yeni bir Akdeniz dünyası şekillenmeye başlamıştı. En önemlisi, *mare nostrum* artık yoktu.

Bu gerçeğin kabullenilmesi biraz zaman aldı. İç denizin kuzey kıyısını çevreleyen topraklarda, Avrupa'nın büyük kısmı hâlâ huzursuz bir uyku halin-

---

1 Bu tabir çoğunlukla, Ortaçağ'ın Hıristiyanlar tarafından yönetilen ama Müslüman tabiilerine ve komşu Müslüman emirliklerine karşı toleranslı davranan İspanyol devletleri için kullanılır. Tabirinçağrışımgücünün özellikle yüksek olduğunu düşündüğümden, onu bütün kitap boyunca, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin iktidarda kim olursa olsun iyi geçindikleri herhangi bir yeri anlatmak için kullandım. Bu tabir, 1940'larda, tarihçi Américo Castro'nun eseri vasıtasıyla genel kullanıma girmiştir. Castro, klasikleşmiş eseri *España en su historia*'da, İspanyol tarihinin, Hıristiyan birliğini sağlamak maksadına yönelik sonsuz bir Haçlı seferinden ziyade, iki tarafın birbirine karışmasının hikâyesi olduğunu cüretkârca savunmuştur.

deydi; Martel'in torunu Büyük Karl'ın (Charlemagne) hükümdarlığı sırasında Karolenj hanedanının yarattığı kıpırdanış fazla sürmedi.[2] Kuzeydeki Viking akınlarının ve güneydeki korsan baskınlarının sarsıntıları, bütün kıtaya dehşet salıyor; az sayıdaki okur yazarlar arasında, eski dünyanın sonunun *dünyanın* sonu olduğu duygusunu pekiştiriyordu. Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde özetlenen son günlerin gelişinin eli kulağında olduğu düşünülüyordu (çağından mutlu olmayanların her zaman olduğu gibi bugün de çok sevdiği klasik kıyamet fantezileri yani). Manastır vakayinamelerinin ve mektuplarının klişe konularından biri, *mundus senescit*'ti; yani, yaşlanmış bir dünya. Ne var ki, bu karamsarlık, batı Hıristiyan aleminin dışında garip görünürdü. Ölmekte olan bir uygarlığın İrlandalılar veya her kimse onlar tarafından[3] "kurtarılmış" olduğu düşüncesi, ancak dar bir bakış açısından geçerli olabilir ve Akdeniz'in sakinleri de böyle bir şey duysalar herhalde aynı şeyi düşünürlerdi. Ticaret, entelektüel merak ve kültür alışverişi kıstaslarına göre, uygarlığın durumu, 8., 9. ve 10. yüzyıllarda gayet iyiydi; ama bu uygarlıkta keşişlere yer yoktu, o başka.

Bu esnada Doğu'da, gücünü tekrar kazanmış bir Konstantinopolis, dikkatini Balkanlar ve Tuna boylarındaki müstemlekelerine çevirdi. Avrupa'nın en büyük şehri statüsü, Arap, Süryani ve Kıptilerin dünyasındaki nüfuzunu kaybetmesinden dolayı zedelenmişse de tamamen ortadan kalkmamıştı. Hâlâ Hıristiyanlığın Rum hakimiyetindeki anavatanı olan Anadolu'da, Müslümanlarla mücadele artık düşük şiddetli çatışma seviyesine düşmüştü; *vasileus*'un orduları, bunu ancak kırk-elli yılda bir kıran kırana savaşa dönüştürebiliyorlardı. Rakip Doğu ve Batı imparatorlukları arasındaki İslâm öncesine kadar uzanan ezeli düşmanlık, hâlâ kuvvetle hissediliyordu. Bir Müslüman halifesinin Hıristiyan *vasileus*'a yazdığı mektubun şu giriş sözleri, Hüsrev'in Herakleios'a yazdığı zehir zemberek mektupları hiç aratmaz: "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla;[4] Müminlerin Emiri Harun Reşit'ten Rum köpeği Nikeforas'a. Mektubunu okudum, kafirin oğlu." Bütün bu nahoş hitaplara rağmen, birbiri ardına gelen Bizans liderleri, doğudaki düşmanlarıyla karşı karşıya gelmektense onunla uzlaşma yolları aramayı tercih etti-

2 Büyük Karl'ın başardıkları, 843 yılında yapılan Verdun Antlaşması'yla onarılmaz bir şekilde budandı. Antlaşmada Büyük Karl'ın krallığının üçe bölünmesi kararlaştırıldı ve böylece Avrupalıların bin yıldan uzun bir süre boyunca kendi aralarında savaşmaları garanti edilmiş oldu.

3 Bkz. Thomas Cahil, *How the Irish Saved Civilization*, Anchor, New York, 1996.

4 Ernle Bradford'un *Mediterranean: Portrait of a Sea*'sinde aktarılmıştır (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1971, s. 328). Halifenin kızmasının nedeni, Nikeforos'un, Anadolu'yu rahat bırakmaları karşılığında Müslümanlara ödenen haracı artık ödememeye karar vermesiydi. Bu Nikeforos'un (hükümdarlığı 802-11), Gassani Arap soyundan yani, Yermük'te Bizanslıların yanında savaşıp yenilenlerle aynı kavimden geldiği söylenir.

ler. İtalya'daki müstemlekeleri Lombardlarla Frankların tehdidi altındaydı ve bunların kaderi *vasileus*'un danışmanlarının gözünde Kudüs'ü geri almak gibi hesaplaşmacı hayallerden daha önemliydi.

Diğer yerlerde, ister istemez bir uyum sağlama dönemi yaşandı. Türkiye'nin güney batısındaki Toros Dağları'ndan başlayarak, saat yönünde gidersek, Suriye ve Filistin, Akdeniz'in büyük ve güneşli bir gülümsemeyi andıran bütün güney kıyısı ve oradan Batı'da Pirenelere kadar bütün topraklar İslâm'ın kontrolü altındaydı. Buralarda yaşayan halkların büyük çoğunluğunu zimmiler oluşturuyordu; yani, daha kısıtlı haklara sahip olup daha yüksek vergiler ödemeleri karşılığında Müslüman idaresi tarafından himaye edilen Hıristiyanlar ve Yahudiler. Müslüman azınlığın hassasiyetlerine dokunmamak için, kiliselerin çanlarının çalınması her yerde yasaklanmıştı. Dahası, kilise ve havralar onarılabiliyordu ama yerlerine yenisini yapmaya izin yoktu. Ayrıca, bu Kitap Ehli cemaatlerden hiç kimse Peygamber'e hakaret etmeye yeltenemez veya Müslüman olmuş bir köleye sahip olamazdı. Kafirler, bu ve başka türden ikinci sınıf insan muamelelerine katlanmak zorunda olmaları dışında, kentin kadısının onayıyla işlerini güçlerini sürdürüp kendi Tanrılarına ibadet etme özgürlüğüne sahiptiler. Convivencia, ideal olmaktan uzak ve kalıcılığı her zaman şüpheli de olsa, yeşermeye başlıyordu. İlginçtir, *convivencia*'nın Akdeniz'de ilk defa –Endülüs'ün başkenti Kurtuba'da– tam anlamıyla çiçek açmasını sağlayacak şartlar, birlikte yaşamakla en ufak bir ilgisi olmayan birtakım olaylar sayesinde sağlanacaktı. Bir kere daha Müslümanlar Müslümanları kırıyordu.

* * *

750 yılında, Şam'da, bir serseri güruhu, ilk Emevi Halifesi Muaviye'nin türbesine zorla girip ölünün kalıntılarını etrafa saçtı. Muaviye öleli daha 70 yıl olmuştu. halefleri de, ölümlerinden sonra benzer onursuz akıbetlere uğradılar. Bir asırlık bir fetih hareketini Suriye'den yönetmiş bu insanların cesetleri, kazma kürek yerlerinden çıkarılıp sokaklara atıldı. İndus'dan Atlantik'e uzanan bir imparatorluğun hakimlerine, leş muamelesi yapılıyordu. Torunları, bu hakaretlere üzülecek bile zaman bulamadılar: Olayların başında halife ailesinin üyeleri katledildikten sonra, ümmetin birliği aşkına uzlaşma sağlamak üzere çatışmalara ara verildi ve hayatta kalan küçük Emevi prensleri Filistin'deki Ebufutrus'ta düzenlenen bir ziyafete davet edildiler. Yetmiş Emevi önde geleni davete katıldı; bir tanesi bile masadan sağ kalkmadı.[5]

5 Bu meşhur hikâye en iyi, Adolf Friedrich von Schack'ın *Poesia y arte de los Arabes en España y Sicilia*'sında anlatılmaktadır (Hiperion, Madrid, 1988).

Katliamın failleri, Muhammet'in amcalarından Abbas'ın soyundan gelen bir Kureyş kabilesinin üyeleriydi. Emevilerin iktidarı tekeline almasına bütün Kureyşliler bozulmuştu. Bunlar arasında hanedanın anıldığı ismiyle Abbasiler'in ötekilerden farkı, sonradan Müslüman olanların kırgınlıklarını kendi lehlerine kullanmayı bilmeleri oldu. İran ve Irak'ta isyanın siyah bayrağı[6] daha önce defalarca çekilmişti. İsyan edenler, Şiiler'in yanı sıra ve asıl önemlisi, eski Sasani İmparatorluğu'nun yüksek kültürlü mevalileriydi. Bunlar, Araplar'ın İslâm'ın kurucuları olarak ümmetin meşru önderleri görülmelerine ve zenginliklerin paylaşımında öncelikli olmalarına artık tahammül edemiyorlardı. Bu tavırlarında, Mezopotamyalıların eskiden beri sahip oldukları çöldeki komşularına tepeden bakma alışkanlığının da önemli bir payı olabilir. Gerçi isyancılar, özellikle de İranlılar, isteklerine hemen kavuşamadılar –Abbasiler, Kureyşlilerin ayrıcalıkları konusunda en az Emeviler kadar kıskanç olduklarını kanıtlayacaklardı–, ama, rakip Arap kabilesini desteklemiş olmaları, büyük bir değişime neden oldu: İmparatorluk İslâm'ı, doğuya, Dicle ile Fırat'ın birbirine yaklaştığı bölge olan Sevad'a kaydı.

Abbasi kenti Bağdat veya *medinetüsselam* (Esenlik Kenti), eski Sasani başkenti Ktesifon'un yakınında, 762 yılında kuruldu. Bulvarları, güneşin ışıkları gibi merkezden etrafa yayılacak şekilde yapılmıştı. Böylece, evrenin merkezinin artık Bağdat olduğu zarif bir şekilde sembolize edilmiş oluyordu. İlk dönemlerinde adeta bir kültür bukalemunu olan İslâm, şimdi de, Suriye'nin Greko-Romen dünyasını bir anda terk edip bu sefer İran'ın debdebeli dünyasına geçmiş oluyordu. Şam artık mazi olmuştu gerçi ama, entelektüel ve sanatsal etkilenmedeki kayış mutlak değildi. Hem de hiç: İzleyen yüzyıllarda, Bağdatlı alimler (Hıristiyan olsun, Yahudi olsun, Müslüman olsun), Yunan

---

6 İsyanın elebaşı, Ebu Müslim adında bir İranlıydı. Çok sayıda Şii'yi bayrağının altında topladı; onlara, halifeliğin o makamın meşru sahipleri olan Peygamber soyundan gelenlere iade edileceğine dair söz verdi. Gel gelelim, Ebu Müslim de Şiiler de Abbasilerin ihanetine uğradılar. Abbasiler, başlangıçta Şiilerin mehdi düşüncesiyle biraz haşır neşir olduktan sonra, kendi Sünni adetlerine geri döndüler. Bernard Lewis, her zamanki hakimane tarzıyla, Emevilerin Abbasiler tarafından devrilmesini *The Arabs in History*'de (Oxford University Press, Oxford, 1993) şöyle özetler: "Emevilerin devrilmesi, bir saray komplosu veya bir darbenin değil, çeşitli topluluklardaki önemli unsurların eski rejime karşı uzun süredir birikmekte olan hoşnutsuzluklarının temsilciliğini üstlenen ve onları dile getiren yaygın ve başarılı bir devrimci propaganda ve teşkilatlanmanın sonucu olarak meydana geldi. Devrimci hareketlerin çoğunda olduğu gibi, mevcut düzeni yıkma yönündeki müşterek bir arzunun bir arada tuttuğu ama zafer kazanılır kazanılmaz birbiriyle çatışan gruplara bölünmesi mukadder olan bir farklı çıkar grupları koalisyonu söz konusuydu. Abbasilerin zaferi kazandıktan sonra yerine getirdikleri ilk işlerden biri, onları iktidara getiren hareketin hayal kırıklığına uğramış aşırı kanadını ezmek oldu. Devrimin baş mimarı Ebu Müslim ve yoldaşlarından birçoğu idam edildiler; onların taraftarlarınca bunun üzerine başlatılan ayaklanma da bastırıldı" (84).

ve Roma düşüncesinin taşıyıcısı olan muazzam bir klasik kitaplar kütlesini[7] hem Arapçaya çevirecek hem de fiziksel olarak Şam'dan Bağdat'a taşıyacaklardı. 9. yüzyılda yaşamış Bağdatlı bir düşünür olan Kindi, kentin ne kadar geniş görüşlü olduğunu şu birkaç kelimeyle çok güzel anlatır: "Bize hangi kaynaktan gelirse gelsin, hatta eski nesiller ve yabancı halklar tarafından bize aktarılmış olsa bile gelse, hakikati kabul etmekten utanmamalıyız. Hakikati arayan için, hakikatten daha yüksek bir değer yoktur."[8] Bir yandan Batı'nın bilgelikleri şehre akarken, başka taraflardan da, doğrudan doğruya Hindistan ve Çin'deki kaynaklarından alınmış mallar, teknikler ve fikirler geliyordu. Bağdat, uygarlığın hem takas ve hem üretim yeri oldu.

Kentin nüfuzu bütün entelektüel uğraş alanlarına yayıldı. Arapça isimlerinden de anlaşıldığı gibi, cebir, logaritma ve hatta "Arap" rakamları (halbuki Hindistan'dan ithal edilmişlerdir), Bağdat'ın matematiğe yapacağı çok sayıda katkıdan[9] birkaç tanesi olacaktı. Kentin araştırmacıları, antik metinlerin altını üstüne getirerek tıbbi irfanlar aradılar; ilahiyatçıları, Aristo'yu anlamaya çalıştılar, aklın baştan çıkarıcı ama tehlikeli davetlerine[10] kendilerini bıraktılar –Batı'nın skolastikleri aynı şeyi Hıristiyan vahyi için ancak yüzyıllar sonra yapacaklardı–; mimarları ve tarım bilginleri, su değirmenini mükemmelleştirdiler, sulama sistemlerini iyileştirdiler, yeni tarım ürünleri denediler; coğrafyacıları dünyanın, astronomları gökyüzünün haritasını çıkardılar; sanatçıları ve zanaatçıları, pırıltılı Konstantinopolis'teki çağdaşlarına rakip oldular. Ve, hayatları, *Bin Bir Gece Masalları* ile hâlâ capcanlı aramızda olan Bağdat'ın Ab-

7 Bizanslı eski efendilerinin zulmüne uğrayan Nesturi Hıristiyanlarının bu eserlerin Arapçaya ve Farsçaya çevrilmesinde temel bir rol oynadıkları düşünülmektedir. Bkz. Richard E. Rubenstein, *Aristotle's Children: How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered Ancient Wisdom and Illuminated the Middle Ages*, Harcourt, New York, 2003, s. 77. Nesturilerin katkıları hakkında Rubenstein şunları yazar: "Bunun sonucunda ortaya çıkan kültür aktarımı, bazı bakımlardan, 20. yüzyılda dönem dönem Nazilerden veya Komünistlerden kaçanların oluşturduğu mülteci dalgalarının neden olduğu kültür aktarımına benzer."

8 Yakup b. İshak el-Kindi'nin bu entelektüel iman ikrarı, Albert Hourani'nin paha biçilmez *A History of the Arab Peoples*'ında aktarılır (Warner Books, New York, 1991, s. 76).

9 *Algoritma*, gelmiş geçmiş bütün matematikçiler içinde en yeteneklilerinden olan Harizmi'nin adından gelir. 780 yılı civarından 850'ye kadar Bağdat'ta yaşamış, orada Beytülhikme'de hocalık yapmıştır. Cebir hakkındaki meşhur kitabı *Hesab el-cebr ve'l-mukabele*'yi çalışmalarında onu himaye eden Halife Memun'a ithaf etmiştir. Bizim *Cebir* ise, kitabın başlığındaki *el-cebr*'den gelir ("tamamlama" demektir). Bu işlem, öteki ana işlem olan *el-mukabele* (anlamı "denklemek"tir ve o da kitabın başlığında yer alır) ile birlikte, lineer ve ikinci dereceden denklemlerin çözümünde kullanılan başlıca yöntemlerdi.

10 Hourani, *Arab Peoples*'da, bir başka Bağdatlı 9. yüzyıl düşünürü olan Ebu Bekir Razi'yi kısaca tartışır. Bu düşünürün akla saygısı, onu cüretkar bir sonuca varmaya sevk etmiştir: "Kesin bilgiyi ancak insan aklı verebilir; felsefenin yolu bütün kullanımlara açıktı; vahiy iddiaları yalandı ve dinler tehlikeliydi" (78).

basi halifeleri öyle zengin oldular ki, Muhammet'in önderliğinin Medine'deki ilk halefleri bu serveti görseler akıllarını oynatırlardı. 802 yılında, halife Harun Reşit, uzaklarda bir yerde yeni yeni serpilmekte olan bir toplumun başında bulunan bir monarktan bahsedildiğini duyup, belki müttefik olarak işe yarar düşüncesiyle ona servetinin ihtişamını gösterecek bir hediye göndermeye karar verdi; Bağdatlı elçilik heyeti, ellerinde değerli ipekler, artlarında adı Abul Abbas[11] olan bir fille Büyük Karl'ın Aachen'deki sarayına geldikleri zaman, herhalde bugün uzaylılar gelse onları nasıl karşılarsak onlar da o şekilde karşılanmışlardır.

Akdeniz tarihi için, Bağdat'ın doğuşu, Konstantinopolis'in kuruluşu mertebesinde önemli bir olaydı. Doğu, daha doğrusu Uzak Doğu, İç Deniz'in kıyılarına artık daha yakınlaşmıştı çünkü İslâm'ın birleştirdiği topraklar engelsiz, yumuşak bir erişim sağlıyordu. Asya'nın ilk önce fikirleri ve icatları hissedilse de, halkları da –özellikle bozkır göçebeleri– çok geçmeden Bereketli Hilal ve ötesine talihlerini denemeye gelecekler ve bunun bölge için muazzam sonuçları olacaktı. Ne var ki, Bağdat'ın İslâm'ın yeni metropolü olarak yükselmesiyle kültürler arasındaki mesafeler kısalırken, coğrafyanın inatçı gerçekleri de el birliği ederek halifenin siyasi nüfuzunu azaltıyorlardı. Yani, basitçe söylemek gerekirse: Bağdat, batıyı elinde tutabilmek için fazla doğuda kalıyordu. Arap imparatorluğu, daha merkezi Şam'da iken de birtakım gerilme belirtileri göstermeye başlamıştı; Bağdat'tan yönetilmeye başladığında, bir daha hiç bir araya gelmemek üzere paramparça oldu. Ulu kentin bulvarları, güneş ışınlarından çok merkezkaç kuvvetlerini temsil ediyordu demek ki.

* * *

Merkezden kaçışlar içinde en çarpıcı olanı, Abdurrahman ed-Dahil bin Muaviye'ninki[12] oldu. Bir Emevi halifesinin torunu Suriyeli bir prens olan Abdurrahman, Abbasilerin darbesi sırasında saklandığı yerden çıkmamış, Ebufutrus'taki ziyafet davetini kabul etme gafletine de düşmemişti. O ve erkek kardeşi Mezopotamya'nın yukarı taraflarında kendilerini emniyete almayı ter-

11 Büyük Karl, öyle görünüyor ki, 810 yılı Temmuz ayında fil ölünce çok üzülmüştür. Bkz. Franco Cardini, *Europe and Islam*, çev. Caroline Beamish, Blackwell, Oxford, 1999, s. 14-15.

12 Puvatya'daki Abdurrahman'dan sonra, hikâyemizde bir Abdurrahman'ın daha ortaya çıkması kafa karıştırabilir. Fırsattan istifade konuyu biraz açabiliriz. Abdurrahman, aslında oldukça yaygın bir isimdir ve Rahman Olanın "Hizmetkârı" veya "Kulu" *(abd)* anlamındadır. Halit bin Velit'in Siffin Savaşı'nda Muaviye'nin sancak taşıyıcısı olan oğlunun adı Abdurrahman'dı. Daha yakın tarihlere gelirsek, New York'ta Dünya Ticaret Merkezi'ni havaya uçurmaya yönelik ilk teşebbüsü planlayan "kör şeyh"'in adı da.

cih etmişlerse de, iktidarı gasp eden Abbasilerin ajanları tarafından yerleri bulunmuştu. Abdurrahman, Fırat'ı yüzerek geçmek suretiyle esir düşmekten kurtuldu; erkek kardeşi ise, peşindekilerin ona bir şey yapmayacaklarına dair kıyıdan bağırarak verdikleri sözlere kanarak akarsuyun ortasından geri döndü.[13] Kaçak Emevi prensi, kendini nehrin batı yakasına atmayı başardıktan sonra, karşı tarafta saf yürekli kardeşinin boğazının kesilişini seyretmek zorunda kaldı.

Abdurrahman'ın Abbasi kelle avcılarının elinden kurtulup Filistin'i, Mısır'ı, Sirenayka'yı, İfrikiye'yi ve Mağrib'i aşarak beş yıl süren bir yolculuğun sonunda Endülüs'e varmayı nasıl başardığı tam olarak bilinmemektedir. Darülislâm'ın dışına çıkmadan, sürekli Bağdat'la arasına mümkün olduğu kadar çok mesafe koymaya çalışmıştı. Bir hadise göre, bir süre, Fas'taki anne tarafından akrabalarının[14] yanında saklanmış –annesi, Suriye'ye getirilmiş bir Berberi köleydi–, koşullar olgunlaşınca, Cebelitarık boğazını geçerek Endülüslü taraftarlarıyla buluşmuştur. O zamanlar, kuzey Afrika ve İberya'da, doğudaki altüst oluşların tıpkısı isyanlar yaşanıyordu. Durumlarından hoşnut olmayan Müslüman olmuş Berberi fatihler, Arap azınlığın imtiyazlarına bozuluyorlar ve Munuza'nın Pireneler'de yaptığı gibi, emirlerin denetiminden bağımsız prenslikler kuruyorlardı. Bütün bu çekişmeler yetmiyormuş gibi, Arap dünyasının birçok kabileyi şemsiyeleri altında toplayan iki grubu –Yemenliler veya "Güney Arapları" ile Kureyş'in de mensup olduğu Kayslılar veya "Kuzey Arapları"– arasında hâlâ sürmekte olan düşmanlık da o günlerde Endülüs'te ortalığı birbirine katıyordu. 7. ve 8. yüzyıllarda Müslüman ümmetinin başına bela olan bütün iç savaşlarda rol oynamış bir faktör olan bu bölünme, zararsız veya salt folklorik bir şey olmaktan uzaktı: Yarımadadaki Arap hakimiyetinin ilk yıllarında, bahtsız bir Kaysli Endülüs emiri, Yemenli düşmanlarının eline düşmüş ve hükümdarlığını bir domuzla bir köpeğin arasında çarmıha gerilmiş olarak[15] tamamlamıştı.

---

13 Bu üzücü hikâye, Antonio Muñoz Molina tarafından *Córdoba de los Omeyas*'da şahane bir şekilde anlatılmaktadır (Planeta, Barcelona, 2003, s. 63-64). Birinci Abdurrahman'ınhayatı hakkındaki bilgilerimizin hemen hemen hepsi, 10. yüzyılda yazılmış anonim bir ananeler derlemesi olan *Akhbar Madjmua*'dandır. Kaynak olarak güvenilirliği konusunda kısa bir tarih tartışması için, bkz. Pierre Guichard *Al-Andalus 711-1492*, Hachette, Paris, 2000, s. 46-47.

14 Annesinin kabilesinin adı Nafza'ydı. Bunlar, Ceuta'nın (Sebte) yakınlarında yaşıyorlardı (Ceuta, daha önce de İberya'nın fethinde atlama tahtası olarak kullanılmıştı). Bir cariye veya esir kadının oğlu olmak, babası iktidardaki Arap kabilesinden olduğu müddetçe, lekeleyici bir şey değildi. Aslında cariye, erkek çocuk dolayısıyla veliaht doğurduğu zaman, kabilenin içinde derhal çok itibarlı bir konuma "yükseltilirdi".

15 Bu zavallı adam, Abdülmelik bin Katan'dı. Bkz. Guichard, *Al Andalus*, s. 41. Görünüşe göre, bu idam şekli, münferit bir şeytani yaratıcılık örneği değildi. Richard Fletcher'ın *Moorish Spain*'ine göre (University of California Press, Berkeley, 1993), Hafsun'la ittifak yapan bir asi de, 888 yılın-

14 Ağustos 755 günü, Abdurrahman, Endülüs'ün belalı kıyılarına[16] cesurca ayak bastı. Bu hareketi ona resmî lakabını kazandıracaktı: ed-Dahil, yani Göçmen. Emevilere sadık büyük bir kuvvet, onun yakında geleceğinden çok önceden haberdar edilmişti ve iç çekişmelere son verilmesi için sabırsızlanarak Abdurrahman'ı bekliyordu. Abdurrahman Kurtuba'yı ele geçirdi, onu başkenti yaptı ve kendini de emir ilan etti. Artık, bütün bir ömrünü alacak işe girişebilirdi: Otuz iki yıl sürecek hükümdarlığında, huzursuz Berberileri ve rakibi olan Arapları acımasızca ezerek Endülüs'ü birleştirecek ve güçlükle elde ettiği bu ülkeyi Abbasilerin ve Frankların entrikalarına karşı koruyacaktı. Kuzeydeki önemli kentlerden olan Zaragoza'nın önderleri, sonunda emirin egemenliğini tanımadan önce, onun yerine Franklar'ın icabına baktılar,[17] Büyük Karl'ı durdurdular ve Roncesvalles geçidindeki feci geri çekilme olayını çabuklaştırmış oldular (Büyük Karl'ın Emevilere olan düşmanlığını görünce, bir Abbasi filinin hediye olarak kapısına kadar getirilmesi anlaşılır). Abdurrahman, ona zamanında zulüm etmiş olanlara karşı gaddarca bir acımasızlık gösterdi: hükümranlığının ilk yıllarında birçok dik başlı Abbasi sempatizanının kafalarını kestirdi; infazlardan sonra, emirin emri üzerine, bir seyyar tüccar, tuzlanmış kelleleri yanına alarak yola çıktı[18] ve bir gece yarısı onları Abbasilerin elinde olan İfrikiye'nin başkenti Kayrevan'nın en büyük çarşısının ortasına bıraktı. Sabahleyin dükkanların açılmasıyla birlikte atılan dehşet çığlıkları sonunda Bağdat'taki halifenin kulağına kadar geldi. Halife o kadar etkilendi ki, ellerinden kaçmış bu korkunç Emevi için şunları söyledi: "Böyle bir şeytanla arama denizi koyduğu için Allah'a şükürler olsun!"

Kuruluşuna karışan bütün bu tüyler ürpertici işlere rağmen, birleşik Emevi Endülüs Devleti, sonunda, büyük bir bilim ve sanat merkezi haline ge-

---

da, Kurtubalıların elinde aynı acayip akıbete uğramıştır (48).

16 Ananeye göre, bu tarihî karaya çıkış, Amuñécar'daki kumsalda meydana gelmiştir.

17 Zaragoza'nın hikâyesi biraz daha gariptir. Aslında Zaragozalılar, önce Büyük Karl'a ve Abdurrahman'a karşı *müttefiki* olmak için başvurdular. Ancak Hıristiyan kral İberya'ya geldikten sonradır ki aniden tutum değiştirdiler. Büyük Karl şehri kuşatmak zorunda kaldı, ama Saksonya'da kendisine karşı bir isyan başladığını öğrenince kuşatmayı çabucak kaldırdı. Kader belirleyici bir kararla, ülkesine Roncesvalles yoluyla dönmeyi seçti.

18 Evariste Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane: La conquête et l'Emirat hispano-umaiyade 710-912*, Masonneuve, Paris, 1950, 1, s. 110-11. Her ne kadar daha sonra yapılan akademik çalışmalarda Lévi-Provençal'ın bulgularının bazıları sorgulanmışsa da, bu muazzam eser, Endülüs hakkındaki bilgilerimiz için temel niteliğindedir. 19. yüzyıl için Reinhart Dozy'nin eseri (*Histoire des musulmans d'Espagne, jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides*) ne ise, Müslüman İspanya'ya yirmi yüzyıldaki bakışımız açısından Lévi-Provençal'ın eseri de odur. Dozy'ye göre, I. Abdurrahman, "sinsi, cani, kindar ve acımasız bir despottu". Gerçeğin ne olduğunu bilemem ama Edward Said *Orientalism*'de Dozy'yle ustaca dalga geçmektedir (Vintage, 1979, New York, s. 151).

lecek, *convivencia*'dan doğan uygarlığı o zamanlar ancak Bağdat ve Konstantinopolis'te bulunabilen incelik düzeylerine erişecekti. Tarihe Birinci Abdurrahman diye geçen göçmenimiz, içeriden Endülüs'ü istikrara kavuşturarak, dışarıdan da sınırları sabitleyerek zemini hazırlayan kişi oldu: çok sayıda küçük çaplı çatışmadan sonra, Emevi İspanya'sı yarımadanın üçte ikisinden fazlasını kaplayan bir devlet haline geldi. Kuzeydeki minik Hıristiyan krallıkları ile güneydeki büyük emirlik arasındaki *insansız bölge* (*tierras despopladas;* yani, tampon bölge), kabaca, Ebro ve Duero nehirlerinin vadileri boyunca uzanıyordu. Kurtuba'nın nehri olan Guadalquivir (Vadilkebir) boyunca uzanan topraklar ise, tam tersine, her cinsten insanın buluştuğu tam anlamıyla *insanlı* bir bölge olarak ortaya çıktı.

Zimmiler –yaklaşık 950 yılına kadar Endülüs'ün halk tabakasının çoğunluğunu onlar oluşturuyordu–[19] başkentin hayatında başat bir rol oynuyor, şehrin kurumlarına ve kültürüne katılıyorlardı. Müstarib Hıristiyanlar, her ne kadar ikinci sınıf vatandaş olup çoğu zaman ağır yükümlülükler altında ezilseler de, katip, danışman, idareci, diplomat ve asker olarak devletin yönetiminde yer alıyorlardı. Hıristiyan yortuları (ki bunlar da aslında pagan törenlerinden uyarlanmışlardı) başkentin hayatına renk katıyordu: Vaftizci Yahya'nın yaz ortası gecesi yortusu, bütün şehrin katıldığı bir şenliğe dönüştü.* Başka Hıristiyan kaçamakları da memnuniyetle benimsenmişti. Dış semtlerdeki manastırlara ait bağlar, canı şarap çeken ama etrafa belli etmek istemeyen Müslüman önde gelenlerin gözde mekanı oldu.[20] Farklı dinlerden hedonistlerin kentin hoşça vakit geçirme yerleri olan gölgelik meyve bahçelerinde buluşması, alelade olaylardandı. Bu kültürel içiçelikten, çok kısa sürecek de olsa, parlak bir uygarlık doğdu.

---

19 Richard Fletcher, *Moorish Spain*'de (36-37), Richard W. Bulliet tarafından *Conversion to Islam in the Medieval Period*'da (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1979) ortaya konulan argümanı özetler. Pierre Guichard (*Al-Andalus*), bu sonuçlara katılmamaktadır; o, 9. yüzyılın ortasına gelindiğinde Müslümanların çoğunlukta olduklarını tahmin etmektedir.

(*) Yahya'nın hikâyesinde İslâmi bir unsur da vardır: Salome'ye teslim edilen kesik başının, Halep Kalesi'ndeki İbrahim Camisi'nin temellerinin altında veya Şam'daki Emeviye Camii'ndeki bir türbede durduğuna inanılır (Yahya'nın başının bulunduğu olma konusundaki rekabetin Suriye'deki kısmında –çünkü başka yerlerde başka adaylar da vardır– Şam önde gitmektedir. Çünkü Emeviye Camii'nin içinde etkileyici bir türbe vardır. Ancak Halep, aynı zamanda Vaftizci Yahya'nın babası Zekeriya'nın başının da kendisinde olduğunu iddia etmektedir. Bu kentin Ulu Camii'nin avlusunda, Zekeriya'nın kendisinin göze çarpan türbesi vardır. Camiye o yüzden bazen Zekeriya Camisi de denir).

20 Hatta, Secunda'da bir şarap çarşısı bile vardı. Secunda, Kurtuba'da, mevalinin (veya Endülüslülerin kullandığı kelimeyi kullanırsak, *müvelletler*in) oturduğu, 818'deki isyanından sonra yerle bir edilen dış semttir.

Herhalde olayların bu şekilde yön değiştirmesinden en çok mutlu olanlar İberya Yahudileri olmuştur. Yahudiler, Vizigot kabusundan sonra Müslüman idaresinde tam üç asır boyunca kesintisiz bir huzur dönemi yaşayacaklardı. Onlar Endülüs'e Sefarad derlerdi; Sefarad Yahudileri tabiri de oradan gelir.[21] Gelişmek için yeterli zaman tanınınca, Endülüs'ün Yahudi cemaatinden canlı bir edebiyat doğdu. Yahudi şairler, Hıristiyan ve Müslüman meslektaşlarıyla teknik virtüözlük ve hâlâ dillerde dolaşan duygu uçuşları yaratma yarışına girdiler. 10. yüzyıla gelindiğinde, eskiden sadece ayinlerde kullanılan unutulmuş bir dil olan İbranice, tozlu raflardan indirilmiş, Talmut'un incelenmesinin yanı sıra din dışı sanatsal incelikler üretmek için de kullanılır olmuştu. İbranice'nin bu kullanımı, daha sonraları Batı Akdeniz'de Geç Ortaçağ Yahudi düşüncesinin karakteristiği olacak, Tanrı'ya şiirsel bir yaklaşım olan Kabalacılığın öncülü olacaktı. Daha dünyevi konularda, Sefarad tüccarları, Darülislâm'ın her yerine dağılmış Yahudi cemaatleriyle hısımlık ilişkilerini kullandılar. Yahudi alimler, tacirler ve hekimler, Endülüs'e yabancı dil bilen elçiler olarak hizmet verdiler. 10. yüzyılda, yine böyle bir hekim olan Hasday bin Şaprut, Emevi hükümdarının fiilen dışişleri bakanı oldu; kuzey İspanya'nın Müslüman olmayan krallıklarıyla barış antlaşmaları müzakere etti ve eşi benzeri olmayan bir tıp diplomasisi örneği olarak, Şişman Sancho adlı bir Kastilyalı Hıristiyan kraliyet ailesi mensubunun obezite sorununu Müslüman Kurtuba'nın surlarının içinde başarıyla tedavi etti. İlişki ağları kurmanın ustası olmuş olan Şaprut, bir keresinde, Karadeniz'in kuzeyindeki uzak Hazar Yahudi Krallığı ile temas kurmayı da denedi. Emevi Kurtuba'sı düştükten (1031) ve Endülüs bir sürü bağımsız şehir devlete bölündükten sonra bile, hoşgörü çağı devam etti: örneğin, 11. yüzyılda, Yahudi cemaatinin aynı zamanda şair, alim, asker olan önderi Shmuel HaNagid,[22] Granada (Gırnata) emirine baş vezir olarak hizmet etti.

Böylesine yüksek bir kültürün gelişmesi nesiller aldı. Birinci Abdurrahman ilk defa Kurtuba'nın Vizigot kilisesine el konmasına izin verip onun muhteşem Mezquita'ya dönüşümünü başlattığında, izleyen yüzyıllarda mey-

---

21 Bu kelimenin ilk kullanıldığı yer Kitabı Mukaddes'tir. Obadya 20'de şunlar yazar: "Ve Kenanlılar arasında olan bu İsrail oğulları ordusunun sürgünleri Tsarefata kadar mülk edinecekler; ve Sefaradda olan Yeruşalimin sürgünleri Cenub şehirlerini mülk edinecekler." Kitabı Mukkades – Kitabı Mukaddes Şirketi (ç.n.) *Sefarad*, sonradan "İspanya" anlamında kullanılacaktır.

22 Her ne kadar bu kitabın konusunun dışında kalsa da, bu kişinin eserlerinin mükemmel bir yeni çevirisinden bahsetmek zorundayım. Söz konusu eserler, o zamanın Endülüs'ündeki hayata bir pencere açmaktadır. Bkz. *Selected Poems of Shmuel HaNagid*, çev. Peter Cole, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1996.

dana gelecek mucizeye yakın medeniyet yeşermesini kimse tahmin edemezdi. Nitekim, emirin kendi yazılarında (ya da ona atfedilen yazılarda), Suriye'nin hasreti ve öldürülen akrabalarının acısıyla içi yanan, yüzü geçmişe dönük bir hükümdar hissedilir. Emir, Suriye'deki Emevi saray şehrinden esinlenilerek Rusafe adı verilen Kurtuba'nın kırsalındaki sarayı için, Ortadoğu'dan bitkiler ve büyütülmek üzere saplar ve yapraklar getirtti. Şüphesiz, orada, kendine, özlediği dünyevi güzellikleri tekrar yaşayabileceği bir bahçe[23] yaratmak istiyordu. Bahçenin verdiği ilhamla, kendi çektiklerinin ötesinde, yerinden yurdundan olmuş bütün insanlar için bir ağıt yazdı:

Rusafe'nin ortasında bir palmiye,
Belirdi bir Batı ülkesinde,
Palmiyelerin yurdundan uzakta.
Dedim: İşte bu benim,
Ben de sürgünde değil miyim,
Ailemden, dostlarımdan uzakta?
Sen sürgünde büyüdün,
Ve ikimiz de işte gurbetteyiz. [24]

Kaybolmuş zamanın peşinde maziye dönüşlerden çıkarılmış bu ince melankoli bizi aldatmasın. Hıristiyan Avrupa'da yaygın olan dünyanın sonu ve kıyamet endişeleri Endülüs'te yoktu. Bir kere, Müslümanlar bir dünya kazanmış, Hıristiyanlar ise bir dünya kaybetmişti. Hayatın iniş çıkışları hakkında düşünürken insanların ruh halini muhakkak etkilemiş olması gereken kaçınılmaz bir gerçekti bu. Ayrıca, İberya'daki sınır boylarına gelen Müslüman göçmenler (9. ve 10. yüzyıllarda gelenler bir milyondan fazladır), yanlarında eski ülkelerinin teknik bilgilerini de getirdiler. Şam, Endülüs'te de artık mazi olmuştu ama bir gelenekler ve teknikler pınarı olarak önemini kaybetmekten uzaktı. Buna, hanedansal düşman ama kültürel akraba ve ticaret ortağı (özellikle Endülüslü Yahudiler için) olan Bağdat'ın katkılarını da eklersek, Endülüs'ün yanında selefi Vizigot İspanya'sının neden geri kalmış ülke gibi durduğunu anlamak kolaylaşır. Arap göçmenlerin İspanya'ya getirdiği tarım ürünlerinden sadece birkaçını[25] söylersek, doğudan batıya bilgi aktarımının ne bo-

23 Maria Rosa Menocal, Endülüs için yazdığı akademik aşk mektubu *The Ornaments of the World*'deki (Boston: Little, Brown, 2002) "The Mosque and the Palm Tree" başlıklı bölümde Abdurrahman'ın gençliğinin geçtiği ülkeye duyduğu nostaljiyi ona sempati duyarak uzun uzun anlatmaktadır.

24 *Selected poems of Shmuel HaNagid*, çev. Peter Cole, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1996, s. xxvi.

25 Endülüs'teki bolluk hakkında kısa bir tartışma için, bkz. Syed Imamuddin, *Muslim Spain: 714-*

yutta olduğu daha rahat anlaşılır: pamuk, pirinç, sert buğday, sorgum, şeker kamışı, safran, limon, yeşil limon, portakal, kayısı, incir, nar, muz, karpuz, ıspanak, enginar, patlıcan. İnsan Vizigotlar ne yiyordu diye merak ediyor.[26]

Emevilerin yönetimi altında, yarımadanın işlenmemiş topraklarından büyük parçalar tarım alanları haline getirildi. Bugün hâlâ bütün Avrupa'nın en şaşırtıcı tarım deltalarından biri olan Valencia'nın (Belensiye) *huerta*'sı, Araplar ve Berberiler tarafından her santimetre karesi işlenir hale getirilmiştir. Ülkeyi 10. yüzyılda ziyaret etmiş bir Iraklı olan İbn Havkal, Endülüs'ün refahının değerlendirmesini şöyle yapar:[27]

> İşlenmeyen topraklar yok değil, ama ülkenin büyük kısmında tarım yapılıyor ve yerleşim yoğun... Hayatın her veçhesine bolluk ve hoşnutluk hâkim. Mal mülk sahibi olma ve zenginleşme imkanları, toplumun her zümresine açık. Hatta, vergilerin hafif, ülkenin iyi durumda ve hükümdarın zengin olması sayesinde bu olanaklardan zanaatçı ve işçiler de yararlanıyor. Hükümdar ağır vergiler toplamaya ihtiyaç duymuyor.

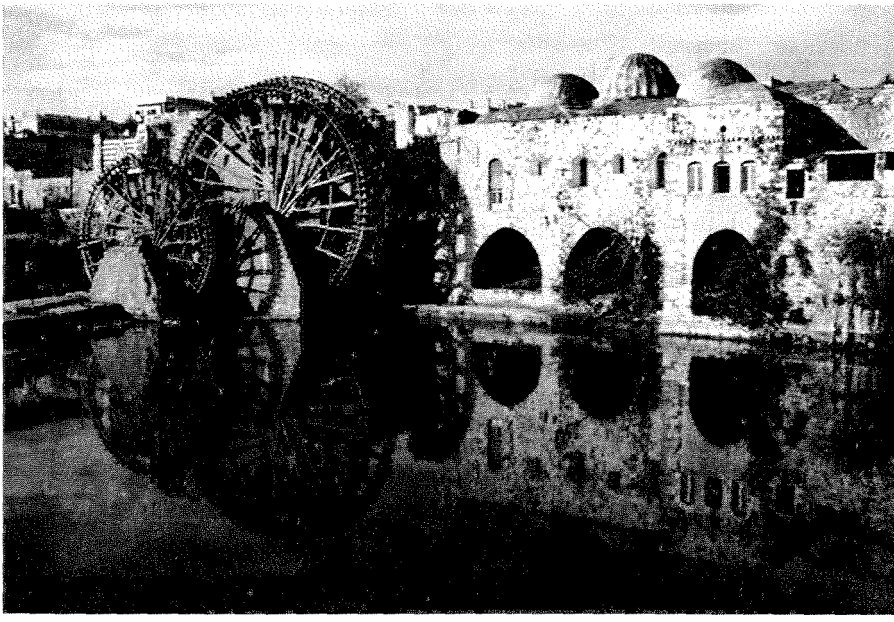
Endülüs'e giden başka bir gezgin[28] de, sulamada kullanılan bir çeşit çark olan *noria*'ların ne kadar bol olduğunu anlatır (Suriye'deki Hama, bu tür çarklarıyla ünlüdür). Gezginin tahminine göre, bunlardan sadece Guadalquivir Vadisi'nde kullanımda olan beş bin tane vardı.

1492 A.D.: A Sociological Study, Brill, Leiden, 1981, s. 84-94. Ayrıca, bkz. Fletcher, *Moorish Spain*, s. 62-64.

26 Burada tabii, haksızlık ediyoruz. Vizigot İspanya'sının 7. yüzyılın başlarında yaşamış bilgin piskoposu Sevillalı büyük Isidore, *History of the Goths, Vandals and Suevi* (M.S. 624) adlı eserinin giriş bölümünde, yukarıdaki sorunun cevabını verir. Isidore, kitabında, İberya'nın güzelliklerini şu sözlerle över: "Batıdan Hindistan'a kadar bütün ülkeler içinde, sen, Ey prenslerin ve halkların kutsal ve her zaman bahtı açık anası İspanya, sen en güzelisin... Tabiat ana, hak ettiğin gibi, meyve veren her şeyden sana bol bol bahşetmiş. Zeytinlerin bol; üzümlerin taşıyor; hasatların zengin. Mısır tarlaları elbisen, zeytin ağaçları gölgen, üzüm bağları battaniyen. Kırların çiçeklerle, dağların ağaçlarla, kıyıların balıklarla dolu. Dünyanın en elverişli bölgesinde bulunuyorsun; ne yazları güneşin ışığı seni kavurur, ne de buz gibi soğuklar seni evine kapatır; senin etrafını ılıman bir gökyüzü kuşak gibi sarar; verimli batı rüzgarları seni besler. Tarlaların meyvelerini, madenlerin zenginliklerini ve güzel ve işe yarar bitki ve hayvanları sen üretirsin. Nehir bakımından da kimseden geri kalmazsın; açık renkli hayvan sürülerinin parlak şöhreti soyluluk katar onlara", çev. Kenneth B. Wolf; Olivia Remie Constable'ın yayına hazırladığı *Medieval Iberia*'da (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997, s. 3).

27 İbni Havkal, Akdeniz'in her yerini gezmiş bir seyyar tüccardır. Onunla Palermo'da da karşılaşacağız. Eserinden bu pasaj, Richard Fletcher'ın *The Quest for El Cid*'inde aktarılmıştır (Oxford University Press, Oxford, 1989, s. 18).

28 Şair Şakundi. Her ne kadar Şakundi çok daha geç bir kaynaksa da (13. yüzyıl), onun Endülüs'e hayranlığı yine de ülkenin gelişmişliğinin anlaşılması bakımından yararlıdır. Şakundi'nin, halifeliğin yıkılması ve Mülukut Tavaif'in kurulması hakkında "kolye koptu, inciler dağıldı" dediği söylenir.

Suriye, Hama'da Orontes Nehri üzerindeki meşhur su çarkları.

Mideler dolu barış da uzun olunca, Endülüs'ün halkları bir dönem sanki cennette yaşadılar. Avrupa tarihlerinin çoğunda bu kadar hasetle anıldığına göre, gerçekten insanların güzelliklerden güzellik beğenmekte güçlük çektiği bir toplum olmalıdır bu. Kurtuba, 9. yüzyılda, II. Abdurrahman'ın (göçmenin torunu) hükümranlığı dönemindeki kültürel gelişmesinin büyük kısmını, emirin Ziryab adında bir hanendeye sağladığı himayeye borçludur. Hikâyeye göre, Ziryab, Bağdat'taki halifenin maiyetinde iken, onun güzel sesini kıskanan yaşlı bir öğretmen tarafından saraydan kovulur. Kurtuba'da Emeviler tarafından iyi karşılanan, kendisine dolgun bir gelir bağlanan ve otuz beş yıl boyunca göçmen Abdurrahman'ın Rusafe'deki eski sarayının yakınlarındaki bir evde ağırlanan Ziryab (kara kuş), kentin kültür komiseri[29] haline gelir; modayı o belirler, yeni gelişmekte olan bir kentte sıkışıp kalmış büyük şehirli bir asilzadeye yakışır şekilde davranma sanatını herkese o öğretir. Adap ve nezaket kuralları konusunda dikkatinden kaçmış hemen hemen hiçbir şey yoktur. Zir-

29 Fletcher, *Moorish Spain*'de, Ziryab için "Endülüs'ün Beau Brummel'i" der. Bu konuyu, Muñoz Molina'nın *Córdoba de los Omeyas*'ının Beşinci Bölümü'ndeki renkli canlandırmadan yararlanarak yazdım.

yab, koyduğu birçok kural arasında, Kurtubalılara yemek servisinin nasıl yapılacağını (hangi yemekler hangi sırayla sunulacak), yabani kuşkonmazın nasıl bulunup pişirileceğini, yazın koyu elbiseler çıkarılıp beyaz elbiselerin nasıl giyileceğini (halbuki, beyaz, geleneksel olarak matem elbisesi olagelmişti o zamana kadar), şık bir saçın nasıl olacağını, insanın güzel taraflarını nasıl öne çıkarabileceğini (bir güzellik enstitüsü kurduğuna inanılmaktadır), nasıl parfüm, diş macunu ve deodorant kullanılacağını ve genel olarak çağdaş bir 10. yüzyıl kentlisinin nasıl yaşaması gerektiğini öğretti. En önemlisi, esas işi olan müzisyenliğinin yaptığı etkiydi; ezberinde on bin şarkılık bir repertuarı olduğu söylenen Ziryab, Endülüs müziğinin gelişmesinde etkili olmuş bir isimdir (o Endülüs müziği ki, flamenko ağıtlarında hâlâ yankıları ayırt edilebilir). Endülüs toplumunun üst sınıfları için söylenen şarkıların ana temasını oluşturan aşk, ayrılık ve özlem karışımının, sonunda Pireneleri de aşıp Avrupalı halk ozanlarının saray aşkı etiğinin oluşmasına katkıda bulunmuş olabileceğinden şüphelenilmektedir. Eğer bu doğruysa, Avrupa'nın ilk büyük halk ozanı olan Poitou'lu William'ın bu kadar yer varken Poitiers'den çıkmış olması; üstelik, babasının da, Endülüslülerin öncüleri tarafından yağmalanan St. Hilaire le Grand Kilisesi'nin ilk açılış ve kutsanma törenine katılmış olması, gerçekten küçük ama ilginç bir garipliktir. Daha da hoş bir tesadüf ise, Moussais-la-Bataille'da gördüğümüz anıtı düşünürsek, Ziryab'ın batı Avrupa'ya bir başka hediyesi olduğu söylenen oyundur: satranç.[30]

Duyulara gösterilen bu sağlıklı saygıya, zihin hayatına verilen önem eklendi. Emevilerin Kurtubası, 10. yüzyılda siyasi ve askeri gücünün doruğundayken, aynı zamanda bir alimler ve kitaplar kentiydi. Hükümdarının kütüphanesinde –ki kesinlikle şehirdeki tek kütüphane değildi–, 400,000 kitap bulunduğu söylenir; o zamanlar, Hıristiyan Avrupa'daki en büyük kütüphanelerde olsa olsa dört yüz kitap bulunurdu. Kurtuba'nın Emevi prenslerinden İkinci Hakem, öyle görünüyor ki, gerçek bir kitap kurduydu. Darülislâm'ın her köşesine ajanlarını göndererek en yeni el yazmalarını satın aldırır, en iyi kitap çoğaltıcıları getirtirdi. Valencia yakınlarındaki bir Endülüs kenti olan Jativa'da bir kağıt imalathanesi (Avrupa'daki tek kağıt imalathanesi) kurulmuştu. Kurtuba'nın akla gelebilecek her şeyi konu edinebilen tutkuları, Akdeniz'de herkesçe bilinen bir şeydi: 949 yılında *vasileus* Yedinci Konstan-

30 Satrancı Avrupa'ya getirenin Ziryab olup olmadığı hâlâ tartışmalıdır ve muhtemelen her zaman da öyle kalacaktır. İddia akla yakındır ama kanıtlanmış değildir. Hollandalı bir büyük usta, gerçeği bulmak için yaptığı ama kesin sonuç alamadığı araştırması hakkında ilginç bir deneme yazmıştır: Ree Hans, *The Human Comedy of Chess: A Grandmaster's Chronicles*'da "Ziryab the Musician", Russell Enterprise, English Algebraic Notation, 1999.

tinos Porfirogenitos, Guadalquivir Nehri'nin üzerindeki bu kıpır kıpır kente dostane bir elçilik heyeti gönderdiği zaman, imparatorun temsilcileri, Mezquita'nın pırıltılı mihrabında kullanılmak üzere getirdikleri mozaik taşlarının yanı sıra, antikitenin en büyük tıbbi bitkiler uzmanı Dioskorides'in eserlerinin nüshalarını da getirmişlerdi ve bu hekim-vezir Hasday bin Şaprut'u son derece memnun etmişti. Sarayda Dioskorides'in Yunanca terminolojisiyle rahatça başa çıkabilecek kimse bulunmadığından, Konstantinopolis'ten bir ricada daha bulunuldu ve iki yıl kadar sonra Nikolas adında bir keşiş Kurtuba'ya vardı. Nikolas, iki dil bilen Sicilyalı bir Müslüman'la birlikte, yerel ileri gelenlerden oluşan bir kurul ile çalışarak[31] (Hasday da kuruldaydı), bu orijinal Yunan hazinesinden bundan böyle Endülüs'ün Arapça konuşanlarının da yararlanabilmesini sağladı (söz konusu kitaplar, o zamana kadar Kurtuba'da sadece Bağdat'ta yapılmış eksik bir tercüme olarak mevcuttu).

Nitekim, Kurtuba'da tıp, ziraat ve kamu yönetimi gibi pratik dalların teşvik edilmesi ve araştırılması, sonunda, entelektüel ve sanatsal bir devrim yapmak için gerekli olan merak etme alışkanlığını besledi. Endülüs, sahip olduğu bolluk ve ilim sayesinde, bireyi yeniden keşfetti; *mare nostrum*'un son yüzyıllarına damgasını vuran pagan düşmanlığı ve komüncülüğün her bakımdan ortadan kaldırmış olduğu kişiyi. Kurtuba'nın kitapseverleri Bağdat yapımı inceliklerin tadını çıkarırken, Endülüs'ün Arapça yazan şairleri de Mezopotamya'dan miras aldıkları klasik formun üzerinde oynayarak[32] yeni eserler üretiyorlardı. Bunlar, çoğu zaman doğudaki örneklerine göre daha az sofistike ve daha az derin olmakla beraber, zaman zaman onlardan daha içten, daha güçlü ve daha çarpıcıydılar. Endülüslü şairler özellikle tabiatı çekici buluyorlar, düzenlenmiş bahçe manzaralarının ve onların çağrıştırdığı arzuların erotik betimlemelerini bol bol yapıyorlardı. Yeni formlar da icat ediliyordu. Bunlar, Endülüs'ün convivencia ortamında bu Iberia Araplarının etraflarında devamlı duydukları Ortaçağ Avrupası *roman*larından bir ölçüde esinlenmiş formlardı. Bir tarihçi, onların yaptıklarını, "modern zamanlardan önce, orijinal ve bireysel bir lirik şiirin son çiçek açışı"[33] sözleriyle anlatır. Bu, küçümsenecek bir başarı değildi ve Emevilerin ortadan kalkışından çok sonraya kadar Müslüman İspanya'da meyvelerini vermeye devam edecekti. Yarımadanın gayri Müslim toplulukları da yeniliklerden zevk alma alışkanlığını paylaşıyor-

31 Thomas Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1979, s. 256.

32 Salma Jayyusi, "Andalusi Poetry: The Golden Period," Jayyusi tarafından yayına hazırlanan *The Legacy of Muslim Spain*'de (Brill, Leiden, 1994, 1, s. 326-27, 359).

33 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Warner Books, New York, 1991, s. 194.

du. Dönemin şiiri, hemen hemen herkesçe Altın Çağ olarak adlandırılan bir çağa girmişti. O zamanın şiirlerini çeviren bir mütercim şöyle diyor: "Kitabı Mukaddes'in yazıldığı günlerden bu yana ilk defa,[34] İbranice yazan şairler, şarap, savaş, erotik arzu, bilgelik, kader, ıstırap, metafizik ve dinî gizemin de içinde olduğu geniş bir konular yelpazesinde müthiş bir güçle yazıyorlardı." Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi, başka yerler için Karanlık Çağlar diye anılan bu yüzyıllarda, gerçekten yakan bir alev çıkarmayı başarmışlardı.

Demek ki, 10. yüzyılın ortasına gelindiğinde Kurtuba'nın Batı Avrupa'daki en gelişmiş şehir olduğuna şüphe yoktur. Ama, Kurtuba, Camelot değildi. Kurtuba, çağdaşlarına kıyasla ne kadar geniş fikirli görünürse görünsün, çok sayıda toplum içi şiddet sahnesine tanık olmuştur. Şiddet, bazen sürekliydi, bazen de belli dönemlerde ortaya çıkıyordu. Bu sonuncu gruptaki olaylarda, çoğu durumda, sebep, isyan oluyordu. İsyan da, çoğu durumda, Müstariblerden İslâm'a geçmiş olanların başının altından çıkıyordu. Bunlar, tıpkı kendilerinden önce Berberilerde olduğu gibi, ümmet içinde ikinci sınıf vatandaş durumuna düşürülmelerine içerliyorlardı. 818 yılında, böyle bir isyanın önderlerinden onlarcası çarmıha gerilerek şehrin duvarlarına çelenkler gibi dizildiler; isyanın destekçilerinin oturduğu dış semt (Guadalquivir'in sol yakasında, bugün hâlâ yerinde olan eski bir Roma köprüsünün öbür ucunda) yeryüzünden silindi. Taşradaki isyanlar da, birleşik bir Endülüs'ün yüzünde açılan yaralar gibiydi. Bunlar içinde en başarılı olanı, Ömer bin Hafsun adında bir Müslüman reisi tarafından bizzat kurulan ve Malaga'nın kuzeyindeki dağlarda elli yıl boyunca hemen hemen bağımsız bir devlet olarak ayakta kalan bir prenslikti. Hafsun, işine gelince Hıristiyan olmaktan da geri durmamıştı.

Hafsun'un 10. yüzyıldaki isyanının ve ondan üç kuşak önceki Kurtubalı muhtedilerin isyanının altında yatan din kaynaklı nedenler, *convivencia*'nın öbür yüzüne işaret eder: kırgınlık. Akdeniz'deki Müslüman-Hıristiyan karşılaşmasında sabit bir faktör olarak, insanca bir arada varolmaya en çok muhalefet edenler, dini en çok ciddiye alanlardı. Ötekinin dinini çürütme uğraşı – bugün de canlı olan bin beş yüzyıllık bir yazınsal fason sektörü–[35] önce İberya'da olgunlaşmış, ötekilerle iyi geçinmenin tehlikeleri konusunda bıkıp usanmadan tekrarlanan sızlanmalarla büyütülmüştür. Birçok Müslüman dinî

34 Peter Cole, *The Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain, 950-1492*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2007.

35 Bu yoğun polemik ormanına girmek isteyenlere, www.answering-islam.org.co.uk veya www.answering.christianity.com ile başlamalarını öneririm.

önder, Müslüman olmayanlara önemli mevkiler verilmesini Şeriat'a ihanet olarak görüp homurdanmayı adet edinmişlerdi; onların Hıristiyan tarafındaki karşılıkları da, aynı şekilde bu uygulamaya soğuk bakıyorlardı; ama, onların gerekçesi, Müslümanlarla aktif işbirliğinin eninde sonunda cemaatlerinin Müslümanlaşmasına ve Araplaşmasına yol açacağıydı. Dahası, grupların her biri, ötekinin boğazına kadar ahlaksızlığa batmış olduğunu düşünüyordu. Özellikle Müslüman din ulularının gözünde, su gibi şarap içen, kadınları utanmazca açık gezen Hıristiyan nüfus, Kur'an'da ana hatlarıyla verilen ve Şeriat'ta yazılı olan doğru hayat tarzı için bir tehdit oluşturuyordu. Gerçekten de, Emevilerin kuzey ülkelerinden getirilmiş sarışın esir kadınlara düşkünlükleri o boyuta varmıştı ki, çağın yazarları hükümdar ailesinin birçok üyesinin sarı saçlı ve mavi gözlü olduğunu belirtme ihtiyacı duyuyorlardı. 10. yüzyılın büyük önderi III. Abdurrahman'ın, daha Arap gibi, yani Sami üstün ırkın üyesi gibi görünmek için saçlarını koyu renge boyattığı söylenir.[36]

İnanlı Hıristiyan için, asimile olmak öcüydü. 9. yüzyılın ortasında, Hıristiyanlığa dönmüş bir Endülüslü Yahudi olan Paul Alvarus, Bağdatlı beğeni yargıcı Ziryab'ın Kurtuba'ya soktuğu modaları taklit eden Hıristiyan gençliğine ateş püskürür. Alvarus, eski zamanların güzel Vizigot Hıristiyan kültürünün unutulmakta olmasından yakınır.

> Hıristiyan kardeşlerim Arapların şiirlerini ve *romans*larını okumayı seviyorlar. Arap ilahiyatçılarını ve filozoflarını inceliyorlar; hem de onları çürütmek için değil, güzel ve doğru bir Arapçaya sahip olmak için. Kitabı Mukaddes hakkında Latince yorumlar okuyan veya İncil'i, peygamberleri, havarileri çalışan vatandaş nerede şimdi? Heyhat! Bütün yetenekli Hıristiyan gençleri coşkuyla Arapça kitapları okuyor ve inceliyorlar; bir sürü masraf edip muazzam kütüphaneler kuruyorlar; Hıristiyan edebiyatını dikkate değmez diye küçük görüyorlar. Dillerini unutmuşlar. Bir arkadaşına mektubunu Latince yazabilen bir kişi varsa, kendini şık bir Arapçayla ifade edebilen, Arapların kendilerinden bile iyi Arapça şiir yazabilen bin tane var.[37]

Bu sözler geleneksel değerler hakkında bildiğimiz gerici teraneler gibi gelebilir, ama, Hıristiyanların Müslüman belagatçılara kendilerini kaptırmak konusunda biraz fazla ileri gittikleri yönündeki kaygılarında Alvarus'un yalnız olmadığını olaylar gösterecekti. 850'lerde, şehirdeki dinlerarası ateşkes

---

36 Marilyn Higbee Walker, "Abd al-Rahman, Caliph of Cordoba", E. Michael Gehl'in yayına hazırladığı *Medieval Iberia: An Encyclopedia*'da (Routledge, Londra, 2003, s. 6).

37 Fred James Hill ve Nicholas Awde, *A History of the Islamic World*'de aktarılmıştır (Hippocrene, New York, 2003, s. 74).

yerle bir oldu: Birtakım ateşli Hıristiyanlar, art arda gerçekleşen olaylarda, İslâm'ın öğretilerine ve Peygamber'in sözlerinin gerçekliğine alenen küfrettiler. Çabucak anlaşıldı ki, bunların amacı, din şehidi olmaktı. Her ne kadar Kurtuba'nın Hıristiyan piskoposu hassas dengeleri bozmamak kaygısıyla bu tür kendini şehit ettirme girişimlerinden insanları caydırmaya çalıştıysa da, bu sofu tahrikleri bütün on yıl boyunca sürdü ve Eulogius'un olayında doruğuna ulaştı. Eulogius, aslında, Müslüman meslektaşlarının büyük hayranlığını kazanmış bir alim ve şairdi. Defalarca İslâm'a hakaret ettiği halde, kadı her seferinde merhametli davranıp onu affetmişti. Ama, sonunda Eulogius'u huzuruna getirtmek zorunda kaldı. Kadının yardımcılarından biri inatçı Eulogius'a adeta yalvardı; "Hangi çılgınlık seni bu ölümcül felakete sürükledi, canın tatlı olduğunu bile unutturdu? Lütfen beni dinle ve kendi mahvına sebep olma. Sana rica ediyorum. Bu muhtaç anında sadece bir tek söz söyle ve sonra dininin gereklerini nerede istersen yerine getir. Bir daha peşine düşmeyeceğimize söz veriyoruz."[38] Yaşlı Hıristiyan, kibarlıktan anlamadı; küfürlerini tekrar etti ve ötekiler de istemeye istemeye onun kellesini uçurdular. Endülüs yetkilileri, bu "Kurtuba Şehitleri"'nin kemiklerinin kuzey İberya'daki Hıristiyan krallıklarına götürülmelerine izin verdiler. Kemikler, oralardaki manastırlarda çabucak kutsal emanetler haline geldiler. Keşişler de, harıl harıl Kıyamet hakkında yazılmış tefsir kitaplarını süslemekle meşguldüler zaten. *Convivencia*'nın da sınırları vardı.

* * *

Bundan bin yıl önceki o günlerde, Akdeniz, güneşin altında lekesiz bir tablo gibi uzanıyordu; Homeros'un günlerindeki kadar davetkâr ve öldürücü. Büyük tuna sürülerinin binlercesi her bahar Cebelitarık Boğazı'ndan Akdeniz'e yüzüyor, orada, iç denize serpiştirilmiş adaların sakinleri tarafından putperestçe bir hoşnutlukla ağların içine toplanıp öldürülüyorlardı. Bu şekilsiz denizin mevsimsel rüzgârları (tramontane, mistral, bora, gregale, meltem, sirocco), açıklarda şansını arayan milyonlarca insanın geçimlerine hükmediyordu. Onların hikâyesi hiçbir zaman anlatılmayacak. Ne var ki, bu insanların dağlardaki müstahkem köyleri ve gözetleme kuleleri, iyi yaşamak isteyenlerin deniz kenarında oturmadığı bir dönemi anlatır. Akdeniz'in hiterlandında oturan halklar efendilerinin kim olduğu konusunda, şimdilik, anlaşmışlardıysa

38 Paul Alvarus, *Life of Eulogius* (M.S. 859), C. M. Sage, *Paul Albar of Córdoba: Studies on His Life an Writings*'de (Catholic University of America Press, Washington, 1943); Constable, *Medieval Iberia*, 54, "Eulogius and the Martyrs of Córdoba"da tekrar verilmiştir.

da, kıyıya yakın olan halklar, 9. ve 10. yüzyıllarda, bir altüst oluş çağına tanık olacaklardı.

Latin yelkeni ufukta belirdi. Bu üç köşeli yelken, kaprisli rüzgârları olan ve gelgitin hemen hemen sıfır olduğu bu denizde yol almak için idealdi. Her ne kadar adı *Latin* olsa da, onu ilk icat edenlerin Hint okyanusunun denizcileri olduğu düşünülmektedir. İşte bu yelken Akdeniz'de uzakta belirdiği zaman, bilinirdi ki Müslüman denizciler geliyor. Eğer ticaret içinse ne alaydı. Aksi taktirde, yağmaya çıkmışlar demekti. Muaviye'nin ilk defa çöl adamlarını gemiye binmeye ikna etmesinin üzerinden çok zaman geçmiş, dünya değişmişti. O zamana kadar *El-Bahr el-Zülumat* (Karanlıklar Denizi) ve *el-bahr el-rum* (Rumların Denizi) denen Akdeniz, artık Araplar için dehşet verici bir şey olmaktan çıkmıştı. Araplar, Berberilerle birlikte, artık denizin her tarafında dolaşıyorlar, köle, ganimet ve koloni peşinde koşuyorlardı. Endülüs'ün adamları öncü oldular: Fetih yüzyılı karada durdurulmuştu ama suda devam edecekti.

Adalar, soğuk savaş fantezilerindeki domino taşları gibi tek tek düştü. Batı havzasında, Endülüslü Müslümanlar Balear Adalar'ını ve Sardunya'yı alarak Tiren ve Liguria denizlerindeki harekatlarının yolunu açtılar. Güzellik Adası denen Korsika yağma akınlarına uğradı ama öyle görünüyor ki uzun süreli işgale başarıyla direndi. En azından, kavgacılıkta rakip tanımayan bu adanın folkloru öyle diyor. Bizans donanmasının koruması altında olan Doğu havzasında, ada halkları kuvvetli bir direniş gösterdiler, ama istilacıların kararlılığı karşısında uzun süre dayanamadılar. Aslında, bu kararlılıkta biraz çaresizlik de vardı: 825 yılında Girit'i alan maceraperestler, Guadalquivir'deki semtleri yerle bir edilip önderleri çarmıha gerilerek tiyatrosal bir şekilde Kurtuba surlarında sergilenen mevali Müslümanlardan başkası değildi. Bu belalı İberyalı sürgünler, Müslüman İskenderiye'de soğuk karşılanınca, kendilerine yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Bizanslıların şansına, orada değerli bir ödül gibi bekleyen Girit'e göz diktiler. Hikâyeye göre, mevalilerin önderi, adaya çıkıldıktan sonra, adaya dağılıp ne bulurlarsa yağmalamaları için adamlarına tam on iki gün süre verdi.[39] Bunlar, hırsları yatışmış ve ganimet çantaları ağzına kadar dolu olarak sahile döndüklerinde, gemilerinin ateşe verilmiş olduğunu gördüler. Kurtubalı amiralleri, işte ancak o zaman adamlarına oraya yağmacı olarak değil yerleşmeci olarak geldiklerini söyledi.

39 John Julius Norwich, *Byzantium: The Apogee*, Penguin, New York, 1993, s. 37. Norwich, doğrudan şöyle söyler: "Kutsal bir ananeye göre (ki bu anane, hem Bizans hem de Arap kaynaklarınca desteklenmektedir), önderleri Ebu Hafs onlara adayı yağmalamaları için on iki gün verdi; ondan sonra limana döneceklerdi. Gel gelelim, söylendiği gibi limana döndüklerinde onları acı bir sürpriz bekliyordu: Önderleri, bütün gemilerinin imha edilmesini emretmişti."

Latin yelkenleri, Orta Akdeniz'de, Tunus'la İtalya arasındaki daralma noktasında, rüzgarın önüne katılmış bulutlar misali kuzeye doğru süzülmekteydiler. İlk durakları, Homeros'un Çekirge Yiyenler Adası, Batı Libya'nın sert kıyılarının hemen açığındaki yemyeşil bir vaha olan Cerbe adası olmuştu. Balıkçılarla meskun Kerkennah takımadası da fazla direnememişti; Pantelleria ve Malta da öyle. Bu sonuncudan Akdeniz adaları içinde en arzu edileni olan Sicilya'ya geçmek, arkasına kuvvetli bir sirocco almış bir gemiyle bir günlük işti.

Üzeri Roma yollarıyla ağ gibi örülü, kiliseye çevrilmiş Yunan tapınaklarıyla süslü, zeytinlikler ve bağların yorgan gibi örttüğü, geniş malikanelerle, müstahkem limanlarla, zengin altın ve gümüş madenleriyle, av hayvanı dolu ormanlarla donanmış Sicilya, 9. yüzyıldaki harap haliyle bile, öyle kolayca düşmana bırakılacak cinsten bir toprak değildi. Ama bırakıldı. Ortaçağ'daki Akdeniz dünyasının en gıpta edilen topraklarından birisi olan, ancak Suriye'deki Asi Nehri vadisinin, Nil Deltası'nın ve Valencia'daki yeni huerta'nın rakip olabileceği Sicilya, Bizanslı bir taht hırsızının ihanetine uğradı. İhanetin faili, bir deniz komutanıydı; bir rahibeyle yaptığı rezilliklerden dolayı cezalandırılmak korkusuyla[40] adanın valisini öldürmüş ve kendini bütün imparatorluğun *vasileus*'u ilan etmişti. Bu budalaca iddianın altını doldurması için, pazusu kuvvetli müttefiklere ihtiyacı vardı. O yüzden, bu çaresiz kalmış macera-perest de, tıpkı Sebteli Julianos'un yaptığı gibi –adını taşıyacak olan boğazı geçmesinde Tarık'a yardım ettiği söylenen Bizanslı–, Kayrevan'a giderek Müslümanları bir deniz gezintisine davet etti. İfrikiyeliler teklife bayıldılar ve 827 yılı Haziran'ının ortasında Mazara del Vallo'ya[41] çıktılar. Gerçi bütün adaya boyun eğdirmeleri daha uzun yıllar alacaktı –Palermo 831'de teslim oldu; Siraküza, korkunç bir kıyımın ortasında 878'de–, ama Sicilya'nın kaybı, *Magna Graecia*'nın en şanlı topraklarının sonu demekti. Ada, yüzyıllar sonra yine Hıristiyanlığa dönecekti ama bir daha asla Bizanslı olmayacaktı.

Adalar Müslümanların elinde emniyete alındıktan sonra sıra kıtaya geldi. Endülüslülerle İfrikiyelilerin o yıllarda düzenledikleri bütün yağma

40 Söz konusu kişi, Sicilyalı Euphemis'tir; oynaşı da, Homoniza. Norwich, *Apogee*'de, Euphemius'un onunla kaçtığını söyler (38). Euphomius'un büyük planları hiçbir işe yaramadı; 828 yılında Enna'da Bizanslılar tarafından öldürüldü. Sicilya'nınfethi konusunda da, şurada burada direnmeye devam eden birtakım küçük kaleler kalsa da, Müslümanlar, Siraküza düştükten sonra fiilen adanın denetimini ele geçirdiler. Güzel Taormina, ancak 901'de düşecekti.

41 Adanın güney batıdaki en uç noktasının yakınlarında olan Mazaro, İfrikiyeli havasını bugün de büyük ölçüde korumaktadır: burada, limana bağlı balıkçı filosunda çalışan büyük bir Tunuslu göçmen nüfus yaşamaktadır. Tunusluların oturduğu mahalleye, Casbah denmektedir. Kasabanın adına gelince: *Vallo*, Arapça *Vali*'nin (yani vilayet) bozulmuş halidir; Mazaro ise, vilayetin başkentiydi.

akınlarını ayrıntılarıyla anlatsak,[42] herkesin uykusu gelir. Sadece, sık sık tekrarlanan ve çok kan dökücü olan bu saldırılar yüzünden sahillerde oturan halkların nesiller boyunca sürekli diken üstünde oturduklarını söylemekle yetinelim. Müslümanlar Calabria ve Apulia'da ilerlediler (bunlar, İtalyan çizmesinin sırasıyla ayak ucu ve topuğudur). Hatta, Adriya Denizi limanı Bari'de birkaç nesil sürecek bağımsız bir emirlik kuracak kadar ileri gittiler. Güney İtalya topraklarının büyük kısmı yerel Lombard beyleri arasındaki sürekli çatışmalarla[43] zaten karışık olduğundan, Müslümanların gelişi, sadece, oradaki hayata eklenmiş yeni bir korku unsuru oldu. Hiç olmazsa yeni gelenlerin takdir edilen savaşçı yetenekleri vardı – 9. yüzyılda Lombardlar'ın kendi aralarındaki bir çatışmada her iki taraf da Müslüman paralı askerler tutmak için birbiriyle yarıştılar. Baronlardan biri İfrikiye kökenli Sicilyalıları tercih ederken, öteki Endülüs kökenli Giritlileri seçti.

Hıristiyanları en dehşete düşüren olay, 846 yılında Roma'ya yapılan talan akını oldu. Her ne kadar Ebedi Şehir, o zaman, dibe vurmuş bahtı, bir zamanlar ihtişamlı olan ama şimdi yabani otlarla kaplanmış binaları, yıkılmış su kemerleri, eski taşları yağmalanıp derme çatma binalar yapmakta kullanılmış anıtları ile gayet fani bir görünüm kazanmış durumda idiyse de, şehrin Latin Hıristiyanlığının piskoposluğu olarak statüsü herkes tarafından kabul ediliyordu. Ne var ki tanıma, muhakkak saygıyı beraberinde getirmiyordu: Aziz Petrus'un herhangi bir halefinin kifayetsiz veya ahlaksız veya ikisi birden olduğunu düşünmekten kimse çekinmiyordu. Nitekim, Müslümanların saldırısı sırasında Papa olan İkinci Sergius –yaşlı bir Romalı aristokrattı–, gut hastasıydı ve erkek kardeşi ile birlikte kilise teşkilatındaki mevkilerin ticaretini yapardı. Öyle görünüyor ki, iki kardeş, kenti bir saldırıya karşı hazırlamak için hiç ama hiçbir şey yapmamışlardı; halbuki, Palermo'nun düşmesinden sonra böyle bir saldırının olacağını herkes biliyordu. Ağustos ayında, akıncılar Ostia yakınlarında karaya çıktılar ve hiçbir muhalefetle karşılaşmadan kente doğru ilerlediler. Kent halkı, akıllıca davranarak güçlü Aurelius surlarının arkasına çekildi –Surlara bu adın verilmesinin nedeni, altı asır önce İmparator Aurelius tarafın-

42 Bu her yazar için geçerli değildir. Nitekim, Georges Jehel, *L'Italie et le Maghreb au Moyen Age*'da (Presses Universitaires de France, Paris, 2001), bu akınları katiyen insanı uyutmadan anlatmayı başarmaktadır (13-16). Bu hareketli yılları canlandırırken onun anlatılarından ve kronolojisinden yararlandım.

43 Güney İtalya o zamanlar tam bir kargaşa içindeydi. Papalığın müttefiki olan Karolenj Frankları, Lombardları aşağı, Mezzogiorno'nun içine itmişlerdi. Mantar gibi biten küçük düklüklerin üzerinde, meşruluğu tanınmış bir üst egemen bulunmadığından, sürekli bir kim kime dumduma ortamı söz konusuydu. Askeri harekatların büyük kısmı, Napoli ve Salerno ile Benevento düklüğü üzerinde merkezleniyordu. Bizanslılar da gelip bölgede tekrar hak iddia edince, işler daha da karıştı.

dan yapılmış olmalarıydı–. Bu surlar, o zamanlar savunma için çok kullanışlıydılar ama önemli bir sorun vardı: Roma'nın yeni kazanmış olduğu Hıristiyanlığın başkenti rolünün yürütüldüğü yer, yani Vatikan, surların dışında kalıyordu. İfrikiyeliler, San Pietro'yu (sur dışında kalan başka binalarla birlikte) sabırla soyup soğana çevirdiler; bütün süslerini aldılar, hazinesini boşalttılar; sonra pırıltılı ganimetlerini alıp gemilerine döndüler. Sonraki Papa, IV. Leo, iş işten geçtikten sonra, Tiber Nehri'nin sağ kıyısına bir dizi kale yaptırarak[44] Vatikan ve Janiculum Tepesi için bir miktar koruma sağladı. Yağmacıların denizde bir fırtınaya yakalanarak bütün ganimetlerini kaybettikleri haberi, buruk da olsa bir mutluluk yaşatmıştır herhalde.

Kısacası, bu yıllarda, kudretli Kurtuba ile onuru lime lime olmuş Hıristiyan komşuları arasında koca bir uçurum vardı. İtalyan yarımadasının denizci Cumhuriyetleri –Cenova, Pisa, Amalfi, Venedik–, 9. ve 10. yüzyıllarda daha yeni doğmakta olan devletlerdi; Endülüs ile İfrikiye'nin organize talan akını seferleri için kolay lokmaydılar. 933'te, Cenova'nın istisnasız bütün kadın ve çocukları, bu Liguria limanına baskın yapan Endülüslüler tarafından ağla balık toplar gibi köle olarak alınıp götürüldü;[45] köle tüccarı, kentin eli silah tutan bütün erkeklerinin savaşa gitmiş olmasını fırsat bilmişti (hikâyeye göre, Cenovalı erkekler, Sardunya açıklarındaki bir adaya karşı saldırı düzenleyerek sevdiklerini kurtarmışlardır). Önemli şahsiyetler de bu onur kırıcı olaylardan paylarını alıyorlardı. Burgondların disipliniyle meşhur, Cluny merkezli manastır hareketinin başı olan önde gelen kilise adamlarından Mayeul,[46] 972 yılında Roma'ya gitmek üzere Alpleri geçerken, Müslüman haydutlar tarafından yolu kesildi. Kaçırılan baş keşiş, ancak, ödeyenleri mahvedecek kadar ağır bir fidye karşılığı serbest kalabildi. Müslümanların haramilik alanındaki bu çarpıcı başarısı, yaptıkları bir sürü başka tahripkar eylemden sadece biriydi. Bu eylemlerin birçoğunun faili, Provence kıyısında, bugün La Gadre-Freinet olan yerin yakınındaki bir yeri üs edinmiş olan bir Endülüslü çetesiydi. Bu ye-

---

44 Surların çevrelediği alana hâlâ Leonine City, yani Aslan Kenti denmektedir. Papa'da gerçekten biraz aslanlık vardı: 849 yılında, yani yağma akınından üç yıl sonra, Hıristiyan gemilerinden oluşan bir filonun başına bizzatgeçerek Ostia açıklarında Müslümanları yakıcı bir yenilgiye uğrattı. Ondan sonraki yüzyıl boyunca bir daha liyakatli bir Papa gelmeyecektir. Bkz. Paul Hetherington, *Medieval Rome: A Portrait of the City and Its Life*, St. Martin's, New York, 1994, s. 13.

45 Bu olayın etrafında dönen tarih tartışmaları (olay, bir dizi Arap vakayinamesinde zikredilir), Jehel, *L'Italie et le Maghreb*'de (ve notlarında) anlatılmaktadır, s. 30.

46 İlginçtir, bu olayın üzerinden bir asırdan uzun bir süre geçtikten sonra, Papa İkinci Urban, Clermont'a giderek Haçlı Seferleri çağını başlatacak olan meşhur konuşmasını yapmadan önce, Souvigny'de Mayeul'ün mezarı başında dua edecektir. Acaba duası esnasında Mayeul'ün intikamını almaya yemin etmiş midir? Piers Paul Read, *The Templars*, St. Martin's, New York, 1999, s. 68.

re Fraxinetum da deniliyordu. Üssün sakinleri, Akdeniz'in dikenli bitki örtüsünü kurnazca bir savunma duvarı gibi kullanıyorlardı; bu sayede, kara tarafından saldırarak ülkelerini bu haydutlardan kurtarmaya yeltenecek yerlileri uzak tutabildiler ve uzun yıllar kaos yaratan bir köprü başı olarak kalmayı başardılar. Bu haydut cennetinden ülkenin iç kısımlarına gidiş, ancak bir adamın iki omuzu genişliğinde olan tek bir patikayla mümkündü ve bu yol sürekli muhafaza altındaydı. La Garde-Freinet, kelimenin gerçek anlamında, Akdeniz Hıristiyanlığının böğrüne saplanmış bir dikendi.[47]

Avrupa'nın hükümranları ve tüccarları, aşağılanmalarına yenilerinin eklenmesini önlemek için, kafirlerin Gualdalquivir kıyısındaki zevkü sefa alemine elçiler göndermeye başladılar. Kuzeyliler Endülüslülerle ticaret yapıyorlardı –özellikle kütük, madenler, yün ve köle ticareti. Bu kölelerden birkaç tanesi, Verdun ve Valencia'ya hadım olarak gitmiştir–. O yüzden, korsan riskini hafifletmek istiyorlardı. Bu diplomatik görevlerde yol yordam bilmek temel öneme sahipti. 962 yılında Kutsal Roma İmparatorluğu'nu kurmuş olan Germen monarkı Büyük Otto da bir heyet gönderdi; ama elçilerin yanlarında getirdikleri mektuplarda Peygamber'e karşı saygısız ifadeler kullanıldığı düşünülünce, Alman keşiş-elçiler tam üç yıl boyunca ev hapsinde tutuldular.[48] Sonunda, mektuplar geri gönderildi (Otto'nun erkek kardeşi, Köln baş piskoposu Bruno yazmıştı mektupları), gözden geçirilerek kaba saba Hıristiyan böbürlenmelerinden arındırıldı ve Üçüncü Abdurrahman'a sunulmak üzere tekrar Kurtuba'da hapis tutulan elçilere gönderildi. O çağın adetlerini düşünürsek, elçiler Endülüs'ten sağ ayrıldıkları için şanslı sayılırlar.

Elçilerin çoğu, çantalarında böyle potansiyel ölüm fermanlarıyla gelmeyecek kadar akıllıydılar. Bir Bizans elçilik heyeti, bütün hayatını Kurtuba'nın kuzey batısındaki saray kenti Medinetüzzehra'nın[49] yapılmasına adamış olan III. Abdurrahman'a, düşünceli bir davranışla, bir sürü klasik sütun getirdi. İmparatorluk topraklarındaki antikite kalıntılarında bunlardan bol bol vardı nasıl olsa. Hediye sütunlar, Emevilerin İberya'nın her yerindeki

---

47 Emmanuel Dufourcq'un *La vie quotidienne dans l'Europe médiévale sous domination arabe*, Hachette, Paris, 1978, s. 26-27. Dufourcq, Cremonalı Liutprand'ın vakayinamesinden yararlanmıştır (*Monumenta Historica Germanica*'nın 1839 baskısının 7. sayfası). La Garde-Freinet, Akdeniz Hıristiyanlığının böğrüne saplanmış bir diken olmaya devam etmektedir: aşağısındaki St. Tropez koyu, hedonistlerin gözde mekânıdır.

48 Mektuplar tekrar yazılana kadar hayatlarının bağışlanmasını sağlamayı başaran kişi, paha biçilmez Hasday bin Shaprut'tur.

49 Halkın inancına göre, bu şehir-saraya (içinde on iki bin kişi yaşardı), Halife'nin sevgili karısı Zehra'dan dolayı bu ad konulmuştur. Sarayın adının birçok farklı yazılışı vardır. Günümüzün İspanyol hükümeti, Medina Azahara'yı kullanmaktadır.

anıtlardan yağmaladıkları yüzlerce başka sütuna eklendi.* Endülüs'ün sanatı ve gösterişi, Medinetüzzehra'da bütün sınırları aştı: Abdurrahman'ın el pençe divan kuzeyi elçileri kabul ettiği arz odası, şeffaf mermerden yapılmıştı; ortadaki havuzdan çevreye yayılan geometrik arabesk desenlerle süslü, fayans karolarla kaplı bir zemini vardı. Bu büyük, ayna gibi havuz, cıvayla doluydu. Hükümdarın belli etmeden verdiği bir işaretle bir köle sessizce içeri girip cıvanın yüzeyini dalgalandırıyor, böylece, aniden, ok gibi uçuşan onlarca ışık zaten göz kamaştırıcı olan duvarlara çarpıp kırılarak odayı dolduruyor, ortamı adeta canlı bir varlığa dönüştürüyorlardı. Bu Oz Büyücüsüne yaraşır bir illüzyondu belki ama, her seferinde ağzı açık bakakalan Avrupalı elçiler karşısında hiç şaşmayan bir numaraydı. Bu Avrupalılar için, lüksün doruğu, kaba taşlardan yapılmış bir şöminede domuz çevirmekten ibaretti.

Aslında, Endülüs hâkimi için, bu debdebe, onun makamının olmazsa olmaz bir unsuruydu. 16 Ocak 929 günü Mezquita'daki Cuma namazında, Üçüncü Abdurrahman kendini Müminlerin Emiri, yani halife ilan etti. Bu sorunlu bir durumdu, çünkü Peygamber'in aynı anda birden fazla halefi olamazdı ve herkes biliyordu ki İslâm'ın zaten bir halifesi vardı ve o da Bağdat'taki Abbasi hükümdarıydı. Ancak, 10. yüzyıla gelindiğinde, Endülüslülerin öz güvenleri artık o kadar artmıştı ki, emirlik statüsünün getirdiği ruhani ve cismani tabiilik durumuna tahammül etmelerine imkan yoktu. Bu tek taraflı terfi kararına bir başka destek de, İfrikiye'de meydana gelmiş olan karışıklık çıkartıcı gelişmelerden geliyordu. Orada da, on dokuz yıl önce bir yeni yetme kendini halife ilan etmişti. Suriyeli bir Mehdici Şii hizbi –İsmaililer–, kuzey Afrika'nın hâkim ailelerinden[50] iktidarı söküp almışlar ve cüretkarca Peygamber'in kızı Fatıma'nın soyundan geldiklerini ilan etmişlerdi. O yüzden, bu hanedan Fatımiler adını alacaktı. Şii olan Fatımiler, gerçek halifeliğin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı çünkü onlara göre, Sünnilerin üstünlüğüyle sonuçlanan elim olaylardan sonra dini önderlik makamının meşru sahibi olan soy saklanmak zorunda kalmış –daha doğrusu Allah onlara o yolu göstermişti– ve o yüzden insanlarca tanınmamıştı, ama şimdi, Fatımi ailesinde tekrar cisimleşmişti. Çölde aniden açan bir çiçek gibi ortaya çıkan Fatımi halifeliği, Kurtuba'da Emevilerin sabırla ve bin bir ihtimamla korudukları yeniden kavuşulmuş iktidarlarını ve batı Mağrib'te yeni gelişmekte olan altın ve hububat ticaretini tehdit ediyordu.

(*) Sonuçta, saray-kentin 4313 sütunu olacaktır.

50 Ağlebiler.

Fatımiler batıya sırtlarını dönüp, doğuya, Nil boylarındaki, iç çatışmalarla sarsılan Abbasi iline yöneldikleri zaman, bu iki komşu halifelik arasında savaş çıkması da önlenmiş oldu. Amr bin As'ın amsarı Fustat, 973 yılında Fatımi halifesi tarafından kurulacak[51] olan ikiz kenti Kahire'nin (yeni kente, Kahir, "üstün gelen" anlamında bu ad verilecekti) gölgesinde kalacaktı. Kahire, büyüklük bakımından Kurtuba'yı geçecek, Endülüs'ün ortadan kalkmasından çok sonra, Arap dünyasının başta gelen metropolü haline gelecekti; ki bugün de bu üstün konumunu muhafaza etmektedir. Kudretli III. Abdurrahman ve onun halefi, kitapsever Hakem'e, olayların bu yönde gelişmesi ancak olmayacak bir senaryo gibi görünürdü.

Ama, Endülüs Emevileri gerçekten ortadan kalktılar; hem de neredeyse bir gecede. Medinetüzzehra, Avrupa'nın bu en lüks çılgınlığı, yapımının bitmesinin üzerinden daha altmış yıl geçmeden, gelip geçen meraklıların alık alık baktığı bir moloz yığınına dönüşmüştü. Bugün, oraya, arkeologlarca yapılmış, iki yanında sedir ağaçları dizili çakıl yollardan gidebilirsiniz. Mekanın küçük bir parçasının yeniden kurulabilmesi için arkeologlar titiz bir çalışma içindedirler. Ama, altın musluklu çeşmeleri ve rüzgarda fısıldayan hurma ağaçları, duvarları süsleyen ipek halıları ve tatlı gece meltemleri, zanaatçı işlikleri, kemerli mutfakları ve yağ dök yala ahırları, halifelik sarayı, yastıklarla döşenmiş harem dairesi ve değerli bir mücevher gibi minicik camisi veya havuzlarındaki balıkları beslemek için her gün pişirilen on iki bin somun ekmeğiyle[52] bu saray kentinin bin yıl önceki halini hayal etmek hemen hemen imkansızdır. Hakem'in kütüphanesi de, önce kökten dinci Berberi fatihler tarafından dağıtılıp, daha sonra da, Arap yazılarının bulaşmasından korkan Hıristiyan Engizisyon rahiplerince ateşe verilerek yok olacaktı. 400.000 kitaptan sadece bir tanesinin kaldığı söylenir: O da, 1938 yılında Fas kenti Fez'deki bir kitapçıda tesadüf eseri bulunmuştur.[53]

* * *

Eğer Emevilerin Endülüs'ü şu yerde yok oldu diye bir şey söylenebilirse, o yer Medinaceli'dir. Her ne kadar haritada Toledo ile Zaragoza'nın tam ortasında gibi gözükse de, köy, aslında, dünyanın tepesine yerleştirilmiş gibi-

---

51 Halife Muizz.

52 Emeviler tarihçilerinin hepsinin bu rakamı vermekten hoşlandığı anlaşılıyor. İçlerinden sadece Richard Fletcher takılmaktan kendini alamaz: "Belki de, somunlar minnacıktı." Bkz. *Moorish Spain*, s. 66. Bunun dışında, Medinetüzzehra'yı canlandırması hayranlık uyandırıcıdır.

53 Kitabı bulan, büyük tarihçi Evariste Lévi-Provençal'dır. Bkz. Muñoz Molina, *Córdoba de los Omeyas*, s. 211.

dir. Duero ile Ebro nehirlerinin havzalarını birbirinden ayıran ıssız dağlık arazideki en yüksek kayalığın üzerinde duran Medinaceli, dört bir yanından ufka doğru uzanan kahverengi-gri platoların oluşturduğu acımasız bir manzaraya hâkimdir. Gözlerinizi kısıp dikkatle bakarsanız, uzakta birkaç sürü seçebilir, eski *cañadas*'larda dikkatle ilerlemeye çalışan koyunların melemelerini zor da olsa duyabilirsiniz. *Cañadas*'lar, kayalıklardaki yayla göçü yollarıdır; öyle dardırlar ki, üzerlerinde ancak dik kayalara yapışarak ilerlenebilir. Çok aşağılardaki koyaktan geçen otoyolda yıldırım gibi giden şoförler onları asla görmez. Ama, Medinaceli'deki Romalılardan kalma zafer takını[54] görmeleri ihtimali daha yüksektir. Anıt, uçurumun kenarında, gökyüzü fonunda yükselir; ihtişamlı yalnızlığıyla, bu tarihi kapı eşiğini bir yol kenarı biblosuna çeviren otoyol mühendislerine klasik çağın bir sitemi gibidir.

Zafer takından daha az göze çarpan bir şey, Medinaceli'nin kale-şatosudur. Zaten asma kilitle kapatılmıştır ve ziyaret edeni de yoktur. O da kayalığın dibindedir. İki yassı kulesinde –biri kare, öteki yuvarlak–, görünüşlerini hafifletecek en ufak bir süsleme yoktur. Bugün, şatonun ön avlusundaki çayırda bulunan küçük ve hüzünlü köy mezarlığının bekçiliğini yapıyorlar. Medinaceli veya Arapça adıyla medinetüssalim –Salim'in Şehri–[55] Endülüs'ün sınır karakollarından biriydi. Her sene, düzenli olarak, baharla birlikte hırsların canlanmasıyla, buradan kuzeydeki Hıristiyan krallıklarına akınlar düzenlenirdi. 1002 yılında Rioja'ya yapılan yine böyle bir akından sonra, Endülüs'ün mutlak hakimi Ebu Amir Muhammet bin Ebi Amir el-Meafiri burada öldü. Batı'da daha çok Almanzor adıyla bilinir (bu kelime, resmi lakabı olan Mansur'dan gelir; 'Allah'ın yardımıyla Galip Gelen' demektir). Büyük adamın mezarının şatonun içinde nerede olduğu bilinmez; bu pişmiş toprak kahverengisi tepede ölümüne ilişkin herhangi bir işaret veya levha görmeye de imkan yoktur. Halbuki, Endülüs'ün sonunu getiren, bu adamın kendisi, hayatı ve özellikle de ölümü olmuştur.

Mansur, Mezquita'yı iki kat büyüten ve Santiago de Compostela'nın çanlarını o manidar kandil tutuculara dönüştüren kişiydi. Endülüs'te iktidarı gasp etmişti. Birinci sınıf bir muhteris ve sonradan görmeydi; bir nevi Endülüs'ün Napolyon'uydu. Kariyerinin başında kendi halinde bir katipti

54 Zafer takının hayranlarının içi rahat etsin: anıtın silueti, en ilgisiz modern çağ insanı için bile tanıdık bir şeydir; bütün İspanya'da, antikiteden kalan anıtları gösteren karayolu işaretlerinde logo olarak kullanılmaktadır.

55 Salim bin Vargamal al-Masmudi, İberya'nın 8. yüzyılda Müslümanlarca fethi sırasında Berberi önderlerinden biriydi.

Medinetüzzehra yıkıntılarından bir görünüm. Kurtuba'nın dışına III. Abdurrahman için yaptırılmış saray kent.

ama yine de Algeciraslı[56] (Ceziretülhadra) köklü bir Arap ailesinden geldiğini iddia etmekten geri kalmıyordu. Doğal yetenekleri, çelikten öz disiplini ve Makyavelist bir anlayışla geliştirdiği dostlukları sayesinde Halife'nin Kurtuba'daki sarayında göze girdi ve yüksek mevkilere getirildi. Ona yükselişinde yardımcı olanların birçoğu, ya aniden öldüler ya da cinayete kurban gittiler. Bunun tek istisnası, halife İkinci Hakem'in Hıristiyan cariyesi Subh'tur. Bu güzel kadın, 976 yılında İkinci Hakem'in ölümü üzerine on bir yaşında halife olan İkinci Hişam'ın annesi olarak valide sultan oldu. Subh'un sevgilisi olduğu hemen hemen kesin olan Mansur, müteveffa babasının vezirleri devletin işlerine bakarken çocuk halifenin sürekli kilit altında tutulmasını sağladı. Böylece, Hişam'ın, Medinetüzzehra'nın yüksek duvarları arkasında bir şehvet bulutun içinde kaybolmuş, sadece ismen halife olan beyinsiz bir zavallı olarak sürdüreceği uzun ve trajik hayatı başlamış oldu.

Mansur, eski halifenin ölümünün üzerinden daha birkaç yıl geçmeden, naiplikte kendisine rakip olabilecek bütün kişileri ortadan kaldırmıştı. İktidarının hiçbir meşru dayanağı olmamasının çıplak gerçeğini, elinde esir olan çocuk halifenin temsil ettiği hanedan sürekliliğinin incir yaprağıyla örtmeye çalışıyordu. Hafiyeler, muhbirler ve işkencecilerden oluşan dehşetengiz bir cihaz vasıtasıyla hüküm sürüyordu. Ancak Yunan mitolojisinin Tanrılarında görülebilecek türden canavarlıklarından sadece bir örnek vermek gerekirse: Mansur, kendisine saygıda kusur etmek gafletine düşmüş Kurtubalı bir şairi,

56 El-Cezire El Hadra'dan (Ceziretülhadra – anlamı: Yeşil Ada).

Medinaceli'de Roma dönemi Zafer Kemeri. Kuzey ve Orta İberya arasındaki önemli bir geçide bakıyor.

ömür boyu herkes tarafından dışlanma cezasına mahkum etmişti. Şehirde hiç kimse, asla, onunla bir kelime bile konuşmayacaktı; yasağa uymamanın cezası ölümdü. Bahtsız şair,[57] yirmi yıl sonra, çıldırmış, zavallı ve yalnız, yaşlı bir mahluk olarak ölene kadar, bir zamanlar hayranlarıyla dolu olan, uğruna şölenler tertip edilen bu başkentte ruh gibi yaşamak zorunda kalmıştı. Hemen idam edilse daha insani bir cezaya çarptırılmış olurdu; zaten, Mansur da şüphesiz bu yüzden bu zavallının yaşamasına izin vermişti. Şehirde ona "Ölü Adam" diyorlardı.

Ama Mansur mutlak iktidarını sadece böyle ince ayarlı hainlikler yapmak için kullanmıyordu. Onun yönetiminde Kurtuba yeni bir imar hareketliliğine tanık oldu. Mansur, haşmetli Üçüncü Abdurrahman'ın yaptırdıklarının gerisinde kalmamak için, Kurtuba'nın kırsal alanında kendi şatafatlı saray kentini yaptırmaya karar verdi. Sarayın adı, karıştırılacak kadar rakibininki-

57 Al-Ramadi. Bkz. Muñoz Molina, *Córdoba de los Omeyas*, s. 230-31.

ne benziyordu: Medinetüzzahire (Parıldayan Şehir). Saray, akıllara durgunluk verecek aşırılıklar konusunda, kendisinden biraz daha eski olan Medinetüzzehra ile yarışıyordu. Ne var ki, Medinetüzzahire'nin nasıl bir şeye benzediğini hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz; Mansur'un eseri, onun ölümünü izleyen iç karışıklıklarda öyle yağmalandı ki, bugün meraklıların hatıra diye yanlarına alabilecekleri bir taş parçası bile kalmamıştır.

Mansur, başka bakımlardan da Üçüncü Abdurrahman'ı taklit etti. Savaşı sevmeyen entelektüel Hakem, babasının Kuzeydeki Hıristiyanlara karşı büyük bir başarıyla yürüttüğü talan akınlarını sürdürmemişti. Mansur geleneği tekrar canlandırdı; hem de daha da şiddetli olarak. Eskiden mevsimlik bir tören gibi gerçekleştirilen küçük çaplı çatışmalar ve esir kaldırma akınları, Mansur'la birlikte neredeyse kesintisiz bir soygun ve katliam kampanyasına dönüştü. Mansur, ordu idare etme konusunda bir eğitim almamış olmakla beraber, bu konuda doğal yetenekleri olduğunu kanıtladı. Kuzeyde şekil almakta olan krallık öncülü devletler –Leon, Navarra, Kastilya, Aragon-Katalonya–, Mansur'un döneminde barış yüzü görmediler. Bu devletlere karşı yürüttüğü harekatlarından dolayı onu küfürle anan Hıristiyan vakayinameleri vasıtasıyla adı bize romans dilindeki şekliyle de ulaştı: Almanzor. Mansur, bir hesaba göre, kuzeydeki komşularına tam elli iki tane sefer düzenleyerek gittiği her yeri yakıp yıkmış,[58] bir kere bile ciddi bir yenilgiyle uğramamış; buna karşılık, değişik tarihlerde Coimbra, Leon, Barcelona ve Valladolid'i ve bunların yanı sıra bir sürü daha küçük kenti, şatoyu ve manastırı yerle bir etmiştir. Mansur, yani Galip Gelen lakabını hak ettiğini söyleyebiliriz. Mansur, Roma'nın batısındaki en kutsal Hıristiyan Hac yeri olan Santiago de Compostela'ya yaptığı saldırı esnasında, orayı dümdüz etti ve ne kadar hazinesi varsa alarak soyup soğana çevirdi; sadece, orayı kutsal bir yer haline getiren esas şey olan Havari Yakup'un (Santiago) mezarına hiç dokunmadı. Dinlere saygı konusunda bu kadar hassas davranması garip gelebilse de, Mansur'un ordusunda ne kadar çok Hıristiyan asker bulunduğunu düşünürsek bu gariplik ortadan kalkar. Kaldı ki, İsa ve onun havarileri Müslümanlar için de saygıdeğer kişilerdir.

Mansur'un muzaffer ordularında bu kadar çok Hıristiyan bulunması, sonunda, Kurtubalıları, zaten pek sevilmeyen bu despottan iyice soğuttu. Emeviler, uzun zamandan beri Hıristiyan askerlerden hükümdarın muhafız birlikleri olarak yararlanıyorlardı. Bunlar, Endülüs'ün yerlisi Müstarib'ler

58 Rakam İbni Haldun'a aittir ve genel kabul görmektedir.

değil, kuzeyden getirilmiş paralı askerlerdi. Araplar arasındaki husumetlerle bir ilgileri olmadığından ve toplum içindeki bölünmelerden de bihaber olduklarından, bu eli baltalıların, maaşlarını ödeyen halifeye sadakatlerine güvenilebileceği düşünülüyordu. Arapça bilmediklerinden, biraz önce bahsettiğimiz yaşlı şair gibi, kimsenin konuşmadığı insanlar durumundaydılar; o yüzden, Kurtuba'da herkes onlara "sessizler" derdi.* Mansur'un iktidarında, onun düzenlediği talan akınlarının kapısı her türden Avrupalı başıbozuk maceracıya sonuna kadar açıldı. Din otoritelerinin gözünde bu bir rezaletti; çünkü onlara göre bu savaşlar, birer Cihat, yani Allah'ın rızasıyla kafirlere karşı düzenlenen saldırılar olmak zorundaydılar. Gerçi Mansur ara sıra dindarların yobaz duygularına da hitap etmeye çalışıyordu (birçok kitap yakma töreni düzenlemiştir; bunlarda, Hakem'in büyük kütüphanesinden alınan kitaplar meydanlarda yakılıyordu), ama Müslümanların kutsal savaşı diye sunulan bir şeyde kafir birliklerinin yer almasının dikkatlerden kaçmasına imkan yoktu. Mansur'un o kadar çok Hıristiyan askeri vardı ki ordularının tatil gününü Pazar günü yapmıştı, diye düşünülür.

Kibar Emevilerin gözünde, Hıristiyanlardan da kötü olan, Berberilerdi. Endülüs, Araplarla Berberilerin karşılıklı kırgınlıkları içinde doğmuştu; ölümü de, aynı etnik nefret denizinde olacaktı. Mansur, fazla rafineleşmiş ve zevk düşkünü olmuş tabiileri artık savaşları için gerekli olan gözü dönmüş savaşkanlık kumaşına sahip olmadığından, Kuzey Afrika'dan Berberi kabileleri getirtme yolunu seçti. Bütün bir kabileyi olduğu gibi getirtiyordu. Ne kadar barbar olurlarsa o kadar iyiydi. Bunlar, fetihlerdeki Berberiler değillerdi. Fetihlerin Berberileri, çoktan *convivencia*'nın yumuşak hayat tarzına uyum sağlamışlardı. Bu yeni getirilen Berberiler, cahil, Müslüman demeye bin şahit isteyen başıbozuklardı. Düzenli orduya katılmıyor, kabilelerinin birliklerinde kalıyorlardı. Arap aristokrasisi, müstaribler ve Kurtuba'nın yerlileri, şehrin kapılarında birikmiş pislik içinde vahşilerden oluşan ve gitgide büyüyen bir yığın olarak gördükleri bu manzara karşısında dehşete düştüler. Yeni gelen Berberiler de şüphesiz öteki tarafı aynı derecede küçük görüyordu. Bazılarının, bu parfümlü ve bakımlı Arapların, bir bakıma, kuzeyde savaştıkları, Hıristiyan olsalar da hiç olmazsa erkek adamlar olan baronlardan daha iğrenç olduklarını düşündükleri muhakkaktır. Berberilerin sadakatinin ne Kurtuba'ya ne de Emevilere değil sadece Mansur'a olduğunu herkes açıkça görüyordu.

(*) Bu, Endülüs'le sınırlı bir fenomen değildi: Konstantinopolis'in *Basileus*'u da, Britanya ve İskandinavya'dan getirilmiş uzun saçlı vahşiler tarafından korunurdu. Bunlara, Varang Muhafızları deniyordu.

Bütün bunlar, Mansur'un açısından şahane bir düzenleme teşkil ediyordu; yeter ki zorba vezirin kendisi veya acımasızlıkta onun seviyesine erişebilecek başka biri etrafta bulunup kontrolü elinde tutsun. Berberiler, isyan bastırmada ne kadar işe yaradıklarını kanıtlamışlardı. İsyanlardan biri, Mansur'un büyük oğlunun başının kesilmesiyle son buldu. Başka bir isyanda, Mansur, çok daha insaflı davranarak Subh'u bir manastıra kapatmakla yetindi (Subh, oğlu Hişam'ı uyuşukluğundan kurtarmaya yeltenmişti). Berberiler gerçekten de, efsanevi ataları Kahine kadar vahşiydiler. Gözlerini kırpmadan her türlü caniliği yapabiliyor, emir aldıkları zaman kılları kıpırdamadan heybelerini Mansur'un sayısız kurbanının kelleriyle doldurabiliyorlardı. Ne var ki, Mansur, 1002 yılında, altmış üç yaşında, guttan perişan olmuş huysuz bir ihtiyar olarak Medinaceli'de ruhunu teslim etti –bir Hıristiyan vakayinamesinde ölümü şu keskin sözlerle aktarılır: "Medinaceli'de öldü ve cehenneme gömüldü" ve arkasında çok müşkül ve tehlikeli durumda bir Endülüs bıraktı. Başsız kalmış paralı askerlerin eline geçen, uzun zamandır bastırılmış husumetlerle kaynayan ve sürekli savaşlardan dolayı katılaşmış olan *Convivencia* Kurtuba'sı, Mansur'un ölümünden sonra varlığını sürdüremedi. Baş vezirin Algeciras'tan Medinaceli'ye çeyrek asırlık yolculuğu, Endülüs'ün mahvına sebep olmuştu. Bunun nedeni, her şeyden önce, Mansur'un, Emevilerin sağladığı meşruluğu ayağa düşürmüş olmasıydı. Endülüs'ün büyük kentlerindeki ileri gelenler fırsatı kaçırmayacaklardı. Bir Emevi halifesi ve parlak bir vezir tarafından uzun zamandır sindirilmiş olan hırsları, artık gemi azıya alabilirlerdi.

Mansur'un ölümünü izleyen yıllarda meydana gelen meşum kanlı olaylar dizisi, bir ibret manzarası arz eder. Taht üzerinde hak iddia edenler her taraftan mantar gibi bitiyordu. İber yarımadasının dört bir yanında paralı asker orduları çarpışıyordu. 1009 yılında, Kurtuba'da bir ayaklanma oldu ki buna ancak bir halk devrimi denebilirdi. Ertesi yıl, Katalanların Yılı diye anıldı: çünkü o sene, yarımadada büyük bir Katalonyalı Hıristiyan askerî birliği bulunmuş, taht için mücadele eden rakip taraflara, birbirlerine karşı savaşlarında para karşılığı hizmet vermişti. 1013 yılında, bu sefer, zaten yerinde duramayan Berberiler tam anlamıyla çıldırdılar; tam iki ay boyunca Kurtuba'yı yağmaladılar, kadınlara, kızlara tecavüz ettiler, binlerce insanı katlettiler. 1031'e gelindiğinde, Emevi halifeliği ebediyen ortadan kalkmıştı. Medinetüzzehra ve Medinetüzzahire, harabeye dönmüştü. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise, Endülüs'te artık otuz kırk tane bağımsız devletçik bulunuyordu. Bir zamanların mağrur Kurtubası, bunlardan sadece biriydi; aile kavgasının içinde kalmış, çelimsiz ve itilip kakılan bir kardeş. Bir kişinin

Medinaceli'nin kasvetli havasında ölmesiyle, bütün bir muhteşem yapı, bir daha doğrulamamak üzere çökmüştü.

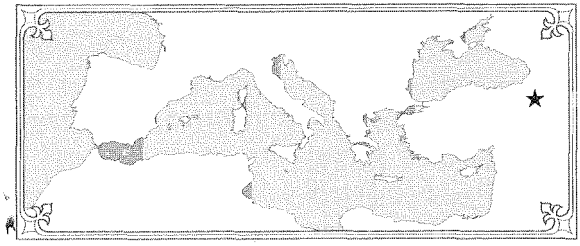
Tahmin edilebileceği gibi, bütün bunların ardından epeyce nostalji yapıldı; parlak bir çağ geride kalmıştı çünkü. Çeşmelerin şırıltısında, koca palmiyelerin gölgesinde lüks hayatın tutku ve şehvetle yaşandığı yerlerin, hassas ruhlu insanları tatlı bir melankoliye sevk etmemesine imkan yoktu. Ama, artık, Göçmen Abdurrahman'ın zamanında olduğu gibi uzaklardaki Şam için değil, aynı kişinin Gualdalquvir kıyılarında yarattığı uygarlık için yas tutuluyordu. Dört yüzden fazla düzyazı tarzında eserin sahibi olan Kurtubalı İbni Hazm, gönül yarası hakkında, bin yıl sonra bile okuyucusunun yüreğini burkabilen bir hatıra yazmıştır. *Güvercin Gerdanlığı'nda*, Kurtuba'nın şaşaalı günlerinde evindeki kölelerden güzel bir kıza aşık olmasını anlatır. Ülkesini terk etmek zorunda kalmış, ancak yıllar sonra kente geri dönebilmiş ve uzun bir ayrılıktan sonra aşkını bir kere daha görme şansı bulmuştur. Ama anlattığı kız mıdır yoksa Kurtuba mı, bilinmez.

> O pırıl pırıl güzelliği gitmişti; o şahane şirinliği yoktu artık; bir zamanların ışıklı teni, bir kılıcın çeliği veya bir Hint aynası gibi parlayan teni, artık solmuştu. Bir zamanlar göz kamaştırıcı güzelliğinden tatmak için tutkuyla ve gözlerini ayırmadan bakmak isteyip de gözün kamaştığı için kafanı döndürmek zorunda kaldığın o tomurcuk, kurumuştu. Görülen, sadece, o peri masalını anlatacak ve tablonun bütününün bir zamanlar nasıl olduğunu gösterecek bir kalıntıdan ibaretti.[59]

59 İbn Hazın, *Güvercin Gerdanlığı* (11. yüzyıl), çev. A. J. Arberry, Luzac and Co., Londra, 1953; Constable tarafından yayına hazırlanan *Medieval Iberia*'da "On Forgetting a Beloved"da verilmiştir, s. 79.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Malazgirt 1071

Hıristiyan Anadolu'nun Düşüşü; Normanların ve Türklerin Yükselişi; Büyük Bölünme

1071 yılının bir Ağustos günü sabahın erken saatlerinde, Romanos adında bir Rum soylusu, ensesinde deriden yapılmış bir çarığın gıdıklamasını hissetti. Yerde yüz üstü yatmaktaydı; başkalarını bu pozisyonda çok görmüştü ama kendisinin aynı duruma düşeceği hiç aklına gelmemişti. IV. Romanos Diogenes, sıradan bir aristokrat değildi. Havariye eşdeğer bir aziz, Yeryüzünün Ortak Naibi, bir zamanlar Augustus'un ve İustinianos'un giydiği kaftanın varisi bir yarı-insan yarı-tanrı olarak Akdeniz dünyasının en saygın imparatorluğunun hükümdarıydı. Ama işte, şimdi kendisi, huzurunda yerlere kapanan en zavallı ricacılar kadar acınacak bir durumdaydı. Muazzam bir alçalmaydı bu.

Vasileus'un yere kapanmış olduğu göçebe çadırının keçe duvarları, güneş ışınlarını içeri bırakmıyordu, ama Rum'un –ve onun şahsında bin yıllık İmparatorluk onurunun– utancı yine de gün gibi ortadaydı. İmparatorun alçalışındaki törensellik, biraz önce meydana gelmiş olayı ayan beyan ortaya koyuyordu: Yüksek Ermenistan platosunun yaz güneşiyle altın sarısına dönmüş otlarının ortasında, Anadolu kaybedilmişti. Atinalıların Perslere hadlerini bildirdiği günlerden bu yana Greko-Romen dünyasının Küçük Asya'sı; antik çağların kutsal iliyken miladın ilk yıllarında, gelecekte, olgunlaştıkça Hıristiyanlık diye bilinecek olan garip bir yeni inancın yeni kazanılmış ülkesi ve son olarak da Bizans İmparatorluğunun sert ama zengin çekirdek eyaleti olan Anadolu, Rumların elinden bir daha dönmemecesine çıkmıştı. Romanos yere boylu boyunca yatırılmış aşağılanırken, dünyası da paramparça olmuştu.

Ona bir soru yöneltildi: Sen benim yerimde olsaydın, senin yerine yerde yatan ben olsaydım, ne yapardın? diye. "Seni ölene kadar kamçılatırdım" diye cevap verdi Romanos.[1] Dürüstlük hoş karşılandı. Ensesindeki ayak kalktı ve ona ayağa kalkması söylendi.

Vasileus ayağa kalktığında ona bu eziyeti çektirenin yüz ifadesinin nasıl olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz, ama herhalde, otoritesinin simgesi olarak, sağ elinde, sertleştirilmiş deriden sapının içine gür at kılından bir değnek sıkıştırılmış bir çubuk tutuyordu. Bizanslıların bu düşmanı, at sırtında yaşayan bir kavmin önderiydi; Asya'nın bozkırlarından gelmişler, önlerine çıkan her ülkeyi fethetmişlerdi. Romanos'tan önce Bağdat'ın Abbasileri de onların egemenliğini kabul etmiş, bu doğudan gelen ok-yaylı savaşçılara birbiri ardınca iktidarı teslim eden taşra valileri onları izlemişti. Bu yeni gelenler Müslü-

1 Edward Gibbon'ın sözleriyle olay şöyle cereyan eder: "'Eğer talih senin yüzüne gülmüş olsaydı senin davranışın ne olurdu?' diye sözlerine devam etti Sultan. Rum'un verdiği cevap, temkinlilik ve hatta minnetgereği aslında bastırılmış olması gereken bir duyguyu dile getiriyordu: 'Yenmiş olsaydım' dedi haşin bir sesle, 'seni öldüresiye kamçılatırdım." Bkz. *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Random House, New York, 2003, 3, s. 404-05. Kullanılan ifadeler farklı da olsa, tarihsel kaynaklar esas itibariyle bu görüşme konusunda hemfikirdirler. Rum tarafında, olayın çağdaşı olan Mikhael Attaleiates'in anlatısı paha biçilmez bir kaynak teşkil etmektedir. Onun *Histories*'inde, Bizans'ın 1039'dan 1074'e kadar çektiği çileler ayrıntılarıyla anlatılır. Attaleiates, Romanos'un dostuydu ve Malazgirt seferinde onun yanındaydı. Romanos'un en önemli generali Nikeforos Bryennios'un torunlarından birinin (aynı zamanda adaşı) hatıraları, muharebenin diğer esas kaynağıdır. Her ne kadar Bryennios'un (torun olan), kendi *Histories*'inde, ailenin yenilgi için yaptığı eski rasyonelleştirmeleri tekrar etmiş olması mümkünse de, anlatısı önemli bir kaynaktır. İlginçtir, asıl mükemmel hatıra yazarı, onun karısı Anna Commena'dır. 12. yüzyılda yaşamış Urfalı Ermeni Matteos (*Chronicles*), bu iki Rum'dan çok yararlanmıştır; ama, milliyetinden dolayı, 11. yüzyılda ülkesinin yoksul düşmesine sebep olmuş Bizanslı aristokratlara karşı hiç müsamahalı değildir. Olayların çağdaşı olan Ioannes Skylitzes de (*Breviarum Historicum*), aynı şekilde, Attaleiates ve Bryennios'tan yararlanmıştır. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*'de (Bonn, 1829-97), bunlarınhepsi bulunabilir. Alfred Friendly *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071*'deki (Hutchinson, Londra, 1981) kaynakça notlarında belirtilen çeşitli İngilizce veya Fransızca çeviriler de bu eserde mevcuttur. Müslüman kaynaklarına gelince (bunlar, olaydan yüzlerce yıl sonra kaleme alınmış olduklarından daha az güvenilirdirler); bunları en iyi incelemiş ve karşılaştırmış olan kişi, Türkiye araştırmalarının ilk yıllarının piri Claude Cahen'dir. Onun Malazgirt hakkındaki bulguları, "La Campagne de Manzikert d'après les sources musulmanes"da özetlenmektedir; bu eser, *Byzantion* 9, Brussels, 1934, s. 628-642'de çıkmıştır, ancak, söz konusu bulgular, Cahen'in tek ciltlik *Turcobyzantina et Oriens Christianus*'unda (Variorum, Londra, 1974), Cahen'in bölge hakkındaki çığır açıcı nitelikte çalışmalarının bir derlemesi ile birlikte de okunabilir. Çeşitli kaynakların güvenilirliği hakkında benim gördüğüm en iyi tartışma, Speros Vryonis, Jr'ın eserinde yer almaktadır. Vryonis'in Malazgirt'i tartıştığı cildin başlığı, muharebenin sonrası hakkında ilgili materyal bulmak için nereye gidilmesi gerektiği konusunda okuyucuya ipucu verir: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1971. Arka plan için Vryonis ve Cahen'den yararlandım. Muharebenin canlandırması için de, Norwich'in Bizans araştırmasında yaptığı gibi, Friendly'den yararlandım.

manlığı kabul etmişlerdi ama camiden çok eyer üzerinde kendilerini rahat hissediyorlardı. O tarihten sonra, artık, Hıristiyanlığın karşısında başrolde onlar olacaklardı. Amuderya'dan Akdeniz havzasının doğu ucundaki sınır boylarına kadar kesintisiz uzanan İslâm topraklarının büyük kısmı, şimdi Türklerin hakimiyetindeydi. Reisleri Alparslan, dersini almış olan Romanos'un ayağa kalkmasına izin verdi. Türkiye o gün doğdu dersek fazla abartmış olmayız. Ama daha doğru bir ifade kullanmak gerekirse, inanç denizinin etrafında yeni bir çağ başlamış bulunuyordu. Artık birbirinin yabancısı olmayan Hıristiyanlarla Müslümanlar, izleyen iki yüzyıl boyunca, Akdeniz'de hakimiyeti ele geçirmek için şiddetli bir çarpışmalar serisinde karşı karşıya geleceklerdi.

Bu çatışmaların şiddetlenmesi döneminin açılış müsabakası, olayın özelliğine de uygun olarak, bir kavşak noktasında meydana geldi. Doğu Anadolu'da bir ordugah kenti olan Malazgirt, Kafkasya'nın dağlarından ve kuzey İran'dan Küçük Asya'ya en rahat giriş yolunun bekçiliğini yapar. Kent, yukarı Fırat'ın güney kolunu teşkil eden Murat Suyu'nun bir kıvrımına kurulmuştur. Malazgirt'i çevreleyen bir mil rakımlı bozkır, uygarlığın doğuşundan bu yana milletlerin doğuşuna ve batışına sahne olmuştur. Eski krallıklar (Asurlular, Hititler, Urartular), bu volkanik platoda muharebeler yapmışlardır. Doğuda, ufkun ötesinde, doruğu karlı Ağrı Dağı bekler; koca Van Gölü'nün masmavi suları da bölgeyi güneyden kapatır. M.Ö. 400 yılında, Ksenofon ve onun on bin Ispartalı paralı askeri, Mezopotamya'da ellerine yüzlerine bulaştırdıkları maceradan sonra memleketlerine doğru kaçarlarken, bu sağı solu belli olmayan tehlikeli eşikten kış ortasında geçmişlerdir. Çektikleri eziyetin hikâyesi olan *Anabasis*, yöre halkını sert ve acımasız insanlar olarak ölümsüzleştirmiştir. İnsan trajedisi sahnesi olarak Malazgirt'i çevreleyen ovanın fazla rakibi yoktur. Avrupa ile Asya arasındaki tampon konumu yüzünden sürekli çatışma yeri olmuş, sismik yapısının kaprisleri de onu ikide bir tekrar eden facialarin kurbanı haline getirmiştir.

Milattan sonraki çağın büyük kısmında sonradan Ermeniler diye anılacak Hıristiyan bir milletin yurdu olan bölge, daha çok yakın tarihlere kadar zulüm ve karışıklıklara sahne olmuştur. 1915 yılında, Malazgirt, Van, Muş ve Bitlis şehirlerinin yakınında, on binlerce Ermeni, sürü gibi bir araya getirilerek kuzey doğu yönünde Kafkasya'ya doğru bilinen ölüm yürüyüşlerine çıkarıldılar. Bugün, bu ıssız plato, pancar üreticisi yoksul Kürtlerin ve ailelerinin yurdudur. Kürtlerin statüsü, çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin dikenli sorunlarından biridir. Şurada burada, yüzlerce beyaz taş bin bir emekle dizilerek çıplak tepelerin yamaçlarına dev boyutlarda Türk milliyetçiliği sloganları

yazılmıştır. Kürtlere göz kulak olmaları için Doğu Anadolu'ya yerleştirilmiş binlerce er için beyni uyuşturan türden meşgale uydurma projeleridir bunlar. Bölgede Bizanslıların izine rastlanmaz; Ermenilerden kalan da fazla bir şey yoktur; Ahdamar Adası'ndaki metruk ve zarif Ortaçağ manastırı[2] dışında. Ve adanın etrafında, Van Gölü'nün ürpertici sessizliği.

Burada, sadece Alparslan'ın hatırası yaşatılmaktadır. Onun uzun yıllar önce Romanos Diogenes karşısında kazandığı zafer, bugün anılmaya değer bulunan tek olaydır. Malazgirt kentinin batı girişindeki trafik göbeğinde, Alparslan, şaha kalkmış bir aygırın sırtındadır; hayvanın erkekliğini görmemeye imkân yoktur; sanki, heykeltıraş, bu şekilde, Türklerin erkek millet olduğunu vurgulamak istemiştir. Gerçi, Asya steplerinden gelen bütün göçebelerde olduğu gibi, Türkler de savaşta sadece iğdiş edilmiş atlar ve kısraklar kullanırlardı[3] ama, maço mesaj yine de mükemmel şekilde verilmiştir. Kaidedeki levhada, Atatürk'ten olmazsa olmaz bir veciz sözün ardından, Alparslan'ın kahramanlığı hakkında doğruluğunu kanıtlamaya imkân olmasa da daha ince bir iddia yer alır: Yazılana bakılırsa, Alparslan'ın sadece 15.000 adamı vardı; düşmanın ise 210.000.

Kentin doğusunda, Malazgirt Muharebesi'nin meydana geldiği düşünülen yerin yakınında, iki tane kırk iki metre yüksekliğinde beyaz yekpare blok, dev bir akort çatalının iki dişi gibi gökyüzüne yükselir. Bu "Anadolu'ya Açılan Kapı", düzenlenmiş bir bahçede bulunmaktadır –bu yoksul bölgede fazla rastlanmayan bir şey–; bahçede, her sene Ağustos ayında yapılan törenler için çok sayıda beton bank bulunur. Turizm Bakanlığı'ndan bir rehber, her yıl yapılan şenliklerde, on-on beş kadar izci çocuğun kostümler giyerek muharebeyi yeniden canlandırdıklarını anlatıyor. Tabii ki, tarih bakımından da doğru olduğu üzere, anne babaların ve politikacıların alkışları eşliğinde Rumlar Türklere yenilirler. 2003 yılında, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ta

---

2 Söz konusu kilise, yaklaşık 921 yılından kalma Kutsal Haç kilisesidir. Ermenilerin bağımsız oldukları yılların Kral Gagik'in yönetimi altındaki altın çağında yapılmıştır. Herkesin hayranlığını kazanan, İncil'den sahnelerin anlatıldığı alçak kabartmalarının dünyada fazla eşi yoktur. Kilisenin kırmızıya çalan kahverengi-sarı taşlarının Van Gölü'nün mavisi ile doruğu karlı dağlar fonundaki görüntüsü, mabedi birinci sınıf bir Ermeni anıtı haline getirmektedir. Belki de bu güzelliğinden ötürü, sonradan bölgeye yerleşen halklar kilisenin çehresini bozmamışlardır. Bazı başka Ermeni kiliselerinin acıklı akıbetleri için, William Dalrymple'ın olağanüstü eseri *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium*'a başvurabilirsiniz (Flamingo, Londra, 1998).

3 Erik Hildinger, *Warriors of the Steppe: A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, Da Capo Press, Cambridge, Mass., 1997, s. 18. Bu bölümde yer alan göçebe hayatıyla ilgili diğer ayrıntılar, Hildinger'den ve Archibald R. Lewis *Nomads and Crusaders: A.D. 1000-1368*'den (Indiana University Press, Bloomington, 1988) alınmıştır.

Ankara'dan buraya gelerek gösteriyi izledi. "Her yıl Alparslan'ı aynı çocuk oynar" diyor rehber. "Çünkü tıpkı ona benziyor."

* * *

Türkler, 1000 yılından az sonra tarihe giriş yaptılar, bir daha da hiç çıkmadılar. Aniden ülke fethetme konusunda Hıristiyan tarafındaki akranları, Normanlar'dı; ama onlar unutulup gittikten çok sonra bile Alparslan'ın torunları parlak günler yaşamaya devam edeceklerdi. Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki ana yurtlarından ilk defa çekine çekine çıktıklarında, kısa süre sonra Akdeniz İslâm'ının önce mızrak başı, sonra da koruyucu kalkanı olacakları kimsenin aklına gelmezdi. Bunlardan birincisini, Anadolu'yu Rumlardan söküp alırken; ikincisini ise, Ortadoğu'yu istilacı Latin haçlılarına karşı savunurken oldular. İnanılmaz görünse de, bu aslında onların kaderiydi; çünkü, tam onların batıya doğru hamlelerini yaptıkları esnada, yaşlı *mare nostrum*'u çevreleyen ülkelerde büyük bir değişim meydana gelmekteydi.

Kurtuba halifeliği, Mansur'un 1002 yılında Medinaceli'de ölmesinden sonra paramparça olmuş, yerini, bölünmüş bir Müslüman İspanya'da birtakım minik devletçiklere bırakmıştı. Bu devletçikler, kendi aralarındaki kardeş kanı dökülen savaşlardan zayıf düştükleri gibi, Duero'nun ötesindeki yeni saldırganlaşmış Hıristiyan komşularının da tehdidi altındaydılar. Aslında, batı Hıristiyanlığı bir bütün olarak, nihayet uyanmaktaydı. Kıta Avrupa'sı tarihçiliği, 1000 yılını sıklıkla bir referans noktası, izleyen olaylar zinciri için bir başlama çizgisi olarak almıştır. Değişim, öyle görünüyor ki, dönemin çağdaşları tarafından da bir miktar hissedilmiştir: 11. yüzyılda yaşamış vakanüvis Radulf Glaber, dokunaklı bir şekilde, 1000 yılı civarında "kiliselerin beyaz kaftanının"[4] Avrupa'nın üzerine inmekte olduğunu yazar. Harald Bluetooth'un önderliğinde İskandinavyalıların, Kral İstvan'ın hükümdarlığında Macarların o yıllarda Hıristiyanlığa geçmelerinin de –bunların ikisi de daha önce iflah olmaz putperest milletlerdi–, manastırlarda küçük gruplar halinde didinmekte olan eğitimli insanlara ve yeni canlanmış olan papalık çevresine cesaret vermemiş olması imkânsızdır.

Yeni yüzyıl başlarken, bir zamanların köşeye sinmiş Kilisesi, çobanı ol-

4 Radulf Glaber, *Histories*, II, s. 1,4. Meşhur pasaj şöyledir: "Sanki bizzat dünya ... eski elbiselerinden sıyrılıp, her yerde kiliselerden oluşan beyaz bir cüppe giyinmekteydi. O tarihte (1000 yılı civarı), piskoposluk şehirlerindeki hemen hemen bütün kiliseler, her türden azizlere adanmış manastırların kiliseleri ve hatta küçük köy şapelleri bile, inanlılar tarafından daha güzel olacak şekilde baştan yapılıyorlardı." Georges Duby, *L'An Mil*'de aktarılmış ve tartışılmıştır (Gallimard, Paris, 1980, s. 248).

Yakın zamanlarda, Malazgirt Muharebesi'nin yıldönümünde yapılan bir tören sırasında çekilmiş Anadolu'ya giriş kapısı.

duğu inanlılar sürüsünün vahşi enerjilerini terbiye etmeye girişti: Tanrı Barışları yapılması için müzakerelere başladı. Bunlar, belirli zamanlarda savaş edilmesini yasaklayan ve asıl önemlisi, savaşan tarafların kilise mallarına ve kilise mensubu kişilere ilişmemesini emreden, yeminle yapılmış ahitlerdi. Ne var ki, yüzyılın sonuna gelindiğinde, Kilise taktik değiştirmişti; artık, ruhani olsun savaşçı olsun bu enerjileri, uzun zaman önce kaybedilmişyerlerin,Kudüs ve Ortadoğu'nun geri alınmasına kanalize etmeye çalışıyordu. İşte o noktada, Latinler karşılarında Türkleri bulacaklardı.

Türk topluluklarının Darülislâm içlerine yaptıkları saldırıların öncesine ait tarihleri, Türklerin yükselişlerini anlatan fazla yazılı kaynak bulunmadığından, hâlâ büyük ölçüde pusludur. Orta Asya göçebelerinin üç büyük grubundan –Moğollar, İranlılar ve Türkler– bu sonuncusu, aynı zamanda en çok yayılanı oldu. Türk grubunu oluşturan kavimlerin birçoğu (Hunlar, Kumanlar, Uygurlar, Kazaklar, Özbekler), Avrasya tarihinde kendilerine bir yer bulmuşlardır. Bunların çoğunun daha sonra Müslüman kimliğini benimsediklerini düşünürsek, Hazar Yahudilerinin de Türk soyundan olması –ya da öyle olduklarının düşünülmesi– ilginçtir; ancak Hazar krallığı (hatırlayacağımız gibi, Sefarad Yahudilerinin önde gelenlerinden Hasday bin Şaprut da Kurtuba'dan onlarla temas kurmaya çalışmıştı), 1000 yılına gelindiğinde, yeni Hıristiyanlaşmış Kiev Rus Devleti Slavlarının (Ukraynalıların ve Rusların ataları) yayılması karşısında hemen hemen ortadan kalkmış bulunuyordu. Yerleşik Hazarların ortadan kalkmasıyla aynı anda, İran ve Afganistan'da Selçuk adında bir savaşçının[5] önderliğinde yeni bir göçebe Türk topluluğu ortaya çıkıyordu. İşte bu Selçuklu Türkleri, Ortadoğu ve İslâm'ı değiştireceklerdir.

Önce, geleneksel otlak alanlarının çevresindeki krallıkları fethetmekle işe başladılar. Selçuk ve takipçileri, Aral Gölü'nün yakınındaki asıl büyük Oğuz boyundan ayrılmışlar, yeni bin yılın başları civarında Maveraünnehir

5 *Salçuk (Saljuq)* diye de geçer.

ve Doğu İran içlerine ilerlemişlerdi. O tarihte, bir zamanların tek elden yönetilen Müslüman Ümmeti –İslâm devleti gücünün doruğundayken, Emevi Halifesi Birinci Velid (705-715), Hindistan'dan Portekiz'e kadar uzanan bir imparatorluğun hükümdarıydı–, sonradan kendi aralarında da bölünmeye devam eden çeşitli devletçik ve hanedanlara bölüneli yüzyıllar olmuştu. Merkez, uzaklara yayılmış topraklarını elinde tutamıyor, yerel valiler başkentten koparak kendi hükümdarlık soylarını kuruyorlardı (hatta, Mısır'daki Fatımiler ve İspanya'daki Emeviler, kendilerine Halifelik statüsü verecek kadar ileri gittiler). İslâm'ın kalbi olan Bağdat'ta bile, yıkıcı iç savaşlar neticesinde Abbasiler güçlerinden çok şey kaybetmişler ve 10. yüzyıla gelindiğinde, artık, birbiriyle rekabet eden egemen siyasi birimlerden oluşan bir hiyerarşi içinde sadece eşitler arasında birinci –ama üflesen yıkılacak bir birinci– mertebesine düşmüşlerdi. Mücadelelerle pişmiş göçebeler sağlam yapılı küçük atlarının sırtında bölgeye geldiklerinde, önce rakip güçler tarafından paralı asker olarak tutuldular; ama bir süre sonra, patronlarına başkaldırıp denetimi ellerine alacaklardı. Zaman içinde komşularının Sünni İslâm'ını benimsemiş olan Selçuklular, çabucak Batı Afganistan'a ve İran'a boyun eğdirdiler. 1055 yılına gelindiğinde bizzat Bağdat'ın kapısına dayanmış bulunuyorlardı.

Oradaki hasımları, Abbasiler değil, Büveyhilerdi. Bunlar, Hazar Denizi'nin güney kıyıları yakınlarından gelen[6] bir grup fırsatçı İranlıydı. 945 yılında Bağdat'ı zapt ettikten sonra Halifelik tahtının gerisindeki güç haline gelmişlerdi. Büveyhiler Şiiydiler. Hem de militan Şii. Bu durum, Sünni olan Abbasi kuklalarıyla ilişkilerinde ciddi sürtüşmelere yol açıyordu. Bütün bir Halifelik makamının meşruluğu, Ali taraftarlarınca sorgulanmaktaydı; özellikle de, Ali'nin oğlu Hüseyin'in, 7. yüzyıldaki ikinci Müslüman iç savaşında Kerbela'da öldürülmesinden sonra. Büveyhiler, Hüseyin'in hatırasını yücelttiler. Hatta, Hüseyin'in onuruna her yıl matem merasimi yapılan önemli bir gün olan aşure günü geleneğini başlatanlar onlar olabilir. İlk üç halifenin hatırasına lanet okumak ve Ali ile ailesinin Kerbela ve Kufe'deki (Necef) mezarlarına kitlesel ziyaretler düzenlemek gibi Şii geleneklerinin de Büveyhilerin Mezopotamya'daki yönetimlerinden kaldığı düşünülmektedir. Ne var ki, ateşli dindarlıklarında ne kadar katı –ve neticede bölücü– olurlarsa olsunlar, Bü-

6 Hanedan, Ali, Hasan ve Ahmet adında, Hazar Denizi'nin güneybatısındaki Deylem'den gelen üç kardeş tarafından kurulmuştur. Büveyhilerin yükselişiyle Mısır'daki Fatımilerin yükselişi çakışmıştır. 10. yüzyıl, Şiilerin gücünün doruğu olarak kabul edilebilir. Ondan sonra, Büveyhiler Selçuklular tarafından (1056), Fatımiler de Selahattin'in yönetimindeki Eyyubiler tarafından (1171) ortadan kaldırılacaklardır. Sicilya ve Mağrib, 11. yüzyılın ortasında İslâm'ın Şii versiyonunu terk etmişlerdir.

veyhiler aynı zamanda akıllı insanlardı: Çağdaşları olan Mısır'daki Şii Fatımiler'in tersine, Halifelik unvanını gasp etmeye kalkışmadılar; onun yerine, Mansur'un Endülüs'te yaptığı gibi, güç ve nüfuzlarını, geleneğe dayanan bir meşruluk perdesinin arkasından kullanmayı tercih ettiler. Böylece, Abbasiler, Sünni takipçilerinin rehberi olmaya devam ettiler; gerçek iktidarları, halifelik tahtında oturanın irade gücüne ve Büveyhi büyüklerinin kendi aralarındaki çatışmaların şiddetine bağlı olarak iniş çıkışlar gösterdi.

Türkler Dicle üzerindeki büyük kentin önüne geldiklerinde, binlerce okçu süvari, oklarını yağdırarak her zamanki yıldırım zaferlerine bir yenisini daha eklemeye hazırdılar. Diğer tarafta ise, Büveyhilerin kölelerden oluşan ordularının kendilerini kurbanlık koyun gibi boğazlatmaya hiç niyetleri yoktu. Korku içinde dağıldılar. Başkentin kendisi de savaşmaya daha istekli değildi; şehir, son yüzyılın dinsel gerginlikleri yüzünden, Sünni, Şii, Hıristiyan ve Yahudi topluluklarının yaşadığı, birbirinden duvarlarla ayrılmış mahallelere bölünmüş, kent olma özelliğini kaybetmişti. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey, şehir halkının isteğini kabul etti ve Büveyhileri şehirden kovdu. Sonra, kuzeye gidip El Cezire'deki bir ayaklanmayı bastırdı (El Cezire, ada demektir ve Kuzey Irak'ta, Dicle ile Fırat nehirlerinin arasındaki verimli topraklara verilen addır). 1058 yılında Bağdat'a dönüşünde, Sünni Halife, ona olan minnetini, onu "Doğunun ve Batının Sultanı"[7] ilan ederek gösterdi. Bir zamanların hor görülen göçebeleri –birçok Türk, İranlı ve Arap hükümdarların emrinde paralı asker ve köle olarak hizmet vermişti–, artık Darülislâm'ın muazzam büyüklükteki merkez topraklarını fiilen denetimleri altına almışlardı. Bir Abbasi olan Halife, ruhani önceliğini korudu ama artık Sultan'ın borusu ötüyordu.

Tuğrul Bey'in 1063'teki ölümü üzerine, yerine otuz üç yaşındaki yeğeni Alparslan geçti. Anlatılanlara göre, Alparslan'ın öyle uzun bir bıyığı varmış ki, muharebeye atını sürmeden önce onu arkasından bağlamak zorunda kalırmış (bu durumda, günümüzün bir izci çocuğunun ona tıpatıp benzemesi olayı daha ilginç bir hal alıyor). Alparslan, on yıl süren saltanatında bıyıklarını arkasından bağlamak için çok fırsat buldu; çünkü, savaşa olan yetenek ve arzusu amcasından geri kalmıyordu. Alparslan'ın açısından, El Cezire'den batıya doğru ilerlemek için iki neden vardı: Fatımi sapkınları ve Alparslan'ın kendi ele avuca sığmaz soydaşları. Bunlardan birincisi, Sultan'ın Sünni inancından kaynaklanıyordu. Her ne kadar Selçuklular daha dünkü cahil kafirler idiyseler de, şimdi İslâm'ı ateşli bir şekilde benimsemiş bulunuyorlardı ve bu

7 Friendly, *Dreadful Day*, s. 54.

dönme sofuluğundan dolayı, müşterek Sünni inancından sapılmasını, temizlenmesi gereken bir leke olarak görüyorlardı. Dahası, Ümmetin en büyük yüz karası olan Mısır'daki Şii Fatımiler, (ne tesadüf) aynı zamanda büyük ve zengin bir ülkenin sahibi oldukları gibi, kendilerine tabi müttefikler vasıtasıyla Filistin ve Suriye'ye de egemendiler. Dolayısıyla, fethin ödülü sadece ruhani olmayacaktı. Ortaçağ Akdeniz'inin etrafında sık sık olduğu gibi, imanın şartları ile açgözlülüğün emirleri gayet güzel bir şekilde birbirine geçmişlerdi.

Ne var ki, Alparslan'ı Konstantinopolis'in Hıristiyanları ile yapacağı dünyayı değiştirecek çatışmaya iten şey, inanç değildi. Çarpışma daha çok, Alparslan'ın batıya yönelmesindeki gerekçelerden ikincisiyle bağlantılıydı: Türklerin ilerlemesinin karmakarışık niteliği. Artık kısmen yerleşikleşmiş ve ehlileşmiş olan Selçuklular, daha gür otlaklar peşinde koşarken oldukça düzgün hareket etmişlerdi; ama Türk soydaşları için aynı şey söylenemezdi. Bozkır göçebelerinin 11. yüzyıldaki İran, Mezopotamya ve Anadolu'ya göçleri, onları durduracak birleşik bir gücün bulunmamasından yararlanan birtakım halkların, tedrici ve dağınık bir şekilde kitlesel hareketi olarak gerçekleşti. Alparslan'ın uzak akrabaları olan ve bazen Türkmenler diye anılan bu insanların, İslâm doktrininin incelikleriyle veya Bağdat'ın ilim dünyasının çekiciliğiyle ilgilendikleri yoktu. Onların tek istediği, küçük atları ve koyunları için yeni otlaklardı ve Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın ve Anadolu'nun fazla sert olmayan iklimleri çadırlarını oralara kurup yerleşmeleri için son derece uygun görünüyorlardı. Eğer Alparslan bu söz dinlemez göçebeleri denetim altına almak istiyorsa, onları, organize ve tek elden yürütülen fetih seferlerine dahil edip zapturapt altına almak zorundaydı. Aksi takdirde, kuzey batı sınırında kaos meydana gelecek ve belki de onu esas hedefi olan Suriye ile Mısır'ı sapkın Fatımilerden söküp alma işinden alıkoyacaktı. Bu Türkmenlere Kafkasya'nın güneyindeki dağ çayırlarını elde etmelerinde yardımcı olup sonra dikkatini başka yerlere çevirmeyi planladı. Ne var ki, orada hali hazırda yaşamakta olan insanlar –yani Ermeniler–, doğal olarak topraklarının ellerinden alınmasına razı değildiler; zaman zaman dost oldukları Konstantinopolis'tekiler de öyle. Neticede, Hıristiyan toprağının savunulması söz konusuydu. İstilacı Sultan'ın şansına, Bizans İmparatorluğu, tam da o kritik günlerde, tarihinin en kötü yönetimlerden birine sahipti.

* * *

Alparslan'ın gelişinden daha bir iki kuşak önce Konstantinopolis gücünün ve şanının doruğundaydı. Kudretli bir *vasileus*, İkinci Basil, imparatorluğu teh-

dit eden bütün unsurları acımasızca ve yöntemli bir şekilde ortadan kaldırmış, Balkanlar'daki bir muharebe meydanında yenilmiş düşman ordusunun on dört bin askerini kör edip[8] ona meydan okumaya yeltenenlere ibret olsun diye o halde memleketlerine göndermesinden dolayı *Bulgaroctomus*, yani Bulgar Kasabı lakabını kazanmıştı. Doğu Akdeniz'de Müslümanların korsanlık faaliyetleri kontrol altına alınmıştı; Girit ve İtalya'daki bir kısım topraklar tekrar ele geçirilmişti; Sicilya'nın geri alınması için de bir saldırı planlanmaktaydı. İyi yönetilen imparatorluğun kasaları doluydu. Basil, Anadolu'daki zengin toprak sahiplerinin gaddar uygulamalarına son vermiş, küçük çiftçilerle zanaatçıların refahını artırmak için çalışmıştı. Daha doğuda Ermeniler, iki yüz yıldır ilk defa, Bizans egemenliğine boyun eğmek zorunda bırakılmıştı. Hatta, Şam ve Halep'in Müslüman önde gelenleri bile, Antakya'nın Basil'in eline geçmesinden korkuya kapılarak Rumlara haraç vermeyi kabul etmişlerdi. İmparatorluk, Muhammet'in yükselişinden önceki günlerden bu yana hiç bu kadar geniş bir alana yayılmamıştı.

Basil'in en önemli kusuru, çocuksuz olmasıydı. Bir de ölümlü olması. 1025 yılında kırk dokuz yıllık bir hükümdarlıktan sonra (Bizans tarihinin en uzunu) öldüğünde, anında, devletin en üst kademelerinde bir kifayetsizlik ve entrika karnavalı başladı. İmparatorluk, izleyen yarım asırlık sorumsuzluk döneminden kendini bir daha asla toparlayamayacaktı. Her ne kadar gelişmiş bir bürokrasi çatırdayan devlet cihazını ayakta tutabilmişse de, Basil'in ölümü üzerinden daha 40 yıl geçmeden Bizans İmparatorluğu iflas yoluna iyice girmiş bulunuyordu; askeri müessesesi, Bulgar Kasabı atasının zamanındakinin bir gölgesinden ibaretti; çeşitli aristokrat, memur, general ve kilise adamı hizipleri arasındaki yıpratıcı kısır çekişmeler sorunlarını daha da ağırlaştırıyordu.

Basil'in ilk halefi, altmışlarında bir zevk düşkünü olan erkek kardeşi olmuştu. Onu, iki kızı Zoe ile Teodora'nın kocaları ve yetişkin birer erkek iken evlat edindikleri oğulları izledi. Bunların uzağı görmeyen ittifakları neti-

8 Daha doğrusu, anlatılan hikâye budur. Söz konusu savaş, Struma vadisinde meydana gelen Clidion muharebesidir. Basil'in, her yüz askerden birinin bir gözünü sağlam bıraktığı söylenir; ötekilere dönüş yolunda kılavuzluk etsin diye. Bulgar çarı Samuel'in, şanlı ordusunu bu halde görünce kalp krizinden öldüğü de söylenir. Tabii ki bu hikâyeye inanmayanlar da olmuştur. Bunlardan en yenisi, Paul Stephenson'dır. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*'de (Cambridge University Press, Cambridge, 2003), Basil'in gaddar bir muzaffer komutan olarak şöhretinin, Balkanlar'da kimin hangi parçayı alacağı konusundaki rekabetin doruğunda olduğu 19. yüzyılda Yunan milliyetçileri tarafından uydurulduğunu ikna edici bir şekilde iddia etmektedir. Yine de, Bizans tarihçilerinin çoğu, birden fazla tarihsel kaynakta anlatılmış olduğu için bu hikâyeye inanmayı sürdürmektedir.

cesinde, taht, komplocu bir saray hadımının kifayetsiz ailesine ve oradan da birtakım aristokrat ailelere (Monomakoslar ve Dukaslar) geçti. Bunlar ise, maiyetlerindekilere ihsanlar yağdırarak hazineyi kurutmaya kararlı görünüyorlardı. Basil'in yarattığı koca birikim eridi; Anadolu'daki büyük toprak sahipleri, Basil'in toprakların köylülerin aleyhine olarak belli ellerde toplanmasına engel olma yönündeki akıllıca politikasından kurtulunca, inanılmaz bir zenginliğe kavuştular. Bunları devlete hizmette bulunmaya teşvik edecek çok az şey vardı. Temaların –Herakleios'un kurduğu siyasi ve askeri iller– orduları, mazi oldu. Halbuki, bunlar, dört yüzyıl boyunca Bizans'ın askeri gücünün kilit taşı olmuşlardı. Toprak sahibi köylülerden toplanan yurttaş-askerlere dayanan tema orduları kurudu gitti çünkü yoksullaşmış halk tabakası artık askeri yükümlülükleri yerine getirecek güce sahip değillerdi ve güçlülerin uçsuz bucaksız topraklarında serften hallice bir duruma düşmüşlerdi.

Bütün bunlar, kötü kamu politikası nasıl olur diye güzel bir örnek olay incelemesi konusu olmakla kalabilirdi; ne var ki, Bizans'ın askeri makinesi, tam da kendisine en çok ihtiyaç duyulacak anda stop etmişti: Halife Muaviye'nin donanmasının Marmara Denizi'ne girdiği günlerden bu yana Bizans'ın karşılaştığı en büyük tehdit kapıdaydı. *Vasileus* IX. Konstantinos Monomakos (hükümdarlığı 1042-1055), engin bilgisi ve ince beğenisi ile başkentte muhteşem bir sanat ve bilim canlanması yaratmış bir filozof-kraldı ama imparatorluğunu savunmak gibi dünyevi konularda tam bir felaketti. *Vasileus*, yüzyılın ortalarında, saray eğlencelerine para bulmak için Ermenistan tema ordusunu dağıttı;[9] halbuki Ermenistan, Türkmen akınlarının başlıca hedefiydi. Bizans İmparatorluğu'nun birinci savunma hattını oluşturması gereken bu yurttaş-askerler, artık yeterli miktarda parayı toplayıp Konstantinopolis'e gönderdikten sonra askerlikten ilelebet muaf oluyorlardı.

Bu akıllara durgunluk verecek kadar kötü bir yönetim sergilenen dönem hakkında en iyi tarihsel kaynağımız, her ne kadar işine geldiği gibi yazılmış olsa da değerli bir hatırat olan *Chronographia*'nın yazarı[10] Mikael Psellos'tur. Üstün yetenekli bir insan ve birinci sınıf bir sinsi bürokrat olan Psellos, talihsiz bir şekilde birbiri ardına erguvani imparatorluk kaftanını gi-

---

9 Bu, yaklaşık elli bin adam demekti; yani, bütün Bizans ordusunun beşte biri. Her ne kadar bilgisine başvurduğumuz bütün Bizans tarihçilerinin bu kötü yönetim çağı hakkında söyleyecek çok şeyleri olsa da, ben Warren Treadgold *A History of the Byzantine State and Society*'yi özellikle faydalı buldum (Stanford University Press, Stanford, California, 1997, s. 583-612).

10 Mikael Psellos'un oldukça eğlenceli ve yazarının keskin görüşlerini yansıtan hatıratı, Penguin Classic serisinde *Fourteen Byzantine Rulers* başlığı altında genel okuyucuya sunulmuştur; çev. E.R.A. Sewter (Penguin, Londra, 1966).

yip işleri berbat etmek için adeta elinden geleni yapacak bir dizi entrikacı imparatorun arkasındaki beyin olacaktır. Bunların çabaları sayesinde, İkinci Basil'in bütün yaptıklarının sıfırlanması müthiş bir hızla gerçekleşecektir. Bir zamanların merkezî ve güçlü imparatorluğu, kendini savunmak için birtakım sağdan soldan toplanmış vahşi paralı askerlere dayanmak durumuna düşmüştü. Bunların çoğu, sık sık olduğu üzere imparatorluk hazinesi ücretlerini ödemeye yetecek parayı bulup buluşturamadığı anda isyan etmeye hazırdılar.

Psellos'un sıkıştırmasıyla 1059 yılında bu sefer daha da kifayetsiz bir Konstantinos tahta çıktı. X. Konstantinos Dukas'ın hükümdarlığı, selefininkini mumla aratacak cinstendi.[11] Dukas'ın iktidarında, temalar daha da dağıtıldı, hazine talan edildi, saray masrafları kabartıldı ve ordu mensupları sefalete sürüklendi. Artık halkın sevdiği yetenekli bir generalin bir isyanın başına geçmesine de imkân yoktu çünkü her şeyden önce ordu toplayacak güce sahip kimse yoktu. Bir tarihçinin şaşkınlıkla belirttiği gibi: "Tarihte kaş yapayım derken göz çıkarmanın bu kadar canlı bir örneğini bulmak zordur.[12] Sürecin sonunda, sivil parti artık askerlerden korkması için bir sebep kalmadığına seviniyordu ama unuttuğu bir şey vardı: Selçuklular'ın da artık Bizans ordusundan korkması için bir sebep kalmamıştı."

Bu kendi kendini çökertme gösterisine bir başka talihsizlik daha eklendi: Gelecek için önemli sonuçlarla dolu dini bir anlaşmazlıktı bu. 16 Temmuz 1054 günü, Hıristiyanlık, Ortodoks ve Latin olmak üzere kati şekilde ikiye bölündü. Üç papalık elçisi emin adımlarla Ayasofya'nın içine yürüdüler, kilise mensuplarından oluşan bir cemaatin şaşkın bakışları önünde Konstantinopolis patriğini aforoz ettiler. Bugün de devam etmekte olan bölünme (Aforoz 1965 yılında kaldırılmıştır), belki de kaçınılmaz bir şeydi. Roma ve Konstantinopolis kiliselerinin her biri, karışıklıklarla geçen yüzyıllar boyunca ister istemez kendi yollarına gitmişlerdi ve Batı artık, savaşçı ve kendini ortaya koyan bir ruh halindeydi. 1054 yılının o kader belirleyici gününde yeri göğü inleterek Patriği mahkum eden papalık elçilerinden biri –aynı zamanda, yüksek rütbeli bir Rum din adamına da "hastalıklı pezevenk"[13] demişti– Humbert Moyen-

11 Bu iki saltanat arasında, I. İsaakios Komnenos'un yönetiminde kısa bir reform denemesi olmuştur. Ancak, İsaakios Komnenos vakitsiz ölmüştür (zorla tahttan feragat ettirilmesinden kısa bir süre sonra). Ailesi daha sonra, Malazgirt'ten sonraki karışıklık döneminde, imparatorluğu kendi başına açtığı dertlerden kurtaracaklardır. Büyük vasileus I. Aleksios Komnenos (1081-1118), onun yeğeniydi.

12 Friendly, *Dreadful Day*, s. 97.

13 John Julius Norwich *Byzantium: The Apogee*'de (Penguin, New York, 1993, s. 320) aktarılmıştır. Birinci sınıf bir hikâye anlatıcı olan Norwich, Büyük Bölünme'yi onda alışık olmadığımız bir heyecanla anlatır (315-22); kabahati hiç tereddütsüz Latinlere yükler.

moutier'ydi. Bu Lorraineli gözü dönmüş kardinal, Yedinci Gregorius'un papalığının ruhani mafya babasıydı. Aynı papalık, ileride, bütün kralların ve prenslerin Roma'da papalık tacını taşıyan kişiye bağımlı olmasını öngören bir Avrupa vizyonunu ortaya atacaktır. Bizanslılar içinse böyle bir öneri budalacaydı, çünkü onların cismani dünya ile her şeye gücü yeten Tanrı arasında doğrudan bağlantıyı sağlayan bir *vasileus*'ları zaten vardı.

Muhakkak ki bölünme için başka gerekçeler de vardı. Bunlardan bazıları, ayine ilişkin akıl sır ermez ayrıntılardan kaynaklanıyordu (ekmek ve şarap ayininde mayalı ekmek mi kullanmalı yoksa mayasız ekmek mi, mesela). Bazı başkaları ise, Hıristiyan inancının temelinde yatan kompleks yapılardan kaynaklanıyordu. Nasıralı insan-Tanrı İsa'nın niteliği konusundaki karışıklığın, Ortodoksların monofizitlerle ilişkileri üzerinde zaten kemirici bir etkisi olmuştu; ne var ki, Hıristiyanlığın Kutsal Teslis'inin niteliğinde bir başka tuzak daha yatıyordu. Teslis'in nasıl bir mayın tarlasına dönüşebileceğinin en iyi bilinen örneği, Ariusculuk olmuştu. Vizigotlar ve başka Germen kabileleri başlangıçta hep Ariuscuydular. Bu akım, İsa'yı Baba-Tanrı'nın ebedi bir eşiti olarak değil sadece onun yarattığı bir şey olarak gördüğü için sonradan sapkın olarak nitelendirilecekti. Bundan farklı olarak, Latin kilisesi ile Ortodoks kilisesi arasındaki anlaşmazlık, Teslis'in üçüncü kişisiyle, yani Kutsal Ruh veya Parakletos ile ilgiliydi.

Kutsal Ruh'un hem Baba-Tanrı'dan hem de İsa'dan çıkması diye anılan tartışmada, Latinler'le Rumlar, iman ikrarındaki küçük ama kritik bir mesele üzerinde anlaşmazlık içindeydiler. Rumlar, amentülerinde, Kutsal Ruh'un sadece Tanrı-Baba'dan çıktığını söylüyorlardı; Latinler ise, Kutsal Ruh'un Tanrı-Baba'dan *ve* Oğul'dan çıktığını. İşte bu önemli ve Latince kelimeye getirilen basit bir sonekle ifade ediliyordu: "filio*que*". Bu Filioque tartışması, kiliseler arasındaki ilişkileri zaten uzun zamandır bulandırıyordu; özellikle, Doğu Avrupa'yı kimin Hıristiyanlaştıracağı konusundaki rekabetin doruğunda olduğu 9. yüzyılda. Her ne kadar sonunda Rumlar üstün gelip Slavları Ortodoks yapmayı başardıysalar da, filioque meselesi hiçbir zaman hallolmadı. Herhangi bir anda temcit pilavı gibi tekrar ortaya atılıp ilahiyatçıların birbirine sayıp sövmesine vesile olabilirdi. Nitekim, 1054'te olan da buydu. Ama bu sefer, ayrılma kalıcı olacaktı.

Keyfi olarak seçilmiş bir işaret yılı olan 1000 yılını izleyen dönemde değişimin eli kulağındayken, yüzyılın ortasına gelindiğinde dinlerin *içindeki* değişimlerin garip bir şekilde çakışması da işleri daha karıştırmaktaydı. Selçukluların 1055'te Bağdat'ı almalarından sonra birbiri ardına gelen Türk sul-

tanlarının yönetimi altında Sünni Ortodoksluğun olgunlaştırılması süreci başlamış olduğundan, bu fetih, sıklıkla, İslâm'ın içindeki Şii-Sünni ayrışması henüz belirginleşmemiş bir şey iken onu kemikleştiren olay olarak görülür. Artık, doktrin konusundaki anlaşmazlıklar, halife soyu üzerindeki tartışmaların önüne geçecek ve o andan itibaren geleneklerin her biri kendi yoluna giderek her biri ileride kendi içinde de tekrar tekrar bölünecektir.

Neredeyse tam aynı anda Hıristiyan dünyasında da benzer bir ayrılmanın yaşanması, gerçekten dikkate değer bir tesadüftür. 1054 yılının Büyük Bölünme'sinden sonra, Hıristiyanların birliği artık asla mümkün olmayacaktı. 13. yüzyıla gelindiğinde, Atinalı yüksek rütbeli bir Ortodoks din adamı, bölünmeden doğan düşmanlığın verdiği hırsla, Latin Hıristiyanlarının "Rum dilinin ahenk ve inceliğini anlamasının, eşeklerin lirin sesinden veya bok böceklerinin parfümün kokusundan anlamasından daha zor"[14] olduğunu yazabiliyordu. Açıkça görülüyordu ki, 1050'lerden itibaren meydana gelen bu bölünmelerin sonucu olarak, Akdeniz, her zamankinden daha hırçınlaşmış Hıristiyanlıklar ile İslâmlar arasında karşılaşmalara tanık olacaktı.

* * *

Hıristiyanlığın bölünmesi, durumu zaten nazik olan Bizans'a yardımcı olmadı tabii. Selçuklu saldırısı tehdidi ufukta kara bulutlar gibi birikmekteydi ve artık bütün Hıristiyanlığın ittifak edip Türklerle savaşması diye bir şey söz konusu olamayacaktı. Dahası, Konstantinopolis'in seçkinleri yaklaşmakta olan fırtına karşısında zaten bir şeye karar veremezken, onların dikkatini başka yöne çekecek bir çakışma daha vardı: Türklerin sel gibi doğuya akışı ile tam aynı anda, Normanlar da batıda aynı şeyi yapmaktaydılar. Bunlar, korkunç birtakım Vikinglerden oluşan bir milletti. Bugünkü kuzeybatı Fransa'da kendilerine bir düklük verilerek güya ehlileştirilmişlerdi. Ne var ki, Normanlar, bilinen huyları olduğu üzere, uslu durmaya niyetli değillerdi. 1066'da Normandiya'dan Manş Denizi'ni aşarak İngiltere'yi zapt ettiler. Normalde, bu olaya Konstantinopolis'te kimse aldırış etmezdi; alt tarafı uzaklardaki sudan bir Barbar olayı diye. Ne var ki, bu aynı Normanlar, yerden biter gibi, aniden Akdeniz'de de ortaya çıktılar. Güney İtalya'da, bu toprakları elde etmek isteyen Lombard lordları, Bizans valileri, Sicilyalı Müslüman emirler ve papalığın ve Germen imparatorlarının ajanları zaten kıyasıya kavga ediyorlardı; kargaşaya Normanlar da katıldılar; önce paralı asker, sonra da bizzat

14 Yazar, Atina metropoliti Mikael Akominatos'tur. Paul Johnson *A History of Christianity*'de aktarılmıştır (Pelican, Londra, 1980, s.184).

fatihler olarak. Garip bir tesadüfle, Selçuklular aynı anda bunun tıpkısını İran platosunda yapmaktaydılar.

Ne var ki, Normanların İtalya'ya gelişi, Selçuklu fetihlerinden önemli bir bakımdan farklıydı. Normanlarınki, kitle halinde göç etmekte olan bir göçebe kavmin değil, macera arayan bir avuç başıbozuk şövalyenin işiydi. Ve bunların içinde, adı sanı duyulmamış ama müthiş kavgacı bir aile vardı ki, cüretkarlıkta bütün ötekileri gölgede bırakacaktı. Bu aile, Normandiya'nın Cotentin yarımadasından gelen Hautevilles'lerdi.[15] 1000 yılı civarında ailenin reisi olan Tancred, iki evliliğinden on iki güçlü kuvvetli oğul (ve en azından bir kız) sahibi olmuş talihli bir adamdı, ama oğullarının geçimini sağlayıp onları beladan uzak tutacak kadar zengin olmadığı için aynı zamanda talihsizdi de. Paylarına düşen minnacık mirastan dolayı huzursuz ve Akdeniz'in etrafındaki fırsatlardan haberdar olan büyük oğulları, Atlantik Avrupa'sının sisli dünyasını terk edip güney İtalya'nın güneşli topraklarına gittiler. Orada önce başka prenslikler namına savaşıp, sonunda kendi prensliklerini kuracaklardı. İtalya'ya çok sayıda gelecek olan Hautevilles'lerden ilk gelenlerin –Guillaume Bras de Fer (Demir Kollu Guillaume), Drogon ve Humphrey– normalde ailenin ihtiras ve zafer günlüklerinde baş köşede yer almaları gerekirdi. Ne var ki, onların, Tancred'in ikinci evliliğinden olan yarım kardeşlerinin en büyüğü, Ortaçağ'ın en büyük sonradan olma hükümdarlarından biri[16] olarak hepsini gölgede bırakacaktı. Robert Guiscard, 1046 yılında otuz bir yaşındayken İtalya'ya geldiğinde hiçbir şeyi yoktu. 1085 yılında öldüğünde, papaları ve imparatorları rezil etmiş, İki Sicilya Krallığı'nın temellerini atmış (ada ve İtalyan yarımadasının güney yarısı) ve bütün Akdeniz'de bir cüretkarlık efsanesi haline gelmiş bulunuyordu.

Guiscard'ın (bu isim, "gelincik" veya "[tilki gibi] kurnaz" demek olan *wiseacre*'ın uzaktan akrabasıdır), savaş, ihanet ve sindirmeyle başardığı işler – Papa VII. Gregorius, yani Papalığın üstün egemenliğinin bu ideologu bile, Normanların kabadayılıkları karşısında onların hükümdar olarak meşruluklarını tanımak zorunda kalmıştı–, İtalyan yarımadasındaki Rum iktidarının sona ermesi demek oluyordu. Guiscard, eli kılıçlı Amazon tipli karısı Sichelgaita'nın da yardımıyla, dur durak bilmeden Bizans İmparatorluğu'ndan

15 Coutances yakınındaki Hauteville köyündendiler. Kariyerlerinin ilk yılları ne yazık ki bu kitabın kapsamının dışında kalmaktadır. Ne yazık ki diyoruz, çünkü çok renkli maceraları vardır. Bu konuda yakın tarihli mükemmel bir akademik çalışma için, G. A. Loud *The Age of Robert Guiscard*'a bakabilirsiniz (Pearson, Harlow, 2000).

16 Norwich, *Apogee*'de, Guiscard için "Jül Sezar ile Napolyon arasındaki en göz kamaştırıcı asker maceraperest" der (s. 307).

parçalar koparırken, Bizanslılar onun ilerleyişini büyülenmiş gibi seyrediyorlardı; böyle bir savaşçıyla başa çıkabilecek bir İkinci Basil'leri yoktu artık. Konstantinopolis sosyetesinin en yüksek kademesindeki yıllarını *Alexiad* adlı olağanüstü bir hatırat eserinde anlatan Bizans prensesi Anna Komnena, bu vahşi serseriye karşı hınçla karışık bir hayranlık duyuyordu. Asilzade Anna, Guiscard'ın "kimin nesi olduğu belli olmayan, küstah karakterli ve aklı kötülükten başka bir şeye işlemeyen biri"[17] olduğunu vurguladıktan sonra, yine de "muazzam cüsseli, en iri adamlardan bile iri; pembe yanaklı, sarı saçlı, geniş omuzlu, gözleri neredeyse kıvılcımlar saçan" bu adamın cazibesine kapılmaktan kendini alamaz: "Homeros'un anlattığına göre, Akhilleus bağırdığı zaman onu duyanlar koca bir kalabalığın gürlediğini sanırmış; Robert haykırdığı zaman ise, söylediklerine göre, on binlerce adam korkudan kaçıyormuş."

Robert Guiscard'ın kükremesi (sonunda Adriyatik'in öteki tarafında da Bizanslılara saldıracaktı), zaten dökülmekte olan Bizans liderliğinin Anadolu kapılarındaki karışıklıklara karşı kulaklarını sağır etmiş olabilir gerçekten. Hautevilles'ler Büyük Bölünme'de bile bir rol oynamışlardı: 1054 yılında Papa ile Monomakos arasındaki sonu felaketle biten elçi alışverişi, başlangıçta, Norman belasıyla nasıl başa çıkılacağının konuşulması için tasarlanmıştı. Üstelik, bölgede başa dert olan bir tek onlar da değildi: Bizans İmparatorluğu'nun Tuna sınırları, Basil'in ölümünden sonraki yarım yüzyılda daha tehlikeli hale gelmişti: Birtakım yeni kabileler Balkanlara akarak, kör edilmiş Bulgarların bıraktığı işi kaldığı yerden devam ettiriyorlardı.

Kısacası, Batı'da ibret verici bir parçalanma gösterisi sahnelenirken, Doğu'da da facia adım adım yaklaşmaktaydı. Türkmenler, Selçukluların onlara katılıp katılmadığına aldırış etmeksizin, Anadolu'nun uzak noktalarına kadar akınlar yapıyor, Kapadokya'nın iyice içlerinde ve ötesinde göçebe savaşçılarıyla etrafa dehşet ve korku saçıyorlardı. Türkmen çeteleri ne bulurlarsa yağma ediyorlar, taşra kentlerini kuşatıyorlar, karşı tarafın paralı askerlerini onlara daha büyük ganimetler vaat ederek ayartıyorlardı. Alparslan, eğer Tanrı'nın kendine vermiş olduğu Fatımi halifeliğini yıkmak görevini yerine getirmek istiyorsa bu vahşileri kontrol altına almak zorunda olduğunu biliyordu. Yeni *vasileus* Romanos Diogenes de, 1068 yılında tahta çıktığında, duruma el koymaya karar verdi: Şanlı ama yaralı imparatorluğunun kanamasını durdurmak zorundaydı.

---

17 Anna Comnena, *The Alexiad of Anna Comnena*, çev. E.R.A. Sewter, Penguin, Londra, 1969, s. 54.

* * *

İmparator olarak Romanus Diogenes'in seçilmesini imparatorluğun iş işten geçmeden aklını başına toplaması şeklinde yorumlamak mümkünse de, bu tahta çıkışta, Konstantinopolis'teki önderlik tarafından devlet adamlığına yaraşır, vakur müzakereler sonucunda bir karara varılması gibi bir şey aramak boşunadır. Orta Anadolu'daki Kapadokya'nın zengin bir ailesine mensup bir asker olan Romanos, Bizans'ın Sofya valisi olarak iyi hizmet vermiş, ancak, *vasileus* X. Konstantinos Dukas'a karşı bir darbe planlamasından şüphelenildiği için gözden düşmüştü.

Bu başarısız darbe teşebbüsü üzerine, yaşlı *vasileus* Konstantinos, hiçbir taht hırsızının iktidarı ailesinin elinden almasına izin vermeyeceğine ant içmişti. Konstantinos, imparatorluğun en şöhretli ailelerinden olan Dukas'lardandı. Kardeşi Ioannes'i Sezar, yani İmparator Vekili ilan etti. Onun oğullarından birinin kendisinin halefi olmasını hesaplıyordu. Böylelikle, bir hanedan kurulması sağlanacaktı. Konstantinos, 1067 yılında hastalandı. Öleceği belli olunca, mezarından da nüfuz sahibi olma planının son rötuşlarını yaptı. Toplanmış bir senatörler ve önde gelenler grubunun önünde karısı Evdoksiya Makrembolitissa'ya, bir daha hiç evlenmeyeceğine dair yemin ettirdi. Ne zaman dul kalmış bir imparatoriçe birini yatağına alsa, o adam, çoğu zaman, eninde sonunda müteveffa kocanın erkek veliahdını bertaraf edip kendisi yeni hükümdar oluyordu. O nedenle, ölüm döşeğindeki Konstantinos için, karısının, ailenin bir sürü düşmanından biriyle yatıp Dukas ailesinin ebedi iktidar şansını ortadan kaldırmaması çok önemliydi; halbuki, bir metresi vardı ve karısına hiçbir zaman bir kadın olarak yaklaşmamıştı.

Ama Evdoksiya'nın başka planları vardı. Gençti; kendisi de güçlü bir aileden geliyordu (amcası, Büyük Bölünme zamanında patrikti)[18] ve asıl önemlisi, o bir imparatoriçeydi. Bu son sıfatı ağır basmış olabilir, çünkü Evdoksiya İmparatorluğu'nun yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu görüyordu. Türklerin saldırıları, artık görmezden gelmeye imkân olmayan bir hal almaktaydı: Uzun bir felaketler zincirinin son halkası olarak, imparatorluğun en önemli kentlerinden Kapadokya'daki Kaisareia (Kayseri), Afşin adında bir Türkmen haydudu tarafından talan edilmişti. Bu kişinin tekrar

18 Bu, Mikael Keroularios'tur. Çabuk sinirlenen, birinci sınıf bir entrikacıydı. Belki de bütün Konstantinopolis patrikleri içinde en güç sahibi olmuş olan odur. Muktedir İsaakios Komnenos'un yükselişinden kısmen o sorumludur. Ne var ki, yeni *Vasileus*'u kontrol edemeyeceğini anlayınca hayal kırıklığına uğramıştır. Keroularios, sonunda bir Ege Denizi'nde bir adaya sürüldü ve 1053 yılında orada sefalet içinde öldü.

tekrar gerçekleştirdiği akınlar, inkâr edilemeyecek bir şekilde Bizans'ın ana toprağını kimsenin savunmadığı izlenimini yaratıyordu. Hatta, sivil partiden bazıları bile –halbuki ordunun kolunun kanadının kırılmasından onlar sorumluydu–, bir savaşçının çıkıp erguvani kaftanı giymesini arzu ediyorlardı. Evdoksiya da aynı fikirde olmuş olmalıdır.

Kifayetsizlik konusunda müteveffa Konstantinos'tan geri kalmayan öteki Dukas erkekleri dümeni ele almaya hazırlanmaktayken Evdoksiya, beklenmedik bir şekilde tekrar evlenmeyi düşündüğünü duyurdu. Ne var ki, bunu yapabilmesi için Konstantinopolis patriğinin onu yemininden azat edip öteki senatörleri de aynı şeyi yapmaya ikna etmesi zorunluydu. Aksi taktirde bu isteğini gerçekleştirmesine imkân ve ihtimal yoktu. Böyle bir şeyin olması ise çok zordu çünkü Patrik Ioannes Xiphilinus uzun zamandan beri Dukas hizbinin müttefikiydi. Kaldı ki, arka arkaya evlilikler yapmak Ortodoks Kilisesi'nin hiç hoş karşılamadığı bir şeydi. Ne var ki, güçlü ve ne yapacağı kestirilebilir bir adam olan Xiphilinus, bencillikten ari değildi. İmparatoriçenin maiyetinden bir hadım, Evdoksiya'nın göz koyduğu kişinin patriğin bizzat kendi erkek kardeşi olduğunu çıtlatınca, Xiphilinus anında çark etti. Hem patriklik makamına hem de imparatorluk tahtına sahip olmak hangi aileye nasip olurdu? Xiphilinus, oyununu açık etmeden, senatörlerin hepsini tek tek bir köşeye çekip konuştu ve her birini dulun yeminini geçersiz ve hükümsüz ilan etmeye ikna etti veya rüşvetle satın aldı.

İşte ondan sonra Evdoksiya baklayı ağzından çıkardı. Kendine beğendiği adamın kim olduğunu gerçekte hiçbir zaman söylemiş değildi. Patrik oyuna gelmişti. Romanos Diogenes taşradan çağrıldı ve imparatoriçenin huzuruna çıkarıldı. Bir arkadaşının yaptığı tarife göre, genç aristokrat "sadece vasıflarıyla ötekilerden üstün olmakla kalmıyordu... aynı zamanda her bakımdan hoş görünüşlü bir insandı. Geniş göğsü ve sırtı ona güzel bir görünüş kazandırıyordu. Nefes alışı bile soylu, hatta Tanrısal görünüyordu. Ötekilerden daha yakışıklı görünüyordu ve parlak gözleri de güzelliğine güzellik katıyordu." Evdoksiya'nın Romanos'a o anda aşık olup olmadığı –aynı kaynak, kadının seksten nefret ettiğini de ima eder– onunla ile birlikte mezara gitmiş bir sırdır. Ne var ki, adamı görünce "Augusta'(nın) (Evdoksiya) sınırsız bir rikkate kapıldı(ğı) ve gözlerinden yaşlar boşandı(ğı)"[19] söylenir. Romanos, şüphesiz ki, arkasından kimsenin ağlamadığı müteveffa Konstantinos'la fiziksel bakımdan tam bir tezat teşkil ediyordu. Savaşçı yetenekleri de, hımbıllaşmış Kons-

19 Her iki pasaj da Attaleiates'dendir; Friendly, *Dreadful Day*'de aktarılmışlardır (s. 152).

tantinopolis sarayının en çok ihtiyacı olan şeydi. 1068 yılının yılbaşında Evdoksiya ile Romanos evlendiler. Rumların artık yeni bir *vasileus*'u vardı.

Romanos, ne kadar istidatlı bir önder olursa olsun, kendini hiç de özenilmeyecek bir durumda buldu. Saray halkının çoğunluğu, özellikle de evlenerek ortasına düştüğü her zamankinden güçlü olan Dukas hizbi, ondan nefret ediyordu; Patrik, tabii ki feci şekilde faka bastırılmış olmasına hâlâ bozuluyordu. Romanos, kötü niyetli kayınlarını toptan tasfiyeye girişmek için yeterince güçlü bir arkaya sahip değildi (Oysa böyle bir tasfiye çok gerekliydi); Varang Muhafızları bile –hayvan gibi birtakım barbarlardı bunlar–, vazifeleri *Vasileus*'u korumak ve onun için etrafı kolaçan etmek olduğu halde, Sezar İoannes Dukas'ın tarafını tutuyorlardı. Psellos, hatıratında tahttaki yeni adamı nasıl hor gördüğünü keskin ifadelerle ortaya koyar.[20] Psellos'a göre, Romanos, "devlet adamlarına en ufak bir saygısı olmayan bir adamdı; kimseye akıl danışmaz, imparatorların onulmaz hastalığı olduğu üzere– tavsiyelere kulak asmaz, burnunun dikine giderdi ve bu istisnasız her durumda böyleydi. Ben, kendi adıma, felsefenin yüceltti̇ği Tanrı adına yemin ederim ki, onu ihtiraslarından döndürmek için çok uğraştım."

1068 ve 1069 yıllarının sefer mevsimleri enerjik bir Romanos'a tanık oldu; maaşları düzensiz ödenen, derme çatma, ama yine de öldürücü bir güç olan paralı askerlerinin başında, bütün Anadolu'yu dolaşıp savaşa tutuşacak Türk aradı. Alparslan, Türkmen Afşin'i dizginlemeyi başardıktan sonra, bir dizi sınır kalesini fethederek doğudan yapılacak akınlara Selçukluların resmî iznini vermişti. Alparslan ve adamları, Ermenistan'ın başkenti Ani'yi vahşice yağmaladılar, şehrin onlarca kilisesini yakıp yıktılar, bütün şehir halkını ya öldürdüler ya da köle olarak satmak üzere yanlarında götürdüler. Bu yıllarda, özellikle Edessa (bugünkü Urfa) olmak üzere başka sınır kentlerinde de küçük çaplı çarpışmalar oldu. Meydana gelen bazı ufak tefek muharebelerde, Romanos hep Selçuklu akıncılarına karşı üstün geldi. *Vasileus*, ordusunun kronik hastalığı olan firarlara rağmen, ilerleme kaydettiği iddiasında bulunabilirdi.

Ne var ki, Konstantinopolis'tekiler meseleye bu kadar olumlu bakmıyorlardı. Norman Guiscard İtalya'daki Bizans topraklarını bir bir alırken, Romanos ters tarafa bakıyordu imparatoru eleştirenlere göre. Romanos'un

---

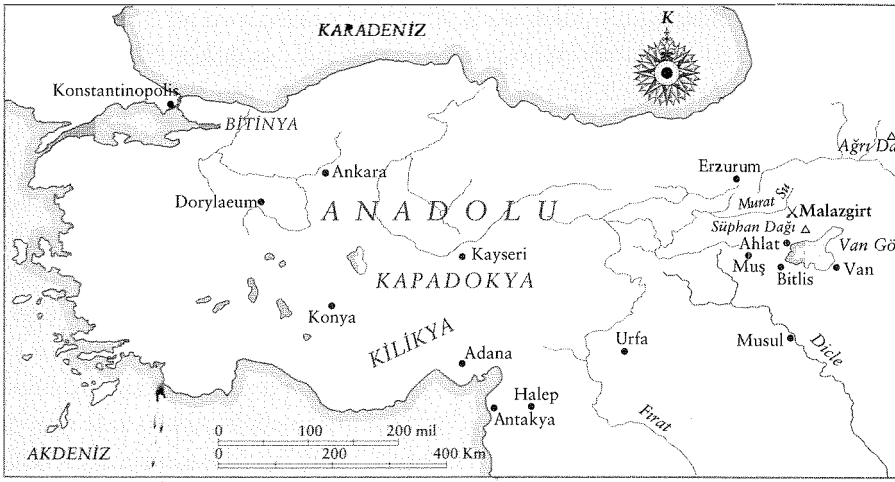
20 Bkz. Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers*, s. 352. Hiç utangaçlığı olmayan Psellos, Romanos hakkındaki sözlerine şöyle devam eder: "Edebiyatla ilgili bütün konularda benden geri olduğunu kabul ederdi (burada, bilimler demek istiyorum), ama askeri strateji söz konusu olduğunda, beni geçmeyi hırs edinmişti. Benim askeri taktikler biliminden iyi anladığımı bilmesi, onu bana karşı yalnız hayranlığa değil, kıskançlığa da sevk ediyordu. Elinden geldiği kadar dediklerime karşı çıkar, bu tür tartışmalarda bana üstün gelmeye çalışırdı."

Anadolu'daki uzun yürüyüşleri de kedi-fare oyunundan başka bir şey değildi, zira düşmanın esas birliklerine asla yaklaşılmıyordu. Onların deyişine göre, Romanos mağrur ve yeteneksizdi; daha da kötüsü, herkesi yoksullaştırmayı kafasına koymuştu. Romanos, parayla tutulmuş askerlerine maaş ödemek zorunda olduğundan, büyük miktarlarda paraya ihtiyaç duyuyordu ve bu para, Kilise ve soylu sınıfından silah zoruyla koparılmıştı. Gerçi, Kilise ve soylu sınıfı da, bu parayı son yarım asırda birbiri ardına gelen imparatorların göz yummasıyla yaptığı yolsuzluklardan biriktirdiği muazzam servetin sadece bir kısmından vazgeçerek ödüyordu, o başka.

Romanos, bütün 1070 yılı boyunca Konstantinopolis'te kalıp büyük saldırısı için hazırlıklarını yaptı ve hiç şüphesiz, sevmeyenlerinin onu yerinden edebilecek örgütlü bir kuvvet haline gelmesini önlemeye çalıştı. Sonunda, 1071 yılında, Türklere karşı kati sonucu alacak hamlesini yapmaya hazır olduğunda, yokluğunda başkentte kuyusunu kazmaya çalışacaklara karşı yarı rehine yarı sigorta olarak Dukas'lardan birini yanına almaya özen gösterdi. Andronikos Dukas'a, ordunun artçı birliklerinin kumandası verildi. Bu görev onu, *vasileus*'un geniş sırtını görecek bir pozisyona yerleştiriyordu. Kader belirleyici bir seçimdi bu.

İlginçtir ki, aslında bu final seferine hiç gerek kalmayabilirdi. Alparslan ile Romanos arasında deneme mahiyetinde barış yoklayıcıları gidip gelmişti ve şayet taraflar Ermenistan'ın herkese uyan bir paylaşımı üzerinde anlaşsalardı, her ikisi de sınırlarını güvencede hissedebilecekti. Ama Sultan, Bizans ordusunun ne kadar zayıf olduğunu görmüş Türkmenleri bu sınırların içinde tutabilir miydi o başka mesele. Veya sarayda etrafı düşmanlarla çevrili Romanos, Ermenistan'ın bir kısmını düşmana bıraktıktan sonra yerinde kalabilir miydi, o da kesin olmaktan uzaktır (Ermenistan İkinci Basil tarafından ele geçirildikten sonra imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olmuş, ancak, İkinci Basil'den sonra gelen imparatorlar ülkenin harap olması için adeta ellerinden geleni yapmışlardı). Her ne ise; neticede barışçı bir çözümün savunulabilirliği ne olursa olsun, iki lider de o çözüme yanaşmadı.

1071 Mart'ında, *vasileus*, sayıları 60.000 ile 100.000 arasında tahmin edilen büyük bir kuvveti doğuya doğru yürüyüşe geçmek üzere Boğaziçi'nin öbür tarafına geçirdi. Her türden insanın bulunduğu bir kitleydi bu. Bizans'ın düzenli ordusunun kalıntılarından çırpıştırılmış yerli askerlerden oluşan birliklerin yanı sıra, birtakım paralı asker sürüleri de safları dolduruyordu: Franklar, Almanlar, Normanlar, Ermeniler, Peçenekler (Balkan sınır boylarından gelen bir Türk kavmi) ve evlere şenlik bir sadakat kavramına sahip,

Selçuklu olmayan çeşitli Türkler. Birliklerin güvenilmezliği yetmiyormuş gibi, Komutanların Romanos'a bağlılıkları da şüpheliydi; bunların bazıları, saf dışı bırakılmış Dukas ailesine yakınlık duyan insanlardı.

Buna karşılık, Alparslan'ın böyle akut sorunları yoktu. Fatımilerin Mısır'ına, yağma bakımından çok bereketli olacağı umulan bir saldırı planlamaktaydı. Selçuklular, Kuzey İran'da asker topladıktan sonra, batı Ermenistan'dan geçtiler, o arada Malazgirt'i ve Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki bir ileri karakol olan Ahlat'ı aldılar, oradan hızla güney batıya yönelip yukarı Mezopotamya'ya girdiler. Alparslan, Bizanslıların daha önceki seferlerde ordugah kurmuş oldukları sınır kentlerini (Urfa, Halep, Antakya) zapt etti veya haraç karşılığı bıraktı. Kısacası, asıl planını gerçekleştirmeden önce biraz ev temizliği yapıyordu –yani, sakin bir sınır bölgesindeki savunmalarını pekiştiriyordu– ondan sonra, ordusuyla güneye yönelip Mısır'ın Şii sapkınlarıyla muharebe edecekti. Öyle görünüyor ki, 1071 yılının baharında Boğaziçi'nden doğuya doğru hantal adımlarla ilerlemekte olan büyük ordudan haberi yoktu.

Romanos ağır aksak ilerliyordu. Dağlık Orta Anadolu'dan geçerken zorla ilave asker toplama gayretleri ancak bir ölçüde başarılı olmuştu. Ayrıca, ordusu birtakım tehlikeli huzursuzluk belirtileri gösteriyordu. Doğuya doğru yavaş yavaş yürüyüş esnasında ufak tefek isyanlar baş göstermişti. Daha da endişe verici olanı, komutanın kendisinin ruh haliydi. Dostu ve silah arkadaşı Mikhael Attaleiates –Romanos'u erkek güzelliğinin doruğu olarak tarif eden hatırat yazarı–, vasileus'un ne yapacağı belli olmayan bir adam hali-

ne gelmiş olmasından, doğuştan gelen öz güveninin kendini beğenmişlik ve etrafına karşı soğukluğa dönüşmesinden yakınır; "artık kendi ordusuna yabancı bir insan haline gelmeye başlamıştı; kendine ayrı kamp kurduruyor, kaldığı yerleri daha gösterişli yaptırıyordu."[21]

Erzurum'da, 1071 yılının Haziran veya Temmuz ayında, bir savaş konseyi toplandı. Türkler'in uzaktaki Antakya hisarı önünde zor durumda olduğu haberi geldi. Öyleyse, Erzurum'un güney ve doğusundaki topraklar zapt edilmeye hazır bekliyor olmalıydı. Romanos, en az iki komutanının; Nikeforos Bryennios ve Joseph Tarchaniotes'in sözünü dinlemeyerek, ordusunu ikiye bölmeye karar verdi. Kendisi, sefer kuvvetinin yarısıyla Malazgirt'e yürüyecekti; Tarchaniotes ile bir Norman maceraperesti olan Roussel de Bailleul de, ordunun öteki yarısını alıp Van Gölü kıyısındaki Ahlat'ı zapt edeceklerdi. Daha sonra iki ordu tekrar birleşerek harekata devam edecek, belki de Selçuklu topraklarının daha içlerine kadar ilerleyeceklerdi.

Alparslan'ın büyük Rum ordusunun istihbaratını ilk defa ne zaman aldığı bilinmez. Ama, Antakya kuşatmasını kaldırıp, güneye doğru fetih planlarını da terk ederek kuzeyde bekleyen acil tehditle uğraşmak üzere aceleyle gerisin geri döndüğünü biliyoruz. Karısını, yanına İranlı yetenekli veziri Nizamülmülk'ü de katarak önden gönderdi. Hızla Azerbaycan'a geri dönecekler, yaklaşmakta olan çatışma için daha fazla atlı asker toplayacaklardı. Ağustos'un başlarına gelindiğinde, Selçuklular, Van kentinin yakınlarında bir yerde toplanmış bulunuyorlardı. Alparslan ve kuvvetleri, büyük bir ihtimalle, gölün güney kıyısından dolaşmışlar –o zaman, Akdamar adasındaki manastırlarında oturan Ermeni keşişlerin görüş mesafesinden geçmiş olmalıdırlar–, gölün en batı ucunu dönüp Malazgirt'e yönelmişlerdi. Bu en iyi ihtimalle varsayımsal diyebileceğimiz güzergah, (koca bir) Bizans ordusunun Tarchaniotes ile Roussel'in emrindeki yarısının nasıl olup da ortadan kayboluverdiğine bir açıklama arayan tarihçilerce desteklenmektedir.

Firarın sebebine dair bir görüş birliği veya kati bir cevap yoktur.[22] Tarchaniotes istidatlı bir generaldi; Roussel de etrafına korku salan bir önder. Sebep korkaklık olamaz. Ya Alparslan tarafından yenildiler –olaydan yüzyıllar sonra yazan Müslüman vakanüvislerin tercih ettiği teori budur– ya da, ihanetten, itaatsizlikten veya sadece komutanlarının taktiklerinden illallah dedikleri için, kendi istekleriyle savaşı terk ettiler. En güvenilir kaynaklarımız –

21 A.Friendly, *Dreadful Day*'de aktarılmıştır (s. 168). Psellos ve Scylitzes de bu suçlamaları tekrarlarlar.

22 Bu hayret verici olay hakkındaki bütün tartışmalar içinde, Friendly'nin *Dreadful Day*'deki tartışma bence, en net ve en rahat anlaşılır olanıdır (s. 175-177).

görgü tanığı Attaleiates ve olaylardan bir iki kuşak sonra yazmış Bizanslı ve Ermeni hatırat yazarları–, herhangi bir muharebeden bahsetmezler; sadece, bu ani kaçışın nedenleri üzerinde hemfikir değillerdir. Ne var ki, hepsinin mutabık olduğu nokta, olanları Romanos'a kimsenin haber vermediğidir. Hiçbir ulak kuzeye dörtnala at sürüp ona, ordusunun büyük bir kısmının şu anda Anadolu üzerinden koşa koşa geri dönmekte olduğunu söylememiştir. İmparatorluğun kaynaklarını zorlayarak bütün bir yıl boyunca bin bir emekle bir araya getirdiği muazzam kuvvetin yarısı, göz açıp kapayıncaya kadar yarıya inmişti. *Vasileus*, zaten savunması zayıf olan Malazgirt'i geri alıp orada kansız zaferini kutlarken, atla bir günlük mesafede olan Ahlat'ın hâlâ Türklerin elinde olduğunu bilmiyordu. Kimse Ahlat'ı almaya çalışmamıştı ki! Alparslan'ın kumandasında on binlerce atlının tepelerde yerlerini almış, Malazgirt ovasını gözlemekte olduklarını da bilmiyordu. Türkler bekliyordu.

* * *

Büyük muharebeler tek bir hamlede milletler yaratmaz veya ortadan kaldırmaz. Ama, o muharebelerin sonrası, muazzam değişimlerin meydana gelmesi için gerekli şartları hazırlar. Malazgirt'te olan da budur. 1071 yılının o Ağustos günü[23] Ermenistan'ın uzak bir köşesinde meydana gelen olay, kuzeydoğu Akdeniz'i kati şekilde değiştirecek bir insanlar ve fikirler hareketini başlatmıştır. Hıristiyanlık o bölgede artık, yavaş yavaş ama kesin bir şekilde, İslâm'ın önünde gerileyecek, Anadolu'nun yerli halkları, yüzyıllar alacak bir süreçte kimlik değiştireceklerdir.[24] Tabii ki bunların hiçbirini savaşan tarafların öngörmesine imkân yoktu. Onlar için, anlık kaygılarından ötesi yoktu ve bu da yeterince büyük dertti zaten.

Romanos, garip raporlar almaya başladı: Birtakım atlı Türk akıncıları, Malazgirt'in güneyindeki ovada erzak aramaya çıkan birliklerini taciz ediyordu. Normalde Türkler beklenmedik anlarda ve aniden saldırmayı tercih ederler, vurduktan sonra hızla kaçarlardı. Ancak, bu yeni gelenler alışılmadık bir

---

23 Her zaman olduğu gibi, tam tarih konusunda anlaşmazlık vardır. Muharebenin 1071 yılının Ağustos ayında bir Cuma günü meydana geldiği bilinmektedir. Avrupalı tarihçiler, ayın on dokuzunu doğru tarih kabul etme eğilimi gösterirler; Türk tarihçiler ise, ayın yirmi altısına daha yakındır. Friendly, *Dreadful Day*'de, ortaya atılan farklı tarihleri uzun uzun tartıştıktan sonra (178) Türklere hak vermekte karar kılar. Attaleiates'ten alınan anlamlı bir pasaja göre, muharebeden hemen önceki gecelerden birinde ay yoktu. Eğer, Attaleiates'in bundan kastı ayın bulutlarla kapanmış olması değilse, mantıken, ayın yirmi altısının doğru tarih olması gerekir, çünkü o ayın yeni ayının tarihi buna uymaktadır.

24 Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*'de, bunun derece derece ve azar azar gerçekleşmiş bir süreç olduğunu göstermektedir.

Van Gölü, Ahdamar Adası'ndaki Ermeni kilisesi, kuzeydeki Süphan Dağı'na bakıyor.

korkusuzluk kazanmış görünüyorlardı. Hem bu bilgilerden hem de Tarchaniotes, Roussel ve onların ordusundan hiçbir haber alamamış olmasından dolayı ne yapacağını şaşırmış olan Romanos, Nikeforos Bryennios'u çağırttı ve yanına küçük bir kuvvet alarak durumu araştırmasını emretti;[25] ondan sonra da, ordunun Ahlat'ın elli kilometre güneyinde olduğu sanılan öteki yarısıyla buluşacaktı. Daha doğrusu, Romanos öyle umuyordu.Bryennios, tepelere ulaşabilmesinden çok önce, durumun ciddi olduğunu gördü. Düşman, azımsanacak gibi değildi. Şiddetli bir kapışmadan sonra Bryennios takviye istedi. Romanos bunun üzerine, dost düşman bütün vakanüvislerin hemfikir olduğu müstebitliğini sergileyerek, generalini herkesin içinde korkaklıkla suçlayıp azarladı. İşler bu durumdayken, sahneye bir Ermeni komutan olan Basilacius çıktı. Romanos'u yanlış düşüncesinde destekledi ve tepelerdeki bu tacizcilerin zavallı bir yağmacı Türkmen çetesinden başka bir şey olmadığını kanıtlayacağına yemin etti. Kahraman Basilacius, yanına kendisi gibi düşünen savaşçılardan oluşan küçük bir grup alarak ordugahtan hızla ayrıldı; tepelerdeki esrarengiz atlılar, önlerinde geri çekilerek Bryennios'un komutasındaki büyük kuvvetten

25 Ben, muharebenin kendisinin yeniden canlandırılmasında esas olarak, Friendly, Norwich ve Vryonis vasıtasıyla Attaleiates, Bryennios ve Scylitzes'ten yararlandım.

gitgide daha fazla uzaklaşmalarını sağladılar. Artık tam anlamıyla yapayalnız kaldıklarında, binlerce Selçuklu saklandıkları yerlerden çıkıp Basilacius ve onun tez canlı arkadaşlarını kuşattılar. Hemen hemen hepsi öldürüldü.

Bozgunun haberleri Malazgirt'e ulaştığında, Romanos, Bryennios'a, ordunun bütün sol kanadını alarak gidip neler olup bittiğini öğrenmesini emretti. General elinden geleni yaptı, ama kısa süre sonra, sayıca kendisinden çok üstün bir kuvvet tarafından geri püskürtüldü. Söylediği doğru çıkmıştı: Bunlar tepelerde saklanan bir avuç akıncı değil, Sultan'ın ordusunun ana gücü, Selçuklu savaşçı süvarilerinin en seçkin birlikleriydiler. At sırtında büyümüş, kompozit yaylarıyla[26] inanılmaz bir sürat ve isabetle ok atma yetenekleriyle tanınmış Türkler, Bizanslıların pozisyonunun güneyindeki tepelere yığılmıştılar. Bryennios, kavramanca savaşarak geri çekilme gerçekleştirdikten sonra, sırtına saplanmış iki ok ve omzunda bir yarayla Malazgirt'e döndü.

İzleyen aysız gece, Bizanslılar için dehşet doluydu. Türk paralı askerlerinden bazıları, Malazgirt hisarının surları dışında gafil avlanmışlardı. Selçuklu pususundan kaçarak aceleyle hisara girerlerken, dostu düşmandan ayırmak zordu. Karanlık gece, dört bir yandan gelen bağrışmalar ve alarm çığlıklarıyla hareketlendi: Gölge halinde görülebilen birtakım atlılar, ordugahı çevreleyen kazıklı savunma çitinin etrafında hızla dönüyor, içeride birbirine sokulmuş askerlerin üzerine alevli oklar fırlatıyorlardı. Korkunç söylentiler dolaşıyordu: Düşman bir kapıdan girmeyi başarmıştı; kale düşmüştü; Türk paralı askerlerin büyük kısmı öbür tarafa geçmişti. Gün ağardığında, bu sonuncu söylentinin doğru olduğu anlaşılacaktı.

Şafağın sökmesinden biraz sonra, Romanos'un çadırına bir elçi heyeti geldi. Bunlar, bizzat Abbasi Halifesi tarafından gönderilmiş elçilerdi ama bu işte Alparslan'ın parmağının olmamasına imkân yoktur. Elçiler, *Vasileus*'un önünde zorla yüzü koyun yere yatırıldıktan sonra üstlerini başlarını silkeleyip Bizans İmparatorluğu'na bir barış antlaşması teklif ettiler. Romanos, kabul edilemeyecek şartlar öne sürerek teklifi geri çevirdi. Koskoca bir ordu toplayıp ta Ermenistan içlerine kadar gelmişti ve tam kaçak düşman nihayet elinin uzanabileceği bir yere gelmişken, hem de her an bozulabilecek ufacık bir kalıcı ateşkes vaadi karşılığında, savaştan çekilirse, Konstantinopolis'teki entrikacıların ekmeğine yağ sürmüş olacağını biliyordu. Romanos'u Abbasi elçile-

26 Tek bir ahşap parçadan yapılan yaydan farklı olarak birden fazla malzemeden yapıldığı için kompozit. Göçebelerin kullandığı türde, ortadaki ahşap çubuğun arkası kirişle kaplıdır; iç kısmında da davar boynuzundan bir kat vardır. Böylece, yay, germe ve sıkıştırmaya karşı daha dirençli olur. Kısacası, kompozit yay, daha iyi bir silahtı. Kompozit yayın üstünlükleri hakkında bir tartışma için, bkz. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, s. 21-23.

rini terslemeye sevk eden savaşçı gururu muydu yoksa siyasi hesap mıydı, onu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Ama, böyle yapmakla, Türklerle savaşmayı seçmiş oluyordu.

Malazgirt'teki ordugahta ayin düzenlendi. Kutsal ikonalar, kendilerini çatışmaya hazırlayan tahminen otuz bin civarındaki piyade ve atlı askerlerin göreceği bir şekilde dolaştırıldı; Hıristiyanlık görevlerini hatırlatmalarla Selçuklu sürülerini ezme nutukları birbirini izledi. Az ötelerinde, tepelerde, Alparslan da atından inip takipçilerine ateşli bir söylev verdi. Konuşmada yer alan ifadeler olayları sonradan kaleme alan Müslüman vakanüvislerin hayal ürünleri olabilse de, dile getirilen duygular anlamlıdır:

> Ya muzaffer olur, gayeme ulaşırım; ya şehit olarak Cennet'e giderim. Sizlerden beni takip etmeyi tercih edenler takip etsin. Ayrılmayı tercih edenler gitsinler. Burada emreden sultan ve emredilen asker yoktur. Zira bugün ben de ancak sizlerden biriyim, sizlerle birlikte savaşan gaziyim. Beni takip edenler ve nefislerini Yüce Allah'a adayanlardan şehit olanlar Cennet'e, sağ kalanlar ise ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları Ahiret'te ateş; dünyada da alçaklık beklemektedir.[27]

Ermenistan'ın zaten elek gibi olan sınırları üzerinde bir çekişme olarak başlayan olay, artık bir Cihat boyutu da kazanmıştı; en azından, muharebe hakkında sonradan yazılan destanlarda. Nasıl Hıristiyan yazarlar Roncesvalles'deki Roland'ı geride kalıp Baskların tuzağına düşen bir askerden Müslümanların şehit ettiği bir azize dönüştürdülerse, İslâm tarihçileri de Alparslan için aynı el çabukluğunu yaparak, komşu imparatorluğa karşı kendini güvenceye almaktan başka bir şeyi pek düşünmeyen bir sultanı, kafirlere cihat açmış bir kutsal savaşçıya çevirmişlerdir. Bu hem önemlidir hem de değildir: Alparslan'ın iç dünyası her ne olursa olsun, arkasında bıraktığı miras Küçük Asya'nın Müslümanlaşması olacaktır.

---

27 Mehmet Altay Köymen, "The Importance of the Malazgirt Victory with Special Reference to Iran and Turkey", *Journal of the Regional Cultural Institute*, (Ankara) 5, no. 1 (1972), 9'da aktarılmış, Friendly tarafından *Dreadful Day*'de (163) bölüm girişinde alıntı olarak kullanılmıştır. Vryonis, Alparslan'ın savunma savaşı veren bir sultandan hücumlarını sürdüren bir mücahide dönüştürülmesi konusunda, Malazgirt Muharebesi'nin Müslüman tarih yazımında bir dönüm noktası teşkil ettiğine dikkat çeker. Bu sonradan yazılmış tarihlerin birçoğu, Haçlılar Suriye ve Filistin'e ordugah kurmuşken kaleme alınmış olduğundan, böyle bir dönüştürme anlaşılabilir. Bkz. Speros Vryonis, Jr., "A Personal History of the History of the Battle of Manzikert", *Byzantine Asia Minor (Sixth/Twelfth Centuries)*, Atina, 1998, s. 226-44.

Romanos, adamlarını muhtemelen dört veya beş sıra halinde uzun, düz bir çizgi halinde düzenleyip Malazgirt'in güneyindeki ovanın içlerine doğru yürüyüşe geçirdi. Kendisi ortaya kumanda ediyordu; Bryennios solu, Kapadokyalı bir general olan Alyattes de sağı almıştı. Kuyruklarında, epeyce bir mesafe geride, Anadolu'nun büyük toprak sahiplerinin özel orduları geliyordu. Başlarında, Andronikos Dukas vardı. Bunlar, durum icap ettirdiğinde mücadeleye girmeye hazır bir artçı birlik işlevi görüyorlardı. Bu muazzam Bizans ordusu, gücünün yarısıyla bile, ağır zırhları ve yetenekli komutanlarıyla, görenin dudağını uçuklatacak cinsten bir manzara teşkil etmiş olmalıdır.

Nitekim, Türkler de korkmuş görünüyorlardı. Bütün sabah ve öğleden sonra boyunca, karşı konulmaz bir şekilde ilerleyen Rum buldozeri karşısında sürekli gerilediler. Türk kuvvetleri, hilal şeklinde çekiliyorlardı –nitekim, çok geçmeden bu şekli İslâm ikonografisine miras bırakacaklardır–.[28] Ne var ki, hilalin sivri uçlarındaki Selçuklular hiçbir korku emaresi göstermiyorlardı. Atlıları, bütün gün boyunca göçebelerin ok ve yaydaki virtüözlüklerini sergilediler; Rum hatlarının uçlarını taciz ettiler, çileden çıkmış düşman askerlerini kendilerine bu zulmü edenleri cezalandırmak için gruplar halinde saflarından koparak üzerlerine gelmeye kışkırttılar. Türkler, ondan sonra, ovayı halka gibi çevreleyen yan tepelere kaçıyorlar ama bir yandan arkalarına ok yağdırmaktan geri kalmıyorlardı –bu müthiş omzun üzerinden ok atma becerileri[29] ile ileride meşhur olacaklardır– ve böylece zaten sinirden çıldırmış takipçilerini daha da tahrik ederek kendilerine daha fazla yaklaşmalarını sağlıyorlardı. Rumlar, bir kere ana birliklerinden uzaklaşıp tepelik arazide gözden kayboldular mı kendilerini yalıtılmış halde buluyorlar ve onlar için kurulmuş öldürücü pusulara düşüyorlardı. Kanatlardaki süvari birlikleri bu zehirli yemi tekrar tekrar ısırıp yekpare ordu kütlesinden kopuyor, sonra da ilelebet ortadan kalkıyorlardı. Ama her şeye rağmen ilerleyiş devam ediyordu.

---

28 Genel olarak, hilali ve belki de hilal ile yıldızı, İslâm'a verenin Türkler olduğu kabul edilmektedir. Tabii ki buna karşı çıkanlar da vardır. Bunlardan bir kısmı, hilalin, Arabistan'daki bir İslâm-öncesi ay kültünün sembolü olduğunu öne sürer; bazıları, Peygamber'in ilk vahyin inmesinden kısa bir süre önce gökyüzünde ayla yıldızı bir arada görmüş olduğunu iddia eder; bazı başkaları da, bu konudaki bir sürü ezoterik teoriden birini veya ötekini savunurlar. Kesin olan, Türk boylarının bu şekli Ortaçağ'ın en erken döneminde kullanmış oldukları ve Osmanlıların onu hem kendi imparatorluklarının hem de İslâm'ın sembolü haline getirdikleridir. İlk kez Orta Avrupa'da yapılmaya başlanan hilal şeklindeki Croissant (Ay Çöreği) adı verilen çöreğin, Osmanlıların Viyana kapılarından püskürtüldüğü zamanlardan kaldığı söylenir. Ama bu da uydurma olabilir.

29 Eski Romalılar buna, doğudaki usta okçu düşmanlarından dolayı "Part atışı" derlerdi. (Bazıları, İngilizce "parting shot" tabirinin bundan geldiğini söylüyor ama ben bunun biraz zorlama olduğunu düşünüyorum.)

Bizans hattının Romanos'un kumandasındaki orta kısmında bir damla kan bile akmamıştı; hatta düşmanın menziline dahi girmemişlerdi; ama yine de kararlı bir şekilde ilerlemeye devam ediyorlardı.

Bu büyük kuvvet ovanın güneyden yüksek tepelerle sınırlanan nihayetine yaklaştıkça, Romanos gölgelerinin uzamakta olduğunu fark etti. Batıya şöyle bir göz atması, ordugahın güvenliğinden bu kadar uzaklaşmış askerler için güneşin tehlikeli bir şekilde alçalmış olduğunu anlamasına yetti. Savaşı başka bir güne bırakmaları gerekecekti. *Vasileus*, imparatorluk sancaklarının ters çevrilmesini emretti. Bu, düzenli ricat işaretiydi.

Alparslan bütün gün bu anı beklemişti. Hücum emrini verdi. Ordusunun hilalin kabarık göbeğinde bulunan ana kuvveti olduğu yerde dönüp son sürat Bizans askerlerine doğru hücuma kalktı. Bizans askerleri, o sırada, stepten gerisin geri dönmek üzere arkalarını dönmüş bulunuyorlardı. Tepelerden binlerce ok yaylı süvari aktı; yağdırdıkları oklar bulut gibi iniyordu. Daha kuzeyde, muharebe meydanının her iki tarafındaki engebeli arazideki gizlenme yerlerinden taze akıncı birlikleri fırladılar ve Bizanslıların Malazgirt'e dönüş yolunu kesmek için dörtnala kalktılar. Ortada buluşup, kendilerini bir anda dört yandan kuşatılmış buldukları için şaşkına dönmüş olan Rumlara yöneldiler.

İşte bu an, tam, Bizans'ın artçı kuvvetinin yardıma koşması, ana kuvvet ile arasındaki Türk kuvvetlerinden oluşan perdeyi yırtıp orduyu kurtarması gereken andı. Ama böyle bir şey asla olmadı. Onun yerine, Andronikos Dukas, Romanos'un öldürülmüş olduğu söylentisini yaydı. Güya, imparatorluk sancaklarının ters çevrilmesinin anlamı buydu. Ordudaki çok sayıda paralı asker, olup bitenden habersiz, yalana inandı. Geçmiş yarım yüzyılın saray entrikaları, en hain, en yıkıcı ifadesini sonunda batı Ermenistan'daki bu stepte bulmuştu. Artçı birlikler Malazgirt'e ve ötesine doğru geri çekilir, komutanları, Romanos'a yaptıkları kalleşlikten dolayı şüphesiz kıs kıs gülerken, kuşatılmış Bizans ordusu panik içinde dağıldı, herkes canının derdine düştü. İzleyen kargaşada, öfkeden kudurmuş Romanos'un haykırışları o patırtıda duyulmadı bile. Görgü şahidi Attaleiates, sahneyi şöyle anlatır:

> Sanki deprem olmuştu: Bağırış çağırışlar, ter, korkuyla kaçışmalar, toz duman ve en kötüsü, bizi dört bir yandan kuşatmış, etrafımızda dönen binlerce Türk süvarisi. Herkes, hızına, kararlılığına ve dayanıklılığına göre, kaçıp canını kurtarmaya bakıyordu. Düşman kaçanların peşine düştü, bazılarını öldürdü, bazılarını esir aldı, bazılarını da atlarının toynakları altında ezdi. Ağıtlara sığmayacak, dövünmelerle anlatılamayacak kadar trajik bir man-

> zaraydı. Bütün bir imparatorluk ordusunun kaçtığını, cani ve insanlık dışı barbarlar tarafından yenilmiş ve kovalanmakta olduğunu; İmparatorun savunmasız bir halde ve aynı barbarlar tarafından, üstelik daha fazlasıyla, kuşatılmış olduğunu; imparatorluk çadırlarının, imparatorluğun askeri gücünün ve egemenliğinin sembollerinin bu insanların eline geçtiğini; bütün bir Roma devletinin tepetaklak olduğunu ve İmparatorluğun kendisinin çökmenin eşiğinde olduğunu görmekten daha acı ne olabilir?[30]

Kana susamışlıklar tatmin edildikten sonra, hayatta kalan birkaç yüz şanslı, esir alındı ve bütün gece muhafaza altında tutuldu; onlar tutsak edilmiş beklerken, yaralı silah arkadaşları, yerlerde can çekişiyor, silah ve zırh arayan leş avcılarının bir kama darbesiyle öldürülmeyi bekliyorlardı. Bizanslıların Malazgirt'teki artık imparatorsuz ordugahındaki bütün değerli eşyalar yağma edildi. Ertesi sabahın bir saatinde, bir köle tüccarı, Alparslan'ın huzuruna yaralı bir savaşçı getirdi ve esirinin Rum kayserinden başkası olmadığını iddia etti. Ona inanmayan Sultan, birkaç gün önceki, faciayla sonuçlanan çıkıştan sonra esir alınan Bizanslı süvari komutanı *Basilacius*'u huzuruna getirtti. Ermeni komutan, *vasileus*'unu görünce bir çığlık attı ve dizleri üzerine çöktü. Herhalde işte o anda bir farkına varış anı yaşanmış; Sultan ile *Vasileus*, Türk ile Rum, Müslüman ile Hıristiyan, birbirinin gözlerinin içine bakmıştır. Alparslan, at kılından tuğu elinde, IV. Romanos Diogenes'e yere kapanmasını emretti.

* ❊ *

Bozkır, Malazgirt'in anıtsal Anadolu'ya Açılan Kapı'sının güney ve doğusunda, Van Gölü'nün kuzey kıyısında doruğu karlı 4.058 metrelik ulu bir volkanik dağ olan Süphan Dağı'nın yamaçlarına kadar uzanır. Birkaç atlı adam, sanki geçmişten gelen ziyaretçiler gibi, yukarı doğru meyilli toprağın üzerinde zar zor ilerlemektedir. Enginlere uzanan göze görünmez dalgalı toprakların içinde zaman zaman kaybolmakta, izleyen ilk yumuşak yokuşu tırmanırken, önce poşuları sonra kendileri tekrar ortaya çıkmaktadır. Biniciler, keskin siluetler halinde sırt boyunca atlarını tırıs koşturmakta, sonra tümüyle ortadan kaybolmaktadırlar. Gökyüzü, cırtlak bir mavidir; ara sıra geçen bir arabanın kaldırdığı toz bulutu dışında havada hiçbir kımıltı yoktur.

Güneydoğu yönünde on kilometre ötede tepeler başlar. Bunlar, şiddetli yerkabuğu olaylarının ürünü, büyük bir hilal oluştururlar. Yamaçları ağaçsız, düzensizdir; öğle vaktinin sessizliğinde kaskatı sarı otları kımıldamadan

30 Attaleiates; Norwich, *Apogee*'de aktarılmıştır, s. 352-53.

durur. Manzara, gizli geçitler ve dipsiz vadilerden oluşan bir labirente dönüşür; pusu kurmak için ideal arazi tipidir bu. Tepenin ovayla birleştiği noktadaki bir arazi kıvrımında, kendi başına bir Kürt köyü durur; briketten yapılmış, üzeri oluklu saclarla örtülü, birbirine sokulmuş kutu gibi evlerdir bunlar. Köyün yirmi kadar evinin çoğunun arkasında yüksek gübre yığınları durur; bunlar, karakış gelince yakıt olarak kullanılmak üzere kurutulan tezeklerdir. Köyün muhtarı, nefes nefese tepeye tırmanıyor: Köyünün yukarısında bekleyen bu davetsiz misafirlerin ne aradığını öğrenmek için. Bu yabancıların neden tepesinin üzerinden Malazgirt ovasını seyrettiklerini öğrenince, gün görmüş yüzü mutlulukla kırışıyor; gülümseyince altın dişleri görünüyor. Amatörlerin yaptığı kazılardan bahsediyor (herkes burada Alparslan'ın hazinesini aramış) ve kimsenin dişe dokunur bir şey bulamadığını anlatıyor. Ne yazık ki bize söyleyecek bir şeyi yok. Muharebenin nerede meydana geldiğini kimse bilmiyor.

Haklı da. Bütün kaynak malzeme bolluğuna rağmen, muharebenin tam olarak nerede meydana geldiğini hiçbir zaman belirleyemeyeceğiz. Kesin olan tek şey, savaşın, aşağıdaki büyük, düz ovada –ve bu geniş araziyi dışarı kapatan hilal şeklindeki tepelerde– bir yerlerde meydana geldiğidir. Kürt köylü, eliyle bir yay çizerek ve neredeyse bir mal sahibi gururuyla, uzaklardaki dağ silsilelerini gösteriyor. Bunlardan bazıları, batıya ülkenin içlerine doğru giden yolu, başkaları da kuzeye, Erzurum'a ve oradan da Karadeniz'e giden yolu kesiyorlar. Gerçekten de, hangi yöne bakarsanız bakın, ufuklarda dağlar nöbet bekliyor. Bu tarih sahnesinde olup bitenlerin sessiz tanıkları hepsi.

Bu tepelerin yakınında veya bu tepelerde bir yerde Romanos Diogenes Alparslan'ın önünde yere uzandı; aynı anda, aşağıdaki ovada, binlerin belki de on binlerin cesetleri yatıyordu. Bizans sancaklarındaki çift başlı kartallar ayaklar altında ezilmiş, kanlı çamurlara gömülmüştü. Şüphesiz ki Alparslan muharebe günü avantajlarını parlak bir şekilde kullanmayı bilmiş, atlı okçularını mahvedici bir güç olacak şekilde yerleştirmenin mükafatını almıştı. Ama sonuçta, Bizanslıların cesur *vasileus*'unu yenilgiye uğratan, kendi tarafındakiler olmuştu. Anadolu'yu Rumlara kaybettiren ihanetti bu.

Roussel, Tarchaniotes ve ordularının kaçarak orta Anadolu'ya kapağı attıkları Ahlat'ta farklı bir hikâye karşımıza çıkar. Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki küçük Kürt köyünde Alparslan'ın şerefine yapılmış bir anıt yoktur. Onun yerine, gölü gören bir tepenin üzerindeki otları büyümüş bir çayırda, pas rengi volkanik kayalardan oyulmuş yüzlerce mezar taşıyla dolu büyük bir mezarlık vardır. Burası, 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kullanılmış, Selçuklulara ait bir kutsal mekândır. Selçuklu beyleri ve hatunları, kimsenin rahat-

sız etmediği ama kimsenin bakımını da yapmadığı bu yerde yatmaktadırlar. Her biri bir adam boyunda bir dikdörtgen taş olan mezar taşlarının üzerinde, boydan boya yazılmış ince kaligrafilerde ölenin sevapları anlatılır. Ahlat'taki Selçuklu mezarlığı, kaybolmuş bir uygarlığın hatırası olarak, hayal kurmaya son derece elverişli bir yerdir; bugün Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinden birinde bulunan bu mezarlığın kasvetli havası, haşmetine ayrı bir çarpıcılık katar. Süphan Dağı, doğuda tek başına durur: Görkemli ve ilgisiz. Görüntüsü, gölün yüzeyine yansır. Mezarlıkta dolaşan kedilerden çok azı, o insanı hayretler içinde bırakan –kar beyazı tüylü, bir gözü yeşil, bir gözü mavi– Van kedilerindendir. Ahlat bize Selçukluların sonunu hatırlatır; yakınlardaki Malazgirt ise başlangıçlarını.

Malazgirt'le başlayan yeni dünyanın bir dizi kalıcı sonucu olacaktı. Büyük Selçukluların 11. yüzyıldaki parlak dönemleri –tek bir sultanın yönetiminde yekpare bir imparatorluk–; entelektüel ve ruhani bakımdan da bereketli çıkacaktır. Hem Alparslan'ın hem de 1072'de onun yerine geçen oğlu Melikşah'ın baş vezirliğini yapan İranlı, kudretli Nizamülmülk, dikkatini İslâm'ın geliştirilmesine yöneltti. Fatımilerin Mısır'ı sonra da fethedilebilirdi. Nizamülmülk, *medreseler* kurdu; Sünni düşüncesinin çok sayıdaki farklı alanlarından hiçbirini ihmal etmemeye özen gösterdi. Medrese, camiden sonraki en önemli Müslüman icadı olarak bütün Ortadoğu'da bir dindarlık ve alimlik motoru işlevi görecek, Müslüman devletinin üstyapısının önemli bir parçasını oluşturacaktı. Nizamülmülk, imana olan büyük katkılarının yanı sıra, aynı zamanda sanatı desteklemesiyle de tanınmıştır. Selçukluların baş vezirinin himaye ettikleri arasında, yurttaşı İranlı Ömer Hayyam'ın da bulunduğu düşünülmektedir. Hayyam, *Rubailer*'de (dörtlükler), güçlülerle sofuların ukalalıklarını tatlı tatlı alaya alır.

Hıristiyanlıkla Müslümanlığın Akdeniz'e daha yakın olan bu Türk müstemlekesindeki karşılıklı etkileşimi, hiç akla gelmeyecek meyveler verecektir. Her ne kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu göçebelerdeki babanın mirasını oğulların paylaşması geleneği yüzünden, Melikşah'ın ölümünden sonra parçalandıysa da imparatorluğun yerine geçen çeşitli Türk *atabeyleri*nin yönetimindeki küçük devletler aynı derecede değişime elverişli topraklar olduklarını gösterdiler. Anadolu Selçuklu Devleti'nin –devletlerine bu ismi vererek Müslümanlar Bizanslılara ufak bir jest yapmıştır!– şekillendiği Anadolu'da, Türkmenler, Selçuklular, Müslümanlaşan Rumlar ve kaybettikleri toprakları geri almaya çalışan Hıristiyanlar, sonradan Türk İslâm'ı olacak şey üzerinde derin izler bıraktılar. Bizans manastırcılığı ve onun velilerinin

Ahlat'ta Selçuklu mezarlığında yüzlerce oymalı mezartaşlarından birkaçı, Malazgirt bozkırının etrafını saran tepelerden kuzeye doğru bir bakış.

gösterişli mistisizmi, cezbeye dayanan Müslüman tarikatlarının gelişmesi üzerinde etkili olacaktır. İran ve Türk gelenekleri, Rumların düşünce ve uygulamalarıyla buluştular ve bunun sonucunda ortaya çıkan derviş tarikatları, Mevlevi mistikleri ve başka tasavvufçu tarikatlar (*sufi* kelimesi, muhtemelen dervişlerin giydikleri yün elbiseden gelmektedir), Ortaçağ Akdeniz'i etrafındaki parlak günlerin karakteristiği olan inançlar karışımının örnekleri oldular. Sultanlığın en büyük mistiği, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların saygı duyduğu –ismi de gayet yerinde olan– Celalettin Rumi, kendine vatan edindiği Rum ve Türk topraklarında yaşayan bir İranlı'ydı. "Yine gel, yine gel, her ne olursan ol yine gel, İster kafir, ateşe tapan, putperest ol yine gel" demiştir Rumi. 13. yüzyıl Sultanlığın başkenti Konya'sının heterojen kalabalıklarına[31] vaaz kürsüsünden verilen bu hoşgörü ve ruhanilik mesajı, sonuçta, Rumi'nin Hıristiyan çağdaşı Assisili Francesko'nun mesajı kadar devrimci ve insaniydi.

Ne var ki, Malazgirt Muharebesi'nin olduğu tarihlerde, Konya'nın *convivencia* günlerine daha çok vardı. 1071 yılında Rumlar henüz yenilginin

31 Rumi'nin 1273'teki ölümünden sonra, oğlu, Konya'da insanların nasıl yas tuttuğunu şöyle anlatır: "Genç yaşlı bütün kent matemdeydi; ağıtlar yakıyor, hıçkıra hıçkıra ağlıyorlardı. Köylüler, Türkler, Rumlar; hepsi, bu ulu insanın kaybının verdiği acıdan üstlerini başlarını parçalıyorlardı. 'O bizim İsa'mızdı' diyordu Hıristiyanlar. Yahudiler 'O bizim Musa'mızdı' diyorlardı." Annemarie Schimmel, *Rumi's World*'de aktarılmıştır (Shambhala, Boston 2001, s. 31).

acı tadından başka bir şey bilmiyorlardı ve bu duygu muhakemelerini de etkiliyordu. Konstantinopolis'teki saray, her zamanki –kendini de mahvedecek olan– arkadan vuruculuğunu göstererek, uzlaşma arayan Alparslan'ın teklif ettiği şartları reddetti; uzlaşmayı reddeden Romanos değildi; o, bir kere usulen alçaltıldıktan sonra Türklerden her türlü izzet ikramı görmüştü. Teklifi reddeden, Romanos'un ona ihanet etmiş olan rakipleriydi. Alparslan, birkaç sınır kentinin teslimi ve muazzam bir yıllık haraç karşılığında Romanos'u başkentine dönmek üzere serbest bırakmayı önerdi. Barış teklif etti. Romanos, Alparslan'ın sözüne inandı ve Konstantinopolis'e dönmek için yola koyuldu. Yenilmişti ama hâlâ imparatordu.

Dukas ailesinin ise böyle bir anlaşmayı kabul etmeye hiç niyeti yoktu. Malazgirt hâini Andronikos, ordularını topladı ve başkent yolunda olan Romanos'la pazarlık etti. *Vasileus* tahttan feragat ederse, ömrünün sonuna kadar Kapadokya'daki topraklarında rahatsız edilmeden sakin bir hayat sürmesine izin verilecekti. Romanos, bu genç adamın ne kadar hain olabileceğini gene yanlış hesapladı. Andronikos'a kendini teslim eder etmez gözleri oyuldu; hem de öyle bir şiddetle oyuldu ki, artık kurbanın enfeksiyondan ölmemesine imkân yoktu. Marmara Denizi'ndeki gözden düşmüş yarı Tanrıların geleneksel hapishanesi Büyükada'da kör edilmiş bir esir olarak yatarken, Mikael Psellos, ona yazdığı bir mektupta, körlüğünün bir lütuf olduğunu, böylece sadece Kurtarıcı Tanrı'sının ışığını göreceğini[32] yazmak utanmazlığını gösterdi. Romanos, yaralarından dolayı 1072 yılında öldü. Alparslan'ın teklif ettiği şartlar da onunla birlikte.

Türkmenler sınırlardan içeriye sel gibi aktılar. Orta Anadolu yavaş yavaş çöktü. Dukas ailesinin komplocuları tahtı garantiye almışlardı ama imparatorluğu garantiye alamamışlardı. Bir daha geri gelmeyecek yıllar geçti; felaket kaçınılmaz hale geldi ve nihayet, erguvani imparatorluk kaftanı, Bizans'ın daha fazla toprak kaybına tahammülü olmadığının bilincinde olan yeni bir aileye geçti. Komnenos ailesi –vakanüvis Anna Komnena da bu ailedendir–, sonunda moralsiz ve küçülmüş imparatorlukta bir parçacık olsun bir düzen sağlamayı başardılar. Komnenoslar, bir yüzyıldan fazla süre iktidarlarında, Bizans Anadolu'sundan elde kalan toprakların (özellikle de sahillerin) ve Balkan'lardaki Rum müstemlekelerinin tümünün muhafaza edilmesini sağladılar. Çözülmenin vahameti düşünülürse, bu hiç de azımsanacak bir başarı değildir.

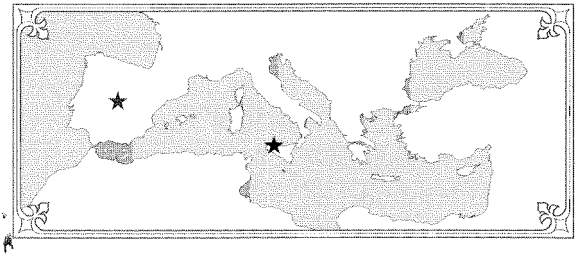
---

32 Bu son derece sevimsiz hikâye, George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*'de anlatılmaktadır. Çev. Joan Hussey, Blackwell, Oxford, 1969, s. 345.

Büyük Akdeniz dünyasında ise, Komnenosların iktidara gelişi, Ortaçağ'daki en meşhur Müslüman-Hıristiyan çatışmasının fitilinin ateşlenmesine katkıda bulundu. *Vasileus* Birinci Aleksios Komnenos (Anna'nın babası) 1090'larda Latin Batı'ya bir mektup gönderip, her ne kadar araları açık olsa da Hıristiyan kuzenlerinden, kuşatılmış Bizans'ın yardımına koşmalarını istedi. Ne var ki, aldığı karşılık beklentilerini çok aştı. Aslında, kalkıştığı işin başarıya ulaşmasına yerinse haksız olmazdı. 1095 yılında, Papa İkinci Urban, Clermont'da toplanmış bir soylular kalabalığına hitaben o meşhur ateşli konuşmasını yaparak onları silah kuşanmaya çağırdı ve böylece Haçlı Seferleri çağını başlattı. Artık Frenkler, Bizanslıların, Selçukluların ve Fatımilerin topraklarına tecavüz etmeye başlayacaklardır. İlginçtir, Malazgirt'teki Türk zaferi, son derece Yunanlı bir kavramla sonuçlanmıştır: Pandora'nın kutusunun açılması.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Palermo ve Toledo

Haçlı Seferleri Çağında Entelektüel ve Kültürel Convivencia; Sicilya ve Kastilya; Kudüs'ün Alınması; 11. ve 12. Yüzyıllar

1072 yılının Ocak ayında, Sicilya'daki Palermo'nun hinterlandında yüksek bir yamaçta durup etrafı gözleyen biri, kuzey ufkuna baktığında, pek hayra alamet olmayan bir şekilde büyümekte olan bir yelken denizi görürdü. Kara tarafında ise doğuda, uzaklarda yerleştirilmiş kuşatma makinelerine malzeme taşıyan katırların kaldırdığı bir toz bulutunun içinde, bir savaşçı sürüsü şehir surlarına saldırırken, zırhlardan yansıyan donuk gün ışığı pırıltısını seçebilirdi. Bulunduğu yere kadar gelen haykırış ve çığlıklar şamatası bütün dikkatini aldığından, büyük bir ihtimalle kalıcı bir değişimin gerçekleşmek üzere olduğunu fark edecek serinkanlılığa sahip olamazdı. Palermo'yu çevreleyen amfi-tiyatro gibi dizilmiş Batı Ermenistan stepindeki benzer sahneyle aynı derecede görkemli dağlar, şimdi, daha altı ay önce meydana gelmiş olan Malazgirt Muharebesi'nin hayret verici bir benzerine ama bu sefer roller değişmiş olarak tanık olacaktır.

Kış güneşi tepeye varırken, Tiren Denizi'nden gelip şehrin denize doğru uzanan mütehakkim çıkıntısının –kısa süre sonra adı Monte Pellegrino olacaktır– önünden geçerek içeri kayan gemilerin kalyon oldukları anlaşıldı. Kalyonlar, hep birlikte çekilen küreklerin itişiyle limanın savunmalarına bindirdiler ve içlerinden yüzlerce savaşçı çıkardılar. Bunlar, balta ve mızraklarıyla, limanın dehşete kapılmış garnizonunu parçalamaya giriştiler. Robert Guiscard ile onun en geç erkek kardeşi Roger'in kuvvetleri, Sicilya'yı fethetmelerinin kilit taşını oluşturan bu şehre karşı final hücumlarını gerçekleştirmekteydiler. Hıristiyan Anadolu'da Türklerin bastırarak Akdeniz'e gitgide daha fazla yaklaşmasıyla

aynı anda, Sicilya Müslümanlığının metropolü de Normanların gelişine tanık oluyordu. Bizanslıların yapamadığını, Hauteville'ler başaracaklardı.

Sicilya'da Bizans iktidarının tekrar kurulması yönündeki bütün umutlar, bir kuşak önce tamamen ortadan kalkmıştı. 1040'ların başlarında, Georgios Maniakis[1] adında korkunç bir insan azmanının komutasındaki bir imparatorluk ordusu, doğudaki Messina limanından başlayarak savaşa savaşa adanın ortasına kadar gelmişti. Maniakis'in o baş döndürücü günlerdeki komutanları arasında kimler yoktu ki? Kudüs'e yaptığı kutsal ziyaretten memleketine dönmekte olan, İskandinav sagalarının kahramanı, o yıllarda gençlik çağını yaşayan Harald Hardrada; en yaşlı üç Hauteville kardeşler (Guillaume, Drogon ve Humprey) ve savaşın başlarında, o zaman henüz bir delikanlı olan geleceğin Malazgirt maceraperesti Roussel Bailleul. Maniakis, yanında bu kadar sağlam adamlar olmasına rağmen, gayesine ulaşamayacaktır; çünkü Boğaziçi'nde bir ahmaklık çağı yaşanmaktadır. Büyük general, sarayda düşmanları tarafından yürütülen bir dedikodu kampanyasının kurbanı olur[2] ve bütün sağduyu kuralları çiğnenerek, görevinden alınır ve yerine kifayetsiz biri atanır. Yeni komutan, harekatı karaya oturtmakta hiç gecikmeyecektir. Ne var ki, Bizanslıların kendi kendilerini bozguna uğratma konusundaki becerilerini, Normanlar taklit etmeyeceklerdir.

Şans Normanların yüzüne 1061 yılında gülmüştü. Catania ve Siraküza'nın son derece ileri görüşten mahrum bir insan olan emiri, Guiscard ile Roger'den, Palermo'nun Müslüman önderi ile arasındaki kavgada kendisine yardımcı olmalarını istedi. Garip bir şekilde, 9. yüzyılda olanın tıpkısı tekrarlanıyordu: o zaman da, (rahibeyle kırıştıran) Bizanslı bir asi, Müslümanları adaya davet etmişti. İşte, Emirin hatasının üzerinden on yıl geçmişti ki, Normanlar Palermo'nun kapılarını yumrukluyorlardı. Daha birkaç ay önce, Robert Guiscard, Rumların Apulia'daki son tutunma noktasını ele geçirmiş –Adriya Denizi sahilindeki müstahkem Bari kenti–, böylece İtalya'daki Bizans iktidarını ebediyen ortadan kaldırmıştı. Magna Graecia'nın bu son hayatta kalanı, antikitenin bu son yankısı, Malazgirt'in olduğu yıl sessizliğe gömülmüştü.

Palermo, 1072 yılının o Ocak ayında Hauteville kardeşlerin eline geçti. Yirmi yıl içinde bütün Sicilya, Müslüman Akdeniz'inin bu işlek antreposu, tekrar Hıristiyan hükümdarların egemenliğine döndü. Ama bu gelişme, hiç

---

1 George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey, Blackwell, Oxford, 1968, s. 293-94.

2 Maniakis, komutanın elinden alınmasına çok öfkelenerek bir ordu topladı ve Konstantinopolis'in üzerine yürüdü. Yolda, Bulgaristan'dayken, şanslı bir okçunun isabetli atışıyla öldü.

beklenmeyen bir sonuç doğuracaktır. Norman savaşçılar, kılıçlarını kınlarına sokup ele geçirdikleri şehre şöyle bir baktıklarında, kozmopolit bir uygarlık gördüler: Müslüman çoğunluk (Arap, Berber, İranlı), çok sayıda Rum Hıristiyan ve azımsanmayacak büyüklükte Yahudi toplulukları, nispeten dostça bir arada yaşamaktaydılar.

Palermo, yaklaşık 300.000 kişilik bir şehirdi ve 10. yüzyılda yaşamış Iraklı gezgin İbni Havkal'a[3] göre (Endülüs'ü öven tüccarla aynı kişi), üç yüz tane camiye sahipti. Hinterlanttaki çeşitli pınar ve dereleriyle şehir ziyaretçileri hem mest eden hem de şaşırtan bir bahçeydi; Akdeniz dünyasının en yeşil zevk-ü safa mekânı. Palermo'nun etrafındaki dağlardan oluşan amfi-tiyatronun ötesinde, Val de Mazara'nın (Mazere) tarlaları uzanıyordu. Arap çiftçiler, İspanya'da harikalar yaratmış olan sulama tekniklerini buraya da getirmişlerdi ve Sicilya toprakları, başka şeylerin yanı sıra, pamuk, kenevir, papirüs, şeker kamışı, portakal, limon[4] ve durum buğdayı veriyordu. O durum buğdayı ki, makarna şeklinde İtalyanların beslenmesindeki temel gıdalardan biri haline gelecektir. Arap coğrafyacı İdrisi, 12. yüzyıl Palermo'sunda bir makarna fabrikası olduğunu not etmiştir. İdrisi, Palermolu zanaatçıların Sicilya'da üretilmiş ipekleri dokuduklarını ve ürünlerinin ihraç edildiğini de yazmıştır. Normanlar, onları gelişmişlik ve incelikte kat kat aşan bir halkın hakimleri olmuşlardı. Ama, ebediyen insanlığın takdirini toplayacak bir davranış göstererek eksikliklerini kabul ettiler ve kısa süre önce ortadan kalkmış olan Emevi Kurtuba *convivencia*sının Hıristiyan tarafındaki bir eşdeğerini yaratmaya koyuldular.

O zamanların atmosferini düşündüğümüz zaman, Normanların başardıkları işin büyüklüğü daha iyi anlaşılır. Palermo'nun 11. ve 12. yüzyıllardaki yükselişi sırasında, Akdeniz, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki uzun karşılaşmanın hem söz hem de eylem bakımından en kızgın anını yaşamaktaydı. İki inancın Ortaçağ'daki ilişkilerini algılayışımızı, büyük ölçüde bu Haçlı seferleri çağındaki çatışmalar belirlemektedir. Oysa, her ne kadar Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki karşılıklı etkileşim ele alınırken her za-

3 İbni Havkal, Palermo'yu, Endülüs'ten daha az sevmiş görünüyor. Palermo'yu anlatırken, kayda değer hiç kimseyle karşılaşmamış olmaktan yakınır, şehrin civarındaki dinî mekânların birer işsiz güçsüz barınağından başka bir şey olmadıklarını iddia eder ve Palermoluların çiğ soğanı fazla sevmesinden şikayet eder. İbni Havkal'dan ilgili pasajlar için, Michèle Amari'nin 1845 çevirisinin bir kısmından yararlandım; Henri Bresc ve Geneviève Bresc-Bautier tarafından yayına hazırlanan *Palerme 1070-1492, Mosaïque de peuples, nation rebelle: La naissance violente de l'identité sicilienne*'de "Métropole de l'Islâm méditerranéen" adı altında yayınlanmıştır (Autrement, Paris, 1993, s. 49-51).

4 Aziz Ahmad, *La Sicile islamique*, çev. Yves Thoraval, Publisud, Paris, 1975, s. 44.

man temel bir unsur teşkil etseler de, Haçlı Seferleri, aynı dönemde Palermo sarayında ve eşit derecede etkileyici bir şekilde Palermo'nun *convivencia* kardeşi Toledo'da –Kastilya Kralı VI. Alfonso, Toledo'yu 1085'de almıştır– beslenip büyütülen çok-dinli kültürün hatırasının üzerini kapatmamalıdır. Hıristiyanlık adına kutsal savaş çağrısı, bu kavramın en geçerli olduğu o yıllarda bile, Sicilya ve Kastilya'da merak ve pragmatizm karşısında sesini yükseltememiştir.

* ❊ *

Palermo'da modern çağın açtığı yaraların izlerini[5] görmemeye imkân yoktur. Şehirle onun kireçtaşı arka planı arasında deniz kabuğu şeklinde uzanan, bir zamanların cennet vadisi Conca d'Oro, artık yoğun bir çirkin apartmanlar ormanıdır ve orada tabiatın canına okunmuştur. Bu durumun bir kısmı, İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu yıkımlardan sonra şehrin çabucak yeniden inşa edilmesi çabalarına bağlanabilse de, söz konusu apartmanların büyük kısmı, 20. yüzyılın son üçte birinde yapılmıştır; yani, Palermo'da hayatın gangsterlere ve açgözlülüğe boyun eğdiği bir dönemin ürünüdür. Yine de, eski kentte şehrin eski şanından kalmış bir şeyler hâlâ seçilebilmektedir: bir dar sokağın ucunda, bir avlunun içinde, kiliselerde, palazzolarda ve meydanlarda. Bunlar, hep birlikte düşünüldüklerinde Avrupa'nın en zengin şehir dokularından birini oluşturmakta ve her ne kadar yer yer oldukça harap durumdaysalar da şehrin hakimi olmuş çok sayıda yabancı milletin geçmişteki varlığına ilişkin bol kanıt sunmaktadırlar. Bu tarih olmuş işgalcilerin listesine bir baktığımızda, hayret verici bir çeşitlilik görürüz. Zaman içinde geriye doğru sayarsak: İspanyollar, Avusturyalılar, Aragonlular, Fransızlar, Almanlar, Normanlar, İfrikiyeliler, Bizanslılar, Romalılar, Kartacalılar ve Yunanlılar. Bu şehirde hatıradan bol bir şey yoktur ve bunlar daha yeni yeni de olsa, restore edilmekte ve gezgin güzellik-severlerin o çok hoşuna giden estetik köhneleşmenin (*fatiscente*) önüne geçilmektedir.[6]

---

5 Yara izleri (ve bunların nedenleri), Peter Robb, *Midnight in Sicily*'de sanatkârane bir şekilde anlatılmaktadır (Faber and Faber, Boston, 1998).

6 Tarihî şehir merkezi 1943'te Müttefikler tarafından tekrar tekrar bombalandı; birçok eski bina yıkıldı veya hasar gördü. Sorumsuz yapılaşmanın ve emlak spekülasyonunun dorukta olduğu yıllar (büyük kısmı Mafya himayesinde gerçekleştiriliyordu), 1980'lerin sonlarına kadar sürdü. 1997'de, Palermo Kenti için bir nazım plan hazırlandı. Planın amacı, yüksek apartmanların ve örtülü geçitlerin inşasını kontrol altına almak ve kentin geniş bir alana yayılan eski mahallelerine restorasyon için para akıtmaktı. Bkz. Adriana Chirco, *Palermo*, çev. Maria Letizia Pellerito, yay. haz. David Russell, Dario Flaccovio, Palermo, 1998. Bu kitabın, kentin mimari mirası hakkında yazılmış küçük hacimli rehberler arasında açık farkla en iyi olduğunu düşünüyorum.

Müslümanlar, Rumlar ve Yahudiler üzerindeki Norman egemenliği asrı, şehirde ve çevresinde birtakım anlamlı anıtlar bırakmıştır. Kentin özelliksiz bir mahallesi olan Calatafimi'nin ortasında, Zisa durur ("muhteşem" veya "şahane" demek olan *el-aziz*'den). Bu, Norman krallarına ait bir yaz köşküdür[7] ve şimdiki harap haliyle bile olağanüstü bir sanat gelenekleri karşılaşmasına tanıklık etmektedir. Üç katlı cephenin ortasındaki yüksek kemer, zarif bir orta avluya açılır. Avluda bir zamanlar, Endülüs tarzı bir şadırvan bulunurdu. Daha içeride, Darülislâm'ın her yerinde görülen türden stalaktit tonoz çatılar olan *mukarnas*larla süslenmiş gizli odacıklardan ve hücrelerden oluşan bir labirent vardır.

Hıristiyan monarklar, burada haremleriyle oynaşır, canları dolaşmak istediğinde de Zisa'dan –veya onun komşusu olan Cuba (*kaaba,* küp) köşkünden– çıkıp, Latin Avrupa'nın en zarif bahçesinde, palmiyeler, içinde sular çağıldayan havuzlar ve etrafta dolaşan tavus kuşları arasında yürüyüş yapabilirlerdi. Normanlar'ın Genoard ("yeryüzündeki cennet" demek olan *cennet el-arz*'dan) dedikleri bu İslâm inceliği vahası Hıristiyan dünyasında öyle şöhret kazandı ki, Boccacio *Decameron*'unun beşinci günündeki birbirine kavuşamayan aşıklar masalı için burayı dekor olarak kullandı. Memleketi Navarra'dan yola çıkarak Batı Asya'ya gidip dönen ve yolculuğu esnasında Yahudi cemaatlerini ziyaret eden yorulmak bilmez 12. yüzyıl gezgini Sefarad Yahudisi Tudelalı Benyamin, Zisa ve Genoard'ı görünce o kadar etkilenir ki hatıralarında konu dışına çıkmaktan kendini alamaz: "Oradaki parkta, aynı zamanda muhteşem bir saray vardır. Duvarları resimlerle süslüdür ve üzerleri altın ve gümüş kakmalıdır. Yer döşemesi, altın ve gümüşten yapılmış çeşit çeşit motiflerle süslenmiş mermerdendir. Böyle bir yapı başka hiçbir yerde yoktur."[8]

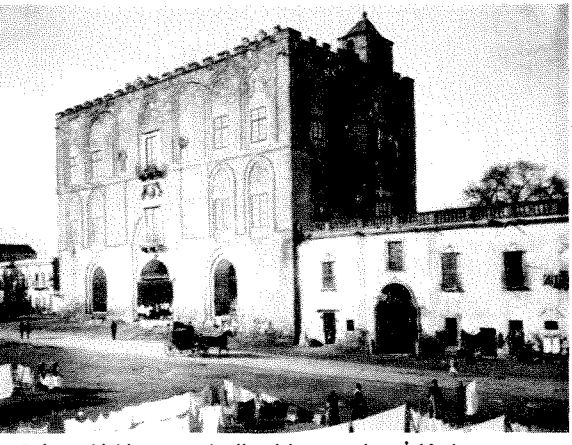
Bugünün ziyaretçisi, Benyamin'in ne gördüğünü anlamak istiyorsa, zihin gözünü kullanmak zorundadır. Neyse ki, Norman Sicilya'sında böyle hayal gücü numaraları gerektirmeyen kalıntılar da vardır. Böyle yerlerden biri, Palermo'yu güney tarafından gören bir tepenin üzerinde durur. Balhara köyündeki[9] bu noktadan 1072 kuşatmasını gözleyen biri, Müslüman başkenti-

---

7 Roger'nin oğlu I. Guillaume tarafından ismarlanmıştır; ne var ki, ancak II. Guillaume'un hükümdarlığı sırasında bitirilebilmiştir (muhtemelen 1167 yılında). *Azzizatu* tabiri, Sicilya diyalektinde "düzgün kıyafetli" demektir.

8 Tudela'lı Benyamin, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, çev. M. N. Adler ve A. Asher, Joseph Simon, New York, 1983, s. 137-38. Benyamin'in Palermo'yu 1170 yılı civarında ziyaret ettiği düşünülmektedir.

9 Gianni Pirrone, "Eau et jardins, l'invention du paradis", çev. Henri Bresc ve Evelyne Hubert, Bresc ve Bresc-Bautier, *Palerme 1070-1492*'de (s. 60).

Palermo'daki Norman kralları için yaptırılmış İslâmi saray (Zisa, 19. yüzyıl).

nin düşüşünün kıyas kabul etmez bir manzarasına sahip olurdu. Tepe (adı istilacılar tarafından Monreale, "kral tepesi" olarak değiştirilecektir), sonradan bir Norman kralının emriyle yaptırılmış bir katedrale sahip oldu. Kral, bu cömertliğiyle Palermo baş piskoposunu –ve onun şehirdeki katedralini– küçük düşürmeyi ummuştu. Kralın alınganlığı anlaşılabilir bir şeydi: Palermo'nun piskoposları, kralın egemenliğine karşı direnen ada baronlarının yanını tutmuşlar ve birbiri ardı gelen papaları Normanların İslâm'a karşı müsamahasını hoş karşılamamaya teşvik etmişlerdi.

Yapılışındaki gaye ne olursa olsun, Monreale'deki Santa Maria la Nuova manastır kilisesi, Ortaçağ Akdeniz'inin bize bıraktığı en hayranlık uyandırıcı manzaralardan biridir ve yapı olarak da Mezquita ve Ayasofya kadar olağanüstü olan bir anıttır. Akdeniz'in tam ortasında yer alan bu 12. yüzyıl kilise ve manastır kompleksi, Şam'daki Emeviye Camii'ni hatırlatan bir rakip kültürler karışımını sergiler. Ve yine Emeviye Camii gibi, Abdurrahman'ın Kurtuba'daki kiliseye dönüştürülmüş camisinin ve İustinianos'un İstanbul'daki camiye dönüştürülmüş kilisesinin dinsel kafa karıştırıcılıklarının tuzağına düşmez. Santa Maria la Nuova bir Hıristiyan mabedidir ve her zaman öyle kalacaktır.

Santa Maria'nın nefinin ve apsidinin duvarları, altın mozaiklerle örtülüdür. Bu neredeyse 8 dönümlük alan, Latin efendilerinin emrinde çalışan Rum mozaik ustalarının eseri olan çok sayıda İncil sahnesine ve ibadetle ilgili sahnelere[10] fon teşkil eder. Latin, Bizans ve zarif tonlarıyla, İslâm etkileri

10 Çağdaş sahneler de vardır. Bunlar arasında, binanın banisi Kral II. Guillaume'un portresi sayılabilir (1166'dan 1189'a kadar hüküm sürmüştür). Bu sahnelerdeki ilginç unsurlardan biri, 1170 yılında İngiltere kralı II. Henry'nin emriyle öldürülen Canterbury Baş Piskoposu Thomas Becket'in bir portresidir. O zamanlar kilise henüz inşaat halinde olduğuna göre, bu mozaik, Ortaçağ'ın en popüler azizlerden biri haline gelen Becket'in ilk temsillerinden biri olmalıdır. Başka bir ilginçlik de, Kral Guillaume'un kraliçesinin, Joanna (veya Joan) Plantagenet olmasıdır; Joanna, Poitiers'de,

karışımı, duvarlardaki cıvıl cıvıl Yahudi-Hıristiyan öykülerini izleyen gözlere aynı anda ayrı bir zevk yaşatır. Bitişikteki manastır avlusu, ustaca yontulmuş iki yüzden fazla sütunu ve sütun başlıklarıyla ve bunların çerçevelediği düzinelerce İslâm esinli kemeriyle dikkat çeker. Avlunun güney batı köşesinde, bir şadırvan, sessizce şırıldar ama bir yandan da, adeta oradaki varlığıyla, Norman Sicilya'sının heterodoks karakterini haykırır. Şadırvan, kendine ait bir sütun sırasıyla çevrilidir. Ortasında helezoni bir sütunu ve bir de havuzu vardır. Tasarımı bakımından olsun işlevi bakımından olsun, sanki bir Emevi veya Fatımi camisinin avlusundan olduğu gibi alınıp getirilmiş gibidir. Manastır avlusunun mükemmele yakın dışa kapalılığında yaşayan Benedikten rahipleri, namazdan önce abdest alan Müslümanlarla aynı huşu içinde kendi dinî temizliklerini yapmak için bu şadırvanı kullanırlardı.

Norman Sicilya'sının birçok kilisesinde ayinlerin adanın yerel dilinde, yani Arapça yapıldığını iddia edenler vardır.[11] Bu biraz tartışmalı olsa da, fethedilenlerin ahlak ve adaplarının fethedenlerin davranış biçimlerini etkilediğine dair daha kesin olan yazılı kanıtlar vardır. Yahudi vatandaşı Tudelalı Benyamin'den on yıl kadar sonra Palermo'yu ziyaret eden İspanya Müslümanı İbni Cübeyr, Hıristiyan kadınlar hakkında şöyle yazar: "Sırmalı ipek elbiseleriyle dışarı çıkmışlardı. Çok hoş giysilere bürünmüş, renkli peçeler takınmış, altın işlemeli pabuçlar giymişlerdi. Müslüman kadınlar gibi süslenmiş, kına yakıp kokular sürünmüş olarak kiliseye gelmişlerdi."[12]

---

annesi Akitanyalı Eleanor tarafından yetiştirilip yedi yaşındayken ağabeyi Aslan Yürekli Rişar'ın refakatinde Sicilya'ya gelin gönderilmiştir. Babası, Becket'i öldürten monark II. Henry'dir. Becket'in Monreale'de böyle baş köşeye konmuş olması, Joanna tarafından yapılmış bir gönül alma jesti olabilir. Söz konusu bağlantılar, Mary Taylor Simeti *Travels with a Medieval Queen*'de (Phoenix, Londra, 2002, s. 67-70) ve John Julius Norwich, *The Kingdom in the Sun*'da (Harper and Row, New York, 1970, s. 320), eğlenceli bir şekilde anlatılmaktadır. Kocası 1189'da öldüğünde hâlâ genç olan Joanna'yı, Haçlı seferine çıkmış olan Aslan Yürekli Rişar kanadının altına aldı. Rişar, Joanna'nın Selahattin Eyyubi'nin erkek kardeşiyle evlenmesini teklif edecektir. Ancak, bu çılgın fikir bir sonuca varmayacak ve Joanna sonunda Toulouse kontu VI. Raymond ile evlenecektir. Kont, Albililere karşı düzenlenen Kutsal Savaş sırasında Kathar yanlısı eğilimleri yüzünden saldırılara maruz kalacaktır. Oğulları, VII. Raymond, Languedoc'un Fransa kralları tarafından yutulmasına karşı son büyük direnişi gerçekleştirecektir.

11 Henri Bresc, Arapça yapılan ayinler hakkındaki iddiayı, 14. yüzyılda yaşamış Alman seyyah Ludolf de Sudheim'ın anlatısına dayandırmaktadır. Bkz. Bresc ve Bresc-Bautier, *Palerme 1070-1492*'de, Henri Bresc, "Une culture solide, un Etat faible", s. 34.

12 İbni Cübeyr, *The Travels of Ibn Jubayr: A Medieval Spanish Muslim visits Makkah, Madinah, Egypt, Cities of the Middle East and Sicily*, çev. Roland Broadhurst, Goodword, New Delhi, 2003, s. 350. Cübeyr, Hıristiyan kadınlara hayranlığını dile getirdikten sonra, sanki günahının affettirmek istermiş gibi şunu ekler: "Bu boş söz ve bâtıl eğlenceye sevk eden nitelemelerden, bir şeyler yazalım derken birilerini karalamaktan Allah'a sığınırız." Bir sayfa sonra, Trapani yakınındaki bir kasabayı anlatırken, bu kez Allah'tan dileği biraz farklıdır: "Yakınında, dağın üzerindeki bir kale-

Normandiya'dan, Norman işgalindeki İngiltere'den ve İtalyan yarımadasından gitgide daha fazla Latin göçmen Sicilya'ya geldikçe, bunlar herhalde ilk önce yanlış yere geldiklerini, yollarını şaşırıp bir doğu ülkesine vardıklarını sanmışlardır.

Bu inançlar ve adetlerarası karşılıklı etkileşim, Norman krallarının egemenliği altında gerçekleşiyordu. 12. yüzyılda hüküm sürenler içinde ilki ve en büyüğü, İkinci Roger oldu. Adayı fetheden Roger'in oğlu, dolayısıyla Robert Guiscard'ın yeğeniydi. Kozmopolit Palermo'yu yönetecek şekilde yetiştirilmiş olup Yunanca ve Arapça'yı konuşabilecek kadar bilen II. Roger, başkentini, ihtişam ve bilim bakımından Konstantinopolis ve Kahire'nin rakibi haline getirmek için çok çalıştı. Müslüman alimler adada kalmaya, gidenler de dönmeye davet edildiler; paralar iki dilde, bazen de üç dilde basılıyor ve üzerlerinde "*Allah*'ın inayetiyle kudretli olan Kral Roger"[13] yazıyordu. Araplaşmış bir Suriye Rumu, Antakyalı Georgios,[14] kralın güvenilir *emirül ümerası*[15] yani emirlerin emiri oldu (*Amiral* kelimesi de buradan gelir). Georgios, Krallığın İfrikiyeli komşularıyla zaman zaman ittifaklar yapıp zaman zaman savaşacak; Roger'in topraklarını Bizanslıların ve Germenlerin tecavüzlerine karşı savunacak; ve Amalfi, Pisa ve Cenova ile diplomatik ilişkiler yürütecektir. Tiren denizi kıyısında bulunan bu denizci cumhuriyetleri, Messina Boğazı'nın deniz yollarının kendi ticaret gemilerine açık tutulması konusunda hassastılar. Scylla ile Charybdis'in Homeros'un Odysseus'unun başına bela oldukları bu dar ve tehlikeli su yolunun denetimi elinde tutan, Doğu Akdeniz ile Batı Akdeniz arasındaki hassas bir geçit noktasını elinde tutmuş oluyordu.

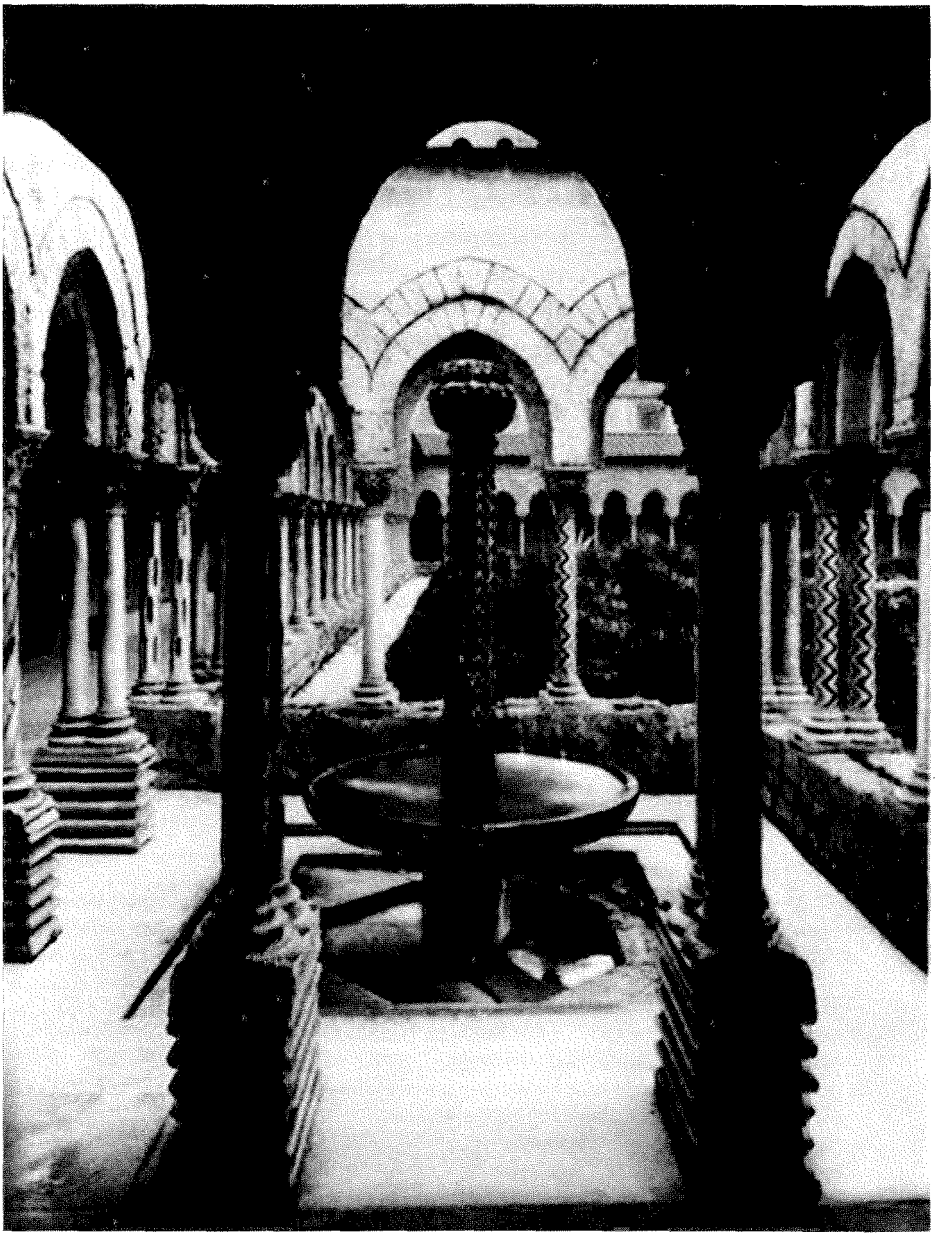
---

de, Rumların büyük bir kenti var. Buradaki kadınların, adadaki en güzel kadınlar oldukları söyleniyor. Allah onları Müslümanlara nasip etsin" (*Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Arapça aslından çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, 2003).

13 *El-malik Rujar el-mu'tazz billah.* Houben, *Roger II*'de aktarılmıştır (121). Yazar, söz konusu para hakkında şunları söyler: "Arka yüzünde, bir haç ve Yunanca bir yazı vardı: "Zafer İsa'nın" (IC XC NI KA). Bu yeni (para) biçim(i), bir Müslüman hükümdar unvanı ile bir Hıristiyan sloganı arasındaki bir uzlaşmaydı."

14 Roger'nin krallığındaki biraz karanlık ama son derece güçlü bir figürdür. Normanların emrine girmeden önce, Tunus'taki Mehdiye'de üslenmiş olan Ziri hanedanının kuvvetlerine kumanda etmişti. Georgios'un kariyeri, Hıristiyan ve Müslüman devletler arasında bilgili ve istidatlı devlet adamlarının kapışıldığı rekabetçi bir piyasanın bulunduğuna dair bir işaret olarak alınabilir. Hayatının başında hangi dinden olduğu belli değildir.

15 Ahmad, *La Sicile islamique*, s. 69.

Sicilya, Monreale'de Santa Maria la Nuova Manastır kilisesinin avlusundaki şelale, açık İslâmi esinler taşıyor.

Roger, hem adada hem de ana karada yerini sağlamlaştırdıktan sonra, stratejik pozisyonunun sağladığı avantajlardan yararlanma konusunda Sicilya'nın Müslüman emirlerini geçmişti. Hatta, Norman soydaşlarını da aşacaktı. Saltanatının ilk yıllarında, San Pietro'daki tahta talip olan rakiplerden birini destekleyerek[16] topraklarının papalık tarafından bir krallık olarak resmen tanınmasını sağlamaya çalıştı. Halbuki, ne böyle bir şeyin geçmişte bir emsali görülmüştü ne de bu unvanın verilmesini haklı gösterebilecek en ufak bir şecere bahanesi vardı. Ama fark etmezdi. Roger, tipik Hauteville tavrıyla, hırslarına sınır tanımıyordu ve 1130 yılında kendini kral ilan ettirdi. "Sicilya'nın, Apulia düklüğünün ve Capua prensliğinin Kralı"[17] unvanıyla hüküm sürdü. Bütün güney İtalya'yı topraklarına katması –çok kazançlı bir operasyon olmuştu bu–, kuzenlerinin o bölge üzerindeki hak iddialarını ezmek suretiyle gerçekleştirilmişti. Neyse ki, açıkgöz Robert Guiscard kırk küsur sene önce ölmüştü de soyunun Roger tarafından böyle ustaca malından mülkünden edilmesini görmedi. Yoksa öfkeden kudururdu herhalde.

II. Roger'in Palermo'daki ikametgahı için ısmarladığı saray şapeli, yeni Norman Krallığı'nın zenginliğini göstermekle kalmaz, aynı zamanda Monreale ve Zisa'da olduğu gibi, bu Akdeniz kültürleri serasında yeşermekte olan eğlenceli senkretizme de tanıklık eder. Roger'in Saray Şapeli'nde (Cappella Palatina), Bizans mozaikleri Latin sütunların rengarenk mermer desenleri üzerinde pırıldarken, sütunların başlıkları mukarnaslarla süslü, gövdeleri ise, av ve başka eğlence sahnelerinin temsil edildiği İslâm sanatına özgü alışılmışın dışında figüratif resimlerle[18] doludur. En az Paris'teki Sain-

---

16 II. Anacletus (1130-38). Aslında bu "anti-Papa", resmi onayı elde eden papaya göre (Innocent II) daha fazla desteğe sahipti ama Clairvauxlu Bernard'ın ve Germen imparatorunun güçlü muhalefetiyle karşılaştı. Roger ile yaptığı anlaşma (Roger'nin Almanlarla arası hiç iyi değildi) basitti: Anacletus onu kral yapacak, Roger de onu Papa olarak tanıyacaktı. Anacletus neticede tarih sahnesinden silinir; ama Roger'nin krallık iddiası sonunda, sonradan tahta çıkacak meşru papalar tarafından (politika icabı) tanınacaktır. Bkz. J. N. D. Kelly, *The Oxford History of Popes*, Oxford University Press, Oxford, 1986, s. 169-70.

17 Hubert Houben, *Roger II of Sicily: A Ruler between East and West*, çev. Graham A. Loud ve Diane Milburn, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 67.

18 İslâm sanatına özgü alışılmışın dışında figüratif resimlerle: Norwich, *Kingdom in the Sun*'da, tavan stalaktitleri için, "bütün yeryüzünde bir Hıristiyan kilisesinde kullanılmış en akla gelmeyecek örtü elemanı" der. Norwich'in resimlerde anlatılan sahnelerle ilgili eğlenceli satırları uzun uzun aktarmaya değer niteliktedir: "12. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Arap sanatının bazı okulları, insan formlarına karşı duyulan eski nefretten bir yolu bulunup kurtarılmışlardı (esas olarak İranlılar tarafından; İranlılar, bu konularda hiçbir zaman Araplar kadar hassas olmamışlardı); Palermo'nun hoşgörülü atmosferi de onları daha ileri giden deneyler yapmaya sevk etti. Resimlerin ayrıntılarını zemin düzeyinden bakarak seçmek zordur, ama bir cep dürbünü kullanırsanız, bir yığın hayvansal ve bitkisel süsleme ve Kralı öven Kufi yazı arasında, doğu hayatına ve mitolojisi-

te Chapelle[19] kadar muhteşem bir mücevher kutusu olan bu mabet, sadece kralın ne kadar dini bütün –ve tabii zengin– olduğunu gözler önüne sermekle kalmaz, aynı zamanda, onun ne kadar başka geleneklere değer veren bir insan olduğunu da –Parislilerde hiç olmayan bir şey– gösterir.

Her ne kadar kilise çanları artık her zamankinden daha gür çalmaktaysa da, Roger, Palermo'daki Müslüman tabiilerine, atalarının bildiği eski düzenin bir devamı gibi görünmüş olabilir. Gerçi rollerin değişilmiş olduğu muhakkaktı: artık yüksek vergi ödeyip ikinci sınıf vatandaş olanlar Hıristiyanlar değil kendileriydi; kentin Ulu Camii de Palermo'nun katedraline dönüştürülmüştü. Ama, iktidar sembollerinin ve yönetim uygulamalarının birçoğu, hâlâ kökleri Müslüman *Ancien Régime*'inde olan şeylerdi. 1133 yılı civarında şehrin Müslümanları tarafından Roger'ye takdim edilen ipek tören pelerini bugüne ulaşmıştır: üzerinde, bir çift korkunç aslanın iki bahtsız deveye saldırdığı görülebilmektedir; orta ekseninde, Müslümanların hayat ağacına çaktırmadan yapılmış ikonografik bir gönderme olarak, stilize bir palmiye ağacı bulunur; etek uçlarındaki Kufi harflerle yazılmış metinde de şunlar okunur: "Kraliyet imalathanesinde, kralın bahtının açıklığı, yüksek onuru, mükemmeliyet ve iktidarı, yükselmesi, gücü, refahı, yüceliği, şanı, güzelliği, güvenliğinin artması, umutlarının gerçekleşmesi, mutlu günlerinin ve gecelerinin sonsuz ve kesintisiz olması, gücü ve muhafazası, müdafaası ve korunması, bahtının açık olması, şerden korunması, zaferi ve fazileti için yapılmıştır. Sicilya'nın başkenti, 528 yılı (Hicri yıl)."[20] Bu, hiç de o zamanın öteki Hıristiyan krallarının zevkine hitap eden türden bir giysi değildi.

Ama Roger, zaten çoğu bakımdan dindaşı Latin monarklarından tamamen farklıydı. Müthiş akıllı, krallığın hesaplarının yönetiminde son derece titiz (defterlerin birçoğunu Arap memurlar tutuyordu)[21] ve Bizanslıların rüşvet ve-

---

ne ilişkin sayısız çok hoş, küçük sahneler görebilirsiniz. Deveye binen insanlar, aslan öldürenler, haremleriyle piknik yapanlar; öyle görünüyor ki, her yerde, sürekli bir yiyip içme olayı olmaktadır. Ejderha ve canavarlar sürüsüne berekettir; dört ayaklı dev gibi bir kuşun sırtında giden bir adam (Sinbad mı yoksa?), bir Hieronymus Bosch tablosundan fırlamış gibidir" (s. 76).

19 Bu 13. yüzyıl mabedi (demek ki, Saray Şapeli'nden bir yüzyıl daha genç), Fransa Kralı IX. Louis (Saint Louis) tarafından ısmarlanmıştır. Garip bir tesadüfle, Louis'nin kalıntıları, Monreale'deki bir sunakta saklanmaktadır. Saint Louis, 1270 yılında Tunus'ta Haçlı Seferi'ndeyken ölmüş, naaşı Sicilya'ya getirilmiştir.

20 Tercüme, Jeremy Johns'a ait olup Houben *Roger II*'de aktarılmıştır (s. 125). Tercümenin bu kaynakta verilen şeklinde bütün iyelik zamirleri köşeli parantez içindedir; ben, kolay okunsun diye köşeli parantezleri kaldırdım. Söz konusu pelerin veya *mantellum*, Viyana'da, Hofburg Sarayı'nın hazinesinde görülebilir.

21 Norman Sicilya'nın maliye teşkilatı, *divan* diye anılırdı; bu Arapça kelime, İtalyanca'ya *aduana*, Fransızca'ya da *douane* kelimelerini kazandırmıştır. *Divan*'ın işleyişi hakkında akademik bir genel

rerek savaşın önüne geçme taktiklerini kullanma konusunda ustaydı; ama, her şeyden önce muazzam bir entelektüel meraka sahip bir insandı. İslâm sanatlarının ve bilimlerinin üstün başarılarına hayrandı. "Matematik ve uygulamalı fen konusundaki bilgisi sonsuzdu"[22] diye yazıyor hayranlarından olan bir Müslüman alim. "Bu iki disiplinin de her alanında çok iyi bir temele sahipti; bunları kapsamlı bir şekilde incelerdi; ayrıca, kendisi de yeni keşifler yapmış, şahane şeyler icat etmiştir; ondan önce hiçbir prens böyle şeyler yapmamıştır."

Ana karada da, Roger'in, 9. yüzyılda Lombardların yönetiminde kurulan Salerno'daki meşhur tıp okulu için kraliyet kesesinin ağzını açmış olabileceği düşünülüyor. Salernolu mütercimler,[23] Darülislâm'ın Müslüman ve Yahudi hekimleri tarafından uygulanan iyileştirme teknikleri hakkındaki risaleleri Hıristiyan Batı'ya kazandırdılar. Adada ise, Roger'in Palermo'daki sarayı bir sanat ve bilimsel çalışmalar lambası gibi pırıl pırıl parlıyor, dinî kimlik kaygıları bu lambanın ışığını soldurmuyordu. Mutlak iktidarına düşkün bir hükümdar olan Roger, Roma Kilisesi'nin işlerine karışmasına müsaade etmiyordu ve Akdeniz havzasının alimleri, Arap, Yunanlı ve Latin bilgilerinin serbestçe akarak buluştuğu bu yerin cazibesine kapılıyorlardı.

Palermo'ya gelişine en çok sevinilenlerden biri, Ebu Abdillah Muhammed bin Muhammed bin Abdillah bin İdris eş-Şerif es-Sebti es-Sıkılli'ydi. Allah'tan, kısaca İdrisi diye tanınır. Her ne kadar kökenleri tartışmalı ise de,[24] Roger'nin kişisel dostluğunu kazanmış bu müthiş bilgili alimin, Kurtuba'da eğitim gördükten sonra Sicilya'ya gittiği –ve bu hareketini tasvip etmeyen İslâm topraklarındaki Müslüman alimler tarafından dönek sayıldığı– düşünülmektedir. İdrisi çok yazmıştır ve yazdıkları içinde kendi zamanı için en şaşırtıcı olanı, hiç şüphesiz *Bütün Dünyayı Dolaşmak İsteyenin Sevinci*[25]

---

bakış için, bkz. Donald Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 219-28.

22 İdrisi, *Book of Roger*'a (Roger'nin kitabı) girişten. Houben, *Roger II*'de aktarılmıştır (s. 104).

23 Bunların en meşhuru, Afrikalı Konstantinus'tur. 11. yüzyılda yaşamış Kartaca doğumlu bir Hıristiyan Arap'tır. Sonunda Montecassino'da keşiş ve son derece üretken bir yazar oldu; Arapça tıp kütüphanelerinden derlenmiş bilgilerle büyük miktarda eser meydana getirdi.

24 Houben, *Roger II*'de, İdrisi'nin, Malaga'nın (Malaka) son Hamıradi prensinin soyundan geldiğini söylemekte, ancak, bir notta, bazı akademisyenlerin, onun Mazaralı (Mazere) bir Sicilya yerlisi veya belki Faslı olduğuna inandıklarını da belirtmektedir (s. 102-103). Kökeni her ne olursa olsun, bizim için önemli olan son geldiği yerdir (yani, Palermo).

25 Kitabın Arapça orijinal başlığı olan *Nüzhetü'l-müştak fi'htirakı'l-afak*'ın çok ama çok sayıda değişik tercümesi vardır. Bunlar, *İklimler arasında yolculuk etmek isteyenin sevinci*'den *Dünyanın farklı ülkelerinin tam bilgisine sahip olmak isteyen birinin naçizane bir denemesi*'ne kadar değişir. Jon Fasman'ın romanı *The Geographer's Library*'de (Penguin, New York, 2005), İdrisi'nin eseri çok eğlenceli bir şekilde ele alınmaktadır.

adlı kitabıdır. Ama, kitap, hamisinden dolayı daha çok *Roger'in Kitabı (el Kitabü'r Rucari)* diye bilinir. Yazılması on beş yıl alan eser, ansiklopedik bir atlastır; Asya, Afrika ve Avrupa hakkında bilgiler içerir. Bilgiler, kısmen, Sicilya'nın işlek limanlarına uğrayan denizciler, tüccarlar ve seyyahlarla yapılmış görüşmelerden derlenmiştir. Dikkate değer bir coğrafya bilgileri hulasası olan bu kitap, eserin meydana getirilmesinde İdrisi ile işbirliği yapan pragmatik ve doymak bilmez krala son derece uygun bir hediye olmuştur. Müslüman alim, kitaba ve onun haritalarına eşlik etmek üzere, Roger'e bir de, som gümüşten dolayısıyla, bir kral tarafından bakılmaya layık bir düzlemküre hediye etmiştir.

II. Roger'in İsa tarafından taçlandırıldığını gösteren mozaik. Kralın emirül ümerası Antakyalı Georgios tarafından yaptırılan kilise, Martorana, Palermo.

Roger, son bir başka bakımdan da Avrupa'nın taçlı kafaları arasında bir istisna teşkil eder: Görünüşe göre, karısını gerçekten sevmiştir.[26] İlk evliliği, hükümdar evliliklerinin bazen ancak işe yaradıkları müddetçe devam ettikleri bir çağda, mutlu bir birliktelik olmasıyla ötekilerden ayrılır.* Roger, kraliçesi otuzlu yaşlarında ölünce öyle derin bir mateme girdi ki saray çevresi delirmesinden korktu. Nitekim, Roger'in içine kapanması uzayınca güney

---

26 Bkz. Houben, *Roger II*, s. 65-66. Roger, Elvira'nın ölümünden on beş yıl sonra tekrar evlendi. O zamana kadar metreslerle yetindi. Elvira, 1135 yılı Şubat ayında öldü.

(*) Dul annesi Adelaide, Kudüs'ün Haçlı krallarından biriyle tekrar evlendi ama krallığın ona miras kalması ihtimali belirince saf dışı bırakıldı.

İtalya'daki akrabalarından bazıları –haklarının Roger tarafından gasp edilmesinden dolayı hâlâ içleri sızlayanlar– Roger'nin de ölmüş olduğunu ümit etme cüretini gösterdiler. İsyan ederek Germen imparatorunu ve Papa'yı yardıma çağırdılar.

Zamansız ölümüyle bu kargaşaya neden olan kadın –gerçi Roger sonuçta düzeni tekrar sağlayacaktır–, Kastilyalı Elvira'dır. Soy bakımından düşünürsek, Norman Palermo'nun hükümdarı için ondan daha iyi bir gelin olamazdı, çünkü Elvira, Müslüman Toledo'yu alıp onu kendine başkent yapmış olan Kastilya monarkı VI. Alfonso'nun kızıydı. Elvira, Palermo'nun canlı ortamında yabancılık çekmemiş olmalıdır, çünkü şüphesiz kendisi de Toledo'da aynı derecede canlı bir *convivencia*'nın çok sesliliği içinde yetiştirilmiş olmalıdır. Ne yazık ki, Roger'in sevgili kraliçesi hakkında kesin olarak bilinen fazla şey yoktur;[27] sadece Roger'e on yıl içinde beş oğlan ve bir kız verdiği bilinmektedir. Yine de, önce Toledolu, sonra da Palermolu bir kadın olarak, Elvira görgülü ve eğitimli bir kadın olmalıdır –ve hatta, Latin dindaşlarının savaşçı yobazlıklarına bazen tahammül edemediğini de düşünebiliriz. Bu kentlerin geri alınması Ortaçağ'ın ilk yıllarındaki büyük Arap fetihlerinin geri sarılması bakımından önemli olmakla birlikte, söz konusu her iki yerde de, farklı inançlardan insanların, efendiler değişmiş de olsa, yine de iyi geçinebildikleri gösterilmiştir. İspanya'da, Hıristiyanlar, Müslümanların açtığı tolerans yolundan yürüyeceklerdir.

* ✲ *

1072 yılında, Normanların Palermo'yu fethettiği anda, Akdeniz dünyasının başka yerlerinde başka çağ açıcı kıpırdanmalar meydana geliyordu. O aynı yıl, Leonlu Alfonso (geleceğin VI. Alfonso'su), dokuz ay Toledo'da mülteci olarak kaldı. Şehrin nazik hakimi Memun ona misafirperverlik gösterdi ve böylece, biraz sakarca bir iltifat da olsa, *caballero aunque moro* (Arap da olsa şövalye ruhlu) unvanını kazandı. Her ne kadar daha sonraki anlatılardan birinde açıkgöz Alfonso'nun fırsattan istifade kentin surlarındaki zayıf noktaları araştırdığı[28] iddia edilse de, büyük bir ihtimalle, Alfonso ile onun dost

27 Norwich, *Kingdom in the Sun*'da, vakanüvis Teleseli Alexander'ın, kraliçenin dindarlığıyla ve yoksullara karşı cömertliğiyle meşhur olduğunu söylediği sözlerini aktarır (36). Ne var ki, bunlar, Norwich'in de belirttiği gibi, sadece söylemesi adet olmuş övgü sözleridir ve kraliçe hakkında kesinlikle hiçbir bilgi vermez.

28 Tarihçi Lévi-Provençal, Alfonso'nun sürgünlüğü için "prison doré" (altın kafes) ifadesini kullanır. Bir efsaneye göre, Alfonso, ev sahibinin misafirperverliğini istismar ederek şehrin savunma sistemlerini incelemiş ve bir gün şehri nasıl zapt edebileceğinin planlarını yapmış olabilir. Louis Cardail-

canlısı ev sahibi günlerini birlikte avlanarak ve yemek yiyerek geçirmiş, zevk ve sefaya düşkün bir sarayın sunduğu imkânlardan yararlanarak günlerini gün etmiş olmalıdırlar. Toledo, Mamun'un yönetiminde, müthiş medeni bir yer olmuş, sanat ve bilim bakımından Hıristiyan İspanya'da tasavvur bile edilemeyecek düzeylere ulaşmıştı. Bir gökbilimci tarafından kentin tam karşısındaki bir tepenin yamacında bulunan bir köşke yapılan harikulade su saati ile (*clepsydra*) bütün Endülüs'te meşhur olan Toledo, aynı zamanda, çağın en büyük ziraat uzmanları[29] tarafından bakılan muhteşem kraliyet bahçelerine de sahipti.

Alfonso'nun bu şık sürgün yerine gelmek zorunda kalmasının sebebi, erkek kardeşi Sancho'ydu. Sancho, müteveffa babalarının belirlediği kraliyet toprakları paylaştırmasına uymayı reddetmişti. 11. yüzyılda, kuzeyin ilkel Hıristiyan krallıkları nihayet, elde etmek için kavga etmeye değecek kadar elle tutulur hale gelmiş birimler olarak şekillenmeye başlamışlardı. Bir suikastçı 1072 yılı sonlarında Sancho'yu ortadan kaldırıverince (Sancho, o sırada, kız kardeşlerinin kalesini kuşatmakla meşguldü), Alfonso Toledo'dan ayrılarak kardeşler arasındaki bu rekabetin asıl sebebi olan amacı gerçekleştirme imkânı buldu: Leon, Kastilya ve batıda, Galiçya krallıklarının tek bir hükümdarın yönetiminde birleştirilmesiydi söz konusu olan. (Alfonso, Galiçya'da da başka bir erkek kardeşinin topraklarını elinden alacaktır.) Bu durumda, Navarra, Aragon ve Katalonya Alfonso'nun hâkimiyeti dışında kalmış oluyordu ama yine de Alfonso'nun krallığı İberya Yarımadası'nın Hıristiyan kuzeyinin yarısını içine alıyordu.

Alfonso'ya sempatiyle bakmayan bir vakayinameye göre, kral Toledo'dan dönüşünde cinayete kurban gitmiş olan Sancho'nun vassallarından biri tarafından aşağılanır.[30] Anlatılan doğruysa olay, Burgos'taki bir kilisede meydana gelmiş, monark, kardeşinin ölümünde parmağı olmadığına dair kutsal emanetler üzerine herkesin içinde yemin etmek zorunda bırakılmıştır. Hikâye doğru olsun veya olmasın, söz konusu vassal ve onun payladığı kral, neticede uzlaşacaklar ve Endülüs'ün komşusu olan ülkelerde artık hiçbir şe-

---

lac tarafından yayına hazırlanan *Tolède: XIIe – XIIIe: Musulmans, chrétiens et juifs: Le savoir et la tolérance*'da Julian Montemayor, "Alphonse VI et Bernard d'Agen ou la consécration frustrée", Autrement, Paris, 1991, s. 69.

29 İbni Bassal ve İbnu'l Vafid. Bkz. Richard Fletcher, *Moorish Spain*, University of California, Berkeley, 1993, s. 89.

30 Bkz. Richard Fletcher, *The Quest for El Cid*, Oxford University Press, Oxford, 1989. El Cid'in hayatı hakkında en iyi yakın tarihli kaynağımız olan yazar, kesin bir şekilde, hikâyenin sonradan efsane yazıcılar tarafından uydurulmuş olduğu kanaatine varır (s. 118-19).

yin eskisi gibi olmadığını gayet inandırıcı bir şekilde göstereceklerdir. Artık Mansur'un insafına kalmış Hıristiyan krallıkları yoktu. Tersine, artık üstünlük kuzeylilerdeydi.

Rodrigo Diaz de Vivar, yani herkesin ortasında kralın vicdanına çomak soktuğu anlatılan vassal, daha çok El Cid adıyla tanınır ("Reis" anlamına gelen *seyit*'ten). El Cid, Kurtuba'dan yönetilen yekpare devletin 1031 yılında kati şekilde çöküşünü izleyen, herkesin başına buyruk olduğu dönemde, yerel beylerin başına bela olup onlardan zorla toprak ve para almayı kendine iş edindi. Burgos yakınlarından küçük bir soyluydu. Muhteşem bir savaşçı ve üstün liderlik vasıfları olan biriydi. Muharebe meydanında yenildiği nadirdi ve siyasi manevra konusunda da ustaydı. El Cid çoğu zaman *reconquista*'nın –yani İspanya'nın Müslümanlardan alınması ve anlam genişlemesiyle, Akdeniz'de Hıristiyan üstünlüğünü sağlamak için savaşılması– sembolü kabul edilir. Ne var ki, ne kadar etkileyici olursa olsun, bu şöhretin gerçeklere dayanmadığı, İberya'nın bir gün Katolik olmasının alın yazısı olduğu ideolojisiyle doldurulmuş kilise adamları ve tarihçiler tarafından sonradan uydurulduğu artık kabul edilmektedir.

Tarihî şahsiyet olarak El Cid hakkında bildiklerimiz, esas olarak, bir vakayinameden ve 12. yüzyılda yazılmış çok başarılı bir epik şiirden gelir. Bunlar, bize, yüce duygularla dolu bir din savaşçısının veya milliyetçiliğin öncüsü bir vizyon sahibinin değil, çok daha basit bir kişinin portresini vermektedir. El Cid, tıpkı Robert Guiscard gibi, bir fırsatçıydı.[31] Haris ruhlu bir adam ve 11. yüzyıl İberya'sındaki kaos durumundan yararlanmaya istekli birçok kişiden biriydi. Ayrıca dönemin karışık ortamı, serbest çalışmak isteyenlere mükemmel olanaklar sunmaktaydı. Örneğin, El Cid, sık sık olduğu üzere Kral Alfonso ile kavga ettiği zamanlarda karşı tarafa geçmekte tereddüt etmiyordu. Bir keresinde, Müslüman Zaragoza krallığının askerî lideri oldu. Bu görevde beş yıl kaldıktan sonra tekrar bir Hıristiyan monarkının hizmetine girebilmesi, o zamanlar yarımadada işlerin nasıl yürüdüğü konusunda bir fikir verir.

Bu fırsatları yaratan, Emevilerin ortadan kalkması olmuştu. Endülüs halifeliğinin zaten pek sağlam olmayan yapısı 1031 yılında nihayet olduğu gibi çökünce, parçaları tekrar birleştirecek biri çıkmadı. Onun yerine, bütün Endülüs'te birbirine rakip şehir devletlerden oluşan bir yamalı bohça ortaya

31 David Wassertein, *The Rise and Fall of the Party-Kings: Politics and Society in Islamic Spain, 1002-1086*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1985, "(El Cid), Müslümanları yıpratmak için mücadele eden bir Hıristiyan'dan çok, kendi çağında geçerli olan bütün başarı kazanma yöntemlerini kullanan bir savaşçı gibi davranmıştır" (s. 262).

İspanya Burgos'taki El Cid'in sakalıyla hayretlere düşüren anıtı.

çıktı. Bunların her biri, hanedanlaşarak kalıcılık kazanmak için mücadele eden bir hükümdar ailesi tarafından yönetiliyordu. *Müluk-üt-Tavaif*, yani "taifelerin melikleri" (bölüklerin hükümdarları) denilen ve sayıları otuz kırkı bulan bu devletçikler tıpkı İtalyan Rönesans'ının şehirleri gibi, sanat, ticaret ve savaşta sıkı bir rekabet içindeydiler. Sanatlarda, 11. yüzyılın Müluk-üt Tavaif'i dikkate değer bir yaratıcı özgüven ve enerji sergilemişlerdir –eserlerinin kalıntıları, bugün Avrupa ve Amerika'nın müzelerinde pırıltılı konfetiler gibi dağılmış durumdadır–. Fildişi oyma, ahşap ve mermer yontu, seramik, madeni eşya ve tekstil çalışmalarından bugüne gelebilmiş örnekler, incelikte bir doruğa erişildiğini göstermektedir. Müluk-ut Tavaif şairlerinin eserleri de aynı derecede etkileyiciydi. Bunlar, Kurtuba'nın şiirde ince duyguları ve tatlı hayatı işleme geleneğini sürdürmüşlerdir. Özellikle Sevilla (İşbiliye), yönetenleri de halkı da zevk ve eğlence düşkünü olan bir saraya sahipti. Kentin Abbadi hanedanı mensubu hâkimleri, birbiri ardına mükemmel birer şair olduk-

larını kanıtlamışlardır. Müluk-ut Tavaif devletleri, bütün entelektüel etkinliklerinde komşularını geçmek için uğraşmışlar ve o arada sanat ve ilimde bir altın çağın yaşanmasına yol açmışlardır.

Ne var ki bu kentler, El Cid'in ve onun türünden Hıristiyan maceraperestlerin iyi bildiği gibi, aynı zamanda sürekli bir ölüm-kalım savaşı içindeydiler. Durumlarının nezaketinden dolayı, olağanüstü ve işe yarar adamlar ortaya çıktığı zaman, kökenleri ne olursa olsun önlerine fazla engel çıkarılmıyordu. Nitekim, Granada'nın güçlü Yahudi baş veziri, general, şair ve haham Samuel bin Nağrile'nin kariyeri bu sayede mümkün olmuştur. Aynı şey, daha geç bir şahsiyet, El Cid'in Zaragoza'nın hizmetinde olduğu dönemde bu kentin Yahudi baş veziri olan Ebü'l-Fazl Hasday ibn Hasday için de geçerlidir. Afrika ile yapılan ticaretten en büyük altı şehir devlete –Granada (Gırnata), Sevilla (İşbiliye), Badajoz (Batalyevs), Valencia (Belensiye), Toledo (Tuleytula) ve Zaragoza (Saragusta)– oluk oluk altın akıyor, bu altınla, egemenlik kurmak gayesiyle gerçekleştirilen kanlı savaşlar dizisinde kullanılan paralı asker ordularının maaşları ödeniyordu. Müluk-ut Tavaif saraylarındaki insanlar ne kadar ince ruhlu insanlar olurlarsa olsunlar, barbarlık hiçbir zaman fazla uzak değildi. Sadece bir örnek vermek gerekirse: 1053 yılında, Sevilla'nın şair kralı, komşusu Arcos, Jerez, Moron ve Ronda'nın hâkimlerini bir barış toplantısına davet etti. Misafirler görüşmeler başlayana kadar hamamda vakit geçirirlerken, ev sahibi dışarı sıvışıp adamlarına bütün kapıları kilitlemelerini ve bütün hava deliklerini tıkamalarını emretti. Konukları, bir buhar bulutunun içinde boğularak ve kavrularak öldüler. Sonradan, marifetini bir şiirle kutlayacaktır. Şiirin bir kısmı şöyledir: "Ne çok rakibimi öldürdüm/Tek tek, hepsini/Kellelerinden çelenkler yapıp/Onlarla duvarlarımı süsledim!"[32]

Bu çirkeflikler, Hıristiyan kuzeylilerin ekmeğine yağ sürüyordu. Ebro ile Duero'nun ötesindeki yeni ortaya çıkmakta olan krallıklar, kendi aralarında da bölünmeler olmasına rağmen, Müslüman güneyin çok daha büyük olan parçalanmışlığından yararlanmayı bildiler. Başlangıçta müluk-ut tavaif tarafından paralı asker olarak tutulan Kastilyalılar, Aragonlular ve Katalanlar, 11. yüzyıl ilerledikçe, esnaftan koruma parası toplayan çeteler misali, düpedüz bir haraç düzeni[33] kurdular. Mülukut Tavaif devletleri, Hıristiyanlar tarafından saldırıya uğramamak mukabilinde, en büyük tehdit kimden geli-

32 Fletcher, *El Cid*'de aktarılmıştır (s. 35).

33 Nitelendirme bana ait değildir. Bkz. Angus McKay, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000-1500*'de "Protection Rackets and Crusaders, c. 1000-1212", St. Martin's Press, New York, 1977, Birinci Bölüm.

yorsa ona muazzam miktarlarda yıllık haraç ödüyorlardı. Öyle ki, yüzyılın ortalarında bir ara, Leon; Toledo, Sevilla, Zaragoza ve Granada'dan koruma parası alıyordu; hem de az buz değil, çoğu zaman yılda yirmi, otuz bin altın düzeyinde (ve her birinden). Müslüman altını oluk oluk kuzeye akarak kralların, saray çevresinin ve savaşçıların ceplerini dolduruyor, kiliseler inşa edilmesinde kullanılıyor, ta Burgondiya'daki Cluny manastırı da dahil olmak üzere manastırlara bağışlanıyordu.[34] Bütün bu paraların kaynağı, kan dökme tehdidiyle alınmış haraçlardı. Bu ödemeleri karşılamak için mülukut tavaifte ilave vergiler konulması gerektiğinden –ki bazı vergiler en yerleşik İslâm teamüllerini bile ihlal eden cinstendi–, bu kentlerin Müslüman, Mustarib ve Yahudi sakinleri huzursuzlanmaya başladılar ve böylece, zaten istikrarsız olan Endülüs iyice kontrolsüz bir hale geldi. İşte, VI. Alfonso ile El Cid'in harekatlarını yürüttükleri dünya, böyle bir dünyaydı.

Toledo'nun düşüşü, 1085 yılı civarında gerçekleşti. O noktaya gelinene kadar, kentin çevresi uzun uzun yağmalanmış, Leon'a ağır yıllık haraçlar ödenmiş, Müslüman Valencia ile savaşlar yapılmış ve insanları açlıktan ölme noktasına getiren bir kuşatma yaşanmıştı. Ayrıca Alfonso, fetihten önceki yıllarda, son derece etkisiz bir yönetici olan ve halk tarafından hiç sevilmeyen bir önderi –1072 yılındaki ev sahibinin torunu– destekleyerek iktidardan düşürülmesini önlemişti; öyle görünüyor ki bu, büyük mülukut tavaif devletini içeriden çökertmek için yapılmış bilinçli bir planın parçasıydı. Sonunda, kentin ileri gelenleri birbirlerini yemeyi bırakarak kaçınılmaz olana boyun eğdiler ve Hıristiyan monarkı şehre davet ettiler. Alfonso, bu sefer sığınmacı değil, fatih olarak geliyordu. Ama önce, şehrin farklı dinî topluluklarına saygı göstereceğine ve özellikle de, Müslümanların Ulu Camilerini kullanmaya devam etmelerine izin vereceğine söz vermişti. 25 Mayıs 1085 günü, kilisenin egemenliğini savunan Papa VII. Gregorius'un Salerno'da öldüğüyle aynı gün, Altıncı Alfonso, neredeyse dört yüzyıl önce Vizigot İspanya'sının başkenti olan şehre girdi. Alfonso'nun halefleri, *mare nostrum* günleriyle olan bu bağlantının bilincinde ama aynı zamanda bugünün şartlarının artık değişmiş olduğunun da farkındaydılar: Her biri kendini "üç dinin imparatoru" ilan etti.

VI. Alfonso'nun bu unvanı ciddiye alıp almadığı belli değildir: Ama şu var ki, Ulu Cami hakkında verilen söz daha ilk günden bozulmuştur. Pireneler'in kuzeyinden gelen ve Mustarib'lerden olsun Müslümanlar'dan olsun hiç hoşlanmayan bir Cluny keşişi olan şehrin yeni Latin piskopusunun isteği

34 Wasserstein, *Party-Kings*'de, Alfonso'nun Cluny'ye yılda 240 ons gibi hayret verici bir miktar altın verdiğini belirtir (s. 272).

üzerine, Alfonso caminin katedrale çevrilmesine izin verdi.[35] Yine Clunyli başka bir keşiş olan Châtillonlu Odo, Papa İkinci Urban olarak, Toledo'nun bu uzlaşmaz piskoposunu çabucak bütün İberya yarımadasının baş piskoposu yaptı. Yeni baş piskoposun görevi, birçoğu yüz yıllardan beri ibadetlerini eski Vizigot usulüne göre yerine getiren yerli Hıristiyan topluluğuna Latin Katolik bir Ortodoksluk dayatmaktı. Yeni *convivencia*'ın ilk günleri Mustaribler için pek parlak görünmüyordu; Müslümanlar'ın ise hali harap gibiydi.

Paradoksal bir şekilde, Endülüs'teki gelişmeler, Hıristiyan İspanya'da belli bir geniş görüşlülüğün yerleşmesine neden olacaktır. Hıristiyan İspanya'nın sınırları, dikkate değer bir şekilde güneye kaymış bulunuyordu ve Medinaceli gibi ileri karakollar etrafındaki insansız alanlar Alfonso'nun başarılarından sonra yeniden yerleşime açılmıştı. Ancak, bu büyük kral, hakimiyetini bütün İberya'ya yayma arzusuna rağmen, Toledo'nun kurulu olduğu kayalık tepenin etrafından kıvrıla kıvrıla akan Tajo Nehri'nin ötesine hemen hemen hiç geçmeyecektir. Hırslarına böyle gem vurmasının nedeni basitti: Bir zamanların anarşi içine yuvarlanmış güneyinde, savaşla korkutarak parias ödemeye veya toprak bırakmaya zorlamaya imkân olmayan bir güç ortaya çıkmıştı. Toledo'nun düşmesinden kısa bir süre sonra, Endülüs'ün kalan kısmı, Afrika'dan gelen bir din coşkunları grubunun kontrolü altına girecektir. Bunlar, Murabıtlardır. Bu sert çöl adamları, Leon-Kastilya'nın ilerleyişini zınk diye durdurdular ve haraç düzenine bir son verdiler. Endülüs tekrar birliğini sağlamaktayken, Alfonso'nun Toledo'daki yeni kalesinden olanları izlemekten başka yapabileceği bir şey yoktu.

* ✻ *

Esrarengiz Murabıtlar, adlarını ilk defa Iberia'nın çok uzağında, Sahra'nın güney batı uçlarında duyurmuşlardı. 1030'larda bir tarihte, bölgenin yerel kabile reislerinden biri, Mekke'ye yaptığı Hac ziyaretinden inancı yeni tazelenmiş olarak memleketine dönüş yolundayken, Abdullah bin Yasin adında karizmatik bir din alimiyle karşılaşmıştı. Bu ulu kişi, bugün Moritanya olan topraklardaki Sanhace kabilesinin o zamana kadar inancı biraz şüpheli olan bazı Müslüman Berberi kabilelerine dini yaymak üzere ülkeye gelmeye davet edildi. İbni Yasin, kaba saba Sanhaceliler karşısında fazla yol alamadı; düşmanlıkları karşısında Atlantik sahillerine kaçmak zorunda kaldı ve orada, Senegal Nehri'nin ağzı yakınlarında bir yerde, bir *ribat*, yani bir müstahkem za-

35 Dönüştürme işlemi, Alfonso şehirde yokken yapıldı. Alfonso, bu işe canı sıkılmakla beraber, olubittiyi kabul etti. Bkz. McKay, *Spain in the Middle Ages*, s. 21.

viye kurdu. Burada şansı döndü ve İbni Yasin'in yalın ve disiplinli bir hayat telkin eden mesajı, bu kutsal yere binlerce mürit çekti, öyle ki bu yeni doğan kuvvete "Ribat halkı" denilir oldu (*Murabıtlar*). Murabıtlar, güneyde, Sahra-altının büyük krallığı Gana'ya kadar ilerleyerek bu devleti ortadan kaldırdılar ve Nijer Nehri'nin aşağı mecralarına kadar uzanan bir hakimiyet bölgesi kurdular. Kuzeyde, sıkıntılı mülukut tavaif zamanlarında Endülüs'ün Mağrib'deki nüfuzu iyice zayıflamıştı. Murabıtlar, bundan doğan iktidar boşluğunu doldurdular ve Batı Afrika'nın Sahra'ya düşen bütün bölümlerini fethettiler; sonra Atlas Dağları'nı aşarak Cebelitarık Boğazı yakınındaki verimli topraklara ulaştılar. Orada, suların üzerinden öbür taraftaki Avrupa'ya baktılar ve gördükleri karşısında dehşete düştüler: Onların gözünde içi geçmiş sarhoş şehvet düşkünleri olan dindaşları, Hıristiyanlara boyun eğmeyi kabulleniyor, Yahudilerle yatağa giriyorlardı. Yeniden gerçek dini bulmuş kişiler olarak, Endülüs'teki yozlaşmış dindaşlarından nefret ettiler ve onlara karşı cihat açmayı düşünmeye başladılar.

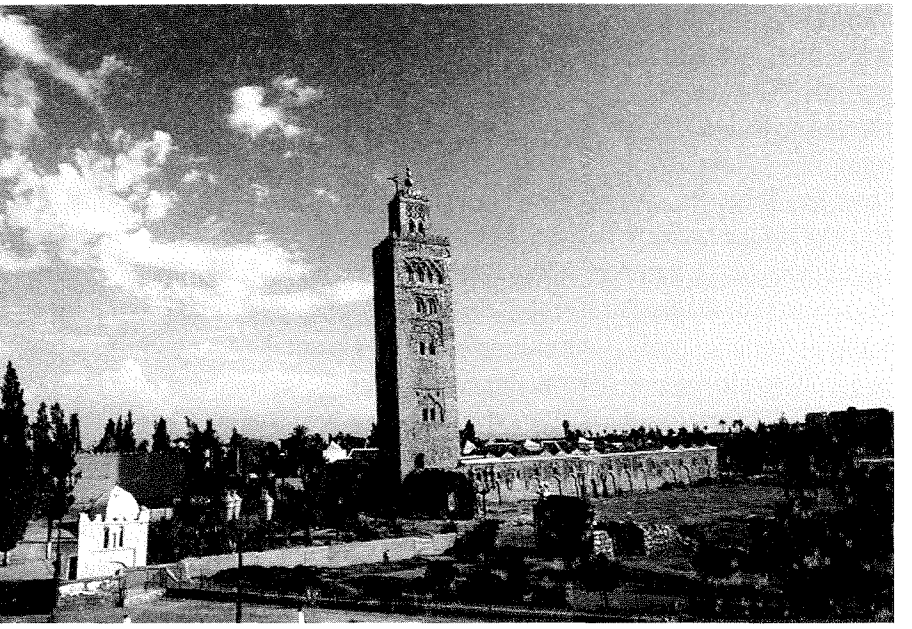
Bütün bunlar, mülukut tavaif devletlerini kritik bir konumda bırakıyordu. Kuzeydeki Hıristiyanlar, o zamana kadar sıkıntı yaratmaktan öteye geçmemişti; neredeyse uygar denebilecek ve kendileri gibi İberyalı olan insanlardan oluşan, aralarında örgütlenmiş çetelerden fazla farkları yoktu ve kese kese altın vererek uzaklaştırılmaları mümkün olmuştu. Ama, Toledo'nun düşmesi her şeyi değiştirdi. Gırnata (Granada) hâkimi,[36] bu büyük mülukut tavaif devletinin ortadan kalkmasından hatıralarında şöyle bahseder: "Bütün Endülüs derinden sarsıldı; halkı korku ve umutsuzluk sardı."[37] Endülüs'ün birtakım yontulmamış kafirler tarafından işgal edilmesi tehlikesi karşısında, mülukut tavaif devletlerinin hakimleri Endülüs'ü korumaları için Müslüman kardeşlerine başvurmak gerekip gerekmediğini aralarında tartışmaya başladılar. Hıristiyanlar bildikleri şeytandı, ama Murabıtlar da öyle değil miydi? Endülüs kibarlarının gözünde, bu çöl fanatikleri,[38] göçmen Abdurrahman'ın zamanından beri Arap toprak sahibi sınıfların eski düşmanı olan Berberi kabile adamlarından başka bir şey değildiler. Demek ki, mülukut tavaif devletleri, güneyde ve kuzeyde, kesinlikle nahoş komşulara sahiptiler. Acaba kaderlerini hangisine bağlamalıydılar? Sonunda bir karara varıldı. Kararı, İşbiliye

---

36 Ebu Abdullah (Ebu Muhammed Abdullah el-Gassal).

37 Wasserstein, *Party-Kings*'de aktarılmıştır (s. 279).

38 H. T. Norris ve P. Chalmeta, *Encyclopedia of Islam*, "Al-Murabitun"da (Brill, Leiden, 1993, 7, s. 583-91), büyük İngiliz tarihçisi Stanley Lane-Poole'un Murabıtlar hakkında yaptığı bir değerlendirmeyi aktarırlar (*The Moors in Spain*, Londra, 1887): "Püritenlerin saltanatı gelmişti ve katılığını yumuşatacak bir Milton yoktu" (s. 181).

Endülüs'ün başkentinin Muvahitler tarafından zaptedilmesinden sonra 1147'de yapımına başlanan Kutubiye Camii, Marakeş, Fas.

(Sevilla) Hakimi El-Mutamid –misafirlerini hamamda boğarak öldürenin oğlu– şu meşhur sözleriyle özetlemiştir: "Torunlarımın beni Endülüs'ü kafirlere bırakan adam diye hatırlamasını istemem... Kastilya'da domuz çobanı olacağıma Fas'ta deve güderim daha iyi."[39]

Endülüslüler, boyunlarını büküp Murabıtlar'dan boğazı geçip Endülüs'e gelmelerini rica ettiler. 1086 yılında, yani Toledo'nun Hıristiyanlarca alınmasından sonraki yıl, Murabıtlar, VI. Alfonso'nun ağır süvarilerini Sagrajas'ta ezdiler –batıdaki Badajoz (Batalyevs) mülukut tavaif devletinin yakınında bulunan bir köy–. Kastilyalılar, daha bir nesil oradan öteye geçmeyeceklerdir; her zamanki istisna hariç: El Cid. El Cid, zengin Valencia'yı (Belensiye) zapt etti ve 1099'daki ölümüne kadar Murabıt saldırılarını püskürttü. Mülukut tavaif devletlerine gelince: Hepsi, kurtarıcı diye çağırdıkları Murabıtlar tarafından tek tek yutularak ortadan kaldırılacaklardır; çünkü Murabıtlar Endülüs'te kalmaya ve ülkenin hâkimi olmaya karar vermişlerdir. Çöküş ve fethin kargaşasında, El-Mutamid'in dul kalan gelini Zaida kuzeye ka-

39 Fletcher, *Moorish Spain*'de aktarılmıştır (III).

çarak Sevilla'nın hükümran ailesiyle birlikte Afrika'ya sürülmekten kurtuldu. Bu taşınmanın sonucunda, El-Mutamid'in korktuğu şey başına gelecek, Fas'ta sefalete düşecektir. Ne var ki Zaida'nın akıbeti domuz çobanlığı olmadı: Toledo'ya vardığında, Alfonso onu hemen kendine metres yaptı ve Hıristiyan olup Isabel adını alır almaz karısı olarak aldı. Artık Kral, Araplarla akraba olmuştu. Birlikteliklerinden, Toledo Prensesi ve geleceğin Palermo kraliçesi Kastilyalı Elvira doğdu.[40] Bir 12. yüzyıl Avrupalısı için *convivencia*'yı bundan daha iyi yansıtan bir şecere zor bulunurdu.

* * *

Yüzyıllar süren Hıristiyan tek sesliliği, Toledo'nun Elvira'nın günlerindeki çok-dilliliğini gözlerden gizlemiştir. Bir zamanlar su saatli köşkün bulunduğu dik yamaçtan bakıldığında, Tajo'nun karşı kıyısındaki kentin manzarası, şaşılacak derecede El Greco'nun 16. yüzyılda yaptığı tabloya benzer: Görkemli bir granit tepenin üzerine kurulu, sağlam surlarla tahkim edilmiş bir şehir; tepenin kiremit renginin ve *terra cota*'nın bütün tonlarını sergileyen yamaçları, La Mancha'nın karmakarışık gökyüzüyle buluşmakta; camiden çevrilmiş katedralin sivri ucu (12. ve 13. yüzyıllardan kalma muazzam bir Gotik yapıdır), tepenin bir yanından yükselerek göğü delmektedir; dorukta, bir zamanlar kral ikametgahı olmuş, İspanyol İç Savaşı'nda yerle bir olduktan sonra baştan ayağa yeniden yapılmış olan Alkazar'ın dört gri kulesi durur.

Toledo, uzun tarihi içinde bahsedilmeye değer birçok özelliğe sahip olmakla beraber, ancak 12. ve 13. yüzyıllarda bilim alanında Avrupa'nın diğer başkentlerine rakip olabilmiş ve çok-dilli akademik çalışmalar konusunda muhteşem Palermo'yla boy ölçüşebilmiştir. Bugünkü belediye, şehrin geçmişindeki bu pırıltılı anı ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Kent bir hoşgörü abidesi olarak tanıtılmakta ve daha sonraları en çok engizisyoncu çıkaran yerlerden biri olarak oynadığı rol kibarca hasır altı etmektedir. Bugünün İspanya'sı, *reconquista*'nın değil *convivencia*'nın hatırasını yaşatmayı tercih etmektedir; belki de, yüzyıllardır yürütülen ülkenin Hıristiyan kahramanları

---

40 Her ne kadar bütün tarihçiler Elvira'nın babasının VI. Alfonso olduğu konusunda mutabıksalar da, bazıları annesinin kim olduğu konusunda o kadar emin değildir. Houben, *Roger II*'de, Elvira'nın annesinin Zaida olduğunu açıkça belirtir (s. 35). Yenilerden başka bir biyografi yazarı, Pierre Aubé, *Roger II de Sicile: Un Normand en Méditerranée*'de (Payot et Rivages, Paris, 2001), sadece kızın babasının kim olduğunu verir (s. 112). Bazıları, Alfonso'nun saltanatından kalma vakayinamelere dayanarak, Zaida ile Alfonso'nun birbirlerine aşık olduklarını yazar. Bkz. Bernhard Whislaw ve Ellen M. Whislaw, *Arabic Spain: Sidelights on Her History and Art*, John Murray, Londra, 1912, s. 256.

hakkında efsaneler uydurma gayretlerine karşı bir tepkidir bu. Nedeni ne olursa olsun, Ortaçağ Toledo'sunun ortadan kaybolmuş cemaatlerini, yani Yahudileri ve Müslümanları –Müdeccenleri, başka deyişle, Hıristiyan yönetimi altında yaşayan İspanyol Müslümanlarını– anmak için bilinçli bir çaba sarf edilmektedir.

Bu iki cemaat, Mustariblerle birlikte bir düşünce devrimine ev sahipliği yaptılar. *Mare Nostrum*'un mirasının büyük bir kısmı Hıristiyan Batı tarafından unutulmuştu, ama asla kaybolmuş değildi. Kurtuba'dan Bağdat'a kadar, İslâm dünyasının muhteşem kütüphanelerinde, antikitenin felsefi ve bilimsel eserleri muhafaza edilmiş, Arapçaya çevrilmiş ve 10. yüzyılda yaşamış İranlı İbni Sina ve 12. yüzyılda yaşamış Endülüslü İbn Rüşd gibi dev entelektüeller tarafından şerh edilmişlerdi. Literatür büyüktü, geniş kapsamlıydı ve entelektüel bakımdan sarhoş ediciydi. Alfonso ve Kastilyalı askerleri Toledo'yu ele geçirdikleri zaman, farkında olmadan Akdeniz'in geçmişine bir pencere açmışlardı; Hıristiyanlığın ve İslâm'ın katı tek Tanrısı'ndan önceki çağlara açılan, uzun zamandır kapalı kalmış bir pencereydi bu. Ve bu pencereden içeri, köhne bilgilerin kapalı kalmış oda kokusu değil, tam tersine, taptaze ve tertemiz bir hava girdi, çünkü antik düşünürlerin merak ettikleri konular, bugün bizim için ne kadar güncelse Ortaçağ için de aynı derece öyleydi. 12. yüzyılda, Piskopos Raymond'un yönetiminde, Toledolular ve Akdeniz ve Avrupa'nın her yerinden gelen misafir alimler, Arapça belgeler hazinesini tercüme etmeye koyuldular; onları İbrani diline, Latinceye ve gelecekte olgunlaşarak modern Avrupa dilleri haline gelecek olan yerel Latin dillerine çevirmeye başladılar.

En önem verilen Aristo'ydu.[41] Toledo'daki yazınsal kazılardan önce, gerçekten çok okumuş bir Batılı, ancak Aristo'nun M.S. 6. yüzyılda Latinceye çevrilmiş mantık üzerine altı denemesini bilebilirdi. İnanılmaz bir açık fikirlilik sergileyen Piskopos Raymond, Hıristiyan Ortodoksluğuna hizmet etmek adına sansür uygulamak veya yazılanlara müdahale etmek için hiçbir sebep görmüyordu ve onun gözetiminde Aristo'nun ansiklopedik ürünlerinin çok daha fazlası dolaşıma girdi: *Fizik*, *Metafizik* ve *Ruh Üzerine;* ve ayrıca filozofun doğal bilimler hakkındaki çalışmaları ve siyaset ve ahlak üzerine denemeleri de. Bunların hepsi, yüzyıllardan beri Müslüman başkentlerinde zaten hayranlıkla okunmaktaydılar.

Bu eserler, Batı Avrupa'ya olabilecek en iyi zamanda kondular. 1000 yılı civarındaki uyanışı müteakip, bir etkinlik patlaması gerçekleşmiş ve sür-

41 Bkz. Richard E. Rubenstein, *Aristotle's Children: How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered Ancient Wisdom and Illuminated the Middle Ages*, Harcourt, New York, 2003, s. 78-84.

Tagus Nehri üzerinde Toledo'ya yakın bir geçidi gösteren gravür. Tepedeki büyük bina, Alkazar.

dürülmüştü. 12. yüzyılın ortasına gelindiğinde, kentler hem sayıca artmış hem de büyümüştüler. Yeni topraklar tarıma elverişli hale getirilmiş, beslenme koşulları iyileşmişti. Ticaret ve bankacılık yeniden kurulmuştu. Kutsal ziyaret yerlerine giden yolların güvenliği sağlanmıştı ve yeni ve ihtişamlı katedraller yapılmaya başlanmıştı. Okumamışlar arasında, hayatın değişen şartlarına bağlı olarak, daha anlamlı, daha kişisel bir Tanrı özlemi ortaya çıkmıştı. Bu, samimi ve takdire şayan bir arayıştı ama en karanlık anlarında zulüm ve pogromlara da yol açacaktır. Şeklen kiliseye bağlı az sayıdaki eğitimliler için de aynı dürtü geçerliydi: 12. yüzyıl, öğrencilerin bal kasesine üşüşen arılar misali Paris, Bologna ve Oxford'da toplandığı bir yüzyıl oldu. Bu şehirlerde, 12. yüzyılın öğretmenleri ve düşünürleri, o zamana kadar onlara inanmaları söylenmiş olan şeylerin arkasında bir mantık bulmak için çabalamaktaydılar.

Bu hararetli ortama, Darülislâm'dan gelen el yazmaları adeta Tanrı'nın hediyesi gibi düştü. Toledo'da ilk tercümelerin 1130'lu yıllarda yapılmasının üzerinden daha bir nesil geçmeden, Aristo düşüncesi skolastiklerin spekülas-

yonlarında yerini almıştı. Tıpkı İbni Sina'nın İran'da, İbni Rüşt'ün Sevilla'da, Sefarad Yahudilerinin en büyük düşünürü Mose ben Maimon'un Kahire'de yaptığı gibi, Hıristiyan dünyasının en ince zekalı insanları da vahyin müphem mesajlarını aklın söyledikleriyle uzlaştırma zorunluluğunu hissettiler. Bir bakıma, Hıristiyanlar tekerleği tekrar icat ediyorlardı, çünkü İnanç Denizi'nin diğer iki dini, Antik Yunan düşüncesinin dallanıp budaklanmalarıyla zaten içli dışlıydılar. Aquinolu Tommaso için –onun 13. yüzyılda yazdığı *Summa*, bu sürecin Hıristiyan dünyasında vardığı son noktayı temsil eder–, Aristo *Filozof*'Tu; Tommaso'nun yüzlerce kez kendisinden alıntı yaptığı İbni Rüşt de *Şarih* (Şerh Eden). İslâm kültürü, Toledo, Palermo ve beş altı tane küçük tercüme merkezi vasıtasıyla, batıya emsalsiz bir hediye getirmişti: Kendini tanıma.

Filozof, Toledo'da tekrar gün ışığına çıkarılan tek Yunanlı değildi; hem de hiç. Dönemin en üretken mütercimleri olan Cremonalı Gerard ve Bathlı Adelard sayesinde, Eucleides'in *Geometrinin Elemanları* sonunda batıda tekrar ortaya çıktı; Batlamyus'un (Ptolemaios) temel eser niteliğindeki matematiksel astronomi sunumu *Almagest* (El Mecisti) de öyle. (Cremonalı Gerard[42] *Almagest*'i Arapça'dan çevirdi; Yunanca'dan Latince'ye çevirisi daha sonra Palermo'da yapılacaktır). Batlamyus'un 2. yüzyılda yazdığı eserinin Ortaçağ Toledo'sunda tekrar su yüzüne çıkması anlamlıydı, çünkü Toledo uzun zamandan beri astronomiye ilgisi olan bir şehirdi. Memun yönetimindeki mülukut tavaif günlerinde, gökyüzü gözlemleri ve yıldız haritaları, *Toledo Tabloları* denilen bir başvuru eserinde derlenmişti. Eserin büyük kısmı, batıda Arzachel diye bilinen Ebu İshak İbrahim bin Yahya en-Nakkaş ez-Zerkali'nin kaleminden çıkmıştı. Su saatinin mucidi bu büyük gökbilimci ve mucit, aynı zamanda yassı usturlabı da mükemmelleştirmiştir. Yassı usturlap, başka işlerin yanı sıra, günün saatinin, yeryüzü şekillerinin yüksekliğinin ve gök cisimlerinin tahmini yerlerinin hesaplanmasında kullanılıyordu. Onun için, Ortaçağ'ın sürmeli hesap cetveli ve cep saati de denilmiştir. Zerkali'nin usturlapla yaptığı çalışmalar mütercimlerin gözünden kaçmadı ve bu sonuncular sayesinde alet sonradan bütün Avrupa'da şöhret kazandı. Aristo'nun tasımının Fransa'daki savunucusu Pierre Abélard'ın meşhur aşkı Héloïse'den bir oğlu olduğunda, çiftin bebeğe seçtikleri isim, sahip oldukları yeni düşünüş

42 Toledo'nun mütercimleri hakkında yeni bir çalışma olarak, Clara Foz, *Le Traducteur, L'Eglise et le Roi*'yı öneririm (Université d'Ottawa, Ottawa, 1998). Eser, özellikle, mütercimlerden bir düzineden fazlasının kısa biyografilerini vermesi bakımından yararlıdır. Foz, başlıca iki dönem olduğunu savunmaktadır: Kilise'nin himayesindeki 12. yüzyıl ve Bilge lakaplı Onuncu Alfonso'nun himayesindeki 13. yüzyıl. Ayrıca yararlı bir kaynak olarak: Cardillac, *Tolède*'de, Danielle Jacquart, "L'école des traducteurs" (s. 177-91).

şeklinin pınarı olan Toledo'ya saygılarının bir ifadesi olarak kabul edilebilir. Oğlanın adını Astrolabe koymuşlardı.

Zerkali'nin çalışmalarının yayılışının hikâyesi, Batı'nın entelektüel alandaki toparlanışı hakkındaki anlatılarda sık sık hasır altı edilen bir noktayı vurgular. Bu dönem anlatılırken, Antik Yunanlılar ön plana çıkarılmakta, İslâm kaynaklarından alınan çağdaş bilgiler ise unutulmaktadır. Müslüman dünyasının tercüme edilmekte olan kütüphanelerinde, aynı zamanda Hint matematiği ve İran tıbbı üzerine eserler ve Endülüs'ün pırıltılı saraylarında üretilmiş eserler de bulunuyordu. Bir anlamda, İspanya'nın Hıristiyan krallıkları, parias yoluyla mülukut tavaif'in ceplerinden para aşırmaktan, çeviri yoluyla beyinlerinden düşünce aşırmaya geçmişlerdi. Astroloji ve doğa bilimleri üzerine yazılmış Arapça risaleler, Tajo kıyısındaki çalışma odalarından çıkıp Pireneleri aştılar ve Batı'nın kelime dağarcığına *algebra* (cebir), *algorithm* (logaritma) ve *alchemy* (simya) gibi kelimeleri kazandırdılar. Her ne kadar genel olarak rasyonellik yükselmekteyse de, bazen bunun tersi de oluyordu: Nitekim, Arapçanın büyü üzerine eserlerden oluşan zengin katalogu da Avrupalıların hizmetine sunulmuştur. Latin dünyasında büyücülerin yaptığı işe, *ars toledana* deniyordu.

İki yüzyıl boyunca fikir alışverişleri için bir takas odası rolü oynayan Toledo'nun *convivencia*'sı, aynı zamanda bir arada yaşayan sıradan insanların çok daha mütevazı uğraşlarını da kapsıyordu. Müdeccenlerin, istisna kabilinden Mustarib veya Yahudi meslektaşlarıyla birlikte yaptıkları akademik tercüme çalışmaları bir yana, esas olarak işçi ve zanaatçılardan –ve çok sayıda köleden– oluştuğu düşünülmektedir. Ortaçağ İberya'sının süsleme sanatları, Müdeccen etkisinin tanıklarıdır; eskiden Müslüman kontrolünde olan topraklarda mantar gibi biten kiliselerin tuğla mimarisi de öyle.

Kozmopolit bir dil uzmanları kadrosu Toledo'da el yazmalarının üzerine eğilmiş çalışmaktayken, VI. Alfonso'nun torunları, sonunda kentten güneye doğru baskıyı tekrar başlattılar. Endülüs'ten alınan haraç altınları tükendikçe, fetih ruhu yeniden canlanmıştı. 12. yüzyılda, Calatrava Şövalyeleri adı altında bir keşiş-savaşçılar tarikatı kuruldu. Tarikatın açıkça söylenen amacı, İberya'daki Hıristiyan hegemonyasını genişletmekti.

Toledo'nun tarihsel anında, Ortaçağ İspanya'sında yaşananların, ulusal bellekte öne çıkmak için birbiriyle yarışan iki yönü bir araya gelir: Hoşgörü ve fetih. Hoşgörü, bildiğimiz modern, hayal etmesi çok hoş olsa da çok kültürlü türden hoşgörü değildi. Müdeccenler (ve Yahudiler), Hıristiyanlara göre daha az hakka sahiptiler ve daha yüksek vergi ödüyorlardı. Cemaatler birbi-

rinden ayrı ikamet bölgelerinde oturuyorlardı. Pazar meydanı, Plaza Zocodover (Arapça "at pazarı" anlamına gelen *sük ed-davab*'dan), dünyevi konulardaki sosyal kaynaşmanın ana mekânı işlevi görüyordu. Yine de, bu dinler-arası medeni ilişkiler düzeni, Latin Avrupa için (Sicilya hariç) fevkalade bir şeydi çünkü İslâm'ın daha hoşgörülü topraklarında uzun zamandır geçerli olan uygulamanın Hıristiyan dünyasındaki nadir yansımalarından biriydi. Ne garip tir ki, Hıristiyanlar İslâm'ın aydınlık *convivencia*'sını benimserken, Murabıtlar, Endülüs'ten birçok Hıristiyan ve Yahudi'yi kovarak aynı aydınlık *convivencia*'yı terk etmekteydiler. Akdeniz dünyasının batı ucunda işler tersine dönmüştü; doğu kıyısı ise, daha da büyük bir altüst oluşun eşiğindeydi.

* ✻ *

Malazgirt: 1071. Palermo: 1072. Toledo: 1085. Değişmeler art arda ve çabucak meydana gelmişti. Bir nesilden kısa bir süre içinde, Akdeniz'in dinî coğrafyasını değiştirecek çağ açıcı olaylar vuku bulmuştu. Palermo, Toledo ve daha sonraları, Konya'da (Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti) *convivencia*'nın doğuşuna tanık olunsa da, izleyen ayrımcılık yüzyılları –ve habis ruhlu önderlerin iktidarda olduğu dönemler– hoşgörü kültürünü yavaş yavaş ortadan kaldıracak, belli bölgeler bütün halinde militanca bir tek dinliliğe bürüneceklerdir. Temelleri 1070'lerde ve 1080'lerde atılan değişimler bugün hâlâ bizimledir: Anadolu'da ezici çoğunluk Müslüman'dır; Sicilya ve Kastilya'da ise Hıristiyan.

11. yüzyılın hareketli kapanışındaki bu üç olay önemli olmakla birlikte, başka bir olay vardır ki, İslâm ile Hıristiyanlığın ortak tarihinde ötekilerin hepsini gölgede bırakır. 1095 yılında, yani Toledo'nun düşmesinin üzerinden daha on yıl geçmeden, Cluny keşişi Châtillonlu Odo, Papa İkinci Urban olarak, Fransa'daki Clermont'da bulunan bir orman açıklığında, oraya toplanmış ağzının içine bakmakta olan yüzlerce soyluya bir vaaz verdi. Her ne kadar vaazın metni kaybolmuşsa da, vakanüvisler daha sonra konuşmanın özünü kayda geçirmişlerdir.[43] Papa, Kudüs alınmalıdır diyordu. İnsan demeye bin şahit ister bir düşman –yani Müslümanlar–, İsa'nın çarmıha gerildikten sonra gömüldüğü ve hayata döndüğü yer olan Kutsal Mezar'ı haddinden fazla bir süredir elinde tutuyordu. Urban'ın iddiasına göre, Avrupa'dan Kudüs'e giden hacılar tahammül sınırını aşan haraçlar ödemek zorunda kalıyor ve insanlık dışı hakaretlere uğruyorlardı. Ayrıca, doğudaki Hıristiyan din kardeşleri de, Türklerin zul-

43 Bunlardan sadece bir tanesi, Chartresli Fulcher, konuşmayı bizzat dinlemiştir.

münden ve istilasından mustariptiler. Artık yeni bir Hac türü başlatmanın zamanı gelmişti: Bu yeni kutsal yolculukta, Hıristiyan şövalyesinin savaşçıkahramanlığıyla Roma Kilisesinin temiz gayeleri bir araya gelecekti. Bu kutsal dava uğruna eline silah alan bütün hacıların günahları affedilecekti. Filistin'i geri almak için bir savaş verilmesi gerekiyordu: Tanrı böyle istiyordu.

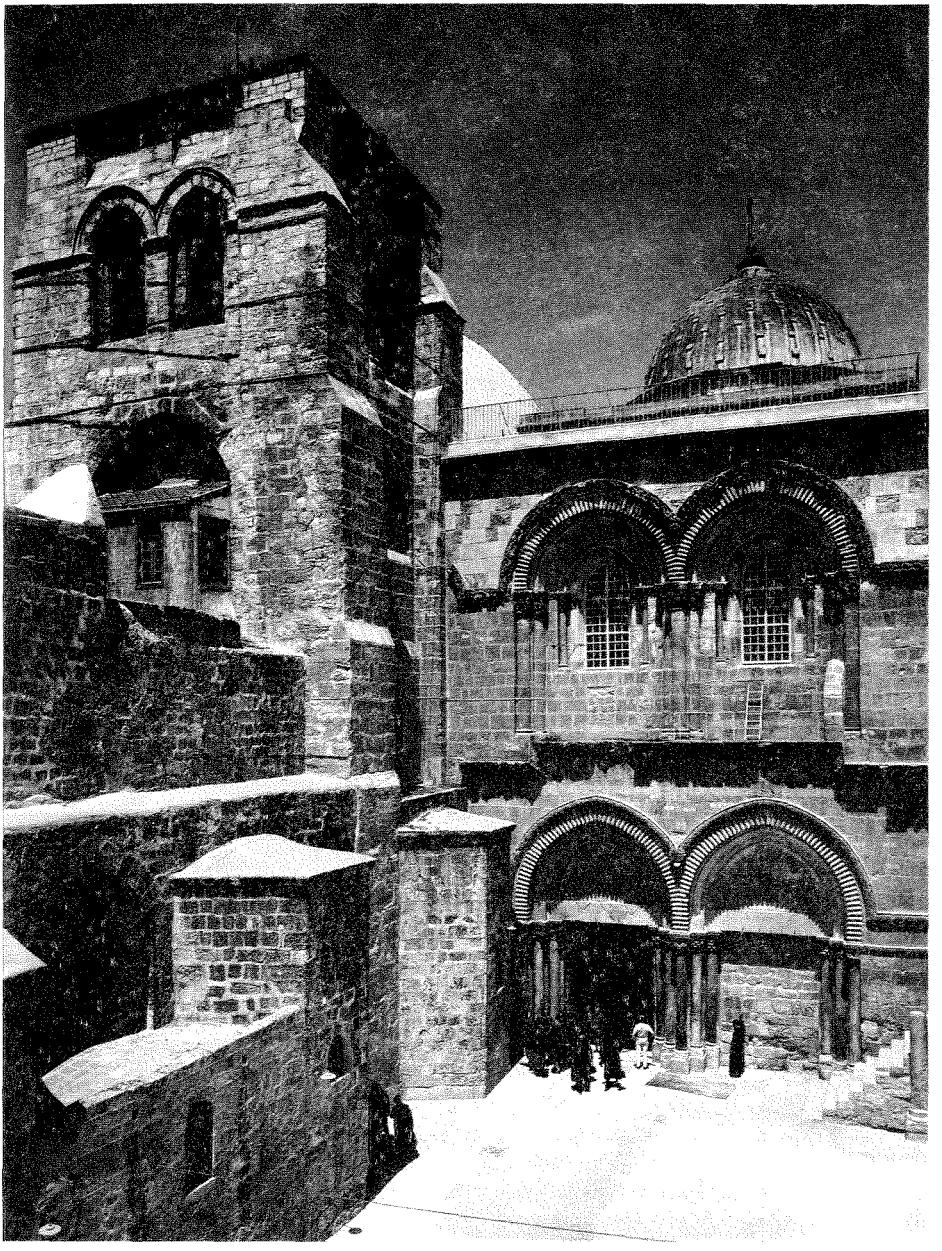
Cid'in Valencia'da hayata gözlerini yummasından bir hafta sonra, bir hacılar ordusu Tanrı'nın isteğini yerine getirdi. 15 Temmuz 1099 günü, Haçlı şövalyeleri Kudüs'ün Sütunlar kapısından kente girmeyi başardılar ve tam anlamıyla zıvanadan çıktılar. Halife Ömer'in yaklaşık 450 yıl önce Patrik Sophronios'un mihmandarlığında ziyaret ettiği Tapınak Dağı'nda (Haremi Şerif), kendinden geçmiş batılılar, insanları sürü gibi camilere ve havralara tıkıp toptan katlettiler. "Savunmacılar surlar boyunca ve şehrin içinde kaçıştılar"[44] diye yazıyor bir görgü tanığı. "Adamlarımız onları takip etti ve yakalayıp öldürdü; hatta Süleyman'ın tapınağında bile. Tapınaktaki kıyım o kadar büyüktü ki, adamlarımız bileklerine kadar yükselen kanlar içinde yürüyorlardı." Şehrin Yahudileri sürü halinde şehrin ana havrasına kapatıldılar, sonra da havra ateşe verildi. Fatihlerin Katolik Hıristiyanlığını paylaşmayanları da benzer bir akıbet bekliyordu. "Bu aynı yerde 10.000 Arap'ın öldürüldüğü son derece büyük ve canice bir Arap katliamından sonra,[45] şehrin mahalleleri arasında can korkusuyla dört bir yana kaçışan çok sayıda Hıristiyan'ı da kılıçtan geçirdiler. Saraylara ve evlere sığınan kadınlara kılıçlarını saplıyor, bebekleri ayaklarından tutup annelerinin kucağından veya beşiklerinden alıyor, sonra duvara vurarak boyunlarını kırıyorlardı. Bazılarını silahla, bazılarını taşla öldürüyorlardı. Nereli ve kimlerden olursa olsun, kesinlikle hiçbir Hıristiyan'ın canını bağışlamıyorlardı." Şehrin kurtarılmasından çok az sayıda Kudüslü sağ çıktı. İzleyen günlerde, zaferin kokusu dayanılmaz bir hal alınca, koyun gibi boğazlanmış binlerce insanın cesetleri surların dışına taşınıp,[46] iki-üç kat yüksekliğinde yığınlar oluşturacak şekilde atıldılar ve sonra yakıldılar. İşte bugün Birinci Haçlı Seferi diye bildiğimiz şeyin sonu böyle oldu.

---

44 Birinci Haçlı Seferi'nin *Gesta Francorum* (Frankların İşleri) diye bilinen anonim vakayinamesi. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*'da aktarılmıştır (Peter Smith, Gloucester, Mass., 1958, s. 256).

45 Aachenli Albert, *Historia Hierosolymitana.* Thomas Asbridge, *The First Crusade: A New History*'de aktarılmıştır (Oxford University Press, Oxford, 2004, s. 317). Alt başlığından da anlaşılacağı gibi, eserde, söz konusu Haçlı Seferi konusunda yapılmış en son akademik çalışmalara çok yer verilmiştir. Örneğin, artık eskiden düşünülenin tersine, o korkunç günde Kudüs'ün bütün nüfusunun öldürülmemiş olduğuna inanılmaktadır.

46 Asbridge, *First Crusade*, s. 320.

Kutsal Mezar Kilisesi, Kudüs.

Kudüs'teki katliamın öncüleri olmuştu; hem de sadece Ortadoğu'da değil. Haçlıların hedeflerine varması neredeyse üç yıl sürmüştü ve bu süre içinde inanılmaz sıkıntılar çekmişler ve insanın tüylerini diken diken edecek canilikler yapmaktan çekinmemişlerdi. Her şey en başta, vakanüvis Anna'nın babası ve Malazgirt bozgunundan sonra Konstantinopolis'in dağılmasını önleyen istidatlı hanedanın reisi *vasileus* Aleksios Komnenos'un bir çağrısı üzerine başlamıştı. Aleksios, Papa Urban'a bir mektup göndererek Türklere karşı savaşında takviye istedi. Mektup, 1095 baharında İtalya'daki Piacenza'da toplanan bir kardinaller meclisinde okundu. Bizanslı istediğini elde etti, ama çok fazlasıyla: O yıl içinde, Papa'nın Clermont'da yaptığı çağrıyı duyan ve Keşiş Piyer gibi karizmatik vaizler tarafından eyleme kışkırtılan, kadın ve erkek on binlerce sıradan insan, Kudüs'e kutsal ve günahlardan arındırıcı bir seyahat yapmanın coşkusu içinde, Avrupa'yı baştan başa geçerek doğuya doğru aktılar ve o arada, adeta kılıç kalkanlı kutsal ziyaretlerinin ısınma hareketleri olarak, yolda karşılarına çıkan Yahudileri katlettiler.[47] 1096 yılı Mayıs ayında, Mainz ve Worms gibi yerlerde bazı Yahudi yerleşimlerinin halkı toptan öldürüldü. Böylece, tüyler ürpertici doruğuna 20. yüzyıldaki Holokost ile varacak olan meşum bir Batı geleneği başlatılmış oluyordu. Aleksios, kendinden geçmiş köylüler ve keşişlerden[48] oluşan bu davetsiz misafirler kitlesinin kapısına dayanması karşısında dehşete kapılarak onları çabucak Boğaz'ın öbür yakasına, Marmara Denizi'nin güneyindeki Bitinya bölgesine sevk etti. Orada, 18 yaşındaki Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan (Alparslan onun büyük am-

47 Asbridge'e göre, bu katliamları yapanların, tarihçilerin uzun zamandır ısrarla iddia ettikleri gibi, başı boş köylü güruhları olduğunu savunmak artık imkânsızdır. Bu pogromlara bazı soylular önderlik etmiştir. Bunlar içinde, özellikle, Leiningen kontu Emicho'yu ve Dillingenli Kont Hartmann'ı saymak gerekir. Peki, bu şiddetin sebebi neydi? Yine Asbridge, *First Crusade*'e başvuralım: "Papa, seferde karşılarına çıkacak düşmanlar olan Müslümanları insan bile denemeyecek bir tür olarak vasıflandırarak, toplumdaki, kendini öcü gibi görüleri bir "öteki"den farklılığıyla tanımlama eğiliminden yararlanmıştır. Ancak, insanın yapısında var olan bu ayrımcılık ve ön yargı kuyusundan su çekmek, Pandora'nın Kutusunu açmak gibi bir şeydi. Böylece, kontrolü imkânsız olabilecek bir ırksal ve dini hoşgörüsüzlük selinin önündeki set kaldırılmış oluyordu" (s. 85). Dahası, Urban ve halkın anlayacağı dilden konuşan vaizler, bütün girişimi, İslâm'ı Hıristiyanlığa karşı işlenmiş hayali suçlardan dolayı cezalandırmak için yapılan bir savaş diye pazarladılar. Bu gerçeği çarpıtma eylemi (hiç edilmemiş hakaretlerin intikamını almak), kolayca, Hıristiyanlığa karşı Yahudilik tarafından işlendiği varsayılan "suçlara" (İsa'yı öldüren kavim olmak gibi) kaydırılabiliyordu. Demek ki, 1096 yılında, kötülük cini şişeden çıkmıştı.

48 Doğrusunu söylemek gerekirse, her ne kadar Halkın Haçlı Seferi'nin büyük kitlesi gerçekten bir güruha benzetilebilse de, aralarında şövalyeler ve piyadeler de vardı (Gautier Sansavoir adında birinin önderliğinde). Yine de, ikinci haçlı dalgası ile kıyasladığımızda, bunların kuru kalabalıktan pek farkı yoktu. Macaristan ve Balkanlardan geçişlerinde kaos yarattılar, çünkü, o kadar teşkilatsızdılar ki, kendilerine levazım temin etmelerinin tek yolu yağmaydı.

casıydı), Marmara Denizi'nin İzmit Körfezi'nde Kibotos denilen yerde bu ilk haçlıları yok etti –sayılarının yirmi bin kadar olduğu düşünülmektedir.

Zırhlı ve atlı savaşçılar –Kuzey Fransa, Provence, Felemenk ülkesi, Almanya ve Norman İtalya'sından gelen, savaşlarla pişmiş şövalyeler–,[49] bu bozgunun ardından Konstantinopolis'e geldikleri zaman, bunların, Halkın Haçlı Seferi denilen ilk dalganın şaşkınlarından çok daha korkulası bir güç olduklarını açıkça görülüyordu. Aleksios, bu insanların neler yapmaya kadir olduklarını gayet iyi biliyordu; Robert Guiscard'ı güç bela Balkanlardan geri döndürmeyi başaralı[50] daha on yıl olmuştu. *Vasileus*, elinin altında bir casuslar ağı bulunan kül yutmaz bir diplomat olarak, Müslüman dünyasının etkili bir direniş ortaya koyma gücünü kemiren iç çekişmelerden de haberdardı. Orta Anadolu'yu elinde tutan Türkler'in kendi aralarında savaşmak konusunda üstlerine yoktu. Onların ötesinde, parçalanmış bir Selçuklu İmparatorluğu uzanıyordu: Suriye ve Mezopotamya'da, Halep, Antakya, Musul ve Şam gibi merkezlerin atabeyleri veya hanedan mensubu hâkimleri, birbirlerinden samimi duygularla nefret etmekteydiler. Kısacası, Suriye ve El Cezire de, kendine göre bir mülükut tavaif dönemi geçiriyordu. Filistin'in durumunun daha iyi olduğu söylenemezdi; orada da Fatımilerin müttefikleri, saray entrikalarının kurbanı oldular. Aleksios, bu ne yapacağı belli olmayan Hıristiyan müttefiklerde gücü, tanıdık düşman Müslümanlarda ise zayıflığı hissetmişti; Haçlı liderlerine, Kudüs'e giderken yolda Bizans'a ait topraklar fethedecek olurlarsa, bunları kendileri adına mülk edinmeyeceklerine dair yemin ettirdi.

Vasileus, bunların büyük ihtimalle beş para etmez yeminler olduklarını anlayacak kadar uyanık bir adamdı. Haçlılarda tonlarca bulunan dinî coşku, dünyevi ihtirasları dışlamıyor, hatta biraz olsun engellemiyordu bile. Hatta inanç, ihtirasları artırmış bile olabilir, çünkü Tanrı'nın rızası garanti olduğundan, düşmanın karnını deşerek kendini zenginleştirmek azizce bir iş haline gelmiş oluyordu. Bu bakımdan, batıdan gelen bu yontulmamış yeni gelenlerin,

---

49 O dönemde şövalyelik kavramı ilkel halindeydi. Şövalyelik ruhu ve gösterişli şövalye törenleri çok daha sonra ortaya çıktı. "Zırh ve at alabilecek ve uşaklar tutabilecek kadar parası olan savaşçı", bu "şövalyeler"i anlatmak için daha doğru bir ifade olabilir. Yine de, bu haçlı seferinin önderlerinin soylu sınıfının ileri gelenlerinden oldukları tartışma götürmez: Toulouse Kontu Raymond de Saint-Gilles; Dük Godefroi de Bouillon, Boulognelu Baudouin (Godefroi'nın erkek kardeşi), Tarantolu Behemond, Hautevilleli Tankred (Bohemond'un yeğeni), Normandiyalı Robert, Felemenk Ülkeli Robert, Bloislı Etienne.

50 Hatırlanacağı gibi, Komnenos, 1080'lerin başında Balkanlarda Robert Guiscard'la savaşmak zorunda kalmıştı. Guiscard birtakım isyanları bastırmak için İtalya'ya geri çağrılınca, Bizanslılara karşı savaşı Tarantolu Bohemond ile Sichelgaita yürütmüştü. Şimdi, bu aynı Bohemond, Konstantinopolis'te *vasileus*'a bağlılık yemini etmekteydi.

Alparslan'dan veya halife Muaviye'den veya inancı açgözlülükle bağdaştırmayı başaran bir sürü başka Akdenizli fatihten farkları yoktu. Haçlı harisliğinin ilk kanıtı, uzun süreden beri Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınırda durmakta olan yukarı Mezopotamya kenti Edessa'dan geldi (Urfa).

Boulognelu Baudouin[51] adında bir şövalye, varissiz bir Ermeni hükümdar olan Edessa kralının sıkıntı içinde olduğunu duyunca, Frank Haçlılarının güneye doğru ilerleyen ana kuvvetinden ayrılarak içerilere yöneldi. Baudouin, kralın kendisini evlat edinmesi şartıyla şehre yardımcı olmayı teklif etti. Böylece, Allah korusun monark ölüverirse, Baudouin'in tahta çıkması sağlanmış oluyordu. Söz konusu ölüm fazla gecikmeyecekti: Evlatlıkla yeni anne babasının herkesin ortasında yarı bellerine kadar soyunup birbirlerine sarılmalarını[52] gerektiren garip evlat edinme töreninden sonra, kral kendi kalesinde, hayırsız yeni evlatlığı tarafından içeri alınan bir güruh tarafından parçalanarak öldürüldü. Boulognelu Baudouin Edessa kontu ve böylece ilk Haçlı devletinin hükümdarı oldu. Alınan toprakları Bizanslılara geri verme sözü unutulmuştu.

Benzer bir el koyma olayı, insan azmanı Georgios Maniakis'in Sicilya'daki sonu kötü gelecek macerasına atılmak üzere ülkeden ayrılmasından sonra Müslümanlar tarafından geri alınan büyük Antakya kentinde meydana geldi. Antakya'nın Haçlılar tarafından alınmasının mimarı, Robert Guiscard'ın oğullarından biri oldu. Guiscard'ın ilk evliliğinden doğan Tarantolu Bohemond, üvey annesi amazon Sichelgaita* tarafından evlatlıktan reddedilmişti. O yüzden Bohemond, savaşlarda pişmiş ve mirasından mahrum edilmiş bir Norman olarak, en aç cinsinden bir hacı idi. 1098 yılında, aylar süren kuşatma, savaş, vahşet ve bir de Haçlıların iddiasına göre İsa'nın bedeninin yan tarafını delen mızrağın[53] bulunması mucizesinden sonra şehir alındı ve adet olduğu üzere bütün halkı kılıçtan geçirildi. Haçlı liderleri arasındaki izleyen iktidar kavgasında, Bohemond soylu rakiplerini saf dışı bırakarak kendini

---

51 Boulognelu Baudouin berbat bir tipe benzemektedir. Haçlı Seferine son anda katılmış, sonra, kendi başına bir krallık sahibi olmak şansını gördüğü anda kirişi kırmıştır. Antakya kuşatmasında veya Filistin seferinde hiç yer almamıştır; halbuki, neticede, Haçlı Seferinin bütün anlamı, Filistin'in ele geçirilmesiydi. Daha sonra Kudüs kralı oldu. İkinci Roger'nin annesi Adelaide'i şerefsizce bertaraf eden Kudüs kralı odur.

52 Steven Runciman, *A History of the Crusades*, cilt I, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge, 1957, s. 205.

(*) Sichelgaita, böylece, Apulia ve Calabria'nın tekrar kendi oğluna geçmesini garanti etmek istemişti. Ancak, hatırlayacağımız gibi bu miras, Sicilya Kralı İkinci Roger tarafından yutulacaktır.

53 "Kutsal Mızrak", Antakya'da bir kilisede bulundu. Asbridge, *First Crusade,* Antakya'nın alınışını takdire değer bir netlikle anlatır (s. 153-240).

Antakya prensi ilan etmeyi başardı. Konstantinopolis'te verilen sözler bir kere daha unutulmuştu.

İzleyen aylar ve yıllarda, Levant'ta yeni bir Latin varlığının dış çizgileri şekillendi. Toulouse'un güçlü kontluk ailesi Saint-Gilles'ler, Fenikelilerin zamanından beri doğu sahilinin en büyük limanı olan Trablus'a hâkim oldular. Latin hükümran ailesinin adından dolayı *Kal'at Sinjil* diye anılan Haçlı kalesinin harabesi, bugün şehirde hâlâ görülebilmektedir. Kudüs, şehrin uhrevi statüsünden indirilmesini istemeyen ruhbanın bütün engellemelerine rağmen, alelade bir krallık oldu. 1110 yılına gelindiğinde, Outremer (denizin ötesi) denilen topraklar –Edessa, Antakya, Trablus ve Kudüs merkezli olarak Latinler tarafından kontrol edilen topraklar–, bölgede bir güç halini almış bulunuyordu. Daha on beş yıl önce hayal bile edilemeyecek bir Hıristiyan federasyonu gerçek olmuştu. Bizanslılar ise, Herakleios'un intikamının alınmasından dolayı mutlu olmaktan uzaktılar; tersine, kapılarının önündeki bu yeni ele avuca sığmaz varlık onları tedirgin ediyordu.

Müslümanlar, yeni komşularına karşı beklenecek olanın tersine, Bizanslılar gibi karışık duygular içindeydiler. Halep, Şam ve Musul hâkimleri, birbirlerine karşı nefretlerini yenip ortak tehdide karşı birleşemediler. Nitekim, hayret edilecek kadar kısa bir sürede, yerli savaşçı sınıfları, bu garip ve güçlü Frenkleri, Suriye'de üstünlüğü ele geçirmek için Müslümanlar arasında cereyan eden mücadelede işe yarar balyozlar olarak görür oldular. Her ne kadar Latinlerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerin belirleyici unsuru ardı arkası kesilmeyen yağma akınları, adam kaçırmalar ve fidye istemeler idiyse de, Outremer'in büyükleri ile İslâm'ın atabeyleri arasında resmî ittifaklar kurulduğu da oluyordu. Daha 1108 yılında, Edessa'nın Frank kontu, Musul emiriyle ittifak yaptı;[54] düşmanları, Antakya'nın Latin prensiyle Halep'in Müslüman hakimiydi. "Kan dökme *conviencia*'sı" diyebileceğimiz bu tür stratejik işbirlikleri, nadir vakalardan değildi.

Outremer'in kendi içinde, Latinler, eğer vaat edilmiş topraklarda kalışlarının faydasını görmek istiyorlarsa, tabiileriyle bir mutabakata varmak zorundaydılar. Yeni gelenler, ne kadar çok insanı öldürmüş veya topraklarından sürmüş olurlarsa olsunlar, bölgenin büyük ve heterojen halkı karşısında

54 Bkz. Amin Maalouf, *The Crusades Through Arab Eyes*, çev. Jon Rotschild, Al Saqi, Londra, 1984, s. 72. Maalouf, Birinci Haçlı Seferi'nin canavarlıklarının üzerinden daha on yıl filan geçmişken kurulan bu ittifakların garipliğini tatlı tatlı vurgular.

sayıca her zaman az olacaklardı. Levant, adeta bir inançlar kaleydoskopuydu: Yerli Yahudi nüfusun dışında, Zerdüştçüler, Dürziler, Katolik olmayan Hıristiyanlar (Ermeniler, Rum Ortodokslar, Yakubiler, Maruniler ve Nesturiler) ve Sünni ve Şii Müslümanların çeşitli toplulukları, hepsi orada oturuyorlardı. Açıktı ki, eğer Outremer yaşayacaksa, köylülerin toprakta, tüccarların da şehirlerde bırakılmaları gerekiyordu; inançları ne olursa olsun. Bir nebze *convivencia* gerçekleştirme yönündeki bu baskı, sadece içeriden değil, dışarıdan da geliyordu. Cenova, Pisa ve Venedik tüccarları, pazarlıklar sonucunda, fethedilen sahil şeridinde kendilerine imtiyaz bölgeleri almışlardı ve şartları netti: Eğer denizcilerinin hizmetleri vasıtasıyla Outremer'in batıyla bağlantısının korunması isteniyorsa, Outremer'in de, doğudan gelen ticaret yollarının açık tutulmasını ve daha önemlisi, doğrudan doğruya Trablus, Sur, Sayda, Akka ve Askalon açıklarında demirlemiş İtalyan gemilerinin ambarlarına gitmesini sağlaması gerekiyordu. Haçlılar paylarını alabilirlerdi, ama bu işlerden anlayanlar yerlilerdi. Sayıca az, barış zamanı becerileri de kıt olan Latin Şövalyelerinin, Müslümanların hoşgörü adetlerini benimsemekten başka çareleri yoktu.

Palermo ile Toledo'nun tersine, Outremer'in 12. yüzyıl *convivencia*'sı, narin bir goncaydı. Toledo, tükenmesi imkânsız bir savaşkan Kastilyalılar kaynağına sahip olması sayesinde, kendini Murabıt saldırılarına karşı savunabilirdi. Palermo'nun, Hıristiyan göçmenler için bir çekim merkezi haline gelmiş olan zengin bir adada bulunması sayesinde, İfrikiyeli yağmacılardan korkması için fazla sebep yoktu. Halbuki, Outremer'in Latinleri, arkaları deniz, uçsuz bucaksız Darülislâm topraklarının kenarına tünemiş halleriyle, yalnızdılar. Doğuya gelişlerine eşlik eden vahşet olayları, Ümmetin infial içindeki inananlarına defalarca anlatılmış olmalıdır. Kudüs ve Antakya katliamları, her ne kadar ayıplanacak şeyler idiyse de, şiddetin doruğunda olduğu bir çağ için kabul edilebilirlik sınırlarını, yaklaşsalar da aşmamışlardı.

Ne var ki, bu her yer için geçerli değildi. 1097-1098 kışında, açlıktan ölmek üzere olan bir Haçlı ordusu, Halep'in güneyinde Asi Nehri'nin kıyısındaki şehir Maarettünuman'ı baskınla aldı. Latin savaşçılar orada, hem Hıristiyan hem de Müslüman vakayinamelerine göre,[55] bütün şehir halkını öldür-

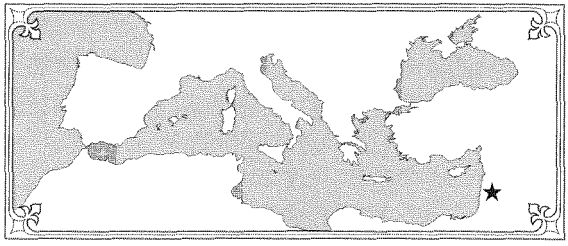
55 Olay hakkında belge çoktur. Bkz. Asbridge, *First Crusade*: "Bazıları, nerede olursa olsun para bulmak için her şeyi yapmaya hazırdılar; bunlar, 'ölmüş (Müslümanların) karınlarını yarıyorlardı, çünkü bağırsaklarda para bulduklarını çok olmuştu'. Başkaları, daha vahşi yollara başvuruyorlardı: 'Burada, adamlarımız, aşırı derecede açlıktan mustarip oldular. Söylerken içim ürperiyor: açlığın yol açtığı çılgınlığın pençesinde müthiş acılar çeken çok sayıda adamımız, yerde yatan ölmüş Arapların butlarından et parçaları kestiler. Bu parçaları pişirip yediler; etleri, daha tam pişmeden hay-

düler ve sonra da öldürdüklerini kızartıp yemeye koyuldular. Öyle görünüyor ki, çocuk ölüsü en makbul yiyecekti. Bu, Ortaçağ zihniyetine göre bile vahşetti. Barbar Latinler Ortadoğu *convivencia*'sının adetlerine ne kadar intibak etmiş olurlarsa olsunlar, bölünmüş bir Müslüman dünyasının intikam için bir araya gelmesi ancak bir zaman meselesi olabilirdi. Zaten görülecektir ki, daha bir yüzyıl geçmeden, Latinler tahliye emrini ellerine alacaklardır.

van gibi mideye indiriyorlardı'. Belki daha da irkiltici olan başka bir anlatıda şöyle denir: 'yiyecek kıtlığı öyle bir hal aldı ki, Hıristiyanlar, üç hafta önce öldürüp bataklığa attıkları birçok Arap'ın çürümüş cesetlerini iştahla yediler. Bu manzara, yabancıları olduğu kadar birçokHaçlıyı da iğrendirdi'." (s. 274)

ALTINCI BÖLÜM

Hıttin 1187

Cihat ve Haçlı Seferi; Outremer'in Sonu

Outremer Suriye'de hâlâ görülebilir. Suriye Arap Cumhuriyeti'nin ana limanı olan Lazkiye'nin güneyindeki Akdeniz sahili, doğuda, ormanlarla örtülü bir duvar gibi yükselen Ensariye dağlarıyla sınırlı dar bir şerittir. Bu küçük kıyı parçasında ve daha güneyde Lübnan'da, Haçlılar tutunmayı başardılar; kaleler, müstahkem kiliseler ve ıssız köşelerde palankalar yaparak yeni krallıklarını ellerinde tutabilmeyi umdular. İç kısımlarda, telaşa kapılmış Müslümanlar da aynı şeyi yaptılar ve böylece bölgeye, dünyada Ortaçağ kalelerinin en yoğun bulunduğu yerlerden biri olma özelliğini kazandırdılar. Savaşçıların kılıçları, yerlerini, duvar ustalarının bocurgatlarına bıraktılar. Outremer yap-bozunun parçalarının her biri, yüksek duvarların arkasında kendini emniyete almak istiyordu.

Suriye'nin bu kısmında geçmişe dönmek için fazla hayal gücü gerekmez; sahil boyunca uzanan cicili bicili turistik otellere ve manzarayı bozan polietilenden yapılmış sayısız seraya rağmen. Baniyas adlı sahil kasabasından karaya doğru baktığınızda, 360 metre göğe yükselen bir azmanla[1] göz göze gelirsiniz. Penceresiz yuvarlak burçları, tehlikenin sürekli var olduğu bir çağı anlatır. Bu iç karartıcı kalenin adı Merkab'dır. İlk defa 1062'de yapılmış, sonra,

---

1 İsbitariye Şövalyeleri Merkab'ı (Margat da denir) 1186'da devraldılar; yani Hıttin'den bir yıl önce. Bkz. Hugh Kennedy, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 163. Tim Mackintosh-Smith, esprili ve iğneleyici eseri *Travels with a Tangerine: A Journey in the Footnotes of Ibn Battutah*'da (Picador, Londra, 2001), Merkab hakkında şunları söyler: "İsbitariye Şövalyeleri'nin bazalttan komuta merkezi, akıldışı bir kütlesellik ve faşizan bir görüntü... düpedüz bir dazlak küstahlığı örneği sergiler" (s. 179).

11. yüzyılın başlarında Latin'lere bırakılmış, hac yollarını açık tutmayı görev edinmiş bir Haçlı şövalyeleri tarikatına barınak olmuştur. Merkab, bu siyah bazalttan asık suratlı hisar, Kudüs'teki başarılarından sadece bir iki kuşak sonra Haçlıların içinde bulundukları buruk iyimserliği çok güzel yansıtır.

Haçlıların ne kadar tedirgin –ve ne kadar dindar– olduklarının bir başka kanıtı, Merkab'ın on iki kilometre güneyinde, Tartus limanında görülür. Limanın derli toplu dalgakıranından birkaç blok içeri girdiğinizde, trafiğin ortasına sıkışmış bir parkta, Tortosa (Tartus) Meryem Ana Kilisesi durur. Katedralin dinî şeceresi rakipsizdir: buranın, klasik çağda, Meryem Ana'ya adanmış ilk mabedin yeri olduğu düşünülmektedir. 12. ve 13. yüzyıllarda, Meryem yerini Mars'a bırakmış görünmektedir: Ortadoğu'daki bütün Haçlı kiliselerinin en iyi korunmuşu olan bina, herhangi bir kale kadar sağlam ve savunmaya müsait şekilde yapılmıştır. Şimdi binayı çevreleyen hoş Akdeniz bahçesi, mabedin savaşçı duruşunu gizlemeye yetmez. Her ne kadar köşe kulelerinden ikisi uzun zaman önce kaldırılmışsa da (yerlerine tek bir minare konmuştur), bu taştan yapılmış büyük ve gri kirpinin saldırılara karşı koymak için yapılmış olduğu açıktır. Yine de nadir bir güzelliğe sahiptir; özellikle nefinin ve iki yan sahınının zarif sarı-kahverengi tonozlarının altından bakıldığında. Tortosa Meryem Ana Kilisesi'nin bizzat kendisi Haçlı sayılabilir: olgun Romanesk ile erken Gotik karışımı haliyle zamanının tipik tarzını yansıtan bir müstahkem kilise olarak, adeta Ile-de-France'dan olduğu gibi alınıp, tıpkı bir hacı gibi, Akdeniz'in doğu kıyısına bırakılmış gibidir. Şimdi, içi Fenike lahitlerinin, Baal frizlerinin ve Roma mozaiklerinin sergilendiği tozlu bir müzedir; eski bir ülkenin arkeolojik hatıraları. Müzenin içinde sergilenen bütün bu nesnelerle karşılaştırıldığında, 1099'dan 1291'e kadar orada kalan Haçlılar, gelip geçici ziyaretçilerden başka bir şey olmamışlardır.

Tartus'dan iç kısımlara doğru gittiğinizde, artık Latin topraklarından çıkmış olursunuz. Bugün, kasabanın kuzeyinde, sahil otoyolunun üzerinde, müteveffa Suriye devlet başkanı Hafız Esat'ın büyük bir heykeli durur. Sırtı denize dönüktür; altın kollarını açmış, adeta karşısındaki çimento fabrikasını kucaklamak ister gibidir. Bu noktadan doğuya doğru dar bir bağlantı yolu ayrılır. Yol, Humus ve Şam'ın zengin ve bağlantıları iyi insanlarına ait sayfiye evlerinin[2] nokta nokta doldurduğu dik yamaçları dümdüz tırmanır. Sırtın

2 Lazkiye ile Tartus'un çevresindeki bölge, Esat ailesinin iktidar tabanını oluşturur. Bölge sakinlerinin çoğunluğu Alevi'dir. Alevilik, Şii İslâm'ın bir koludur. Esatlar ve onların Baasçı partidaşlarından birçoğu Alevi'dir. Alevilerin inançları fazla bilinmez; ilimleri, "Bablar" (yani kapılar) adı verilen bir seçkinler zümresi tarafından kuşaktan kuşağa aktarılır.

Tortosa Meryem Ana Kilisesi: Suriye, Tartus'da bir müstahkem Haçlı kilisesi. Bina, bugün bir arkeoloji müzesidir.

yüzlerce metreye yükselen doruğunun öteki tarafında, denizin görüntüsü ortadan kaybolur ve Ensariye Dağları'nın engebeli arazisi başlar. Jeoloji, Akdeniz'in çoğu yerinde olduğu gibi, adeta el birliği ederek sahili iç kısımlardan ayırmıştır. Coğrafi sınır, burada aynı zamanda, Haçlılar zamanının dinî coğrafyasını da yansıtır.

İç kısımlara doğru giden karayolu, dipsiz uçurumlara inen dik kayalık kenarlarından oluşan bir manzaranın içinde ine çıka, kıvrıla büküle ilerler. Ara ara, mersin ve meşe çalısı kümeleri biçilerek elde edilmiş açıklıklarda taşlı zeytinlikler görülür. Çevrenin sertliğine rağmen, doruktaki karayolunun iki yanında, beton tuğlalardan yapılmış evlerden oluşan köyler sıralanır. Sanki, köylerde nüfusun çoğunluğu, gülüşen sokak çocuğu kümeleri arasından geçerek dolaşan, kol kola girmiş tesettürsüz, eşofmanlı kızlardan oluşuyor gibidir. Sonra bu yerleşimler seyrelir ve Şeyh Bedir kasabası arkada kaldıktan sonra tamamen ortadan kalkar. Karayolu öyle dik bir koyağın içine dalar ki dibinde gölge hiç bitmez. Sonra yol, çalılarla örtülü bir yamaçtan yükselir. Yol yükseldikçe geri dönen güneş, yamacı kesen beyaz kireçtaşı çizgilerine göz kamaştırıcı bir parlaklık kazandırır. Güneşte kavrulan ve çıplak bu yeni sırtın bei ke-

miği, tıpkı bir parmağa benzeyen bir yarımadanın tepesindedir; parmak, üç tarafından mağaralarla delik deşik tepelerle dışarıya kapanmış olan bir vadiyi işaret eder. Yarımadanın en ucunda, ürkütücü bir kaya çıkıntısından yükselen harabeler, Kehf Kalesi'ne (Mağara Kalesi) aittir. Burası, bir zamanlar, Haçlıların Dağdaki Yaşlı Adam (Şeyhü'l Cebel) adını verdikleri Sinan bin Selman bin Muhammed'in karargahıydı. İnsan barındırmaz çalılardan ve aniden karşınıza çıkan uçurumlardan oluşan bu eğri büğrü yüksek arazi, 12. ve 13. yüzyıllarda, Hıristiyanların *Assassin*'ler dedikleri bir tarikatın bölgesiydi.

Bu haydut yatağının molozlarına yakından baktığınızda, efsaneler alemine girmiş olursunuz. Hikâye doğruysa, Sinan'ın fedaileri, önderlerinin bir sözüyle, işte bu, şimdi yıkık taşların arasından zor ayırt edilebilen dendanlardan kendilerini aşağı atarak parçalanmışlardır. Sinan, ziyarete gelmiş olan Haçlı ileri geleni Champagneli Henri'ye, adamlarının ona ne kadar sadık olduklarını göstermek istemişti. Dehşete düşen Henri, ev sahibine bu işten vazgeçmesi için yalvarmıştır.* Daha renkli hikâyeler de vardır: mesela, haşhaşla cennet nimetlerinin önceden tattırılması gibi (nitekim, bir ara, *Haşhaşi* –Assassin– kelimesinin bundan geldiği düşünülmüştür[3]). Hikâyeye göre, uyuşturucuyla kendinden geçirilen müride –ölümden sonra ulaşacaklarının tadını alması için– yoğun ten zevkleri yaşatılır, sonra mürit bilinci kaybettirilip bu dünyaya döndürülür ve kendisine bir şehitlik görevi verilirmiş. Mürit de, Kevser şarabının ve hurilerin zevk dünyasına tekrar girebilmek için, verilen görevi büyük bir şevkle yerine getirirmiş. Batılıların süsleyip püslediği bu hikâyeler (mesela Marco Polo, büyük bir Haşhaşi mitleri yaratıcısıydı), anlattıklarından çok anlatanları hakkında bilgi verirler. Yine de, Kehf Kalesi'nin sarnıç ve kapı kalıntılarının arasında tökezleye tökezleye dolaşan birinin, içinde bir heyecan karıncalanması hissetmemesine imkân yoktur. Yarı yarıya açıkta kalmış, bir zamanlar kalenin hamamı olan bir odanın duvarları, kırmızı el izleriyle kaplıdır: koyaktan ıslık çalarak esen rüzgarların silemediği, yanık portakal rengi sırlardır bunlar. Bu izleri katiller mi bıraktı? Yoksa huriler mi? Taşlar cevap vermez.

(*) Henri'nin tanık olduğu söylenen sahneyi düşünürsek, aynı Henri'nin 1197 yılında Akka'da pencereden düşerek ölmesi gerçekten gariptir. Henri, o tarihte, Kudüs kralıydı.

3 Bugün, "Haşhaş yiyen" veya "Haşhaş içen" şeklindeki takma adın, Nizariler için Sünnilerce kullanılan bir hakaret sözü olduğu düşünülmektedir. Sünniler, Nizarilerin biraz deli veya kaçık olduklarını düşünüyorlardı. Belki de kelimeyi bu anlamda kullanıyorlardı; "kafayı bulmuş", "kafayı yemiş" gibi bir anlamda. Bernard Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*'da (Basic Books, New York, 1968), efsanenin ana hatlarını verir ve sonra Ensariye Dağları'nda yapılan haşhaş alemleri gibi saçma hikâyelerin gerçekle ilgisi olmadığını gösterir (s. 11-12).

Sinan'ın ve onun Haşhaşilerinin Suriye'deki varlığı, Outremer'in işlerine bir de suikast boyutunu kazandırdı. Tarikat, 11. yüzyılda İran'da ortaya çıkmıştı; İslâm'ın batıla sapmış sahtekârlarca gasp edilmiş olduğuna inanıyordu. Onların inancına göre, Ümmetin önderliği, Ali'nin 680'de Kerbela'da öldürülen oğlu Hüseyin'in soyunun hakkıydı ve yedinci nesle kadar (İsmail isminde bir kişiye kadar) hak eden kişiler imamlık etmişti. Ancak, ondan sonra, gerçek imam kuşaklar boyu gözden kaybolmuş, sonunda Mısır'daki Şii Fatımi halifeliğinde tekrar su yüzüne çıkmıştı. Bu tahtın meşru varisi olan Nizar 1095 yılında küçük erkek kardeşi tarafından öldürülünce, İsmaililer imamlığın, yani İslâm'ın ruhani rehberliğinin, bir şekilde, Hazar denizi yakınında, sarp dağlardaki Alamut Kalesi'nde saklanan Haşhaşi mezhebinin art arda gelen liderlerine düştüğünü iddia ettiler.

Haşhaşiler –veya daha doğru ifadeyle, Nizari İsmaililer–, anın ihtiyaçlarına göre, sahildeki davetsiz misafir Haçlılarla veya Asi vadisindeki hiç sevmedikleri Sünni kardeşleriyle ittifak yapabiliyorlardı. Veya, bir ilgili üçüncü şahıs tarafından, hassas operasyonlar gerçekleştirmek üzere gizlice kiralanabiliyorlardı. Üçüncü Haçlı Seferi sırasında (1189-1192), ehil bir Kudüs kralı olan Montferratlı Conrad, onların hançer darbeleri altında öldü. Cinayeti işletenin kim olduğu konusunda herkes bir şey söyler: belki, Conrad'ın nüfuzunu kıskanan Aslan Yürekli Rişar; veya belki Conrad'ın savaş kabiliyetlerinden endişe duyan Sultan Selahattin. Veya bir başkası. Trabluslu Kont Raymond da Haşhaşilerin elinde benzer bir akıbete uğradı.[4] Hıristiyan Antakya prensliğinin bir varisi de öyle. Bu sonuncusu, Tortosa Meryem Ana Kilisesi'nde yapılan bir Noel ayini çıkışında keşiş kılığına girmiş katillerce öldürüldü. Haşhaşilerin saklanma yeri Kehf Kalesi ile Haçlı kilisesinin arasını, bir fedai, kimseye sezdirmeden atla bir gecede kat edebilirdi. Merkab ise, Dağdaki Yaşlı Adam'dan kuş uçuşu sadece on kilometre uzaklıktaydı.

Bu yakınlık Latin şövalyelerine muhakkak korkutucu görünmüştür, ama Cebel Ensariye'deki bu bağımsız fanatikler ülkesinden (Haşhaşiler, Ensariye'de bir düzine kadar kaleye sahiptiler)[5] asıl korkması gerekenler Sünni Müslümanlardı. "Batıla sapmış birinin kanını dökmek,[6] yetmiş Rum kafi-

4 Söz konusu Kont Raymond, Hıttin'deki olaylarda önemli bir rol oynamış olan Trabluslu Kont III. Raymond'un babasıdır.

5 Haşhaşilerin torunları, Ağa Han'ın önderliğindeki İsmaililer, şimdi, bu muhteşem kalelerin bazılarını restore etmektedirler. Kaleler, Ağa Han Kültür Vakfı'nın (Aga Khan Trust for Culture) web sitesinde görülebilir: www.akdn.org/agency/aktc_hcsp.html.

6 Tebriz Üniversitesi tarafından yayınlanan bir akademik makalede yer alan Farsça bir metin. Lewis, *Assassins*'de aktarılmıştır (s. 48).

Cebel Ensariye'nin dibindeki Haşhaşi kalesi Masyaf. Selahattin Eyyubi bu kaleyi kuşatmış, ancak kendi korumalarının Haşhaşi olduklarını öğrenince kuşatmayı kaldırmıştır.

ri öldürmekten daha büyük sevaptır" diye yazar Haşhaşi dailerinden biri. Mutlak hakikatin ve önderlik hakkının sahipleri olarak Nizariler, İslâm'ın Sünni yönetici seçkin sınıfına korku salmayı ve bu şekilde dengelerini bozmayı kendilerine görev edinmişlerdi. İlk kurbanları, Sünni Ortodoksluğun yayılması için nice emek sarf etmiş olan, Alparslan'la Melikşah'ın güçlü veziri Nizamülmülk oldu. Çok sayıda başka önde gelen kişi de –ki bunların arasında iki Abbasi halifesi de vardır– Alamut'un Nizarilerinin ellerinde öldüler. Suikastlar, genellikle, önemli bir caminin avlusunda Cuma namazı çıkışında işleniyordu. Böylece, hem propaganda ve terör etkisi azamiye çıkarılmış oluyor hem de, etraftaki öfkeli kalabalık tarafından oracıkta parça parça edilen katil için anında şehitlik garanti edilmiş oluyordu.

Nizarilerin Suriye'ye başarıyla yayılışı, Haçlıların gelmesiyle çakıştı. Selçuklu Sultanına ancak sözde tabi olan bağımsız Türk atabeylerinin yönettiği şehir-devletler aralarında kavga edip durduklarından, Müslüman doğunun başı dertteydi. Mütecaviz yeni gelenlerin din aşkıyla, sırf açgözlülükten veya her iki saikla da kendilerine birer krallık kurmaları için zemin hazırdı. Birinci Haçlı Seferi'nin Suriye'ye paldır küldür dalışı tam zamanında olmuştu: Halep ve Şam hâkimleri olan iki kardeş, birbirlerinin gırtlağına sarılmış

durumdaydılar; Anadolu Türkleri kendi iç savaşlarıyla meşguldüler; hatta, uzun zamandır karizmatik Fatımilerin yönetiminde olan güçlü Mısır bile, art arda gelen vezirlerin Şii halifelerin iktidarlarına ortak çıkmaları sonucunda bütünlüğünden çok şey kaybetmişti. Bu fırsat Haçlıların karşısına tesadüfen çıkmıştı; oysa iç çekişmelerden yararlanmanın uzmanı olan Nizamiler her adımlarını hesaplayarak atıyorlardı.

Her iki davetsiz misafir grubu da, Suriye içlerinin zengin şehirlerine göz dikmişlerdi; Herakleios'un 7. yüzyılda terk etmek zorunda kaldığı aynı çöl limanlarıydı bunlar. İçlerinden hiçbiri, Halep kadar Outremer çağını hatırlatmaz. Halep bugün, milyonlarca kişinin yaşadığı, düzensiz bir şekilde geniş bir alana yayılmış bir metropoldür, ama herhangi bir Haşhaşi ajanının veya Latin elçisinin içinde yabancılık çekmeyeceği tarihi bir kent merkezine hâlâ sahiptir. Suk denilen geleneksel çarşısının sokaklarında, yıllanmış taş kemerlerin çatlaklarından süzülen gün ışığı huzmeleri, Ermeni kuyumcunun, Kürt fıstıkçının ve daha yeni kesilmiş bir danayı eşeğinin sırtından alıp, sallanan bir kancaya takan Arap kasabın üzerindeki, havada asılı duran tozları aydınlatır. Eski kentin orijinal Emevi yapısı olan ve bir yangında yok olunca 12. yüzyılda tekrar yapılan ulu camisinde, çocuklar kalabalık gruplar halinde mermer avlunun geometrisi içinde koşuştururken, dini bütün anne babalar, caminin içinde, Vaftizci Yahya'nın babası Zekeriya'nın türbesinin etrafında küme olmuşlardır. Cami boyunca uzanan kör dilencilerin yarısını kapadığı bir yolun öteki tarafındaki bir kapı, Halaviye medresesine açılır. Medrese, Nizamülmülk zamanından beri bir Sünni ilim merkezi olmuştur. Alimler, kubbeli bir odada halıların üzerine oturur, ziyaretçileri yapmacıksız bir sıcaklıkla buyur ederler. Sırtları, altı sütundan oluşan bir yarım daireye dönüktür. Sütunların tepesinde, göz alıcı ve yoğun akantüs yaprağı süslemeler görülür. Bu yarı aydınlık oda, Azize Helena Katedrali'nden kalan tek parçadır; minicik bir Bizans antikitesi kırıntısı (Helena, Konstantinus'un annesidir). Yerli Hıristiyanlar, bu yeri, Müslümanların ülkeyi ele geçirmesinden sonra yüzyıllarca hiçbir engelle karşılaşmadan kullanmışlardır. Ta ki 1120'lerde, din kardeşleri Haçlılar Merkab'dan ve başka sahil kalelerinden çıkıp gelerek Halep kırsalında alışılagelmiş vahşiliklerini sergileyene kadar. Misilleme olarak, Halep Hıristiyanları kilise kalıntısı mabetlerinden çıkarıldılar ve onların yerine medresenin alimleri yerleştiler ve o zamandan beri de hep oradalar.

Bu yerlerde –medrese, cami ve çarşı–, Ortaçağ'ın Haleplileri, Latin saldırganlığına ve Haşhaşi suikastlarına dair söylentileri duyuyorlardı. İranlı Nizariler, çok sayıda Suriyeliyi kendi İsmaili inançlarına çekmekte çok başarı-

lıydılar ve 12. yüzyılın başlarının karışık yıllarında şehrin her yerinde istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı. Halep'in emirlerinden birinin –Melikşah'ın yeğenlerinden Rıdvan– tabiileri, emirlerinin kara büyünün ustası olmasından işkilleniyorlardı, zira düşmanları nedense hep aniden ölüveriyordu. Rıdvan'ın şanslılığının bir kısmı, Haşhaşilerle olan gizli bağlarıyla açıklanabilir. Rıdvan, Haşhaşileri nefret ettiği kardeşi, Şam hâkimi Dukak'ı sindirmek için de kullanıyordu.

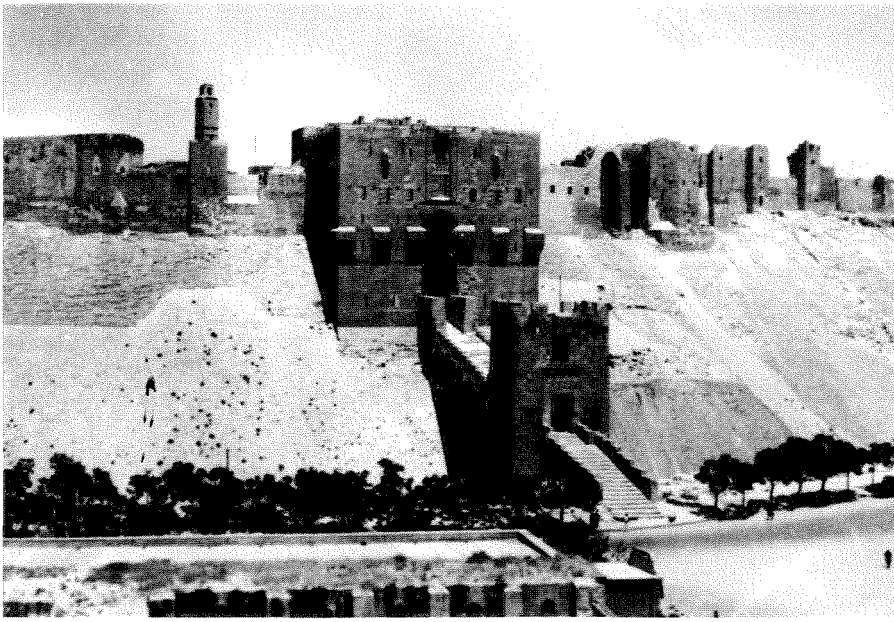
Buna karşılık, Haçlılardan gelen tehdit açıkça meydandaydı. Onlar, Asi'de harıl harıl haraç ve yağma arıyorlar, Suriye'nin muhteşem şehirlerini kontrolleri altına almaya uğraşıyorlardı. Halep'teki başlıca düşmanları cansız bir varlıktı: kale. Bir askeri mimarlık harikası olan bu kale, doğal baklava-biçimli bir tepenin üzerinden şehre hâkimdir. Tepe 55 metre göğe yükselir;[7] dibinde, etrafını çepe çevre saran bir hendek vardır. İçinde başlı başına bir şehir olan bir sarayı koruyan tepenin üzerindeki bu muazzam yapıyı Haçlılar defalarca kuşattılar ama kalenin alınmasına imkân yoktu. 1118'deki başarısız bir denemeden bir yıl sonra, Antakyalı Latin kuvvetleri kalelerinden çıktılar ve Sütuncu Simon'un bazilikasının harabelerinin güneyinde, Balat denen bir yerin yakınında, Halepliler tarafından müthiş bir bozguna uğratıldılar. Ne var ki, Halep kalesi, fidyelik değerli esirlerle dolup taşmayacaktır: O tarihte şehrin hâkimi olan Türkmen İlgazi, hiç esir almadı. "Daha bir saat geçmemişti ki"[8] diye yazar bir Müslüman vakanüvis, "süvari olsun piyade olsun, Frenklerin hepsi, atları ve zırhlarıyla, yerde ölü yatıyordu. Bir tanesi bile sağ kurtulmadı ki haberi ulaştırsın." Batılıların Kanlı Meydan Savaşı (Ager Sanguinis) dedikleri Balat Muharebesi, Haçlı davasının karşılaştığı ilk ciddi yenilgi oldu. Müslümanların bundan yararlanmamış olması –halbuki, Antakya yolu açılmıştı–, İlgazi'nin disiplinsizliğine bağlanabilir. Türkmen komutan, ganimetleri paylaştırdı, ordusunu dağıttı ve sonra kalesine dönüp zaferini kutlamak için aleme daldı. Üç hafta sonra ayıldığında,[9] komşu Haçlı devletleri Antakya'nın surlarını onarmış bulunuyorlardı. Müslüman Suriye, hâlâ intikamının alınmasını bekliyordu.

---

7 Ross Burns, *Monuments of Syria: An Historical Guide*, I. B. Tauris, Londra, 1992, s. 32.

8 Ibnü'l-Kalanisi'nin *History of Damascus*'a (bazen *The Damascus Chronicle of the Crusades* diye de anılır) yazdığı ekten. Bu eser, 12. yüzyılın ilk yarısı için en değerli Arapça kaynaktır. Bkz. Francesco Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, çev. E. J. Costello, University of California Press, Berkeley, 1984, s. 39.

9 Bu iyi bilinen bir hikâyedir, ama benim okuduklarım arasında, akşamdan kalmalığın süresi konusunda bir tahmin ortaya atan sadece Amin Maalouf'tur (paha biçilmez kitabı *Crusades Through Arab Eyes*'da) (s. 95).

Eski şehre tepeden bakan, müstahkem bir tepe olan muazzam Halep Kalesi'nin tek girişi.

* ✻ *

Haçlılar, hayatta kalmak istiyorlarsa Suriye'yi kontrol altında tutmak zorunda olduklarını biliyorlardı. Bu kanaatlerinin kanıtı, Halep'in aşağı yukarı iki yüz kilometre güney batısında hâlâ görülebilir. Bu, Halep kalesi kadar ürkütücü olan bir Haçlı hisarıdır. Bütün Ortaçağ şatolarının Brobdingnag'ı* olan Krak des Chevaliers, Cebel Ensariye'nin en güneydeki yamaçlarına hâkimdir. Kuzeyinde, Haşhaşilerin denetimindeki engebeli arazi vardı; güneyinde, Humus Geçidi diye bilinen bir vadi.[10] Humus Geçidi, Asi'den başlayıp, Ensariye silsilesi ile Lübnan'ın çok daha yüksek olan dağlık masifi arasından geçerek Akdeniz'e ulaşan bir tarım koridorudur. Krak'ın tepeden hâkim olduğu vadi, sahilden içeriye, Bereketli Hilal'in Türkiye'den başlayıp Filistin'e uzanan zengin kesimine erişimi sağlayan en elverişli yol olarak, her zaman büyük bir stratejik önem taşımıştır. Nitekim, daha M.Ö. 1275 yılında bir Firavun ordusu, yakınlardaki Kadeş denilen yerde Hititlerle çarpışmıştır.

(*) Jonathan Swift'in *Güliver'in Gezileri* kitabındaki "Devler Ülkesi" – ed. n.

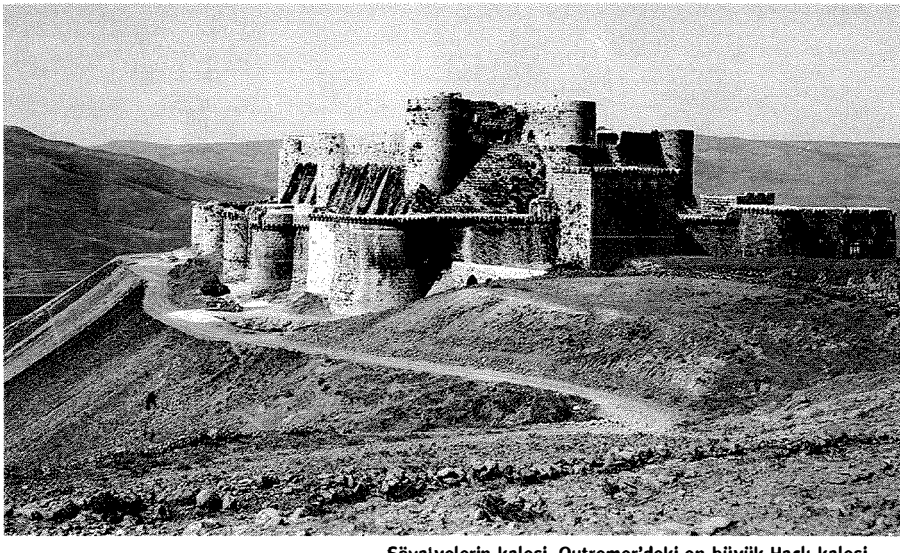
10 Tabi bu, batılıların kullandığı addır. Buqeia da denir.

Birçoğu Krak'ın büyütülmesinde işçi olarak çalıştırılan o günlerin Müslümanları için, İsbitariye Şövalyelerinin Krak'a yaptıkları eklemelerin sırf büyüklüğü bile, denizin ötesinden gelen bu garip ve güçlü adamların Levant'ta kalmaya niyetli olduklarını göstermeye yeterdi. (*Krak* kelimesi, aynı yerde 1031 yılında yapılmış olan ilk kalenin adından gelir: Hısn el-Ekrad; yani Kürtlerin Kalesi[11]). "Hıristiyan Dünyasının Anahtarı" denilen kale, Haçlıların elinde kaldığı iki yüzyıla yakın süre boyunca, Avrupa'dan getirilen askeri mühendis nesilleri tarafından gerçekleştirilen takviyelerle gitgide güçlendi ve büyüdü. Batıda, feodal beyler arasındaki durmak bilmeyen savaşlardan dolayı kale inşaatı bilimi her zamankinden daha gelişmiş hale gelmişti ve alınması imkânsız kaleler tasarlama teknikleri doğal olarak, etrafı düşmanlarla çevrili Haçlılar vasıtasıyla doğuya da taşındı.

Krak'ın tek girişi, üç ağır zırhlı şövalyenin yan yana at sürebileceği genişlikte, dolambaçlı, yükselen bir geçittir. Bir dizi savunma duvarının içinden geçtikten sonra, etrafı dendanlı surlarla çevrili bir orta avluya çıkar. Her yerde dev boyutlu yapılar vardır: Azametli yuvarlak burçlar, zaten yüksek olan koltuk duvarlarının da üzerinde yükselirler. Aralarında derin bir savunma hendeği bulunan bir iç duvar ve bir dış duvar vardır. İç duvar, bir binalar kümesini çevreler; binalardan biri, büyük ve azametli bir gotik genel toplantı salonudur. Bir de, 120 metre uzunluğunda bir mutfak-yemekhane bulunur (şüphesiz depo olarak da kullanılmıştır). Yemekhane, mağara gibi geniş tonozlarının altında yüzlerce kişiyi doyuracak kapasitedeydi. Kompleksin boyutları, hayal gücünün sınırlarını zorlar. Humus Geçidi'nin hemen hemen her yerinden görülen kalenin taşları, dışarıdan bakıldığında, gün ışığı hareket ettikçe renk değiştiriyormuş gibi görünür. Aynı anda hem bir kalıcılık hem de bir gelip geçicilik abidesidir kale.

Krak'ı bekleyenler, kalenin devlikte eşi olan Merkab'da olduğu gibi, silahlı keşişlerden oluşan bir askeri tarikatın üyeleriydi. Outremer zamanında bunun gibi bir dizi savaşçı kardeşlik örgütü kurulmuştu. Krak ve Merkab'takiler, İsbitariye Şövalyeleriydi. Başlangıçta, hastalanan hacılara bakmak amacıyla kurulmuş bir tarikattı bu. Merkezleri, Kudüs'te, Kutsal Mezar Kilisesi'nin yakınındaydı; 1080'lerde, Müslüman idaresi altında o sıralar Müslüman doğu ile ticaretin tekelini elinde tutmakta olan Amalfili tüccarlar

11. Warwick Bell, *Syria: A Historical and Architectural Guide*, Scorpion, Essex, 1994, s. 93. Bell, T. E. Lawrence'ın Krak hakkındaki şu sözlerini aktarır: "Belki de, dünyadaki en iyi korunmuş ve en tümüyle hayranı olunası kaledir." Çevredeki vadilerde hâlâ büyük bir Hıristiyan nüfusu yaşamaktadır.

Şövalyelerin kalesi, Outremer'deki en büyük Haçlı kalesi.

tarafından kurulmuştu. Kudüs'ün Hıristiyanlar tarafından alınmasından sonra, İsbitariye Şövalyeleri, hastalara bakmakla uğraşan bir kardeşlik örgütüyken, giderek bir askeri teşkilata dönüştüler. Ama yine de, Outremer'in belli başlı merkezlerinin çoğunda ve Avrupa'da hacıların gemilere bindikleri limanlarda hanlar işletmeye devam ettiler. Vaftizci Yahya'nın Hastanesi Şövalyeleri (Vaftizci Yahya onların koruyucu aziziydi) diye de bilinen İsbitariye Şövalyeleri, 16. yüzyılın ileri dönemlerine kadar inanç denizinin etrafında cereyan eden olaylarda önemli roller oynadılar.

İsbitariye Şövalyeleri'nin eşi –ve sık sık en büyük rakibi– olan tarikat, Daviye (Tapınak) Şövalyeleri'ydi. Bunların adı (Templiers-Tapınak Şövalyeleri), merkezlerinin Kudüs'teki Tapınak Dağı'nda (Harem-i Şerif) bulunmasından kaynaklanıyordu [Mescidi Aksalılar da denir]. Karargahları da, Hıristiyanlarca el koyulmuş olan El Aksa Camii'ydi. 12. yüzyılın başlarında kurulmuş olan Daviye Şövalyeleri, başlangıçta Filistin'in kutsal yerlerinde kol gezen haydutlara karşı hacıların korunmasını kendilerine görev edinmişlerdi. Birinci Haçlı Seferi'nin ardından, Levant'a gitgide daha fazla hacı akmaya başladı. Bunlar belki de, Haçlı ordularının evlerine dönmüş olduklarını ve geride sadece ele geçirilmiş şehir ve kaleleri korumak üzere zayıf bir şövalye kuvveti bırakmış olduklarını bilmiyorlardı. Bu kalelerin surlarının dışında,

Daviye Şövalyeleri'nin örgü zırhlı giysileri. Daviye Şövalyeleri, Birinci Haçlı Seferi'nin başarısının ardından Kudüs'te kurulmuş bir savaşçı-keşişler tarikatıdır.

şaşkın şaşkın etrafa bakan batılı hacılar, rahatlıkla pusuya düşüp kendilerini bir anda Şam veya Kahire'deki esir pazarlarında açık artırmaya çıkarılmış bulabiliyorlardı. Başlangıçta sayıları az olan Daviye Şövalyeleri, bu kaçırmaları önlemeye çalışıyorlardı.

Bu övgüye değer başlangıçlardan sonra, her iki tarikat da muazzam hazinelere sahip korkulası savaş makineleri şeklinde geliştiler. Manastır disiplinleri –bunun içinde seksten uzak durma, dünya zevklerinden kendini mahrum bırakma ve sır saklama vardı–, çabucak bütün Avrupa'da hayranlık uyandırdı. O sıralar Avrupa'da bir dindarlık patlaması yaşanmaktaydı. Bunun tipik bir örneği, reformcu Sistersiyen keşişlerinin, güçlü bir şahsiyet olan Clairvauxlu Bernard önderliğinde hızla yükselişleridir. 12. yüzyılın en etkili piskoposu olan Bernard, muazzam prestijini kullanarak bu örgü zırh giymiş meczuplara yardım etti. *De laude novae militae (Yeni Şövalyeliğe Övgü)* adlı eserinde Hıristiyanların sürekli savaş halinde olmasını öngören yeni bir kavramın propagandasını yapıyordu. Avrupa'nın feodal savaşçılarının, şüphesiz ruhlarının kurtuluşunun önünde bir engel olan –ama, asıl önemlisi, Kilise'nin mallarına da zarar veren– şiddet eğilimleri, Kutsal Topraklar'da hizmet vermeye yönlendirilerek yararlı bir şekilde değerlendirilebilirdi. Taktik tuttu. Yapılan bağışlar kısa sürede tarikatları zenginleştirdi; tarikatların bütün Avrupa'da kurdukları

çok sayıda merkeze yeni üyeler akın etmeye başladılar. Güçlerinin doruğunda oldukları dönemde, sadece Daviye Şövalyeleri, batıda dokuz bin çiftlik ve malikaneye sahiptiler[12] ve daha Bernard'ın zamanında bile, en meşhur yan faaliyetlerini geliştirmeye başlamış bulunuyorlardı: para ödünç verme. Savaşçı keşişler, Kilisenin faiz yasağından kurtulmanın hilesini bulmuşlardı: Hacıları, bulundukları yerde bulunan Daviye malikanesine bir itibar mektubu karşılığında paralarını bırakmaya teşvik ediyorlardı. İtibar mektubu, bir ücret karşılığı Outremer'de bozdurulabiliyordu.[13] Ayrıca, Filistin ve Suriye limanlarına gidiş gelişler için ücretli olarak yolcu olarak taşımak üzere bir donanma da kurdular. Böylece, İtalyan tüccar cumhuriyetlerinin alanına tecavüz etmiş oluyorlardı. İlk günlerinde İsa'nın Yoksul Askerleri diye anılan Daviye Şövalyeleri, sonunda akıllara durgunluk verecek kadar zengin oldular.

İsbitariye ve Daviye Şövalyeleri tamamen yeni birer fenomendiler, şu bakımdan ki, ikisi de sadece Papa'ya karşı sorumlu olan örgütlü şövalye tarikatlarıydılar. Avrupa kralları onlara ilişemez, şunu yap bunu yap diyemezlerdi. Hele Kudüs kralının böyle bir şeyi yapma şansı hiç yoktu. Şövalyelerin Outremer'in hayatta kalması davasına fanatikçe bağlılıkları, onları tenha köşelerdeki kaleler için ideal muhafızlar haline getirdi; özellikle de her zaman sayıca ciddi şekilde az olacaklarını fark eden Latin soyluları kurtuluşu sahil şehirlerinde kümelenmekte bulduktan sonra. Outremer'in iç kısımlarındaki ileri karakolların birçoğu Krak gibi, şövalyelere bırakıldı. Bunlar, düşmana aman vermemeye, şartlar ne kadar aleyhlerinde olursa olsun muharebeye girmekten çekinmemeye ve yakalanırlarsa asla kendileri için fidye istenmesine müsaade etmemeye yemin etmiş adamlardı.

Gelgelelim, memleketlilerinin durumu biraz farklıydı; özellikle de, birkaç on yıl geçip Latinler çevrelerine uyum sağladıktan sonra. Outremer'in lordları ve leydileri, çoğunlukla, Birinci Haçlı Seferi'nin coşkulu kan dökücülüklerinden sonra orada kalmış olanların soyundan geliyorlardı. Bölgenin yerlisiydiler; iklimine, yiyeceklerine, keyif ve tatlarına alışıktılar ve Müslüman adetlerini benimsemekten hiç çekinmiyorlardı. Bu bakımdan, Palermo'nun Normanlarına çok benziyorlardı. Kudüs kralları burnus ve kefiye giyiyorlardı; sıcak su ve sabun görünce dehşete kapılmıyorlardı; çengi oynatarak eğleniyorlardı; cenazeleri için parayla ağıtçı tutuyorlardı; ve konakları da, renkli mozaikleri ve ortadaki şadırvanlarıyla, tipik bir Suriye konağından farksızdı.

Bu gözlemlerin birçoğunu Usame ibn Munkız'a borçluyuz. Munkız, Asi

12 Terence Wise, *The Knights of Christ*, Osprey, Oxford, 1984, s. 6.

13 Aynı sistem, Avrupa içindeki seyahatler için de geçerliydi.

Vadisi'nde, Haşhaşi topraklarına yakın bir kale olan Şeyzer'dendi. Bir diplomat ve soyluydu. Renkli otobiyografik hatıralarını, 1180'lerde, doksanlarındayken yazmıştır. Kitabı, bölgenin Müslüman Arapları ile bu yerlileşmiş yabancılar arasındaki gergin birlikteliğe bir pencere açar. Bununla beraber, Usame'nin tanıklıkları –boynuzlanma hikâyelerine bayılır–[14] ileride de Outremer'de sürekli gerginlik kaynağı olacak bir şeyin altını çizer: yerli Latinlerle Avrupa'dan Haçlı olarak veya macera peşinde yeni gelmiş olanlar arasındaki ayrılık. Bu ikinci gruptan olanlar, yurttaşlarının yerlilere benzemiş olduklarını görünce bu durumu o kadar yadırgadılar ki, onlara Birinci Haçlı Seferi kahramanlarının kötü taklitleri veya atalarına layık olmayan torunları oldukları anlamında *poulains* ("çocuklar" veya "veletler")[15] diye kınayıcı bir isim taktılar. Üstelik, daha gemiden karaya adımını yeni atmış ve kafirlerle bir an önce savaşmak için yanıp tutuşan yeni gelenlerin heyecanına, doğululaşmış *poulain*'lerin *onlar da yaşasın sen de yaşa* politikası gem vuruyordu. *Poulain*'ler, zenginliklerinin Müslüman köylülere ve tüccarlara bağlı olduğunu ve Outremer'in nazik konumunun baskın ve yağma gibi kahramanlık gösterilerini kaldırmayacağını biliyorlardı. Asla yerel adetlere uymamış, savaşçı zahit yaşamlarını sürdürmüş Daviye ve İsbitariye tarikatlarının keşişleri bile ne zaman ve kimle savaşacağını iyi tartmak gerektiğini biliyorlardı. Avrupa'nın savaşçı çevrelerinde hayranlık uyandıran küstah ve ateşli fanatik, Outremer'de, Müslümanların birleşerek Haçlı işgaline karşılık vermeleri gibi bir felaketin kıvılcımı olabilirdi.

Usame, 1140 yılı civarında Kudüs'te başından geçen tatsız bir olayı anlatırken *poulain*'lerle haçlılar arasındaki farkı aydınlatır.

> Frengistan'dan yeni gelenler,[16] bölgeye alışmış ve Müslümanlarla uzun süredir beraber olmuş olanlara göre daha kaba bir karakter sergilerler. İşte, bu kaba karakterlerine bir örnek:

---

14 Kim bayılmaz ki? İşte Usame'nin en iyi boynuzlanma hikâyelerinden biri: "Bir gün, (Nabluslu) bir Frenk evine gitmiş ve adamın biriyle karısını aynı yatakta bulmuş. Adama sormuş: 'Benim karımın odasında ne işin var?" Adam cevap vermiş: 'Yorgundum. Dinlenmeye geldim.' 'İyi de, yatağımda ne işin var?' diye sormuş Frenk. Adam cevap vermiş: 'Yatağı yayılmış görünce içine yatıp uyudum.' Bunun üzerine Frenk şöyle demiş: 'Ama karım da seninle beraber uyuyordu?' Öteki şöyle cevap vermiş: 'Yatak onun. Kendi yatağında yatmasına ben ne diyebilirim ki?' 'Dinim hakkı için' demiş koca, 'eğer bunu bir daha yaparsan, bozuşuruz.' İşte, Frenk'in bütün söylediği bu olmuş; kıskançlığı bu kadarmış'." Usamah ibn Munqidh, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah ibn-Munkidh*, çev. Philip K. Hitti, 1929; Columbia University Press, New York, 2000, s. 165.

15 Bu kelime, bugünün Fransızcasında "tay" demektir. O zaman, Birinci Haçlı Seferinin kahramanları da aygır oluyor. Kelime hakkında bir tartışma için, bkz. M.R. Morgan, *The Chronicle of Ernoul and the Continuations of William of Tyre*, Oxford University Press, Oxford, 1973, s. 194-95.

16 Ibn Munqidh, *An Arab-Syrian Gentleman*, s. 163-64.

> Ben Kudüs'e her gittiğimde muhakkak El Aksa Camii'ne girerdim. Caminin yanında, Frenklerin kiliseye çevirmiş olduğu küçük bir mescit vardı. Dostum olan İsbitariye Şövalyeleri'nin işgalinde olan El Aksa'ya girdiğim zaman, İsbitariye Şövalyeleri, ben namaz kılabileyim diye bitişikteki mescidi boşaltırlardı. Bir gün, bu mescide girip "Allahü Ekber" diyerek namaza durmuştum ki, Frenklerden biri hızla üzerime geldi, beni tuttu, "işte buraya doğru ibadet edeceksin!" diyerek yüzümü doğuya çevirdi. İsbitariye Şövalyeleri'nden bir grup koşarak geldiler, adamı yakaladılar ve benden uzaklaştırdılar. Ben namazıma döndüm. Aynı adam, ötekiler başka bir şeyle meşgulken, yine üzerime atıldı ve yüzümü doğuya çevirerek, "işte buraya doğru ibadet edeceksin!" dedi. Tapınak Şövalyeleri tekrar içeri girip adamı yaka paça dışarı attılar. Benden özür dileyip "Bu, Frengistan'dan daha yeni gelen bir yabancı; daha önce doğudan başka bir yöne doğru ibadet eden birini görmemiş" dediler. Bunun üzerine, kendi kendime, "bu kadar namaz yeter" dedim. Dışarı çıktım. O gün bugündür, bu iblis gibi adamın davranışına, kıbleye doğru namaz kılan birini gördüğü zaman yüzünün renginin atmasına, titremesine ve ruh haline hep şaşarım.*

Usame'nin Frenk dostları ne kadar düşünceli olurlarsa olsunlar, yerli Latinleri tolerans timsali insanlar olarak görmek büyük hata olur. Bu insanlar, Hıristiyanlık uğruna kutsal savaş verme kavramının sonuna kadar geliştirilmekte olduğu bir dönemde yaşıyorlardı ve her tarafa yayılan Haçlı ruhundan etkilenmemelerine imkân yoktu. Sadece yaşadıkları ülkeyi kutsal topraklar olarak görmelerinden değil, aynı zamanda, bizzat –Usame'nin üzülerek aktardığı olaydaki kişi gibi– yontulmamış, baş belası Latin tipinin Outremer'deki varlığından dolayı da. Bu "iblis gibi adam", münferit bir psikopat değildi: batıdan gelen gemiler düzenli bir şekilde Outremer'in rıhtımlarına, kafirlerle savaşmak için yanıp tutuşan silahlı hacılar taşıyıp duruyordu. Geleneksel tarih kitaplarında ana hatlarıyla anlatılan ve büyük harfle başlayarak yazılan sekiz haçlı seferi[17] dışında Avrupa'nın Outremer'e insan katkısının ol-

---

(*) *An Arab-Syrian Gentleman & Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah ibn-Munkidh*, çev. Philip K. Hitti, Columbia University Press, New York, 2000, s. 163-64.

17 Bunlar, her birinin belli başlı olayı ile birlikte, şöyledir: Birinci Haçlı Seferi (1095-99); Haçlılar Kudüs'ü aldı. İkinci Haçlı Seferi (1146-48); Haçlılar Şam önünde başarısız oldular. Üçüncü Haçlı Seferi (1187-93), Aslan Yürekli Richard Kudüs'ü geri almayı başaramadı, Frederick Barbarossa Levant'a giderken yolda boğularak öldü. Dördüncü Haçlı Seferi (1202-04); Haçlılar Konstantinopolis'i yağma ettiler. Beşinci Haçlı Seferi (1217-21); Haçlılar, Mısır, Dimyat önünde mağlup oldular. Altıncı Haçlı Seferi (1223-29); Kudüs'ün geçici olarak İkinci Frederik'e teslim edilmesi için müzakereler yapıldı. Yedinci Haçlı Seferi (1245-50); IX. Louis, Mısır, Mansure'de yenilgiye uğradı, esir düştü, fidye ödeyerek serbest kaldı. Ve, Sekizinci Haçlı Seferi (1263-70); İngiltere Kralı Edward, Outremer Latinleri adına ateşkes müzakereleri yaptı, IX. Louis Tunus açıklarında öldü.

madığını düşünmek yanıltıcı olur. Bu büyük seferberlikler arasındaki dönemlerde, kitaplara geçmeyen sürekli bir akış hep olmuştur: kendi başına hareket eden bireyler, resmen Haçlı seferi sayılacak kadar önemli olmayan ama yine de hatırı sayılır büyüklükte olan birlikler, hatta doğunun keşfedilmemiş topraklarında macera aramaya çıkmış göçmen aileleri. Outremer'de kronik insan azlığı vardı ama heyecan azlığından bahsedilemezdi.

Benzer şekilde, kutsal savaşın bir şekilde Hıristiyanlıkla bağdaşmadığı düşüncesi de, bu dinin geçirdiği evrim düşünüldüğünde geçersiz hale gelmektedir. İlk doğduğunda mazlum ve ezilmişlerin inancı olan Hıristiyanlığın Roma tarafından imparatorluk dini olarak benimsenmesinden sonra, kılıç kiliseye girmiştir. Konstantinos, istavrozla düşmanlarını yenmişti. Onun yeni Roma'sında, yani Konstantinopolis'te, ikonalar ve rahipler, şehrin ordularının savaşkan faaliyetlerini neredeyse bin yıl boyunca kutsamışlardır. Batıda, Hippolu Augustininus, *mare nostrum*'da eski düzenin çöküşü karşısında içine düştüğü şaşkınlıkla, Hıristiyanlık uğruna haklı bir savaş düşüncesini desteklemişti. Devamlı savaş halinde olan Karolenjler, daha Urban II'nin Clermont'da meşhur vaazını vermesinden çok önce, kutsal bir misyon sahibi olduklarını düşünüyorlardı. Hatta, Urban II'den hemen önceki papalardan biri, Norman Robert Guiscard'a karşı haçlı seferi çağrısında bile bulunmuştu.

Muhakkak ki, 12. yüzyıl Hıristiyanlığının fütursuzca sergilediği savaşçı coşkunluktan kaygı duyanlar da vardı ve bunlar seslerini yükseltiyorlardı. O günlerin bir İngiliz sistersiyeni, Etoileli Isaac, pragmatizmle karışık bir dindarlıkla, bu yeni savaşçı keşişler hakkında aşağıdakileri yazmıştır:

> Bu rezil yeni askeri tarikat[18] (birisi, şaka gibi, bunlara beşinci incilin tarikatı diye isim takmış), kafirlere kılıç zoruyla doğru inancı kabul ettirmek amacıyla kurulmuştur. Üyeleri, İsa'ya inanmayan herkese saldırmayı, varlarını yoklarını almayı en tabii hakları olarak görüyorlar; ama, eğer putperestlere böyle haksızca saldırırken kendileri öldürülürse, bunlara din şehidi deniyor... Yaptıklarının hepsi yanlıştır demiyoruz ama, yaptıklarının gelecekte çok sayıda kötülüğün doğmasına neden olabileceğinde de ısrar ediyoruz.

Krak'ı bekleyen iki yüz İsbitariye Şövalyesi'nin aklından herhalde böyle düşünceler hiç geçmezdi. Muazzam yemekhanelerinde sessizlik içinde akşam yemeklerini yerlerken, kardeşlerden biri, Yoşiya ve Makkabeler Kita-

---

18 Desmond Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders*'da aktarılmıştır (Penguin, Londra, 1995, s. 36).

bı'ndan[19] ve Eski Ahit'in başka, amaca uygun, ateş kusan kısımlarından yüksek sesle parçalar okurdu herhalde. Düşman akıncılarının yolunu kesmek için Asi vadisinde at koştururken Mezmurlar 17'den pasajlar –"O zaman yel önündeki toz gibi onları ezdim; sokakların çamuru gibi attım."– mırıldandıklarını rahatlıkla hayal edebiliriz. Adam öldürdükleri zaman günah işlemiş olmuyorlardı. Clairvauxlu Bernard, *Yeni Şövalyeliğe Övgü*'de, onlar için güzel bir ayrım icat etmişti: adam öldürmek başka bir şey, "kötü öldürmek" başka bir şeydi. Yani, bir kafire kılıçlarını indirdikleri zaman, katlettikleri bir insan değil, kötülüktü. Krak'ın kapı komşusu Haşhaşiler bu fikirleri duysalardı herhalde yürekten alkışlarlardı. Etoileli Isaac'ın dile getirdiği çekincelere yakın düşünen başka kilise adamları ise, manastır şövalyelerine, bu günahsızlaştırmanın ancak Tanrı'nın isteklerini yerine getiren insanlar olarak kendileri temiz oldukları taktirde söz konusu olabileceği fikrini aşılamak için hemen işe koyuldular. La Grande Chartreuse manastırının rahiplerinden biri, Tapınak Şövalyelerine yazdığı mektupta şöyle der: "Önce içimizdeki düşmanı yenmeden dışarıdaki düşmana saldırmak bir işe yaramaz."[20] Bu sözleriyle tam da Outremer'in karşı karşıya bulunduğu en büyük tehdidin tanımını yapmış olduğunu bilseydi herhalde dehşete kapılırdı. Söz konusu tehdit, Cihat'tı.

* * *

Allah yolunda mücadele etmek –Cihat– fikri, İslâm'ın şeriatında vardır. Kur'an'da, cihadın bahsinin geçtiği, üslubu şairane bir muğlaklıkla keskin bir savaşkanlık arasında değişen otuz beş ayet vardır.[21] Muhammed, Medine'deki sürgününün zor günlerinde, takipçilerine, Mekke'deki ümmet düşmanlarına karşı savaşçı bir tavır takınmaları görevini telkin etmişti. Dokuzuncu sûre 36. ayet "Müşrikler nasıl sizinle topyekun savaşıyorlarsa, siz de onlara karşı topyekun savaşın" der. Peygamber, hadislerinden –yüzyıllar boyunca alimlerce

19 Seward, *Monks of War*, s. 38-40.

20 Piers Paul Read, *The Templars*'da aktarılmıştır (St. Martin's Press, New York, 1999, s. 105).

21 Jean Flori, *Guerre sainte, jihad, croisade: Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, Seuil, Paris, 2002, s. 72. Flori, sadece *cht* kökünden olan kelimeleri sayar. Cihat doktrininin kökeni ve geliştirilmesi hakkındaki tartışması özenli ve soğukkanlıdır (s. 71-113). Okumalarım esnasında, bir değil birkaç defa, bazı batılı tarihçilerin (bunlar normalde, titiz insanlar oldukları halde), cihat hakkında derin bir partizanlık sergileyen genelleştirmeleri fazla sorgulamadan kabul etmeye ne kadar istekli olduklarına tanık oldum. 11. yüzyıl Outremer'indeki cihadın bağlamı için, Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*'den (Routledge, New York, 1999, s. 89-170), Jonathan Riley-Smith'in editörlüğünde çıkan *The Oxford Illustrated History of the Crusades*'de (Oxford University Press, Oxford, 1995), Robert Irwin, "Islam and the Crusades; 1096-1699"den (s. 223-33) çok yararlandım.

incelenerek gerçek oldukları onaylanmış olan Peygamber'e ait sözler– birinde şunu beyan eder: "Öğleden evvel veya öğleden sonra bir kerecik Allah yolunda yola çıkış, dünya ve içindeki her şeyden daha hayırlıdır, içinizden biri için muharebe safında bulunmak, altmış yıl namaz kılmaktan daha hayırlıdır." İzleyen Şeriat derlemelerinde de, cihat, hac ve zekatın eşdeğeri olarak her sağlığı yerinde müminin yerine getirmesi gereken İslâm'ın altıncı şartı mertebesine yükseltilmiştir.

Hak yolunda mücadele fikrinde yapılmış bir inceltme daha vardır ki, o olmasaydı Chartreuse rahibinin yukarıda bahsi geçen mektubu bu kadar hayret verici şekilde İslâmi görünmezdi. Kur'an'da ve geleneklerde, ikinci bir cihat tanımı yapılır ki bu, ilk tanımlanan cihattan daha üstündür. Burada kişinin, nefsini aşmak ve zahidane ve mazbut bir hayat sürmek için verdiği mücadele söz konusudur. Bu "büyük cihat"ı yapmak çok daha zordur çünkü, kendini vermek, disiplin ve tevazu gibi her babayiğidin harcı olmayan birtakım nitelikler gerektirir. Bazı alimlere göre, kendini düzeltmek olan büyük cihadı tamamlamadan savaş yoluyla yapılan küçük cihada girişilemez. Bu açıdan baktığımızda, savaşçıların kendileri kutsal olmadıkça, kutsal savaş olmaz. Tam da keşişin Tapınak Şövalyelerine yazdığı mektupta üstüne basarak söylediği bu değil midir?

Pratikte ise, bir ordunun saflarını dolduracak kadar çok sayıda aziz bulmak hemen hemen imkânsızdır ve ne kadar kutsal sayılırsa sayılsın, savaşı dünyevi saiklarından arındırmak da bundan daha kolay değildir. Ne var ki, insanoğlunun kusurları, cihat fikrinin arkasında yatan gücü azaltmamıştır. Doğru zamanda ve doğru vaizlerin önderliğinde, demoralize olmuş bir halkı toparlamak ve tekrar coşturmak için cihada başvurulabilirdi. Haçlı Seferleri çağında yaşayan eğitimli bir Suriyeli için, geçmişteki şanlı Arap fetihleri –Yermük, Mısır, Endülüs–, cihat penceresinden görülebilecek şeylerdi ve bu yanlış da değildi çünkü bu mazide kalmış zaferlerde yer alanlar şüphesiz ki Allah yolunda savaştıkları duygusu içindeydiler. 8. ve 9. yüzyıllardaki Abbasilerin yükselişi dönemi geldiğinde, İslâm ile Batı arasındaki sınırlar artık oturmuş bulunuyordu ve cihat daha çok törensel bir nitelik kazanmış, Halife bir görevi baştan savar gibi, düzenli olarak Bizanslılarla şöyle bir dalaşıp döner olmuştu. Harun Reşit bir sene cihada çıkar, bir sene hacca giderdi. Aynı şekilde, Emevi İspanya'sının en büyük halifesi Üçüncü Abdurrahman da, her yıl kuzeydeki Hıristiyanları taciz ederek kendince cihat ederdi –ve tabii, gitmişken, sınır bölgesindeki itaatsiz emirlere de şöyle bir uğrardı–. Bir nesil sonra, Mansur, ordusunun büyükçe bir kısmının Hıristiyanlardan oluştuğuna bak-

maksızın, Aragon ve Kastilya'ya karşı ikide bir yaptığı akınlara cihat kisvesi giydirecektir.

Darülislâm parçalanmış olduğundan, cihat başlatmak işi, halifelerden çok yerel hükümdarların teşebbüsüne kaldı. 10. yüzyılda, Halep'teki kısa ömürlü bir Şii hanedanı,[22] coşkulu bir cihat çağrısı yaparak etrafına bütün Ortadoğu'dan gelen gönüllüler –*mücahitler* veya *gaziler*–[23] topladı ve Bizanslılara karşı art arda saldırılar düzenledi. Ama, sonra, Selçuklu sultanlığının parçalanmasıyla her an arkadan vurmaya hazır küçük emirliklerin ortaya çıkması, anlık çıkarlara hizmet eden işbirliklerinin ötesinde bir toplu hareketi imkânsız hale getirdi ve Suriye Müslümanlarının ateşi sönüverdi.

Frenklerin gelişi ve Outremer'in kuruluşu, hemen her şeyi değiştirmedi. Sadece dinî sınıf tehlikenin farkındaydı. Onlara göre, kafirlerin başarısı kendi kabahatleriydi, çünkü hem büyük hem de küçük cihadı ihmal etmişlerdi. Bizanslıların Yermük sonrasında yaptığı gibi, İslâm'ın din uluları da, Kudüs'ün alınışını Allah'ın cezalandırması olarak gördüler. Haçlı Seferleri döneminin başlarında, farklı zamanlarda, –biri Şamlı diğeri Halepli– iki kökten dinci,[24] Bağdat'a giderek İslâm'ın ismen önderliğini yapan kişileri gaflet uykusundan uyandırmaya çalıştılar. Ne var ki, vaazlarının uyandırdığı heyecan, hayatın gerçekleri karşısında, yani Suriyelilerin kendi aralarındaki kıskançlıklar karşısında, saman alevi gibi sönüp gitti. Halep emiri Rıd-

---

22 Hamdaniler. En meşhur hükümdarları, Seyfüddevle'dir (hükümdarlığı: 944-67).

23 Bunlardan birincisi, cihat gönüllülerine verilen addır. Bu kelime, son zamanlarda, hemen hemen her eli silahlı ve savunulacak bir davası olan Müslüman için kullanılır olmuştur. Bizim için bu kelime, resmen onaylanmış bir cihada gönüllü olarak katılmış bir kişi anlamını taşır. Gazi, bir "akıncı"dır. Genel olarak, Darülislâm'ın sınır boylarında, kafir topraklarına dini yayma amaçlı akınlar gerçekleştiren bir kişi olarak anlaşılır. Öteki tarafta bulunan Bizanslı sınır boyu savaşçıları (bunlar da, çoğu zaman, yaptıkları işe benzer şekilde dinî bir kılıf uydururlardı), *akritai* diye bilinirlerdi. Gaziler çoğu zaman, ileri karakol niteliğinde bir çeşit müstahkem zaviye olan ribatlarda toplanırlardı. Murabıt adı da buradan gelmektedir. Krak des Chevaliers kalesinin (Hısnülekrad), ribatın Hıristiyanlardaki karşılığı olduğunu söylersek çok yanlış bir şey söylemiş olmayız.

24 Şamlı kadı, Ebu Saad el-Haravi'ydi. Bağdat'a 1099 yılı Ağustos ayında geldi; yani, Kudüs'ün Haçlılar tarafından yağmalanmasından sadece birkaç hafta sonra. Yaptığı iş, Maalouf'un *Crusade Through Arab Eyes*'ının girişinde çok hoş bir şekilde dramatize edilmiştir. El-Haravi, Irak'ın önde gelen Sünni kadılarından biri oldu ve dolayısıyla Haşhaşiler için hedef haline geldi. Haşhaşiler onu 1124 yılında, bugünkü İran topraklarında, Hamadan'da öldürmeyi başardılar. (Hamadan, aynı zamanda, İbni Sina'nın mezarının bulunduğu yerdir). Halepli Abdülfadl İbn el-Haşab, 1111 yılında Bağdat'ta cihat yanlısı bir ayaklanma başlattı. Halep hakimi Rıdvan'ın 1113'teki ölümü üzerine, el-Haşab, şehri Rıdvan'ın Haşhaşi müttefiklerinden temizledi; bunu yaparken iki yüzden fazla haşhaşiyi öldürdü ve böylece hayatta kalan Haşhaşilerin asla dinmeyecek düşmanlığını kazandı. El-Haşab, aynı zamanda, Türkmen İlgazi'nin Halep'e davet edilerek şehrin hakimi olmasında da birinci derecede rol oynamış ve Balat Muharebesi'nde de bulunup birlikleri cihada teşvik etmiştir. Sonunda, 1123 yılında o da Haşhaşiler tarafından öldürülmüştür.

van, El-Cezire'den kendisine müttefik olarak gönderilmiş bir orduya şehrinin kapılarını kapattı. Onlar da, bu nazik harekete, Halep köylerini yakıp yıkarak karşılık verdiler. 1115 yılında, daha da büyük ve üstelik bu sefer Irak'ın en iyi Selçuklu savaşçılarından oluşan bir ordu ve yine kendini cihat etmeye hazırlamış olarak, Suriye'ye geldi. Rakip şehirlerin prensleri, bu sefer topraklarını savunmak için birleşmeyi başardılar; ama Selçuklulara karşı! Asıl rezalet, güç birliği etmek üzere Şam'da toplananlar arasında Kudüs Kralı Baudouin'in zırhlı şövalyelerinin de bulunmasıydı. Öyle anlaşılıyor ki, Cihat Suriye'nin Müslüman elitinin umurunda bile değildi. Frenklerin Müslümanlar karşısında uğradıkları ilk önemli yenilgiden, yani 1119 yılındaki Balat Muharebesi'nden sonra bile, –daha önce Bağdat'ta Cihat çağrısı yapan– Halep kadısının zaferin arkasını getirecek sürekli bir Cihat başlatma çabaları hiçbir sonuç vermedi. Kadı, Hıristiyanlar ve batıla sapmışlara karşı mücadele ruhu aşılamak için sarf ettiği çabaların ödülünü, Haşhaşiler tarafından öldürülerek aldı. Nitekim, Şamlı kökten dinci de Bağdat'ta aynı akıbete uğramıştır.

Sonunda, cihat askerî başarı getireceğine, askerî başarı cihat getirdi. 1120'lerin ortalarına gelindiğinde, Musul ve Halep şehirleri, tek bir krallık halinde birleşmişlerdi. Şimdi, tek ihtiyaçları olan, birçoğu Outremer Hıristiyanlarının üst egemenliğini tanımak zorunda kalmış olan –ve dolayısıyla onlara haraç ödeyen– Suriye Müslümanlarının makus talihini değiştirecek güçlü bir liderdi. Beklenen kurtarıcı, ayyaş bir savaş beyi iken hayatını bir İslâm kahramanı olarak tamamlayacak olan İmadüddin Zengi oldu. Zengi, başlangıçta Basra valisiyken –Şeyhü'l Cebel (Dağdaki Yaşlı Adam) Sinan'ın doğduğu yer–, Selçuklu sultanını bir saray darbesinden kurtarınca terfi ettirilmişti – isyan, sembolik bir figür olarak kalmaya istekli olmayan bir Abbasi halifesinin önderliğinde çıkmıştı–. Türk asker sınıfının üzerinde Arap denetimini tekrar tesis etmeye girişecek son Abbasilerden biri olan Halife El-Müsterşid, 1127 yılında, Zengi tarafından iktidarsız makamına geri oturtuldu. Zengi'ye bu hareketinden dolayı müteşekkir olan Selçuklu sultanı, ona ödül olarak Musul ve Halep'i verdi. Bu, Outremer ve Müslüman Suriye için kader belirleyici bir atama oldu. Acımasız Zengi, yirmi yıla yayılan kariyerinde, o zamana kadar aralarında kavga etmekten başka bir şey bilmeyen tabilerinden disiplinli bir ordu yaratmayı başardı ve Asi vadisindeki birçok küçük kenti hakimiyeti altına aldı. Bir yandan da, Müsterşid'in başarısız isyanından sonra karışıklıkların hâlâ devam ettiği Mezopotamya'dan gelecek saldırılara karşı kendini koruyordu. 1132 yılında, böyle ardını korumaya yönelik bir muhare-

bede, Dicle üzerindeki Tikrit kasabasında,[25] Necmettin Eyyub adında yerli bir Kürt, Zengi'nin hayatını kurtardı. Daha sonra, Zengi, bu kişiye Lübnan'ın Beka vadisinde bir ikta verdi. Eyyub'un Selahattin Eyyubi diye tarihe geçecek olan oğlu işte bu yerde büyüyecektir.

Zengi'nin başarıları ve gaddarlıkları, bütün Ortadoğu'da korkulan ve kutlanan bir şey haline geldi; her ne kadar en büyük hayali olan Şam'ın hakimi olmak Zengi'ye bir türlü nasip olmasa da. Frenkler hakkındaki –onu hayrete düşüren– gözlemlerini okuduğumuz Usame ibn Munkız, Müslüman Şam ile Hıristiyan Kudüs arasında aracılık yaptı. Şam'da aradığını bulamayan Zengi, dikkatini başka yerlere çevirdi. Sonunda, ona asıl şöhretini kazandıracak olan hamleyi yaptı: Edessa'ya hücum etti. 1098 yılında Boulognelu Baudouin tarafından babalığının münasip bir şekilde öldürülmesi sonucunda ilk Haçlı devleti olarak kurulan Edessa, 1144 yılında Zengi tarafından zapt edildi. Bu olay, Müslüman Doğu'yu sevince boğarken, Hıristiyan Batı için bir yıkım oldu.

* ✠ *

Clairvauxlu Bernard, Edessa'nın düştüğünü öğrenince, hiç vakit kaybetmeden harekete geçti. İkna gücü Bağdat'ın Şam ve Halepli vaizlerinden üstün çıktı. Müthiş hitabet yeteneğini yeni bir Haçlı seferi çağrısı yapmakta kullandı. Bernard'ın Fransa'daki Vézelay'de yaptığı harekete geçirici bir konuşmadan sonra, elli yıl öncesinin esrik coşkusu tekrar bütün Avrupa'yı sardı. "Köy ve kasabalarda kimse kalmadı"[26] diye yazar Clairvauxlu Bernard, hafif bir övünme tonuyla. "Her yedi kadına bir adam zor bulursunuz. Her yerde, kocaları hayatta olan dul kadınlar var." Fransız ve Alman monarkları da Haçlı giysisini kuşanarak, on binlerce silahlı hacıya zafere yolculuklarında önderlik etmeyi kabul ettiler. 1147'de İkinci Haçlı Seferi yola koyuldu.

Sonuç fiyaskoydu. O sırada Sicilya Kralı İkinci Roger ile savaşta olan Bizanslılar, Latin ziyaretçilerine pek yardımcı olmadılar. Bir iki tavsiyede bulundularsa da bunlara kulak asan olmadı. Ama, söz dinlememekle Haçlılar sonlarını hazırlamış oldular. Bizanslıların Anadolu Selçuklularından sakınma yönündeki önerilerini korkaklık olarak yorumlayan Almanya İmparatoru Üçüncü Konrad, Rumların elinde bulunan Anadolu kıyılarından uzaklaşma-

25 Tikrit son zamanlarda, Saddam Hüseyin'in memleketi olarak meşhur olmuştur. Saddam, Selahattin'le olan bu tesadüfi bağlantısını propaganda faaliyetlerinde sonuna kadar kullanmıştır.

26 *Patrologie Latine*, t. 182, col. 447'de yer alan St. Bernard'ın 257'inci Mektubu'ndan ("Letter 257"); Robert Delort editörlüğünde çıkan *Les croisades*'de (Seuil, Paris, 1988) Andre Vauchez, "Saint Bernard, un prédicateur irrésistible"de aktarılmıştır (s. 46-47).

ması kendisine defalarca söylendiği halde, bu öğüdü elinin tersiyle iterek kararlı bir şekilde yarımadanın göbeğinden yürüyüşe geçti. Konstantinopolis'le Ankara arasında yarı yol mesafede bulunan Dorylaeum'da,[27] bütün ordusu kılıçtan geçirildi. Kendisi canını zor kurtardı ve yaralarını sarmak ve Rum generallerin 'biz demiştik' bakışlarından kurtulmak için Boğaziçi'ne döndü. Fransa kralı VI. Louis ise tersine, Bizanslıların tavsiyelerini dinlemişti, ama sahil boyunca ilerleyişi, pusular ve yıpratma saldırıları yüzünden bir kabusa dönüştü. Louis, pek yürekli bir adam değildi; dehşete kapılarak ordusunun kumandasını Daviye Şövalyelerine bıraktı. Daha önce hiçbir bir kral yeteneksizliğini bu kadar alenen kabul etmemişti. Anadolu'nun güney kıyısında, şaşkınlığı öyle boyutlara varmıştı ki, sonunda, adamlarının büyük kısmını kendi hallerine terk edip şövalyeleri ve leydileriyle birlikte bir gemiye binerek Antakya'ya kapağı attı. Karada bıraktığı askerleri, savaşa savaşa yollarına devam ettiler.

Perişan durumdaki Haçlılar yine rahat nefes alamadılar. Antakya'da, Fransız monark ve orada toplanmış olan *poulain* ileri gelenleri, bundan sonra ne yapacakları konusunda aralarında kavgaya tutuştular. Sanki işleri daha da karıştırmak istermiş gibi, genç, güzel ve müthiş zengin bir kadın olan Fransa kraliçesi Akitanyalı Eleanor (Haçlı seferine katılmak için çok ısrar etmişti), yakışıklı amcası, Antakya prensi Poitiersli Raymond'a göz süzmeye başlayınca, şehirde dedikodu aldı yürüdü. Kadınlara karşı hiç de duyarsız olmayan Raymond –babası, ilk *trubadur*'dur; yani saray ve şatoları dolaşarak şiirler okuyup şarkılar söyleyen ozan–, yeğeninin ilgisini karşılıksız bırakmadı. Kıpır kıpır bir kadın olan Eleanor, Anadolu'nun zor şartlarında kocası Louis'nin ölçüsünü almış ve ondan iyice soğumuştu. Kocasına, evliliklerini iptal ettirmek üzere başvuruda bulunacağını söyledi. Kendini aşağılanmış hisseden Louis, bir karara varılmasını bekledikten sonra Eleanor'u kolundan tuttuğu gibi Antakya'dan alıp götürdü.[28] Varılan karara göre, Edessa'ya değil, hatta Raymond'un saldırmak gibi akıllıca bir öneride bulunduğu Halep'e bile değil, Sur'a ve Kudüs'e gidilecek ve orada müzakerelere devam edilecekti.

Halbuki Haçlılar, ellerine geçmiş geçici bir fırsatı tepmekteydiler. Çünkü onursuzluk Haçlıların tekelinde değildi. 1146 yılında Zengi, yatağında bir hadım tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü. Katil bunu, ertesi sabah cezalandırılma korkusuyla yapmıştı. (Zengi, sarhoş ve yarı uyur haldeyken hadı-

27 Bugünkü Eskişehir olduğu düşünülmektedir. O zamanlar Frigya diye anılan bölgedeydi. İkinci Haçlı Seferinin hezimete uğratıldığı yer, ilginç bir şekilde, Birinci Haçlı Seferi Haçlılarının Anadolu Selçuklularını bozguna uğrattıkları muharebe meydanı ile aynı yerdir. Dorylaeum muharebesi dendiğinde, daha çok, birinci karşılaşma anlaşılır.

28 Bu karışık olaylar, Read, *Templars*'da eğlenceli bir şekilde anlatılmaktadır (s. 122-23).

mını şarap kasesinden bir yudum çalarken yakalamış ve onu 'sen görürsün' diye tehdit etmişti). Zengi'nin ölümü, merkezî iktidardan kopma yönünde manevraların tetikleyicisi oldu. Yerel beyler, güçlü bir önderin yokluğundan yararlanarak bağımsızlıklarını tekrar kazanmaya yeltendiler. Zengi'nin ikinci oğlu Nurettin, babasının bıraktığı devleti kayıpsız muhafaza etmek için mücadele etti. Zamanla, Musul, Halep ve Edessa, çatışmayı bırakıp Nurettin'in önderliğini kabul ettiler, ama bağlılıkları henüz zayıftı ve dolayısıyla baskıya dayanamayabilirdi. Raymond, eğer Haçlılar Nurettin'in taraftarlarını bu merkezlerden birinden çıkarmaya muvaffak olurlarsa, Müslüman Suriye'nin –yukarı Mezopotamya'nın Cezire bölgesi'nin– tekrar kaosa sürüklenebileceğini ve bunda da Outremer'in kârlı çıkacağını anlamıştı.

Konrad, elinde kalan az sayıda şövalyeyle Konstantinopolis'ten gemiyle ayrıldı ve Levant'ta Louis'ye katıldı. Poulainler, Poitiersli Raymond'un önderliğinde, bir kere daha Halep veya Edessa'ya saldırılmasında ısrar ettiler; böylece Zengi'nin kurduğu tehlikeli konfederasyon çözülmüş olacaktı. Ve bir kere daha öneri dikkate alınmadı. İki monark onun yerine, Şam'a saldırmayı tercih ettiler; yani Zengi'ye *karşı* Latin krallarının *yanında* yer almış Suriye'deki tek önemli şehir olan Şam'a. Bu inanılmaz kafasızlık ve inadı anlamak zordur ama şehrin yakın olması, zenginliği, şöhreti ve zayıf olduğunun düşünülmesi, Şam'ın hedef seçilmesinde bir rol oynamış olabilir. Haçlılar ve kutsal gayelerine ihanet etme belirtileri göstermeye başlayan yerli Latinler, düşmanının düşmanına saldırmanın ne kadar akıllıca olacağı şeklinde tereddütleri bir yana bırakarak, 1148 yılının Temmuz ayında Şam'ın doğu surlarının önünde kamp kurdular.

Şamlılar ise, doğuya yeni gelmiş bir Frenk ordusunun neler yapabileceğini gayet iyi biliyorlardı: Kudüs'ün yağmalanması ve Maarettünnuman'da yaşanan yamyamlık olayı muhakkak ki unutulmamıştı. Günlerce sıkı bir direniş gösterdikten sonra, Nurettin'den yardım istediler ve böylece Halep'le karşılıklı olarak savaş baltalarını gömmüş oldular. Louis ve Kondrad, tek hareketle, koskoca Zengi'nin yirmi yıl uğraşıp da başaramadığını başarmıştılar: Halep'le Şam birleşmişti (Musul ile Edessa da cabası). Haçlılar, Şam'a yardım etmek üzere Halep'ten büyük bir ordunun yola çıktığını duyunca, soğukkanlılıklarını kaybettiler ve orta Suriye'den kaçtılar; Yermük'ün volkanik düzlüğünde düşe kalka ilerleyerek, Hıttin tepesinin yakınında, Galile'de toplandılar. Bu onursuzca kaçışın üzerinden daha birkaç ay geçmemişti ki, Haçlı liderleri, meydan okuyan flamalarını, Haç kabartmalı sancaklarını bacaklarının arasına kıstırıp Avrupa'ya doğru yelken açmışlardı bile.

İkinci Haçlı Seferi'nin hezimetle sonuçlanması, sadece Müslüman Suriye'yi birleştirmekle kalmamış, aynı zamanda, Avrupa'da doğsaydı örnek bir Daviye Şövalyesi olacak bir savaşçıyı kahraman yapmıştı. Nurettin, 1154 yılında Şam'ın kalıcı bir şekilde kendisine bağlılığını kabul etti. Anlamı Dinin Işığı olan adı, kendisinin büyük cihadın hizmetinde biri olduğuna inanıldığını gösterir. Nitekim, onun sürdüğü kanaatkâr hayat, dindarların gözünde, o zamana kadar Suriye saraylarında kural haline gelmiş olan serkeşlik ve işretten çok daha makbuldü. Önderlerinin hayat tarzlarından uzun zamandan beri son derece rahatsız olan dinî sınıf, Nurettin'den çok hoşnuttu; özellikle de, yeni hükümdarın, denetimi altındaki ülkelerde camiler yapılması veya olanların onarılması için bir sürü para tahsis etmesinden sonra. Nurettin'in bıraktığı birçok eser bugün, Halep'in, Maarettünnuman'ın, Hama'nın ve Humus'un eski mahallelerinde hâlâ muhteşem yapılar olarak durur. Her ne kadar Outremer ile ilişkilerinde oldukça pragmatik olmuşsa da –Latin'lerle çok sayıda ateşkes yapmıştır– eylemlerini cihat söylemiyle sunmaya çok dikkat ediyor, kendisini eleştirenlerin ve rakiplerinin çabalarını boşa çıkarmak için, Darülislâm'ın her yerine, minberlerden okunmak üzere yazılmış mektuplar gönderiyordu. Propagandadan iyi anladığı muhakkaktı: Nurettin, hem kendi şöhreti büyüyüp hem de halkın cihada verdiği destek artınca, büyük masraflarla ahşap ve fildişinden son derece zarif bir minber yaptırdı. Eserin nereye konulacağını da dünya aleme ilan etti: Minber, Kudüs'teki el-Aksa Camii için yapılmıştı.

* ✻ *

Fatımiler tarafından 973 yılında Amr bin As'ın Fustat'ının yanı başına kurulmuş olan Kahire, uzun zaman önce eski yerleşimi de içine alarak etrafa yayılmış, çevredeki küçük yerleşimlerle birleşerek Akdeniz dünyasının büyük kentlerinden biri haline gelmişti. Dünyanın en eski üniversitesi olduğu düşünülen El-Ezher akademisi 9. yüzyıl sonlarındaki kuruluşundan bugüne durmaksızın fabrika gibi din alimi üretmiştir. 1864 yılında ortaya çıkarılan Ortaçağ'a ait Yahudi ticari belgelerinin saklanmış olduğu gizli Geniza arşivinden[29] Kahireli tüccarlarla Malaka'dan Semerkant'a kadar uzanan toprak-

29 Kahire'deki Ben Ezra sinagogunda muhafaza edilmiş yaklaşık 250,000 belgeden oluşan saklama yeridir. Tanrı'nın adının geçtiği (hatta sadece İbrani harfleri içeren) bir el yazmasını tahrip etmek yasak olduğundan, belgeler deriyle ciltlenmiş olarak yüzyıllar boyunca bir depoya atılmışlardır. Orada unutulan belgeler, 1864 yılında Litvanyalı gözüpek bir Talmudcu olan Jacop Saphir tarafından gün ışığına çıkarılmışlardır. Sonunda, belgelerin hepsi, Kahire'nin parasız Yahudileri tarafından parça parça satılmışlardır; ta ki, 1913 yılında kentte tek bir belge kalmayıncaya kadar. Bu

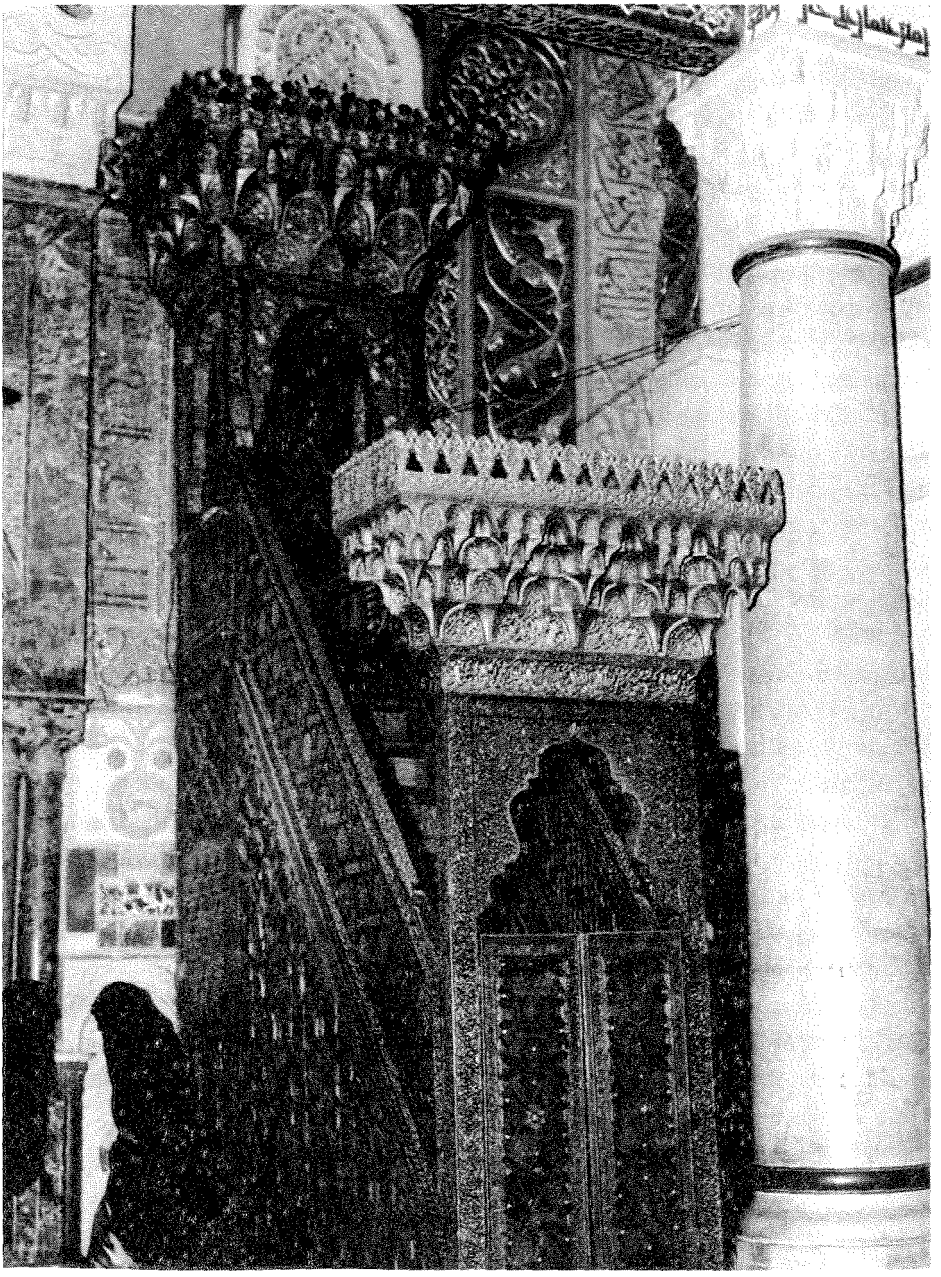
lardaki bir müşteri kitlesi arasında yoğun ticari temaslar olduğunu biliyoruz. 12. yüzyıl başlarken, yeni yetme Kahire, bütün diğer Müslüman şehirlerini kesin bir şekilde gölgede bırakmış, Darülislâm'ın başta gelen metropolü haline gelmiş bulunuyordu.

Şehrin hakimleri, Ali'nin soyunda olduklarını iddia eden Fatımilerdi. Dolayısıyla, Sünni Abbasiler ve onların Selçuklu efendileriyle İslâm dünyasında üstünlüğü ele geçirmek için sürekli mücadele halindeydiler. Nasıl Alparslan Küçük Asya'dan güneye inip Şiiliği yeryüzünden silmek istediyse, Şii Fatımilerin hayali de, Bereketli Hilal'deki toprakları bir bir alarak Sünni Bağdat'ı ele geçirmekti. 1000 yılı civarında, karizmatik ve çok muhtemelen deli olan bir halife, El-Hakim, Peygamber'in emirlerini bile çiğneyecek kadar ileri gitmişti. İlahlığını ilan etmekle kalmadı –İslâm'daki Dürzi mezheplerinde Hakim'in ilahlığına inanma hâlâ devam eder–, aynı zamanda, Müslümanlar gibi tek Tanrılı olan Kitap Ehlinin esirgenmesi ilkesini de hiçe saydı. Hakim'in saltanatı, *convivencia*'da acı bir istisna teşkil eder. Hakim, Yahudilere ve Kıpti Hıristiyanlara, eski günlerde Herakleios'un ve Bizans patriklerinin yaptıklarını aratmayacak zulümler etti. Kudüs'te, 1009 yılında, Kutsal Mezar Kilisesi yerle bir edildi. (*Vasileus* IX. Konstantin Monomakos, üç on-yıl sonra kilisenin yeniden yapılmasının masraflarını karşılayacaktır.)

El Hakim'in ölümünden sonra daha insani olan Müslüman adetleri uygulanmaya başlandı ama o arada halifelik kurumu onarılmaz bir şekilde zayıflamıştı. Fiili iktidar, art arda gelen, birçoğu Türk ve Ermeni kökenli vezirlerin elindeydi; ama bunların kendi soyları için perde-arkası hanedanlar kurma çabaları, halifeye sadık olan kişiler, *memlük* (köle) ordularının subayları ve saraydaki rakipleri tarafından çok ters karşılanıyordu. İlk Haçlı Seferi'nin Latin şövalyeleri Fatımilerin elindeki Filistin'e geldiklerinde, Kahire'deki önderlik hazırlıksız yakalandı (Fatımiler için, Bizans'ın ötesi, adeta ancak şöyle böyle anlaşılan bir galaksiydi ve ilk Haçlılar da adeta o galaksiden düşmüş göktaşları gibi oldular). Büyük bir donanmaya sahip olan Fatımi Mısır'ı, seferin gidişatını etkileyecek güçte değildi ve Levant sahili boyunca gemilerini bağlayabileceği bütün yerleri Latinlere kaptırdı. Kudüs, 1099'da düştüğünde, Fatımilerin elindeydi. Fatımilerin Filistin sahilinde ellerinde kalan son liman olan Askalan da Latinler tarafından 1144'te alındı.

---

büyük arşivdeki belgelerin büyük kısmı, Cambridge Üniversitesi tarafından toplanmıştır. Bu akademik altına hücumun eğlenceli bir canlandırması için, bkz. Max Rodenbeck, *Cairo: The City Victorious*, Vintage, New York, 2000, s. 72-74.

Nurettin'in Kudüs'te El-Aksa Camii'ndeki minberi. Camiye Selahattin tarafından konulmuş, 1969 yılında tahrip edilene kadar orada kalmıştır.

Nurettin Suriye'de birliği sağladığında, Mısır'ın yönetici elitleri arasındaki parçalanma, dönüşü olmayan bir noktaya gelmiş bulunuyordu. Ama değişmeyen bir şey vardı ki o da ülkenin inanılmaz zenginliğiydi. Bir Haçlı elçi heyeti yüzyılın ortasında ziyarete geldiğinde, "sütun sıraları ve şadırvanlar ve içinde sarayın vahşi hayvan ve kuş kafeslerinin bulunduğu bahçeler içinden geçirildiler.[30] Salonlar salonları kovaladı. Duvarlarına, ipek ve yaldızlı iplikten yapılmış, üzerleri değerli taşlarla süslenmiş ağır kumaşlar asılıydı. Sonunda, büyük, yaldızlı bir perde kaldırıldı ve bir tülün arkasında, altın tahtına oturmuş halde çocuk halife gösterildi." Bu emsalsiz servet orada, gelen alsın diye bekliyordu. İki düşman, yani Halepli Nurettin ile Kudüs'ün yetenekli yeni kralı Amalricus, birbirlerini boş verip gözlerini Kahire'ye diktiler.

Haklarını yemeyelim: İkisinin de, Mısır'da maceraya atılmak için salt açgözlülüğün ötesinde haklı gerekçeleri vardı. Outremer için, İkinci Haçlı Seferi'nin mirası zaten yeterince kötüydü –birliğine yeni kavuşmuş olan komşusu Suriye'den, insanın kanını donduran cihat çığlıkları yükseliyordu; yine de, Mısır Nurettin'in hakimiyet alanına girdiği takdirde, gelecekleri daha da karanlık olacaktı; çünkü o zaman, Latin krallıkları, koca bir İslâm devleti tarafından iki taraftan kıstırılmış olacaklardı. Öteki tarafın gözünden bakıldığında ise, Halep hakimi, baş belası Frenklerin her an kapanmaya hazır bir kıskacın iki ucu –Suriye ve Mısır– arasında sıkışmış olmasının sağlayacağı avantajı görüyordu. Dahası, Zengi'nin oğlunun casusları ve muhbirleri, Outremer içindeki karışıklıklardan, Latinlerin insan gücü bakımından zayıflığından ve baronlarla savaşçı keşişlerin birbirlerini yemelerinden onu muhakkak haberdar etmiş olmalıdırlar. Frenklerin Nil'in hediyesi Mısır'ın zenginliklerine şu veya bu şekilde el atmalarına ve böylece büyük ordular kurmak için gerekli kaynağa kavuşmalarına izin vermek, kutsal görevi yani Frenklerin ezilmesini daha da zora sokacaktı. Ve son olarak, Nurettin'in Sünni bakış açısından, Fatımiler dinden uzaklaşmış ve batıla sapmış bir mezheptiler ve yeryüzünden silinmeye müstahaktılar. Nurettin'e göre, Allah yolunda hizmetin yolu her durumda Mısır'a çıkıyordu.

Hal böyle olunca, Outremer'in sahibi olmak için verilen mücadelenin en

---

30 Steven Runciman, *A History of the Crusades*, cilt 2, *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, Cambridge University Press, Cambridge, 1952, s. 373. Runciman, Sur baş piskoposu Guillaume'un vakayinamesindeki (bu dönem hakkında elimizdeki en önemli birinci el kaynaktır) uzun bir pasajı hayran olunacak bir şekilde bir cümlede özetler. Orijinali, William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*'de bulunabilir; çev. Emily Atwater Babcock, Columbia University Press, New Yok, 1943, 2, s. 319-21. Abidevi yazar Runciman, Haçlılar konusunda en önemli ikinci el kaynağımız olmaya devam etmektedir.

büyük karşılaşmasına varacak gelişmeler, ilginç bir şekilde, ne Filistin'de ne de Suriye'de meydana geldi. 1163 ile 1169 yılları arasında, Suriyeliler ve Latinler Mısır'a en az üç sefer yaptılar. Bu savaşlara gidilirken, garip bir şekilde paralel göç yolları izleniyordu: Poulain şövalyeleri ve silahlı keşişler Gazze'yi aşıp Sina yarımadasının kuzeyinden yürürlerken, rakipleri, Şeria vadisinden inip Ölü Deniz'i geçerek yarımadayı güneyden kat eden yola çıkıyorlardı. Başlangıçta Latinler, Halep'in yükselişinden korkan Kahire sarayından destek gördüler. Uzun yıllardan beri deniz yollarının korsanlara karşı korunması konusunda Bizanslıların müttefiki olan Fatımi vezirleri, reel politika yaptılar ve Hıristiyan güçlerle alışverişte olmalarının yarattığı endişeleri bir süreliğine yatıştırmayı başardılar. Ne var ki, Fatimilerin diplomatik manevraları, Latin vahşeti karşısında yaşama şansı bulamayacaktı: 1168 yılında, Outremer ordusu Nil deltasındaki Bilbays kasabasını zapt etti ve kasaba halkının hepsini, Kıpti, Müslüman ayırt etmeden, tek tek kılıçtan geçirdi. Bu katliam karşısında artık Kahire'nin kayıtsız kalmasına imkân yoktu.[31] Kahireliler, aynı akıbete uğramak istemediklerinden, arkalarında bıraktıkları her şeyi yakarak geri çekildiler. Eski Fustat ve şehrin çevre mahalleleri ateşe verildi. Vakanüvislere göre, alevler öyle büyüktü ki, yangın iki ay sönmedi.[32] Latinlerle dostluk artık bitmişti.

Bu karşılıklı sertleşmelerden kârlı çıkan, Suriyeliler oldu. Başlarında, Eyyub'un erkek kardeşi Tikrit'te Zengi'yi kurtaran Kürt Şirkuh vardı. Şirkuh, Nurettin'in Suriye'deki adamı sıfatıyla, orada bir dizi küçük çaplı çatışmaya girip kuşatmalar gerçekleştirerek Suriye'deki Latin topraklarından parçalar tırtıklamıştı. 1149 yılında, Antakya'ya ait bir kalenin kuşatması esnasında, Şirkuh, Akitanyalı Eleanor'un, yeğenine fazlaca düşkün olan amcası Poitiersli Raymond'u öldürmüştü. (Eleanor, İkinci Haçlı Seferi'nden memleketine dö-

31 Runciman, katliamın asıl faillerinin, Fransa'daki Nevers'den Levant'a yeni gelmiş bir grup olduğunu savunur. Bunların kontları ölmüştü ve dolayısıyla tamamen başıboş kalmışlardı. Bu doğru bile olsa, bu olaydan kısa bir süre sonra, küçük bir batılı donanmasının, deltada, Kıptilerin oturduğu bir kasaba olan Tanis'e gelerek aynı derecede acımasızca kasabanın bütün sakinlerini tek tek öldürdüğü de bir gerçektir. Runciman, *History of the Crusades,* 2, s. 381.

32 Bu olayın mükemmel bir özeti, André Raymond, *Cairo*'da verilmektedir; çev. Willard Wood (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000): "Frenk birlikleri 13 Kasım günü Kahire önlerine geldiler. Arap tarih ananesine göre, Şaver (vezir), surları olmayan Fustat kentini savunamayacağından, halkın kenti boşaltması emrini verdi. Kent sakinleri emri çabucak yerine getirdiler, çünkü Bilbays'takilerin korkunç akıbetini duymuşlardı. Sonra, Şaver, Fustat'ın ateşe verilmesini emretti; böylece, Frenkler, Kahire'ye saldırıları esnasında, Fustat'ı harekatları için üs olarak kullanamayacaklardı. ... Arap tarihçiler ... bu vatanperverce olayın oldukça ayrıntılı anlatılarını bırakmışlardır. Olayda biraz, Napolyon'un 1812'de Moskova'ya yaklaşması üzerine Rostopchin'in Moskova'nın yakılmasını emretmesinin havası hissedilir. Şaver'in Fustat'ta 20.000 küp neft ile 10.000 meşale yaktırdığı söylenir. Yangın elli dört gün sürdü; yağmalanmadık yer kalmadı. Markizi, o günden sonra Fustat'ın bugün *kiman* (tepecikler) diye bilinen harabeye dönüştüğünü yazar" (s. 75).

nüş yolunda Sicilya'da dinlenmekteyken yürek parçalayıcı haberi aldı: Raymond'un kafatası, gümüş bir muhafazaya konularak[33] Bağdat'taki halifeye gönderilmişti.) Mısır'ın Suriyeliler tarafından fethinde de benzer bir akrabalık ilişkisi rol oynadı: Şirkuh'un yeğeni ve baş yardımcısı, Eyyub'un oğlu Selahattin Yusuf bin Eyyub'du –o zamanlar sadece Yusuf diye bilinirdi–. Yaşlı savaşçı, birbirinden çok uzakta kuvvetlerle eşgüdümlü harekatlar yürütülmesinde genç yeğenine güveniyordu. Bu harekatların birçoğu, posta güvercinleri sayesinde gerçekleştirilebiliyordu. Latinler, bu teknikten habersiz olduklarından, paldır küldür oradan oraya hareket ederken sürekli fırsat kaçırıp duruyorlardı. Şirkuh, 1169 yılında, Latinleri kati şekilde Nil Deltası'ndan kovarak Kahirelileri itaat altına almış ve önünde açılan sınırsız kişisel servet ufuklarını seyre başlamıştı ki, ölüverdi: ziyafet sofrasında çok yemekten çatlayarak.

Otuz yaşındaki Selahattin, Mısır valisi olarak amcasının yerine geçti. Şam'da ve putperest antikitenin ihtişamlı harabelerinin gölgesinde bir Müslüman ileri karakolu olan Beka Vadisi'ndeki Balebek'te daha bir delikanlıyken, hem savaş sanatında hem de dindarca yaşamaya çalışma konusunda gayretli olduğunu kanıtlamıştı. Gücü, Zengi'nin savaşçı yetenekleriyle Nurettin'in dindarca temkinliliğini kişiliğinde birleştirmiş olmasından kaynaklanıyordu. Zaafı ise, damarlarında ikisinin de kanlarından bir damla bulunmamasıydı. O bir Kürttü; ne Türk yönetici sınıflarından ne de yerli Arap nüfusundan olmayan bir yabancıydı. Halep'teki efendisi, çok geçmeden, Selahattin'in hayatta bulunduğu mevkiiyle yetinmeye niyeti olmadığından şüphelenmeye başladı ve haksız da değildi. Nurettin, Mısır'ın düşmesinden sonra iki kere Filistin'e yağma akınına çıkmış, her ikisinde de Selahattin, kuvvetleriyle ona katılmayı reddetmişti. Hatta bir seferinde, Suriye ordusuna atla bir günden kısa bir mesafeye kadar geldikten sonra, savaşmayı gözü kesmeyerek Sina çölünden hızla gerisin geri dönmüştü. Her ne kadar Selahattin her seferinde bu ve bunun gibi itaatsizlik gibi yorumlanabilecek başka hareketlerini izah etmek için Halep'e hürmetkâr ve yatıştırıcı ifadelerle dolu mektuplar gönderdiyse de, Nurettin'in mütevazı görünüşlü hizmetkârının aslında boyunu aşan ihtiraslara sahip olduğundan şüphelenmesi için gitgide daha fazla neden birikiyordu.

---

33 Runciman, *History of the Crusades*, 2, s. 326; William of Tyre, *History of Deeds*, 2, s. 199'a dayanarak. William (Guillaume), Raymond'un sağ kolunun da kesilerek Bağdat'taki halifeye gönderildiğini söyler. Halife bu iç bulandırıcı kafa ve kol ikilisini gördükten sonra, "(kafa ile kol), Doğu'daki bütün diğer Türk valilerine gönderildi."

Outremer'in baronlarının, Halep ile Kahire'nin arasının gitgide daha fazla açılmasını umutla seyretmekten başka yapacak bir şeyleri yoktu. Nil'de adamakıllı bir dayak yemişlerdi ve yürekli ama mağlup önderleri Kudüs Kralı Amalricus dizanteriden otuz sekiz yaşında ölünce,[34] onun yerine zeki bir ergen olan IV. Baudouin geçmişti. Ne var ki, yeni kralın gözden kaçmasına imkân olmayan bir dezavantajı vardı: cüzamlıydı. Latinlerin, eşgüdümlü olarak gerçekleştirilecek bir saldırıyı geri püskürtme şansları hiç yoktu. Suriye cihadını dengeleyen karşı unsur kati şekilde ortadan kalkmıştı: 1171 yılında, Selahattin, Fatımi halifeliğini ilga etti ve böylece Şiilerin İslâm ümmetini yeniden şekillendirmek yönündeki büyük hayallerini söndürdü. Daha kötüsü, bir zamanlar Latinlerin müttefiki olan Bizanslılar da, 1178 yılında kalıcı bir şekilde saf dışı bırakılmışlardı. Komnenos hanedanının iktidarında nesiller boyu süren temkinli bir yönetimin ardından, Konstantinopolis'in orduları, Ankara yakınlarındaki Miryokefalon denen muharebe meydanında Anadolu Selçuklularının karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Savaşın mağlubu Manuel Komnenos, bozgunu Manzikert'e benzetmiştir. Nitekim, gerçekten de bundan sonra Bizanslılar bir daha asla Türkleri Anadolu'dan çıkarmaya teşebbüs edemeyeceklerdir.

Bu büyük olaylardan sonra –Suriye'ye karşı bir denge unsuru oluşturan Fatımilerin ortadan kalkması ve Bizanslıların doğudaki varlıklarının sona ermesi–, 1170'lerin on yılı, Latinlerin Levant'ta gitgide daha fazla yalnızlaşmalarına tanık oldu. Selahattin ile Halep'in Zengili hakiminin –Nurettin– aralarındaki ihtilafları halledebilmeleri halinde, Müslümanların bütün dikkatlerini Outremer'e çevireceklerine şüphe olmadığını biliyorlardı. O arada, duvarcı ustaları işe koyuldular; geriye kalan üç Latin devletinin –Kudüs, Trablus, Antakya– sayısız kalelerini, yaklaşmakta olan fırtınaya karşı hazırlık olarak sağlamlaştırmaya başladılar.

Ama Frenklerin sonu daha gelmemişti. Nurettin, 1174 yılında, anjin olduğu sanılan bir hastalıktan dolayı elli sekiz yaşında beklenmedik bir şekilde ölünce, Selahattin ile Zengililer arasındaki anlaşmazlık daha da arttı. Halep tahtının varisi olan henüz on bir yaşındaki El Salih'in naipliğini kimin yapacağı üzerinde kavgalar anında patlak verdi. Yeni hükümdarın etrafı akrabalarıyla çevriliydi ve bunlar Selahattin'in küstahlıklarına çok bozuluyorlardı. Büyük Kürt, Kahire'den ayrılarak Şam hâkimi oldu. Rakiplerine daha yakın olması, aralarındaki düşmanlığı daha da azdırdı. Şam ve Halep'in name

34 P. H. Newby, *Saladin in His Times*, Phoenix, Londra, 1983, s. 65.

yazıcıları, unvandan ibaret bir mevki de olsa Sünni İslâm'ın başı konumunda bulunan Bağdat'taki halifeden kendi efendilerinin meşruluğuna dair resmî onay almak için dil dökmek üzere kaleme sarıldılar. El Cezire'de, Musul'un ve ona bağlı yerlerin hâkimi, tereddüt etmeden Selahattin'e karşı olduğunu ilan etti; ona göre, Selahattin, Zengi ile Nurettin'in kazandığı topraklara layık olmayan bir gasptı. Böylece, Selahattin, kafirlere karşı cihadı savunanların üzüntülü bakışları altında, Outremer denen irinli küfür yarası orada dururken, ta uzaklara, Anadolu ve Mezopotamya'ya seferler yapmaya başladı. İşte bir kere daha, Müslüman Müslüman'la dövüşüyor, Barbar Frenklerle barış görüşmeleri yapılıyordu. Artık, inanılmaz bir provokasyon olmadıkça, Müslümanların kutsal görevleri olan cihadı hatırlamaları zor görünüyordu.

* * *

Châtillonlu Reynaud, İkinci Haçlı Seferi'yle Levant'a gelmiş küçük bir soyluydu. Söz konusu haçlı seferinin utanç verici bir şekilde sonuçlanmasından sonra Reynaud, Fransa'ya dönmek yerine Outremer'de kalmaya karar verdi, çünkü ülkesine dönse Loire vadisinde küçük bir malikanenin sahibi olan ailesinin küçük oğlu[35] olarak fazla bir ilerleme şansı olmayacaktı. Kırmızıya çalan saçları ve heybetli duruşuyla, bu uzun boylu ve yakışıklı genç adam sonunda, Poitiersli Raymond'un dul eşi olan Antakya prensesinin başını döndürdü. Flörtleri, Outremer'de skandal oldu. Prenses Constance, ülkenin en soylu leydilerinden biriydi –Robert Guiscard'ın büyük büyük torunuydu– ve normalde kendine eş adayı olarak sadece en soylu erkekleri düşünmüş olması gerekirdi. Ne var ki, dediğim dedik bir kadın ve üstelik de çılgınca aşık olan Constance, piskoposların, kralların, *vasileus*'ların kendine başka koca adayları bulması için yalvar yakar olmalarına aldırış etmeden, dengi olmayan aşığıyla 1153 yılında evlendi ve böylece çulsuz bir Haçlı askerinden bir Outremer prensi yaratmış oldu. Vakanüvis Surlu Guillaume, vakayinamesinde, "bu kadar asil, bu kadar müstesna ve bu kadar güçlü bir kadının,[36] bu kadar ulu bir şahsiyetin karısı olmuş bir leydinin, kendini alçaltarak alelade bir şövalyeyle evlenmesi"nin bir rezalet olduğunu yazar.

Yeni Antakya prensi, varlığını hissettirmekte gecikmedi. Reynaud, o zaman Bizans'a ait huzurlu ve müreffeh bir ada olan Kıbrıs'a el koymaya ka-

35 Reynaud (bazı çalışmalarda İngilizceleştirilmiş şekliyle Reginald diye de anılır), Gien-sur-Loire kontu Geoffroy'nın küçük oğullarından biriydi. Adını Châtillon-sur-Loire'dan almıştır. Bkz. Read, *Templars*, s. 142. Kendi halinde, sessiz ve sakin bir Sologne köyü olan Gien-sur-Loire, 1429 yılında Jeanne d'Arc'ın savaşlarına sahne olacaktır.

36 William of Tyre, *History of Deeds*, 2, s. 224.

rar verdi. Kıbrıs'ın üst egemeni olan *vasileus* Manuel Komnenos'un ada üzerindeki hak iddialarına hiç aldırış etmedi. Macerasının masraflarını karşılamak için Antakya'nın Latin patriğinden para istedi. Söz konusu patrik, daha en baştan Constance'ın aşk evliliğine karşı çıkmış olan ve bu sonradan görme prensi hakir gördüğünü de kimseden gizlemeyen bir adamdı. Tahmin edilebileceği gibi din adamı, plana razı olmadı. Reynaud da, karşılık olarak patriği soydurdu, öldüresiye dövdürdü, vücudunu balla sıvayıp sinekler işkence etsin diye öğlen güneşine çıkardı. Aklı başına gelen Patrik, hazinesini açtı ve Reynaud, çok geçmeden, yanına Kilikya Ermenistan'ının* Hıristiyan kralını da alarak, Kıbrıs'a doğru yelken açtı.

Reynaud, Kıbrıs'a varır varmaz eski usul Haçlı olduğunu gösterdi: ordusu, ada halkının Hıristiyan olmasına aldırmadan, istediği gibi yağmaladı, tecavüz etti ve öldürdü. Reynaud, Kıbrıs'ın bütün Ortodoks rahiplerini bir araya topladı,[37] burunlarını kesti ve sonra *Vasileus*'a meydan okuma olsun diye, o halleriyle Konstantinopolis'e gönderdi. Göz açıp kapayıncaya kadar, hem Antakya patriğine işkence ederek Latinleri gücendirmeyi, hem de Kıbrıs'ı harap ederek Bizanslıları çileden çıkarmayı başarmıştı. Sıra Müslümanlara da gelecekti: Reynaud, 1160'da, Antakya'nın iç kısımlarına çıkmış, Suriye Hıristiyanlarından hayvan çalmaktayken, Nurettin'in adamlarından oluşan silahlı bir birlik tarafından ele geçirildi. Halep'in büyük kalesinde bir hücreye atıldı ve onun için fidye ödeyecek kimse çıkmadığından, orada tam on altı yıl çürüdü.

Reynaud'nun Halep zindanlarında yattığı dönem, Amalricus'un Mısır savaşları ve Selahattin'in yükselişiyle çakıştı. Hapishanesinin duvarlarının dışından cihat çağrıları yükselirken, artık Arapça'yı iyice öğrenmiş olan Reynaud, herhalde düşmanını tanımış bulunuyordu ve Müslümanları en çok neyin kızdırıp, neyin yaralayacağını da öğrenmişti. Nurettin'in ölümünü izleyen, Halepli Zengililer'in Selahattin'in hırslarını savuşturmak için Latinler arasından müttefikler aradıkları karışık dönemde, 1175 veya 1176 yılında serbest bırakıldı.

Reynaud'nun karısı Prenses Constance, Reynaud'nun yakalanmasından iki yıl sonra ölmüş, Antakya, daha önceki evliliğinden olan bir oğluna kalmıştı. Dolayısıyla, Reynaud'nun kendine başka bir yerde mevki araması gerekiyordu. 1170'lerin sonlarında bir tarihte, bu sefer başka bir güçlü dula kur yaptı ve gönlünü çelmeyi başardı. Bu kadın, Millyli Stephanie'ydi; Kitabı

(*) Küçük Ermenistan, güney Anadolu'daydı ve Latin devletlerinin kuzeyden bitişik komşusuydu.

37 Maalouf, *Crusades Through Arab Eyes*, s. 157.

Mukaddes'te Moab diye geçen, Ölü Deniz'in güneyindeki Latin Marklığı Hebron (Halil) ve Doğu Şeria'nın varisiydi. Marklık, Outremer'in ücra bir köşesi olmakla beraber, kritik bir öneme sahipti: Suriye'den Mısır'a giden ana kervan yolları Doğu Şeria'dan geçiyordu; her yıl Mekke'ye giden binlerce hacı adayı da. Marklığın iki kalesi, Kerek ve Şevbek, muazzam irilikleriyle alınması imkânsız yerler olmaları bakımından Krak des Chevaliers'ye (Hısnülekrad) ve Merkab'a rakiptiler. Châtillonlu Reynaud, artık hazinelerle yüklü seyyahların sık sık geçtiği bir vadinin tepesine tünemiş bu kalelerin efendisiydi. Vicdan sahibi biri için bile baştan çıkarıcı bir durumdu bu.

Daha önce, Palermo'nun Hıristiyan kadınlarına hayranlığını yazarken karşılaştığımız Endülüslü seyyah İbni Cübeyr, Outremer ile Suriye arasındaki düşmanlığa rağmen, kervan ticaretinin dokunulmazlığı olduğunu yazar: "Hıristiyanlar, topraklarından geçen Müslümanlardan vergi alırlar[38] ve böylece Müslümanların artık hiçbir şeyden korkması gerekmez; aynı şekilde, Hıristiyan tüccarlar da Müslüman topraklarından geçirdikleri mallar için vergi öderler. Aralarında bir anlaşma vardır ve her iki tarafa da eşit muamele yapılır. Askerler aralarında savaşlarını yaparlarken halk barış içinde yaşar." Ayrıca, Latin kralları da bir kerelik olsun, Müslüman komşularıyla uyum içindeydiler: Kuraklık ve baş göstermeye başlayan açlık şövalyeleri, 1180 yılında, Selahattin'le uzun süreli bir mütarekeyi kabul etmeye sevk etmişti. Selahattin de bu moladan memnundu, çünkü böylece Mezopotamya'daki muhalifleriyle rahatça uğraşabilecekti. Bütün bu umut verici nazik davranışlara rağmen, Kerek'in yeni efendisi kendine hâkim olamadı. 1181 yılında Reynaud, atlılarıyla kalesinden çıkarak aşağıdan geçmekte olan bir hacı adayı kafilesinin tepesine bindi; hacıların neleri var neleri yoksa aldı ve birçoğunu esir olarak alıp götürdü. Bu, mütarekenin göz göre göre ihlal edilmesi demekti. Öfkelenen Selahattin de vakit geçirmeden bu duruma dikkat çekti. Ama, cüzamı gitgide ilerlemekte olan Kudüs kralı Baudouin, sağı solu belli olmayan vasalına karşı bir cezalandırma harekatı gerçekleştirmeye cesaret edemedi.

Ertesi yıl, Reynaud kendini de aştı. Akabe Körfezi'ndeki Eyle'den beş gemilik bir filoyu yola çıkardı. Hedefleri, inanılır gibi değil ama, Mekke'ydi. Bu korsan filotillası, Kızıl Denize daldı, her şeyden habersiz seyreden tüccar ve hacı gemilerini yağma etti, hem Arabistan hem de Afrika kıyılarına çapul akınları yaptı, arada karaya çıkıp iç kısımlardaki hacıları soydu ve ırzlarına

38 Ebu l-Husayn Muhammad ibn Ahmad ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr: A Mediaeval Spanish Muslim visits Makkah, Madinah, Egypt, Cities of the Middle East and Sicily*, çev. Roland Broadhurst, 1952; Goodword, New Delhi, 2003, s. 301.

geçti. Ancak çıldırmış bir insanın yapabileceği bu çapul harekatı, Medine'ye atla bir günlük bir mesafe kalacak kadar yaklaştı. Sonunda, Selahattin'in kardeşi tarafından gönderilen bir filo Mısır'dan gelerek yağmacıları yakaladı. Daha sonra hepsinin kelleleri uçuruldu[39] ama harekatın azmettiricisi olan Reynaud, Kerek'in güvenli surlarının arkasında dokunulmazlığını korudu.

Darülislâm'ın cami ve medreselerinde şaşkınlık vardı: Frenkler, Kudüs'ü almaları yetmiyormuş gibi şimdi de, kutsalların kutsalını, Hicaz şehirlerini kirletmek istiyorlardı. Selahattin, imparatorluğunu sarmakta olan öfke dalgasının bilincindeydi ve dikkatini Suriye ve El-Cezire'den çevirip 1183 yılında Filistin üzerine yürüdü. Latin kuvvetleri, Toulouselu Saint-Gilles ailesinden bir poulain beyi olan Trabluslu Raymond'un akıllıca tavsiyesini dinleyerek, Selahattin'in muhteşem ordusuyla çatışmaya girmediler. Güçlü ve muhkem bir mevkie yerleşerek, Latin saflarındaki tez canlıların kana susamışlığına rağmen, hücum etmenin çekiciliğine kendilerini kaptırmadılar. Hayal kırıklığına uğrayan Selahattin, sonunda adamlarını güneye yönelterek Doğu-Şeria'yı yakıp yıkıp Kerek'i kuşattı. Bu büyük kalenin, Outremer'in en nefret edilen Frenk'i olan Reynaud'yu teslim etmesini umuyordu. Ne var ki, Reynaud, kartal yuvası kalesinde fazlasıyla iyi korunuyordu. Üstelik, Selahattin'in kuşatması başladığında, artık yalnız da değildi. Üvey kızının Filistinli bir baronla nikah töreni vesilesiyle, Outremer'in kavgacı asilzadelerini çatısının altında toplamıştı. Selahattin'in kuşatma makineleri duvarları döverken, düğün devam etti. Hatta, Selahattin, Reynaud'ya karşı duyduğu bütün nefrete rağmen, adını centilmenlik tarihine geçiren bir jest yapmaktan da geri kalmadı –bu tür hareketleri daha birçok vesileyle de tekrar edecekti–: İçeride düğün olduğunu öğrenince, yeni evlilerin nerede kalacaklarını sordu ve ona göre mancınık atışlarını kalenin o köşesinden uzağa yöneltti. Sonunda, Kudüs'ten bir Latin ordusunun takviye olarak gelmesi üzerine, kuşatmayı kaldırdı.

Centilmenlik bir yana, daha büyük bir hesaplaşmanın eli kulağındaydı. Müslüman tarafında, sürmekte olan iç savaş rezaletine bir son verilmesi yönündeki çağrılar gitgide daha yüksek perdeden çıkar olmuşlardı. Suriye şehirlerinden çıkarıldıktan sonra Ensariye dağlarına çekilen Haşhaşiler, bölgede yeni yeni şekillenmekte olan birliğe karşı durup durup tekrar başlayan bir tehdit teşkil ediyorlardı. 1160'larda, tarikatın İran'daki önderi tarafından sa-

39 İbni Cübeyr, esir edilen yağmacılardan bazıları şehre getirildiğinde İskenderiye'deydi. Öyle görünüyor ki, infazlarından önce onları bizzat sorgulamıştır. Yağmacıların amaçlarından birinin, Muhammed'in cesedini mezarından çalmak olduğunu söyler. Eğer bu doğruysa, Reynaud gerçekten bir sosyopattı. Ibn Jubayr, *Travels of Ibn Jubayr*, s. 51-53.

vunulan radikal bir ahir zamancılığı benimseyerek geçici olarak kendi kendilerine sahneden çekildiler. Alamut beyi Hasan, kendini kıyametin yaklaştığını bildiren gizli imam ilan ederek, İslâm şeriatını tek taraflı olarak yürürlükten kaldırdı ve müritlerine, artık ebedi olanın huzurunda olduklarından, o zamana kadar yasaklanmış olan zevkleri tatmalarını emretti. Suriye'de, emir coşkuyla yerine getirildi. Yerel bir tarihçiye göre, bir süre "insanlar ... günah ve sefahate daldılar[40] ... ve kendilerine "Tayyibiler" diye isim taktılar. Kadınlar ve erkekler işret alemlerinde birbirlerine karıştılar (ve) hiçbir erkek ne kız kardeşinden ne de öz kızından çekinmedi."

Sonunda, Haşhaşiler Sinan'ın idaresi altında kendilerine geldiler ve etrafa terör salmak olan kutsal görevlerine kaldıkları yerden devam ettiler. Selahattin, Sünni İslâm'ın yeni koruyucusu olarak doğal hedefleriydi: 1175'te ve 1176'da suikasttan kıl payı kurtulduktan sonra, sürekli üzerinde zırhla gezmeye başladı ve tahtadan yapılmış yüksek bir kulenin üzerinde duran bir yatakta uyuma alışkanlığını edindi. Selahattin'in sonunda Sinan'la bir anlaşmaya vardığına inanılmaktadır; nitekim ortada hiçbir neden yokken Ensariye Dağları'nın doğu yamacında hâlâ nöbet bekleyen bir Haşhaşi Kalesi Masyaf kuşatmasını aniden kaldırması bunun bir kanıtıdır. Selahattin'in nasıl olup da Ortodoks İslâm'dan uzaklığı bu kadar belli olan tarikat adamlarıyla uzlaşmayı tercih ettiği, 13. yüzyılda yazılmış *Halep Vakayinamesi*'ndeki meşhur hikâyede anlatılır: Kemalettin adındaki vakanüvisin anlattığına göre, bir gün Selahattin'e bir ziyaretçi gelir; ziyaretçi, Sinan'dan bir mektup getirdiğini ama mektubu Selahattin'e ancak onunla baş başa kaldıktan sonra verebileceğini söyler. Yabancı, üzerinde gizlenmiş silah olmasın diye arandıktan sonra Selahattin etrafındaki adamlarını dışarı gönderir. Yalnız, iki tane Memlük koruma yanında kalır. Adam, Sultan'la baş başa kalmakta ısrar eder; Selahattin reddeder.

> (Elçi) şöyle dedi: "Neden ötekileri gönderdin de bu ikisini göndermiyorsun?" Selahattin cevap verdi: "Onlar benim öz oğlum gibidir; ha ben ha onlar." Bunun üzerine elçi, iki Memlük'e döndü ve şöyle dedi: "Size efendim namına bu Sultan'ı öldürmenizi emretsem, emrimi yerine getirir misiniz?" İki koruma "evet" diye cevap verdiler ve kılıçlarını çekip şöyle dediler: "Yeter ki sen emret!" Sultan Selahattin (Allah rahmet eylesin) şaşkına döndü. Elçi, Memlükleri de yanına alarak çıktı. Bunun üzerine, Selahattin (Allah rahmet eylesin), onunla (Sinan) barış yapmayı kabul etti ve onunla dostane ilişkiler kurdu.[41]

---

40 Kemal al-Din, Lewis, *Assasins*'de aktarılmıştır (s. 111).
41 Lewis, *Asssasins*, s. 116-17.

Bu tüyler ürpertici anekdotun gerçek olup olmadığını bilemeyiz ama, 1180'lere gelindiğinde, Haşhaşiler Selahattin'i dehşete düşürmeyi bırakıp, onun yerine düşmanlarını taciz etmeye başlamışlardı. Dahası, baskıdan bunalan Zengililer, sonunda, Sünniler arasındaki konsensüse boyun eğerek Hıristiyanlarla savaşacak kişinin, gasıp da olsa Kürt de olsa Selahattin olduğunu kabul ettiler. Nurettin'in oğlu el-Salih'in ölümü üzerine,[42] Halep, Selahattin'in itaati altına girmeyi kabul etti. 1186'da da Musul aynı şeyi yaptı. Anadolu Selçukluları Bizanslı Hıristiyanları on yıl kadar önce Miryokefalon'da ezmişlerdi; Selahattin'den, aynı şeyi Outremer'in Latinlerine yapması isteniyordu.

El-Cezire, Suriye, Mısır, Hicaz ve Yemen'in sultanı Selahattin, güçlükle sağladığı barışını Frenklerle yapılacak belirleyici bir muharebede riske atıp atmamayı kafasında tartmaktayken –Frenklerle dört yıllık bir mütareke daha imzalamıştı– Châtillonlu Reynaud fazla düşünmeye gerek bırakmadı. 1186'nın sonlarına doğru, Kahire'den Şam'a gitmekte olan muazzam bir kervan,[43] baştan çıkarıcı bir şekilde Reynaud'nun kapısının önünden geçti. Mütarekeye ve ücret karşılığı dokunulmadan geçme uygulamasına rağmen, Kerek beyi, sadece küçük bir muhafız birliğiyle korunmakta olan tüccarların üzerine çullandı, değerli eşya olarak neleri var neleri yoksa aldı. Sonra yolcular, Outremer'in köle pazarlarında satılmak üzere Kerek'in zindanlarına atıldılar. Esirler masumiyetlerini haykırdıklarında, Reynaud'nun "Gelsin de Muhammed'iniz sizi kurtarsın!" dediği söylenir. Selahattin, bu son hakareti öğrendiğinde, Reynaud'yu elleriyle öldüreceğine yemin etti. Artık tahammül sınırı aşılmıştı. Ertesi bahar, Selahattin'in imparatorluğunun her köşesinden birlikler cihada çağrıldılar. Toplanma yeri, kuzey batı Suriye'de, Yermük çayının yakınındaki platoydu.

* * *

Galile. Vaat Edilmiş Toprakların bu köşesindeki soluk tepeler ve vadiler, huzurlu bir köy ve güneşli bir kır hayatı tablosu sunar. Görünüş aldatıcıdır: bu

---

42 1181'de ölmüştür. El-Salih, öldüğünde daha on sekiz yaşındaydı. Zengili yanlısı vakanüvis İbn el-Esir (1160-1233), *Sum of World History*'de, El-Salih'in, iyi bir Müslüman olarak içinde şarap olan bir ilacı içmeyi reddettiğini ve bu yüzden öldüğünü yazar. Maalouf, *Crusades Through Arab Eyes*, s. 183-84.

43 Bu yağma akınının heyecanlandırıcı ve hayal gücüne dayalı bir canlandırması, James Reston, Jr., *Warriors of God: Richard the Lionheart and Saladin in the Third Crusade*'de (Doubleday, New York, 2001, s. 23-25) bulunabilir. Reston, tarihçiler arasındaki mevcut konsensüsün tersine, esir edilenler arasında Selahattin'in kız kardeşinin de bulunduğunu savunur. Selahattin'in kız kardeşi hakkındaki bu hikâyenin kaynağı, Surlu Guillaume'un bir devamı olan *Estoire d'Eracles* vakayinamesidir. Ancak, Runciman, *History of the Crusades*'de bu iddiayı çürütür (2, s. 450, 454).

bölge, binlerce yıldır çatışmaların merkezi olmuştur. 1948'de Filistinlilerin bırakıp gittikleri yerleşimlerin üzerini ot bürümüş harabeleri, buranın karışık geçmişinin sadece en yakın tarihli izleridir. Nitekim, Armagedon (Melhame-i Kübra) adı, Aşağı Galile'deki Megido adlı arkeolojik ören yerinden gelir. Daha kuzeyde ve doğuda, Bet Netofa vadisi uzanır. Bölgenin en büyük vadisidir. Hayfa ve Akka yakınındaki sahil ovasından başlayıp içerilere, Taberiye Gölü'ne doğru ilerler. O da sakin bir kır tablosu sunar ama görüntü yine yalancıdır: Burası, Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki kader belirleyici ve şiddetli bir çarpışmanın meydana geldiği sahnedir çünkü.

Hıttin Boynuzları adı verilen bir yükseltide, Outremer Armagedon'unu buldu. Tepedeki[44]ten bakıldığında, Taberiye gölünün sularının pırıldayışları görülür. İşte bu tepede, Latin krallıklarının en şanlı şövalyeleri Selahattin'e yenildiler ... ve susuzluğa. Hiç şüphesiz Tanrılarının onları terk ettiğini düşünmüşlerdir; çünkü etraflarını çeviren topraklar Hıristiyan inançları için temel öneme sahip yerlerdi. Hıttin'den neredeyse bağırsan duyulacak bir mesafede, Bet Netofa vadisini güney tarafından kapatan bir sırtın üzerinde Nasıra kasabası durur; kurtarıcılarının büyüyüp yetişkinliğe erdiği yer olduğuna inanılan yer. Yakınlarda, şimdi Nasıra'nın bir dış semti haline gelmiş olan yerde, Kana'nın[45] çan kuleleri ve minareleri göğe yükselir. Burası, Hıristiyanlarca İsa'nın bir düğünde suyu şaraba çevirerek ilk mucizesini gerçekleştirdiği yer diye bilinen Kana köyüdür. Ne var ki, 4 Temmuz 1187 gününün bunaltıcı sıcağında gerçekleşen mucize, Müslümanları sevindirecek, Hıristiyanları ise susuz bırakacaktır.

O zamanlar Galile'nin beyi, Trabluslu Raymond'du. 1099'da Kudüs'ü alan Toulouselu Kont Raymond'un büyük büyük torunuydu. Bilgeliğine saygı duyulan bir kişi olmakla beraber (1183 yılında, Selahattin'in planlarını bozan pasif stratejiyi o önermişti), yine de Avrupa'dan yeni gelenlerin nefret ettiği türden bir *poulain*'di. Sultan'la arası iyiydi; onunla Arapça sohbet ederdi. Dindaşı Hıristiyanlarla ise kanlı bıçaklıydı. Hıttin'deki çarpışmadan önceki aylarda, Raymond ile onun Outremer soylularından düşmanları, iç savaşın eşiğine geldiler; hem de tam tehlikenin en büyük olduğu anda.

---

44 Bu su kütlesine, Kinneret Gölü de denir. Bu isim, İbranice "arp" anlamındaki kelimeden gelir. Bazıları, gölün şeklini bu müzik aletine benzetirler.

45 Aslında şöyle demek daha doğru olur: "Birçok kitabı mukaddes araştırmacısının Kana'nın yeri olduğunu düşündüğü yer." İncil'de geçen yerlerin çoğu için geçerli olduğu üzere, akademisyenler ve arkeologlar nesiller boyu hangi olayın nerede meydana geldiği konusunda birbirlerini yeyip durmuşlardır. Şimdi, buraya Kafr Kana denmektedir.

İhtilafın konusu, Kudüs tahtıydı. 1185 yılında, IV. Baudouin'in yirmi dört yaşında cüzamdan ölmesi üzerine, yedi yaşındaki yeğeni V. Baudouin, soylular tarafından meşru monark olarak onaylandı. Teoride kral, Outremer'in baronları tarafından seçiliyordu, ama zamanla hükümdarın en büyük çocuğunun tahta çıkması adeti kuvvetlenmişti. Zaten sağlığı bozuk olan V. Baudouin ertesi yıl öldü. Trabluslu Raymond, krallığın naibi sıfatıyla, çocuk tahta çıktığı zaman uzun müzakereler sonucunda varılmış olan anlaşmaya herkesin uymasını bekledi: Buna göre papa, Germen imparatoru ve İngiltere ve Fransa krallarından oluşan bir tahkim kurulu V. Baudouin'in halefini seçecekti. Ve tabii ki, iktidar dizginlerini eline almaya en uygun isim kendisi, Raymond'du. Outremer Latinleri artık yapayalnızdılar: Miryokefalon faciası, son çare müttefikleri olan Bizans İmparatorluğu'nu saf dışı bırakmıştı. Ayrıca, Bizanslıların Levant'taki Ortodoks dindaşları da, seksen yıl boyunca Latinlerin ayrımcılığı ve meşruluğu olmayan hükümdarlığı altında yaşadıktan sonra, hiç de Outremer'in yardımına koşacak gibi görünmüyorlardı. Bütün bu tehlikeler –Müslümanların birliklerini sağlamış olması, Bizans'ın iktidarsızlığı, Ortodoksların düşmanlığı–, Trabluslu Raymond gibi bilge bir öndere duyulan ihtiyacı daha da acil hale getiriyordu.

Bu tür meseleler IV. Baudoin'in dul kız kardeşi ve müteveffa çocuk kralın annesi Sibylla'yı ilgilendirmiyordu. Sibylla, Outremer'in işlerinde rol oynayacak uzun bir dediğim dedik kadınlar soyundan geliyordu. Boş kalan tahtı kendisi ve kocası Guy Lusignan için istiyordu ki, erkek kardeşinin (IV. Baudoin) ve oğlunun (V. Baudouin) ikisinin de monark olduklarını düşünürsek, bunda şaşılacak bir şey yoktu. Guy'in hikâyesi, Outremer'deki ahlâk anlayışı konusunda öğreticidir: Fransa'dan gelen bu gösterişli küçük soylu, Sybilla'nın annesinin sevgilisi olan erkek kardeşinin isteği üzerine Levant'a gelmişti. Sybilla'nın gönlünü çelmeyi başardı ve onunla 1180'de evlendi. Gel gelelim, Outremer'in yerli Latinleri bu yakışıklı yeni gelene aynı derecede muhabbet beslemiyorlardı. Onu, Müslüman düşmanla ilişkilerde gerekli olan diplomatik davranma becerisi ve esneklikten mahrum, zayıf iradeli bir batılı olarak görüyorlardı. Sybilla, sevgili Guy'inin sevilmeyen bir insan olmasına aldırmadan istediğini yaptırabilecek kadar dalavereye aklı eren bir kadındı: Outremer'in sözü geçen adamı Trabluslu Raymond'un Samiriye'ye gitmesinden istifade ederek, Kudüs'te yangından mal kaçırır gibi bir taç giyme töreni sahneye koydu.

1186'da meydana gelen bu olayda Sybilla'nın müttefikleri renkli tiplerdi. Karı-kocaya taçlarını giydiren, Eraclius adında Auvergneli namussuz

bir papazdı. Bundan birkaç yıl önce, Sybilla'nın annesiyle[46] yatak arkadaşlığı sayesinde (Guy'in kardeşinden önceki sevgiliydi) Kudüs patriği yapılmıştı. Patrik Eraclius, o zamandan beri Nabluslu evli bir leydiyi dost tutmuş bulunuyordu. Kadına, bütün krallıkta Madam Patrik diye ad takılmıştı. Guy'in destekçilerinden bir başkası da, Tapınak Şövalyeleri'nin reisi Ridefortlu Gérard'dı. Gérard'ın, görülecek büyükçe bir hesabı vardı. 1173 yılında Outremer'e geldiğinde, Trablus'lu Raymond'un hizmetine girmişti; aralarındaki anlaşmaya göre kont, bunun karşılığında ona, piyasaya evlendirilecek bir dul çıkar çıkmaz, zengin bir yurtluk ayarlayacağına söz vermişti. Raymond, bilinmeyen nedenlerle anlaşmayı bozdu ve bugünkü Lübnan'daki Batrun'un dul kalmış varisi[47] Lucia adında bir kadını, büyük miktarda altın karşılığında Pizalı bir tüccara verdi. Buna müthiş öfkelenen Gérard, Daviye Şövalyeleri'ne katıldı ve sıfırdan başlayarak büyük üstatlığa kadar yükseldi. Eski efendisi tarafından, hem de bir tüccar parçası için atlatılmak çok ağırına gitmişti ve kinle doluydu. Lusignanlı Guy, tacın konması için başını eğdiğinde Gérard, manalı manalı "Bu taç, Batrun evliliğinin intikamını aldı"[48] demiştir. Onun yanı başında alkış tutanlar arasında, hiçbir yerden eksik olmayan Châtillonlu Reynaud da vardı. Kerek beyi için, her tarafa çekilmeye müsait ve üstelik iktidara gelişini ona borçlu olan bir monark, Kudüs için biçilmiş kaftandı. Kral Guy, koruyucusunun Müslümanlara karşı düzenlediği eşkıyalık seferlerine müdahale etmeye cesaret edemezdi. Outremer'in şahinleri, yani yeni gelenlere özgü gayretkeşlik ve açgözlülükle aşka gelmiş olanlar, bir darbe tezgahlamışlardı.

Trabluslu Raymond, kendisi gibi *poulain* olan baronların koşarak Kudüs'e gidip Kral Guy ve Kraliçe Sibylla'ya biat etmelerini iğrenerek izledi. Trablus'un koca beyi, atını ters yöne çevirerek Şeria nehri vadisinden, karısının Taberiye Gölü kıyısındaki yurtluğunun başkenti olan Tiberias'a gitti. Düşmanlarının daha da ayağını kaydırmaya çalışacağından korkan Raymond, Kudüs kuvvetlerinden bir saldırı gelmesi halinde ittifak etmek düşüncesiyle Selahattin'le müzakerelere girişti. Bu yaptığı ihanet olmasa bile, mu-

46 Sybilla'nın annesi, Courtenayli Agnes'dir. Edessa kontu (ve şehri Zengi'ye kaptıran) II. Joscelin'in kızlarından biridir. Agnes, dört kere evlenmiştir. Evliliklerinden birini Kudüslü Amalricus'la yapmıştır. Amalricus'tan Sibylla'yı ve IV. Baudouin'i (cüzamlı kral) doğurmuştur.

47 Batrun, Trablus'un güneyindeki zengin bir limandı. Ödenen para, on bin besant altındır. Hödük koca, parayı ödemeden önce kadını bir teraziye oturtmuştur. Runciman, *History of the Crusades*'de, üşenmeyip Lucia'nın ağırlığını hesaplar; "Lucia'nın ağırlığı, yaklaşık 10 stone (yani 140 pound) olmalıdır" (2, s. 406n).

48 *Estoire d'Eracles*, Régine Pernoud'nun editörlüğünde çıkan *The Crusades*'de aktarılmıştır. Çev. Enid McLeod, G. P. Putnam's Sons, New York, 1962, s. 154.

hakkak ki alışılagelmişin dışında bir açılımdı. Selahattin ise, o yıl Frenklerle savaşa tutuşmayı planlamaktaydı ve onun açısından Raymond'dan böyle bir teklif gelmesi zamanlamasının iyi olduğunu kanıtlayan yüreklendirici bir gelişmeydi: açıkça görülüyordu ki, Müslümanların o kadar uzun süre başına bela olmuş olan bölünmüşlük, şimdi Frenklerin başındaydı. Selahattin, Raymond'un barış elçisine, aynı derecede alışılmışın dışında bir istekle karşılık verdi: Göndereceği silahlı bir keşif birliğinin kontun aşağı Galile'deki topraklarında dolaşmasına izin verilmesini istedi. Sadece, arazi yapısı hakkında bir fikir edineceklerdi, o kadar. Raymond, teklifi birkaç gün uzun uzun düşündükten sonra, onayını verdi. Ama bir şartla: Müslüman süvarileri şafak söktükten sonra gelip gün batmadan önce çıkmış olacaklar ve hiçbir yağma veya soygun hareketine girişmeyeceklerdi. Müslüman kuvvetlerinin bu barışçıl seferinin tarihi 1 Mayıs 1187 olarak belirlendi. Raymond'un atlı ulakları Galile'nin bütün kasaba ve kalelerini dolaşarak o gün kimsenin evinden çıkmamasını tembihlediler.

Kudüs'ün şahinleri her zaman yaptıklarını yapıp Raymond'dan yüz çevirmiş olsalardı, o gün olaysız bir şekilde sona erebilirdi. Ne var ki, Guy ile Sybilla, böyle güçlü bir baronla uzlaşmayı denemek gerektiğini fark ettiler ve bu amaçla, gücendirdikleri kontun gönlünü almak üzere, asillerden oluşan bir heyeti kuzeye gönderdiler. Galile'ye daha yeni girmişlerdi ki, Tiberias'tan gelen bir ulak, yakında gerçekleşecek olan bir günlük istilanın haberini ve Raymond'un kimsenin ortalıkta görünmemesi yönündeki tavsiyesini getirdi. Kudüs'ü temsil eden heyetteki bazıları için, düşmanla bu kadar samimi olması bu Arapça konuşan, doğululaşmış Trablus kontunun gerçekten de bir hain olduğunun kanıtıydı. Başkaları için ise özellikle Ridefortlu Gérard için, Müslümanların yaklaşmakta olduğu haberini duymaları bile, boğanın önünde kırmızı pelerin sallanmasıyla aynı şeydi. Ridefortlu Gérard ve mukabili olan İsbitariye Şövalyeleri'nin reisi, tarikatlarının bölgedeki mülklerinden ne kadar adam buldularsa topladılar. 1 Mayıs'ın öğle saatinde,[49] yaklaşık 130 zırhlı şövalye, avlarını aramak üzere hantal adımlarla kuzeye, Nasıra'ya doğru yürüyüşe geçti.

Mezopotamyalı tecrübeli bir emir olan Kökböri'nin önderliğindeki birliğin, yedi bin atlı okçu ve hafif süvariden oluştuğu söylenir. Rakam abar-

49 Ibelinli Balian adlı büyük bir poulain beyinin kahyası olan Ernoul adında biri, olayların görgü tanığı olmuş olabilir. Vakayinamesi (*Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier* adıyla yayınlanmıştır [yay. haz. Mas Latrie, Paris, 1871]. *Estoire d'Eracles* ile Surlu Guillaume'un vakayinamesini sürdüren vakanüvisle birlikte, Kudüs krallığının siyaseti ve o kader belirleyici yaz boyunca olayların gelişmesi hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmını sağlamaktadır.

tılmış bile olsa, Suriye'den gelen günü birlik ziyaretçiler, onlara pusu kurmayı düşünen şövalyelerden sayıca çok fazlaydılar. Müslüman kuvveti, Raymond'la yaptığı anlaşmaya uyarak, Şeria Nehri'ni şafakla beraber geçmiş, bütün Galile'yi dolaşan uzun bir daire çizmişti. Ekinlere veya mala mülke zarar vermemeye özen göstermiş ve şüphesiz, gelecekteki bir muharebeye hazırlık olarak araziyi keşfetmişlerdi. Akşam üzerine doğru, Kana'nın hemen altındaki Cresson denilen bir pınarda atlarını sulamak için mola verdiler. Tam o anda, Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri Nasıra'daki sırtın tepesine vardılar ve düşman kuvvetlerinin büyüklüğünü gördüler. İsbitariye Şövalyelerinin reisi, erkekliğin onda dokuzu kaçmaktır prensibine uyulmasını önerdi. Daviye Şövalyelerinden başka bir komutan, Maillyli Jacques da onun bu fikrine katıldı. Büyük Üstat Ridefort, Maillyli Jacques'la alay etti: "Sarı kafanı çok seviyorsun herhalde; onu kaybetmekten bu kadar korktuğuna göre!"[50] Böylece, bu iki aklı başında adam, ayıplanma korkusuyla fikirlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine, gözü karalıkta Haşhaşilerden geri kalmayan şövalyeler, tepeden aşağı hücum ederek Müslüman süvari kütlesine daldılar. Sonuç içler acısıydı: Hıristiyanlardan sadece Ridefortlu Gérard ve başka iki kişi muharebeden sağ çıkarak kaçmayı başardılar.

Günün son ışıkları kaybolmaktayken, Trabluslu Raymond, Tiberias'daki kalesinden, Kökböri ve adamlarının Galile'yi terk etmek üzere şehrine yaklaşmakta olduklarını görünce, riskli anlaşmaya uyulmuş olduğunu düşünerek herhalde derin bir oh çekmiştir. Ama, geçmekte olan süvarilerin mızraklarının ucuna takılı şeylerin, onlarca Daviye ve İsbitariye Şövalyesinin kelleleri olduğunu fark edince, yine herhalde sevinci dehşete dönüşmüştür. Katliamın haberi çabuk yayıldı. Olayı duyan Kral Guy, Outremer'de eli silah tutan her erkeği silah başına çağırdı. İngiltere Kralı İkinci Henry'nin – Thomas Becket'in kısa bir süre önce kurban gittiği cinayette parmağı olmasını affettirmek için– Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri'ne bağışladığı büyük miktarda para, zırh satın almak ve paralı asker tutmak için kullanıldı. Trabluslu Raymond, Selahattin'le yakınlaşmasının böyle bir sonuç vermesinden dehşete düşerek nedamet getirdi ve Akka'da krala katıldı. Levant'ın bu büyük müstahkem limanı şimdi, Outremer'in hayatında bir araya getireceği en büyük ordu için toplanma yerine dönüştürülmüştü. Haziran sonunda, hazırlıklar tamamlanmış bulunuyordu. Latinler doğuya yönelip Bet Netofa vadisine girdiler. Kuvvetleri, bin iki yüz kadar zırhlı şövalye, bundan daha büyük bir sayı-

50 *Estoire d'Eracles*, Runciman, *History of the Crusades*'de aktarılmıştır (2, s. 453).

da hafif süvari ve belki de on bin yayadan oluşuyordu. Bunlara, İtalyan ticaret filosundan gelen tatar yayı okçuları da destek olarak eklenmişlerdi. Akka piskoposu, Gerçek Haç diye bilinen kutsal emaneti yukarıda tutarak yürüyordu. Hıristiyanların uzun zamandan beri büyük değer verdiği bu tahta parçasının, İsa'nın üzerinde çarmıha gerildiği orijinal keresteye ait olduğuna inanılıyordu. Normalde, bu görevin Kudüs patriği tarafından yerine getirilmesi gerekirdi ama Eraclius, tabiatı olduğu üzere affını rica etmişti.

1 Temmuz 1187 günü Selahattin, sayıca Latinlerden üstün bir kuvvetle Şeria Nehri'ni geçti. Birliklerinin on iki bin süvari ve otuz bin piyadeden oluştuğu tahmin edilmektedir. İmparatorluğunun her köşesinden toplanmış askerlerden oluşan bu ordu da, Selahattin'in hayatında kumanda edeceği en büyük kuvvetti. Kürtler, Türkler, Mısırlılar, Şamlılar, Halepliler, Yemenliler, Mezopotamyalılar ve kendinden geçmiş binlerce dindar gönüllü, savaşa hazır ve Hıristiyanlarla kapışmaya can atar bir halde Galile'ye doluştular. Ordulardan biri Mezopotamya'dan doğuya doğru ilerleyip bölgeye girerken öteki, Taberiye Gölü'nden batıya doğru ilerliyordu. Bu topraklar, bu kadar çok adamı en fazla birkaç gün kaldırabilirdi.

* * *

Zippori[51] –Sepphoris-Saffuriye diye de anılır–, Roma ve Bizans antikitesinden kalma, harabe halinde bir şehirdir. Bet Netofa vadisinin güney sırtlarından birinin üzerine yayılır. Geçenlerde gün ışığına çıkarılan yer mozaikleri, putperest dünyasının işret alemlerinin tanığıdır. Roma yönetimindeyken Galile'ye başkentlik yapmış olan Zippori, Meryem'in anne ve babası Anna ile Yoakim'in memleketidir. Şehrin İsa'nın doğumundan hemen önceki yıllara denk gelen büyüme döneminde, şehirdeki şantiyelerde iş bulmak düşüncesiyle Yusuf'un yakınlardaki Nasıra'ya yerleştiği sanılmaktadır. Daha sonraları, Kudüslü Yahudilerin Roma egemenliğine karşı M.S. 1. yüzyıldaki ayaklanması esnasında şehir, isyana katılmayı reddederek doğru tarafı seçmiş ve bu sayede imparator Vespasianus ile imparator Titus'un yıkıcı gazabından kurtulmuştur. Sanhedrin –Yahudilerin yüksek mahkemesi–, sonraları Zippori'ye taşınmış, Rabinik Yahudiliğin temelini oluşturan bir sözlü gelenekler hülasası olan Mişna, Sanhedrin'in önderlerinden biri tarafından orada derlenmiştir. Latinler geldiğinde şehir, Galile'nin ana merkezi olma unvanını yirmi beş kilometre uzağında bulunan Tiberias'a (Taberiye) bırakmış ve nüfusunu kay-

51 Ehud Netzer ve Zeev Weiss, *Zippori* (Israel Exploration Society, Jerusalem, 1994).

betmiş bulunuyordu. Yine de, bu yerin stratejik öneminin ve İsa ve Meryem'in hayatı bakımından anlamının bilincinde olan Haçlılar, şehrin akropolüne küçük bir kale yapmışlardır (bu iş için, Roma lahitlerini yapı taşları olarak kullanmışlardır). Aynı zamanda, Anna ve Yoakim'e adanmış mütevazı bir kilise de inşa etmişlerdir. Bugün bu kilise, İtalyan rahibelere ait bir manastıra bağlı olan bir harabedir.

Buranın bir yerleşim yeri haline gelmesi, bilinen sebeplerle olmuştu: Bir tepenin üzerinde bulunması savunmasını kolaylaştırıyordu ve akar suyu olan pınarı sayesinde orada kalıcı olarak barınmak mümkündü. Aynı düşünceler, büyük Latin ordusunu da 2 Temmuz 1187 günü orada karargah kurmaya sevk etti. Zippori'nin dut ağacı bahçelerinin gölgesinde kaldıkları sürece, adamlar ve atlar dinlenip beslenebilecek, saldırılar rahatlıkla püskürtülebilecek, ara sıra süvarilerle çıkışlar yapılıp düşmanla ufak çaplı çatışmalara girilebilecekti. Elli metre aşağıdaki çıplak vadi tabanında boy gösterecek herhangi bir düşmanın, sıcağa uzun süre dayanmasına imkân yoktu. Trabluslu Raymond'un o gece toplanan savaş divanında savunduğu da, esas itibariyle işte buydu. Tiberias'ın aşağı şehrinin Selahattin'in eline geçmiş ve Raymond'un karısı Eschiva'nın da şehrin kalesinde kapana kısılmış olduğu haberi ulaştığında bile, Trablus Kontu heyecana kapılmadı. Selahattin'i tanıyordu ve hanımına karşı herhangi bir hakarette bulunmayacak kadar mert bir adam olduğunu biliyordu. Mutat fidyenin ödenmesi karşılığında karısını serbest bırakacağı kesindi. Raymond, bu kuşatmanın olsa olsa, Latinleri Zippori'nin serin kucağını bırakıp Tiberias'a varan vadinin kavrucu sıcağına çıkarmak için bir oyun olabileceğini öne sürdü.[52] Kral Guy, Raymond'un söylediklerini mantıklı buldu ve ordunun oradan bir yere kımıldamaması emrini verdi. Selahattin ile adamlarının sıcakta boşu boşuna bekleyip sonunda dağılmalarını umarak bekleyeceklerdi. Divan dağıldı.

Şahinler arasında Raymond'un en keskin muhalifi olan Ridefortlu Gérard, gecenin ilerleyen saatlerinde kralın kırmızı çadırına geri döndü.Daviye Şövalyelerinin reisi, böyle bir şeyi asla kabul edemezdi. Gérard'a göre, Trablus kontu hainden başka bir şey değildi ve Selahattin'le anlaşması da herkesin konuştuğu bir skandaldı. Raymond kafirlere topraklarından geçme izni vermemiş olsaydı, şimdi yüz tane kahraman Daviye ve İsbitariye Şövalyesi hayatta olup Outremer için savaşabileceklerdi. Adam karısını kurtarmayı bile düşünmüyor diye eklemekten de geri kalmadı Gérard.

52 Kader belirleyici toplantı, Arap olsun Frenk olsun birçok kaynakta anlatılmaktadır ve kaynaklar arasında toplantının ayrıntıları konusunda dikkat çekecek kadar az fark vardır.

Gérard, bir savaşçı olarak düşmandan çekinecek zaman olmadığını Guy'ye telkin etti; Outremer'in neredeyse bütün eli silah tutan erkekleri oradaydılar ve muharebeye hazır bekliyorlardı. Gérard, tahtı kazanmasının hamisi olarak, krala baskısını artırdı; Krallığın belkemiğini oluşturan Daviye Şövalyelerinin desteğini çekmekle tehdit etti; Guy, Outremer'deki saygıdeğer pozisyonunu onlara borçluydu. Châtillonlu Reynaud'nun bu konuşma esnasında orada bulunduğuna dair bir kayıt yoktur ama Reynaud'nun Gérard tarafından dile getirilen argümanların sonuna kadar destekçisi olduğunu her iki adam da biliyor olmalıdır. Kral baskıya boyun eğdi. Zippori'ye yerleşeceklerini düşünerek uykuya çekilmiş olan ordu, şafaktan önce uyandırıldı ve Tiberias'a yürüme emri verildi.

Yarı aydınlıkta, Kral Guy, neden böyle aniden fikir değiştirdiğini soranlara "kimin tavsiyesine uyarak bunu yaptığımı sormak size düşmez"[53] diye haykırarak cevap verdi. "Atlarınıza bineceksiniz ve derhal Tiberias'a gitmek üzere hazırlanacaksınız, o kadar." Outremer'in Latin ordusu, Zippori'deki pınarın etrafında toplanarak üç ayrı kol halinde dizildi. Uyarıları dikkate alınmayan Raymond, kolun öncü birliğinin komutasını almayı kabul etti. Yolları kendi yurtluklarından geçeceği için bu görev ona düşüyordu. Kral Guy ile Reynaud, yanlarında Kutsal Haç ile birlikte, ordunun ortadaki ana gövdesinin başında gidiyorlardı. Arkada, yani yürüyüş halindeki bir ordunun saldırılara en açık olan yerinde, Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri geliyordu. Başlarında her birinin kendi reisi ve bir de büyük bir baron olan Ibelinli Balian[54] vardı. Kalın deriden yapılmış yeleklerden oluşan vücut zırhlarıyla yayalar, okçular ve tatar yayı kullananlar, yürüyüş halindeki kolların yanlarında canlı duvarlar oluşturarak ağır silahlı savaş atlarını koruyorlardı. O zamanın tankları olan bu atların muhafaza edilmeleri çok önemliydi çünkü bunlar, önünde hiçbir gücün duramadığı yok edici hücumlar için kullanılacaklardı. Çoğu Türkopol, yani, zorla Hıristiyanlaştırılmış Levant yerlileri olan hafif sü-

---

53 *Estoire d'Eracles*, Pernoud, *Crusades*'de aktarılmıştır (164).

54 Sinemaseverler, bu adı, Ridley Scott'un *Kingdom of Heaven*'ındaki karakter olarak hatırlayacaklardır (2005). Filmde, büyük bir muharebenin sonrası anlatılır (binlerce ceset ve üzerlerinde dolaşan akbabalar). O savaş , Hıttin'dir. Her ne kadar senaryoda kimin nerede ne yaptığı konusunda haddinden fazla serbest davranılmışsa da, Balian'ın Kudüs'ün savunulmasına önderlik ettiği ve Selahattin'le insanca koşullarda teslim olmanın pazarlığını yaptığı doğrudur. Kudüs'te bulunuşu ilginç bir hikâyedir: Hıttin'den sonra, Selahattin ona, karısını ve çocuklarını alması için Kudüs'e serbestçe gitme izni verdi. Ancak, Balian Kudüs'e vardığında, şehir halkı orada kalarak savunmayı örgütlemesi için ona yalvardı. Balian, Selahattin'den, ailesini alıp Kudüs'ten ayrılacağına dair verdiği sözden onu azat etmesini istedi. Selahattin, yeminini bozmasına izin vermekle kalmadı, kuşatma başlamadan önce Balian'ın ailesinin güvenli bir yere götürülmelerini de sağladı.

variler, muhtemel düşman tacizlerine ani çıkışlarla karşılık vermeye hazır halde, yanlarda ileri geri at oynatıyorlardı.

Ordu, kamptan çıkarak vadiye girdi. Yükselen güneş, binlerce kılıcın metali üzerinde parlıyordu. Selahattin tarafından yerleştirilmiş nöbetçiler atlarına atlayıp hızla geriye, Selahattin'in Nasıra'nın öteki tarafındaki tepelerde kurduğu karargahına giderek haberi verdiler. O zamana kadar, Outremer'de savaş, kazanılan veya kaybedilen bir kuşatmalar silsilesi ve belirleyici bir karşılaşmadan kaçınmak için temkinli çekilmelerden ibaret olmuştu. O gün, şartların lehine olduğunu gören Selahattin, zarını attı. Kuvvetlerini ikiye böldü: yetenekli yeğeni Takiyüddin'e, ordunun sağ kanadını alıp, Hıristiyan ilerleyişinin birkaç mil önünde, vadinin kuzeyindeki tepelere gitmesini emretti. Kökböri, pozisyonunu terk ederek, fark ettirmeden Latin kolunun ardının arkasına geçmeye hazırlanacaktı. Selahattin'in emrindeki asker kütlesi, daha da ilerleyip, Bet Netofa'nın güney kenarına, Lubye köyüne tepeden bakan bir yere geldi. Bu yüksek noktadan bakıldığında uzakta batıda, Hıristiyanların vadiyi kat eden eski Roma yolundan ağır ağır yürürken kaldırdıkları toz bulutu görülüyordu herhalde. Selahattin, bir daha hiçbir zaman böyle muazzam bir kuvvete komuta etmeyeceğini ve özellikle de, denizin ötesinden gelen demir adamların bir daha asla kendilerini böyle gereksizce tehlikenin kucağına atmayacaklarını biliyordu.

Saldırılar hemen hemen hiç beklenmeden başladı; başlangıçta düzensiz iken, gün ilerledikçe, gitgide şiddetlenen bir kargaşa halinde devam etti. Kökböri'nin okçuları, atlarıyla tepelerden çıkarak, Latin ordusunun ardını ve yanlarını taciz ettiler. Okları, yüksek kavisler çizerek kolların ortasında giden atları bulmaya çalışıyordu. Başkaları, yanlardaki askerlere nişan alıyor, sonra Pizalılar öldürücü ama tekrar kurulması vakit alan tatar yaylarını doğrultur doğrultmaz, hızla geri çekiliyorlardı. Güneş gökyüzünde yükseldikçe saldırıp geri çekilmelerin hızı arttı. Latinler, mataralarından son yudumlarını içtikten sonra bir daha başlarını hiç kaldırmadılar. Birçoğunun kapitone giysileri, hedefini bulmuş ama kalın deriyi ve örme zırhı geçememiş oklardan oluşan demetlerle süslüydü.

Sabahın sonlarına doğru, üç kol yan yana geldi. Sollarında Taura sırtı yer alıyordu. Bu kireç taşından tepenin dibine yayılmış olan ve aynı adı taşıyan bir Arap köyü vardı (köy hâlâ oradadır). Köyün koruları, yakınlarda bir pınarın çağıldamakta olduğunun kanıtıydı. Taura tepesi pas geçilerek yoldan ayrılınmaması, doğuya doğru yürüyüşe devam edilmesi emri verildi;[55]

55 Geoffrey Regan, *Saladin and the Fall of Jerusalem*, Croom Helm, North Ryde, Australia, 1987, s. 121.

adamlar, gitgide artan susuzluklarını, gün batımında, suyu tatlı olan Taberiye Gölü'nün kıyısına vardıklarında giderebileceklerdi. Kollar yollarına devam ettiler. Önlerindeki susuz ova adeta yanıyordu. Kökböri, yaptıkları hatayı görünce, elindeki bütün kuvveti düzlüğe çıkarıp Latinlerin arkasına geçti ve böylece Taura'daki hayat kurtarıcı kuyuya çekilme yollarını kapattı. Saldırılar şiddetlendi; insanı dehşete düşüren bir zil ve davul patırtısı tepelerden aşağı yankılanırken, Kürt okçular ve ağır silahlı piyadeler dalga dalga Hıristiyanların ardına hücum ediyorlardı. Vadi cehenneme döndü; Latinler ateşin içine düşmüşlerdi; piyadelerle keşiş savaşçılar, geri geri yürüyerek, tekrar tekrar yapılan saldırılara karşı atları koruyorlardı. Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri, Kral Guy'e artçı kolun içinden atlılar göndererek yürüyüşü durdurmasını istediler: Atlarına binip bir çıkış hareketi yapacak ve düşmanı mağlup edeceklerdi. Güneş tam tepedeyken, Latinler durdular. Birkaç mil ilerideki öncü birliğinde olan Trabluslu Raymond, vatandaşlarının akılsızlığına lanet etti.

Karşı saldırı hiçbir sonuç vermedi. Düşman, öğle vaktinin kör edici ışığının içinde kaybolup gitti; önüne çıkanı ezmeye hazır bir silindir gibi gelen şövalye kolu, boşuna hedef arayıp durdu. Şövalyeler saflarına geri döndüler ve yürüyüş kaldığı yerden devam etti. Selahattin'in adamları turuncu-kırmızı sancaklarını dalgalandırarak ortadaki kolun üzerine çullandıkça Hıristiyan birlikleri adeta –karlı değil kanlı bir tipiye yakalanmış gibi– ilerlemeye çalışıyorlardı. Raymond, Guy'i, piyadeleri geride bırakarak bir süvari hücumu gerçekleştirmeye ikna etmeye çalıştı, ama boşuna. Halbuki bu tek şanslarıydı. Her şeye rağmen yürüyüş düşe kalka devam etti. Vurulan adamlar yol kenarına devriliyor, atlar acı acı haykırarak yere yığılıyordu. Saldıranlar, bulut gibi ok yağdırıyor, bir yandan da zafer çığlıkları atıyorlardı. Öğle sonrası saatleri ilerledi; Galile fırın gibi oldu. Raymond, Tiberias'a asla varamayacaklarını görerek, Guy'i rota değiştirmeye ikna etti. Vadinin yumuşak eğimlerini terk edip, kuzey doğuda, Hıttin köyünün yakınındaki tehlikeli bir yarıktan hızla aşağı ineceklerdi. Köyün kuyusu, Yaradanlarıyla aralarında duran tek şeydi. Kont, öncü giden Antakyalı, Surlu ve Trabluslu şövalyeleri toplayıp onları yolu açacak hücuma hazırlarken, Takiyüddin ve binlerce adamı, Hıristiyanların ilerleme yolunun önüne ok gibi dalarak Hıttin'e gidiş yolunu kapattılar. Olanı biteni tepeden seyreden taktik adamı Selahattin, Hıristiyanların oldukları gibi kalmalarını istiyordu: yani, açıkta yakalanmış, kapana kısılmış, aldığı binlerce yaradan ölmekte ve susuzluktan çıldırmakta olan kötü ruhlu bir kafirler kütlesi olarak.

Raymond'un planladığı hücum hiç gerçekleşmedi. Kolun ardına komuta etmekte olan Ibelinli Balian, krala yalvardı: Artçı birliklerin canına tak demişti; adamlar sıcaktan bayılmaya başlamışlardı; bir kamp kurup düzenlemek ve etrafını tahkim etmek gerekiyordu. Zippori ile Tiberias arasında yarı yol mesafede bulunan Lubiya (Lubye) köyü yakınında Kral Guy emri verdi. Durup geceyi orada geçireceklerdi. Kont Raymond, iyice ilerlemiş ve tacizlerden kurtulmuş olan öncü birlikteydi; haberi duyunca haykırdı: "Ah! Tanrım! Muharebe bitti! Ölümüne ihanete uğradık! Krallığın sonu geldi!"[56]

* * *

Eski Lubiya köyü artık yoktur. Köyün etrafındaki topraklar, Kibbutz Lavi[57] tarafından işlenmektedir. Kibbutz Lavi, soykırımdan kurtulmak için önce İngiltere'ye kaçıp, sonra, 1949'da, Galile'ye yerleşen Alman ve Avusturyalı Yahudiler tarafından kurulmuş bir kooperatiftir. Kibbutz üyeleri, meyve bahçelerinde armut, liçi ve badem, tarlalarında buğday, arpa, ay çiçeği ve pamuk yetiştirmektedirler. Ayrıca, konut sitelerinin ortasındaki büyük bir atölyede, bütün İsrail'e sinagog mobilyası üretmektedirler. Kibbutzun başkanı, babacan bir insan olan Asher Aldubi, Kibbutz halkının ekmeğini çıkardığı bu toprakların tarihi önemini gayet iyi biliyor. "Hıttin Boynuzlarına gelen turistlerimiz var" diyor. "Çoğu Müslüman... Hıristiyanlar? Belki utanıyorlardır."

Vadinin Haçlıların 3 Temmuz 1187 günü geçtikleri kısmı, Lavi çiftlik arazisinin içinde kalıyor. Vadinin ortasından aşağı inen belli belirsiz bir yükselti var: bu, eski Roma yolu. Ufak tefek kalıntılar hâlâ duruyor: dikenli yabani otların halı gibi örterek maskelediği birkaç klasik taş. Roma yolu boyunca bir elektrik hattı uzanıyor. Kuzeye bakınca, belki iki kilometre uzaklıkta, Taura Dağı'nı görüyorsunuz. O da, adeta kireç taşından yapılmış geçit vermez bir bariyer. Güneyde ise aynı mesafede, Nasıra'nın yakınındaki tepeler yükseliyor. Müslüman vurkaççılar, hangi yönden gelirlerse gelsinler, avlarına ulaşmak için açık araziyi atlarıyla geçmek zorundaydılar.

Yürüyüş hattının dümdüz ilerisinde arazi, bir çukura dalıp sonra açık vadinin sonunu işaret eden hafif ormanlık bir tepenin içine doğru yükselir. Bugün üzerinde kibbutzun binalarının bulunduğu bu tepenin batısında bir

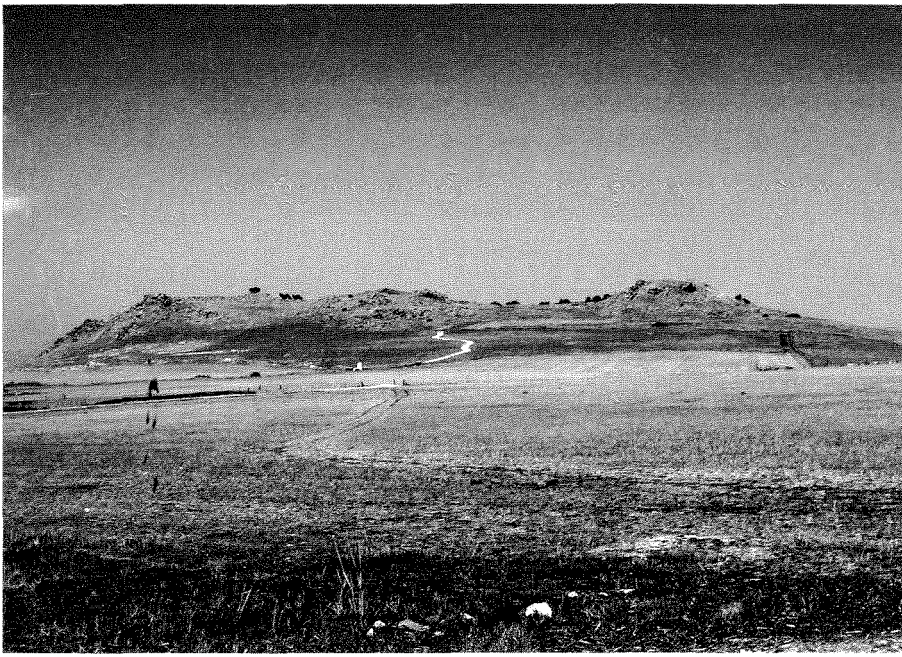
---

56 Coggeshalllu Ralph (Ralph of Coggeshall), *Libellus de Expugnatione Terrae Sanctae per Saladinum.* Ralph, her ne kadar görgü tanığı kabul edilmese de, Kudüs'ün savunulmasına katılmış bir İngiliz olduğu düşünülmektedir ve dolayısıyla Hıttin'den sağ kurtulanların hikâyelerini dinlemiş olmalıdır. James A. Brundage, *The Crusades: A Documentary Survey*'de aktarılmıştır (Marquette University Press, Milwaukee, Wisc., 1962, s. 157).

57 Benim orada kalışım ve Aldubi ile sohbetim, 2003 Haziran'ında olmuştur.

yerlerde, artık takati kalmamış olan Guy, kampın kurulmasını emretti. Lavi tepesi yanıltıcıdır: tepenin ötesinde arazi, alçalacağına, tatlı bir eğimle yükselip kuru otlar ve sık çalılarla kaplı bir çayıra varır. Toprağın kendisi de değişir; gözenekli, su tutan kireçtaşı gider, yerine sert, aman vermez bazalt gelir. Bu hafif eğimin sonunda, Hıttin Boynuzları'nın tipik silueti durur: eyer şeklinde alçak bir tepe; iki ucunda, eyer başlarına benzeyen bir çift ot kahverengisi çıkıntı. Tepe fazla yüksek değildir; çimenlik araziden geçerek batıdan yaklaşıldığında, bir toprak yol, yirmi metre kadar tırmanarak tepedeki sırta varır. Orada, her iki taraftaki boynuza benzer dorukların arasında, uzunluğu en fazla yarım kilometre olan, dikdörtgen bir çöküntü uzanır. Gri volkanik toprak, yapayalnız halleriyle kaktüslere benzeyen birkaç firavun inciri çalısını besler; güneşte kavrularak rengi kahverengiye dönmüş otların arasında sağa sola saçılmış ceylan dışkıları görülür. Açıklığın her tarafında çavuşkuşları bir konup bir kalkar, maskara sesler çıkarırlar. Boynuzları dışında tepenin göze çarpacak bir özelliği yok gibi görünür; ta ki başınızı doğuya çevirip jeolojinin haçlılar için hazırlamış olduğu işkenceyi görene kadar.

Hıttin Boynuzları, yeryüzünün dokusundaki büyük bir yırtılmanın kenar yükseltisinin üzerinde durur. Antakya'da Asi vadisinden başlayıp ta Mozambik'e kadar uzanan Suriye-Afrika Yarığı, tepenin öteki tarafında, esneyen bir ağız gibi açılır ve normalde ancak Romantik gravürlerde veya kokpit pencerelerinden görülen bir manzara sunar. Arazi alçalarak uçurumlaşır, geriye sadece bir manzara bırakır: kuzeye, Lübnan'a doğru, gitgide yükselen dağ sıralarından oluşan bir perdenin ötesinde, Hermon dağının karla kaplı doruğu ufukta azametle yükselir. Hıttin Boynuzlarının tam doğusunda, Golan'ın üç yüz metrelik muazzam uçurumları sarı kahverengi bir ihtişamla yükselir. Platonun kendisinin de çölde belirsiz bir ufka doğru uzanışı görülebilir. Golan ile Hıttin arasında, kayalıklarla kesilen dik eğimli çimenli yamaçların aşağısı, yarığın tabanıdır. Yarık tabanının o kısmını, Taberiye Gölü işgal etmiştir. Göl, okyanus seviyesinin 213 metre altında, kopkoyu mavi, koca bir su kitlesidir. Yukarıdan, Hıttin Boynuzlarının ateş gibi yanan bazaltından bakıldığında, Taberiye Gölü küstah bir varlık gibi görünür: rengi, arazinin pas rengi ve soluk yeşiliyle ve çevrenin bitki örtüsüyle hiç uyuşmadığı gibi, üstelik muazzam su kütlesi de, adeta sinsice hesaplanmış bir hakaret gibidir. Yüksek arazide kıskançlıkla saklanan su, bütün bir vadi tabanını kaplar. Jeolojinin bir cilvesiyle, Hıttin'den bakan biri, bu engin ve çıldırtıcı su kütlesinin tümünü bir bakışta görebilir. Haçlılar, hayatlarını kurtaracak şeyi böy-

Hıttin Boynuzlarının batıdan görünüşü. Kral Guy'in son direnişi, sağdaki yükseltinin üzerinde gerçekleşti. Bazıları oranın aynı zamanda, Dağdaki Vaaz'ın verildiği yer olduğunu düşünmektedir.

lesine hovardaca sergileyen bir manzarayı seyrederek susuzluktan kırılacaklardır. Outremer'in adamları, hakikaten denizin ötesindeydiler.

Latin ordusu için, Lubiya'nın batısında geçirdikleri gece tam bir ıstırap oldu. Müslüman kuvvetleri, gecenin karanlığından yararlanarak sürüne sürüne vadinin içinde ilerlediler ve kampı çepeçevre sardılar. Kamp etrafında öyle sıkı bir çember oluşturdular ki, bir vakanüvise göre, aradan bir kedinin bile geçmesine imkân yoktu. Selahattin'in adamları, kamp ateşlerinin ışığında, Latinlerin göreceği şekilde sularını göstere göstere toprağa akıttılar;[58] sırf susuzluktan çıldırma safhasına gelmiş Hıristiyanları umutsuzluğa düşürmek için. Tiberias'dan sürekli gelen deve katarları, Müslüman savaşçılara tulumlar dolusu su[59] ve binlerce ok getiriyorlardı. Bu oklar, karanlığın içinde yük-

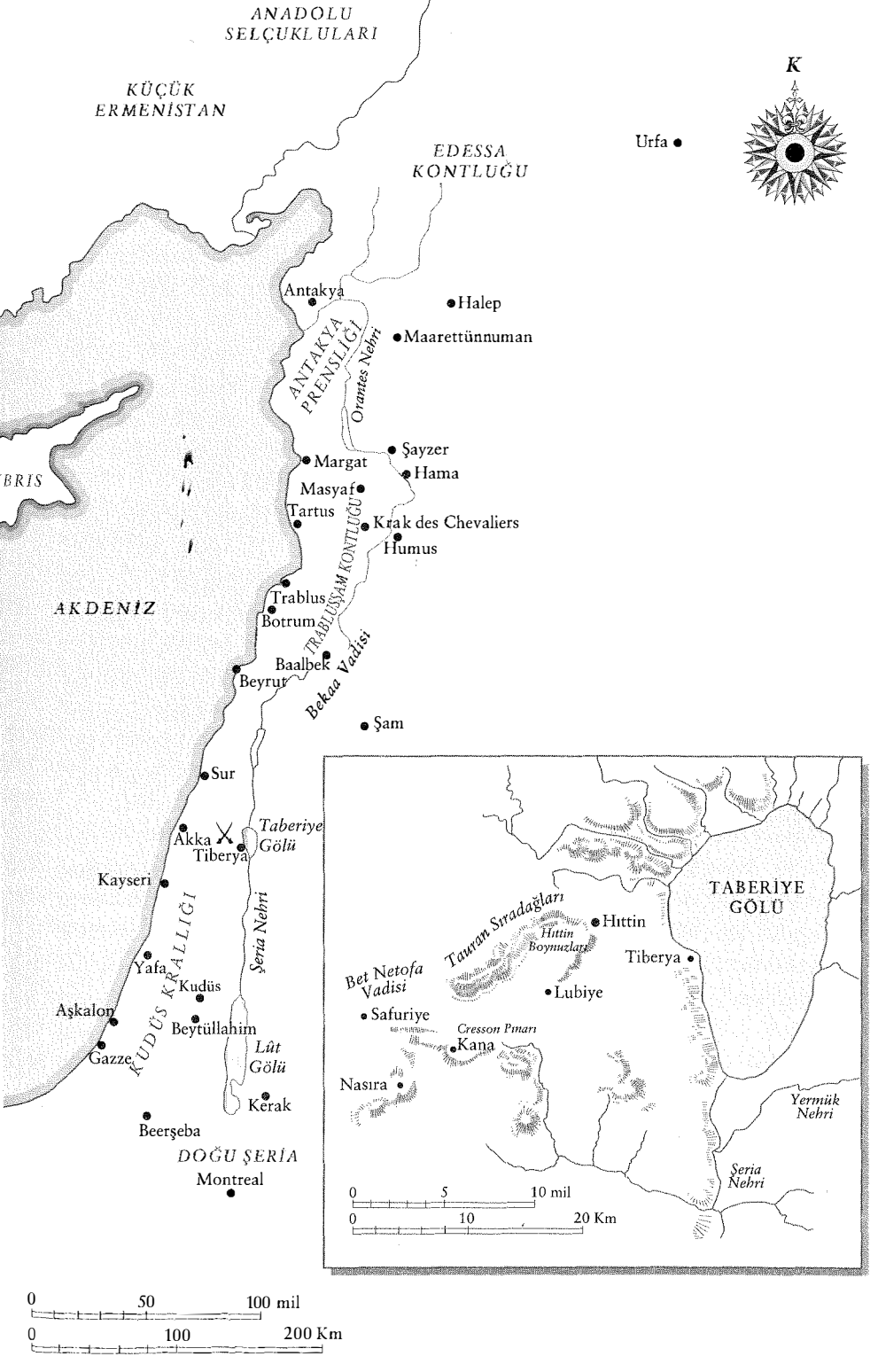
58 Ralph of Coggeshall, Brundage, *Crusades*'de aktarılmıştır (s. 157).

59 Jean Richard, *The Crusades, c. 1071-1291*, çev. Jean Burrell, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 205.

seklere atılıp, kampın içinde birbirine sokulmuş Kutsal Haç'ın bir mucize göstererek ertesi gün kendilerini bekleyen akıbetten onları kurtarması için dua eden Latinlerin üzerine öldürücü bir yağmur gibi iniyorlardı. Selahattin'in ordusundaki dindar gönüllüler –muharip olmayan mistikler ve cihat sevdalıları– sefer boyunca sürekli çalı çırpı ve kuru ot toplamışlardı. Bunlardan yaptıkları koca demetleri yakarak Latin kampının üzerine boğucu bir duman bulutu gönderdiler. Mahfeden bir susuzluk, gökten rasgele yağan ölüm, gırtlakları yakan, boğucu bir duman örtüsü ve sanki aralarında duruyormuşçasına yakın bir düşmandan sürekli gelen nara ve şarkılar –uykusuz ve dehşet içinde ayakta geçirilen bir gecenin uzun saatleri, daha bir gün önce Zippori'den gerine gerine çıkmış olan binlerce adamın savaşma ruhunu yavaş yavaş yok ediyordu.

4 Temmuz 1187 günü şafak sökerken sıcak ve dumandan adeta nefes alınmıyordu. Selahattin'in adamları, geriye çekilerek, düşmanın Tiberias'a doğru –ama boşu boşuna– ilerleyebileceği bir açıklık bırakmışlardı. Latinler doğuya doğru yürüdüler; Hıttin Boynuzlarının üzerinden yükselen güneş doğrudan doğruya yüzlerine vurmaya başladı. Çalı ateşlerinden çıkan duman, gidiş yollarını olduğu gibi örtüyordu. Müslümanlar, gündüzün sıcağının tekrar yeryüzünü kavurmaya başlamasını bekledikten sonra, Hıristiyan kollarının ardına ve yanlarına hücumlarını artırdılar. Bu sefer, soluk aldırmayan bir şiddetle saldırıyorlardı. Kral Guy ve adamları, Lubiya tepesinin üzerinden savaşa savaşa Hıttin'in kıraç platosuna doğru kendilerine yol açtılar. Ama, koşmaktan ziyade düşe kalka, adeta dayak yiye yiye ilerliyorlardı. Sonunda, saldırıları karşılamakla ve sayıları gitgide azalmakta olan atları korumakla görevli yayaların tahammülleri kalmadı. Önce tek tek, sonra düzensiz gruplar halinde, artık ne olursa olsun dercesine saflarını terk ederek,[60] yakıcı sıcağın ve gözleri acıtan dumanın içinden, onları suya ve güvenliğe kavuşturacak bir yol aramak üzere koşturmaya başladılar. Açık olan tek yol, Hıttin Boynuzlarına çıkıyordu. Güçlükle yukarı tırmanarak savaşın patırtısından uzaklaştılar ve tepedeki sırta vardılar. Oradan baktıklarında, aşağıda haince pırıldayan Taberiye Gölü'nü görüyorlardı. Ama göle inen tehlikeli yamacın önü, Selahattin'in ordusu tarafından kapatılmıştı. Kral Guy, bir ulak göndererek isyan eden tabiilerine ovaya dönmelerini emretti. Ama, emri dinlemek yerine hepsi yere yatıp hareketsiz ve çaresiz beklemeye başladılar. Araların-

60 *Estoire d'Eracles*'da, beş şövalyenin (hem de göstere göstere) Hıristiyan tarafına ihanet ederek karşı tarafa geçip Selahattin'e haçlı ordusundaki karışıklığı anlatmasından da bahseder. Bkz. Pernoud, *Crusades*, s. 166.

ANADOLU SELÇUKLULARI
KÜÇÜK ERMENİSTAN
K
Urfa
EDESSA KONTLUĞU
Antakya
Halep
Maarettünnuman
ANTAKYA PRENSLİĞİ
Orontes Nehri
Şayzer
Margat
Hama
Masyaf
Tartus
Krak des Chevaliers
Humus
TRABLUŞŞAM KONTLUĞU
AKDENİZ
Trablus
Botrum
Baalbek
Beyrut
Bekaa Vadisi
Şam
Sur
Akka
Tiberya
Taberiye Gölü
Kayseri
Şeria Nehri
KUDÜS KRALLIĞI
Yafa
Kudüs
Aşkalon
Beytüllahim
Gazze
Lût Gölü
Kerak
Beerşeba
DOĞU ŞERİA
Montreal
TABERİYE GÖLÜ
Tavan Sıradağları
Hittin
Hittin Boynuzları
Tiberya
Bet Netofa Vadisi
Lubiye
Safuriye
Cresson Pınarı
Kana
Nasıra
Yermük Nehri
Şeria Nehri
0 5 10 mil
0 10 20 Km
0 50 100 mil
0 100 200 Km

dan biri hareketlerinin nedenini açıkladı: "Aşağı gelmiyoruz, çünkü susuzluktan ölüyoruz ve savaşacak halimiz kalmadı."[61]

Trabluslu Raymond, ortadaki şövalyelere sağlam durmalarını tembih etti. Soldaki Kürtleri yarıp geçerek, kuzeydeki boynuzun yakınından Hıttin köyüne inen koyaktan bir yol açacaktı. Saldırısı hiçbir direnişle karşılaşmadı; Takiyyüddin'in disiplinli birlikleri iki yana ayrılarak[62] umutsuz şövalyelerin ortalarından hızla geçip gitmelerine izin verdiler, sonra da arkalarından tekrar kapandılar. Raymond ve adamları dik yarıktan aşağı yıldırım gibi indiler; geri dönüp yoldaşlarına yardım etmelerine imkân yoktu. Kurtulmuşlardı ama onurlarına leke sürülmüştü; atlarını mahmuzlayıp dağlık araziden güçlükle kuzeye doğru yollarına devam ederek Akdeniz'e döndüler. Raymond, o sene bitmeden ölecektir. Düşmanları, utancından öldü diyeceklerdir.

Yukarıdaki düzlükte, şövalyeler dört bir yandan kuşatılmışlardı. Guy, çadırını toplanma noktası olarak Hıttin Boynuzlarına kurmuştu. Artık kaybedecek bir şeyi kalmamış olan Latinler, tekrar tekrar hücumlarla düşman kütlesinin içine dalarak, bir şekilde aradan bir yol açıp Selahattin'e ulaşmaya çalışıyorlardı.Takiyüddin'in atlıları da atılarak çatışmaya katıldılar, kılıç darbeleriyle kendilerine bir yol açıp, Akka piskoposunun yukarıya kaldırarak taşıdığı, içinde Gerçek Haç'ın bulunduğu kutsal emanet mahfazasına ulaştılar. Piskopos, kutsal emaneti savunurken öldü ve Takiyyüddin Gerçek Haç'ı ganimet olarak yanında götürdü. Selahattin'in on beş yaşındaki oğlu Efdal, olayların bu en civcivli anında babasının yanındaydı:

> Frenk kralı, kendi tayfasıyla tepeye çekilmişti ve oradan, askerlerinin başında, karşısında bulunan Müslümanlara karşı gözü dönmüşçesine bir hücum gerçekleştirdi, Müslümanları babama doğru gerilemeye zorladı.[63] Babamın renginin kül gibi olduğunu gördüm. Ne yapacağını bilemez gibi görünüyordu. Sakalını çekiştirip ilerleyerek bağırdı: "Şeytanı yalancı çıkartın!" Müslümanlar dönüp karşı saldırıya geçtiler ve Frenkleri tekrar, geriye tepeden yukarı doğru sürdüler. Frenklerin Müslümanların önünde gerilediklerini görünce sevinçle bağırdım: "Yendik onları!" Ama, onlar geri dönüp iki katı gayretle tekrar saldırdılar ve ordumuzu geriye, babama doğru sürdüler. Babamın tepkisi geçen seferkiyle aynı oldu ve Frenkler tekrar tepeye çekildiler. Ben yine bağırdım: "Yendik onları!" Fakat, babam, bana döndü ve şöyle dedi: "Sesini çıkarma; şu çadır düşene kadar onları yenmiş olmayaca-

61 Ralph of Coggeshall, Brundage, *Crusades*'de aktarılmıştır (s. 157).

62 İbn el-Esir. Gabrieli, *Arab Historians*'da aktarılmıştır (s. 122).

63 Selahattin'in oğlu Efdal, savaşta gördüklerini İbn el-Esir'e anlatmıştır. İbn el-Esir'in kendisi savaş meydanında yoktu. Yine de, bu vakanüvisin, Arap kaynakları içinde en sağgörülü olanı olduğu düşünülmektedir. Bkz. Gabrieli, *Arab Historians*, s. 122-23.

ğız." O bunları söylerken, kralın çadırı düştü ve Sultan atından inip secde ederek Allah'a şükretti. Sevinçten ağlıyordu.

Kral Guy ve adamları, bitkinlikten çökmüşlerdi. Selahattin'in gönderdiği elçiler, onları yerlere serilmiş, susuzluktan dilleri bir karış dışarı çıkmış, mücadeleye devamı etmekten aciz, tümüyle tükenmiş halde buldular. Outremer'in şanlı soyluları, kollarına girilerek ayağa kaldırıldılar, ölmüş ve ölmekte olan askerlerle dolu yamaçtan aşağı indirildiler. Selahattin onları çadırına buyur etti. Kudüs kralına, Hermon Dağı'ndan getirilmiş karlarla soğutulmuş gül kokulu suyla dolu bir maşrapa uzattı. Guy, sudan uzun uzun içtikten sonra kabı Chatillonlu Reynaud'ya uzattı. Sultan, kesin bir ifadeyle, içeceği Reynaud'ya ikram etmemiş olduğunu belirtti. Geleneğe göre, konukseverlik gösterilen birinin canını da bağışlamak gerekiyordu ve Selahattin'in, Mukaddes Toprakları yağma etmeye kalkışmış bu adamla ilgili bir yemini vardı. Reynaud'yu, mütarekeleri tekrar tekrar bozduğu için azarladıktan sonra, Müslüman olursa hayatını bağışlamayı teklif etti. Kabadayılığını son ana kadar muhafaza eden yaşlı şövalye, teklifi reddetti. Selahattin kılıcını kaldırıp Reynaud'nun omzuna indirdi ve derinlemesine geçirdi. Sonra, korumalardan biri Reynaud'nun kafasını koparttı. Ceset sürüklenerek dışarı çıkartılırken, Guy dehşet içinde dizlerinin üzerine çöktü. Selahattin onu rahatlattı: "Kral kralı öldürmez."[64]

Lütufkâr Selahattin, şövalye tarikatlarıyla ilgisi olmayan bütün soyluların hayatını bağışladı. Bunlar, sonunda büyük miktarlarda paralar karşılığında serbest bırakılacaklardı. Ama bir grup vardı ki –savaşçı keşişler– onlara en ufak bir merhamet gösterilmedi. Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri, Sultan'ın en zorlu düşmanlarıydılar; kendilerini, Müslümanlara karşı sürekli savaşa adamışlardı. Geçmişteki tecrübeler, bunların fidye ile kurtarılmayı reddettiklerini ve satıldıkları zaman da, asi köleler olduklarını göstermişti. Daviye ve İsbitariye Şövalyeleri, ister canlı ister esir, her zaman külfet olacaklardı. Selahattin, sayıları iki yüz kadar olan keşişleri, Müslüman tarafındaki –en azından taassup bakımından– mukabillerine havale etti: bunlar, cihat çağrısına cevap vererek Selahattin'in ordusuna katılmış, muharip olmayan gönüllülerdi. Bütün Daviye ve İsbitariye Şövalyelerinin tek tek kelleleri uçuruldu; kafa kesme işini camiden çıkma amatör kılıç kullanıcılar yaptığı için, onlar işi ellerine yüzlerine bulaştırdıkça manzara daha da iğrençleşiyordu.[65]

---

64 Vakanüvis Beha ed-din. Runciman, *History of the Crusades*'de aktarılmıştır (2, 460).

65 Vakanüvis İmadeddin, olayların görgü tanığı ve Selahattin'in sadık hizmetkârıdır. Newby,

Sadece, rütbesine hürmeten ve gelecekteki seferlerde koz olarak kullanılabileceği düşüncesiyle, Ridefortlu Gérard'ın yaşamasına izin verildi; halbuki birçok bakımdan Hıttin faciasının asıl mimarı oydu. Kaybeden tarafta yer alan binlerce sıradan askere gelince; onlar da kellelerini kurtardılar, ama artık hayatlarını köle olarak sürdürmeye mahkumdular. Outremer'in adamları, birbirlerine zincirlerle bağlanmış halde, uzun ve kederli bir kol halinde, Şam'daki köle pazarlarına götürülmek üzere Galile'den çıkarıldılar. Sayıları o kadar çoktu ki, kısa sürede piyasa doydu ve köle fiyatlarında büyük bir düşüş yaşandı. Derler ki, o günlerde bir adam bir çift sandala gidiyordu.

* ❊ *

Kibbutz Lavi muharebe için bir anıt yaptırmamıştır –Hıttin Boynuzları denen tepe, hiç dokunulmadan kalmış ve anında tanınabilen bir yer olarak, kendisi bir anıttır zaten. Kuzeydeki boynuzun gölgesinden, Trabluslu Raymond'un hücumunu gerçekleştirdiği arazi yarığını izleyerek aşağı indiğinizde, büyük bir Dürzi ruhban okulu görürsünüz. Pırıl pırıl beyazdır. Musa'nın kayınpederi Yetro'nun mezarı olduğuna inanılan yerin etrafına yapılmıştır. Otopark, eski püskü, kırık dökük otomobillerle doludur. Derme çatma bir kafenin masaları etrafında kızlar ve oğlanlar koşuştururlar. Güneydeki boynuzun çimenli yamacında gördüğümüz bir mezar taşı bizi umutlandırır. Gel gelelim, mezar Hıristiyan olmasına Hıristiyan'dır ama Outremer'le bir ilgisi yoktur. Mezar taşının yüzünde, Markos İncilinden bir pasaj yazılıdır (3:13). İsa'nın dağa çıkıp inananları yanına çağırdığı bölüm. Mezar taşındaki yazı, Tennessee, Cleveland'daki God of Prophecy Kilisesi mensuplarının, Dağdaki Vaaz'ın verildiği yerin Hıttin olduğuna inandıklarını gösterir. O zaman, *Mount of Beatitudes,* Hıttin Boynuzları olmaktadır. Ne var ki bu, hâlâ azınlıkta kalan görüştür. Hıttin Boynuzlarının, Hıristiyan hacı otobüslerinin İsa'nın Dağdaki Konuşması durağı olmak için, Taberiye Gölü'nün kuzey kıyısında, Capharnum yakınlarındaki bir yükselti olan rakibini alt etmesi gerekmektedir. Eğer "Ne mutlu sulh edicilere" sözünün ilk söylendiği yer Hıttin ise, ironi gerçekten müthiş olur.[66]

Saladin'de aktarılmıştır (s. 118).

66 Hıttin'deki Hıristiyan anıtı, Yeni Ahit'ten ilgili pasajı verir: "İsa dağa çıkıp kendi istediklerini yanına çağırdı; onlar da yanına gittiler." İmadeddin'in muharebe alanını tarifi bir tezat ortaya koyar: "Ölüler, dağın ve vadilerin üzerine dağılmışlardı; hareketsiz, yanları üzerine dönmüş yatıyorlardı. Hıttin onların leşlerini umursamıyordu bile ve zaferin parfümü leşlerin iğrenç kokusuyla doluydu. Ölülerin yanlarından geçtim; çıplak kol ve bacaklarını muharebe meydanına atılmış gördüm; çarpışmanın meydana geldiği yerin üzerine parça parça saçılmışlardı. Yırtılmış, eklemlerinden ayrıl-

Eğer Hıttin kıyımıyla ilgisi olmuş herhangi birine sulh edicilik payesi vermek caizse, bunu en çok hak eden Müslüman önderdir. Selahattin'in zaferinden hemen sonraki hareketleri, dikkat çekici bir şekilde uzlaşmacı oldu. Yüce gönüllü bir insan olarak şöhreti öyle parladı ki, daha sonraları bazı batılı ozanlar onun soy ağacında bir yerlerde gizli kalmış bir Hıristiyan anne veya büyük anne bile hayal ettiler. Selahattin, muharebeyi izleyen aylarda, uzun kuşatmalar yerine, savaşmadan teslim olma tekliflerini kabul etmeyi tercih etti ve müstahkem mevkilerini terk etmek isteyenlere ilişilmeden geçme imkânı sağlayan anlaşmalara hassasiyetle uydu. Outremer'in liman şehirleri, Latin askerlerinin büyük kısmı esarette olduğundan ve Yahudi, Ortodoks ve Müslüman nüfusları da isyana hazır beklediğinden, fazla sızlanmadan pes ettiler. Askalan, Yafa, Akka ve Sayda çabucak fethedildiler. Geriye, Latinlerin elinde sadece Trablus ve Sur kaldı. İç kısımlarda, Cebel Ensariye'de, İsbitariye merkezleri olan Merkab ve Krak des Chevaliers'nin (Hısnülekrad) hâlâ güçlü oldukları, uzun ve masraflı bir saldırı gerçekleştirmeden alınmalarına imkân olmadığı düşünülüyordu –Hıttin'den sonra, artık hiçbir savaşçı-keşiş Selahattin'in merhametine sığınmayı aklından geçirmezdi–. Ama yine de, Tartus'daki kaleye ve Tortosa'daki Meryem Ana Kilisesi'ne saldırıldı.

Bütün zamanların büyük ödülü, cihadın da Haçlı Seferleri'nin de başlıca hedefi olan şehir, 1187 yılı Eylül ayının son günlerinde kısa bir kuşatmadan sonra düştü. 2 Ekim Cuma günü, başka deyişle Recep ayının yirmi yedinci günü –Peygamber'in miraca çıktığı gecenin yıldönümü–, Selahattin Kudüs'e girdi. Harem-i Şerif tekrar İslâm'ın eline geçti; Kubbet-üs Sahre'nin tepesindeki büyük haç indirildi ve Nurettin'in yaptırdığı minber El Aksa Camii'nin içine yerleştirildi (21 Ağustos 1969'da akli dengesi bozuk bir Avustralyalı tarafından yangın bombası atılarak tahrip edilene kadar da orada kaldı). Kudüs'teki Hıristiyanlık alametleri sevinçle söküldü.

---

mışlardı. Kafalar yarılıp açılmış, gırtlaklar kesilmiş, beller kırılmış, boyunlar paramparça edilmiş, ayaklar darmadağın olmuş, burunlar kesilmiş, eller ve ayaklar koparılmış, kollar ve bacaklar çıkarılmış, organlar dilimlenmiş, gözler oyulmuş, karınlar yarılıp bağırsaklar dışarı çıkarılmış, saçlar kanla kıpkırmızı olmuş, göğüsler yarılmış, parmaklar koparılmış, göğüskafesleri paramparça edilmiş, kaburga kemikleri kırılmış, eklemler ayrılmış, kemikler kırılmış, elbiseler yırtılmış, yüzler cansız, yaralar açık, deri yüzülmüş, parçalar kopmuş, saçlar yolunmuş, sırtların derisi yüzülmüş, gövdeler kolsuz bacaksız kalmış, dişler sökülmüş, kanlar etrafa yayılmış, son nefesler verilmiş, boyunlar sarkmış, eklemler gevşemiş, göz kapakları sıvılaşmış, kafalar düşmüş, karaciğerler kabuk bağlamış, kaburga kemikleri içeri göçertilmiş, başlar parçalanmış, göğüslerin derisi yüzülmüş, ruhlar uçmuş, hayaletleri ezilmiş, taşlar arasında taşlar gibi. Anlayana derstir bu." Gabrieli, *Arab Historians*, s. 135.

Latin halk, Müslümanların Birinci Haçlı Seferi'nde yapılan canavarlıkların öcünü alacakları korkusuyla sinmişti. Selahattin, büyük bir affedicilik gösterdi ve böylece, bugün bile etkileyiciliğini koruyan bir propaganda zaferi kazandı. Ibelinli Balian'ın (Hıttin'den kurtulmayı başarmıştı) yürüttüğü pazarlıklar sonucunda varılan anlaşmaya göre, her Latin kendisi için küçük bir fidye ödedikten sonra bütün dünya mallarını kimse ilişmeden Sur'a götürebilecekti. Ödemeyi yapamayacak kadar yoksul olanlar için ise, Sultan ile erkek kardeşi kesenin ağzını açtılar. Her ne kadar Selahattin'in hazinedarları Eraclius ile Madam Patrik'in üç kuruş fidyelerini ödedikten sonra arabalar dolusu süslü papaz elbisesi ve değerli tabak çanakla şehirden ayrıldıklarını görünce isyan ettilerse de, Sultan anlaşmaya uyulması konusunda ısrar etti.[67] (Daha sonra, Eraclius'un sarayını Sufilere verecektir.) Selahattin, Ortodoks Hıristiyanları şehirde kalmaya davet etti; 1099 yılında Latinler tarafından ellerinden alınmış olan Kutsal Mezar Kilisesini onlara geri verdi. Süprüntü Kilisesi denilerek alaya alınan mabedi ("dirilme" anlamına gelen *el kıyame*'yi, "süprüntü" anlamına gelen *el kumama*'ya dönüştüren bir Arapça kelime oyunu vasıtasıyla) yıkmanın anlamsız olacağı düşünülmüştü; Hıristiyanlar, orada bir kilise olsun veya olmasın, nasıl olsa yeri ziyaret etmek için her zaman ellerinden geleni yapacaklardı. Sultan, Yahudileri de tekrar Kudüs'e yerleştirdi. Birinci Haçlı Seferi tarafından şehrin yağmalanması sırasında bütün yerli Yahudi nüfus öldükten sonra, Yahudilerin şehre girişi yasaklanmıştı.

Outremer için, Selahattin'in Kudüs'ü ve Kudüs Krallığı'nı alması, Hıttin faciasını daha da ağırlaştırdı. Levant'taki Latin varlığı artık, sahildeki birtakım tutunma noktalarından ve birkaç yalıtık kaleden ibaretti ve bunlar da hayatta kalmak için neredeyse tümüyle Avrupa'nın desteğine bağımlıydılar. Suriye ve Filistin'deki karmaşık yapboz tahtası darmadağın olmuş, *poulain* aristokrasisinin iç kısımlardaki mülkleri tekrar Müslüman denetimine geçmişti. Fransa, Britanya ve Almanya'da toplanmış ordular düzenli aralıklarla gemilere binip Levant'a geleceklerdir, ancak oradaki varlıkları ve ara sıra kazandıkları zaferler kısa ömürlü olacaktır. Aslan Yürekli Richard, Hıttin sonrasında Selahattin'e karşı düzenlenen (hikâyesi bol) Üçüncü Haçlı Seferi'nde bir dizi Levant limanını geri aldıysa da, asıl önemli işte, yani Kudüs'ün alınmasında başarılı olamadı. Bunun üzerinden daha bir yüzyıl geçmeden, Fransa'nın Haçlı kralı IX. Louis (daha sonra Aziz Louis olacaktır), Mısır ve daha sonra Tunus'ta daha da göze çarpan bir şekilde başarısız oldu ve İfriki-

67 Runciman, *History of the Crusades*, 2, s. 466.

ye sahillerine yaptığı anlamsız bir saldırı sırasında öldü. 1291 yılında, nesiller süren yıpratma savaşlarından sonra, Outremer'in ana karada son tutunduğu yer olan Akka (Saint Jean d'Acre), şiddetli bir kuşatmanın ardından düşmana terk edildi. Levant'ta artık Haçlı kalmamıştı ama Haçlı Seferi fikri asla ortadan kalkmış değildi.

Selahattin, Hıttin galibi olarak, İnanç Denizi'nin tarihinde kalıcı bir yer kazandı. Ne var ki, kurduğu hanedan –Eyyubiler (*ibni Eyyub*, yani Eyüp'ün oğlu'ndan–, seksen yıl ancak sürecektir; Selahattin'in erkek kardeşleri ve yeğenleri, imparatorluğu çabucak parçalayacak, Zengi'nin görse şaşırmayacağı cinsten, kavgacı bir yamalı bohça haline getireceklerdir. Bugün Kudüs'te, Sultan'ın hemen hemen hiçbir hatırası yoktur. Sadece, Bethesda havuzlarının yakınındaki Aziz Anna Kilisesi adlı Haçlı kilisesinde şöyle bir adı geçer o kadar burası da, Zippori gibi, Meryem'in anne babası Yoakim ile Anna'nın evi olduğu iddia edilen bir başka yerdir. Fazlaca restore edilmiş eski bir yapı olan kilisede, ana kapının üzerinde bulunan 12. yüzyıldan kalma bir yazıtta, Selahattin'in kiliseyi medreseye dönüştürdüğü yazılıdır. Tarihin cilveleri Selahattin'in mirasını iptal etmiştir; 19. yüzyılda, Osmanlı Türkleri, kiliseyi tekrar Kırım Savaşı'ndaki müttefikleri olan Fransızlara verdiler. Selahattin'in anısını yaşatan daha kalıcı ve çok daha gürültülü bir başka yer de, Doğu Kudüs'deki Selahattin Sokağı'dır. Eski Kentin kuzey surlarını Şam kapısından terk eden bu ana yol, Filistinlilere ait, günün her saatinde kalabalık bir çarşı caddesidir.

Selahattin'in en iyi hatırlandığı yer, Şam ve onun Dik Cadde'sidir. Emeviye Camii'nin hemen dışında, büyük Kürt'e ithaf edilmiş olan türbe bulunur. Selahattin, 1193 yılında, Şam'da öldü; servetini hayır işlerine harcadığından, anlı şanlı ama neredeyse beş parasız bir Sultan olarak. Ortaçağ yapısı mezarı --zengin oymalarla süslenmiş ahşap bir sanduka– bugün, bir camekânın altında durmaktadır. Sandukanın yerine, 1898 yılında Kayser İkinci Wilhelm'in ziyareti vesilesiyle Almanya tarafından hediye edilmiş olan bir mermer lahit konulmuştur –Kayser, o tarihte, çökmekte olan Osmanlı devletinin tepesinde dönençok sayıda akbabadan biriydi–. Dolayısıyla, Selahattin'in iki mezarı vardır ve bu durum, onun tarihsel hafızadaki muğlak konumuna gayet uygun düşer: Selahattin'in sonraki kuşaklarca anılışı biraz gariptir, çünkü kendisi uzun süre Müslüman ülkelerden çok batıda hatırlanmıştır.[68] Müslüman literatürü ve folkloru, Haçlı Seferleri dönemi için, Selahattin'in yerine

68 Hillenbrand, *Crusades*, s. 589-616.

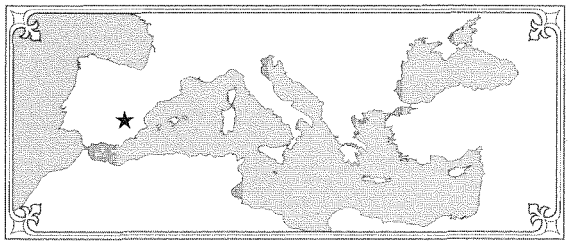
Şam Kalesi'nin önündeki modern, at üstünde Selahattin heykeli.

dindar Nurettin'in ve sonraları Levant'taki Latinlerin korkulu rüyası olan Mısırlı Sultan Baybars'ın hatırasını yaşatmayı tercih etmiştir. Selahattin'in Avrupalılarca bir şövalyelik timsali olarak kahramanlaştırılması –mesela, Walter Scott'un *The Talisman*'ında– yavaş yavaş, özellikle de sömürgecilik döneminde, Müslüman Arapların hafızalarına da sirayet etmiştir. Ancak o zamandır ki, Selahattin, yeni doğmakta olan milliyetçiliklerin tam ihtiyacı olan büyük kurtarıcı rolüyle, bir tür Levant'ın Simon Bolivar'ı olarak sahiplenilmiştir.

Daha yakın geçmişte, İsrail ile Filistin'deki din çatışmaları bataklığı da Selahattin kültüne katkısını yapmıştır. Selahattin'in en son cisimleşmesi, eski kentin kale duvarlarının dışında durur. Yıllanmış taşları, Akdeniz dünyasının karakteristiği olan, art arda gelen kültürlerin tabaka tabaka birikmesi olgusunun tanığı gibidir. Orada, 1992 yılında, Suriyeli heykeltıraş Abdallah al-Sayed tarafından, Selahattin'in at üstünde büyük boy bir heykelinin açılışı yapılmıştır. Heykel, Selahattin'in kentte ölmesinin sekiz yüzüncü yıldönümü şerefine dikilmiştir. Sert bakışlı Sultan'ın bir yanında eli kılıçlı bir Sufi savaşçı, diğer yanında mızraklı bir piyade eri vardır. Atın arka ucuna yakın bir yerde, iki kederli Haçlı, oturmuş kara kara düşünmektedir: Kral Guy'in elinde, fidyesini temsil eden bir para kesesi vardır; Châtillonlu Reynaud, akıbeti belli bir insanın edasıyla yere bakmaktadır. Selahattin'in kendisi, ileri doğru atılan bir atın sırtında, insanı hayrete düşürecek kadar Charlemagne'a benzer –Notre Dame Katedrali'nin dışındaki Charlemagne heykelini düşünürsek–. Sultan, atını batıya, Golan'a doğru sürmektedir. Bugün, Şamlı sevgililer, Selahattin'in önünde resim çektirirler.

YEDİNCİ BÖLÜM

Las Navas de Tolosa 1212

Endülüs'ün Sonunu Getiren Darbe

Sevilla'daki Giralda, Ortaçağ Akdeniz'inin etrafında dinsel bağlılıkların ne kadar oynak olduğuna çok güzel bir örnek teşkil eder. Endülüs'teki Müslüman hakimiyetinin kalıcılığının kanıtı olarak 1180'lerde tamamlanmış görkemli bir tuğla ve çini minare iken, yapılışının üzerinden daha altmış yıl geçmeden, bir Hıristiyan katedralinin çan kulesi haline gelmiştir. 16. yüzyılda, yapının tepesine bir heykel-fırıldak (*giradillo*) konulmuştur. Fırıldak, Guadalquivir'den esen ılık esintilerle döner durur. Bu süsleme, Giralda'yı, Hıristiyanlıkla İslâm arasındaki karşılaşmayı çağrıştırma bakımından Mezquita'dan da Ayasofya'dan da üstün kılar. Giralda sadece bir dinin başka bir din tarafından yerinden edilişinin sergilenişi değildir; aynı zamanda, heykel-fırıldağı sayesinde, hangi inancın üstün geleceğinin belirlenmesinde talihin ne kadar önemli bir rol oynadığını da akla getirir.

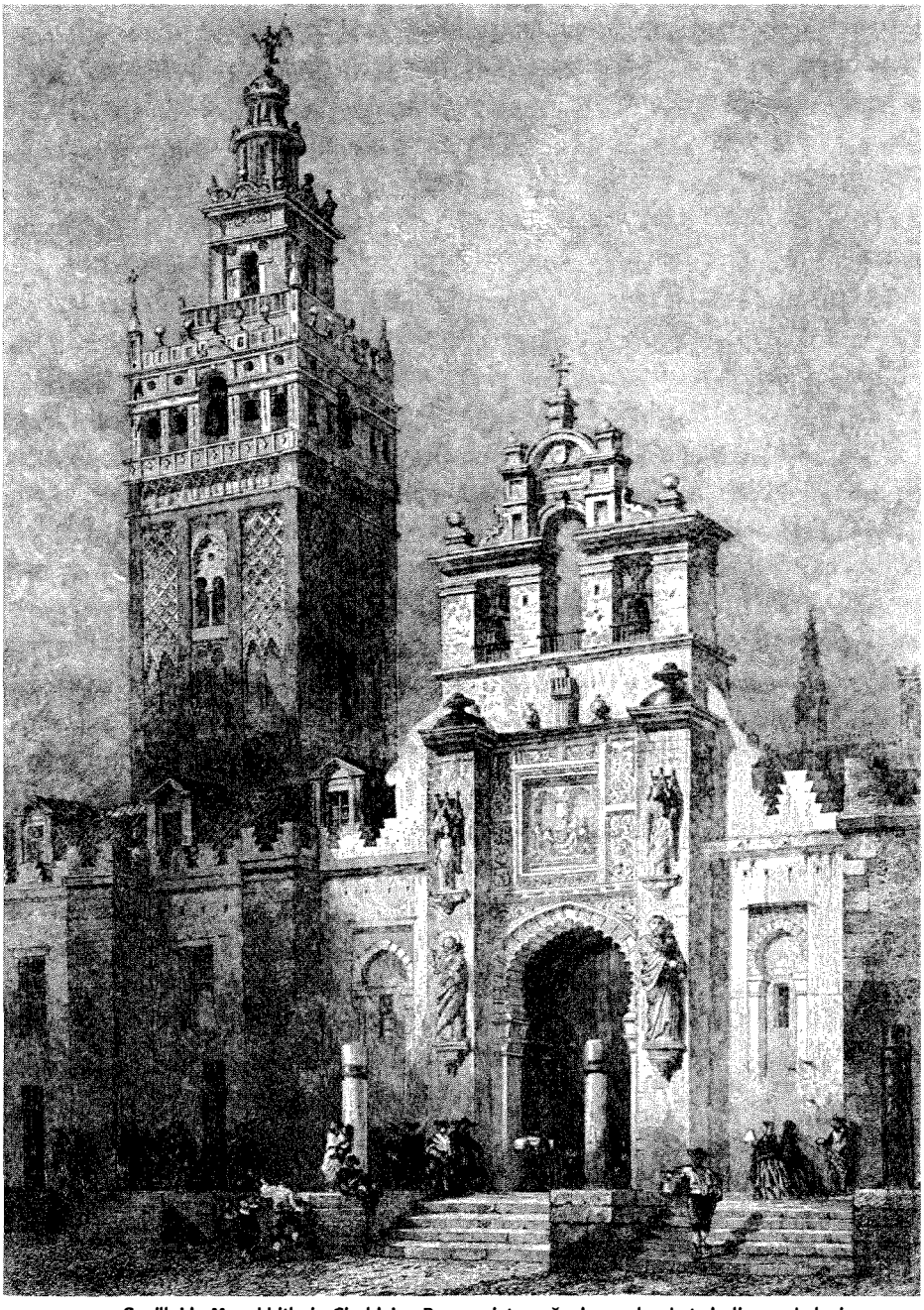
Tarihi yavaş yavaş ama kendinden emin bir şekilde önceden belirlenmiş bir hedefe doğru önüne çıkan her engeli ezip geçerek ilerleyen bir buldozer gibi görmek, insana bazen çekici gelir. İşte o zaman, akla hemen Giralda ile fırıldağı *giradillo* gelmelidir. Ne Yermük ve Malazgirt'teki Bizanslılar, ne de Müslüman Palermo ve Toledo'nun müdafileri, kendilerini alın yazısının kursağına atılmış gibi görmüyorlardı. Yüzyıllarca uzaktan bakıldığında besbelli gibi görünen şeylerin –Hıristiyanların Kudüs'ü kaybetmesi örneğin– hiç de kaçınılmaz bir tarafı yoktu. Bütün generallerin korkusu olan belirsizlik esintileri, uzun erişimli sonuçlar verebilirler; hele muharebenin sonucunun ucu, sonunda, bir halkın en derin inançlarına yani, kendile-

rini bu dünyada ve asıl önemlisi, öbür dünyada nasıl gördüklerine dokunuyorsa.

O zamanın doğu Akdeniz'i için, Latinlerin Hıttin yenilgisinin, zaten en baştan sırf sayı farkından dolayı başarısızlığa mahkum olan bir denemenin sonunu getirdiği söylenebilir. Ama batıda, 13. yüzyılın ilk yıllarındaki olaylarda bu tür hesapların yeri yoktur: taraflar arasında herhangi bir sonucu garanti edecek bir kuvvet eşitsizliği söz konusu değildi. O yıllarda İberya yarımadasını baştan başa kasıp kavuran ve Levant'takiler kadar vahşice ve hesaplanmış bir şekilde yürütülen akın ve muharebeler de oradaki insanların dininin ne olacağını belirlemek için verilen mücadelelerdi ama, Outremer'den farklı olarak İberya'da, savaşan taraflar birbirlerine denktiler. İberyalıların mücadelesini verdikleri şey, torunlarının hangi kültür içinde yaşayacağıydı. Her iki durumda da, o yıllarda kaybedilenlerin –Outremer veya Endülüs– hatırası, bugün bir burukluk veya gurur kaynağı olmaya devam etmektedir.

İspanya'da, galiplerin olaya taraflı bakışları mücadeleyi, yarımadanın Hıristiyanlarca geri alınması *(reconquista)* diye anmalarından belli olur. Bu etiket, yaptıklarının bildiğimiz fetih değil de, zaten hakları olan bir şeyi geri alma mücadelesi olduğunu ima eder. Başka bir çağın koyu dindar tarihçileri bu tabiri sadakatle kullanmaya devam etmişler ve doğal olarak, olayları Tanrı'nın yönlendirdiğine inanan sofu İspanyol milliyetçileri de bu kelimeyi benimsemişlerdir. Bugün de, Endülüs'ün fethini yerlilerin yabancılara karşı verdiği bir mücadele olarak görenler yok değildir: 1998 yılında bir popüler tarihçi, 12. yüzyılda Hıristiyanların "İspanya topraklarının büyük kısmını yabancı istilacılardan kurtarmaya"[1] çalışmalarından bahsedebilmektedir. Halbuki, 1200 yılına gelindiğinde, İslâm yarım bin-yıldır İberya'da yerleşik bulunuyordu. Bu bakımdan, İberya'nın Suriye'den pek farkı yoktu. Bugün Türkiye diye bildiğimiz Müslüman ülkede ise, İslâm'ın o tarihte daha yüz yıllık bir geçmişi vardı (başka bir karşılaştırma isterseniz, Afrikalılar ve Avrupalılar bugün itibariyle kaç yüzyıldır Amerikalarda iseler, o tarihte İslâm o kadar yüzyıldır İberya'da yerleşikti). Endülüs, Emevilerin düşüşünden sonra iniş ve çıkışlar yaşamasına rağmen, köklü bir Müslüman ülkesi ve Darülislâm'ın saygıdeğer bir parçasıydı. Gerçi 1100'lerdeki ve 1200'lerdeki önderleri bir bakıma İspanya'nın 'yabancısı' idiler (Faslı Murabıtlar, sonra da Muvahhitler), ama onların ordularının ve tebaalarının ana gövdesi yine Endülüslüydü-

1 Paul Fregosi, *Jihad in the West: Muslim Conquests from the Seventh to the Twenty-first Centuries*, Prometheus, New York, 1998, s. 195.

Sevilla'da Muvahhitlerin Giralda'sı. Reconquista çağında yapılan katedralin çan kulesine dönüştürülmüştür. Katedral, dünyadaki en büyük Gotik kilisedir.

ler; yani bizzat El Cid kadar İberyalı ve ülkenin yerlisi insanlardı. *Reconquista*'nın yerine kullanılabilecek daha uygun bir ifade, Ortaçağ'daki İspanya İç Savaşı olabilir.

İberya'da, alttan alta işleyen *convivencia*, çatışmaya ayrı bir renk kattı. İspanya'da, zaten birçoğu odalıklarının yatak faaliyetlerinden dolayı birbirleriyle akraba olan Müslüman ve Hıristiyan reisler, aralarında sık sık anlık çıkarlara dayanan ittifaklar kuruyorlardı. Toledo'da aynı zamanda, dikkat çekici bir beyinler buluşması da gerçekleşmekteydi. Mütercimler harıl harıl filozof İbni Rüşd'ün eserlerini çevirirlerken, hükümdarları bu yeni bilginin pınarları olan şehirlere –Sevilla, Cordoba, Granada-İşbiliye, Kurtuba, Gırnata– saldırmaktaydılar. İspanya'da, Akdeniz çevresinde başka hiçbir yerde görülmemiş bir derecede, hem sürekli savaş hem de yoğun bir kültürel alışveriş garip bir şekilde sürdü gitti. Sonradan olgunlaşarak Kastilya İspanyolcası haline gelecek olan dil, Arapça'dan almış olduğu binlerce kelimeyle bu iç içeliğin bir tanığıdır. Bu yığınsal kelime geçişinin –kelime dağarcığının yaklaşık yüzde onunu oluşturduğu tahmin edilmektedir– Akdeniz'in diğer Latin dillerinde bir benzeri yoktur. Endülüs'ün Hıristiyan alemine etkisi, her İspanyolca konuşulduğunda bir kere daha kendini gösterir.

* ❊ *

1212'deki dönüm noktasına varan yıllar, Suriye ve Outremer'deki başarılı Cihat'a giden uzun ve karmaşık yola benzer. İberya'daki muharebe hattının her iki yanına da istikrarsızlık ve arkadan vurma hakimdi. Hıristiyanlar arasında, başlıca bölünmeler hanedansaldı. Leon-Kastilya'da, 1085'te Toledo galibi ve 1086'da Sagrajas mağlubu VI. Alfonso, kuzey ve orta İspanya'yı birleştirmeyi başardı, ama onu izleyen nesiller birliği çabucak parça parça ettiler. 12. yüzyılın başlarında, Alfonso'ya damat olmuş bir Fransız maceracı,[2] kendine ayrı bir krallık kurdu ve böylece Portekiz'in İberya'nın geri kalanından bağımsız bir varlığa sahip olmasını sağladı. Aynı yerde, sonu felaketle biten İkinci Haçlı Seferi'nin –Şam önünde başarısız olan sefer– yan olaylarından biri meydana geldi: 1147 yılında, gemiler dolusu İngiliz, Flaman ve Alman haçlısı, Outremer'e gitmek üzere yola çıkmış iken, yolda Atlantik sahilinde karaya çıkmaya yönlendirildiler ve Lizbon kentini İslâm'ın elinden koparıp aldılar. Bu başarıları, İkinci Haçlı Seferi denilen üzücü girişimdeki tek

2 Burgognelu Henri (1066-1112), VI. Alfonso'nun gayrı meşru kızı Leonlu Teresa ile evlendi ve Coimbra kontu oldu. Oğulları Alfonso Henriques, 1139'da kendini Portekiz'in ilk kralı ilan etti. Portekizce'de Afonso I diye anılır.

net Hıristiyan kazancı olacaktır. Aynı günlerde, başka bir yerde, Alfonso'nun torunu VII. Alfonso, Endülüs derinliklerine bir dizi acımasız akın gerçekleştirdi. Ancak, bunlar sadece geçici zaferler olarak kaldılar: VII. Alfonso, mirasını oğulları arasında paylaştırmak gibi bir yanlış bir fikre kapıldı ve böylece ölümünden sonra Leon ile Kastilya arasında güçten düşürücü bir iktidar mücadelesi başlamasını garanti etmiş oldu.

Hıristiyan İspanya'nın diğer krallıkları özerkliklerini korudular ama, Bask ülkesindeki Navarra, büyük komşularına karşı şu veya bu şekilde hep borçlu olmuştur. Outremer'e gitmek için yola çıkan Haçlıların yollarını değiştirip Lizbon'u almalarıyla aşağı yukarı aynı zamanlarda, Aragon ile Barselona'nın hükümdar aileleri arasındaki bir evlilik, bu iki bölgeyi tek bir senyörlük altında birleştirdi. Aragon Hükümdarlığı –iç kısımlarda bulunan feodal nitelikli Aragon ile, sahilde bulunan tüccar Katalonya arasındaki heterojen birliğe bu ad verilmişti–, Kastilya'nın artan gücüne karşı bir denge unsuru oldu. 12. yüzyıl boyunca Müslümanlara karşı kendi seferlerini yürüttü. Aragon krallarından biri –yine bir Alfonso–, Müslümanlarla savaşmaya düşkünlüğünden dolayı *Batallador* ("Dövüşçü", "Muharip") diye anılıyordu. Müslümanlara karşı kazandığı yirmi dokuz savaştan[3] –bunların bazılarında, Outremer'den dönen Haçlılar kullanılmıştır– en önemlisi, Alfonso'nun 1118 yılında önemli bir şehir olan Zaragoza'yı alması oldu. Bu olay Endülüs'te, haklı olarak otuz yıl kadar önceki Toledo ölçeğinde bir facia olarak algılandı. Dövüşçü daha sonra, İberya yarımadasının güney ucuna büyük bir sefer düzenledi ve dönüşte yanında getirdiği on bin Granadalı Hıristiyan'ı Ebro vadisine yerleştirerek burayı yerleşime açtı. Bunun üzerine, Murabıt Emiri, İbni Rüşd'ün Kurtuba ricalinden olan dedesinin[4] ısrarı ile, kalan Mustariplerden birçoğunu misilleme olarak Fas'a sürdü. Sürgünler, *convivencia*'nın hiç yaşanmamış olduğu bu ülkede çürüyeceklerdi.

Her ne kadar Hıristiyan monarklar tarafından Endülüs'e karşı girişilen eylemler o zamanlar eşgüdümsüz idiyse de, tahrip edici akınlarla yavaş yavaş Müslüman hakimiyetindeki topraklardan parçalar kopartıldı. Ebro ile Duero nehirlerinin çizdiği hat aşılmıştı; Medinacelli eşiği çoktan ele geçirilmişti. Hıristiyanlar, Tejo Nehri (Toledo ile Lizbon'un nehri) boyunca uzanan ileri pozisyonlarından hücumlar gerçekleştirdiler ve gelen hücumları püskürttüler. Hücumların sebepleri, her zaman olduğu gibi karışıktı. Endülüs'ün gelişmiş ve pırıltılı şehirleri, kaba saba kuzeyliler için ağız sulandıran cinsten birer

3 Derek Lomax, *The Reconquest of Spain*, Longman, New York, 1978, s. 82.

4 Lomax, *Reconquest*, s. 85.

ödüldü;[5] La Mancha'nın geniş otlak arazileri ve onun ötesinde, Guadiana ve Guadalquivir'in verimli vadileri de öyle. Bazı monarklar, dünyevi amaçlarla uhrevi amaçları birleştirmeyi diğerlerinden daha iyi beceriyorlardı. Çocuksuz ve büyük ihtimalle iktidarsız olan Aragon Kralı Dövüşçü Alfonso,[6] vasiyetinde, bütün krallığını Daviye Şövalyelerine ve başka savaşçı tarikatlara bıraktı; onlardan tek istediği, kutsal savaşı sürdürmeleriydi. Krallığın soyluları telaşa kapılarak vasiyetin aleyhine ağırlıklarını koydular ve böylece Aragon, zırh giymiş keşişler tarafından yönetilen bir ulus olmaktan kıl payı kurtuldu. Onun yerine, Alfonso'nun erkek kardeşi –bildiğimiz barışçı keşişlerdendi– apar topar manastırından alınarak kiliseyle ilişkisi kesildi ve çabucak monark ilan edildi.

Buna rağmen, Daviye Şövalyeleri ve onun gibi başka tarikatlar, Endülüs'ün fethinde daha büyük bir rol oynamaya başlayacaklardır. 12. yüzyılda, ülkenin içinden çıkma savaşçı manastırları mantar gibi bittiler. İçlerinde en güçlüleri, Santiago ve Calatrava şövalye tarikatlarıydı. Bunlardan birincisinin Latince sloganı, *Rubet ensis sanguine Arabum*[7] (Kılıcım Arap Kanıyla Kızıla Boyansın), ne gibi gayeleri olduğu hakkında bir fikir verir. İlginçtir ki, Calatrava'nın etrafındaki, La Mancha ile Endülüs arasında yer alan tehlikeli sınır bölgesinde bulunan topraklar, VI. Alfonso'nun Sevillalı karısı ve Palermo Kraliçesi Kastilyalı Elvira'nın annesi Zaida'nın çeyizinin bir parçası olarak Hıristiyanların eline geçmişti. Zaida'nın kayın babası ("domuz çobanı olacağıma deve güderim" diyen), gelinine bu kolye gibi dizilmiş kaleleri çeyiz olarak verirken,[8] bilmeden, militan Hıristiyan şövalyelere bir palanga –daha doğrusu bir ribat– vermişti ve şövalyeler dar kafalı saldırganlıklarını işte bu müstahkem mevkileri kullanarak geliştireceklerdi. Calatrava kalesi düşecek, geri alınacak, yeniden yapılacak, sonra tekrar düşecektir, ama her zaman, Hıristiyan dünyasını büyütmeye kendini adamış olanlar için bir sembol, bir toplanma çığlığı olarak kalacak, adeta İspanya'nın *meseta*'sında bir Krak des Chevaliers olacaktır. Yarımadada üstünlüğü ele geçirme mücadelelerinde sık sık olduğu gibi Hıristiyan monarkların kafirlere saldıracaklarına birbirlerine saldırdıkla-

5 Bernard F. Reilly, *The Medieval Spains*'de (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), Dövüşçü Alfonso'nun söz konusu mülukü't-tavaif devletini ele geçirmesiyle Aragon krallığının büyüklük bakımından ikiye katlandığına ve nüfusunun da 125,000'den 500,000'e çıktığına dikkat çeker (110). Diğer Müslüman şehirleri alınarak benzer kazanımlar elde edilebilirdi. Hiç şüphesiz, *Reconquista*, salt dindarlıkla değil, daha çok açgözlülükle ilgiliydi.

6 Reilly, *Medieval Spains*, s. 109.

7 Desmond Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, Penguin, Londra, 1995, s. 152.

8 Reilly, *Medieval Spains*, s. 72.

rı zamanlarda, Santiago ile Calatrava'nın keşişleri sınır bölgesini tek başlarına savunmak zorunda kalıyorlardı. Allah'tan onların açısından, 12. yüzyılın büyük kısmında, Müslümanlar da Hıristiyanlar kadar bölünmüşlerdi.

* * *

Nijer nehrinden La Mancha'ya, Algarve'den (El Garb) Libya'ya uzanan bir imparatorluğun sahibi olan Murabıtlar, 12. yüzyılın orta yıllarında İspanya'da ortadan kalktılar. Bu Ribat Berberilerini harekete geçirmiş olan taassup alevi, Endülüs'ün rafine havasıyla temas eder etmez sönmüştü. Sıradan askerleri değilse bile Murabıt monarklarının kendileri, son Mülukût Tavaif emirleri kadar dünyevileştiler. Doktrin meselelerinde, Endülüs'ün yerlileri, Kur'an'ın Murabıt din adamlarının öğrettiği gibi harfi harfine yorumlanmasından ve harfiyen uyulması gereken bir kanun metni gibi okunmasından hazzetmiyorlardı. Hele, Merakeş'te oturan Berberiler tarafından yönetilmenin beraberinde getirdiği etnik aşağılanmayı hiç içlerine sindiremiyorlardı. Daha 1120'lerde, Guadalquivir Nehri vadisinde çıkan isyanlar sıradan olaylar haline gelmişti.

Endülüslülerin ülkelerini geri kazanma arzusu da çok tehlikeli olmakla beraber, öldürücü darbe Afrika'dan geldi: Murabıtlar, Fas'taki Atlas Dağları'nda yaşayan Masmude aşiretinin etrafında toplanmış rakip bir Berberi federasyonuyla karşı karşıya kaldılar. Bunlar, aynı Murabıtlar gibi, Doğu'ya yaptığı bir gezide aydınlandıktan sonra ülkesine dönen bir ulu kişi tarafından başlatılmış bir hareketti. Bu yeni kuvvet, sonunda Murabıtları ezecektir. Söz konusu Masmudeli din âlimi, İbn Tumert, öyle radikal bir vahdetiye (bircilik) vaaz ediyordu ki, taraftarları Muvahhitler diye anılır oldular. Muvahhitler, Murabıtlardan nefret ediyor, Kur'an'a kuru yaklaşımlarının onları Allah'ın bilinemeyen özüne beşeri vasıflar atfetmek gibi bir sapkınlığa[9] sevk etmiş olduğunu iddia ediyorlardı. Muvahhitlere göre, Kur'an, mümin cemaatinin önderliğini yapan bilgeler tarafından hep birlikte yorumlanmalıydı. Peygamber ümmeti arkasında sağlam bir birlik halinde bir araya getirmek için ne kadar kurnaz ve acımasız olmuşsa o kadar kurnaz ve acımasız olan İbn Tumert, kendisinin *mehdi*[10] –Allah tarafından İslâm'ı saf haline getirmek

9 Roger Le Tourneau, *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1969, s. 46.

10 Sünni İslâm'da, mehdi, önemli bir şahsiyettir ama mesih değildir. Şiilere göre ise, mehdi, çok daha eskatolojik bir kişiliktir; kıyametin gelişini haber verir. Altıncı Bölüm'de, Alamut'taki (ve Suriye'deki) Şii Nizari İsmaililerin, önderleri kendini mehdi ilan edince, İslâm şeriatının bir daha geri gelmemek üzere kaldırıldığına inandıklarını görmüştük. Sünni Muvahhit İbn Tumert'in yükselişi ise, moralleri çok yükseltmiştir muhakkak ama çılgınca aşırılıklara yol açmamış olmalıdır.

için gönderilmiş, yanılmaz bir elçi– ilan edilmesine izin verdi. Muvahhitler, haklılıklarına olan bu fanatikçe inançlarının verdiği cesaretle, Atlas Dağları'ndan gümbür gümbür çıkarak Murabıtları ortadan kaldırdılar. 1150'lere gelindiğinde, Muvahhit halifesi –İbn Tumert'in halefi– Merakeş saraylarına yerleşmiş bulunuyordu.

İspanya'da iktidarın el değiştirmesi oldukça uzun sürdü, çünkü İberya yeni Berberi hükümdarların hesaplarında merkezi bir yer işgal etmiyordu. Muvahhitler öncelikle, Mağrib ve İfrikiye'deki hakimiyetlerini sağlamlaştırmak istiyorlardı. Nitekim, orduları, Kral Roger'nin Norman Sicilyalılarını Tunus sahillerinden sürüp çıkardılar. Bu fetihler sürüp giderken Endülüs'te, yüzyıl ortasını izleyen on yıllar, bir karışıklık dönemine, adeta ikinci bir Mülukut Tavaif çağına tanık oldu: Muvahhitlerin adamlarıyla Murabıt yandaşları, rakip şehirlerden birbirleriyle savaşıyorlar, bir yandan da, Endülüslü isyancılara karşı koymaya çalışıyorlardı. Endülüslü isyancılar ise, İberyalı memleketlileri olan kuzeyli Hıristiyanlarla her an anlaşmaya hazırdılar.

İsyancıların en büyük şahsiyeti İbn Merdeniş adında biriydi. Hıristiyanlar ona Kral Lobo (Kurt Kral) diyorlardı. İttifaklar oyununun ustasıydı ve bu sayede Doğu Endülüs'te bulunan kendisine ait Valencia ve Murcia emirliğine karşı tekrar tekrar gerçekleştirilen saldırıları başarıyla savuşturdu. Ne var ki, 1172'deki ölümünden sonra oğulları, Muvahhitler'e boyun eğdiler. Her ne kadar Lobo'nun neslinden birçok Endülüslü, bir miktar özerklik karşılığında ya Kastilya'nın ya da Aragon Hükümdarlığı'nın bağımlıları olmaya istekliydilerse de, Muvahhitler sonunda durumu kendi lehlerine çevirdiler. Bu işte en büyük dayanakları, gönüllü mücahitlerin dini gayretkeşliklerinin yanı sıra, Müslüman Endülüslüler arasında da dini tutumların gitgide katılaşmasıydı. Hıristiyanlarla ittifak edip kardeş Müslümanlarla savaşmak artık kabul edilebilir bir şey değildi.

Ama, Hıristiyanlarla ittifak edip Hıristiyanlarla savaşmak derseniz, o başkaydı. Giralda'yı yaptıran Halife Ebu Yusuf Yakup, kuzeydeki birbirine rakip hükümdarların kıskançlık ve ihtiraslarını ustaca kullandı. Muvahhit önderi, eylemlerini Navarra ve Leon krallarınınkiyle koordine ederek, Endülüs ile La Mancha arasındaki Sierra Morena dağlarından geçit veren ana eşik olan Despenaperros boğazından öteki tarafa kaydı ve 1195 yılında sınır kalesi Alarcos'ta Kastilyalıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun kırk şövalyesiyle beraber canını zor kurtardığı bozgun, Hıristiyan alemini dehşete düşürdü. Hıttin faciası ve Üçüncü Haçlı Seferi'nin

Kudüs'ü geri alma teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanması daha yeniydi ve Hıristiyanlar bu olayların sarsıntısını hâlâ üzerlerinden atamamışlardı. İsa'nın ordularının bir yüzyıl boyunca aralıklarla süren savaşlarla İspanya'da elde ettikleri kazanımlar tehlikede görünüyordu; daha kötüsü, dağılmanın asıl sebebi, birbiriyle rekabet eden İspanya monarklarının kısa görüşlülüğü olmuştu. Roma aforozlar ve ayinden men cezaları yağdırdı ama bunların fazla etkisi olmadı. Bütün orta İspanya'da yalnız ve etrafı düşmanlarla çevrili olan Kastilya, Muvahhit saldırıları karşısında Todelo'da güç bela tutunuyordu.

Hiç beklenmedik bir şekilde, kurtarmaya gelenler Murabıtlar oldu. Bunlar, her ne kadar İberya ana karasından kovulmuş idiyseler de, Balear adalarında iktidara tutunmayı başarmışlardı. Bu adalar korsanlık için idealdi ve Mayorkalı Murabıtlar korsan adetlerini çabucak benimsediler. Ama kendilerini, denizlerde insanların hayatlarını karartmakla sınırlamadılar. İktidarlarını gasp eden Muvahhitlere karşı nefretleri çok daha derindi. Halife Ebu Yusuf Yakup orta İspanya'da savaşırken, imparatorluğu Murabıtlar tarafından taciz ediliyordu. Murabıtlar, on yıl önce, İfrikiye'deki tabi halkların memnuniyetsizliklerini körüklemişlerdi ve kesintisiz olarak sürdürdükleri saldırıları Muvahhit yönetimindeki ülkeler için bir tehdit olarak değerlendiriliyordu. Halife 1199'da ölünce, halefi –Muhammet en-Nasır– dikkatini İberya'dan Balear adalarının fethine çevirdi. Aynı zamanda, Muvahhit ordularının büyük kısmı da, Cebeli Tarık boğazından Afrika'ya geçirilerek çeşitli isyanların bastırılmasına çalışıldı. Böylece, VIII. Alfonso'nun hırpalanmış Kastilya'sı toparlanma imkanı buldu. Alarcos'taki yenilgi çok yıkıcı olduğu halde, Muvahhitler bundan yararlanmayı düşünmediler. İberya'da Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir mütareke imzalandı. Bu, İspanya'nın kuzey krallıklarına tekrar gruplaşma ve zamanla aralarındaki ihtilafları halletme fırsatını verdi. İslâm'a karşı büyük bir hücum gerçekleştirmek için şimdi ihtiyaç olan şey, müşterek bir Haçlı ruhuydu. İşte, Ortaçağ'ın en güçlü papası tam bu noktada San Pietro'daki tahta çıktı.

* * *

1198'de, otuz yedi yaşında Romalı bir soylu olan Lotario dei Conti di Segni, Latin Hıristiyan aleminin Papası oldu. III. Innocent adını aldı. 11. yüzyıldaki Kilise reformunu başlatan ve Kilise'yi laik hükümdarların itaati altında olmaktan kurtaran VII. Gregorius'tan beri, bu kadar parlak ve enerjik bir lider Papalık tacını giymemişti. Innoncent'e göre, kendisine "sadece evrensel kilise-

nin değil bütün dünyanın yönetimi"[11] emanet edilmişti. Bu bakış açısını düşününce, Innocent'in papalığının onunla aynı fikirde olmayanlar için tehlikeli olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Innocent, kendisinden önceki birçok Papa gibi, Haçlı Seferleri vasıtasıyla dünyanın şeklini değiştirmek istiyordu. Ama, kendinden öncekilerden farklı olarak, onda bu işe kalkışmak için gerekli entelektüellik, diplomatlık ve teşkilatçılık yetenekleri vardı. 1198'den 1216'ya kadar süren saltanatı, Akdeniz'in etrafında bir dizi karışıklık yaratıcı olayın kıvılcımı oldu ve bunların birçoğu hiç akla gelmeyecek sonuçlar verdiler –herhalde, bugün olsa, buna 'yan hasar' denirdi–. Bu sonuçlardan, Hıristiyanlıkla İslâm arasındaki karşılaşmada en çok yankısı olanı, Bizans İmparatorluğu'nun ölümcül bir şekilde zayıflaması oldu. Innocent'in papalığının başında coşkulu bir şekilde vaaz ettiği Dördüncü Haçlı Seferi, Müslüman, Norman ve barbar ordularının yüzyıllardır uğraştıkları halde bir kere olsun başaramadıkları bir şeyi başardı: Konstantinopolis'i aldı ve yağmaladı. Güdüsel ve çoğu zaman kuş beyinlice bir şiddetin egemen olduğu bir çağ için bile bu, çizmeyi aşan bir olaydı.

Felaketin başlangıcı şöyle oldu: Innocent'in Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılan Kuzey Avrupalılar, Venedikli denizcilerin onları denizden Outremer'e götürmek için fahiş bedeller talep etmesi üzerine, istemeye istemeye de olsa yeni bir takas anlaşmasını kabul ettiler: Buna göre, önce Venedik Dükü Enrico Dandolo'nun[12] emrine girecekler; Buna karşılık, daha sonra, gemilerle Outremer'e götürüleceklerdi. Düzenbaz, kör ve seksenlerinden epey yıl almış bir adam olan Dandolo, onlara Dalmaçya kıyılarındaki, Venedik'in rakibi olan bir Hıristiyan şehrini kuşattırıp harap ettirdi, sonra da Haçlıları, Doğu Akdeniz deniz trafiğinde Venedik'in diğer büyük rakibinin barındığı yer olan Boğaziçi'ne götürdü. *Vasileus* kaftanında gözü olan biriyle çevrilen entrikalar, Latinlerin uzun zamandır Rumlara karşı duydukları düşmanlık ve batıda eşi benzeri bulunmayan zenginlikte bir kent olan Konstantinopolis surlarının dışında umut kırıcı bir bekleyiş; bütün bunlar sonunda bir araya gelerek Ortaçağ'a özgü sarhoş edici bir açgözlülük ve savaşçı çılgınlığı çorbası oluşturdular.

---

11 *The Oxford Dictionary of Popes*'da (Oxford University Press, Oxford, 1986), J. N.D . Kelly, "Innocent III"de aktarılmıştır (s. 186).

12 Giriş bölümünden, Dandolo'nun ölüsünün sonunda Ayasofya'nın galerilerinden birinin duvarına, "Henricus Dandolo" diye işaretli bir yazıtın altına gömüldüğü hatırlanacaktır. Rumlar 1261 yılında şehrin denetimini tekrar ele geçirdiklerinde, Dandolo'nun kalıntıları teklifsizce sokaklara saçılmıştır.

İtalya'da, Subiaco'daki bir freskte Papa Üçüncü Innocent.

Latinler 12 Nisan 1204 günü şehrin kapılarından içeri daldıktan sonra ortalık birbirine girdi.[13] Kargaşa üç gün sürdü. Bu süre boyunca, antik çağlardaki kuruluşundan beri hiç düşman eline düşmemiş bir dünya başkenti, bütün hazinelerini kaybetti. Katliamlar ve Ayasofya'nın sunağında oynatılan fahişeler gibi manzaralar arasında, manastırlar, kiliseler, saraylar ve kütüphaneler talan edildi. 4. yüzyılda Konstantinos tarafından yeni başkenti için toplanmış olan klasik çağdan kalma heykeller ya eritildi ya da ganimet olarak alınıp götürüldü. Bu arada, Hipodrom'daki bronz atlar grubu da –Büyük İskender'in saray heykeltıraşı Lysippos tarafından yapıldığına inanılır– Venedik'e götürü-

13 Hıristiyanlık tarihinin (bu kitapta ancak geçerken değinebildiğimiz) bu inanılmaz olayının yeni ve mükemmel bir anlatısı, Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*'da mevcuttur (Viking, New York, 2004). Phillip, surların yarıldığı anı anlatan çarpıcı bir metafor bulmuştur. Şöyle yazar: "Haçlılar, yaşlı ve zayıf bir adamın damarlarına hücum eden öldürücü bir virüs gibi şehrin içine yayıldılar. Önce hareketlerini durdurdular, sonra hayatına son verdiler" (s. 259).

lerek şehir katedralinin bugünkü meşhur San Marko Atları oldular. Haçlılarla birlikte sefere çıkmış olan Latin piskoposları için, Konstantinopolis'te bulunan kutsal emanetler özel bir önem arz ediyordu. Çünkü bunların uzaklardaki Avrupa manastırlarına ve kiliselerine götürülmelerinin, sürekli bir ziyaretçi, kutsama ve tabii, gelir akımı sağlayacağı muhakkaktı. Yükün kısmi bir envanteri şöyledir:[14] Dikenli Taç, Havari Tomas'ın parmağı, Gerçek Haç'tan parçalar, İsa'nın kefeni, İsa'nın kanının bulunduğu bir şişe, Meryem Ana'nın sütünün bulunduğu bir şişe ve Aziz Stefan'ın, Havari Tomas'ın, Vaftizci Yahya'nın ve Yakup'un (İsa'nın erkek kardeşi) kafaları. Konstantinopolis'te bulunan kutsal emanetler o kadar aranan şeylerdi ki, kırk yıl sonra Paris'teki Sainte Chapelle, sırf bu kutsal emanetlerin bir kısmının muhafazası için inşa edilecektir –bunlar, Bizans başkentinden çalındıktan sonra, Fransa Kralı Dokuzuncu Louis tarafından satın alınmışlardı–. İçindeki kutsal emanetlerin binanın kendisinden daha pahalıya geldiği söyleniyordu.

Innocent'in silahlı hacıları Levant'a hiç gitmediler. Papa, bundan derin üzüntü duymuş gibi görünse de, aslında bu meşum olayı bir fırsat olarak görüyordu. 1054'teki Büyük Bölünme geri alınabilir, Ortodoks Kilisesinin bağımsızlığı nihayet ezilebilirdi. Thomas Morosoni adında bir İtalyan'ı Konstantinopolis patrikliğine getirdi. Yeni patriğin görevi, Latin litürjisini doğuda yerleştirmekti. Haçlı Seferinin önderlerinden Flandresli Baudouin, Konstantinopolis'in Latin imparatoru olarak taç giydi. Rumlar dehşet içindeydiler. Saray çevresinden sağ kalanlar, Marmara Denizi yakınında Bitinya'da bulunan Nicaea'ya (İznik) taşındılar. Orada, Laskaris ailesinin önderliğinde bir sürgünde Bizans devleti kuruldu.

Pes etmeyen Innocent, Hıristiyanlığı bütün dünyaya yaymak yolunda çalışmasını sürdürdü. Onun idaresinde, Daviye Şövalyeleri örneğine göre kurulmuş bir askerî tarikat olan Töton Şövalyeleri, silahlı bir din yayma seferberliğinin parçası olarak, Baltık civarına ve Doğu Avrupa'nın derinlerine yaptıkları akınları sürdürmeye teşvik edildiler. Innocent, zaten Hıristiyanlık dünyasının sınırları içinde olanlar konusunda daha da radikal olacaktır. 12. yüzyıl Avrupa'sının kültürel canlılığında bir dizi muhalif –Kilise'nin gözünde sapkın– Hıristiyan mezhebi ortaya çıkmış ve güçlükle bastırılmışlardı. İşin başına Innocent geçince, sapkın avı şiddetlendi.

Papa'nın hiddeti, Languedoc bölgesi üzerinde odaklandı. Burası, Fransa'nın Aragon Hükümdarlığının ve çeşitli daha küçük devletlerin bağım-

14 Phillips, *Fourth Crusade*, s. 262-63.

lıları olan önderlerin yönetimindeki şehir ve kasabalardan oluşan bir yamalı bohçaydı. Bölgenin en büyük soylusu olan Toulouse Kontu Altıncı Raymond, Kudüs'ü alan meşhur Saint Gilles ailesindendi. Daha yakın bir tarihte, Hıttin arifesinde, Zippori'deki kaynağın başından ayrılınmamasını tavsiye eden ama sözünü dinletemeyen Trabluslu Raymond da bu ailedendi. Ne var ki, bu Haçlı geçmişi, papayı etkilemedi. Raymond ve akrabaları, "Tanrının bağına dadanmış tilkileri"[15] himaye ediyorlardı ve doğrusu Innocent buna çok üzülüyordu.

Bağa dadanan tilkiler, Katharlar'dı veya Albililer. Bunlar, Hıristiyanlığın yalın bir hayatı öngören, barışçı bir biçimine inanıyorlardı. Innocent'in ve onun rahipler sınıfının dünyevi şatafatları ve kutsal emanetlere tapma adeti, onların gözünde, sapkınca rezaletlerdi ve İsa'nın mesajının kötü ve maddiyatçı bir tanrıya tapan Romalılar tarafından gasp edilmiş olduğunun kanıtlarıydılar. Tıpkı Akdeniz'in öbür kıyısında Murabıtlarla Muvahhitler arasında olduğu gibi, bu aynı paranın iki yüzü olan taraflar arasındaki düşmanlık da derindi. Innocent, Katharları tatlı sözle yola getireceği umuduyla Kastilyalı dahi bir vaiz olan Domingo de Guzman'ı Midi'ye gönderdi (Domingo, kendi adıyla anılan Dominiken keşişleri tarikatının kurucusudur). Domingo başarısız olup onun yerine geçen Sistersiyen Papalık temsilcisi de 1208'de öldürülünce, Innocent sonunda, kuzey Fransa soylularını Languedoc'a karşı topyekun bir saldırıya ikna etmek için gerekli bahaneyi bulmuş oldu.[16] Tarihe Albililer Haçlı Seferi diye geçen harekat, aralıklarla yirmi yıl boyunca kan döktü; bir zamanlar zengin olan koca bir bölgeyi, üzerinden dumanlar tüten bir harabeye çevirdi; binlerce insanı savaş meydanlarında, esarette veya meydanlarda yakılan dev ateşlerde ölüme gönderdi. Nedamet getirmeyi reddeden Katharların onlarca, hatta bazen yüzlercesi bir arada, alevlerde can verdiler. Onlar yanarken, yüzü maskeli cellatları Tanrı'yı yücelten ilahiler söylediler. Innocent'in muhalefete tepkisi işte böyle bir şeydi.

O çağ, Papa'nın aktif desteği olmasa bile aynı derecede hayret verici dindarlık gösterileri üretebilecek bir çağdı. 1212 yılında, Albililer Haçlı Sefe-

---

15 Bu, Ortaçağ'da, sapkınlık için kullanılan oldukça yaygın olan bir imgedir. Song of Songs'taki bir pasajdan gelir (2, s. 15). 2005 yılında Papa seçilen XVI. Benedictus, ilk konuşmasında "Tanrının bağlarında" alın teri dökmekten bahsederken bunun bir varyantını kullanmıştır.

16 Sık sık, Papanın Languedoc'a saldırmayı ilk defa temsilcisinin öldürülmesi üzerine düşündüğü, bir bakıma cinayetin ona başka çare bırakmadığı söylenir. Ama bu yanlıştır. Aslında Innocent, cinayetten önce zaten yıllardır saldırı için lobi yapmaktaydı. Bkz. Stephen O'Shea, *The Perfect Heresy: The Revolutionary Life and Death of the Medieval Cathars*, Profile, Londra, New York; Walker, Douglas & McIntyre, Vancouver, 2000, s. 57.

ri tam gaz devam ederken, Kuzey Avrupa'da, hiçbir yerden onay alma ihtiyacı duymayan garip bir kitle hareketi başladı. Fransa'da Etienne adında bir köylü, Rhineland'da da Nicolas adında başka bir köylü, genç erkek ve kadınları tarlalardaki alelade işlerini bırakarak Kudüs'e yürümeye çağırdı. İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Haçlı Seferlerinin şanlı beylerinin ve hanımlarının ellerine yüzlerine bulaştırdıkları işi, yoksulların başarabileceğini göstereceklerdi. Folklorda uzun süre "Çocukların Haçlı Seferi"* diye süslenerek anılan bu esrarlı, kendiliğinden yürüyüşü gerçekleştiren binlerce insan, dilene dilene Rhône'dan aşağı inip Alp'lerdeki boğazlardan geçerek Akdeniz'in limanlarına vardılar. Her ne kadar olayın çağdaşı olan güvenilir kaynak fazla bulunmasa da, öyle görünüyor ki, sahile vardıklarında denizlerin önlerinde açılarak onlara yol vermesini ummuşlardı. Bu gerçekleşmeyince, hareket karışıklık içinde dağıldı. Cenova ve Marsilyalı denizcilerin, Venediklilerin Dördüncü Haçlı Seferi'nde istedikleri türden fiyatlar karşılığında onları gemiyle Outremer'e götürmeyi teklif ettiklerine şüphe yoktur. Bu meczup gençlerin akıbeti hâlâ meçhuldür –ama, içlerinden bazılarının, Outremer'e bedava götürülme vaadiyle gemilere bindirilip, açık denize çıkınca Cezayir'den gelen Muvahhit kölecilere satılmış olmaları gayet muhtemeldir.

1212'nin gençleri, her kim idiyseler, yanlış Haçlı Seferi'ne oynamışlardı. Papa Innocent, dikkatini İspanya'ya çevirmek için o yılı seçmişti. Mütarekelerin süreleri dolmuştu ve bir zamanlar devamlı aralarında kavga eden Hıristiyan kralları, ruhban sınıfının azarlamaları sonucunda, savaş baltalarını gömmeye hazırdılar. Akıllarını başlarına toplamalarına yardımcı olan bir başka unsur da, hasımlarında meydana gelen bir değişmeydi: Muvahhit Halifesi Muhammet en-Nasır, mütarekenin son bulmasından sonra Endülüs içlerine yapılan Kastilya ve Aragon akınlarından bunalmıştı ve sonunda, kendi din adamları sınıfının cihat çağrılarına olumlu cevap vererek İberya'da tekrar büyük çaplı harekatlara girişti. 1211 yılında bir Muvahhit ordusu Sierra Morena'yı geçmiş ve uzun bir kuşatmadan sonra, Calavatra Şövalyelerinin elindeki bir kale olan Salvatierra'yı almıştı. İspanyol savaşçı keşişleri için, La Mancha'nın Muvahhitlerin elinde olan güney parçasında bir ileri karakol vazifesi gören Salvatierra, Müslümanlar'ın gözünde uzun süre can sıkıcı bir

(*) Vakanüvislerce kullanılan Latince *puer* kelimesi olduğu gibi alınarak, aslında "genç adam" veya "topraksız genç" anlamındaki kelime "oğlan çocuğu" anlamında kullanılmıştır (Değerli Fransız tarihçiler Philippe Ariès ve Georges Duby, bu çeviri yanlışına dikkat çekmişlerdir. Haçlı Seferi hakkındaki bu bilgi ve başka bilgiler, Robert Delort'un editörlüğünde çıkan Les Croisades'da (Seuil, Paris, 1988), Peter Raedts, "La Croisade des enfants a-t-elle eu lieu?"den alınmıştır [s. 55-71]).

anormallik teşkil etmişti. Kalenin düşmesi –haber, Avrupa'nın vaiz kürsülerinden tantanalı bir üzüntüyle duyurulmuştur– sefer mevsiminin hayli ilerlemiş olduğu bir zamanda gerçekleştiğinden, başka hücumlarla işin devamını getirmek mümkün olmadı. Muhammet Sevilla'ya çekildi. Ertesi yıl kaldığı yerden devam etmeye hazırdı. Açıkça görülüyordu ki, her iki taraf da artık akını bırakarak topyekün savaşa girmeye hazırdılar.

Böylece Innocent, bir haçlı seferine daha onayını verdi. Öteki girişimi, Katharlara karşı olanı, tüyler ürpertici bir başarıyla devam ediyordu: 1211 yılında, görevli gönderdiği adamları, küçük bir Languedoc kasabasında tam dört yüz Katharı birden yakarak Ortaçağ'ın en büyük adam yakma operasyonunu gerçekleştirmişlerdi. Papa, bu Hıristiyanlık içi şiddet ve 1204'te Konstantinopolis'in Ortodokslarına yapılanlar sanki hiç olmamış gibi, İspanya'da, Hıristiyan kardeşleriyle savaşa tutuşacak herkesi aforoz etmekle tehdit etti. 1212 yılı baharında Haçlı Seferi için Toledo'da toplanacakların günahlarının bağışlanacağını ilan etti. Orada, Kral VIII. Alfonso, on yedi yıl kadar önce Alarcos'da uğradığı yenilginin lekesini silmek için can atar halde bekliyordu. Karısının erkek kardeşi müteveffa Aslan Yürekli Richard, saygı duyulan bir Haçlı olmuştu; Alfonso, arkasında daha da şanlı bir isim bırakmak istiyordu. Innocent'in onayıyla, Toledo'nun korkulası baş piskoposu mütercimlerin koruyucusu ama aynı zamanda İslâm'ın can düşmanı Rodrigo Jimenez de Rada, Kastilya Kilisesi'nin gelirlerinin yarısını Haçlı Seferi'nin masrafları için feda etmeyi kabul etti.

Kralla başpiskopos şüphesiz ki, Innocent'in çağrısına verilen cevaptan memnundular. Bütün Mayıs ve Haziran ayları boyunca, binlerce asker ve şövalye Toledo'ya gelerek, Huerta del Rey'de kamp kurdular –150 yıl önce, monarkın büyük büyük dedesi Altıncı Alfonso'nun Leon'dan kaçıp mülukut tavaif emirlerinden Mamun'un konukseverliğine sığındığı gün, önde gelen Arap botanikçileri tarafından bakılan saray bahçesi–. Eğimli yeşillik, adeta çadırlardan oluşan bir yorganla örtülmüştü. Kastilya kasabalarının çoğunun kent milisleri çağrıya uymuştu. Madrid, Avila, Segovia, Medina del Campo, Cuenca, Huete, Ucles, Valladolid ve Soria,[17] hem atlı hem de yaya savaşçılar göndermişlerdi. Ayrıca, başka bir güçlü İspanyol kralı da feodal birlikleriyle

17 Maria Dolores Rosado Llamas ve Manuel Gabriel Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa: Historia y mito*, Caja Rural Jaén, Jaén, 2001, s. 112. Ayrıca, bir düzine kadar daha küçük özerk şehir de zikredilir. *La Batalla*, seferin ve mirasının bugüne kadar yayınlanmış en kapsamlı araştırmasıdır. Kitapta, farklı ve bazen çelişkili tarihi kaynakların titiz bir analizi yapılmış ve savaşın bir canlandırması verilmiştir. Bu analizden ve canlandırmadan çok yararlandım. Bu notlarda, tarihçilerin üzerinde konsensüse varmış olduğu olaylar hakkında açıklama yapılmamıştır.

birlikte oradaydı: Aragon kralı İkinci Pedro. Portekiz, Leon ve Navarra monarkları, Kastilyalılardan hâlâ çekindiklerinden, memleketlerinde kalmışlardı, ama baronlarının birçoğunun gitmesine izin verilmişti.

Ordugahta çok sayıda yabancı da vardı. Bunların çoğu, Haçlı maceralarının meraklısının her zaman bol bulunduğu bir ülke olan Fransa'dandı. Aralarında, şövalyeleriyle birlikte gelmiş olan bir Aragon vassalı, aynı zamanda Narbonne Başpiskoposu olan Arnold Amaury de vardı. Arnold, Albililer Haçlı Seferi'nin ilk birkaç yılında Haçlıların önderliğini yapmış bir sistersiyendi. Sonraları, bir Kathar'la bir Katolik'in nasıl ayırt edilebileceği sorulduğunda şu cevabı verdiği söylenecektir: "Siz hepsini öldürün, Tanrı kendininkileri ayırır."[18] Toledo'daki Fransızlar, kendi şöhretlerine ve Haçlı geleneklerine bağlı kalarak, hemen şehrin Yahudilerini öldürmeye ve mallarını yağma etmeye giriştilerse de, Kastilyalılar ve Aragonlular tarafından kuvvet kullanılarak durduruldular. *Convivencia*, Pirenelerin kuzeyinde hiçbir zaman çok kuvvetli olmamıştı.

Yüzlerce kilometre güneyde, Sevilla yakınında, Halife Muhammet, 1212'nin aynı aylarında ordularını topladı. Cihat gönüllüleri önce Merakeş'e akmış, oradan gemilerle Cebelitarık Boğazı'ndan geçirilmişlerdi. Endülüs şehirleri arasından bir ordu toplanmıştı. Ayrıca, daha küçük Berberi birlikleri de oluşturulmuştu –bunlar, ordunun elit kuvvetlerini teşkil ediyorlardı. Hazinenin kapıları, paralı askerlere açılmıştı. Bunlar, Anadolu'dan getirilen Türk okçu süvarileri ve Arap Bedevi başıbozuklarıydı. Bu sonuncular, normalde Berberi seçkinlerinin düşmanıydı. Haçlı Seferleri'nde olduğu gibi, Cihat geçici olarak, yerel kırgınlıklara baskın çıkmıştı. Otuz yaşında; kızıl saçlarını ve delici mavi gözlerini,[19] muhtemelen bir Hıristiyan cariye olan annesi

---

18 Bu sözün (ki genel kanıya göre uydurmadır), 1209 yılında, Bézier kuşatması esnasında sarf edildiği söylenir. İfadenin sonradan bir vakanüvis tarafından uydurulmuş bir şey olduğu fikrinden vazgeçen akademisyenler hakkında bir tartışma için, bkz. O'Shea, *Perfect Heresy*, s. 269n.

19 Vakanüvis Abd el-Walid el-Marrakuşi, halifeden şöyle bahseder: "Açık tenli, kırmızı sakallıydı. Koyu mavi gözleri, tombul yanakları vardı. Orta boyluydu. Çoğu zaman yere bakardı ve son derece sessizdi. Bunun başlıca nedeni, mustarip olduğu konuşma güçlüğüydü (kekeleme). Aklından ne geçirdiği asla anlaşılmazdı. Ama, aynı zamanda, yumuşak huylu ve cesurdu. Kan dökülmesinden hoşlanmazdı. Enine boyuna düşünmeden hiçbir işe girişmezdi. Pinti olduğu söylenirdi." Le Tourneau, *Almohad Movement*'da aktarılmıştır, 80. Müslüman İspanya araştırmalarının öncülerinden olan Reinhart Dozy, 19. yüzyılda, konuyla ilgili Muvahhit vakayinamelerinden bazılarını tercüme etmiştir. El Merrakuşi'nin vakayinamesinin, yazarın Merakeş'in yerlisi ve anlattığı olayların çağdaşı olması bakımından yararlı olduğu düşünülmektedir. Belki de en önemlisi, eserini, Muvahhitlerin intikam alması korkusundan uzakta, Bağdat'ta yazmış olduğunun düşünülmesidir (gerçi Muvahhitlerin kolu uzundu). Halifenin dış görünüşünü Berberi genlerinden değil annesinden aldığı görüşü yaygındır.

Zahar'dan almış olan Muhammet, Guadalquivir boyunca dizilmiş askerlerini, Afrikalı zenci korumalardan oluşan etten bir duvarın arkasından denetledi. Müslümanların sayısı otuz bini bulmuş olabilir;[20] Hıristiyanların sayısı bir parça daha azdı. Haziran ayında, her iki ordu da yola çıktılar. Biri kuzeye, diğeri güneye gidiyordu.

* * *

Ordular, görkemli doğal bariyerlerden oluşan bir arazi üzerinde kozlarını paylaşacaklardır. Bunlar adeta, manzara ressamları için İberya Yarımadasının birer hediyesi, imparatorluk kurmayı düşünen biri için ise birer kâbusturlar. La Mancha ile Endülüs arasındaki jeolojik değişme hattını görmemeye imkan yoktur. Sierra Morena'nın gri-yeşil tepeleri –bunlar aslında kahverengi (*morena*) değildir–, İspanya'nın orta mesetasının en güney kenarından yükselir, kuzeydeki uçsuz bucaksız otlak arazilerini ve dalgalanan hububat tarlalarını kapatan dramatik bir sınır oluştururlar. Dağ sırasının öteki tarafında, arazi başına buyruklaşır, kıvrılıp buruşarak güneye, Guadalquivir vadisine doğru uzanır. Çok geçmeden her doruk, yamaç ve dere vadisi, sonsuz gibi görünen bir zeytin bahçeleri ağı ile örtülür. Morena'nın La Mancha tarafında monotonluk vardır, şekil yoktur. Endülüs tarafında ise, tam tersi.

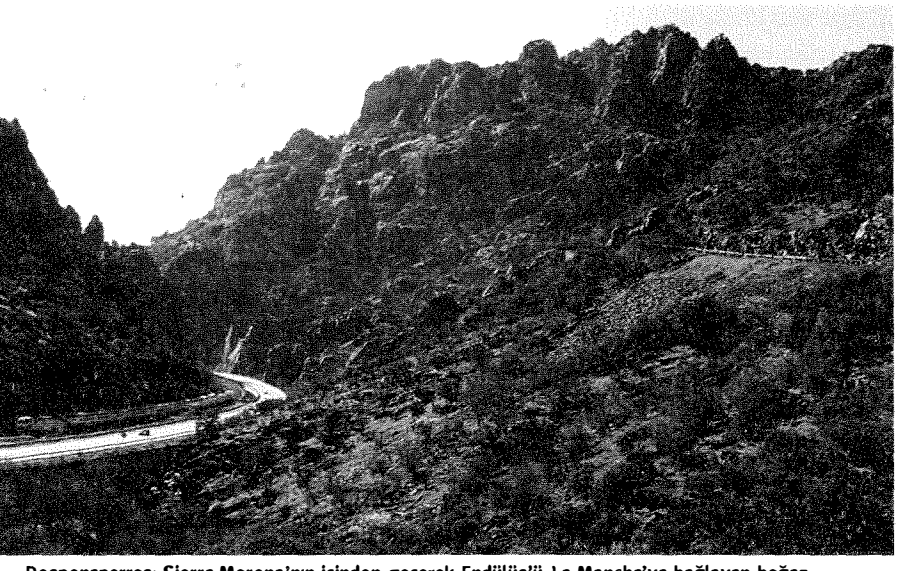
Bu iki farklı arazi yapısının birinden diğerine geçiş zordur. Dağlar, yüzlerce metreye yükselen, çamlarla kaplı sağlam ve yüksek bir duvar oluştururlar. Şurada burada, kayaların org boruları gibi yükseldiği çıplak ve gri kayaçlar görülebilir. Bu demektir ki orada, bariyeri bir şekilde aşmaya imkan verecek bir geçit bulunabilir. En emin yol, Despenaperros boğazıdır:* Kaya ve ağaçlardan oluşan bir labirentin içinden kıvrıla kıvrıla öbür tarafa geçmek için en iyi doğal kapıdır bu. Madrid ile Sevilla'yı birbirine bağlayan ana otoyoldan hızla o noktaya doğru giden yolcular, oraya varınca yavaşlamak zorundadırlar çünkü orada yol çok eğrilip bükülür; hem de, etraftaki vahşi manzarayı seyretmeden geçmek olmaz.

İnişin dibinde, Endülüs tarafında, Santa Elena köyü bulunur. Burası, derli toplu, bembeyaz bir yerleşimdir. Kilisesinde, Las Navas de Tolosa Mu-

---

20 Müslümanların sayısı otuz bini bulmuş olabilir: Tahminler 600.000'e kadar çıkmaktadır. Her iki tarafın da büyük orduları olduğu bilinmektedir, ancak genellikle verilen 100.000 üzeri rakamlar yakından araştırılınca doğru gibi görünmemektedir. Rosaldo Llamas ve Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa*, s. 109-11.

(*) İsmin siyasi açıdan gaf sayılabilecek etimolojisine göre, *despenaperros* (kabaca "köpekleri kayalıklardan aşağı atın" diye çevrilebilir), Hıristiyanların 1212'de yenilgiye uğramış Müslümanlara yaptıklarına göndermedir.

Despenaperros; Sierra Morena'nın içinden geçerek Endülüs'ü La Mancha'ya bağlayan boğaz.

harebesi anısına 18. yüzyılda konulmuş bir plaket bulunur. O civarda VII. Alfonso tarafından yaptırılmış olan mabet çoktan ortadan kalkmıştır. *Navas*'lar –ya da düzlükler–, köyün hemen batısında, içinde nokta nokta tepeler bulunan bir ovadadır. Araplar, Hıristiyanlardan farklı olarak, muharebeyi, aradaki düzlüklerle değil tepelerle anarlar –İkab, tepe demektir. Bölgedeki tek insan yapımı çekim noktası, ekolojik bir otoyol mola yeri olan Puerta del Andalucia'dır. Tesisin oraya kurulmasındaki amaç, mermi gibi Costa del Sol'a doğru yol almakta olan kuzey Avrupalılara, biraz önce flora ve fauna bakımından bir eşiği aşmış olduklarını haber vermektir. Sergide, o civarda gerçekleşmiş olan çağ açıcı muharebenin adı hiç geçmez, ama merkezden ayrılan bir toprak yol, Despenaperros ulusal parkına gider. İşte, bir veya iki kilometre kadar ötedeki o parkta, hiçbir işareti olmayan bir yerde, iki ordu arasında İspanya'nın geleceği belirlenmiştir.

* ✻ *

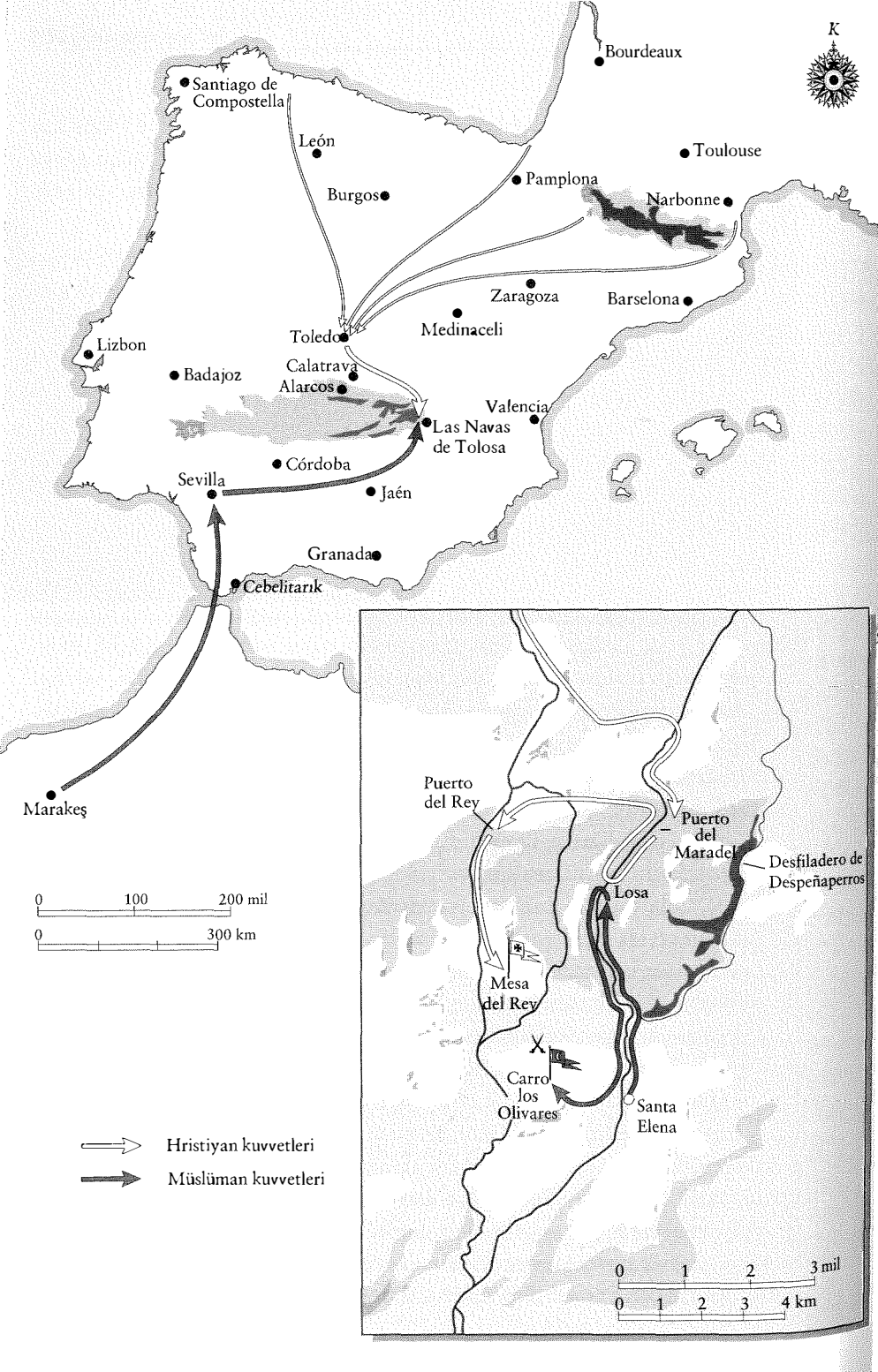
Hıristiyan ordusunun ilerleyişinin vakayinamesi, VIII. Alfonso, Arnold Amaury ve Rodrigo Jimenez de Rada tarafından yazılan mektuplardan oluşur. Haçlı kuvveti, 20 Haziran 1212 civarındaki günlerde üç ayrı kol halinde Toledo'dan ayrıldı ve güneye, La Mancha'nın sıcak ovasına doğru ilerlemeye

başladı. İyice ilerideki öncü kuvvetlerinde, Kastilyalı bir soylu olan Diego Lopez de Haro'un komutasında olan Fransızlar bulunuyordu. Önden gitme onurunun kendilerine bırakılmasının nedeni, Toledoluların onlara sırtlarını dönmek istememesi miydi? Tanıklıklarda bundan bahsedilmez.

Ordu, Toledo'nun güneyindeki, Hıristiyanların elinde bulunan bölgeleri olaysız kat etti. Buralar, hayvan beslemeye müsait, tepelik, açık otlak arazisiydiler. Son birkaç nesilden beri, Calatrava ve Santiago'nun savaşçı-şövalyeleri, bu sınır bölgesinin hakimleri olarak, hayvan gütme ve çalma tekniklerinin öncüleri olmuşlardı. Onların torunları kovboylar ve *gaucho*'lar, aynı teknikleri Yeni Dünya'daki çiftliklerinde kullanacaklardır. Sonraları, Haçlıların kat edikleri bu geniş alan, Yeni Kastilya diye anılmaya başlanacaktır. Kuzeydeki Eski Kastilya gibi. Kastilya adı, savunma amaçlı olarak adım başı dikilmiş olan kalelerden gelir.

Malagon, bugünkü Ciudad Real kentinin hemen kuzeyindeki bir kaledir. Fransızlar, işte oradan Muvahhit topraklarına girdiler. Kastilyalıların veya Aragonluların gelmelerini beklemeden kaleyi kuşattılar. Birçoğu, Outremer veya Languedoc'dan savaş tecrübesine sahiptiler. Küçük müstahkem şehrin surları onların için ufak lokmaydı. Müslüman halk, merhamet umarak teslim olduklarında, hayatlarının hatasını yaptıklarını anladılar. Üçü hariç (emir ve iki oğlu), hepsi kılıçtan geçirildi. VIII. Alfonso oraya vardığında, Fransızlar şehrin ganimetinin çoğuna kendi adlarına el koymuşlardı bile.

Haçlılar yollarına devam ettiler. Güçlükle ilerliyorlardı. Geçtikleri derelere, atlarını sakatlamak amacıyla sivri demirlerden bubi tuzakları kurulmuştu. Calatrava'da dur emri verildi. Burası, Guadiana Nehri'nin üzerinde bulunan ve savaşçı-keşişler için çok büyük anlamı olan bir yerdi. Calatrava tarikatının keşişleri, kaleyi ilk kez 1158 yılında Daviye Şövalyeleri'nden devralmışlar –Şövalyeler, ilerleyen Muvahhit'lere karşı kaleyi korumaya istekli değildi– ve orayı kendilerine ana karargah yapmışlardı. Şimdi de onu geri almak istiyorlardı çünkü 1195 yılındaki Alarcos bozgunundan sonra kaleyi onlar da kaptırmışlardı. Alfonso, kalenin uzun bir kuşatmaya yol açacağını ve iri ordusunun gitgide artmakta olan yaz sıcağında bunu kaldıramayacağını düşünerek, Müslüman garnizonuna ve kasaba halkına cömert şartlar teklif etti. Kaleyi terk edebileceklerdi; serbestçe çıkıp gidebileceklerdi ama yanlarına hiçbir şey almalarına izin verilmeyecekti. Kalenin Endülüslü valisi ve sınır boyu savaşlarındaki davranışlarından dolayı hayranlık duyulan bir kişi olan Yusuf İbni Kadis, Alfonso'nun cömert şartlarını memnu-

K
Bourdeaux
Santiago de Compostella
León
Toulouse
Pamplona
Burgos
Narbonne
Zaragoza
Barselona
Medinaceli
Toledo
Lizbon
Badajoz
Calatrava
Alarcos
Valencia
Las Navas de Tolosa
Córdoba
Sevilla
Jaén
Granada
Cebelitarık
Marakeş
0 100 200 mil
0 300 km
Puerto del Rey
Puerto del Maradel
Desfiladero de Despeñaperros
Losa
Mesa del Rey
Carro los Olivares
Santa Elena
0 1 2 3 mil
0 1 2 3 4 km
Hristiyan kuvvetleri
Müslüman kuvvetleri

niyetle kabul etti. Bir vakanüvisin söylediğine göre[21] vali, kan dökülmesini önlemek istemişti.

Fransız Haçlıları için bu, ihanette son noktaydı. Toledo'nun Yahudilerinden sonra şimdi de Calatrava'nın Müslümanları: Din düşmanları bildiklerini okuyor ve kimse onlara karışmıyordu. Calatrava'nın yağma malları onları yatıştırmaya yetmedi; halbuki Alfonso, kendi Kastilyalılarının payını feda ederek, gıda maddesi ve silah şeklindeki hatırı sayılır hasılatı Aragonlular ile Fransızlar arasında paylaştırmıştı. Ama boşuna: Kuzeyliler, güneşin dayanılmaz hale geldiğini söyleyerek, ruhsuz İspanyol krallarının yeterince gözü pek olmadıklarına karar vermişlerdi bile. Atlarını kuzeye doğru mahmuzlayıp geldikleri yoldan Pireneler'e ve ötesine döndüler. Sadece baş piskopos Arnold Amaury ile, Aragonlu Pedro'nun vassalları olan 150 şövalyesi kaldı. Geri çekilen Fransız Haçlıları Toledo'nun surlarının önünden geçerken –ne olur ne olmaz diyerek kapıları onlara kapatılmıştı– üzerlerine pislik atıldı.

Halife, Haçlı ordusunda faaliyette olan casuslarından bu gelişmeleri öğrenince herhalde çok mutlu olmuştur. Büyük ve hantal kuvvetine, Sierra Morena'nın güneyindeki başlıca şehir olan Jaen'in koruyucu surlarından ayrılma emrini verdi. Onun da kendine göre sorunları vardı– topladığı büyük orduyu beslemek güçleşiyordu. Haziran başlarında onun emriyle iki levazımcının başları vurulmuştu. Ayrıca, yörenin köylülerine gösterdiği kaba muamele de Endülüslü askerlerin canını sıkmış olabilir. Ordunun morali için daha kötü olanı, Calatrava'yı teslim eden komutan olan İbni Kadis'e yaptığıydı. İki Arap vakanüvis,[22] Endülüslü milislerin bir çoğunun emrinde istekle hizmet verdiği bu büyük emirin, kaleyi terk etmesinden dolayı, sorgusuz sualsiz kafasının kesildiğini anlatır. Fransızların savaşmaktan caydığının –ki bunlar, Hıristiyanların en iyi ağır süvarilerinin belki de üçte birini oluşturuyorlardı– haberi Müslüman ordusunu sevindirdiyse de, İbni Kadis'in infazı ancak huzursuzluk tohumları ekmiş olabilir.

Müslümanlar, kuzeye doğru ilerleyerek Despenaperros Geçidi'nin hemen altındaki engebeli araziye geldiler. Muvahhit lideri, bugün Santa Elena köyü olan yerin yakınında kamp kurdu. Bu aşamada, ordusunu dağlara tırmandırarak Sierra Morena'yı aştırıp geniş mesetada konuşlandırabilirdi; ama

21 14. yüzyıl Arap Vakanüvis'i İbn Abi Zar. Eseri, Ambrosio Huici Miranda tarafından İspanyolcaya çevrilmiştir. Miranda'nın *Las grandes batallas de la Reconquista*'sı (1956) ve *Historia politica del Emperio Almohade*'si (1957), daha sonraki akademik çalışmalar için zemin hazırlamıştır.

22 İbni Abi Zar (bkz. bir önceki not) ve İbn Abdullah el-Himyari. Bu ikincisi de 14. yüzyıl Vakanüvisi'dir. İspanyolcaya çeviri Pilar Maestro Gonzalez, Fransızcaya çeviri Evariste Lévi-Provençal tarafından yapılmıştır.

onun stratejik hesabı başkaydı. Adamlarına dağlardan geçit veren yolları kapattıracak, böylece, Hıristiyanları La Mancha'nın platosunun acımasız güneşi altında hapsedilmiş ve çaresiz bırakacaktı. Hıristiyanların aralarında kavga etmeye eğilimli olmaları da işin gerisini halledecekti. Herhalde, Halife Muhammet, morali bozulmuş ve susuz kalmış Haçlı ordusu içinde sürtüşmeler başlayıp ordu parçalanınca hücuma geçmeyi planlıyordu.

Alfonso ve Pedro için, Fransızların ayrılması bir felaket gibi görünmüş olabilir, ama işin olumlu bir yanı da vardı: Bu lanet ve dik kafalı birliğin artık aralarında olmaması belki de daha iyiydi. İspanyollar, hepsi farklı yerlerden gelmekle birlikte, amaç birliği içindeydiler ve dolayısıyla kritik an geldiğinde disiplinsizlikten dolayı kötü sürprizlere neden olma ihtimalleri daha düşüktü. Navarra Kralı VII. Sancho ve şövalyeleri dörtnala ufukta görünüp güneye yürüyen orduya katıldıkları zaman, moraller daha da yükseldi. Navarra monarkı, hem Aragon hem de Kastilya'yla kavgalıydı ama, geç de olsa, anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp Endülüs'e karşı müşterek harekete katılmaya karar vermişti. Papa Innocent'in tehdit ve azarları, istenen etkiyi yaratmıştı: Üç İspanyol monarkı, nihayet bir araya gelerek düşmana karşı yek vücut olmuşlardı.

Hıristiyanlar, La Mancha'nın Muvahhitler'in elindeki kısmından geçerek ilerlediler. Karşılarına çıkan kalelerden, uzun çatışmalara saplanıp kalmadan alabildikleri kadarını alıyorlardı. Neyse ki o arada Alfonso şerefini kurtarabildi: 1195'te rezil rüsva olduğu yer olan Alarcos kalesi çabucak düştü. Bir dizi daha az önemli kale de zapt edildi. Ama, Muvahhit zaferinin sembolü olmuş başka bir yer olan Salvatierra, ikilem yaratıyordu. Bu büyük kaleyi kuşatmak, değerli zaman ve enerji kaybına neden olacaktı. Fransızlar, ihanet etmişlerdi ama aslında hakları da yok değildi: Sıcak, boğucu bir hale geliyordu. Bundan on ay önce, Calatrava şövalyeleri, Müslüman kaleleri içinde bir ada gibi duran bu kaleyi düşmana teslim etmişlerdi. Alfonso, kaleye saldırılmasını teklif etti, ama Pedro ve Sancho onu bu fikrinden caydırdılar. Yaz sıcaklarının başlaması onları korkutuyordu; ordunun stokları zora girebilirdi. Leon kralının boş durmadığı haberi kampa ulaşınca, bir anlaşmazlık daha çıktı. Leon monarkı, Innocent'ın o yıl savurduğu aforoz tehditlerini umursamayarak, rakiplerinin yokluğundan istifade, kuzey Kastilya'ya saldırmıştı. Alfonso, Salvatierra'da toplanmış olan ordu kadar güçlü bir ordunun asla bulunamayacağını öne sürerek, kuzeye dönülüp hain komşusunun karşısına çıkılmasını savundu.[23] Alfonso'ya göre, Muvahhitler zaten yenilmiş sayı-

23 Bu ani tutum değişikliğini, Alfonso'nun kızı Blanca'dan öğreniyoruz. Blanca, Champagne kontesine, sefer hakkında ayrıntılı bir mektup yazmıştır. Babasından pek övücü olmayan sözlerle bah-

lırlardı– orduları ortaya çıkıp dövüşmekten korkmuş değil miydi? Navarralı Sancho bunu hiç komik bulmadı ve Kastilyalıya, eğer güçlerini onunkilerle birleştirdiyse, bunu Hıristiyanlarla değil Müslümanlarla savaşmak için yaptığını hatırlattı. Sonunda İspanyollar, Salvatierra'nın önünde gösterişli bir resmigeçit yaptılar; bayraklarını dalgalandırarak ve kutsal emanetleri yukarıda tutarak surların önünden yürüdüler. Törenin yapılmasının nedeni, Müslüman garnizonunu etkilemekten çok, kendilerini rahatlatmaktı.

* * *

Şimdi, Sierra Moreno duvarı önlerinde duruyordu. Alfonso, Despenaperros Boğazı'nın düşman kuvvetlerince sımsıkı kapatılmış olduğunu bildiğinden, yetenekli yardımcısı Diego Lopez de Haro'yu –Kastilyalı bir soyluydu; baş belası Fransızlar'a La Mancha'dan geçiş esnasında o göz kulak olmuştu– dağları aşan başka bir geçit aramak üzere keşfe çıkmakla görevlendirdi. Don Diego, küçük bir birliğin başında, Despenaperros'un batısında bulunan bir yükseltiye tırmandı. Burası, Puerto Muradal denilen bir yerdi. Müslümanlar yatıp beklediler, ama kazançlı çıkan Kastilyalılar oldu. Sierra'nın tepesinde, küçük ama işlerini görecek bir plato kazanmışlardı. Ertesi gün, ordunun kalan kısmı da onlara katıldı. Bulundukları yerden, birkaç kilometre uzakta, sislerin içinde, güneydeki alçak tepelerde yığılmış olan Müslüman kuvvetlerini görebiliyorlardı. Kırmızı ipek bir çadır, Miramamolin'in (halifenin unvanı olan ve inananların önderi anlamına gelen *emir-ül müminin*, İspanyolca'da bu melodik şekli almıştı) orada olduğunu haber veriyordu. Düşman görüş alanı içindeydi, ama, işini bitirmek için ona ulaşabilmek gerekiyordu. Don Diego, yine keşfe çıktı. Vadiye inen en kestirme yol, Losa denilen dar bir kanyondan geçiyordu ama, orası tam bir ölüm tuzağıydı. Müslüman okçular pusu kurmuş bekliyorlardı. Alfonso daha sonra, Losa hakkında, Papaya "Orayı, gök kubbenin altındaki bütün askerlere karşı bin adam tutabilirdi"[24] diye yazacaktır. Yakınlarda, yıllık kış yağmurlarının sel sularının oyduğu başka geçitler de vardı ama bunlar taş gibi kuruydular, her taraflarını otlar bürümüştü ve müthiş diktiler. Zaten, zayiat da verilen birkaç küçük çatışmadan sonra, Diego'nun adamları bu çıkış yollarının bile gizlenmiş müdafilerle dolu olduğunu öğrendiler. Puerto Muradal'da sıkışıp kalmışlardı. Tek seçenek geri çekilmek gibi görünüyordu.

---

setmesinden dolayı, anekdot genel olarak güvenilir kabul edilmektedir. Rosado Llamas ve Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa*'da aktarılmıştır (s. 126-27).

24 Rosado Llamas ve Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa*'da aktarılmıştır (s. 132). Tercüme bana aittir.

Daha sonra olanlar, Alfonso'nun ve Toledo başpiskoposunun mektuplarında anlatıldıkları şekilleriyle, inanılması zor şeylerdir; ama neticede, İspanyolların şu veya bu şekilde kıraç dağ tepesinden sağ salim çıkmayı başardıkları bir gerçektir. Bu anlatılara göre, monarklar, soylular ve keşişler arasında yapılan kasvetli ve sonuçsuz bir toplantıdan sonra, üstü başı perişan bir köylü Alfonso'nun huzuruna getirilir –daha sonra efsanelerde, Madrid'in koruyucusu Aziz Isidoro olacaktır.[25] Bu adam bir çobandır ve Sierra'nın güney tarafından aşağı inen başka bir yol bildiğini söylemektedir. Müslümanların bu yolun varlığından hiç haberleri olmadığını da iddia etmektedir. Alfonso, ordunun içinde bulunduğu nazik durumu düşünerek, Diego'ya, bu yabancıyı da yanına alarak gidip söylediklerinin doğru olup olmadığına bakmasını emretti.

Adamın dedikleri doğru çıktı. Bir veya iki kilometre batılarında dorukta, küçük bir eğimli arazi parçası vardı. Buraya, Puerto del Rey deniliyordu. Bu küçük iniş, bir *canada*'ya varıyordu; yani koyunların izlediği bir yola. Patika, kıvrıla kıvrıla güney tarafından aşağı kadar iniyordu. 14 Temmuz günü, gün ağarırken, gözünü dört açmış bekleyen Müslümanlar, belki de stratejilerinin sonuç verdiğini düşünmüşlerdir: Haçlıları hapsettikleri Muradal yükseltisinde kimsecikler yoktu. Hıristiyanlar herhalde vazgeçip gittiler diye düşündüler. Müslümanların göremediği şuydu ki o gün, sabahın çok erken saatlerinde, bütün bir Haçlı ordusu, Morena'nın kuzey yamacının yüksekteki kısımlarından, ama sırt doruğunun hemen altından, yani dolayısıyla Endülüs'den yukarıyı gözetleyen birinin görüş alanının dışında kalarak, yan yan ve güç bela batıya doğru yürümüştü. Sonunda, Puerto del Rey'e ulaştılar ve aşağıdaki Müslüman nöbetçilerin gözleri önünde, eğimli arazi parçasını hızla kat ettiler. Aşağıda alarm verildi ve derhal tepeye küçük birlikler yollandı. Geçidin altındaki dar keçiyolundan güçlükle aşağı inmeye çalışan Hıristiyanların yolunu kesmeye çalışacaklardı. Müslümanlar, ok, mızrak ve kaya parçaları atarak dağdan aşağı akan insan ve hayvan selini durdurmaya çalıştılar, ama boşuna. Dipte, Morena'nın yaklaşık bir mil güneyinde, Mesa del Rey denilen üstü düz bir tepe yükseliyordu. İspanyollar, alelacele toplanmış müdafilerden sayıca üstün olduklarından, dövüşe dövüşe tepenin üzerine varabildiler. Sabahın geç saatlerine gelindiğinde, Mesa'nın üzeri binlerce adam ve atla örtülmüş bulunuyordu. Çadırlar kurulmuş, kampın etrafı, üzerinde haç işareti bulunan yere dikili sancaklarla çevrelenmişti.

---

25 Daha sonraki laik gelenekte adı, Martin Halaja'dır.

Halifenin komutanları, düşmanla hemen çatışmaya girmek istediler. Kuvvetlerini, Despenaperros'un dibi yakınındaki ilk kamplarından birkaç kilometre batıya, Hıristiyanların tam karşısındaki bir pozisyona kaydırdılar. Geldikleri yer, büyük bir ihtimalle, bugün Olivares, Arapça *el-ikab* denilen tepeydi. Ortaçağ savaşlarının temel prensiplerinden biri, bir ordunun en zayıf anının, uzun bir yürüyüşten yeni gelmiş olduğu an olduğuydu. Ve bu Hıristiyanların da, üç hafta boyunca kavurucu bir sıcakta Yeni Kastilya ve La Mancha'yı aştıktan, bir dağın tepesinde hapsedilmiş olarak iki gün bekledikten ve sonra, daha o sabah, atlarını ve yük hayvanlarını Sierra Morena'nın dik yamaçlarından indirdikten sonra, dinç oldukları söylenemezdi. Koca davullar gümbürdedi; halifenin ordusu ilerleyerek Olivares ile Mesa del Rey'in ortasındaki ovaya girdi ve muharebe düzeni aldı.

Hıristiyanlar yerlerinden kımıldamadılar. Kamplarına fazla yaklaşacak kadar çılgın olanları tatar oklarıyla uzaklaştırdılar. Hafif ormanlık Mesa'larının tepesinde, kimsenin hücum edemeyeceği doğal istihkamlı bir konumda, güvenlikteydiler. Dolayısıyla, muharebe zamanını kendileri seçebilecek durumdaydılar. Akşam üstü olduğunda, Müslüman komutanlar, orada durmalarının anlamsız olduğunu fark ederek Olivares'teki kamplarına döndüler. Halifenin çadırı tepenin doruğuna kuruldu ve Türkler, Araplar, Berberiler ve Endülüslüler, bu yeni mevziin etrafına yerleştiler.

Ertesi gün Pazardı. Üç İspanyol kralının yorgun orduları o gün dinlendiler. Muvahhit kuvvetleri, tekrar muharebe düzenine girdiklerinde, aynı pasif tepkiyle karşılaştılar. Öğle olduğunda, herkes tekrar kampa dönmüş, diğer tarafı kollayarak ve kimi zar atarak kimi namaz kılarak ertesi günü beklemeye başlamıştı. Belirleyici muharebe, 16 Temmuz 1212 Pazartesi günü olacaktı.

Hıristiyanların muharebe düzeni oldukça basitti. Üç kral ve çeşitli savaşçı piskoposlar ve onların vassalları, artçı kuvveti oluşturuyorlardı. Alfonso ortada, Pedro solda, Sancho sağdaydı. Her hükümdarın önünde, şehir milisleri ve savaşçı keşişlerden oluşan karma bir ara birlik vardı. Öncü kuvvet olarak tam ortada, Hıristiyan ordusunun hücum kıtaları olan, Diego Lopez de Haro'nun vassal şövalyeleri ve akrabaları bulunuyordu. Bir anekdota göre, Diego'nun aileyi terk etmiş bir anneden doğmuş olan oğlu, babasının savaşkanlığını artırmak için ona, asla "bir korkağın oğlu"[26] diye anılmak iste-

26 Bu hikâye, *Cronica latina de los reyes de Castilla* ve *Cronica de Veinte Reyes*'de anlatılır. Her ikisi de 13. yüzyılda yazılmıştır. Birincisi, G. Cirot tarafından Fransızca'ya *Chronique latine des rois*

mediğini söyler. Diego da, "Sana korkağın oğlu değil, orospunun oğlu diyecekler, merak etme" diye cevap verir.

Karşılaşmayı işte bu öncü kuvvet başlattı. Diego ve adamları, Mesa del Rey'den hızla inerek halifenin adamlarının yavaş yavaş ilerlemekte olan orta kısmına daldılar. Müslüman ordusunun bu bölümü, din gönüllülerinden oluşuyordu. Bunların birçoğu, ya hiç savaş görmemişti ya da doğru dürüst dövüşecek yaşı geçmişti. Kastilyalı şövalyeler, en ufak bir direnç gösteremeyen bu zavallıları feci şekilde biçtiler, paramparça ettiler.

Don Diego ve adamları, din gönüllülerinin kıyımını bitirdikten sonra, Olivares'e tırmanmaya başladılar. Tepenin doruğunda, asıl hedefleri duruyordu: Miramamolin'in kırmızı çadırı. Hedefleriyle aralarında, Muvahhit ordusunun kalkanlarını yere saplamış bekleyen düzenli birlikleri bulunuyordu. Berberi atlıları, mızraklar, kargılar ve palalar elde, her an yaya askerlerin arasından fırlayarak çıkış yapmaya hazırdılar. Kastilyalı şövalyeler canlarını dişlerine takıp yamacı tırmandılar ve Muvahhit hattını yarmayı denediler, ama hat sağlamdı. Don Diego'nun adamları sendelediler, gerilemeye başladılar. İlk hızlarını kaybetmişlerdi ve rakipleriyle başa çıkamıyorlardı. Tam o anda Berberiler, savaş çığlıkları atarak karşı saldırıya geçtiler.

Hıristiyanların ortadaki kısmının ikinci grubu, Müslüman din gönüllülerinin üst üste yığılmış kanlı cesetlerini çiğneyerek çatışmanın olduğu yere doğru ilerledi. Çatışma, şimdi, gerileyerek ovaya doğru inmekteydi. Diego'nun epeyce hırpalanmakta olan öncü birliği, Berberilerin baskısıyla geri geri giderek gerilerken bu ikinci muharip hattıyla çarpıştı. İspanyollar, dört taraftan kuşatılmış, karmakarışık bir insan kalabalığına dönüştüler. Her şey Halife'nin lehine işliyor gibiydi. Muharebe sancakları toz ve haykırışlar içinde dalgalanırken, Hıristiyanlar umutsuzca pozisyonlarını korumaya çalışıyorlardı, ama kitle halinde kaçmaya hazır gibi görünüyorlardı. Kral Alfonso, Mesa del Rey'in tepesinden bütün olan biteni izliyordu. Yürek parçalayıcı manzaraya sırtını dönerek Rodrigo Jimenez de Rada'ya, "Başpiskopos, sen ve ben, burada ölelim"[27] dediği anlatılır.

Muharebeyle ilgili anlatı boldur. Ama, bunların birçoğu, savaşın bu noktasında, izleyen gelişmeleri açıklamak için mucizelere başvurmaktadır. Gökyüzünde bir haç belirmiştir;[28] çatışmanın ortasına taşınan bir sancak hiç

---

de Castille adıyla çevrilmiş, *Bulletin Hispanique*'in 41. sayısının bir ayrı basımı olarak yayımlanmıştır.

27 Rosado Llamas ve Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa*'da aktarılmıştır (s. 146).

28 Belki de bu mucizeler içinde en garip olanı, muharebeden sonra meydana gelenlerle ilgili olandır: Toledo başpiskoposu, binlerce Müslüman ölüsünün kanlarının akmadığını ve çürümediklerini ve böylece Hıristiyan galiplerin hastalıktan korunduklarını iddia eder.

kirlenmeden kalmıştır; çeşitli azizler ortaya çıkarak kafirleri öldürmüştür. Biraz akıl sınırları içinde kalarak söylenebilecek şey, artçı kuvvetteki kralların, sabahın geç saatlerinde bir vakitte, hücum emri vermiş olduklarıdır. Böylece, taptaze bir zırhlı şövalye dalgası Mesa del Rey'den hızla aşağı inerek çatışmanın ortasına daldı. Yeterince açıklanamayan nedenlerle, Müslümanlar o anda çöktüler. Kaynaklardan biri, ordunun kanatlarında bulunan Endülüslülerin hiç savaşmadan kaçtıklarından bahseder.[29] Başkalarına göre, askerlerin gecikmiş maaş ödemelerinden ve kötü muameleden dolayı hoşnutsuzluğu[30] öyle derindi ki, en ufak bir terslik genel bir geri çekilmeyi başlatan kıvılcım olmaya yeterdi. Nedenleri her ne olursa olsun, talihin fırıldağı, Hıristiyanların lehine dönmüştü. Muharebe, bozguna dönüştü. Halife hızlı bir ata atladı ve dört nala Jaen'e döndü, oradan da doğru Sevilla'ya. Takipçileri o kadar şanslı değildiler: Muharebe meydanının güneyindeki tepelerde ve çukurlarda, ne yapacağını bilmeyen, karmakarışık olmuş adamlardan oluşan büyük bir kalabalık panik içinde kaçıştı. Bunların binlercesi, günün kalan kısmında ve gece, tek tek avlanarak öldürüleceklerdir. Alfonso, Sancho ve Perdro, hayallerinden bile geçirmedikleri bir zafer kazanmışlardı. İzleyen günlerde zaferin arkasını getirdiler: Endülüs'ün iyice içlerine kadar girerek Baeza ve Ubeda'ya saldırdılar. Bu Müslüman şehirleri, Ortaçağ *conquistador*'larının eline geçti ve sakinlerinin tümü ya öldürüldü ya da köle olarak satıldı. Innocent, ön ayak olduğu haçlı seferinin büyük zaferini öğrenince, bir uçtan bir uca bütün Hıristiyanlık alemindeki kiliselerin çanlarını çaldırttı. Endülüs denen küfür hâlâ duruyordu ama Las Navas de Tolosa'dan sonra artık akıbeti belliydi.

* * *

Rondalı şair Ebu'l-Beka Er-Rindi, Las Navas de Tolosa'yı izleyen yarım yüzyılın olayları karşısında Darülislâm'da hissedilen üzüntü ve şaşkınlığı şu mısralarda özetlemiştir:

---

29 Bu, Arnold Amaury'nin Sistersiyenlere yazdığı mektupta görülür. Amaury'nin Hıristiyan ordusunun kahramanlığını abartmaya ne kadar meraklı olduğunu düşünürsek, bu ayrıntıya güvenilebilir çünkü, zaferi kazandıranın bir savaş başarısı değil moral bozukluğu olduğunu akla getiren bir ayrıntıdır.

30 Bkz. Rosado Llamas ve Lopez Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa*, s. 157-61.

Belensiye'ye bir sor, Mürsiye'nin hali nicedir?
Şatibe'nin başına gelenler? Ceyyan ne oldu?

Toprağı buram buram bilgi tüten Kurtuba.
Bilginlerin adı ta uzaklardan çınlayan Kurtuba'ya ne oldu?

Nerede Hıms'ın o ışıklı, o aydınlık bahçeleri, güneşi tazeleyen bahçeleri?
Tükendi mi çılgın çılgın akan şeker gibi tatlı nehirlerin suyu?

Endülüs binasının temelinde birer köşe taşıydı bunlar.
Bu güzelim vatan köşeleri kül haline geldikten sonra, yaşamak boşun boşu,
İnsan yaşamaya ne borçlu?

Yüce İslâm, yarinden ayrılmış bir genç gibi.
Güçlü bir genç gibi, sessiz fakat gözünde gözyaşı dolu.
İslâm'dan boşalıp inkâr karanlığıyla dolan
Endülüs için, ulu İslâm, karalar bağladı, gece gündüz yas tuttu

Cami kilisedir artık, hilal yerine haç asılı
Nur yüzlü ezan yerine, bitmeyen bir çan sesi, bir baykuş uğultusu

Mihraplar ki taştandır, minberler ki ağaçtan,
Canlı cansız ne varsa bu hale inledi durdu.[31]

Neticede, Toledo'nun eli silahlı başpiskoposu dışında muharebenin aktörleri Hıristiyan İspanya'nın kazanacağı diğer zaferleri görecek kadar yaşamadılar. Halife Muhammet En-Nasır 1213'te Merakeş'te içkiden öldü. Yerine, kifayetsiz biri geçti. Aynı yıl, Aragon kralı İkinci Pedro, paradoksal bir akıbete uğradı: Bu sefer, kendisi bir Haçlı Seferi'ne *karşı* savaşırken öldü. Innocent'in Fransızlarının Languedoc'daki Katharlar'ın karınlarını deştikleri Haçlı Seferi'ydi bu. VIII. Alfonso ertesi yıl öldü. Onun işini sürdürmek torunu III. Fernando'ya kaldı. 17. yüzyılda aziz ilan edilen Fernando, hem çok dindar hem de üstün savaş yetenekleri olan biriydi. Hıristiyan dünyasının Nurettin'iydi dersek yanlış olmaz. Muvahhitler Fas'ta ve Mağrib'in diğer kısımlarında hızlı ve geri dönüşü olmayan bir düşüşün içine dalarken, Kastilya monarkı peşlerini bırakmadı; İberya'daki Muvahhit topraklarını ele geçirmek için inatla seferler düzenledi. Jaen 1246'da onun eline geçti; Sevilla

---

31 Ebu'l-Beka Er-Rindi, *Endülüs'e Ağıt*, çev. Sezai Karakoç, Diriliş Yayınları, İstanbul, 2010 (Abu al-Baqa al-Rundi, "Lament for the Fall of Seville", Olivia Remie Constable'ın editörlüğünde çıkan *Medieval Iberia: Readings from Christian, Muslim, and Jewish Sources*'da [Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997] s. 221).

1248'de. Kurtuba alındığında, Başpiskopos Rodrigo Jimenez de Rada, Abdurrahman'ın sanat harikası Mezquita'sının ele geçmesi hakkında şunları yazdı: "Muhammet'in pisliği temizlenip kutsal su serpildikten sonra, binayı kiliseye çevirdiler, Kutsal Meryem şerefine bir sunak diktiler ve vakur bir hava içinde ayin yaptılar." Fernando, Mansur'un kandile çevirdiği çanları, Santiago de Compostela'daki kutsal ziyaret yerine geri gönderdi. Sadece Gırnata emirliği, diplomasi ve silahlarının gücü sayesinde ayakta kaldı. Gırnata, Las Navas de Tolosa Muharebesi'nden sonra inanılmaz bir şekilde 280 yıl daha varlığını sürdürecek ve Elhamra'yı yaparak oradaki varlığına dair silinmez bir iz bırakacaktır.

Bugün, muharebe meydanı, bir milli parkın içinde, avcılar ve avları dışında kimsenin uğramadığı bir yerdir. Mesa del Rey rahatça ayırt edilir: Ters dönmüş kayık şeklinde, büyük, ormanlık bir tepedir. Yerel arkeologlar, bölgenin her yerinde Ortaçağ muharebesine ait demir kalıntılar bulmuşlardır. Çobanın Don Diego'ya gösterdiği geçidi bulmak biraz daha karışık bir iştir. Sierra'nın politikaları, çalıların içinde ileri geri kıvrılıp durur. Her zaman olduğu gibi, tek doğru dürüst yol, döşeme taşları hâlâ rahatça görülebilen, *mare nostrum*'dan kalma eski Roma yoludur. Las Navas de Tolosa köyü, muharebenin meydana geldiği yerden rahat bir on kilometre mesafededir. Köy bugün, işlek bir pazar kasabası olan La Carolina'nın bir dış mahallesidir. La Carolina adı, kasabayı kuran kralın adından, III. Carlos'tan gelir. Kral, 17. yüzyılda, o zamanlar haydut kaynayan bölgeye huzur getirmek amacıyla, orta Avrupalı köylüleri orada bir yerleşim kurmaya davet etmişti. La Carolina'da, muharebenin anısına dikilmiş sert ifadeli bir anıt durur. Bir otoyolun kurbanı olmuş bakımsız bir parkın içindedir. Franco döneminde dikilmiş olan anıtta, kalkanların arkasında ayakta duran, kralların ve ruhban sınıfının temsil edildiği bir grup yer alır. Bunlar, beyaz ve ince uzun, asık suratlı figürlerdir. Arkalarında, iki ince beton duvar yükselir. Duvarların arasında, tepede duran, mucize hikâyelerinden birini çağrıştırması amacıyla konulmuş bir haç vardır. Genel etki, kasvet vericidir. Zaten, anıt, en iyisi önünden arabayla hızla geçip gitmek olan bir yere konulmuştur.

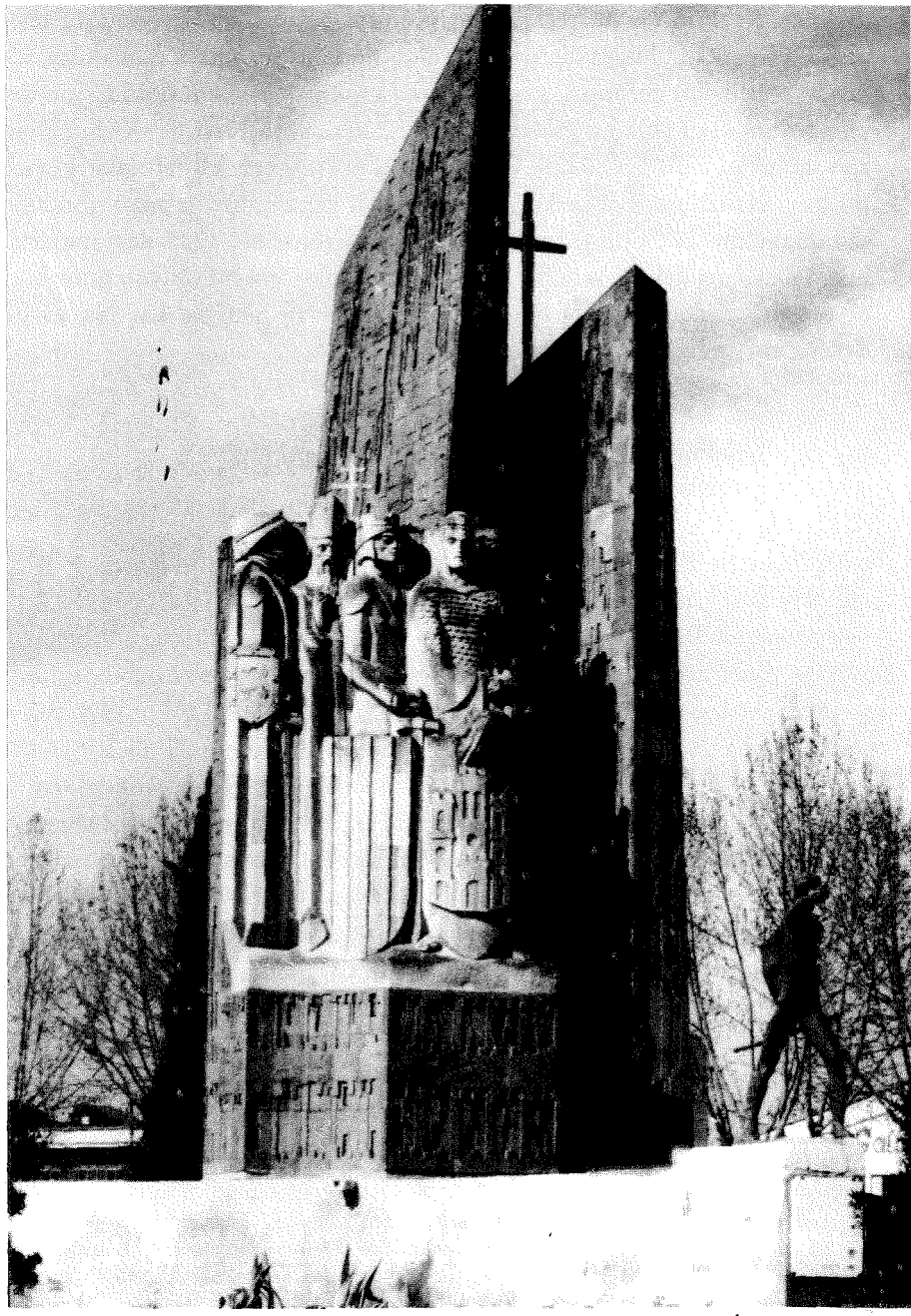
Ama, İspanya'nın her yerine dağılmış halde muharebenin anısına dikilmiş anıtlar bulunduğundan emin olabilirsiniz. Çatışmanın meydana geldiği ilin idari merkezi Jaen'de, iki işlek bulvarın kesiştiği noktada, zaferin anısına dikilmiş uzun, şık bir sütun durur. Santa Elena yakınlarında bir tepenin üzerine kurulmuş bir kasaba olan Vilches'te, Hıristiyanların muharebe meydanına taşıdıkları sancak olduğu söylenen bir sancak, kasabanın ana

kilisesinin loşluğunda asılı durur; (VIII. Alfonso tarafından kuzey şehri Burgos'ta kurulan Las Huelgas Manastırı'nda), muazzam büyüklükte bir kumaş parçası duvarı süsler –onun da, Miramamolin'in şahsi sancağı olduğu iddia edilir. Bir zamanlar bu nesnelere atfedilmiş sempatik büyü gücü ne kadar duygulandırıcı olursa olsun, Las Navas de Tolosa'ya ve onun tarihte oynadığı kritik role ait en önemli anıt, her zaman elle tutulamayan bir şey olarak kalacaktır.

Bu bakımdan İspanya, inanç denizinin etrafındaki en ilginç hatıra yerlerinden biridir, çünkü paylaşılan bir hatırlayışla ilgilidir. Endülüs, Arapça gelenek ve edebiyatta hâlâ önemli bir yer tutar, kaybedilişi hâlâ acıyla hissedilir. Latinlerin Outremer'in çöküşünden dolayı içine düştükleri melankoliyi Endülüs'le karşılaştırmak abes olur; günümüz batılıları için son zamanlarda yeniden canlanan militan Hıristiyanlığın taraftarı olanlar bir yana, Haçlı Seferleri üzüntüyle anılan bir çağdır, ama mazide kaldığı için değil, keşke hiç olmasaydı diye üzüntüyle anılan bir çağdır. Endülüs için durum farklıdır: Müslümanların ve Hıristiyanların tekrar hakimiyeti ele geçirmesi sonucunda çok acı çeken Yahudilerin hafızasında Endülüs, birkaç dilde yazan şairlerin ve üstün yetenekli zanaatçıların, tarihin o dönemine damgasını vurmuş genel özellikler olan gaddarlıkları ve savaşları gölgede bıraktığı bir altın çağdır.

Galiplerin torunlarına gelince: Olayların kral ve piskopos ağzıyla anlatılışını sorgulamadan kabul etme dönemi artık kesinlikle kapanmıştır. Diğer Batı Avrupa ülkelerinde görülmeyen bir tarih bilincine sahip olan İspanyollar,[32] geçmişlerini dindar efsanelerinin elinden kurtarma süreci için-

32 Bu benim görüşüm. Son yirmi beş yılda Akdeniz havzasında yaptığım seyahatlerde, İspanya'dan başka, hemen hemen herkesin (kadın garsonundan turist rehberine, barmeninden otobüs şoförüne kadar) geçmiş hakkında uzun uzun görüş beyan edebildiği bir ülke daha görmedim. İspanya şehirlerinin halkı, Arap ve Hıristiyan şenliklerini hiç azalmamış bir coşkuyla kutluyorlar. Akademik çevrelerde de, İspanya'nın eşine az rastlanır tarihi çok canlı tartışmalara konu oluyor. 1940'lardan itibaren, ikisi de tarihçi olan Américo Castro ile Claudio Sanchez-Albornoz, kitapları vasıtasıyla, İspanya'nın anlamı konusunda birbirleriyle mücadele ettiler: bunlardan birincisi, yarımadanın geçmişine damgasını vuran şeyin, inançların ve halkların birbirine karışması olduğunu savunmuştur. İkincisi ise, yüzyıllar süren birlik arayışında, İspanya'nın Vizigotlar zamanından beri kesintisiz devam Hıristiyan misyonunun en önemli unsur olduğunu söylemiştir. Bu, çağımızdaki çeşitlilik mi yoksa homojenlik mi daha makbuldür şeklindeki kaygıların merkezinde yer alan ilginç bir tartışmadır. İspanya bağlamında, El Cid'in ve Asturiaslı Paleyo'nun etrafındaki Hıristiyan mitleri, bugüne kadar sürdürülmüşlerdir. Bkz. J. N. Hillgarth, "Spanish Historiography and Iberian Reality", *History and Theory* 24 (1985), s. 23-43; Hillgarth, *Spain and the Mediterranean in the Later Middle Ages*'de (Aldershot: Ashgate, 2003) tekrar basılmış olarak. Bu esprili ve bilgilendirici denemede, İspanyolların kendilerini geleneksel olarak nasıl gördüklerinden de bahsedilir: "1629 yılında, *Libro de las cinco excelencias del español* diye bir kitap çıktı. Bu beş "üstün özellik" şun-

La Carolina'daki Las Navas de Tolosa anıtı. Heykelde yer alan figürler, üç İspanyol kralı ile Toledo başpiskoposudur.

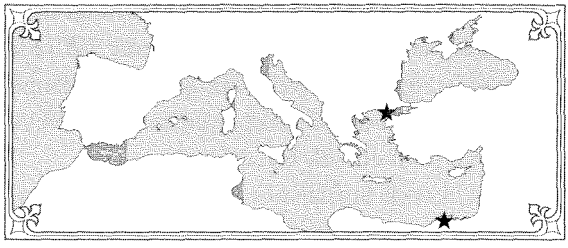
dedirler. Bir tarih yazımı savaşına girişilmiştir. İspanya'da Reconquista geleneğinin en güçlü olduğu illerden biri olan Endülüs'te, yetkili makamlar, ülkenin Müslüman geçmişini yaşatan turist güzergahları açmışlardır. Son derece bakımlı tali yollara, Halifeler Güzergahı'nı veya Nasriler –Gırnata'nın son mülukuttavaif hanedanı– Güzergahı'nı gösteren renkli tabelalar konulmuştur. Hafıza denilen sarkaç, birçok farklı geleneğin uzlaşması yönünde salınmaktadır. 2004'ün yazında, Jaen'in yerel yönetimi, 1212'deki muharebenin meydana geldiği yere bir müze inşa edilmesi için bir milyon Euro bütçe ayırdığını açıkladı.[33] Müzede hem el-İkab'ın hem de Las Navas de Tolosa'nın anılacağını tahmin edebiliriz.

lardı: din için tutkulu bir gayret, savaşçı onuru, soy arılığı, monarşi ve müthiş bir cömertlik. İspanyol olmayanların çoğunluğunun ve hatta İspanya'daki çağdaşların bazılarının bile gözünde, bu meziyetler, fanatiklik, tek yanlı gurur, hükmetmeye susamışlık, böbürlenme ve bayağı bir gösterişten başka bir şey değildir" (s. 24).

33 "El museo de la Batalla de Las Navas de Tolosa abrira sus puertas en 2006" *El Pais*, 9 Temmuz 2004.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İnanç Denizi

Misyonerler, Tüccarlar ve Monarklar,
Bir Çelişkiler Convivencia'sı; 13. ve 14. Yüzyıllar;
Osmanlıların Yükselişi

Dimyat, Mısır. Selahattin'in yeğeni, Eyyubi Sultanı El-Melikü'l-Kamil, memlukları tarafından gri cüppeli, ayağı sandallı bir Frenk yaka paça huzuruna getirildiği zaman herhalde şaşırmıştır. Sene 1219'du. Sultan'ın ordugahından kuzeye doğru atla bir günlük mesafede, Beşinci Haçlı Seferi'nin şövalyeleri, Nil Deltası'na yığılmış bulunuyorlardı. Dimyat şehrini almaya çalışıyorlardı. Durumun nazikliğine rağmen, ziyaretçi, sultanı fazla tedirgin etmemiş olmalıdır, çünkü Kamil'in ailesinin işgalci Frenklerle görüşmek konusunda uzun bir geçmişi vardı. Kamil'in babası, 1190'lardaki Üçüncü Haçlı Seferi sırasında, kardeşi Selahattin tarafından defalarca aracı olarak Frenklerin kampına gönderilmişti. Kral Aslan Yürekli Richard, Kamil'in babasını o kadar sevmişti ki, bir ara kız kardeşini ona vermeyi bile aklından geçirmişti. Söz konusu kadın, İngiltereli Joanna, bir kafirle evlenmesinin ve aynı yatağa girmesinin düşünülmesine "o kadar içerlemiş, o kadar hiddetlenmişti ki adeta öfkeden deliye dönmüştü"[1] –gerçi, sonradan evleneceği adam, Toulouselu Raymond da, Langueduc Katharlarının koruyucusu olarak, Ortodoks Katoliklerin gözünde kafirlerden daha makbul biri olmayacaktı.

Sultan Kamil'e 1219 yılının o gününde gelen ziyaretçi bir sapkın değildi, ama sıradan bir Hıristiyan da değildi. Üstü başı perişan, beş parasız ve –o dönemin kitleleri ayaklandıran birçok dini lideri gibi– karizmatik biri olan Assisili Francesco, yıllar önce III. Innocent tarafından aforozdan kurtarılmış-

---

1 Geoffrey Regan, *Lionhearts: Richard I, Saladin, and the Third Crusade*'de aktarılmıştır (Walker, New York, 1998, s. 190).

tı. Hikayeye göre, Üçüncü Innocent, rüyasında paçavralar içinde gezen Fransiskenlerin, dindarlıklarıyla Kiliseyi eski gücüne kavuşturacaklarını görmüştü. 1216 yılında, Las Navas de Tolosa'dan dört yıl sonra ve tam da muharebenin yıldönümünde ölen Innocent, himaye ettiği adamın Mısır'daki macerasını hiçbir zaman öğrenemeyecektir. Francesco, Dimyat'ın önündeki Haçlı ordugahını usulca terk ederek düşman topraklarında riskli bir yolculuk yaptı. Onu böyle bir şey yapmaya iten şey, basit ama, bir o kadar da devasa bir gayeydi: Sultan Kamil'in tabiilerini Hıristiyanlığa döndürecekti. Bu gerçekleşmezse de, herhalde onu şehit edecek biri çıkardı.

Kahire hâkimi, kendi Sufilerinin aşırılıklarına alışmış, dünyevi bir Müslümandı. Ziyaretçisini nazikçe dinledi. Francesco'nun hayatını anlatan aziz yüceltici biyografi yazarlarına göre, Sultan azizin dindarca nutuklarından o kadar etkilendi ki, onu hediyelere boğmaya çalıştı, ama dünya malında gözü olmayan ulu adam hepsini reddetti; bunun üzerine, Kamil'in ona hayranlığı iki kat arttı. Bu kendine has görüşmede gerçekten neler olup bittiği ilelebet meçhul kalacaktır; tek bildiğimiz, Selahattin'in yeğeninin Francesco'nun konuşmasına –ve yaşamasına– izin verdiği ve iki adamın da kendi tanrılarına ibadet etmeye devam ettikleridir. Dante Alighieri, *Paradiso*'sunun (Cennet) On Birinci Kanto'sunda şunları yazar:

> Çile çekmek özlemiyle, o ve kendisini izleyenler
> Mağrur Sultan'ın karşısında,
> İsa için vaaz verdiği zaman,
> halkı din değiştirmesi konusunda çok inatçı bulduğundan,
> orada yok yere durmamak üzere,
> İtalya otunu meyvelendirmek için geri döndü.[2]

Sultan'ın Assisili meczup dahi ile buluşması, Akdeniz çevresinin izleyen iki yüzyılının özeti gibi görülebilir. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkide, kılıcın ve alimlerin çalışma odalarının ötesinde de bir şeyler olacaktır. Dimyat'taki olayda, çelik iradeli bir realist ile bir ayağı öbür dünyada olan bir fanatik karşı karşıya gelmiştir. Onlara benzeyen başkaları da, zamanın Akdeniz'inin birçok yerinde buluşacaklar, Ortaçağ *convivencia*'sının en geniş anlamını kazandığı bir çağ yaşanacaktır. Müslümanlarla Hıristiyanlar artık iç denizin etrafındaki hiçbir yerde birbirlerine yabancı değillerdi; yüzyıl-

2 *Dante Alighieri's Divine Comedy: Paradise*, çev. Mark Musa, Indiana University Press, Bloomington, 2004, 5, s. 108-09 (Canto XI, 100-05); *İlahi Komedya*, çev. Seyhan Satar, Oda Yayınları, 4. basım, İstanbul, 2008.

lardır birbirlerine karışmaktaydılar ve bu karışma kardeşler arasında bir rekabet olmaktan çıkıp, aynı anda hem çekişmeli hem de uyumlu bir hal almıştı. Bu, *Convivencia*'nın tam anlamını bulmasıydı: mücadele ve sürtüşme, ötekini kabullenme ile el ele gidiyordu. Bununla birlikte, bu Haçlı Seferi ve *Reconquista* çağında, *convivencia* her zaman dostça bir arada yaşamakla eş anlamlı olmuyordu. 13. yüzyılda Akdeniz çevresinin büyük kısmında hâkim olan yenişememe durumu, doğuda ortaya çıkan yeni ve yaman bir kuvvetin kısa zamanda inanç denizini allak bullak etmesiyle, 14. yüzyılda bir drama dönüşecektir.

* * *

İki tür insan vardır:
Beyni olup dini olmayanlar,
Ve dini olup beyni olmayanlar.

11. yüzyılda yaşamış Suriyeli bir şaire[3] ait bu –veciz ama belki de haksız– gözlem, dindarlığın dereceleri hakkında bir gerçeği işaret eder. Hayatını İsa'nın havarilerini taklit etmeye adamış bir Assisili Fransisco'yu yetiştirmiş olan aynı 13. yüzyıl Akdeniz'i, büyük Müslüman antrepoları İskenderiye veya Kahire'de kendini Müslüman ev sahipleri kadar evinde hisseden bir Cenova veya Venedik tüccarını da çıkarabiliyordu. Dini bölünmenin her iki tarafında da, hayat meşgalesi dinsel bağlılıklarına ağır basıp öteki taraftakilerle düşüp kalkmaya dünden razı olanlar olduğu gibi, bu kadar içli dışlılığa içerleyenler de vardı.

İslâm'ın dini bütünleri için, Las Navas de Tolosa ve İspanyol Hıristiyanlarının diğer başarıları ağır darbeler olmuştu. Aragon Hükümdarlığı tarafından alınan bazı bölgelerde, Yahudiler ve Müdeccen Müslümanlar sürü gibi kiliselere tıkılıp kendilerine zorla Hıristiyanlığın üstünlüğüne dair konuşmalar dinlettiriliyordu. Tanrı daha önce Müslümanların yüzüne gülmüştü (Arap fetihlerinin ertesinde, Suriye'nin önde gelenlerinden biri, bir Hıristiyan keşişine şöyle demişti: "Tanrı bizi seviyor ve imanımızdan hoşnut ki bize bütün bölgeler ve bütün halklar üzerinde hükümranlık nasip etti").[4] Şimdi,

3 Ebu'l-Ala el-Maarri (973-1057). Bazen 'Zındık" diye de anılan bu tek gözlü şair, ileride Birinci Haçlı Seferi'ndeki yamyamlık olayının sahneleneceği yer olan Maaretünnumanlıdır.

4 Editörlük ve çevirmenliklerini Andrew Palmer, Sebastian Brock ve Robert Hoyland'ın yaptığı *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles* (Liverpool: Liverpool University Press, 1993), xxi, John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*'da aktarılmıştır (Columbia University Press, New York, 2002, s. 37).

İspanya'daki ve başka yerlerdeki olaylar, bunun tersini kanıtlıyor gibiydi.

1258 yılında Bağdat, Asya'nın en doğu ucundan gelen vahşi bir istilacı tarafından zapt edildi: Bunlar, Moğol hanının ordularıydı. Dicle Nehri'nin üzerindeki bu büyük şehir parlak günlerini çoktan geride bırakmıştı, ama yine de yağmalanması Müslüman dünyasını derinden sarstı. Tıpkı 5. yüzyılda Vizigotların Roma'yı almasının *mare nostrum*'un Hıristiyanlarını sarsması gibi. Bağdat'taki, Kureyş sürekliliğinin sembolü son Abbasi halifesi, bir halıya sarıldı ve Moğol savaş atlarına çiğnetilerek öldürüldü. Muzaffer komutan Hulagü'nün, Nesturi Hıristiyan karılarından ikisinin etkisinde kalarak,[5] müteakip katliamda sadece Müslümanların ve Yahudilerin öldürülmesini emrettiğine inanılır. Şehrin Hıristiyanları esirgendiler. Eğer bu doğruysa, felakette hakikaten tedirgin edici bir Tanrı cezalandırması havası vardır.

İslâm'ın talihinin dönmesini açıklamak için zamanın insanları, bütün kabahati üzerlerine yıkacak suçlular bulmakta güçlük çekmiyorlardı. Ümmet, birbiriyle savaşan hükümdarlardan oluşan parçalanmış bir aile haline gelmişti; bölünmüşlüğü, Peygamberin vaaz ettiği kardeşlikle bağdaşmıyordu. Minberlerden, gümbür gümbür, ümmetin önderleri İslâm'ın akidelerini yerine getiriverseler, artık Müslümanlığın böylesine yıkıcı kayıplardan mustarip olmayacağı mesajı veriliyordu. Selahattin'in soyundan gelen Eyyubiler bile, onun kurduğu devleti, ölümünden hemen sonra, birbiriyle didişip duran beyliklere bölmüşlerdi. Bunun sonucunda, zayıf düşen Eyyubiler, iktidarda ancak üç nesil kalabildiler –kendi Türk köle askerleri, Memluklar, yönetimi onlardan devraldılar. Anadolu'da, Selçukluların soyundan gelenler arasındaki iç savaşlar durmak bilmiyordu. Kuzey Afrika da aynı derecede kötü bir manzara sergiliyordu.

Bazıları, İslâm'ın kronik istikrarsızlığına hayıflanıp durmanın ve kafaların değişmesi için dua etmenin ötesine geçtiler. 14. yüzyılda, dahi bir tarihçi[6] olan İbni Haldun, Müslümanlığın geçmişinin büyük kısmına damgasını vuran kardeş kanı dökmenin arkasında bir neden aradı. Konu olarak, mem-

---

5 Erik Hildinger, *Warriors of the Steppe: A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, Da Capo Press, Cambridge, Mass., 1997, s. 148-49. Hulagü, budistti. Annesi de Nesturi'ydi.

6 İbni Haldun, hangi dönemden olursa olsun bütün tarihçiler arasında bir dev olarak ayrı bir yere sahiptir. Bir spekülatif filozoftan ziyade bir ampirist, ama yine de, inanmış bir Müslümandı. Entelektüel titizliği sayesinde, zamanının çok ilerisinde birtakım sonuçlara varmış, Marx'ın ve başka maddecilerin öncüsü olmuştur. Örneğin: "Tarihsel evrimin temel nedenleri, aslında, ekonomik ve sosyal yapıda aranmalıdır" veya "nesiller arasında görülen davranış farklılıkları, sadece, nesillerin ekonomik hayat tarzlarını birbirinden ayıran farkların ifadesidir." Bkz. M. Talbi, "Ibn Haldun, Wal al-Din Abd al-Rahman B. Muhammad B. Muhammad B. Abi Bakr Muhammad B. Al-Hassan", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1971, 3, s. 825-31.

leketi Fas'ın Murabıtlarını ve Muvahhitlerini seçti. İbni Haldun'a göre, dini inanç imparatorluk kurmanın arkasında yatan önemli bir itki olmuş olabilirdi, ama aynı zamanda *asabiye*'nin erdem ve kötülükleri[7] de bir rol oynuyordu. Asabiye dediği, akraba gruplarını ve geniş aşiretleri birbirine bağlayan ve iktidarın ele geçirilmesinde ve elde tutulmasında yardımcı olan sadakat bağlarıydı. İslâm'ın başına gelen talihsizlikleri samimi bir üzüntüyle gözlemleyen İbni Haldun, asabiyeyi, İslâm'ın başarısının bir kaynağı olarak dinin yardımcısı gibi görüyordu. Olaylara bu kısmen sosyolojik bakış, insanoğlunun işlerinde Tanrı'nın elinin elle tutulacak kadar somut bir varlığa sahip olduğu bir çağ için devrimciydi. İbni Haldun'a göre, bir imparatorluk kurulduktan sonra akrabalık bağları ister istemez zayıflıyor ve yönetici seçkinler sınıfı kendini halkından soyutluyordu. Asabiyenin bu şekilde çözülmesi ise, düşüşün garantisiydi. Dolayısıyla, düşüş, sadece işlenen günahların veya Tanrı'nın hoşnutsuzluğunun sonucu değildi; dış düşmanların neden olduğu bir şey de değildi. Müslümanların dertlerini Hıristiyanlığa bağlamak, İbni Haldun'un aklından geçmemiş olmalıdır.

Bu bakımdan, İslâm'ın diğer savunucularının çoğu ona katılıyordu. Öteki taraftaki tutumları düşünürsek bu, altı çizilmesi gereken bir husustur. Endülüs'ü ve Ortadoğu'yu istila eden şövalyeler, şüphesiz ki İslâm'ın düşmanıydılar, ama dinleri o kadar düşman değildi. İslâm'ın Ortaçağ'da Hıristiyanlık ile ilişkisinin merkezinde yatan ve hatta bugün de devam eden bir ikiliktir bu. Dindar bir Müslüman için, Hıristiyanlar bir şekilde İsa'nın gerçek mesajından saptırılmışlardı ve ancak Peygamber'in öğrettikleri vasıtası ile İsa'nın hayatını doğru şekilde yorumlamak mümkündü. Bakire Meryem'in kutsallığı, İsa'nın her şeyi kapsayan etkisi; bunların hiçbiri Müslüman doktrininde tartışma konusu edilmiyordu.[8] Kabul edilmeyen, İsa'nın ilahlığıydı; Tanrı'nın üçlü niteliği, Tanrı'nın bir kadından doğmuş bir oğul-Tanrı'ya sahip olabileceği ve Tanrı'nın ölebileceğiydi. Bu bakışa göre İsa, büyük bir adamdı, ama onun ölülerden dirilmesi, basit bir masaldan öte bir şey olamazdı. İslâm'ın daha çocukluk günlerinde yaptırılmış olan Kubbet-üs Sahre'nin güney doğu duvarındaki yazı gayet nettir: "Ey kitap ehli,[9] dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında gerçek olanı söyleyin. Meryemoğlu Mesih İsa, ancak Allah'ın peygamberidir ve Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve kendisine ait bir ruhtur.

7 Francesco Gabrieli, "Asabiyya", *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1960, I, s. 681.

8 Müslümanların İsa'ya karşı sergiledikleri tutumların eksiksiz bir sunumu, Kenneth Cragg, *Jesus and the Muslim: An Exploration*'da bulunabilir (Oneworld, Oxford, 1999).

9 Jerome Murphy - O'Connor'un, *The Holy Land*'inde aktarılmıştır (Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 86).

Artık inanın Allah'a ve peygamberlerine ve Tanrı üçtür demeyin, vazgeçin bundan, bu hayırlıdır size. Allah, ancak tek Tanrı'dır, oğul sahibi olmaktan münezzehtir." Hıristiyanlığı eleştirenler için daha da tahammül edilmez olan, Hıristiyanların şarap ve ekmek ayininin özünü oluşturan sembolik yamyamlık ve bunun yanı sıra ikonalara, üzerinde çarmıha gerilmiş İsa figürü olan haçlara ve benzeri nesnelere gösterilen aşırı saygıdaki pagan putperestliği unsurlarıydı. Hıristiyan aleminin savaşçıları darülislâm'a çok acı çektirmiş olabilirlerdi; ama dinleri, Kur'an'ın İsa hakkında öğrettiklerinin bozulmuş halinden ibaret olsa bile, bir ölçüde saygıyı hak ediyordu.

* ✻ *

Bu dönemde Akdeniz'in etrafında, öteki kamptaki birçok kişi için, statükonun kabul edilmesinde saygının herhangi bir rol oynamasına imkan yoktu. İspanya'daki ve Katalanlarla Cenevizlerin duman attırdığı Batı Akdeniz adalarındaki başarılara rağmen, Filistin'e yapılan Haçlı seferlerinin ve Akdeniz'in çeşitli yerlerinde gerekleştirilen diğer seferlerin başarısızlığı, hâlâ içleri sızlatıyordu. 13. ve 14. yüzyıllar ilerledikçe, kuzey Afrika ve Kutsal Topraklardaki birbirini izleyen talihsizlikler, Haçlıların şevkini kırdı. Küçülerek sahil şeridinden ibaret kalmış olan Outremer'i oluşturan limanlar silsilesi de, tüccarlar, soylular ve savaşçı keşişler arasında didişmelere ve kanlı çatışmalara sahne olmaya başladı. Demek ki, dönem, Hıristiyanlar için de pek parlak görünmüyordu, ama şöyle önemli bir fark vardı ki, İslâm'ın varlığının sürmesi Hıristiyanlar için, yüzlerine indirilmiş bir şamar gibiydi.

Müslümanların Hıristiyanlık karşısındaki ikili tutumundan farklı olarak, dindar bir Hıristiyan'ın öteki inancı hoş görmesi mümkün değildi çünkü, onun gözünde İslâm, vahiyle gelmiş hakikatin düpedüz inkârıydı. Hıristiyanlık, İsa'dan sonra peygamber gelmeyeceğini savunuyordu; halbuki İslâm, utanmadan bunun tersini iddia ediyordu. Mesih bir kere gelmişti. Dolayısıyla, Hıristiyan düşünürler için, Kuran, bozulmuş bir kutsal kitap değil, bildiğiniz sahtekarlıktı. Kur'an'ın 12. ve 13. yüzyıllarda Toledo'da yapılmış olan iki tarihi tercümesi –birincisi Cluny'nin önderi[10] için, ikincisi başpiskopos Rodrigo Jimenez de Rada için– İslâm'ı incelemek veya anlamak için değil, onu alaya almak ve küçültmek için yapılmışlardı.

Ortaçağ Hıristiyanlarınca mebzul miktarda İslâm aleyhtarı polemik[11]

---

10 Pierre le Vénerable (Saygıdeğer Pierre) (1092-1156).

11 Bu konuda yapılmış akademik çalışmalar da mebzul miktardadır. İftiralar hakkında benim burada verdiğim özet bakımından özellikle değerli olan eserler, Tolan, *Saracens*; Norman Daniel, *Is-*

üretilmiş olmasının nedeni bu temel karşıtlıktır. Fethedilen Suriye ve İspanya'daki ilk zımniler, yeni gelenleri, İsa'nın niteliği hakkında garip görüşleri olan, sinir bozucu ama gelip geçici tipler olarak algılamış ve umursamamışlardı. İslâm'ın kalıcı bir güç olduğu belli olup, yeni din o zamana kadar koyu Hıristiyan olmuş milyonlarca insanı kendine çekince, savunmaya geçen Kilise, açtı ağzını yumdu gözünü. Müslümanlar, puta tapıcılardı. Mekke'deki tapınakları, kanlı sefahat alemlerine ve ensest rezaletlerine sahne oluyordu. Klasik çağlardan beri dinden sapanlara karşı kullanıla gelmiş olan standart iftiralar –ki bunların çoğu, ilk defa Hıristiyanlara karşı kullanılmıştı– tekrarlanıyor ve tellenip pullanarak itici bir Arap putperestliği portresi oluşturulmaya çalışılıyordu.

İç denizin etrafında yüzyıllarca iç içe yaşamanın sonucu olarak İslâm'la tanışıklık arttıkça, artık putperestlik suçlamasını sürdürmenin imkanı kalmadı. Onun yerine, İslâm'ın zararlılık bakımından Kathar'ların savunduğu inanca yakın, şiddetli bir bulaşıcı hastalığa benzeyen bir sapkınlık olduğu fikri geçti ve yaygın kabul gördü. Sapkınların başı Muhammet, özellikle ilgi görüyordu. İslâm aleyhtarı polemikleri yayanlar, daha 10. yüzyılda, Muhammet'i kötüleyen biyografiler üretme konusunda yaratıcılıkta yeni doruklara ulaştılar. Muhammet sahte peygamber olmakla kalmıyordu, aynı zamanda, mucizeler gerçekleştiriyormuş gibi yapan ve sara nöbetlerini Tanrı'dan esinlenme anları diye yutturan bir şarlatandı. Nöbet sonrası vahiylerini, Yahudilerin ve Suriye'deki Busra'da ondaki potansiyeli keşfetmiş olan ve kendisi de zaten bir sapkın olan Hıristiyan keşişin tavsiyelerine göre uydurmuştu. Muhammet öldüğünde, Peygamber'in cesedi, dirileceği beklentisiyle dışarıda bırakılmıştı; köpekler veya domuzlar, normal bir leşten daha kötü kokan bu cesetle kendilerine ziyafet çekmiş, geriye sadece ayaklarını bırakmışlardı. Bunun üzerine müthiş kederlenen Muhammet'in takipçileri, cesedinden ne kaldıysa hepsini metal bir kutuya koymuşlar, gizlenmiş mıknatıslar vasıtasıyla[12] kutunun havada asılı durmasını sağlayarak saf insanları kandırmışlardı. Kabe'nin –Mekke'deki üzeri siyah kumaşla örtülü, kutuya benzeyen binanın– içinde duran da buydu işte.

Bütün bu el işi göz nuru sövüp saymalar, Peygamberin özel hayatı hak-

lam and the West: The Making of an Image (Oneworld, Oxford, 2000) ve Philippe Sénac, *L'Occident médiéval face à l'Islam*'dır (Flammarion, Paris, 2000).

12 Bu iddia, yazarı bilinmeyen Birinci Haçlı Seferi destanı *Chanson d'Antioche*'da ortaya atılmıştır. Alexandre Eckhardt, "Le cercueil flottant de Mahomet", *Mélanges de philologie romaine de littérature médiévales offerts à E. Hoepffner*, Publication de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, fasc. 113 (1949), 77-78, Tolan, *Saracens*'de aktarılmıştır (s. 121).

kında dolaştırılan hikayelerin yanında sönük kalır. Konuyla ilgili akademisyenler, Muhammet hakkındaki karalamaların büyük kısmının onun doymak bilmez olduğu iddia edilen cinsel arzularının etrafında dönmesine dikkat çekerler. Bu düşünce şekli belki de kaçınılmazdı, çünkü mutlu bir çok eşlinin, bekar hayatı yaşayan kadın düşmanı din adamları tarafından incelenmesinin birtakım garip ürünler vermemesine imkan yoktu. İflah olmaz bir şehvet düşkünü olan Muhammet'in, savaşçılarının karılarından güzel olanların hepsinin tadına baktığı, her iki cinsten gençlerle zorla ilişkiye girdiği ve hatta, bir keresinde, Cennete girdiğinde Bakire Meryem'in kızlığını bozacağını[13] söyleyerek böbürlendiği söyleniyordu. Bunlar ve bu türden başka hikayeler, Hıristiyan aleminde birçok çevrede rağbet gördü. İnsanlar, zaten 13. yüzyıla gelindiğinde, sapkınlar ve Yahudiler hakkında anlatılan benzer ibret hikayeleriyle içlerinin gıdıklanmasına alışmış bulunuyorlardı. Kilise daha baskıcı hale geldikçe –Papalığın engizisyon mahkemeleri o yıllarda kurulmuştur– Hıristiyanlığın üstünlüğü yönündeki hâkim görüşe karşı en ufak bir başkaldırma esintisi bile, şüpheli görülmeye yeter olmuştu. 13. yüzyılda yaşamış Leonlu bir vakanüvis,[14] Hıristiyan efendilerinin fethetmekte olduğu Endülüs uygarlığındaki bilgi düzeyinin bilincinde olduğundan, İslâm'ın etkileyici spekülatif felsefe katalogunun, yüzyıllar önce Hıristiyan düşüncesinin çalınmasından kaynaklandığını iddia etti. Çalınmış Vizigot risalelerinden oluşan büyük bir gizli arşiv, bir Müslüman'ın –bu Müslüman da, İbni Sina'dan başkası değildir!– eline geçmiş, o da, arşivi, Arapça'ya tercüme edilmek üzere Bağdat'a göndermişti. Tercümeler yapıldıktan sonra, Hıristiyan asıllar Müslüman taklitçiler tarafından yakılmıştı. Bu masal, o sıralar Toledo ve Palermo'da hâlâ devam etmekte olan bilgi aktarımı konusunda müteredditt duyguların mı yoksa utanmanın mı yansımasıdır, onu bilemeyeceğiz.

İslâm aleyhtarı polemiklerde birçok başka tema da kullanılıyordu. Bunların en önemlilerinden biri, Muhammet'i Deccal olarak görmekti. Veya, İslâm'ın altı yüz yıldır varlığını sürdürmesini Vahiy Kitabı'nda olacağı önceden söylenmiş olan Ahir Zaman'ın habercisi olarak görmek de bir alternatifti. Yeryüzünün yaşı konusunda dahiyane hesaplar yapmak ve ona göre insanlığı çağlara ayırmak, Ortaçağ'ın ahir zaman edebiyatında çok yapılan şeylerdi. Papa III. Innocent, Assisili Francesco'nun da yer aldığı Beşinci Haçlı Seferi için çağrı yaparken gerekçe olarak kıyametin yaklaşmakta olduğunu ileri

13 İddia, Cordoba din şehitlerinin en meşhuru olan Eulogius'a aittir. Tolan, *Saracens*'te aktarılmıştır (s. 93).

14 Lucas de Tuy, *Chronicon mundi* adlı eserinde. Tolan, *Saracens*'de aktarılmıştır (s. 182).

sürmeden önce sayıların altını üstüne getirmişti. Innocent'in haleflerinden bazıları, Moğolların aniden ortaya çıkışını (halbuki bunlar sadece Darülislâm'ı değil aynı zamanda Rusya'nın ve Doğu Avrupa'nın bazı kısımlarını da yakıp yıkmışlardı), Yecüc ile Mecüc'ün ordularının gelişi olarak göreceklerdi (bu da, Patmos'lu Yuhanna'nın Yeni Ahit'teki Vahiy'inde olacağı önceden söylenen olaylardan biridir). Bu iddialı bakış açısında, Müslümanlarla Yahudiler Hıristiyan kehanetlerinin gerçekleşme araçları olarak aynı kefeye konmuş oluyorlardı.

Ama, onlarla ne yapılacağı ortada hâlâ bir soru olarak duruyordu. 13. yüzyılın haddinden fazla mağrur Kilisesi için, gerçekleşmekte olan eskatolojik plan karşısında pasif kalmak söz konusu olamazdı. Tanrı'nın isteğinin gerçekleşmesine yardımcı olmak için eylem şarttı. Hıristiyan alemi bir yandan baskı ve engizisyon yoluyla kendi içindeki muhaliflerin ve azınlıkların tepesine binerken, diğer yandan en militan inanlılarından birçoğu dini yayma misyonu ile Avrupa'yı terk edip darülislâm ülkelerinde dolaşmaya başladılar. Assisili Francesco başarısız olmuş olabilirdi, ama takipçileri, yüz yıllar önce Kurtuba'nın din şehitlerince uygulanan taktiği keşfetmekte gecikmediler: kendilerini zorla Müslüman yöneticilere öldürteceklerdi. Bu şekilde din şehidi olacak olan misyonerlerin kutsal kalıntıları mucizeler yaratacak ve böylece kafirlerin toptan Hıristiyanlığa geçmeleri gerçekleştirilecekti.

Fransisken keşişleri, bu mantıkla silahlanmış olarak, Kuzey Afrika'nın sokaklarına çıktılar ve yerli Hıristiyan azınlıkların bundan şiddetle rahatsız olmalarına rağmen, Peygambere ve onun yaptığı bütün işlere bağıra bağıra küfrettiler. Kurtuba'nın din şehitlerinden farklı olarak, bu Fransiskenler bu işi memleketlerinde yapmıyorlardı; yabancı bir kültürde etrafa hakaret etmek için denizi aşıp gelmişlerdi. Ne var ki, kendilerinden öncekiler gibi, Fransiskenlerin birçoğu, şehirlerinde cemaatler arasında huzursuzluk istemeyen kadılar tarafından hoş görülmek onursuzluğuna uğradılar. Sonunda, çok ısrar edenler muratlarına erdiler: beş keşiş Merakeş'te idam edildi (1220); onları Ceuta'da altı (1227); Valencia'da iki (1228); yine Merakeş'te beş (1232); Fez'de bir (1246) ve Trablus'ta yedi (1289) keşiş izledi. Fransisken tarikatının 1250'den 1274'e kadar önderliğini yapan alim St. Bonaventure şöyle yazmıştır: "İsa uğruna ölümü özlemek, İsa uğruna kendini ölümün kucağına atmak ve can çekişirken bundan mutlu olmak; işte bu, mükemmelliğe erişmiş bir sevginin ifadesidir."[15] Fransisken'lerin bu "Ölüm Dansı", İslâm'a duyulan

15 Tolan, *Saracens*, s. 218, 220.

Hıristiyan tepkisinin uç noktalarından birini teşkil ediyordu.

* * *

Suriyeli şairin "beyni olup dini olmayanlar" dediği kişiler için, 12. yüzyılın birinci yarısında Kutsal Roma İmparatoru olan İkinci Frederick'ten daha iyi bir örnek olamaz. Kendi zamanında *Stupor Mundi* (Dünyanın Harikası) diye tanınan Frederick, çok dil bilen bir sanatçı[16] ve bir otokrattı. Kraliyet aileleri arasındaki birtakım karışık evlilikler sonucunda Sicilya'daki Norman krallığı büyük çocuk hakkı olarak ona kalmıştı. Bugün, Palermo Katedrali'nde Kral Roger'nin yanında yatmaktadır. Bu iki nevi şahsına münhasır monark, kendilerine yaraşır irilikte porfiri mermer lahitlerinde sonsuz uykularındadırlar. Şapelleri de, yine kendilerine yaraşır bir şekilde, sunağın en uzağındadır.

Frederick, *convivencia*'yı bütün çelişkileriyle temsil eden bir kişiydi. Bizans kalıbından çıkmış kıyıcı bir tirandı. Sicilya'nın Müslüman köylülerini ve baronlarını o kadar kendine düşman etti ki, hükümranlığına karşı arka arkaya isyanlar meydana geldi –bunların sonucunda, Frederick, Müslümanların çoğunluğunu adadan sürerek Sicilya'daki İslâm varlığını ortadan kaldırdı–. Ne var ki Frederick aynı zamanda, şark usulü gösterişin ustası[17] olduğunu da kanıtlıyordu. İtalyan ana karasındaki seyahatlerinde, vassallarını haşmetiyle ezmek için yanında egzotik kuşlarla geziyor, kafilesine filler, develer ve kaplanlar eşlik ediyordu. Ayrıca, Müslüman savaşçılardan oluşan bir şahsi koruma birliği vardı. Edebiyata katkısı –en tipik Müslüman asilzade hobisi olan şahin yetiştiriciliği konusunda bir risaledir bu– doğruluğu ve muazzam bilgi zenginliği ile yüzyıllar boyunca aşılamamış bir eserdir.

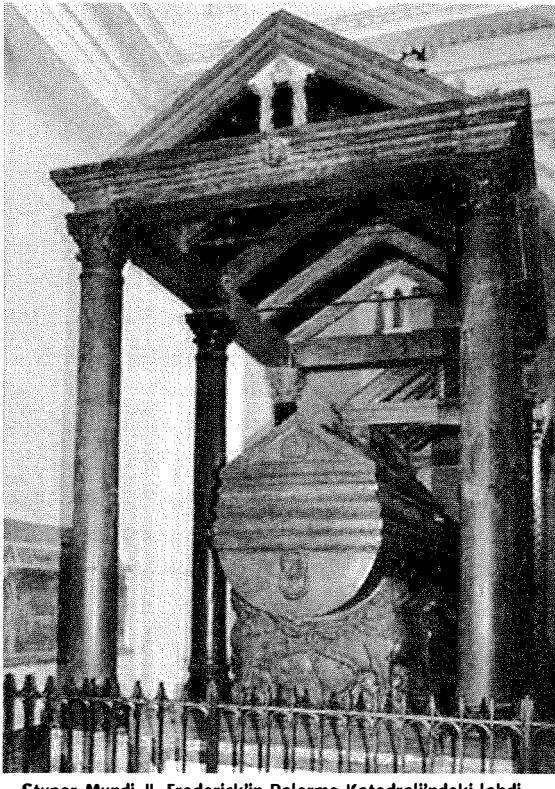
Frederick, papalığın böbürlenmelerine pek aldırmıyordu –zaten bir kere değil birkaç kere aforoz edilmişti. Ama kendi böbürlenmesi de nefes kesecek türdendi. *Mare nostrum* tarihi öğrencisi olan Frederick kendini, Marcus Aurelius tipinde bir filozof-imparator olarak görüyordu. Bazı başkaları ise, sürekli kıyamet gününü bekleme halinde olduklarından, onda Deccal'i veya şeytanın yeni bir şeklini görüyorlardı.[18] Entelektüel merakı, onu bu tür hiç

16 Dante ona "İtalyan şiirinin babası" derdi.

17 "(Frederick), yanında hadımların göz kulak olduğu bir haremle ve içinde develer, aslanlar, panterler, beyaz ayılar, maymunlar ve başka hayvanlar bulunan küçük bir hayvanat bahçesiyle seyahat ederdi. Mısır sultanının hediyesi olan muazzam bir fili vardı. Filin başında Arap bakıcılar dururdu. Muhafız birliği, Sicilyalı Müslümanlardan oluşuyordu. Kafilesinde, Etiyopyalı borazancılar ve Arap dansçı ve hokkabazlar bulundururdu." Joseph E. Strayer ve Dana C. Munro, *The Middle Ages* (Appleton-Century-Crofts, New York, 1959, s. 334).

18 Bernard McGinn, *Anti-Christ: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil* (HarperCollins, New York, 1994, s. 152-57). Frederick'in Canavar olduğu inancı, özellikle Fioreli

hoş olmayan suçlamalara açık hale getiriyordu. Frederick'in ortaya attığı "Sicilya Soruları" –başka şeylerin yanı sıra, maddenin sonsuzluğu ve ruhun ölümsüzlüğü hakkında sorulardı bunlar– her yerde dolaşıyordu; özellikle de, Frederick'in sorularına tatmin edici cevaplar bulunması ihtimalini en yüksek bulduğu ülkelerde, yani Darülislâm'da. Mısır'ın Eyyubi sultanı El-Melikü'l-Kamil –Assisili Francis'le görüşen– Frederick'in sarayına bu soruları uzun uzadıya tartışmak üzere alimler ve din bilginleri gönderdiği zaman, İslâm'ın düşmanları müthiş kaygılandılar.

Stupor Mundi II. Frederick'in Palermo Katedrali'ndeki lahdi. Arkada, II. Roger'ye ait benzer bir mezarın üzerindeki sayvan görülüyor.

Frederick'in Haçlı Seferine çıkmasının zamanı geldiğinde –çocukluğunda vasiliğini yapmış olan Üçüncü Innocent'e Haçlı Seferine çıkacağına dair söz vermişti– sonuç, ondan beklenebileceği gibi, eksantrik oldu. 1129 yılında, Outremer'e yapması gereken seferi geciktirdiği için aforoz edilmiş olan[19] Frederick ile, Suriye'deki rakiplerinin ve Irak'tan gelen yağmacıların tehdidi altında olan dostu Kamil, aralarında bir anlaşma yaptılar: Saldırmazlık sözü vermesi, büyük miktarda bir para ödemesi ve Kudüs'ün surlarını onartmayacağını taahhüt etmesi karşılığında, İkinci Frederick kendini kutsal şehrin kralı ilan edebile-

Yovakim'in takipçileri arasında güçlüydü. Bunlar, Fransiskenlerin aşırı unsurları arasında popüler olan bir 13. yüzyıl tarikatıydı.

19 Aslında 1519'daki Beşinci Haçlı Seferine katılması gerekiyordu ama, hanedan meselelerini halletmek için yola çıkışını on yıl geciktirdi. Papa IX. Gregorius (resmi beyanlarında Frederick'e Deccal muamelesi yapmaktan hiç çekinmeyen Üçüncü Innocent'in akrabasıydı), buna o kadar sinirlendi ki onu aforoz etti.

cekti. Esasında Hıristiyanlar, Kudüs'te bir bakıma, yenilemeye hakları olan on yıllık bir kira sözleşmesi ile Eyyubiler'in kiracıları olacaklardı; Bethlehem ile Nasıra da caba.

İslâm dünyasındaki din otoriteleri, sultan ile imparator arasında kutsal şehir üzerine yapılan bu dostane bezirgan pazarlığından dehşete düştüler. Hıristiyan kamuoyu da, bu aforoz edilmiş adamın garip haçlı seferine daha az kızmış değildi. Hiç kafir kanı dökülmemiş olması bir yana, Frederick'in Kudüs'e hac ziyareti esnasında sergilediği davranışlara da akıl erdirmek zordu. Zamanının çoğunu Tapınak Tepesi'nde –yani Harem-i Şerif'te– orada oturan Müslüman alimleri ile Arapça sohbet edip durarak geçirmişti. Hatta, nazik kulakları namaza çağrıdan rahatsız olmasın diye müezzinlere ezan okutturulmadığını duyunca, sinirlenmişti: Frederick, sabah ezanının sesiyle uyanmayı hayal ederek Kudüs'e gelmemiş miydi? Her ne kadar bu turist Haçlı Levant'ta uzun süre kalmadıysa da –Papa, onun yokluğundan istifade ederek Frederick'in İtalya'daki müstemlekelerine saldırıları teşvik etmişti– davranışı, darülislâma karşı ideolojik olmayan yeni bir yaklaşımın işaretlerini veriyordu.

Frederick'in Müslüman doğuyu estetik ve entelektüel bakımdan takdir etmesini –belki de ilk Oryantalist odur– tamamlayıcı nitelikte bir gelişme olarak, Hıristiyan batıda büyümekte olan bir gücün, tümüyle pragmatik amaçlarla da olsa, Müslüman Akdeniz'i kabullenmesini görüyoruz. İtalyan denizci cumhuriyetleri, özellikle de Cenova ve Venedik, Doğu Akdeniz'de Yahudi ve Rum tüccarları bir kenara iterek bölgedeki ticareti tekellerine almışlardı. İslâm'la bir kavgaları yoktu; aslında, İtalyanlar için, beyni olup Allah korkusu olmayanlar diyebiliriz: Papa'nın kafirlerle ticaret yapmaktan vazgeçmelerini defalarca istemesine rağmen ona hiç kulak asmamayı akıllıca beceriyorlardı. Tüccarlar, Hıristiyan aleminin değişmekte olduğunu ve doğunun baharatlarına ve lüks mallarına talebin artarak devam edeceğini biliyorlardı. Artık, pahalı elbiseler giyip gösteriş yapmak birkaç lord ve leydi ailesinin ayrıcalığı değildi; paranın bol olduğu, Batı Avrupa'nın büyük sarsıcı savaşların dışında kaldığı 13. yüzyılda, yükselmekte olan bir burjuva sınıfı –ve burjuvaların karıları–, sosyal bakımdan üstlerinde olanların debdebesini taklit etmek çabası içindeydiler. *Stadtluft macht frei* (şehir havası özgürleştirir) diye bir Ortaçağ deyişi vardı. Şehir havası, özgürleştirdiği gibi para da harcatıyordu.

İtalya'nın –ve Katalonya'nın– bu ticaret filoları, 1000 yılı civarındaki ürkek başlangıçlarından sonra artık Tiren, Adriyatik, Ege ve Karadeniz'in

bütün noktalarına ve Ortadoğu'nun bütün limanlarına cüretkârca yelken açıyorlardı. Marco Polo gibi maceracılar, baharat yolunu baştan başa geriye doğru takip ederek Moğol Hanının sarayına kadar gittiler. Bu başarılarına Haçlıların büyük katkısı olmuştu: Haçlılar'ın Filistin ve Lübnan kıyılarını açması, tüccarlara, Müslüman Halep ve Şam ile ötesinde ticari temas noktalarından oluşan bir şebeke örmek için gerekli üssü kazandırmıştı. Belli bir süre sonra, bir şehrin dinî rengi ne olursa olsun ticaretin mümkün olduğu ve Akka'daki ve Outremer'in diğer limanlarındaki Hıristiyan tüccarların artık uhrevi bir ideal uğruna Galile'nin kurak topraklarında kendilerini bir kanlı bozguna daha sürükletmeyecekleri net bir şekilde ortaya çıktı. Kudüs, dağ üzerindeki şehirdi; ama suyla bir ilgisi yoktu. Outremer'in sahildeki zengin şehirleri Kudüs'e sırtlarını dönünce, Frederick'in şehri geri kazanışı on beş yıl ancak sürdü. Bu ve hiç durmayan iç mücadeleler, Kudüs'ü kolay bir av haline getirdi ve nitekim 1244'te şehir Müslümanlarca tekrar zapt edildi.

İtalyanlar ve Katalanlar'a, kontrolleri altında olmayan limanlarda, kendilerine ait ticaret bölgeleri verilmişti. Bunlara *funduk* denirdi. Bunların kendi barınma yerleri, ambarları, hamamları ve şapelleri vardı. Eyyübilerin yönetiminde özellikle de geniş görüşlü biri olan El-Melikü'l-Kamil'in zamanında, İskenderiye, Dimyat ve Kahire'de çalışan Latin tüccarların önüne fazla engel çıkarılmadı. Mısır'da Eyyubilerin yerine geçen hanedan olan Memluklar, aynı derecede misafirperver çıktılar. Hint Okyanusu ticaretini, Kızıl Deniz'den yukarı çıkıp sonunda kendi çarşılarına varacak şekilde yönlendirdiler. Bu çarşılarda, Avrupalılar, ticaret malları için yüksek gümrük vergileri ödüyorlardı. Memluklar bu şekilde hatırı sayılır kârlar elde ettiler. Bir ticari oligarşi olan Venedik, modern kordiplomatiğin öncüsü olan teşkilatını o yıllarda kurdu. Yurtdışında çeşitli yerlere yerleşmiş tüccarları, devletlerinin çıkarlarını kolluyorlar ve yaşadıkları şehirdeki gelişmeleri ana vatana rapor ediyorlardı. Pizalılar, Bougie'deki (Ceyazir, Bejaia) bir funduk büyükelçisinin oğlu olan matematikçi Leonardo Fibonacci sayesinde, batılıların gitgide uzayan hesap defterlerinde Arap rakamlarının kullanılmasını başlattılar. Katalanlar da, Sahra-altı Afrika'nın altınının peşinde, savaşçıdan ziyade tüccar olarak Mağrib kıyılarından aşağı indiler. Latin dillerinin ticaret kelimeleri dağarcığı, Arap funduk'undan alınan *cheque, tariff, bazaar, traffic* ve *arsenal* gibi kelimelerle[20] zenginleşti. Her ne kadar zaman zaman bu tüccarlar Müslü-

20 David Abulafia, "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact During the Middle Ages", Françoise Micheau'nun editörlüğünde çıkan *Les relations des pays d'Islam avec le monde Latin: Du milieu du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle*'de (Jacques Marseille, Paris, 2000, s. 304).

man iş ortakları tarafından İfrikiye ve Mısır'a karşı düzenlenen çeşitli Haçlı harekatlarına lojistik destek sağladıkları için cezalandırılıyorduysa da, Ortaçağ'ın ileri dönemleri yine de ticarette sürekli bir artışa tanık oldu. Müslümanlar için de Hıristiyanlar için de, Tanrı'nın işleri cüzdanın işlerini açık arayla geriden izliyordu.

Ne var ki, bu ticari *convivencia*, o zamanlar adeta ahlaki bir zorunluluk olan savaşın sonunu getirmedi. Memluklar, her ne kadar İtalyanlarla kardeş kardeş geçinseler de, Levant'da saldırgan tutumlarını sürdürdüler. Memluklar, çok yetenekli ve acımasız bir komutan olan Sultan Baybars'ın yönetiminde, Moğolları Şeria Vadisi'ndeki Ayncalut muharebesinde durdurmayı başardılar. 1260 yılındaki bu çağ açıcı zaferden sonra, Baybars ve ardılları, yırtıcı bakışlarını Latinlere çevirdiler. Krak des Chevaliers düştü. Merkab, Tortosa ve Hıristiyan Levant'ın diğer ileri karakolları da öyle. Hıristiyanlığın beş piskoposluk şehrinden biri, büyük ve gelişmiş bir kent olan Antakya, Baybars tarafından öyle bir yağma edildi ki bir daha kendini toparlayamadı. 1291 yılında, son direnen kale olan Akka alındı. Kalenin alınmasına, canavarca katliam sahneleri eşlik etti; Memlukların başında Selahattin gibi yüce gönüllü biri yoktu. Filistin'deki tutunma noktalarını kaybeden tüccarlar, faaliyetlerini, Hıttin mağlubu Guy de Lusignan'ın torunlarının bir krallık kurmuş olduğu Kıbrıs'a kaydırdılar. Oradan, inanılmaz bir şekilde, sanki hiçbir şey olmamış gibi, can düşmanlarıyla ticaretlerine kaldıkları yerden devam ettiler.

İnanç denizinin etrafında tutumlar yavaş yavaş dönüşmekteydi. Yüzyılların düşmanlıkları, ekonomik ilişkilerle gelişen karşılıklı anlayışın etkisiyle kenardan köşeden yontuluyordu. İki din arasındaki üstünlük mücadelesi sona ermekten uzaktı, ama hem aristokrat II. Frederick hem de burjuva tüccarlar, merak ve öz çıkarların, taassup refleksini veya en azından birbirini anlamamanın ürünü olan şeytanlaştırma alışkanlığını bastırabileceği bir geleceği işaret ediyordu. 13. yüzyıl biterken, Mayorka'dan çıkan yalnız bir ses, özlemle, şiddetin olmadığı bir dünya hülyasını dile getirdi. Gerçi Fransiskeri Ramon Llull hayatının sonunda tercihini kanlı Haçlı Seferleri yönünde kullanacaktır ama, gençliğinde yazdığı birlik çağrısı yüz yıl önce tasavvur bile edilemeyecek bir şeydi.

Akdeniz'de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ticaret hakkında yapılmış araştırmaları özetlemesi bakımından yararlı olan bir başka eser de hemen hemen aynı başlığı taşır: Georges Jehel ve Philippe Racinet, *Les relations des pays d'Islam avec le monde Latin: Du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle* (Edition du Temps, Paris, 2000).

> Ah! Hepimiz –yeryüzündeki bütün insanlar– tek bir din ve tek bir inanç altında yaşasak ne güzel olurdu. O zaman kimse kimseye kin gütmez, kimse kimseye kötülük etmeyi düşünmezdi. İnanç ve mezheplerin çeşitli olması ve birbirleriyle çelişmeleri yüzünden insanlar birbirlerinden nefret ediyorlar. Nasıl sadece bir Tanrı, Baba ve Yaradan varsa, nasıl varolan her şeyin sadece bir Efendisi varsa, onun gibi bütün insanlar da bir olabilir, tek bir halk haline gelebilirdi. Keşke insanlar, tek bir inanç ve tek bir din altında kurtuluş yolunda olup Efendimiz Tanrı'ya hamt etse.[21]

Bu dindarca umut gerçekleşemeyecek bir şey olmaya devam etti. Yeni bir kin ve çeşitlilik çağının başlamak üzere olduğunu Llull'un tahmin etmesine imkan yoktu. Yenilik, Llull'un memleketi olan Mayorka'dan değil, doğudaki uzak topraklardan geliyordu.

* * *

Gelibolu. Altmış kilometre uzunluğunda bir boğazın uçlarından birine tepeden bakan küçük bir kasaba. Boğaza antik çağda Hellespont, Ortaçağ'da Aziz Yorgo'nun Kolu denirdi. Bugün Çanakkale Boğazı deniyor. Burada, Asya Avrupa'yla buluşur. Gelibolu'nun güney batısında, aynı adı taşıyan bir yarımada vardır. Burası, Birinci Dünya Savaşı'nın tarihi muharebe alanlarından biridir. Yarımada, Ege Denizi'ne doğru uzanır ve boğazın ormanlık Avrupa kıyısını oluşturur. Doğuda, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi'nin engin sularına açılır. Marmara Denizi de, İstanbul'da tekrar daralıp İstanbul Boğazı olur ve Karadeniz'e ulaşır. Ortaçağ'ın kral ve sultanları, İslâm'ın, eğer Avrupa'da tutunacaksa, bu su sınırını aşmanın bir yolunu bulması gerekeceğini biliyorlardı – tıpkı yüzlerce yıl önce, Akdeniz'in batı ucunda, Tarık'ın ve onun Berberilerinin Cebelitarık Boğazı'nı kürek çeke çeke aştıkları zaman yaptığı gibi. Sonuçta, doğudaki geçiş Gelibolu'dan yapıldı. Tanrı'nın yardımıyla.

2 Mart 1354'te, müstahkem şehir depremle yerle bir oldu.[22] Kasabanın Rum sakinleri için, daha üzerinden on yıl bile geçmemiş olan veba salgınından sonra, bu kadarı fazlaydı. Apar topar gemilerine binerek harabeye dönmüş kasabalarını terk ettiler. Kendilerine daha güvenli limanlar arayacaklardı. Arkalarında, ilk gelenin alabileceği, savunmasız ve boş, stratejik öneme sahip bir yer bıraktılar. Asya tarafındaki Türk komşuları, kasabanın boş olduğunu fark etmekte gecikmediler. Yaz sıcakları başladığında, Türkler

21 Ramon Llull, *Libre del gentil et los tres savis* (Gentile'nin ve Üç Bilge Adamın Kitabı), giriş; A. Bonner'in çevirisi ile ve onun editörlüğünde çıkan *Doctor Illuminatus: A Ramon Llull Reader*'de (Princeton University Press, Princeton, N. J., 1993, s. 90); Tolan, *Saracens*'de aktarılmıştır (s. 264).

22 John Julius Norwich, *Byzantium: The Decline and Fall*, Alfred A. Knopf, New York 1996, s. 320.

Gelibolu'yu işgal edip surlarını onarmışlardı bile. Burası, kuracakları Avrupa imparatorluğunun ilk atlama taşlarından biri olacaktı. Böylece, inanç denizinin son çağı başlamış oluyordu. Ortaçağ'da orduların çarpışmalarını doğrulamak için kullanılan tektanrılılıklar sonunda yerlerini, yakında kurulacak olan çok milletli devletin yönetimi altında, öz çıkara dayalı argümanlara bırakacaklardı. Din, saldırganlığı onaylamak ve kutsallaştırmak için hâlâ oradaydı, ama ticaretin gerçeklerinin ve çıplak emperyalizmin zorunluluklarının gerisinde, arka sıralarda bir yere sahipti artık. Cenova ve Venedik tüccarları bu değişimin habercileri oldularsa, onu gerçekleştiren Türkler oldular.

Gelibolu'ya yerleşenler, o zamana kadar adı sanı duyulmamış bir yarı göçebe Türk aşireti olan Osmanlılardı. Ama gelecekteki başarıları, yerleşik bir hayat süren ataları Anadolu Selçuklularının yaptıklarını açık arayla gölgede bırakacaktı. Küçük Asya'da, Malazgirt'te başlamış olan süreç, Osmanlılar tarafından tamamlanacaktı. Osmanlıların hâkimiyetinde, Helen kültürü Bizans'ın ana toprağından silinecektir. Avrupa'da ise, Osmanlıların rolü daha nüanslı olacaktır. Çünkü, Osmanlılar, içinde birçok etnik grup ve dinden toplulukları barındıran bir imparatorluk kurarak, ilk fetihlerindeki terör ve vahşete rağmen, Emevilerin Endülüs'ündeki kadar kalıcı bir *convivencia* anı yaşatacaklardır. Osmanlı hâkimiyetinin bu yönü, bazen ihmal edilir. Olaylara Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanlar nazikçe ifade edildiği gibi "bir çürüme şaheseri"[23] olduğu 19. yüzyılın Balkan milliyetçilerinin gözlüğünden bakılınca, Türkiye'nin Avrupa'daki ilk günleri de bütün kötülüklerin anası, insanoğlunun ilerlemesinin önüne çekilmiş bir set olarak görülür olmuştur. Aslında, Osmanlılar, ilk yüzyıllarında, Akdeniz etrafında yükselmiş olan zengin kültür çeşitliliğine layık, canlı bir çatışma ve birlikte varolma karışımı yaratmışlardır. Her ne kadar Osmanlılar, kendi zamanlarındaki birçok başkalarının da olduğu gibi, bugün mahkum edilen birtakım canice "Ortaçağ" uygulamalarının faili olmuşlarsa da, insanlığı modern çağa ulaştıran köprünün yapılmasına onların da katkıları olmuştur –ve önlerine çıkan fırsatı değerlendirerek Gelibolu'dan boğazı aşmaları da, değişimi başlatan hareket olmuştur.

Zaten yıllardan beri Avrupa'nın eşiğinde olmuşlardı. Başlangıçta, Moğol felaketinden tarumar olmuş halde çıkan Selçuklu konfederasyonunun önemsiz

23 Jason Goodwin, *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*, Henry Holt, New York, 1999, s. xiv; *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, çev. Armağan Anar, MelisaRozental, Turkuvaz Kitap, İstanbul, 2007.

bir beyliği olan Osmanlılar, ilk kez, 14. yüzyılın başında, ismiyle anılacakları önderleri Osman'ın yönetimi altında atlarının sırtında tarih sahnesinde belirdiler. Kendisine Anadolu'nun kuzey batı ucunda bir beylik verilmiş olan Osman, Konstantinopolis'in Asya'da elinde kalmış olan topraklarını bir bir yutmaya koyuldu. Osmanlı gazileri, Marmara'nın güneyindeki başkentleri Bursa'dan, hiç durmayan bir toprak genişletme harekatı yürüttüler. Şansları da vardı çünkü bu süre boyunca başlarında art arda üç tane uzun ömürlü ve son derece yetenekli savaş beyi oldu: hükümdarlığı 1300'den 1326'ya kadar süren Osman; Orhan (1326-1360) ve Birinci Murat (1360-1389). Doğuştan komutan ve bütün erken dönem Osmanlıları gibi at sırtında büyümüş olan bu önderler, Hıristiyanlara da Müslümanlara da aynı şevkle saldırdılar. Hücumları karşısında Anadolu'daki rakip Türk beyliklerinin sayısı sürekli azaldıkça, her türden başıbozuk –göçebe Türkmenler, Hıristiyan maceracılar–, Osmanlı sancağının altına koştu. Orhan gözünü Çanakkale boğazının öteki tarafına diktiğinde, artık arkasında hatırı sayılır bir güç vardı.

Osmanlılar, 14. yüzyılın ortasında göz koydukları Avrupa'nın en az Anadolu kadar karışık olması bakımından da şanslıydılar. Bizans'ın Avrupa'daki hükümranlığı, Dördüncü Haçlı Seferinde Konstantinopolis'in yağma edilmesinin ardından çökmüş ve bir daha onarılamamıştı. Cenevizlerin tezgahladığı bir hükümet darbesi sayesinde 1261 yılında Rumlar tekrar Konstantinopolis'in sahibi oldular –Cenevizler, bu hizmetlerinin karşılığında, Levant ticaretinde Venedik'in yerine geçtiler– ve ehil bir hanedan olan Palaiologoslar iktidara geldi, ama Bizanslılar, bir daha hiçbir zaman bir zamanlar Avrupa'da sahip oldukları geniş topraklar üzerinde denetime sahip olamayacaklardı. Ellerinde kala kala Peleponnes'in bazı kısımlarından, Selanik kentinden ve Edirne kentinin etrafındaki Trakya hinterlandından oluşan zavallı bir imparatorluk artığı kalmıştı. Bir de başkentleri. Bunun dışında her şey ortadaydı: denizlerde, Yunan ve Balkan ana karalarının limanları ve Ege adaları, aç gözlü İtalyan denizci cumhuriyetleri arasında art arda savaşlara sahne oldular; iç kısımlarda, Balkanların ormanlarla kaplı dağlık arazileri, kısa ömürlü imparatorlukların ve saman alevi gibi yanıp sönen baronlukların yükseliş ve düşüşlerine tanık oldular. Balkanlarda Bizans'ın şanını tekrar etmeye yaklaşan tek krallık, Stefan Duşan'ın Sırp imparatorluğu oldu ama o da Duşan'ın 1355'teki ölümünden sonra birbiriyle dövüşen prenslikler halinde parçalandı.

Bu yılların Balkanları için, tek birleştirici faktör, kültüreldi: Slavlar, eskiden efendileri olan Rumların tören ve unvanlarını benimsemişler ve Sırplar

ve Bulgarlar için konuşursak, kendi bağımsız patrikliklerini kurmuşlardı; aynı anda hem taklit hem de orijinal olma özelliği gösteren hareketlerdi bunlar. Osmanlılar Avrupa'ya girme hamlelerini tasarlarlarken, din ve kültür ifadeleri bakımından "Bizanslı olan bir milletler topluluğu"[24] denilen şey Balkanlarda canlıydı ve güçlenmekteydi. Ne var ki, ne kadar görkemli olursa olsun, yol gösterici olarak Athos Dağı'ndaki keşişlerin ağzına bakan bir uygarlığın, pragmatik bir istilacıyı geri püskürtmesi beklenemezdi. Hele bu istilacı, bu kültürel milletler topluluğunun yeşermesi veya solmasına karşı tamamen kayıtsızsa. Osmanlılar için, dil veya din değil, iktidar önemliydi. Avrupa'ya baktıklarında gördükleri, Slav Hıristiyanlığının güzelliği değil, parçalanmaya hazır feodal bir yün yumağıydı. Bizanslıların güçlü yekpare imparatorluğu geçmişte kalmıştı; Avrupa pratikte, Anadolu'nun bir tekrarıydı.

Ve şans yine Türklerin yüzüne güldü. Osmanlılar, daha Gelibolu'da kalıcı köprü başlarını kurmadan önce, Avrupa'ya davet edilmişlerdi. Böylece, hem kendilerine yüklü bir para ödenmiş, hem de talan akınları esnasında bölgeyi keşfetmek için bir fırsat bulmuşlardı. Bütün bunlar, yüzyılın ortasında, Palaiologos ailesinin elindeki imparatorluk tahtına kimin çıkacağı üzerine çıkan iç savaş vesilesiyle olmuştu. Türklerin keşif harekatının sonuçları itibariyle önemi ne kadar söylense azdır: Aç Osmanlılar, Hıristiyan kuvvetlerinin zaafları ve güçlü yanları hakkında birinci elden bilgiler edindiler ve aynı derecede kritik bir husus olarak, Trakya'nın otlaklarını gördüler ve yeşillik iç kısımların ötesindeki dağların maden zenginliklerini duydular. Orhan o arada, *vasileus* Ioannes VI. Kantakuzenos'un üç güzel kızına da alıcı gözüyle bakma fırsatı buldu. Bunlardan birini, Teodora'yı, evlenmek için babasından istedi ve aldı. Birçok anlatıya göre, kıza gerçekten vurulmuştu.[25]

* ❊ *

Gelibolu'yu aldıktan sonra, artık Orhan'ın ziyaret için izin almaya ihtiyacı kalmadı. İzleyen yıllar, hemen hemen kesintisiz bir Osmanlı zaferleri serisine tanık oldu. Trakya işgal edildi; Teselya tehdit edildi. Bin yıl önce İmparator Valens'in Vizigotlar tarafından öldürüldüğü yer olmasıyla meşhur olan Edirne kenti, Osmanlı dünyasının başkenti oldu. Bulgarlar ve hatta Bizanslılar, muzaffer sultanın haraç ödeyen vassalları oldular. 1371'de, Akdeniz'in sıcak sularına kadar uzanacak bir güney Slavları imparatorluğu hayali, ebediyen

---

24 Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453*, Praeger, New York, 1971, Yedinci-Onbirinci Bölümler.

25 Norwich, *Decline and Fall*'da, "sırılsıklam aşık olmuştu" ifadesini tercih eder (s. 302).

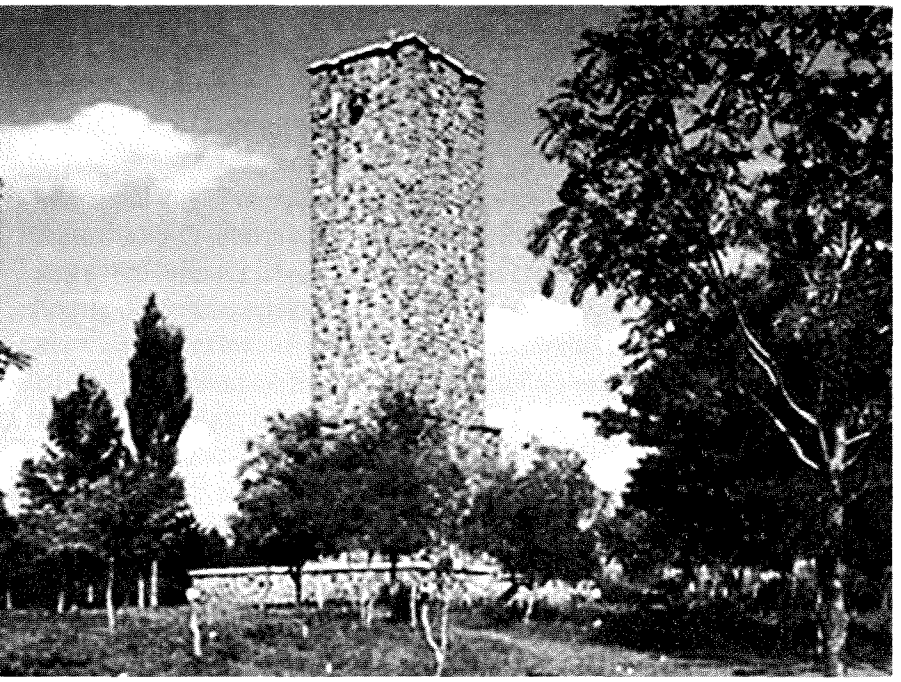
tuzla buz oldu: Edirne'nin batısındaki Meriç Nehri'nde, Osmanlılar Sırpları bozguna uğrattılar. Sırplar, kalıcı olarak Makedonya'nın dağdan duvarlarının arkasına çekilmek zorunda kaldılar. Bölgenin itaat altına alınmasında en önemli muharebe olan Meriç Muharebesi'ni, çok geçmeden başka Osmanlı zaferleri izledi. 1389'da, Sultan I. Murat kuvvetlerini toplayarak iyice içerilere, Ege Denizi ile Karadeniz havzalarını birbirinden ayıran dağlık bölge yakınındaki, güney Balkanların kavşak noktasına kadar yürüdü. Orada, Karatavuklar Ovası veya Kosovo Polje denilen ıssız bir platoda, Osmanlılarla Hıristiyan müttefikleri, Macar ve Arnavut kuvvetleriyle takviye edilmiş bir birleşik Sırp-Boşnak ordusu ile karşılaştılar.

Balkanların halk kültürü hafızasında bugünlere kadar taşınan, çok daha belirleyici bir karşılaşma olan Meriç Muharebesi değil, Kosova Muharebesi olmuştur. Kosova, tıpkı Las Navas de Tolosa'yı çevreleyen efsane bulutu gibi, gelişmiş bir dinî ve milliyetçimsi mitler birikimi olarak, Sırpların Türlerin elinde çektikleri çilelerin sembolü haline gelmiştir. Muharebeyle ilgili bunca nesir ve şiirden –bunların çoğu olaydan yüzyıllarca sonra yazılmıştır– sadece, Sırp ordularının başlıca önderi olan Prens Lazar Hrebeljanoviç'in çatışmanın bir noktasında ölmüş olduğundan ve Sultan Murat'ın da, orada, belki de bir suikasta kurban giderek, hayatını kaybettiğinden emin olabiliyoruz.[26] Bunun dışında, muharebenin, tam bir Osmanlı zaferi olmaktan ziyade, berabere bitmiş olması ihtimali bile vardır.

Kosova'ya adanmış çok sayıda anıt ve şapel, daha dolu bir hikaye anlatır. Hikayenin üç ana teması vardır: baş eğmeyen bir Prens Lazar'ın Türkler tarafından kafasının kesilmesi; Vuk Brankoviç adında birinin adamlarıyla birlikte firar ve ihanet etmesi –Sırplar, bu şekilde, yenilginin sorumluluğunu üzerlerinden atmış olurlar– ve hepsinden önemlisi, Sultan'ın katili kahraman Milos Kobiliç'in yiğitliği –Türklerin tarafına geçmiş gibi yaparak kalabalığın arasından kendine yol açıp büyük Osmanlı'nın yanına sokulmayı başarır ve onu öldürür. Bazı insafsız tarihçiler tamamen uydurma olduğuna inansa da bu son şahsiyet,[27] Kosova efsanesinin özellikle güçlü bir unsurudur; vatan aşkına ken-

26 Bütün kaynakların adamakıllı bir incelemesi için, bkz. Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, Columbia University Press, New York, 1990. Bu eser, gerçekten bildiğimizi söyleyebileceğimiz ile sadece hayal ürünü gibi görüneni birbirinden ayıran, mükemmel araştırılmış bir monografidir.

27 Bu hassas konu hakkında, bkz. Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York, 1998, s. 68-74. Noel Malcolm, konuyu uzun uzadıya inceledikten sonra, biraz da komik olan şu sonuca varmaktadır: "Daha fazla veri olmadan, tam olarak gerçeğin ne olduğu belki de hiçbir zaman bilinemeyecektir. Ancak, şu andaki bilgilerimize göre, Murat'ın gerçekten birisi tarafından öldürülmüş olduğunu, onu öldürenin pekala bir Macar olabileceğini ve adının

Kosovo Polje'de 1389'daki muharebe için dikilmiş anıt.

di önemsiz varlığını hiçe saymanın sembolü olarak görülür. 1914'te, Sırbistan'ın en meşhur katili Gavrilo Princip'in Saraybosna'da Avusturya-Macaristan arşidükünü 28 Haziran'da, yani Kobiliç'in Sultanı öldürmesinin yıldönümü olarak kutlanan günde vurması, o zaman, Tanrı'nın işi olarak görülmüştü. Kosova hikayesi, arkasında yatan gerçek ne olursa olsun, Ortaçağ'da Müslüman ve Hıristiyan orduları arasında geçen mücadelenin bugüne bıraktığı en her kalıba giren miraslardan biri olmaya devam etmektedir: din, kendini feda etme, tiranlığa direniş ve milli dayanışma, hepsi bir arada. Tarihi figürler arasında kolektif hafızada çok daha büyük uluslar üstü yankıları olanlar bile – Puvatya'nın Martel'i veya Hıttin'in Selahattin'i– Kosova'nın Shakespeare oyunlarına yaraşır ihanet, çile ve cinayet kokteyli[28] ile boy ölçüşemezler.

O zamanın Türkleri için de Kosova muharebesi bir kilometre taşıydı,

Milos Kobilic olduğunu, veya buna benzer bir ad olduğunu veya daha sonra bu hale getirilmiş bir ad olduğunu veya aynı anlamı taşıyan bir ad olduğunu düşünmek mantıksız olmaz" (s. 74).

28 Kosova efsanesi ile Birinci Dünya Savaşı'na yol açan olaylar arasındaki karşılıklı etkileşimler için André Gerolymatos, *The Balkan Wars: Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond*, Basic Books, New York, 2002, Birinci Bölüm.

ama tümüyle farklı nedenlerle. Murat'ın öldürülmesi, Osmanlıların imparatorluk yolundaki yürüyüşlerinde ilk kez başlarına gelen bir tökezlemeydi ve bu olay, sonradan yazılan Türk vakayinamelerinde hep üzüntüyle anılır. Bu aksama, Murat'ın oğlu ve halefi I. Beyazıt tarafından ancak kısmen düzeltilebilmiştir. I. Beyazıt'a, çabuk karar vermesi ve anında harekete geçmesi nedeniyle Yıldırım denirdi. Tek bir örnek vermek gerekirse, babasının ölüm haberini alınca, derhal büyük kardeşinin gözlerini oydurtmuştur. Beyazıt, bu şekilde kazandığı iktidarını bir an evvel pekiştirmek kaygısıyla, Kosova muharebesinden sonra Sırplarla hemen barış yaptı ve Sırp önderlerinin dostluğunu kazandı. Öldürülen Lazar'ın oğlu Stefan Lazareviç, Türklerin sadık bir vassalı oldu ve Beyazıt'ın Avrupa ve Asya'daki birçok seferine katıldı. Stefan'ın kız kardeşi Olivera, Osmanlı Sultan'ıyla evlendi ve böylece Türklerle Sırplar arasındaki dostluk bağları sağlamlaştırıldı. Balkan tarihinin bu anı etrafında gelişen masalları düşününce, Kosova muharebesinin aslında iki halk arasında yüzyıla yakın süre devam edecek bir ittifakı başlatmış olması ilginçtir.

Osmanlılar Balkanların başka yerlerinde de o kadar nefretle karşılanmıyordu. Türkler tarafından kati şekilde fethedilen topraklarda, kaçmış olan köylülerin birçoğu, gazilerin geleneksel yağma ve köle kaldırma dehşetleri geçip sultanın idaresi kontrolü ele aldıktan sonra geri dönmeye başladılar. Yeni düzenin kendine göre avantajları olduğu görülüyordu; özellikle, sıradan insanların feodal yükünün daha az olması[29] bunlardan biriydi; çünkü Osmanlıların toprak rejiminde köylülerin senyör topraklarında zorunlu olarak çalışması gereken gün sayısı çok daha azdı. Dahası, bütün kiliseler camiye çevrilmiyordu ve yeni koyulan yüksek vergiler ödendiği müddetçe, rahiplerle onların amirleri, sultanın onayı ve teşvikiyle, yine cemaatlerinin başındaydılar. Kısacası, bu topraklarda, deneme mahiyetinde bir *convivencia* kurulmuş bulunuyordu.

Yine de, fethin acı yanlarını gül suyuyla yıkamaya çalışıyormuş gibi olmayalım. Osmanlılar birtakım yenilikler de getirdiler ve bunlardan belki en gayri insani olanı, yeniçerilerin kurulması olmuştur. Balkanlarda düzenli bir

29 Goodwin, *Lords of the Horizon*, s. 20. Goodwin'in kitabında güzel bir pasaj vardır: "Sırp hükümdarı Duşan, senyörlerine, köylülerini haftanın iki günü kendi işleri için çalıştırma izni vermişti. Osmanlıların yönetiminde ... köylülerden, sadece, yerel sipahi için, yılda üç gün çalışmaları bekleniyordu; bu küçük angaryanın ve Hıristiyan oldukları için ödedikleri, gelirlerinin yüzde onuna denk gelen aşar vergisinin dışında, ne dinlerine ne de ziraatlarına kimse karışmıyordu. ... Köylüler geri geldiklerinde (esasen birçoğu topraklarını hiçbir zaman ciddi ciddi terk etmemişti), Balkan feodalizminin külfetlerinin hepsinin (el koymalar, angaryalar, serflik, ilk gece hakkı) kaldırılmış olduğunu, şatolarında oturan savaşçılarla şatonun ayaklarının dibinde birbirine sokulmuş yaşayan çaresiz kölelerden oluşan acı manzaradan eser kalmamış olduğunu gördüler. Türklerin hükümranlığı, Ortodokslara bile, bir çeşit kurtuluş gibi göründü."

nüfus budamasına dönüşecek olan bir uygulamayla, Hıristiyan çocuk ve gençleri ailelerinden koparılıyor, Osmanlı başkentinde savaş teknikleri öğretildikten sonra Sultan'ın kapıkulu askerleri yapılıyorlardı. Haracın erkek çocukları şeklinde alınan bu çeşidi, Balkanların ücra köylerinde yüzyıllar boyunca sınırsız acıların kaynağı[30] olan bu uygulama, Osmanlı devletini ayakta tutan ve belki de İslâm kadar önemli olan sütunlardan biri olacaktır. Zorla Müslüman yapılan ve evlenmeleri yasak olan Yeniçeri gençleri, Romalılar zamanından beri *mare nostrum*'daki ilk daimi orduyu oluşturmuşlar ve Osmanlı hâkimiyetinin erken dönemlerinin gazilerine alternatif olan bir kurum olarak ortaya çıkmışlardır. Göçebe gaziler, başarının getirdiği yerleşik hayattan rahatsızdılar ve serhat boylarında akınlar ve soygunlar yaptıkları eski, basit günlerin özlemini duyuyorlardı. Köklerinden koparılmış yeniçeriler imparatorluğun bekasının güvencesi; köksüz gaziler ise, sürekli fetih ruhunun kaynağı olacaklardır.

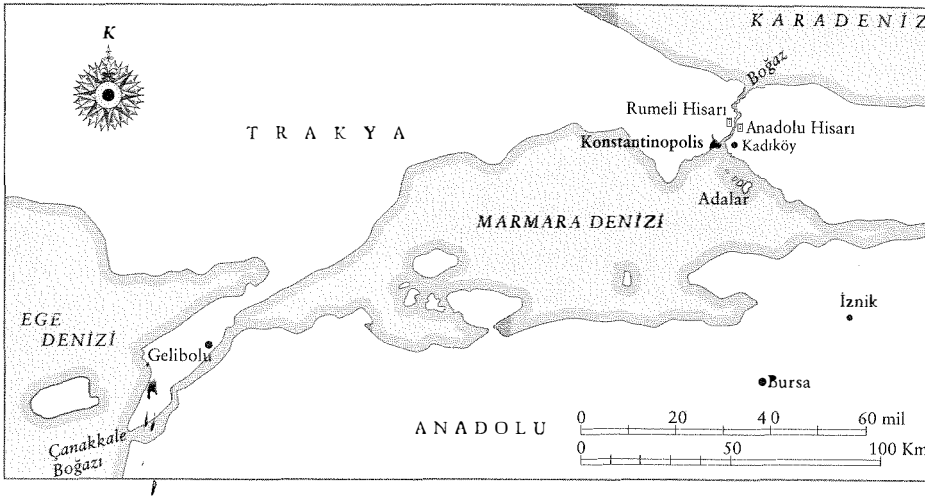
* ❊ *

Anadolu Hisarı. Asya'nın Tatlı Suları diye bilinen dereler, Altın Boynuz kıyısındaki büyük şehrin dokuz kilometre kuzeyinde, Avrupa'yla Asya'yı birbirinden ayıran su sınırının ucuna doğru bir yerde, İstanbul Boğazı'na dökülürler. Burada, Boğaz'ın en dar noktasında, Asya tarafında, Sultan Beyazıt, Anadolu Hisarı'nı yaptırmıştır. Boğazdan geçen gemilerin yolunu kesmek amacıyla yapılmış, asık suratlı bir kaledir bu. Bugün, hisarın yıkık dökük dendanlı surlarının içindeki küçük parkta, eski püskü bir salıncağın gıcırtıları, büyüklerinin gözetiminde oynayan üniformalı okul çocuklarının çığlıklarına karışır. Çocukların başında bekleyen yalnız ana babalar değildir: Atatürk de oradadır. Büstünü taşıyan kaidenin üzerinde, bu büyük adamın, Türk olmanın gururuna dair bir özlü sözü yazılıdır: "Ne mutlu Türküm diyene!"[31]

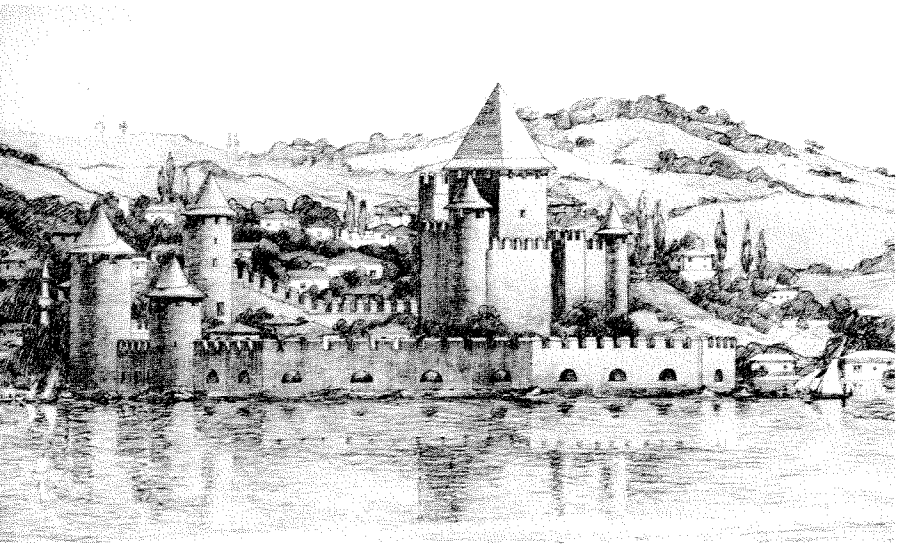
30 Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*'te (Penguin, Londra, 1997 [*Konstantiniyye, Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2008]), bir Balkan ağıtını aktarır (s. 17):
Lanet olsun sana, ey İmparator, üç kere lanet olsun,
Yapmış olduğun ve hâlâ yaptığın kötülükler için.
Yaşlıları ve papazları tutup zincire vurdun,
Çocukları yeniçeri yapmak için.
Analarının da ağlıyor, bacıları, kardeşleri de,
Ben de ağlayacağım gözlerim çıkana kadar;
Yaşadıkça ağlayacağım hatta,
Geçen yıl oğlumdu giden, bu yıl kardeşim.

31 Bu Kemalist cumhuriyetçi sloganın İngilizceye çevirisi, bir açıklamasıyla birlikte, Hugh Pope, *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*'de bulunmaktadır (Overlook Duckworth, New York, 2005, s. 90).

Atatürk'ün Türklük sevgisi, Anadolu Hisarı'nın neden önemli olduğunu düşünürsek, buraya uygun düşer. Hisarın yapılışı, Gelibolu'da başlayan büyük değişimin ikinci safhasını belirler. Beyazıt 15. yüzyılın ilk yıllarında kaleyi tamamladığında, eski şehrin bir Hıristiyan başkenti olarak son günleri başlamış gibi görünüyordu, çünkü açıkça görülüyordu ki, Osmanlılar Konstantinopolis'i kendilerine istiyorlardı. Kosova'yı izleyen on yılda, Beyazıt Anadolu'da durmaksızın muharebe etmiş, babasının kendisine orada bıraktığı imparatorluğun büyüklüğünü iki katına çıkarmıştı. Böylece, Osmanlılar artık, bir ayakları Avrupa'da bir ayakları Asya'da bütün azametleriyle dikiliyorlardı. Topraklarının yayıldığı alan, Bizans'ın uzun zaman önce ortadan kalkmış imparatorluğunun sınırlarıyla dikkat çekecek kadar çakışıyordu. Tek eksik olan, bütün gözlerin üzerine dikili olduğu merkezdi: yani, Türk folklorunun büyük ülküsü Kızıl Elma, Konstantinopolis'ti. Peygamber, bir hadisinde, "Konstantiniyye elbette fethedilecektir, Onu fetheden kumandan ne güzel kumandan, Onun askeri ne güzel asker" demişti.

Beyazıt'ın düşüncesi basitti: şehri yavaş yavaş güçten düşürecekti. Bir yandan Konstantinopolis'in muazzam kara surlarının önünden şehri kuşatırken, aynı zamanda, Boğaz'a bir boğazkesen kurmaya çalışacaktı. Akıncıları, Anadolu Hisarı'ndan çıkarak, Karadeniz'in karanlık sularından Boğaz'a giren, Trabzon'un hububat ve madenleriyle, İran ve Ermenistan'ın halı ve ipekliliyle ve bütün Akdeniz dünyasında seks kölesi ve köle asker olarak kullanılmak üzere yığınlar halinde zincire vurulmuş Çerkesler'le dolu nakliye ge-

Beyazıt döneminde Anadolu Hisarı'nın muhtemel tasviri. Hisar'ın arkasında Boğaz'ın Anadolu yakasındaki tepeleri görünüyor.

milerinin geçişlerini engelleyeceklerdi. İlk durakları Konstantinopolis'in karşısında, Haliç'in kuzey kıyısındaki Galata adlı Ceneviz ticaret şehri[32] olan bu gemiler, Hıristiyan doğunun büyük bir kısmı için servetin kaynağını teşkil ediyordu. Beyazıt, Bizanslıları karadan aç bırakıp, deniz tarafından da Latin semtinin kolunu kanadını kırarsa, şehrin eline geçmesinin artık sadece zaman meselesi olacağını düşünüyordu.

Bu hesapta dikkate almadığı şey, rakiplerinin tepkisiydi. Beyazıt, Boğaz'dan yönetilen eski imparatorluğun yerini alarak, onun sorunlarını da devralmıştı. Tıpkı Malazgirt öncesinde Bizanslılar gibi, Sultan da çok geçmeden, biri doğudan diğeri batıdan olmak üzere iki tehditle karşı karşıya kaldı. İlk tehdit batıdan geldi: bir yüzyılı aşkın bir süredir toplanmış en büyük uluslararası Haçlı ordusuydu bu. Batı Hıristiyan aleminin güçleri nihayet, Osmanlı tehdidinin farkına varmışlardı –Beyazıt ve onun komutanları tarafından Bulgaristan'ın tamamının, Yunanistan'ın ve Macaristan'ın önemli bir kısmının zapt edilmesi, tehlike çanlarını çaldırmıştı. Böylece, 1396 yılının Temmuz ayında, Eflak, Fransa, Almanya, Polonya, İtalya, İspanya ve İngiltere'den gelen savaşçılardan oluşan muazzam bir kalabalık[33] Buda'da toplandı ve oradan, Macar kralı

32 Pera da denir. Pera, Rumca "ötesi" demektir.

33 Bkz. John Freely, *Istanbul: The Imperial City*, Penguin, Londra, 1998, s. 167.

Sigismund'un komutası altında, Tuna'dan aşağı yürüyüşe geçti. Sayılarının yüz bini bulduğu düşünülen Haçlılar, kafir Türkleri ezmeyi hedefliyorlardı.

Endişeye kapılan Beyazıt, komutası altında ne kadar adam varsa topladı; Konstantinopolis'in kuşatmasını kaldırdı ve vassallarını, Hıristiyan aleminin kutsal savaşçılarını durdurmak üzere kuzeye, Balkanların içlerine gönderdi. 25 Eylül 1396'da, Bulgaristan'da bugün Nikopol diye anılan Tuna kıyısındaki Niğbolu'da, iki muazzam kuvvetin çarpışması gerçekleşti. Savaşın sonucu, daha batılılar Beyazıt'ın büyük ordusunun yakınlarda olduğunun farkına bile varmadan belirlenmişti. Türklerin yanıltma taktiklerine alışık olmayan binlerce Burgondiyalı şövalye, *chansons de geste*'de anlatılan kahramanlıklara özenerek, bir tepenin üzerinde kendi halinde dolaşmakta olan küçük bir Osmanlı keşif birliğini görünce hemen saldırıya geçtiler. Kaçan avlarının peşinden doruğa varıp öteki taraftan aşağı dörtnala daldıklarında, tepenin arkasına mevzilendiği için daha önce göremedikleri on binlerce kişilik ana Osmanlı ordusuyla burun buruna geldiler. Tam bir katliam oldu. Şövalyelerin binicisiz kalmış atları Hıristiyan ordusunun Niğbolu önünde kurmuş olduğu ordugaha döndü. Hıristiyanlar bunun hangi uğursuzluğun işareti olduğunu anlamaya çalışıyorlardı ki, koca Türk ordusu gizlendiği yerden çıkıp ateşli Burgondiyalıların daha biraz önce gözden kayboldukları yamaçtan gümbür gümbür aşağı inmeye başlayınca endişeler bir anda paniğe dönüştü. Zaferinden çok mutlu olan Beyazıt'ın o Eylül günü on binden fazla esirin kafasını kestirdiği söylenir –sonunda, kendi adamları, biraz mola vermesi kendisine yalvarmışlardı. Yenilgi öyle büyük bir felaketti ki, haberi ilk geldiğinde batının başkentlerinde kimse inanmadı. Ama gerçek anlaşılınca, artık Hıristiyanlığın doğudaki başkentinin günlerinin sayılı olduğu belli olmuş gibi göründü. Beyazıt'ın kuşatmacıları, bir kere daha Trakya ovasında, Konstantinopolis'in kara surlarının önünde belirdiler; Anadolu Hisarı'nın akıncıları Boğaz'ın sularına tekrar çıktılar. Bir mucize olmadıkça, Yıldırımın karşısına çıkacak hiçbir güç yok gibi görüyordu.

O mucize doğudan geldi. Osmanlı Sultanından da dehşetli bir tek güç vardı: bu, Timurlenk (ya da Aksak Timur) diye bilinen Semerkantlı bir savaş beyiydi. Moğollardan oluşan orduları, 14. yüzyılda, bozkır göçebeliğinin insanlık dışı haşinliğiyle coşkun bir cihat inancını –bu cihat, din kardeşleri Müslümanlara karşı olsa bile– birleştirdiler ve vahşet konusunda kendilerinden öncekilerin hepsini aştılar.[34] İslâm'ın büyük şehirlerinden birçoğunu (İs-

34 Timur'un vahşeti konusunda, tarihin bütün konularında olduğu gibi, yaygın kanının yanlış olduğunu düşünenler vardır. Bunların en önemlilerinden biri, Jean-Paul Roux'dur: *Tamerlan* (Fayard, Paris, 1994).

fahan, Bağdat, Musul, Halep, Şam) barbarca talan ettikleri gibi, buralarda, öldürdükleri insanların kafalarından yüksek piramitler yapmayı da kural edindiler. Çoğu zaman on binlerce kafatasından oluşan ölüm anıtlarıydı bunlar. Kellelerinden piramit yapılanların karıları ve kızları ise, çırılçıplak soyularak, Müslüman evinin mahremiyetinden alınıp şehir meydanlarının veya göçebe çadırlarının utancına taşındılar. 14. yüzyılın son on yıllarında, Orta ve Batı Asya'da milyonlarca insan öldürüldü ya da köleleştirildi.

1400 yılı civarında Timur batıya gelerek Suriye'yi yakıp yıktı. Suriye'nin yanı başındaki ülkelerde, haklı olarak, Moğol afetinin kendilerine de bulaşması korkusu doğdu. Mısır Memlukları Timur belasıyla konuşması için İbni Haldun'a başvurunca, Assisili Francis ile Sultan Kamil arasındaki buluşmaya benzer garip bir buluşma bu sefer bu büyük alimle Timur arasında gerçekleşti. İki adam, ilgi alanları arasında uçurumlar olmasına rağmen, defalarca uzun uzun görüştüler. İbni Haldun, konuşmalardan, Timur'un düşünceliliğinden etkilenmiş olarak ayrıldı.[35] Belki de onda, bir Müslüman imparatorluğu kurulması için temel öneme sahip olan akrabalık sistemini, asabiyeyi gerçekleştirecek insanı görmüştü. Bu tefekkür molası fazla uzun sürmedi; çünkü Timur, altmışlarının sonunda hâlâ hâkim olamadığı bir savaşa susamışlık içindeydi ve itaati altına girmeyi reddeden herkesi cezalandırmaya adeta yemin etmişti. Osmanlılar ise, ona açıkça meydan okumaktaydılar. Beyazıt'a elçiler göndererek, Anadolu'daki bütün toprakları Bizanslılara ve Osmanlıların mülklerini elinden almış olduğu çeşitli Türk beylerine iade etmesini emretti.

Öfkeden kuduran ve şüphesiz Konstantinopolis'in kuşatmasını bir kere daha kaldırmak zorunda kaldığı için siniri daha da artmış olan Beyazıt, birliklerini topladı ve hızla Anadolu'ya geçti. Bu sefer, doğuda göreceği bir hesap vardı. Belirleyici karşılaşma Ankara yakınlarında 28 Temmuz 1402'de meydana geldi. Her ne kadar korkunç bir tek taraflı katliam yaşanmadıysa da, Osmanlılar adamakıllı yenildiler. Niğbolu'da da Türklerin yanında çarpışmış olan Stefan Lazareviç ve Sırpları, Moğol saldırısına en iyi karşı koyanlar oldular ve Sultan'ın aile fertlerinden bazılarını esir düşmekten kurtarmayı başardılar. Yıldırım o kadar şanslı değildi –esir edildi ve ataları Osman ile Orhan'ın fethettiği kuzey batı Türkiye şehirleri Timur tarafından bir bir yağma edilirken, bir tahtırevan üzerinde –daha sonra, efsanelerde geçen şekliyle bir kafes içinde etrafta dolaştırıldı.[36] Öyle görünüyor ki, bu yağma seferi es-

35 M. Talbi, "Ibn Khaldun, Wal al-Din Abd al-Rahman B. Muhammad B. Muhammad B. Abi Bakr Muhammad B. Al-Hasan", *Encyclopedia of Islam*'da (Brill, Leiden, 1971, 3, s. 825-31).

36 Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge University Press, Cambridge,

nasında, Beyazıt'ın güzel karısı Sırp Olivera da soyuldu[37] ve zorla büyük Moğol'un masasına anadan doğma hizmet ettirildi. Keder ve utanç içindeki Beyazıt, ertesi yıl öldü.

Konstantinopolis'in Hıristiyanları bu kadar talihli olmalarına adeta inanamadılar. Niğbolu'da yıkılan umutları, Ankara'da tekrar canlanmıştı. Osmanlılar artık bölünmüş ve moral olarak çökmüşlerdi. İmparatorlukları sallantıdaydı. Askerleri Anadolu Hisarı'nın surları etrafında toplaşmışlardı ama Hıristiyan gemilerinin yollarını kesmek için değil Timur'un yağmacı Moğollarının gazabından sığınmak için. Sanki Tanrı'nın verdiğini Tanrı'nın alıverebileceğini kanıtlar gibi, Timur'un tehlikeli orduları geldikleri gibi çabucak gittiler. Yaşlı savaşçı, yine herkesi şaşırtarak, gerisin geri dönüp dünyanın öbür ucuna giderek Çin'i fethetmeye karar vermişti.[38] Beyazıt artık yoktu. Yerine kimin geçeceği üzerine Osmanlılar arasında bir iç savaş patlak verdi. *Mare nostrum*'un Yeni Roma'sı Konstantinopolis kurtulmuştu. Şimdilik.

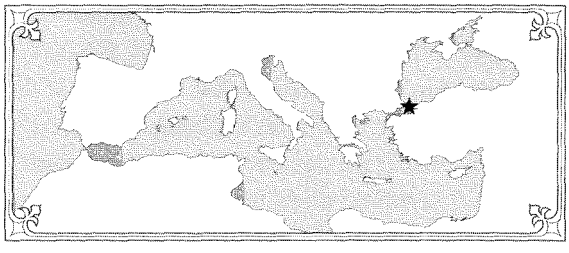
1965, s. 42. Bu efsaneye göre, Beyazıt, kafesin altın parmaklıklarına kafasını vurarakkendini öldürmüştür. Beyazıt'ı, nasıl öldüğü kesin bilinmez, ama intihar iyi bir hipotezdir.

37 Zavallı Olivera'nın (Despina diye de anılır) o döneme ilişkin standart tarihlerin çoğunda tekrar edilen bu hikayesi, Timur'un eğilimlerini düşünürsek, Beyazıt'ın intiharı kadar akla yakın değildir.

38 Timur bunu gerçekleştiremedi. Yolda, yetmiş iki yaşında öldü.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Konstantinopolis 1453 ve Konstantiniye

Yeni Roma'nın Düşüşü; Yeni Convivencia'nın Yükselişi

İnfaz ertelenmişti ama, ertelemeler, adı üstünde, geçicidir. Timur'un son anda yetişip Konstantinopolis'i Beyazıt'ın elinden kurtarmasını izleyen elli yılda, doğu Hıristiyanlığının başkentinin yenilgi kelimesini sözlüğünden çıkarmış olduğunu ummak için yeterince neden vardı. Osmanlılar Kontantinopolis'i 1422'de etkisiz bir şekilde kuşattılar[1] ama, o zamanki hanedan kavgaları, Rum komşularının başına sürekli şekilde bela olmalarına imkân vermiyordu. Tekrar ne istediğini bilen ve o yolda zaferden zafere koşan bir devlet haline gelmeleri, uzun ömürlü ve dirayetli bir padişah olan II. Murat'ın yönetiminde gerçekleşti. II. Murat, usta bir savaşçı olmasına rağmen tefekkür hayatını sefer çadırına tercih ederek ondan çok şey umanları hayal kırıklığına uğrattı. Padişah ve onun gerçek bir devlet adamı olan veziri Çandarlı Halil Paşa, tedirgin bir barışa razı görünüyorlardı. İnanç denizi, en azından doğu tarafında, sanki durulup asude bir *convivencia* hayatı sürmeye başlayabilirmiş gibiydi.

Ne var ki Murat, kendi isteğiyle ayrıldığı erken emeklilikten iki kere geri çağrılacak, kuzeyden gelen tehditlere karşı devletinin başına geçmesi istenecektir. Transilvanya beyi ve Macaristan naibi olan güçlü komutan John Hunyadi, önderliğindeki istila ordularıyla Osmanlı iktidarını paramparça etmeye kararlıydı. Gel gelelim Padişah, önce 1444'te Bulgaristan'daki Varna'da, sonra 1448'de, bu sefer yine meşhur Karatavuklar Ovası Kosova'da, koca birer

1 O zaman on sekiz yaşında olan Murat, tahta daha yeni çıkmıştı. Başarısız kuşatma onun ilk savaşçılık tecrübesi oldu. Kuşatma, 10 Haziran'dan 6 Eylül'e kadar sürdü.

Hıristiyan ordusunu yok etti. Bu ikinci Kosova Muhaberesi, ucu ucuna kazanıldı –gerçekten korkulası bir Arnavut savaş beyi olan İskender Bey'in orduları Hunyadi'nin kuvvetleriyle randevularına padişah onları yakalamadan önce gelebilseydiler, sonuç çok farklı olabilirdi. Neticede, İskender Bey gecikti ve Hunyadi Türklerle tek başına savaşmak zorunda kaldı. Daha önce Sırpların başına geldiği gibi, bir zamanların güçlü Macarları, Bizans İmparatorluğunun kalıntıları üzerine yapılan mücadelede net bir nakavtla saf dışı bırakıldılar.

Çifte felakete rağmen, Timur'un sağladığı rahatlamanın uzun sürmesi için dua eden Hıristiyanların iyimser olmak için hâlâ nedenleri vardı. Bir kere, Murat'ın son zaferleri savunma niteliğindeydi –Macarlar ateşkesleri bozmuşlardı– ve padişah bütün saltanatı boyunca gayri Müslim tabiilerini kendi hallerine bırakmıştı –Yeniçeri ordusu için toplanan çocuklar gibi önemli bir istisna dışında. Ayrıca, Osmanlılar doğu Avrupa'nın bağımsız şehirlerinin ve devletçiklerinin çoğunu sürekli taciz etmiş veya kendi bağımlıları haline getirmişlerse de, Halil Paşa'nın Rum mevkidaşlarıyla arası çok iyiydi; hatta o kadar iyiydi ki, Kontantinopolis'in hazinesinden kendisine epeyce hediye verildiğini fısıldayanlar bile vardı. Muazzam bir güce sahip olan sadrazam –ondan önce babası ve dedesi de vezirlik yapmışlardı–, iki yüzyıl önce Aziz Fransesco'ya konuşma izni ve Stupor Mundi'ye Kudüs'ün anahtarlarını veren Eyyubi Sultanı El Kamil'le aynı kalıptan çıkmış bir kolaylaştırıcı ve diplomat olarak, iyi devlet idaresinin ve mantıklıca bir arada yaşamanın güvencesi olarak görülüyordu. İyimser olmak isteyenler, işin başında Halil Paşa olduktan sonra, sultan sarığını giyenin kim olduğunun pek önemi olmadığını düşünüyorlardı.

İyimserlerin teorisi, 1451 yılında İkinci Murat'ın ölümünden sonra test edildi. Ölen padişahın on dokuz yaşındaki oğlu İkinci Mehmet (Muhammet) tahta çıktı –ne olur ne olmaz diye, önce, daha bebek olan, ana ayrı erkek kardeşini hamamda boğdurdu–[2] ve cümle alemin büyükelçilerine statükonun korunacağına dair söz verdi. Avrupalılar bu taahhüde çok sevindiler

2 Rum Vakanüvis Mikhail Dukas'a göre, çocuk öldürülürken Mehmet, kocasının ölümünden dolayı yasta olan anneyi teselli etmekteydi. Franz Babinger (1953 tarihli muazzam eseri *Mehmet the Conqueror and His Time*, çev. Ralph Mannheim, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1978; Türkçesi: *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, 2003. Mehmet hakkındaki bilgilerimizin büyük kısmının temelini oluşturur), Mehmet'in bu şekilde, Osmanlılardaki tahta çıkar çıkmaz erkek kardeşlerini boğdurma geleneğini başlatmış olduğunu söyler (65-66). Daha sonraki tarihçiler, Mehmet'in geleneğin başlatılmasındaki sorumluluğu konusunda farklı düşünürler; örnek olarak, Kosova'da Beyazıt'ın yaptığını gösterirler. Başlangıcı her ne olursa olsun, bu tüyler ürpertici gelenek yerleşmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda, bazı cüluslarda onlarca kardeş ve yarı kardeş katledilmiştir. Asil kanı dökmemek için, öldürme işlemi, ipek bir urganla boğmak suretiyle gerçekleştiriliyordu.

ve, bazı durumlarda, Trakya'da Türkler'i huzursuz eden karışıklıklar çıkaracak kadar cüretkarlaştılar. Bu aynı Mehmet, daha ergenliğe yeni adım atmışken, babasının kendi isteğiyle emekliye ayrılması üzerine Varna ve Kosova'dan önce, kısa bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun başına geçmiş ve Halil Paşa'nın sözünden hiç çıkmamıştı –ve Türk ordularının neferleri tarafından hiç sevilmemişti. Bu genç adamın, gerçekten padişah olduktan sonra da eski pısırıklığını sürdüreceği muhakkaktı.

Avrupalılar için acı gerçek şuydu ki, İkinci Mehmet hiç de pısırık değildi. Esasen, iktidara gelmekle erişkinliğe adım atmanın bir araya gelişinin bu kadar olağanüstü bir önder ortaya çıkardığı, nadir görülmüştür. Edirne'deki sarayda, Halil Paşa'nın nüfuzu yavaş yavaş ama kati bir şekilde aşınmaktaydı; Paşanın barış yanlısı tavsiyeleri dikkate alınmıyor, yeni bir paşalar ve komutanlar nesli ön plana çıkıyordu. Mehmet'in yakın çevresindekilerin birçoğu muhtediydi; bunlar, mevki ve zenginlik uğruna "Türkleşmeyi" tercih etmiş, yetenekli Hıristiyan maceraperestlerdi. Bu tip adamlar nadiren barışsever olurlardı. Türkçe, Rumca, İbranice, Arapça, Farsça ve Latinceyi iyi bilen Mehmet,[3] kökenlerine bakmadan büyük yeteneğe sahip bireyleri memnuniyetle çevresine kabul ediyordu. Geniş bilgisi, aşiretçi dar kafalılığa izin vermiyordu. Yemeklerden sonra, gözdesi olan kadınlar ve oğlanlarla rahat döşeklere uzanıp Rumca orijinalinden Büyük İskender biyografileri[4] okuttururdu. Greko-romen antikitesine ilgisi, basit bir merakın çok ötesindeydi. Çünkü, bu dolgun dudaklı, gözleri çakmak çakmak Osmanlı evladı,[5] kendini sadece

3 Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 1965, s. 56; *Konstantinopolis Düştü 29 Mayıs 1453*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999. Başka kaynaklarda, sadece üç veya dört dil bildiği iddia edilir.

4 Mehmet'in batılı çağdaşı Zorzi Dolfin'e göre, Mehmet'in ilgisi büyük Makedonyalıyla sınırlı değildi. Dolfin şöyle yazar: "Her gün, Anconalı Ciriaco adlı bir musahibine ve başka bir İtalyan'a Roma tarihi ve başka tarihler hakkında kitaplar okuturdu. Onlara, Laertius, Herodotos, Livius ve Quintus Curtius'a ait eserler ve papaların, imparatorların, Fransa krallarının ve Lombardların vakayinamelerini okutmuştur." Babinger, *Mehmet the Conqueror*'da aktarılmıştır (s. 112).

5 Giovanni Maria Angiolello, Yunanistan'ın doğu kıyısı açığında ince uzun bir ada olan Eğriboz'un (Negropont) Türkler tarafından alınışı sırasında daha çocuk yaşta iken esir düşmüş bir Venediklidi. Mehmet'in sarayında içoğlanı oldu ve daha sonra azat edildi. *Historia Turchesa* adlı eserinde (1480'de yayınlanmış ve bütün Avrupa'da yutarcasına okunmuştur), Padişahın orta yaşlı halini şöyle anlatır: "Orta boyluydu. Şişman ve etine dolgundu. Geniş alınlıydı. İri gözleri, kalın kirpikleri vardı. Kartal burunluydu. Küçük ağzının etrafı, kırmızıya çalan büyük ve yuvarlak bir sakalla çevriliydi. Kısa ve kalın bir boynu vardı. Soluk benizliydi. Oldukça yüksek omuzları vardı. Sesi gür çıkardı." Babinger, *Mehmed the Conqueror*'da aktarılmıştır (s. 424). Runciman, padişahın çağdaşları tarafından yapılmış bir dizi tarifi karşılaştırarak, Mehmet hakkında şöyle yazar: "orta boyluydu ama sağlam yapılıydı. Yüzüne, kemer kaşların altından bakan delici bakışlı bir çift göz hakimdi. İnce kartal burnu, dolgun dudaklı ağzının üzerine doğru kıvrılırdı. İleri yaşlarında, yüzünün şekilleri, insanlara, birtakım olgun kirazları yemeye hazırlanan bir papağanı hatırlatır-

İstanbul'un fatihi II. Mehmet, orta yaşlarında.

Türklerin sultanı olarak değil, Rumların imparatoru olarak da görüyordu. Mehmet'le birlikte, *mare nostrum* başladığı yere dönmüştü: İslâm, antikitenin mirasından yararlanan bir şanslı değil, o antikitenin meşru sürdürücüsüydü; tıpkı, Kur'an'ın inmesiyle Hıristiyanların ve Yahudilerin kitaplarının geçerliliğini kaybetmiş olması gibi. Bu bakış açısına göre, Bizans Rumları zamanlarını çoktan doldurmuşlar, İskender'in bayrağının taşıyıcısı rolünü gereğinden fazla oynamışlardı. Büyük *vasileus* Herakleios –esasen Peygamber'in kendisi de– çarkın bu şekilde dönmesi karşısında herhalde şaşa kalırlardı. Mehmet için ise, bu, milyonlarca can üzerinde sahip olduğu mutlak hâkimiyet kadar doğal bir şeydi. Onun misyonu, Türklerin bugün bile onu anarken kullandıkları unvanı kazanmaktı: "Fatih" olmaktı.

* * *

Saltanatının ilk birkaç ayında, ihtirasının boyutları sadece en yakın çevresinin bildiği bir şey olarak kaldı. Yine de, söylentiler uçuşmaya başladı; Hıristiyan krallıkları ile Osmanlı sultanlığının sarayları, karşılıklı evlenmeler ve iç içeliklerden dolayı birbirleriyle öyle karışmışlardı ki, sırların uzun süre gizli kalmasına imkân yoktu. Dolayısıyla, 1452 yılının baharında, daha önce Sultan'ın kifayetsiz ve zayıf karakterli biri olduğu düşüncesiyle iyimserliğe kapılan Hıristiyanlar için gerçeği kabul etme zamanı gelmişti: kendilerini kandırmışlardı. Mayıs ayında Mehmet, niyetini Konstantinopolis'in yetkililerine üstünkörü bir şekilde tebliğ ettikten sonra, ordusunun başında Boğaz'ın Avrupa yakasına geldi. Yanında getirdiği yüzlerce duvarcı, işin taktik bir boyutunun da olduğunu gösteriyordu. Duvarcılar, olur da Rumlar ordularının cılızlığına bakmadan saldırmaya kalkarlar diye savaşçı yoldaşları nöbet tutarken, işe ko-

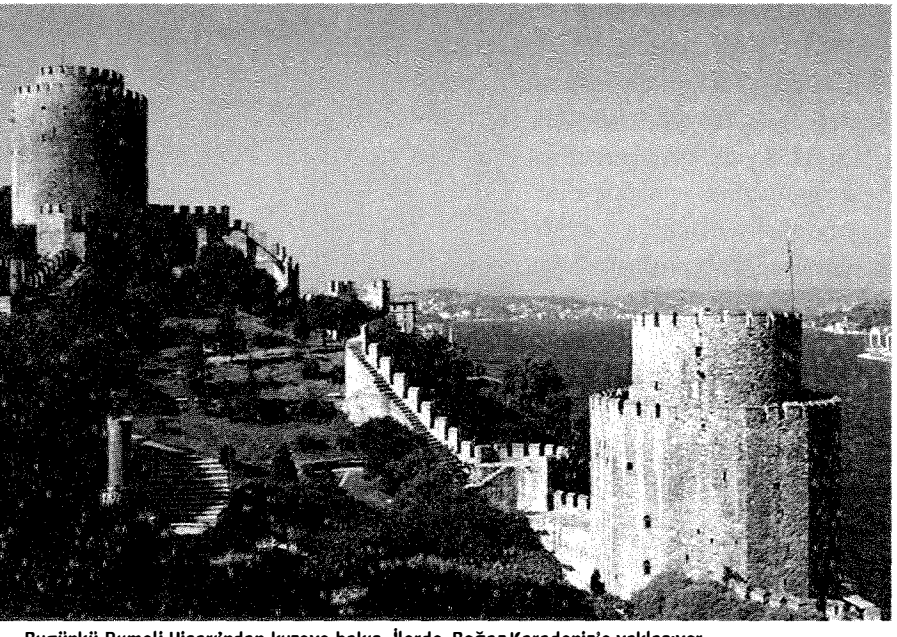
dı." Bkz. *Fall of Constantinople*, s. 58.

yuldular. Bizans başkentinin hemen yukarısında dört ay boyunca hummalı bir şekilde çalıştılar. Mehmet'in paşalarından üçünün her birine –bunlardan biri de Halil'di– kalenin bir kısmının tamamlanmasının sorumluluğu verilmişti. Böylece, rekabet sayesinde, işin rekor sürede bitirilmesi umulmuştu. Taktik tuttu: 1452 yılının Ağustos ayının sonunda, devasa Rumeli Hisarı bitmişti.

Bugün Rumeli Hisarı hâlâ, Boğaz'ın en dar yerinde, kulelerden ve koltuk duvarlarından oluşan, dik bir yamaçtan denize dökülen taştan bir şelale gibi durur. Tam karşısında, Boğaz'ın yedi yüz metre ötedeki Asya yakasında, onun yanında cüce gibi kalan, Beyazıt'ın yaptırmış olduğu ablası Anadolu Hisarı vardır. Mehmet'in zamanında, Türkler bu iki kaleye, *boğaz kesen* diyorlardı. Bundan böyle kimse, padişahın izni olmadan Karadeniz'den gelip Konstantinopolis'e geçemeyecekti. Artık sahneye fırlayıp ortalığı birbirine katacak bir Timur da olmadığından, genç Mehmet, Beyazıt'ın başaramadığını bu sefer başarmak niyetindeydi.

Bugünkü Rumeli Hisarı'nda, Anadolu Hisarı'nda olduğu gibi çocuk bahçesi yoktur. Onun yerine, kalenin içindeki geniş alana, rüzgarın Boğaz'ın karanlık sularından taşıdığı nemle yosun tutmuş onlarca eski top konulmuştur. Her ne kadar okul çocukları sanki oyuncak olsun diye yapılmışlar gibi bağrışa çağrışa üzerlerine tırmansalar da aslında bu toplar, Mehmet'in askeri dehasının keskin bir hatırlatıcısı olarak daha anlamlıdırlar. Genç padişah, geçmişteki seferlerin kahramanlık hikâyelerinin de etkisinde kalmakla birlikte, geleceğin savaşlarının çok farklı olacağının bilincindeydi: Rumların hizmetlerinde çalışmak için başvuran Urban adlı yetenekli bir top yapımcısını geri çevirdiklerini duyunca, adamı kendi hizmetine aldı ve ondan boğazkesenin görevini yerine getirmesini sağlayacak güçte bir top yapmasını istedi. Suriyeli Callinichus, Rum ateşini icat ederek Kontanstinopolis'i Muaviye'nin elinden kurtarmıştı. Bu sefer tersi olacak, Urban'ın getirdiği teknolojik yenilik, şehrin imhasını hızlandıracaktı.

Sonbahar geldiğinde, Urban işini yapmış bulunuyordu. Yaptığı dev top, Rumeli Hisarı'na yerleştirildi. Etrafa uyarılar gönderildi ve bekleyiş başladı. Kasım başlarında, iki Venedik ticaret kalyonu, arkalarına güçlü bir rüzgâr almış olarak, hisarın surlarının dibinden geçmeye başladılar. Top gürledi; gülleleri zararsızca Boğazın sularını sıçratmaktan başka bir şey yapmadı. Gözü pek denizciler, başkentin Haliç'in güney kıyısında bulunan Venedik mahallesinde coşkuyla karşılandılar. Mehmet'in topçu çavuşları, menzillerini düzeltip gülle

Bugünkü Rumeli Hisarı'ndan kuzeye bakış. İlerde, Boğaz Karadeniz'e yaklaşıyor.

yollarını ayarladılar. İki hafta sonra, kardeş gemisinin başarısından cesaret alan başka bir Venedik gemisi, iki hisar arasındaki dar geçitten geçmeyi denedi. Urban'ın topu bu sefer affetmedi. Mürettebat Boğaz'ın sularından toplandı; hepsinin kelleleri uçuruldu. Geminin kaptanı Antonio Rizzo, Edirne yakınlarında bulunan padişaha getirildi. Padişah adamı derhal kazığa oturttu. Böylece, Rumeli Hisarı'nı yaptıran hükümdar, bundan böyle böylesi küstahlıklara göz yummayacağını ilan etmiş oluyordu. Padişah, yaz için planladıklarını gerçekleştirmiş olmaktan memnun, kış aylarını planın ikinci safhası için gerekli askerleri toplamakla geçirdi. Duvarcılar evlerine gönderildiler.

* * *

Bizanslı Konstantinopolis'in son Noel'i büyük endişeler içinde kutlandı. Edirne'ye gönderilen casuslardan, sultanın karargahının etrafında daha önce eşi görülmemiş nitelikte bir faaliyet olduğuna dair haberler sızıyordu. Dört bir yandan askerî birlikler orada toplanmaktaydı. Hatta Sırplar gibi Hıristiyan vassallar bile yeni Roma'nın düşürülmesine büyük miktarlarda askerle katkıda bulunmaya söz vermişlerdi. Konstantinos'un kenti, yalnız kalmış ve

etrafı Osmanlı İmparatorluğuyla çevrilmiş haliyle, kendini savunmak için ne yapıp edip adam bulmak zorundaydı. Bütün gözler Marmara'ya ve onun ötesindeki Ege'ye çevrildi. Batı Hıristiyanlığının Latin güçleri kuşatılmış kardeşlerinin yardımına koşmak için büyük filolar göndereceklerdi muhakkak. Ancak, yeni yıl yaklaşır, soğuk rüzgarlar şehrin deniz surlarının tepesindeki flamaları şaklatmaya başlarken, ufukta daha yelken filan görünmemişti. Emir verildi: Kiliselerin ayinlerde kullanılan gümüş kap kacakları eritilerek erzak almak ve paralı asker tutmak için kullanılacaktı. Bizans kadırgaları, tehlikeye aldırmadan Ege'nin fırtınalı sularına açılıp adam aradılar. Çağrılarına ancak bir avuç insandan –Girit ve On İki Adalardan– olumlu karşılık geldi.

Konstantinopolis'in bu en korkunç krizi karşısında batının seyirci kalması, sadece bilinçsizliğe bağlanamaz. Elli yıllık moladaki kendini kandırıcı iyimserliğe rağmen, Konstantinopolis'teki birçok kişi kaçınılmaz sonu görmüş ve batıya koşarak durumun vahametini oradakilere duyurmuştu. Çeşitli Bizans imparatorları Avrupa başkentlerini ziyaret ederek –bir tanesi ta Paris'lere Londra'lara kadar gitmiştir–[6] ölümüne bir mücadelenin kapıda olduğunu Latin mevkidaşlarının kafasına sokmaya çalıştılar. Ne var ki, Urban'ın Clermont vaazının bir tekrarı yaşanmayacak, Pandora'nın kutusu tekrar açılmayacaktır. 1396'daki Niğbolu felaketinden beri, doğuda macera aramanın meraklısı pek kalmamıştı. Zaten Avrupa'nın kendi sorunları (bunlar içinde en bilineni, İngiltere ile Fransa arasındaki tahrip edici Yüz Yıl Savaşları'dır) birçok monarkın elini kolunu bağlıyordu.

Durumun vahametini resmî yardım çağrılarından daha iyi anlatan bir şey vardı ki, o da, alimlerin akın akın Bizans'ı terk etmeleriydi. Bizans İmparatorluğu, bin yıldan uzun bir süre, Ortaçağ Akdeniz'inin diğer Hıristiyan uygarlıklarının fersah fersah üzerinde bir sanatsal ve entelektüel gelişmişlik düzeyini muhafaza etmişti; imparatorluk Konstantinopolis şehri ile Mora yarımadasındaki özerk vilayetten[7] ibaret kalınca, okumuşlar sınıfı ne yapıp edip çalışmalarına hamilik edecek yeni insanlar bulmak zorunda kaldılar.

---

6 II. Manuel Palaeologos. Söz konusu seyahati 1400-1401 yıllarında yapmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun son *vasileus*'u XI. Konstantinos'un babasıdır.

7 Dördüncü Haçlı Seferi'nde Konstantinopolis'in yağma edilmesinden sonra Bizans İmparatorluğu'nun bölüşülmesinin ardından Latinler orada kısa ömürlü bir vilayet kurmuşlardı. Bizanslılar, 13. yüzyılın ortasında vilayeti geri aldılar ve orada, merkezi Isparta yakınlarındaki Mistras olan ve despotluk adı verilen bir yönetim kurdular. (Bu arada, Mistras bugün hâlâ harabe halinde Bizans şapelleriyle kaplı güzel bir yamaçtır.) Mora despotları normalde, Konstantinopolis'te iktidarda olan aileden olurlardı ve başkentten hemen hemen tümüyle bağımsızdılar. Rumların Osmanlı ilerleyişi karşısında tutunmayı başardıkları başka bir yer de, Anadolu'nun Karadeniz sahilindeki Trabzon'du. Trabzon'un kendi *vasileus*'u vardı.

Onların toplu halde yabancı diyarlara kaçışı, çöküşün yakın olduğunun net bir işareti oldu. Harıl harıl antikiteyi yeniden keşfetmekte olan –yani bugün Rönesans dediğimiz şeyi gerçekleştirmekte olan– İtalyan şehir devletleri, bu sürgünleri bağırlarına bastılar. Yeni gelenlerin antik yazarların eserlerini rahatlıkla okuyabilmesi, gözlerini kamaştırıyordu. Ne gariptir ki, Bizans'tan göçenler, bilmeden İslâm'dan intikamlarını almış olacaklardır: onların Rönesans düşüncesinin gelişmesinde oynadıkları rol göklere çıkarılacak, böylece, Bağdat, Cortoba, Tuleytula ve Palermo alimlerinin onlardan önce *mare nostrum*'un mirasının muhafazasında oynadıkları rol batılılarca unutulacaktır. Ne var ki, aynı dönem, pek övünülecek tarafı olmayan buna paralel bir geleneğin de başlangıcına tanık olmuştur: bundan böyle, batılı alimler, geçmişin Yunanlılarına hayran olurken, çağdaşları olan Yunanlıları yani Rumları unutacaklardır.

15. yüzyılda çağdaşları Yunanlılardan ilgisini esirgemeyenlerin başında Roma'daki papalar gelir. Bunun için haklı bir nedenleri vardı. Bölünmeci Ortodoks meslektaşları ellerine düşmüş durumdaydılar; eğer Papa batı Hıristiyanlığının arabulucusu olarak Rumlar'a yardım etmek için insanları bir araya getirecekse, Rumlar'ın da, buna karşılık, 1054'teki olaylarla kesinlik kazanan bölünmeyi geri almaları ve papanın üstünlüğünü öngören doktrini benimsemeleri gerekecekti. En azından hesap buydu. Gerçekte ise, III. Innocent gibi güçlü papalar artık mazide kalmıştı. Ortaçağ'ın geç dönemlerinde Avrupa'nın ulusal monarşileri üstünlüğü ele geçirdikçe, Roma da nüfuzundan çok şey kaybetmişti.[8] Zaten, her halükârda, birçok Ortodoks din adamı nefret edilesi Latinlere teslim olmaya hiç istekli değildi. Can sıkıcı Filioque sorunu, Büyük Bölünme, 1204'te Konstantinopolis'in Latinlerce yağma edilmesi, imparatorluk tahtına Latinlerin çıkması gibi büyüklü küçüklü birçok onur kırıcı olayı unutmak kolay değildi.

---

8 Önceki bir buçuk yüzyılda papalığın gücü önemli ölçüde azalmıştı. 14. yüzyılda, papalık tam yetmiş yıl boyunca Avignon'da ikamet etmişti. Bu dönemde, art arda hep Fransızlar papalığa getirildiler ve bunlar Fransa kralının kuklası olmasalar da onun yörüngesinde oldular. Bunu, 1378'den 1415'e kadar süren, Avrupa monarşilerinin San Pietro tahtına çıkmak isteyen farklı talipleri desteklediği bir karışıklık dönemi izledi. Polonya, Macaristan, Almanya, İngiltere, İtalya'nın büyük kısmı ve İskandinav ülkeleri, Romalı adayın tarafını tuttular. Fransa, İskoçya, İspanya, güney İtalya ve Fransa ise, Avignon'da papalığa seçilen din adamını desteklediler. Bu döneme, Büyük Bölünme dönemi denir. 1054 yılında Latin kilisesi ile Ortodoks kilisesinin birbirinden ayrıldığı ve yine Büyük Bölünme diye anılan olayla karıştırılmamalıdır. Allah'tan, sonradan meydana gelen Büyük Bölünme'nin siyasi yönü bu kitabın kapsamının dışındadır. Ancak, bu ikinci Büyük Bölünme'nin papalığın nüfuzuna verdiği zarar, 1453'ün olaylarıyla yakından ilgilidir; çünkü o dönemde papalığın artık Hıristiyanlığı askerî bir dava etrafında toplayacak güçü kalmamıştı.

Her ne kadar bazı Bizans monarkları, siyasi nedenlerle, kiliselerin birleşmesi fikrine sıcak baktıysa da, Ortodoks tarafındaki çok sayıda ateşli birleşme karşıtı, birbiri ardına yapılan kardinaller toplantılarında tantanayla ilan edilen, bölünmenin artık sona erdiğine dair kararlara[9] hiç aldırış etmedi. Konstantinopolis'in neşesiz geçen 1452 Aralık'ında Ayasofya'nın kubbesi altında yapılan resmî birleşme törenine halkın büyük çoğunluğu katılmadı. Eğer Türkler'in elinde ölmek tehlikesi varsa, sapkının önde gideni olan Latinlerle oportünistçe birleşerek ruhlarını da tehlikeye atmanın gereği yok diye düşünüyorlardı. Şehrin büyük soylularından biri olan Lucas Notaras, Türklerin elinde ölmek tehlikesine bile pek inanmıyordu. Neticede, Rum Ortodoks Hıristiyanların büyük çoğunluğu –Balkanlarda, Anadolu'da ve başka yerlerde– Osmanlı yönetimi altında huzur içinde yaşamıyorlar mıydı? Notaras'ın, Rumların karşı karşıya bulunduğu ikilemle ilgili olarak "Kardinal külahı görmektense padişah sarığı görmeyi tercih ederim"[10] dediği rivayet edilir. Bu söz ilk bakışta, domuz çobanlığı yapmakla deve gütmek arasında seçim yapmak zorunda kalan emirin hikâyesine benzer gibi görünür. Ama Notaras, Sevilla hâkiminin dört yüz yıl önce yaptığı gibi dindaşlarıyla dayanışmayı savunmuyordu. Tersine, inanç denizinde uzun *convivencia* dönemleri yaşanmış bulunuyordu ve artık ittifakları dinsel bağlılıklar belirlemiyordu. Başka deyişle, Konstantinopolis'in bazı Rumları, Osmanlıları kurtarıcı olarak görüyorlardı.

Yine de, 1452-1453 kışında, işlerin şu veya bu şekilde yoluna girmesinden önce çok kan akması gerekeceğinden kimsenin şüphesi yoktu. Bizans'ın son *vasileus*'u, şehrini uzun bir kuşatmaya hazırladı. Şiirsel bir tesadüfle, tıpkı

---

9 Bu toplantılardan en önemlisi, 1439'da toplananFloransa Konsilidir.

10 Bu sözün Notaras'a atfedilmesinde bir haksızlık olabilir, çünkü Notaras kuşatma esnasında kahramanca dövüşmüştür. Ayrıca, eğer böyle bir şey söylemişse de çok yanılmıştı; en azından kendi akıbeti bakımından. Mehmet, Kontantiniye'ye Rumları tekrar yerleştirmeye çok istekli olmasına rağmen, yıkılmış imparatorluğun sivil önderlerini ortadan kaldırmakta hiç vakit kaybetmedi. Nitekim, Notaras da bunların arasındaydı. Fethinhemen sonrasındaki günlere ilişkin bir hikâye, bütün bir seçkinler sınıfının toptan ortadan kaldırıldığı bu kanlı operasyona, kişisel ve nahoş bir ayrıntı katar: Padişah, Notaras'ın genç oğlunu görünce, onu hemen haremi için istedi. İsteği reddedilince, bütün aileyi idam ettirdi. Bu hikâye gerçek midir onu bilemeyiz, ama Notaras'ın kızlarından biri olan Anna Notaras'ın, Konstantinopolis'in düşmesinden hemen sonra meydana gelen katliamdan kaçmayı başararak hayatının kalan kısmını Venedik'te saygıdeğer bir soylu olarak geçirdiğini biliyoruz. Ayrıca, Finli romancı Mika Waltari'nin *The Dark Angel* (1952) adlı eserinin kahramanıdır. Söz konusu roman, Konstantinopolis'in son günlerinde geçen fena olmayan bir Latin-Rum aşk hikâyesidir.

Konstantinopolis'in ilk imparatoru gibi, o da bir Konstantinos'tu ve o da bir Helena'dan doğmuştu.[11] Hayatının en verimli çağında yetenekli bir hükümdar olan XI. Konstantinos Dragases, korkuya kapılmış şehirde moralleri yükseltmek için yorulmak bilmeden çalıştı. Haliç'in karşı kıyısındaki Ceneviz ticaret kolonisi Galata'dan (Pera da denir) gönüllüler çekmeye çalıştı. Galata, yaklaşmakta olan çatışmada tarafsız kalacağını ilan etmişti; ama koloninin sakinleri arasında İsa adına silaha sarılma çağrılarına kulaklarını tıkayamayacaklar olabilirdi. Kontantinopolis'in içinde, Haliç'in güney kıyısında yerleşik olan Venediklilerden de aynı ricada bulunuldu. Her halükarda, şimdilik şehri ve civarını terk etmek herkese yasaklanmış bulunuyordu.

26 Ocak 1453 günü, Marmara surlarındaki nöbetçiler nihayet, uzun zamandır beklenen yelkenlileri gördüler. Üç Ceneviz kalyonu, seçkin bir aileden gelen bir soylunun komutasında, şehrin burnunu dolaşıp Haliç'e demir attılar. Giovanni Giustiniani Longo ve yedi yüz ağır zırhlı adamı, şehrin savunmasında görev almak üzere gelmişlerdi. Her ne kadar ticaret kafalı Ceneviz – tıpkı Venedik gibi– açıkça Bizanslıların yanında yer alarak Osmanlı padişahını kızdırmayı ve bu şekilde Karadeniz ve Ege'deki kârlı kolonilerini riske atmayı istemiyorduysa da, şehir yönetimi, vatandaşlarının en kahramanlarının kendi teşebbüsleriyle doğu Hıristiyanlığını savunmaya koşmasına ses çıkarmıyordu. Bu adamlardan biri, kuşatma savaşı uzmanı olan ve dövüşmek için yanıp tutuşan Giustiniani Longo'ydu. Onun gelişiyle başkent sevince boğuldu. Birleşme aleyhtarı Rumlar ve Cenevizlerin *frères ennemis*'si (düşman kardeşleri) olan Venedikliler bile, meşhur savaşçıyı bir kahraman gibi karşıladılar. Giustiniani, şehrin Trakya kırsalına bakan kara surlarının komutasının kendisine verilmesini istedi ve isteği zaten mutluluktan uçan *vasileus* tarafından derhal yerine getirildi. Şehrin surları zaten çok sağlamdı; ama birtakım zafiyetler varsa da, Cenevizli bunları tespit edecek ve giderilmelerini sağlayacaktı.

Moral takviyesi tam zamanında gelmişti, çünkü Edirne'den gelen söylentiler inanması zor boyutlara ulaşmıştı. İstihkamcılar, Osmanlı başkentini Konstantinopolis'e bağlayan eski Roma yolu üzerinde çalışmaktaydılar. Eğimleri düzeltiyor, döşeme taşlarını sağlamlaştırıyorlardı. Top ustası Urban ve üretmekte olduğu canavarı andıran yeni bir top hakkında esrarengiz laflar dolaşıyordu. Daha yakında, kara surlarından bakanlar, birtakım Türk birliklerinin hendekler kazdıklarını ve hazırlıklar yaptıklarını görebiliyorlardı. Gö-

11 Büyük Konstantinos'un annesi Azize Helena'ydı. 4. yüzyılda Filistin'e yaptığı bir seyahatte Gerçek Haç'ı (ve onun yanı sıra birçok başka kutsal emaneti) bulduğuna inanılır. XI. Konstantinos'un annesi, Helena Dragases'ti. Bir Sırp prensinin kızıydı.

rünüşe bakılırsa, muazzam bir kuşatma ordusu bekleniyor olmalıydı. Anadolu'dan da, büyük bir Osmanlı ordusunun Boğaz'ın Asya yakasına yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Günler geçmek bilmiyor, sinirler geriliyordu. 26 Şubat günü, Ceneviz gönüllülerinin gelişinden bir ay sonra, bir Venedik kalyonu ile altı Girit ticaret gemisi, taşıdıkları bir sürü can derdine düşmüş yolcunun ağırlığı altında âdeta yan yatarak, gece yarısı Haliç'ten sıvıştılar ve Çanakkale Boğazı'ndan kendilerini dışarı attılar. Herhalde *vasileus*, emrinin bu kadar rezilce hiçe sayılması karşısında öfkeden köpürmüştür ama yapacak bir şeyi yoktu.

İzleyen ayın daha kötü bir sürprizi vardı. Konstantinopolis'in gemicilerinin ve Cenova ve Venedik'in tüccar denizcilerinin hepsi, Türklerin donanmasının olmadığını biliyorlardı. Latinler, bir yüzyıldan uzun bir süredir, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretine nakliyecilik yaparak ve ara sıra padişahın ordularını Doğu Akdeniz'de oradan oraya taşıyarak bir servet kazanmışlardı. Ne var ki, Mart'ın sonlarında, olmaz denen şey oldu: yüzden fazla gemiden oluşan bir Osmanlı filosu bütün azametiyle Marmara'yı kat edip şehrin önünden geçerek Boğaz'da, Rumeli Hisarı'nın hemen aşağısındaki bir limana demir attı. Sultan Mehmet iyi bir tarih öğrencisiydi ve kendinden önce Muaviye'nin yaptığı gibi, eğer fetihlerini daha ileri götürmek istiyorsa Hıristiyanların denizlere hâkim olmasına izin veremeyeceğini anlamıştı. Önceki yaz boyunca, bütün gözler korkuyla Rumeli Hisarı'nın yapılışını izlerken, padişahın tersaneleri, Osmanlıların Avrupa'daki ilk tutunma yeri olan Gelibolu limanında, gözlerden uzak işlemişlerdi. Bir Bulgar muhtedinin rehberliğinde[12] gemiler satın alınmış, yeni gemiler yapılmış, eskiler yeniden donatılmıştı. Her ne kadar bu çabucak oluşturulmuş donanmada İtalyan ve Katalan kalyonlarının yüksekliğine erişen gemi fazla yok idiyse de, yine de bunlar, düşmana hasar verebilecek, Boğaz boyunca asker, at ve cephane taşıyabilecek gerçek birer savaş gemisiydiler. Dehşete düşen *vasileus*, başkentin son deniz savunma hattının da kurulmasını emretti: Konstantinopolis'in burnundan[13] Galata burnuna dubalarla taşınan büyük bir zincirçekilerek Haliç'in ağzı kapatıldı. Haliç'te duran Hıristiyan donanması –yirmi altı gemi– şimdilik, bu muazzam zincirin arkasında emniyetteydi. Zincirin bir parçası, İstanbul'daki Deniz Müzesi'nin bir köşesin-

12 Baltaoğlu Süleyman Bey. Önceki hayatı hakkında fazla bir şey bilinmez. Zorla din değiştirmiş de olabilir (yani, Konstantinopolis'e savaş esiri olarak getirilmiş olabilir). Cenevizlerin kontrolünde olan Midilli adasına yapılan bir saldırıda kendini göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kaptanıderyasıdır. David Nicolle, *Constantinople 1453: The End of Byzantium*, Osprey, Oxford, 2000, s. 21.

13 Bugünkü Sarayburnu.

de hâlâ durur. Söz konusu müze de, herkesi hayretler içinde bırakan bu ilk Osmanlı filosunun demir attığı koyun kıyısındadır.

Ne var ki, Türk filosunun tehdidi, karadan yaklaşmakta olanla kıyaslandığında solda sıfır kalıyordu. Nisan'ın ilk haftasında, Osmanlı orduları ve onların müttefikleri, surların görüş alanında belirdiler.[14] Sayılarının seksen bin civarında olduğu konusunda akademisyenler görüş birliği içindedirler. Bunlara, çeşitli milletlerden, hayatlarından başka kaybedecek bir şeyi olmayan düzensiz askerlerden ve maceracılardan oluşan yirmi bin *başıbozuk* da eklenebilirdi. Bu niyeti bozuk insan seli Trakya ovasından gitgide şehre yaklaşırken, *vasileus* Konstantinos, o ayların olayları konusunda en güvenilir kaynaklardan biri olan sekreteri Yeorgios Francis'ten[15] elde bulunan kuvvetlerin sayımını yapmasını istedi. Sonuçlar hiç iç açıcı değildi: Şehri saran yirmi kilometrelik kara ve deniz surlarını savunmak için topu topu 4.900 Rum ve 2.000 Latin bulunuyordu. Bu sayı, karşı tarafın onda biri bile değildi. Konstantinos, mantıklı olanı yaparak Francis'e araştırma sonuçlarını kendine saklamasını emretti.

Aslında, surların sağlamlığını düşününce, şehrin savunmasının ön hattında bulunan Giustiniani ve komutanları için hücum eden kuvvetin büyük-

---

14 Kuşatmanın olayları, birinci elden kaynakların son derece zengin olması sayesinde iyi bilinmektedir. Hıristiyan tarafındaki kaynaklar arasında en önde gelenler, Bizans saray erkanından olan Rum Yeorgios Francis'ingördüklerine dayanarak yazdığı vakayinamesi; Venedikli bir cerrah olan Nicolo Barbaro; ve Midilli Başpiskoposu Sakızlı Leonardo'dur. Başka görgü tanığı anlatıları ve ayrıca kuşatmayı izleyen on yıllarda yazılmış canlandırmalar da vardır. Bunlar içinde, özellikle, Mikhail Dukas ile Laonikos Chalcocondylas'ınkiler dikkate değerdir. Türk tarafında ise, kuşatma ordusunda bulunan bir görgü tanığı olan Tursun Bey'in anlatısı, bizim için, özellikle de Rumeli Hisarı bakımından en ilginç olanıdır. Başvurduğum birinci el kaynak antolojileri arasında: J. R. Melville Jones'un editörlüğünde *The Siege of Constantinople: Seven Contemporary Accounts*, Hakkert, Amsterdam, 1973 (Türkçesi: *1453 İstanbul Kuşatması*, çev. Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008) ve Alain Servanite'in editörlüğünde *Le Voyage à Istanbul: Byzance, Constantinople, Istanbul du Moyen Age au XXe siècle* (Paris: Complexe, 2003) yer almaktadır. Kuşatmanın canlandırması için, özel olarak bu konuda yazılmış mükemmel tarih kitapları bol bol bulunmaktadır. Ben esas olarak Runciman'ın *Fall of Constantinople*'undan, Nicolle'un, *Constantinople 1453*'ünden; Babinger'in olmazsa olmaz eseri *Mehmed the Conqueror*'ından; Roger Crowley'nin *1453: The Holy War for Constantinople and the Clash of Islam and the West*'inden (New York: Hyperion, 2005) ve Nanami Shiono'nun *The Fall of Constantinople*'undan (Vertical, New York, 2005) yararlandım (ama bunların dışında kaynaklardan da yararlandım). Bu eserlere ilave olarak, her Bizans ve Osmanlı tarihçisi, bu tarihi baharın olaylarını anlatmayı bir kere denemiştir. Bu yazarların katkıları bu notlarda gerektiğinde belirtilmiştir. Şunu da ilave etmeliyim ki, her zaman olduğu gibi, üzerinde görüş birliği olan olaylar hakkında özel açıklama yapılmamıştır. Sadece belirli bir yazarın bahsettiği veya akademisyenler arasında anlaşmazlıklara neden olmuş olaylarda ise gerekli açıklamaları yaptım.

15 (1401-1477). Phrantzes veya Sphrantzes diye de geçer. Vakayinamesi, 1413- 77 yıllarını kapsar. Kuşatma esnasında, büyük logothetes (yani başbakan) ve *vasileus*'un özel sekreteriydi.

lüğü o kadar önemli değildi. Surlarda bekleyen Cenevizlileri asıl endişelendiren, düzeltilmiş yol kullanılarak Edirne'den güç bela getirilmekte olduğunu gördükleri şeydi. Macar Urban bütün kış çalışmıştı. Altmış öküz tarafından çekilen ve taşındığı arabadan düşmemesi için özel eğitim almış iki yüz adam tarafından kayışlar vasıtasıyla tutulan, havsalanın almayacağı büyüklükte bir top, kara surlarının karşısında yerini almak üzere lambur lumbur ilerlemekteydi. Sekiz metre uzunluğuyla, Rumeli Hisarı'ndaki canavarın iki katından büyüktü.

Sonunda Mehmet de geldi ve Konstantinos'a şehri savaşmadan teslim etmesini emretti; aksi takdirde, şehrin kuşatılmasından, alınmasından ve sonra talan edilmesinden kendisi sorumlu olacaktı. Sözlerinin ikna gücünü artırmak için, Osmanlılar, surların dışındaki iki küçük Bizans kalesini[16] aldılar ve müdafilerini kazığa oturttular. Kılı kıpırdamayan Konstantinos, Mehmet'in teklifini geri çevirdi.

6 Nisan 1453 günü, Urban'ın topu gök gürültüsünü andıran sesiyle faaliyete geçti. Yarım tondan ağır bir gülle, iki orduyu birbirinden ayıran hendek ve çukurları hızla aşarak toprağa vuruşun ürettiği müthiş bir küt sesiyle surlara çarptı. Tuğla ve harçlar tuzla buz olup kapkara bir moloz bulutu halinde yere indi. Vakit dolmuştu.

* * *

Kuşatılan şehir, ilk olarak M.Ö. 7. yüzyılda Byzantium adıyla kurulmuştu. II. Mehmet'in tahta çıkmasından çok önce de herkesin göz koyduğu bir yer olmuş, ama her seferinde kolay kolay ele geçirilemeyeceğini kanıtlamıştı. Avrupa kara kütlesinden dışarı doğru uzanan tombul bir baş parmağı andıran, gelecekte Kontantinopolis olacak bu yarımada, iki yandan doğal su engelleriyle çevrilidir: güneyde Marmara Denizi, kuzeyde Haliç. Haliç, Avrupa'nın Tatlı Suları diye anılan akarsularla beslenen yedi kilometre uzunluğunda bir koydur – Asya'nın Tatlı Suları, Anadolu Hisarı'nın yakınından akar. Mavi-gri sakin suları ve büyük bir orağı andıran şekliyle, en kuvvetli fırtınalarda bile gemiler için güvenli bir liman yeri teşkil eder ve geçmişte olduğu gibi bugün de her ziyaretçinin fark ettiği gibi,[17] şehrin yedi dik tepesinin yamaçlarından bakıldığında hiç beklenmedik güzellikte deniz manzaraları sunar.

16 Marmara kıyısındaki Studios ve Boğaz kıyısındaki Therapia.

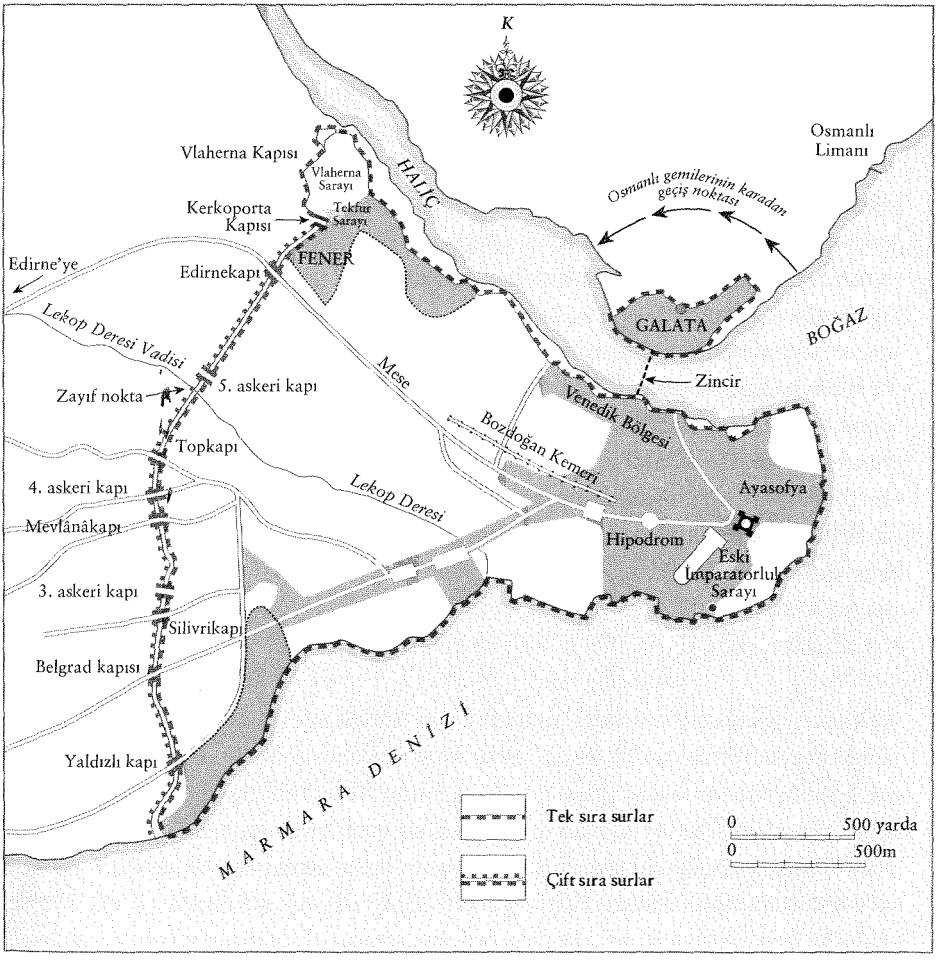
17 17. yüzyılda Konstantiniye'ye gelen Fransız elçilik heyetinde yaver olan Du Loir, Haliç hakkında şöyle yazar: "İnsan onun sanki Tabiat tarafından değil bir sanatçı tarafından tasarlanmış bir su yolu olduğunu düşünür." Robert Mantran, *Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*'de aktarılmıştır (Hachette, Paris, 1965, s. 52).

Şehrin deniz tarafından konumu ne kadar mükemmel olursa olsun, Konstantinopolis'in gücü asıl kara surları boyunca dolaşılınca anlaşılır. Ne gariptir ki, aynı kara surları, şehrin düşüşünün de sahnesi olmuşlardır. Marmara'dan Haliç'e uzanan altı kilometre uzunluğundaki sur hattı,[18] Bizans başkentinin içinde büyüyüp geliştiği kabaca üçgen biçimindeki kara parçasının sınırını belirler ve daha önemlisi, şehri Trakya'dan gelecek istilacılara karşı zayıf noktası olan kara tarafından korur. Bu kara surları, bin yıldan uzun bir süredir hiçbir düşmana geçit vermemişti –Haçlılar, 1204 yılında, şehre Haliç'teki deniz surlarından girdiler. Ve bugün de, Avrupa'nın en kalabalık megalopolis'i olan İstanbul'un ortasında, hâlâ meydan okurcasına ayakta durmaktadırlar. Yün yumağı gibi karışık ve yoğun trafikten boğulmuş karayollarına, göz zevkini bozan uçsuz bucaksız otobüs garajlarına ve modern zamanların bir Türk başbakanına ait muazzam bir mozoleye[19] rağmen, bu dev yapı, tepeler üzerinde alçalıp yükselen şehir manzarasının hâkim unsurudur. Burçları, beş-altı katlı apartman yüksekliğindedir. M.S. 4. yüzyılda imparator II. Theodosius'un emriyle bir köle işçiler ordusu tarafından örülmüş taştan kütlenin soğuk görüntüsü, aralardaki pas rengi tuğla şeritler sayesinde biraz hafifler. Bugün görülen Theodosius surları, aslında üç sıra olan surların en içeride ve en yüksek olanlarıdır. 192 kule, derin hendekler, labirent gibi geçitler, yan kapılar ve yer altı su kemerleri, surları oluşturan farklı düzeyleri teşkil ederler. Bu muhteşem taştan kalkanı düşününce, XI. Konstantinos ile Giustiniani Longo'nun, saldıranlarla savunanlar arasındaki büyük sayı farkına aldırmayarak savaşmaya karar vermeleri, mantıklı bir risk gibi görünür. Ayrıca, o anda hayatta olan her Rum biliyordu ki, teslim olmak, bir dünyanın sonu demek olacaktı.

Kara surlarının Marmara kıyısında denizle buluştuğu noktaya yakın bir yerde, bu kaybolmuş dünyanın görkemli bir hatırası hâlâ göğe yükselir. Yaldızlı Kapı, doğu Hıristiyanlığının büyük önderlerinin –Herakleios, Bulgar Kasabı Basil, Aleksios Komnenos– muzaffer oldukları seferlerin dönüşünde veya orduları tarafından vasileus ilan edildikten sonra altından geçtikleri kemerli kapıdır. Bugün, pırıltılı altın levha kaplamaları çoktan yok olup gitmiş, kemerli kapının kendisi de tuğlayla örülerek kapatılmıştır. Yenilenlerin folkloruna göre, kapıyı örenler, işlerini şansa bırakmak istemeyen Osmanlılardır;

18 Surlar hakkında bu genel bilgiler konusunda, özellikle Stephen Turbull, *The Walls of Constantinople, AD 324-1453*'den çok yararlandım (Osprey, Oxford, 2004).

19 Söz konusu kişi Adnan Menderes'tir. Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nden olmayan ilk başbakandır (1950-1960). 1960'ta bir askeri darbe ile devrildi, anayasaya ihanetten yargılandı ve 1961'de asıldı. Mozole, 1990'da dikilmiştir.

günün birinde henüz ortaya çıkmamış bir Rum mehdisinin önderliğinde Bizans'ın yeniden doğması ihtimaline karşı şehrin kapısını açık bırakmamak için. Aslında, Yaldızlı Kapı, daha Giustiniani'nin zamanında örülmüş durumdaydı. Bizanslıların yüzyıllardan beri kutlayacak bir zaferi olmamış olması bir yana, bu, basit bir savunma tedbiriydi. Muhteşem yapı kara surlarının bir parçası haline getirilmiş, etrafında türemiş olan avlular ve kuleler yumağından dolayı da tahkimatın kilit noktası olmuştu.

Konstantinos'un Cenevizli komutanı için asıl sorun, surların Haliç kıyısındaki öbür ucuydu. Burası, Vlaherna semtiydi. Haçlılar çağının vasileus-

larından birinin[20] kalabalık Hipodrom bölgesindeki eski sarayı terk edip buraya yerleşmesinden beri imparatorluk ikametgahı Vlaherna'daydı. İmparatorlar artık, şehrin uzak bir köşesindeki bu sakin yerde oturmayı tercih ediyorlardı. Vlaherna'nın suru metrelerce kalınlıktaydı ama önünde onu koruyacak ayrı bir duvar yoktu. Büyük kısmı 12. yüzyıldaki Miryokefalon Muharebesi'nin mağlubu tarafından yaptırılmış olan bu yeni sur, 4. yüzyılda yapılmış olan Theodosius surları ile biçimsiz bir şekilde dik açı yaparak birleşiyordu. Birleşme yeri, bir kuleler ve hendekler silsilesi halinde dağ bayır uzanmakta olan doğrusal hat üzerinde zayıf bir nokta teşkil ediyordu. Ayrıca, arazinin kendi doğal mahsurları da vardı: Eski sur ile yeni surun dik açıyla birleştiği yerin yaklaşık 2 kilometre uzağında, şehrin içine akan Likos deresi vardı. Dere, küçük olmasına rağmen, tehlikeli bir vadi oymuştu ve haliyle, surlar vadide alçalmak zorundaydı. Türk topçuları, vadinin kenarlarına, bugünkü mozolenin olduğu yere ve karşısına toplar yerleştirerek, aşağılarında kalan savunma mevzilerine doğrudan doğruya ateş edebilirlerdi. Urban'ın baş yapıtı oraya, Likos Deresi'nin tepelerine yerleştirildi. Padişah da çadırını oraya kurdu.

Böylece, Konstantinopolis'in kaderinin belirleneceği yer, surların Likos Deresi'nden Vhalerna'ya kadar olan kısmı olacaktı. Bu kadar tarihi öneme sahip olup da bu kadar göze çarpacak kadar ihmal edilmiş bir yer zor bulunur. Yer yere dökülmüş, yer yer de Çingene evleri için taş ocağı gibi kullanılmış olmalarına rağmen surların hâlâ ayakta durmasının, kendi başına bir anıt olduğunu da düşünebiliriz. Yaya girişi olarak kullanılan Edirnekapı'ya, 1953 yılında, Fatih'in beş yüz yıl önce şehri almasının anısına büyük bir taştan levha asılmıştır.[21] Levha, bugün, bir kir pas tabakasıyla örtülüdür. Oraya son gi-

20 Büyük bir imparator olan I. Aleksios Komnenos. Hayatı boyunca yaptığı işler, kızı Anna'nın yazdığı *Alexiad*'da kayda geçirilmiştir.

21 Orhan Pamuk, hatıralarını yazdığı kitabı *Istanbul: Memories and the City*'de (çev. Maureen Freely) (Alfred A. Knopf, New York, 2005; *İstanbul Hatıralar ve Şehirler*, İletişim Yayınevi, 11. basım, İstanbul, 2006), fethin 500. yıl dönümünün biraz çekingence kutlandığını yazar. "Batılılaşmayı önemseyen Türkler ise Fetih'in altını çizmekten hoşlanmazlardı. 1953'teki Fethin 500. yılı törenlerine, yıllar süren hazırlıklara rağmen, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes Batılı dostları ve Yunanlıları gücendirmemek için son anda katılmaktan caymıştı. Soğuk savaşın ilk yıllarında, NATO üyesi Türkiye, Fetih'i dünyaya hatırlatmak istemiyordu. Üç yıl sonra ise, 1955'te Türk hükümetinin el altından kışkırttığı kalabalıklar denetlenemeyince İstanbul'daki Rum ve diğer azınlıkların malları yağmalandı. Kiliselerin tahrip edildiği, papazların öldürüldüğü bu olaylar, Düşüş'ün "Batılı" tarihçilerin anlattığı yağma ve acımasızlık olaylarına benzer. Milli devletlerin kurulmasından sonra kendi azınlıklarına "rehin" muamelesi yapan Türk ve Yunan

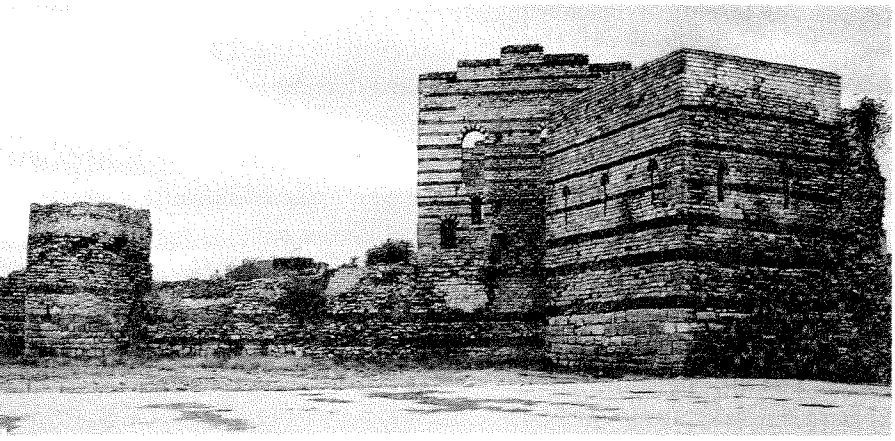
dişlerimden birinde, levhanın altında, birtakım dost canlısı berduşlar şişeden içtikleri rakı veya votka olduğunu zannettiğim içkilerinden bana da ikram etmişlerdi. Hemen o civarda bulunan Vlaherna, harabe halindedir. Büyük bir kuyu gibi ağzı açık duran yer altı zindanları, fetihle birlikte ortadan kalkacak olan uygarlığın sütten çıkmış kaşık olmadığını hatırlatır. Sarayın isimsiz avlularından birini küçük bir çocuk bahçesi süsler. Yakınlarda, surların dik açı yaparak birleştiği yerde, zamanın acımasız etkilerine daha iyi dayanmış olan, Vlaherna Sarayı'nın kardeşi bir Bizans yapısı yükselir. Burası, Tekfur Sarayı'dır. Beyaz mermer ve kırmızı tuğladan yapılmış üç katlı cephesi, üst düzey bir işçiliğin eseri olan karışık bir geometri sergiler. İç kısmı boş bir kabuktan ibaretse de, Tekfur Sarayı (Porfirogenitos[22] Sarayı diye de anılır), eski zamanları gözünüzde canlandırmanıza yardımcı olacak geniş bir ön avluya sahiptir. Sarayın içinde bulunduğu, labirent gibi karışık sokaklardan oluşan bakımsız mahallede kolay kolay rastlanmayan bir şeydir bu. Edirnekapı'daki ahbap çavuşlarla karşılaştığım gün, bir televizyon ekibi, Tekfur Sarayı'nda bir Türk dizisi için bir aşık buluşması sahnesi çekiyordu. Günümüze ait bu acayiplikler bir yana, surların bu kısmı servilerle çevrili zarif mezarlıklara da sahiptir (Türk, Rum, Ermeni mezarlıkları). Bunlar, vakarlarıyla adeta dolaylı yoldan bu yerin önemini hatırlatır gibidirler.

1453 yılının tarihi olaylarının bir başka anlamlı mekânı da, Vlaherna'dan Haliç'in yukarısına doğru biraz gittiğinizde, Haliç'in kıvrım yaptığı bir yerde bulunur. Galiplerin folkloruna göre, o yıl, Mehmet'in Edirne'den gelen adamları, mucize eseri orada, Eyüp Ensari'nin mezarını bulmuşlardır. Eyüp Ensari, Peygamber'in arkadaşı olmuş ve İslâm'ın sancaktarlığını yapmış bir kişidir. İleri yaşlarında, Muaviye'nin başarısızlıkla sonuçlanan İstanbul kuşatması esnasında ölmüştür. İmanın ateşlediği Fatih, bu Sahabi için ona yaraşır bir türbe yaptırmış –bugün, Osmanlı büyüklerinin türbeleri ile çevrili zarif bir camidir– ve bu şekilde girişiminin başarısını garantiye almıştır. Bu hikâye, tıpkı Yaldızlı Kapı'nın hikâyesi gibi, biraz uydurma olabilir –Bizans devrinde de orada kutsal bir ziyaret yeri bulunduğu bilinmekteydi–[23] ama, bu ayrıntı, hiç-

devletlerinin yanlışları yüzünden son elli yılda İstanbul'u terk eden Rumların sayısı, 1453'ten sonraki elli yılda terk edenlerden fazladır" (s. 172-73).

22 "Morun içine doğmuş" demektir. Bununla, o sırada iktidarda olan bir *vasileus* ile bir imparatoriçeden doğmuş olmak kast edilir. Bu ismin verildiği bir dizi Bizans önde geleni vardır. Bunlar arasında en meşhuru, VII. Konstantinos Porfirogenitos'tur. 10. yüzyılda yaşamış bir alim-imparatordur. Kendisiyle, önceki bölümlerde, Kurtuba'daki Emevi sarayına botanik hakkında bir risale göndermesi vesilesiyle karşılaşmıştık.

23 John Freely, *Istanbul*, A&C Black, Londra, 2000, s. 274; *Saltanat Şehri İstanbul*, çev. Lale Eren, İletişim Yayınevi, İstanbul, 3. basım, 2009. Freely, bu mükemmel Blue Guide'da, Eyüp Sultan'ın,

Konstantinopolis'in Theodosios ve Vlaherna kara surlarının buluşma noktası. Resimde görülen en yüksek yapı, Tekfur Sarayı'dır.

bir şekilde bugün Türk İslâm'ının en kutsal mekânı olan Eyüp Sultan Camii'nin inananlar için önemini azaltmaz. Bu mekânın böylesine önem kazanmasında Mehmet'in oynadığı rolü de azaltmaz. Ayrıca genç padişah, belki de, Hz. Eyüp'e hürmetinden dolayı yaptığı bu hayır ile, farkında olmadan terazinin dilini kendi lehine çevirmiş de olabilir. Eyüp adı, İslâm'ın doğu Akdeniz'deki en büyük zaferlerinde hep karşımıza çıkar. Halit bin Velit, Hz. Eyüb'ün mezarının olduğu yerden hücuma kalkarak Yermuk zaferini kazandırdı. Hıttin'de Outremer'in Latinlerini ezen de, yine bir Eyüp'ün oğlu ve Eyyubiler hanedanının kurucusu olan Selahattin olmuştu. 1453 yılının o baharında Mehmet, kendisine Türklerin Hz. Eyüp'ünden daha iyi bir hami seçemezdi.

* ❊ *

Kulakları sağır edici top ateşi Nisan'ın ilk günlerinde başladı ve durmaksızın devam etti. Her ne kadar Urban'ın müthiş silahı ancak aşağı yukarı üç saatte bir atış yapabiliyorduysa da, onlarca başka top, kara surlarını haftalarca gece gündüz dövdü. Şehir uyumuyordu. Giustiniani, işçi birliklerini, dışarıdaki cehenneme gönderiyor, dış surların paramparça edilmiş kısımlarını onarttırıyordu. Adamlar, surlar arasındaki avlulardan taş dolu fıçılar sürükleyerek[24]

Mekke ve Kudüs'ten sonra bütün İslâm dünyasının üçüncü en önemli mekânı olduğunu söyler. Yaşlı Sahabi, Haliç'in ucundaki semte adını vermiştir: Eyüp.

24 Daha ilk hafta bitmeden, Likos'un dış surları yıkılmıştı. Müdafiler, fıçılarla taş taşımanın yanı sıra, saldıranların mümkün mertebe hızını kesmek için derme çatma kazık duvarlar yapmış, kum torbaları yığmış, her türlü engeli koymuş olmalıdırlar.

hızla bu gediklere koşuyor, hendeğin kenarına alelacele yapılmış duvarların tepesindeki eli malalı işçilere taşları uzatıyorlardı. Taşları alan işçiler, canlarını dişlerine takıp, bir sonraki salvoya kadar ne olursa olsun suru onarmaya çalışıyorlardı. Giustiniani, Marmara'dan Haliç'e kadar adeta aynı anda her yerdeydi. Venedikliler bile ona itaat ediyorlardı. Ceneviz komutan, gönüllüleri sürüler halinde nerede onlara ihtiyaç varsa oraya götürüyordu. Francis'in sayımında sadece eli silah tutanlar dikkate alınmıştı ama, hayatları, namusları ve şehirleri tehlikede olunca, kadınlar ve çocuklar da mücadeleye katıldılar. Ama onların da sayısı çok azdı. 12. yüzyılda belki de yarım milyon nüfuslu bir metropolis olan başkentte, artık elli bin civarında insan oturuyordu. Şehrin koca surlarının içinde olan, aslında, yer yer imparatorluk kalıntısı azametli yapıların görüldüğü tarlalarla birbirinden ayrılan, kümelenmiş evler şeklinde bir dizi köyden ibaretti. Yüzyıllardır süren düşüş hiçbir zaman tersine çevrilememiş, Konstantinopolis sonunda, o en tehlikeli şeye, salt bir sembole dönüşmüştü. Konstantinopolis'in alınması, Mehmet için süreklilik demekti; Kostantinos için ise her şeyin sonu.

Kuşatma ordusundaki sıradan askerler için, şehrin alınması zenginlik demek olacaktı. Nisan ayı boyunca ortalık cehenneme döndü. Likos-Vlaherna arasında, ne zaman toz bulutu çöküp arkasından bir gedik gözükse, binlerce başıbozuk canlarını hiçe sayarak surlara saldırdılar. Bu hücumlar, defalarca tekrarlandı. Başıbozukların ciyak ciyak bağırışları, müdafilerin havlar gibi küfürlerine karıştı. Saldıranlar her seferinde geri püskürtüldüler. Yüzlercesi surda açılmış küçücük bir gedikten gözüken değerli gün ışığına hep birden ulaşmaya çalıştığından, itişip kakışmalar saldırıları etkisiz kılıyordu. Sağlam kalmış surların tepesinden Hıristiyanlar, saldıranların üzerine yoğun ateşle karşılık veriyorlardı. Aşağı kısımlarda da, küçük bir gedik açıldığında, nispeten az sayıda ama kararlı bir ekip hemen koşup gediği tıkıyordu. Ayrıca, Haçlılar zamanından bu yana zırh teknolojisi inanılmaz gelişmişti. Cenevizler olsun Rumlar olsun, kılıç hamlelerini savuşturan hafif ve eğimli göğüs zırhları giyiyorlardı. Eskiden şövalyelerin giydiği ağır soba borularıyla hiç ilgisi olmayan sağlam, metal miğferleri vardı. Zırhları kötü kalite olan Türk başıbozuklarının, hem iyi korunan hem de son derece hafif olan Latinler ve Bizanslılarla baş etmelerine imkân yoktu.

Surların içinde günler, aralıksız dua ve Tanrı'ya yakarma toplantılarıyla geçiyordu. O bahar olağanüstü yağmur yağdı. Ayin alayları oluşturularak çamurlu yollardan o kilise senin bu manastır benim ikonalar dolaştırıldı. Bombardımanın boğuk gümbürtüsü, söylenen ayinlere sinir bozucu bir

fon müziği teşkil ediyordu. 20 Nisan sabahı, Yaldızlı Kapı yakınındaki Marmara Denizi surlarının tepesinde nöbet tutmakla görevlendirilmiş keşişler, muharebenin ağır havasını sevinç çığlıklarıyla bozdular. Bir kere daha, ufukta üç Ceneviz gemisi belirmişti. Bu sefer, hububat dolu muazzam bir gemiye eşlik ediyorlardı. Karadeniz'le hayat bağı Boğazkesen tarafından kopartılmış olan kuşatma altındaki şehre Papa'nın gönderdiği[25] erzak yardımıydı bu. Rumelihisarı yakınında bağlı duran Osmanlı filosu, demir aldı, rüzgâra karşı canını dişine takarak kürek çeke çeke koca kalyonların yolunu kesmeye gitti. Konvoyun haberini alan Mehmet, Likos vadisini terk ederek Eyüp'ün türbesinin yakınından Haliç'i geçip, at sırtında Galata'nın dik tepesinin üzerinden Boğaz kıyısına indi. Birçok anlatıya göre, sabırsızlığı o dereceydi ki atını suyun içine kadar sürüp Bulgar dönmesi kaptan paşasına bağırarak emirler verdi. Ne var ki, Türklerin rüzgara karşı yapabilecekleri bir şey yoktu. Yüksek İtalyan gemileri hızla ilerlediler, şehrin burnuna yaklaştılar. Sevinçten havalara uçan müdafiler, Haliç'i koruyan zinciri indirmeye hazırlandılar.

Tam o sırada rüzgâr dindi. Bulgar kaptan paşa, çabucak, koca yelkenleri sönüp oldukları yere çakılıp kalmış olan gemilere yaklaştı. Ardından, yakın sahillerdeki binlerce insanın gözleri önünde gün boyu sürecek ölümcül bir çarpışma başladı. Onlarca küçük Türk savaş gemisi Ceneviz filosunun etrafını çevirdi. Türk denizciler, kancalar atarak düşman gemilerine yanaşmaya çalışıyorlardı. Latinler, gemilerini birbirine bağlayarak yüzen bir kale meydana getirdiler. Göğüs göğse çarpışmalarda, büyük gemilerinin yüksek güvertelerinden dövüştüklerinden, müdafiler avantajlıydılar; her şeyi göze alıp arı sürüleri gibi gemilerinin gövdesine asılan Türkleri istedikleri gibi biçebiliyorlardı. Mehmet gitgide artan bir endişeyle olup bitenleri izliyordu: çatışma bölgesinin etrafında gidip gelen küçük Türk kadırgalarının kürekleri birbirine giriyor, hafif toplarından çıkan gülleler havada zararsızca ıslık çaldıktan sonra Hıristiyan gemilerinin gövdelerine hiçbir hasar vermeden gömülüyorlardı. Daha kötüsü, güneş Trakya ovası üzerinden batmaktayken, rüzgâr çıktı. Ceneviz yelkenleri şiştiler; zincir indirildi ve iki Venedik savaş kalyonu Haliç'ten fırlayarak Ceneviz gemilerine yardıma geldi. Dakikalar içinde hepsi zincirin gerisinde, güvende ve muzafferdiler.

25 Söz konusu Papa, "Rönesans Papalarının ilki" olan V. Nikolas'tır. Bkz. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford University Press, Oxford, 1986, s. 245. Konstantinopolis'in kuşatılmasından ne önce ne de sonra Hıristiyanlığı bir haçlı seferi için bir araya getirmeyi başaramamıştır. Asıl katkısı, hepsi entelektüel insanlar olan Rum diasporasına hüsnü kabul göstermesi ve Vatikan Kütüphanesini kurması olmuştur.

Osmanlı İskender'i için bu fazla göz önünde olmuş bir yenilgiydi. Tepesi atan Mehmet, kaptan paşasını azarladı ve derhal idamını emretti. Zavallı adamın zabitleri, kendi canlarını tehlikeye atarak, bütün çatışma boyunca gösterdiği şahsi yararlılıklardan ötürü hayatını bağışlaması için padişaha yalvardılar. Mehmet, hiç huyu olmadığı halde, yumuşadı. Bulgar'ı falakaya yatırtmakla yetindi.[26] Sonra da onu, beş parasız bir dilenci olarak sürgüne gönderdi. Adalet bu şekilde yerine getirildikten sonra geriye, herkesin gözü önünde aşağılanmanın verdiği acıyı bir şekilde dindirmek kalıyordu. Mehmet, birkaç gün içinde kendi ordusunda morali yükseltmek, Hıristiyan tarafında ise çökertmek için çabucak bir plan yaptı. Türk gemileri Haliç'e denizden giremiyorlarsa, karadan gireceklerdi.

22 Nisan Pazar günü, Galata'daki Ceneviz yerleşmesinin üzerindeki tepeden, oraya yeni yerleştirilmiş bir top bataryası büyük bir gümbürtüyle atışa başladı. Bazı askeri tarihçilere göre, topların namluları, Mehmet'in önerisi üzerine gökyüzüne çevrilmişti. Böylece, havan atışı çağı başlatılmış oluyordu.[27] Bombardıman, karşı tarafta, Konstantinopolis'in önündeki sularda demir atmış gemilerde bulunan gemicileri ve deniz surlarındaki müdafileri gafil avladı. O zamana kadar, Osmanlıların ateş gücü kara surları üzerinde yoğunlaşmıştı. Rumlar ve Venedikli, Katalan ve Giritli gönüllüler sığınaklarının içinde büzülürlerken, Latin mahallesinin arkasındaki dik yamaçlarda antik çağlara yaraşır bir gösteri sahnelenmekteydi. Boğaz'ı Haliç'ten ayıran yetmiş seksen metre yüksekliğindeki sırtı tırmanıp inen bir yol açılmış, yolun üzeri yağlı kalaslarla döşenmişti. Yüzlerce adam ve öküz, kan ter içinde Osmanlı gemilerini yükseltinin üzerinden aşırmaya çalışıyorlardı. Ağır aksak ilerleyişleri, karşı tarafın burnunu çıkarmasına izin vermeyen şiddetli bir top ateşiyle korunuyordu. Günün sonu geldiğinde, Osmanlı filosunun büyük kısmı, Eyüp'ün tam karşısında Haliç'e inmiş bulunuyordu. Artık bir anlamı kalmamış olan zincirin yakınına toplaşmış Hıristiyan donanmasının sadece birkaç kilometre uzağındaydılar. Latinler, davetsiz misafirlerin üzerine yangın gemileri göndermeyi düşündülerse de, Cenevizlerle Venediklilerin didişmeleri[28] yüzünden harekete geçmekte gecikilince, plan başarısız oldu. Böylece, Nisan

---

26 Bulgar'ı falakaya yatırtmakla yetindi: Bir Türk vakayinamesinde, Bulgar kaptan paşanın bu cezadan da kurtulduğu ve son hücum esnasında Vlaherna'ya yapılan saldırının başında olduğu yazar.

27 Nicolle, *Constantinople 1453*, s. 57.

28 Kimin saldırının önderi olacağı kimin katkıda bulunacağı üzerine tartışmalar, çok değerli günler kaybettirdi. Saldırı, ancak 28 Nisan günü, yani Türklerin Haliç'e inmesinden tam altı gün sonra gerçekleştirilebildi. Harekatın başında Giacomo Coco vardı. O ve çok sayıda başkaları, teşebbüs esnasında öldüler. Türklerin saldırıya karşı hazırlık yapmak için bol zamanı olmuştu.

sonu geldiğinde, Haliç artık güvenli bir liman olmaktan çıkmış bulunuyordu. Konstantinopolis kelimenin tam anlamıyla dört bir yandan kuşatılmıştı.

* * *

Nerde kalmıştı Allah aşkına şu batıdan gelecek yardım? Soru gitgide keskinleşiyordu. Geçen kış bütün itiraz edenleri susturup kiliselerin birleşmesini kabul etmenin ne anlamı vardı ki, karşılığını alamadıktan sonra? Bir Venedik filosunun ve hatta bir Papalık filosunun kuşatmayı kaldırmak üzere yaklaşmakta olduğuna dair söylentiler duyulmuş, ama bunların boş hayaller olduğu ortaya çıkmıştı. Rumların bilemeyeceği şuydu ki, Latinler işi ağırdan alıyorlar ve sonuna kadar çıkarlarını kollamaya bakıyorlardı. Osmanlıları kızdırıp onlarla ticaretini tehlikeye sokmaktan korkan Venedik, temkinli hareket ediyor,[29] salyangoz hızıyla gemi toplayarak yazın bir ara bir kurtarma harekatı yapmayı planlıyordu. Ama bu bile, Cenova'nın tutumundan iyiydi. Cenova, her türlü göze çarpıcı girişimden kaçınıyordu. Avrupalı monarklar da, kuşatmayı kınayan zehir zemberek beyanlarda bulunmuşlar, ama bunun dışında hiçbir şey yapmamışlardı. Bu dikkat çekici ilgisizlik, Mehmet ve Konstantinos'dan farklı bir şekilde olmasına rağmen onların da Konstantinopolis'i bir sembol veya bir ideal olarak görmelerinden kaynaklanmış olabilir: Hıristiyan alemi için, Konstantinopolis, tıpkı kutup yıldızı gibi, asla sönmeyen ve yerinden oynamayan bir şey olarak hep orada olmuştu. Onsuz bir Akdeniz dünyasını tasavvur etmek imkânsızdı.

Latinlerin anlamadığı, hatta belki hayal bile edemediği şuydu ki, Mayıs'ın ortasına gelindiğinde, ebedi sandıkları bu ışık titremekteydi. Surların aralıksız bombardımanı, Likos Vadisi civarında ön duvarların büyük kısmını şekilsiz bir moloz yığınına çevirmişti. Ayrıca Mehmet, Kosova yakınlarındaki Novo Brodo gümüş madenlerinden tünel ustaları da getirtmişti. Bunlar, Vlaherna'nın karşısında iş başında olan Sırp yurttaşlarına katıldılar. Lağımcılar, o kısımdaki surların altını oymaya çalışıyorlar, kendi ordugahlarından duvarın temellerine uzanan uzun geçitler kazıyorlardı. Kuşatılanların şansına, o esnada, Johannes Grant adında bir Latin gönüllü[30] sahneye çıktı. Alman veya

---

29 Her zaman kendi çıkarlarını kollayan Venedik'in Mora yarımadası üzerinde emelleri vardı ve gücü tükenmiş Bizanslılardan orada imtiyaz bölgeleri kopartmak istiyordu. Yardım filosunun komutanı Venedik'ten ancak 7 Mayıs'ta ayrıldı. Kuvvetlerinin Eğriboz açıklarında Girit'ten gelecek başka gemilerle buluşması planlanmıştı. Venedik Senatosu'nun önlerine çıkardığı bütün lojistik ve diplomatik engelleri kaldırdıklarında, artık çok geçti.

30 Giustiniani ile birlikte gelmiş bir istihkamcıydı. Lucas Notaras'ın komutası altında çalışıyordu. Bkz. Runciman, *Fall of Constantinople*, s. 84, 118, 120.

belki İskoç olan Grant, yeraltının karanlığında adeta bir köstebek burnuna sahipti. Tünellere su verilerek, karşı lağımlar kazılarak ve yerin altında göğüs göğse şiddetli çarpışmalarla, Sırplar birkaç gün içinde geri püskürtüldüler.

Ne var ki, bu küçük ama önemli zafer de, çökmekte olan karanlığı dağıtmaya yetmedi. Artık hayallerle yaşamanın zamanı geçmişti. Bu olaylardan önce, yine Mayıs ayında, şehrin bir düzine gözü pek denizcisi, Türk kılığına girip, gemilerine de uydurma bir Osmanlı bayrağı çekerek, Mehmet'in gemilerinin burnunun dibinden Çanakkale'ye doğru yola çıkmışlardı. Kuşatmanın neden olduğu sefalete son vermek üzere Ege'yi aşmakta olan bir Latin filosu olup olmadığına bakmak için gönüllü olmuşlardı. İki hafta boyunca etrafta dolaştılar, adalardaki çeşitli kolonilerin sakinlerinden sorup soruşturdular, ufku taradılar. Vatanlarına sonuna kadar sadık insanlar olarak, artık sonunun gelmiş olduğunu bildikleri halde şehre geri döndüler[31] ve Konstantinos'a yolda yardım filan olmadığını bildirdiler. Danışmanları, henüz vakit varken kaçması ve sürgünde bir yönetim kurması için imparatora yalvardılar. Belki Mora yarımadası bu iş için uygun olabilirdi. Ama Konstantinos kabul etmedi. Adını taşıyan şehri terk ettikten sonra artık kendine *vasileus* diyemezdi.

Türk tarafında da durum parlak değildi. Osmanlılar, neredeyse iki aydır, koca surların önünde, çamurun içinde, kamp kurmuş bekliyorlardı ve daha hiçbir belirleyici zafer kazanmış değillerdi. Gemilerini Haliç'e indirme başarısı, her ne kadar yüreklendirici olmuşsa da, şehrin teslim olmasına yetmemişti. Hücumları durdurulmuş, kuşatma kuleleri etkisiz kalmış, orduları ağır kayıplar vermişti. Halil Paşa, Osmanlıların prestiji daha fazla sarsılmadan kuşatmanın kaldırılmasını savunuyordu.[32] Konstantinopolis, bir rehine, Hı-

---

31 Mürettebat, daha Ege Denizi'nde emniyetteyken, dönülüp dönülmemesi konusunda aralarında oylama yaptı. Sadece bir denizci oyunu dönme aleyhine kullandı. Jason Goodwin, *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*, Henry Holt, New York, 1999, s. 38; *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, çev. Armağan Anar ve Melisa Rozental, Turkuaz Kitap, İstanbul, 2007.

32 Runciman, her zamanki gibi olayın canlı bir anlatısını verir: "Vezir Halil Paşa, devlet hizmetindeki uzun ve parlak geçmişine güvenerek, ayağa kalktı ve kuşatmanın kaldırılmasını istedi. Seferi zaten hiç onaylamamıştı ve olaylar onu haklı çıkarmıştı. Türkler hiçbir ilerleme kaydetmemişler, onun yerine, küçük düşürücü başarısızlıklara uğramışlardı. Batının prensleri her an şehrin yardımına gelebilirlerdi. Venedik daha şimdiden büyük bir filoyu yola çıkarmış bulunuyordu. Ceneviz, istemeyerek de olsa, Venedik'in yaptığını yapmak zorunda kalacaktı. Padişah, İmparator'un kabul edebileceği nitelikteşartlar teklif etmeli ve başlarına daha büyük dertler açılmadan geri çekilmeliydi. Koca vezir, çok saygı duyulan biriydi. Onu dinleyenlerin birçoğu, Türk savaş gemilerinin Hıristiyanlar'a karşı yapılan muharebelerde ne kadar etkisiz kaldıklarını hatırlayarak, büyük İtalyan donanmalarının üzerlerine gelmesi ihtimalini düşününce herhalde ürpermişlerdir. Padişah, neticede, yirmi bir yaşında bir gençti. Acaba gençliğin verdiği düşüncesiz atılganlıkla babasının mirasını tehlikeye mi atıyordu?" *Fall of Constantinople*, s. 124-25. Halil, kuşatmadan kısa bir süre sonra idam edilmiştir.

ristiyan güçlerden tavizler koparmak için kullanılabilecek bir koz olarak son derece yararlıydı. Ama, imparatorluğun gücünün Hıristiyan devletlerinin direncini kırmak yerine Konstantinopolis'in alınması için harcanması halinde, son derece tehlikeli bir durum ortaya çıkacaktı. Mehmet, bir zamanlar babasının sağ kolu olmuş bu sadrazamı hayatında son kez dinledi ve önerisini yine reddetti. Padişah ve diğer paşalar, topyekûn bir saldırıyla kumar oynamaya karar verdiler.

Konstantinopolis'in bir Hıristiyan başkenti olarak varoluşunun son haftasında, tabiat unsurları adeta el birliği edip uğursuz bir veda töreni hazırlamışlardı.[33] Bunu, çeşitli görgü tanığı anlatılarından biliyoruz. Yeorgios Francis, Nicolo Barbaro –olaylara soğukkanlı bakmayı bilen Venedikli bir cerrah– ve Türk ve batılı bir dizi başka vakanüvis tarafından yazılmış anlatılar bunlar arasındadır. Son Bizanslılar, o bahar havaların alışılmadık bir şekilde berbat gitmesinden dolayı, Tanrı'nın onları artık terk etmiş olduğunu zaten anlamışlardı. Bir de, 24 Mayıs 1453 gecesi dolunayın başlarının üzerinde ortadan kaybolduğunu görünce, korkuyla titrediler. Ay tutulması şehri tam üç saat karanlığa gömdü. Gökyüzündeki tek parlak ışık, surların ötesinde atış yapan topların parlamalarıydı. Bu korkutucu manzara karşısında adeta yıkılan Konstantinopolis halkı, ertesi sabah bir araya gelerek şehrin en kutsal Meryem Ana ikonasının[34] arkasında bir ayin alayı oluşturdular. Meryem Ana'nın bir mucize gerçekleştirip onları kurtaracağını umuyorlardı. Onlar sokaklardan geçerken, yağmur başladı. İkona kayıp çamura düştü. Sanki hiçbir el ikonayı yerden alıp yerine koyacak güce sahip değildi. Sonra gökyüzü, kulakları

33 1993'te, NASA'nın Jet Motorları Laboratuarı'nda çalışan bir biliminsanı olan Kevin Pang, 1453'ün başlarında Pasifik Okyanusu'ndaki Kuwae'de meydana gelen muazzam bir yanardağ patlamasının (iki milyon Hiroşima'ya eşdeğer, kırk kilometre küp molozun atmosfere karışmasına neden olmuş bir patlamaydı bu), o yıl dünyanın iklimini kayda değer derecede değiştirmiş olduğu ve büyük bir ihtimalle Konstantinopolis'te gözlemlenen garip doğal fenomenlerin sebebinin de bu olduğu hipotezini ortaya attı. Bu iddiasının bir özeti için, http://www.jpl.nasa.gov/releases/93/release_1993_1543.html adresini ziyaret edebilirsiniz. Uğursuz işaretlerin daha geleneksel incelemeleri arasında, Louis Massignon, "Textes prémonitoires et commentaires mystiques relatifs à la prise de Constantinople par les Turcs en 1953", *Oriens* 6 (1953) (10-17) ve B. Lellouch ve S. Yerasimos, *Les traditions apocalytiques au tournant de la chute de Constantinople* (Harmattan, Paris, 1999) yer alır. Crowley'nin *1453* adlı eserindeki "Omens and Portents" başlıklı bölümde özellikle tüyler ürpertici bir canlandırma bulunmaktadır, 173-86.

34 İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne geçenlerde yaptığım bir ziyarette, Antakyalı bir Hıristiyan Arap rehber, Panagia Pammakaristos (Tanrı'nın Sevinçli Annesi) kilisesinde bulunan harikulade bir 11. yüzyıl ikonasının, bu talihsiz alay esnasında taşınan ikona olduğunda ısrar etti. Söz konusu kilisenin bunun dışında bir olağanüstülüğü yoktur.

sağır edici bir gürültüyle yarıldı ve görülmemiş şiddette bir dolu fırtınası yeri dövmeye başladı. Alayda bulunanlar dehşetle etrafa kaçıştılar. Sokaklardan seller aktı; neredeyse çocuklar sulara kapılıp gidecekti. Ayin alayı sona ermiş, mucize gerçekleşmemişti.

Bunu, daha önce hiç görülmemiş birtakım başka uğursuz işaretler izledi. Ertesi gün, şehrin yedi tepesinin ve imparatorluk Konstantinopolis'inin metruk kalıntılarının üzeri, yoğun bir sisle örtüldü. Göz gözü görmüyordu. Bu mevsimde böyle bir sis işitilmiş şey değildi. Ertesi akşam sis kalktığında, Ayasofya'nın büyük kubbesinin kor gibi garip bir ışıkla aydınlandığı görüldü. Titreyip duran ve doğa üstü bir ışık saçan morumsu, pembe bir pırıltıydı bu. Bu olayı bugüne kadar tatmin edici bir şekilde açıklayan çıkmamıştır. Mehmet bile, surların ötesinden, ta uzaklardan, bu tüyler ürpertici manzarayı gördü. Yanındaki sufiler ona, endişelenmemesini, bunun şehrin yakında İslâm'ın ışığıyla aydınlanacağının bir işareti olduğunu söylediler. Zaten bugün de, Ayasofya'nın kubbesinde, "Allah göklerin ve yerin ışığıdır" sözü yazılıdır.

Ertesi gün, 28 Mayıs sabahı, gün doğarken ortalıkta çıt yoktu: ne fırtına, ne sis, ne de garip ışıklar. Asıl önemlisi, top sesleri de kesilmişti. Giustiniani Longo'nun nöbetçileri, burç mazgallarından baktıklarında, Türk ordularının surlara yaklaşmakta olduklarını gördüler. Büyük saldırının eli kulağındaydı. Şehrin içinde Tanrı'ya yakarmak için ayin alayları oluşturuldu, kiliselerin çanları çalındı, ikonalar gökyüzüne kaldırıldı. Konstantinos, surların yakınında, kalabalık bir müdafi topluluğuna bir konuşma yaptı. Onlara, canları pahasına sonuna kadar savaşmaları için dört neden saydı: dinleri, vatanları, aileleri ve imparatorları. Nitekim, Konstantinopolis halkı, ertesi gün, bunların biri değil hepsi için cesaretini göstermesi gerektiğini anlayacaktı.

O akşam, Ayasofya'daki son büyük Hıristiyan ayini gerçekleştirildi. Herkes geldi: Rum, Latin, soylu, tüccar, sıradan vatandaş, köle, erkek, kadın, çocuk. Latin ve Ortodoks kiliselerinin kutsal birliği, artık kuru bir slogan değildi. Herkes, yek vücut olup kurtuluş için dua etti. Mozaiklerden yansıyan ışıklarla gözleri pırıldıyordu. Karanlık çökerken, Konstantinos ve Francis büyük kiliseden ayrılıp eski başkentin ana arteri olan Mese'den at sırtında kara surlarına vardılar. Vlaherna'da, *vasileus* maiyeti ve hizmetkarlarıyla helalleşti. Bir burcun üzerine çıkıp Trakya ovasına yayılmış kamp ateşleri deryasına baktı. Francis'le de son kez vedalaştı, zırhını kuşandı ve mevzileri kolaçan etmek üzere doğru Likos'a gitti.

Aynı anda, oradan en fazla iki yüz metre uzaklıkta, Mehmet ile paşaları, hücum hattı boyunca atlarıyla gidip geliyor, adamlarına cesaret veriyor,

Allah'ın onlardan zafer beklediğini söylüyorlardı. Şan ve şeref parmaklarının ucundaydı; bu dünyada değilse, öbür dünyada. Yaklaşmakta olan tarihi muharebede şehit olanlar anında cennetin nimetlerine kavuşacaklardı.

Gece yarısı oldu. Surlarda, Hıristiyanlar haçlarına ve muskalarına dokundular. Aşağıda, ovadan derin bir tekbir dalgası göğe yükseldi, on binlerce insan aynı anda secdeye vardı.

Olan şuydu ki, bütün insanlar, korkulu anlarında Tanrı'ya sığınıyorlardı. Konstantinopolis bir sembol, bir ülkü veya sadece güçlü bir hükümdarın ihtirasının hedefi olabilirdi; ama o aynı zamanda, herkes için inancın kalesi olmaya devam ediyordu.

* ❊ *

29 Mayıs 1453 Salı gününün ilk saatlerinde, gece tuzla buz oldu. Konstantinopolis'in dört bir yanında adeta birer çılgınlık yanardağı patladı. Yüzlerce top alev püskürdü, davullar vuruldu, borular çalındı, atlar ve katırlar dehşet içinde acı acı bağrıştılar, haykırışlar ve küfürler havayı yırttı. Haliç'te, yangın bombaları atan gemiler surlara yaklaştılar; Marmara'da, açık denizdeki birtakım belirsiz şekillerden toplar gürledi. Ve boylu boyunca bütün kara surlarının önünde büyük bir dalga kabararak şehre doğru atıldı; ellerde meşaleler yanıyor, sesler yükseliyordu; askerler, başlarının üzerinden ıslık çalarak geçip antik taşlara çarpan güllelere hiç aldırmadan ilerliyorlardı. Müdafiler, saldırıya uğramayan tek nokta kalmadığını gördüler; Mehmet'in orduları bütün güçleriyle üzerlerine geliyordu. Kimsenin yerini bırakıp çatışmaların en şiddetli olduğu Likos-Vlaherna'daki yoldaşlarının yardımına koşmasına imkân yoktu.

Nitekim asıl olay, orada, altı haftalık bombardımanın bir yıkıntı haline getirdiği Likos-Vlaherna surlarında meydana gelmekteydi. Bunun dışındaki saldırıların hepsi, ne kadar ölümcül olurlarsa olsunlar, sadece birer şaşırtmacaydılar. Konstantinos ile Giustiniani, Likos surlarının tepesinden olanı biteni izliyorlardı. Muazzam bir başıbozuk kalabalığı, karanlığın içinden fırlayan vahşi ve düzensiz bir savaşçılar kütlesi halinde çığlıklar atarak dış surların önünde oluşturulmuş iğreti rampalara tırmanmaktaydı. Saldıranlar, karşılarında Latinleri ve Rumları buldular. Kılıç ve baltaların havada uçuştuğu cehennem gibi bir çatışma oldu. Surlardan tüfekler patlıyor, oklar ve tatar okları atılıyordu. Türklerin yüzlercesi cansız yere düştü; cesetleri toprak rampanın üzerine saçıldı. Onların yerine başkaları geldi, aynı ölüm duvarına çarptı. Ve ardından başkaları. Saatler geçti. Çatışma nefes aldırmadan sürdü.

Bir işaretle, yeni bir insan kitlesi ileri atıldı: bunlar, başıbozuklara göre daha disiplinli olan düzenli Anadolu birlikleriydi. Sayıları bini ancak bulan aynı bir avuç umutsuz müdafi, bu yeni, amansız ve öldürücü saldırıyı da durdurmayı başardı. Bir yandan da, Mehmet'in toplarının gülleri, bu insan kütlesini yırtıp geçerek surların ayakta kalan kısımlarını yıkmaya çalışıyordu. Muharebe, orta surların molozları üzerinde odaklandı. Tarafların her biri sur tepelerini eline geçirmeye çalışıyor, karanlığın içinde adeta bir kale kapmaca oyunu oynanıyordu. Eski savaş meydanlarını süslemek için en çok başvurulan yöntemin oralarda çocuk bahçeleri düzenlemek olmasına şaşmamak gerek.

Sonra sıra Yeniçerilere geldi. Mehmet onları aşka getirdi: "Haydi şahinlerim, yürüyün aslanlarım!"[35] İnsan türünün bu mükemmel örnekleri, Balkanların bu en iri ve en güçlü erkekleri, hızla ve sessizce harekete geçip surlara doğru ilerlediler. Beyaz renkli bol üniformaları, şafak öncesinin ışığında onları dev hayaletlerden oluşan bir ordu gibi gösteriyordu. Efsaneye göre, içlerinden en iri yarı olanı, Hasan adında dev yapılı bir Anadolulu,[36] seyyar merdivenden surun üzerine çıkıp onlarca Hıristiyan'ı tek başına alaşağı etti. Ama sonunda, Güliver misali, etrafını çeviren sayısız düşmana karşı koyamayarak cansız yere serildi. Ancak şu var ki, Yeniçerileri bu kadar korkulası kılan, bireysel kahramanlıkları değil, kolektif disiplinleriydi: Likos surlarına ardı ardına saldırıyor, karaya vuran dalgalar gibi kırılıyorlardı; her kanlı dalga düzenli bir şekilde geri çekilip yerini yeni bir dalgaya bırakıyordu. Hıristiyanlar, saatlerce dur durak bilmeden savaşmak zorunda kaldıklarından bitkin düşüyor, sürekli tazelenen amansız bir asker kitlesi tarafından durmaksızın hırpalanıyorlardı. Sonunda, müdafiler sendelediler, gerileyerek son savunma hattı olan en içteki surların önündeki hendeğe indiler.

Surun tepesinde, bir mermi Giustiniani Longo'nun zırhını delip[37] onu ağır yaraladı. Sonunun yakın olduğunu hisseden Cenevizli, adamlarına kendisini bir sedyeye koyup Haliç'te bekleyen bir gemiye taşımalarını emretti. *Vasileus*, müdafilerin zaten gitgide umutlarını kaybetmekte olduklarını, o da

35 Crowley, *1453*, s. 212.

36 Crowley, *1453*, s. 212.

37 Aslında zırhı delenin bir mermi mi yoksa başka bir şey mi olduğu, göğüs zırhını mı parçaladığı yoksa zırhın kol deliğinden mi girdiği net değildir. Her durumda, yara öldürücüydü. Runciman'ın kaynaklar hakkındaki müstehzi yorumu şöyledir: "Francis, onun ayağından yaralandığını, Chalcocondylas elinden yaralandığını söyler; Leonard'a göre, koltuk altından okla yaralanmış, Critobulus'a göre, bir gülle göğüs zırhını parçalamıştır. Muhtemelen vücudunun bir yerinden ciddi bir yara almış olduğunu düşünebiliriz. Bütün Cenevizlilerden nefret eden Barbaro, yaralanmadan bahsetmez bile; sadece, Giustiniani'nin görev yerini terk ettiğini belirtir. Bunun dışında, bütün kaynaklar dikkat çekici bir şekilde birbiriyle uyumludurlar." *Fall of Constantinople*, s. 224n.

Bir yeniçeri askeri elinde ilk ateşli silahlardan biriyle.

giderse morallerinin iyice bozulacağını söyleyerek görev yerinde kalması için ona yalvardı.[38] Giustiniani reddetti. Guistinani ve yanındakiler oradan ayrılırlarken, hendekteki Cenevizliler onları gördüler ve cesaretlerini kaybettiler. Rum yoldaşlarını arı sürüsü gibi hücum eden Yeniçerilerin eline bırakıp onlar da aceleyle şehre girdiler.

O sırada, Tekfur Sarayı'nın yakınındaki surun tepesinde bir Osmanlı sancağının dalgalandığı görüldü. Surların dik açı yaptığı o zayıf noktada, bir yan kapı, herhalde karışıklık esnasında açık unutulmuştu.[39] Bir kuşatmacı birliği durumu fark edip açık kapıdan içeri dalmıştı. Kısa zamanda onlara başka Türkler de katıldı ve sayıları gitgide arttı. Vlaherna mahallesini savunmakta olan Venedikliler, saldıranların sayı üstünlüğü karşısında ezildiler.

Son gelmişti. XI. Konstantinos Dragases, Bizans'ın seksen dokuzuncu ve son imparatoru, adamlarını toparlamaya, artık durdurulması imkânsız bir tsunamiye dönüşmüş olan saldırıları geri püskürtmeye çalıştı. Büyük bir ihtimalle, kendisi ve sadık yardımcıları, Likos'da açılan gediğin içine daldılar ve orada öldüler;[40] son anlarına kadar Bizans'ı savunmak için savaşmış olmalı-

38 "Kardeşim, kahramanca savaş. Bizi bu zor anımızda yalnız bırakma. Şehrin kurtuluşu sana bağlı. Görev yerine dön. Nereye gidiyorsun?" Nicolle, *Constantinople 1453*, s. 77.

39 Bu, Kerkoporta kapısıdır. Bugün, Tbeodosiossurları ile Vlaherna surları arasında, bir ağacın süslediği bir boşluktur. Karşısında, sur dışında kalan bir futbol sahası vardır.

40 Konstantinos'a ne olduğu tam olarak bilinmez. Sonraki efsanelerde, *vasileus* olduğunu haykırarak

dırlar. Mehmet'in orduları şehre akarken, surlardaki son müdafiler de aynı akıbete uğradılar. Türkler Kızıl Elma'larına kavuşmuşlardı.

Akşam üzerine doğru, artık Fatih olan II. Mehmet, atının sırtında, acele etmeden, Edirnekapı'dan Konstantinopolis'e girdi. Daha dün gece Konstantinos ile Francis'in surlara gelirken kullandıkları Mese boyunca ağır ağır ilerledi. Fatih, askerlerine, şehri üç gün yağma etmelerine izin vereceğine dair söz vermiş –geleneğe göre, savaşarak alınan şehirlere yapılan muamele buydu– onlar da, güneşin doğuşundan beri hırsla yağmalamış, tecavüz etmiş, katletmiş, köle toplamışlardı. Her yerden dumanlar tütüyordu. Sokaklara cesetler saçılmıştı.

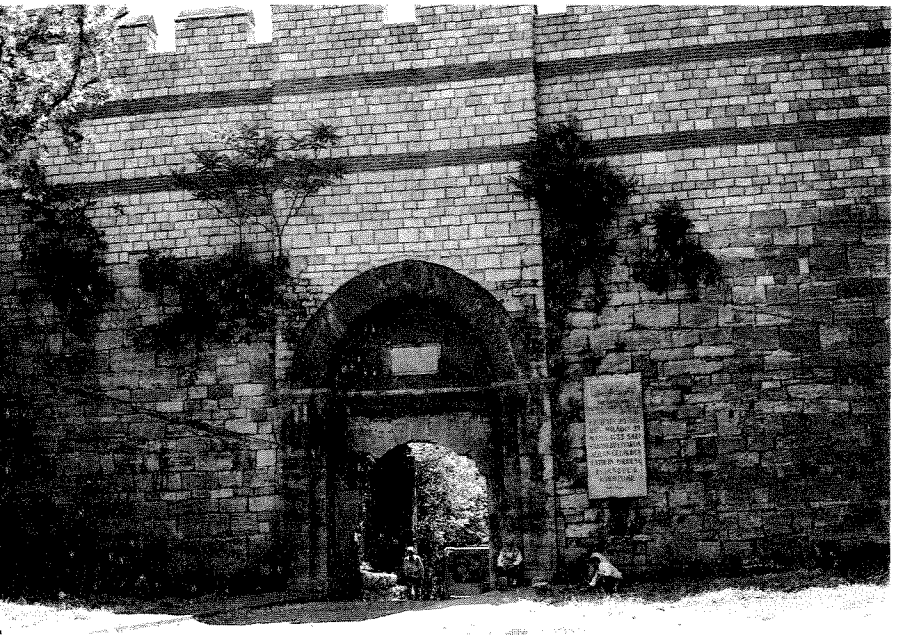
Fatih sonunda Ayasofya'ya vardı. Atından indi, kısa bir süre yere çömeldi, sonra tevazuunu gösteren bir jest olarak yerden bir avuç toprak alıp sarığının üzerinden döktü. Bir meleğin gelip Müslüman istilacıları perişan etmesi için dua etmek üzere o sabah kilisede toplanmış olan cemaatten kimse kalmamıştı. Hepsi zincire vurulup hayvan sürüsü gibi götürülmüşlerdi. Gruplara ayrılmışlardı: köle olarak satılacaklar, fidye için saklanacaklar ve tecavüz edilecekler. Dindarca bir efsaneye göre, rahipler Ayasofya'nın duvarlarına girip kaybolmuşlardı. İsa Konstantinopolis'e döndükten sonra ortaya çıkıp ayine kaldıkları yerden devam edeceklerdi.

Fatih mabede girdi. İçeride, sona kalmış birkaç hazine avcısından başka kimse yoktu; sabahki esaslı yağmadan geriye kalmış ufak tefekler için aralarında kavga ediyorlardı. Padişah, yağmacılardan birinin zeminin mermer levhalarından birini sökmeye çalıştığını görünce, adama sertçe öyle yapmamasını emretti.[41] Fatih, başını kaldırıp koca kubbeye baktı; tıpkı İustinianos'un dokuz yüzyıl önce "Süleyman seni geçtim" derken yaptığı gibi. Ayasofya artık cami olmuştu.

Muzaffer sultan, Ayasofya'nın kubbesine tırmandı. O baş döndürücü yükseklikten, Bizans imparatorlarının, hemen yakınlardaki, o tarihte artık bir harabe haline gelmiş olan eski sarayını görebiliyordu. Büyük saray, yüzyıllar önce imparatorluk ikametgahının Vlaherna ve Tekfur saraylarına taşınmasından beri kendi haline terk edilmişti. Binanın harap haşmeti Fatih'i hüzün-

adeta ölüme davetiye çıkardığı anlatılır. Başka hikâyelerde, cesedinin tanındığı ve kafasının kesilip Fatih'e sunulduğu, Fatih'in de kafayı başka Müslüman başkentlerine gönderdiği söylenir. Kafasının Ayasofya'ya gömüldüğüne dair hikâyeler de vardır. Bir zamanlar, İstanbul'daki bir mezar, övünçle onun mezarı diye gösteriliyordu. Büyük bir ihtimalle bir toplu mezara gömülmüştür. Elli dört yaşındaydı.

41 Crowley, *1453*, s. 233. Fatih'in adama kılıcıyla vurduğu düşünülür.

İkinci Mehmet'in ilk defa Konstantinopolis'e girdiği Edirnekapı. Sağda, 1953'te konulmuş olan anma levhası.

lendirdi. Yirmi yaşındaki genç adam, bu büyük zafer gününde, onun birkaç katı yaşta olanların gösteremedikleri türden bir yüce gönüllülük gösterdi. Gözlerinin önünde uzanan metruk saray manzarası karşısında, uzun zaman önce ölmüş hükümdarlar ve, ne kadar büyük işler yapmış olurlarsa olsunlar, onların (ve hepimizin) kaçınılmaz sonu olan ölüm hakkında eski bir Farsça beyit söyledi:

> Perde-dârî mî küned der tâk-ı kisrâ ankebût
> Bûm-i nevbet mî zened der kal'a-ı Efrasiyâb
>
> *Baykuş nevbet çalar Efrasiyâb kubbesinde,*
> *Örümcek perdekârdır Hüsrev'in sarayında.*[42]

---

42 Olayların görgü tanıklarından olan Tursun Bey. Servanite, *Le Voyage à Istanbul*'da aktarılmıştır, s. 135. Hüsrev, İran'da geleneksel bir hükümdar adıdır (Burada Mehmet'in kast ettiği Herakleios'la savaşan Hüsrev değildir). Efrasiyab da öyledir. Firdevsi'nin Şehname'sinde (10. yüzyılda yazılmış, İran edebiyatının abidesi niteliğinde bir eserdir; altı bin mısradan oluşur; uzak geçmişe ait efsanevi olaylar anlatır), her iki hükümdar da (baba oğuldular) birer karakter olarak yer alır. Dolayısıyla, Mehmet, bu mısraları söylerken, büyük Firdevsi'ye ve onun yazdığı Fars geleneğine gönderme

* ✻ *

Rumların beklediği mucize bir türlü gerçekleşmedi. Nasıl olduysa, 1453 yılının nöbetçi meleği gökten inip zıvanadan çıkmış kafirleri kovalamayı unutmuştu. Malazgirt'te başlayan süreç artık tamamlanmış bulunuyordu: Bizans imparatorluğu mazi olmuştu. Ne var ki, Hıristiyan aleminin başkentlerindeki bütün feryat figana rağmen, aslında bir mucize olmaktaydı: Konstantinopolis yeniden doğuyordu.

29 Mayıs 1453'te Fatih'in ele geçirdiği Konstantinopolis, dağınık bir köyler topluluğundan ibaretti. Kiliseler bakımsızdı; sağda solda, unutulmuş heykel parçalarının tarla çitlerine destek olarak kullanılmış olduğu görülüyordu; halk, Fatih'in askerleri tarafından ya öldürülmüş ya da köle yapılmıştı. Fatih'in almayı hayal ettiği büyük şehir bu olamazdı. Darülislâm'ın en yeni ve en büyük camisinin tepesinden bakarken maziye karışmış monarkların ruhları gözünde canlandıysa da, şehri böylesine harika kılan şeylerin hâlâ ayaklarının dibinde durduğunu gayet iyi görebiliyordu. Şehrin konumu yine eşsizdi. Sürekli akan bir Boğaz, Marmara'nın engin suları, Haliç'in sağladığı liman, kara ve deniz surları, ormanlık tepeler, Avrupa ile Asya'nın buluşma noktası, Karadeniz'den Akdeniz'e geçiş. Bütün yıkıma rağmen, bu avantajlar hâlâ yerindeydi. Klasik çağda, Bizantion sakinleri, espri olsun diye Halkedon'da (Kadıköy) oturan kuzenlerinin kör olduğunu söylerlerdi: şehre adını veren Bizas,[43] buralara geldiğinde, yarımadanın şehir kurmak için ideal bir yer olduğunu hemen fark etmişti. Bizas'tan bir nesil önce, kendi *polis*lerini o güzelim yarımada dururken Asya tarafında kurduklarına göre, Kadıköylülerin kör olmaları gerekmez miydi?

Padişah kör değildi. Her ne kadar Osmanlıların İstanbul'un kuzey batısında kalan güzel başkenti Edirne ormanla nehir arasındaki konumuyla çok çekici idiyse de, Fatih, Edirne'nin avantajlarının Konstantinopolis'inkiler yanında sönük kaldığını görüyordu. İki kıtaya ve yüzyıllara yayılan ihtiraslara sahip bir fatih için, yeşillikler içinde sakin bir yer olan Edirne'nin, av bakımın-

yapmaktadır. Bazı anlatılarda (örneğin Runciman ile Norwich'inkilerde), Hüsrev, "Caesar" (Kayser) diye çevrilmiştir. Her ne kadar çekici gelse de, bunun fazla bir şiirsel anlamı yoktur, çünkü o zaman birbirinden tümüyle farklı iki gelenek birbirine karıştırılmış olmaktadır.

43 Şehrin kuruluşunun hikâyesi şöyledir: Attika'daki Megara kentinin bir kahramanı olan Bizas, Delfi'ye gider. Orada bir kahin ona, "Körlerin ülkesinin karşısında" bir koloni kurması gerektiğini söyler. Bizas, Boğaz'a gider, söz konusu körler ülkesinin Halkedon (M.Ö. 678'de kurulmuştur) olması gerektiğini düşünür ve M.Ö. 658'de Halkedon'un karşı kıyısına adını taşıyacak olan şehri kurar.

dan ne kadar zengin olursa olsun, merkez olarak seçilmesi söz konusu olamazdı. Edirne'nin boşaltılmasını emretti. Saray mensupları ve cariyeler eski başkenti terk ettiler; Haliç'e ve Marmara Denizi'ne yukarıdan bakan akropolün üzerinde Topkapı Sarayı yükselmeye başladı. Bundan böyle, Konstantiniye (şehrin adı Arapça ve Türkçe'de bu şekli almıştı) Fatih'in başkenti olacaktı.

Anka kuşu şehir, padişahın olağanüstü şahsiyetinin bir yansıması olacaktır: çok dilli, yüksek kültürlü, şehvet düşkünü ve acımasız. Ortaçağ bin yılı Akdeniz'de sonuna yaklaşırken, son bir *convivencia* çiçek açmakta, uzun sürecek bir birlikte varolma anı başlamaktadır. Bu birlikte yaşayış ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın Hasta Adam'ı haline geleceği, güvensizliklerle dolu modern çağda sona erecektir. Ama bu bölgecilik ve milliyetçilik yıllarına daha çok vardı. Osmanlıların Konstantiniye'si, Türk başkenti olarak ilk yüz küsur yılı boyunca kozmopolit kucaklayış bakımından Emevilerin Kurtuba'sını aşacaktır. Mezquita ile Ayasofya'yı birbirine bağlayan çizgi, hiçbir zaman Fatih'in yönetimi altında olduğu kadar net olmamıştır.

Muzaffer padişahın her şeyden önce insana ihtiyacı vardı. O yüzden, yeniden doğmakta olan Konstantiniye'de herkes "şehre" davet edildi. Tartışmalı bir popüler etimolojiye göre, "şehre" ifadesinin Rumcası (*is ten polin*), sonunda, Türk ağzında "İstanbul"'a dönüşecek ve bu takma ad sonunda, modern çağda bir kararnameyle şehrin resmi adı ilan edilecektir. Fatih'in daveti birçok durumda, kaba güç kullanılarak icra edildi. Binlerce Anadolu ailesine Konstantiniye'ye göçmeleri emredildi. Emre uymamanın cezası ölümdü. Padişahın şehre adam toplamakla görevli hizmetkârları, özellikle zanaatçılar ve vasıflı işçiler bulmaya özen gösteriyorlardı. Fatih, başkentini bir an önce kurmak isteyen sabırsız bir adamdı ve astığı astık kestiği kestik bir despottan ne kadar itidal beklenebilirse o kadar itidalliydi. Mülkü içinde --Osmanlılarda toprağın çoğu padişaha aitti--[44] insanları kitleler halinde oradan oraya göç ettirerek muazzam acılar çektirdi, ama şu da bir gerçekti ki, harabeye dönmüş bir eski başkenti bu kadar çabuk imar etmek başka türlü mümkün olmazdı. Fatih, yetenekli insanlar ararken, Müslüman gayri Müslim ayrımı hiç yapmadı. Dönüşümü hızlandıran etkenlerden biri de buydu.

1453'ün sonbaharında padişaha bir haber geldi: son derece bilgili yaşlı bir Rum, Edirne'de köle olarak bulunmaktaydı. Sahibi onu, şehrin düşme-

44 Batı feodalizminden farklı olarak, toprak çoğu zaman babadan oğula geçmezdi. Padişah, kaydı hayat şartıyla tımar verirdi.

sinden hemen sonra oluşan esir pazarında, bir sürü başka Bizanslıyla birlikte satın almış, sonra satın aldığı esirin olağanüstü meziyetlere sahip bir şahıs olduğunu fark etmişti. Yaşlı adama hürmet ediliyor, ilmi çalışma yapmasına, dua etmesine ve her saygın Hıristiyan din adamının yaptığı gibi şarap içmesine izin veriliyordu. Sorulup soruşturuldu ve kısa süre sonra Fatih bizzat gidip Yorgo Skolarios'u Haliç kıyısındaki şehre dönmeye razı etti. Skolarios, ya da daha iyi bilinen adıyla Gennadios,[45] önde gelen Ortodoks din adamlarındandı ve kuşatılmış Konstantinopolis'in Latin batılılarla birleşmesi yönündeki planlara sonuna kadar direnenlerin başında geliyordu. Fatih, Gennadios'a, Konstantiniye'de yeniden bir piskoposluk kurmayı vaat etti: Bu, Müslüman hükümdarın himayesi altında, Latinlerden bağımsız bir Ortodoks patrikhanesi olacaktı. Her ne kadar Ayasofya'yı Rumlara geri vermeyecekse de, merkez olarak başka bir büyük kiliseyi[46] kullanmakta özgür olacaklardı. Ayrıca, padişah, şehirdeki bir avuç başka Hıristiyan mabedini de ayırarak hazır cami peşinde koşan imamların bunlara dokunmasını yasakladı.[47]

O çağ için işitilmemiş bir şey olan bu açılım, kabul gördü. Bir karşılaştırma yapmak istersek: aynı dönemin uygar Venedik'inde, Dük tarafından şehre gelen Müslüman tüccarlar için gözlerden uzak bir cami yapılmasına izin

---

45 Gennadius diye de geçer. Müslüman yönetimi altında bir Ortodoks Kilisesi kurulmasında kilit rol oynamasının yanı sıra, kuvvetli bir alimdi. Özellikle Aristoteles düşüncesinin (ve dolayısıyla Aquinolu Tommaso düşüncesinin) Ortodoks doktrininde etkili olmasında önemli rol oynamıştır. Paradoksal bir şekilde, rakibi olan kilise adamları tarafından kendisine onu küçültmek amacıyla "Latinci" diye ad takılmış olmasına rağmen, kuşatmadan önce, Rum ve Latin kiliselerinin birleşmesi teklifine karşı direnilmesinde temel rol oynamıştır.

46 Havariyun Kilisesi. Ayasofya'dan sonra şehrin en büyük kilisesiydi. Bizans imparatorları oraya gömülürdü. Ne var ki, 1453'te artık, büyük ölçüde bir harabeden ibaretti. Bulunduğu mahalle, belirgin bir şekilde Türk ve Müslüman karakteri kazandı. Sadece bir yıl kadar sonra, Gennadios, patrikhaneyi Theotokos Pammakaristos (Tanrı'nın Sevinçli Annesi) kilisesine taşıdı. Patrikhane, 138 yıl o kilisede kaldı. Havariyun Kilisesi yıkılarak yerine, Fatih'in külliyesi ve şehrin ilk büyük Osmanlı camii olan Fatih camii yapıldı. Pammakaristos 1586 yılında III. Murat tarafından Hıristiyanların elinden alındı ve Fethiye Camii oldu. Bu ad, Osmanlıların Gürcistan'ı fethinden dolayı verilmişti. Süleyman Kırımtayıf, *Converted Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosques and Masjids*, Ege Yayınları, İstanbul, 2001, s. 63-64.

47 Ne var ki, Fatih'in Rum-sever eğilimleri sonraki kuşaklarda zamanla ortadan kalkacak, kiliseler camiye çevrilecektir. Birbiri ardına gelen padişahlar Hıristiyan kiliselerine kendi ihtiyaçları için el koyacak, gerisini zamanın tahrip ediciliği tamamlayacaktır. Moğolların Meryemi Kilisesi, fetih öncesinden kalmış olup hâlâ Hıristiyan mabedi olarak kullanılan tek kilisedir. Dahası, ilk nesillerin samimi *convivencia*'sı unutuldukça, şehirde gösterişli Hıristiyan binaları yapılması da hoş görülmemeye başlamıştır. Hıristiyanların yaşadığı mahallere göze çarpmayan yeni kiliseler yapılmış, eski Bizans yapıları Osmanlı hakim sınıfına bırakılmıştır. Bununla birlikte, 19. yüzyıla gelindiğinde, şehirde yerleşik olan batılılar Galata'da rahatlıkla gösterişli kiliseler yapabiliyorlardı. Runciman, *Fall of Constantinople*'da, bu konuda kısa, ilginç bir ek sunar: "The Churches of Constantinople After the Conquest", s. 199-204.

verilmesi teklif edildiğinde ülkede neredeyse iç savaş çıkmıştı.* Fatih'in Hıristiyanlığı öğrenmek istediği rivayeti dolaşıyordu –hatta bir Pazar günü, tebdili kıyafet, bir Fransisken kilisesine gidip ayin seyrettiği bile söylenir. Gennadios'a, kendisi için, Hıristiyan doktrinini anlatan bir risale yazdırdı. Yetenekli bir Rum meddahını[48] biyografisini yazmakla görevlendirdi şimdi olsa, buna, herhalde resmi biyografi denirdi. Biyografide yazılanlara bakılırsa, Fatih'in Konstantiniye'ye düşkünlüğü, bütün dinleri kucaklayan bir aşk festivaline yol açmıştır: Padişah, "Asya ve Avrupa'nın her yerinden" insanlar getirtmiş, "onların mümkün olduğu kadar rahat ve çabuk yerleşmelerini sağlamıştır. Bütün milletlerden insanlar getirtmiş, ama özelikle Hıristiyanlar'ı tercih etmiştir."[49]

Fatih'in gerekçelerinin arkasında ne gibi yakınlık duygularının yattığını bilemesek de, bu girişimleri aydın bir sonuç verdi. Şehrin yerlileri –köle edilmekten kaçabilmiş olanlar veya fidyeleri ödenerek serbest kalanlar– geri döndüler. Her ne kadar Bizanslı alimlerin İtalyan yarımadasına beyin göçü hızlandıysa da, büyük bir Rum cemaati bir kere daha Boğaz'ın kıyılarında kök saldı. Kısa süre içinde, Haliç'in rıhtımları yine Rum tüccarların bağırışlarıyla çınlar oldu. Zamanla, kendi eski monofizit Hıristiyanlıkları için ayrı bir patrikhane kurmalarına izin verilen Ermeniler de muhteşem bir dönüş yaptılar ve zanaat ve ticaret konusundaki olağanüstü yeteneklerini de beraberlerinde getirdiler.

Latinlere gelince; onların şehirdeki varlığı, hem kolay hem de zor bir meseleydi. Bizans imparatorlarınca kendilerine verilmiş olan ticaret imtiyazları, Osmanlılar tarafından yenilendi ve birçoğu "kapitülasyonlar" adı altında genişletildi. Galata'da oturan Cenevizler, Topkapı Sarayı'nın sakinleriyle sıkı dost oldular. Şehrin yerlisi olan bu Cenevizler –Giustinani ve adamları da Cenevizliydi ama onlar dışarıdan gelmişlerdi– 1453'teki kuşatma esnasında tarafsız kalmışlardı. Siyasi bakımdan son derece zekice olan bu tutumları, Osmanlıların gözünden kaçmamıştı. Cenevizlere verilen kapitülasyonlar, modern zamanlara kadar hemen hemen hiç dokunulmadan kalmıştır. Venedikliler, Konstantinopolis'in düşmesinden kısa bir süre sonra güney Yunanis-

---

48 Mihail Kritovulos. Eseri, ne olursa olsun, Mehmet hakkındaki bilgilerimiz için değerli bir kaynaktır.

(*) Bu tür karşı örnekler için fazla uzak geçmişe gitmeye gerek yoktur: 2004'teki Atina Olimpiyatlarından hemen önce, şehrin havaalanının yakınına bir cami yapılması söz konusu olduğunda, Ortodoks Kilisesinden bir kesim, ülkeye gelen turistlerin Yunanistan'ın dinî kimliği hakkında yanlış bir kanıya kapılabileceklerini öne sürerek ortalığı ayağa kaldırmıştır.

49 Kritovoulos, Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*'te aktarılmıştır (Penguin, Londra, 1997, s. 8).

tan'daki Bizans imparatorluğu kalıntıları için Fatih'le girdikleri bir savaşı sonuçlandırdıktan sonra, onlar da Galata'da tezgah açtılar. Akdeniz ticaretindeki rakipleri Floransalılar ve Katalanlar da öyle yaptılar.

Levantenlerin –bu İstanbullu Latinlere daha sonra bu ad verilecektir– Fatih'in hayat dolu şehrinde hem sayıları hem de nüfuzları arttı. Kadınları davetkâr giyiniş ve tavırlarının göz kamaştırıcılığıyla, erkekleri ticaret konusundaki becerileriyle meşhur oldular. Ayrıca, servet biriktirmelerinin önünde engel olan herkesi zehirleme eğilimleri de biliniyordu (Venedikliler, 1471'de, Fatih'in Yahudi hekimine padişahı zehirlemesi için rüşvet vermeye bile yeltendiler).[50] Kendi başkanlarınca –Cenevizlerin *podesta*'sı, Venediklilerin *bailo*'su– yönetilen ve kendi mahkemelerine tabi olan Konstantiniye Latinleri, öyle ileri derecede bir özerklik ve özgürlükten yararlanıyorlardı ki, birçok Müslüman Türk bu işten bir şey anlamıyordu. "Padişahın kapısında el üstünde tutulmak istiyorsan" diye yazar biri, "ya Yahudi, olacaksın, ya Acem ya da Frenk."[51] Ancak, yüzyıllardır başarıyla uygulanan zimmi sistemi altında gayri müslim tabiilerinden hiç ummadığı kadar yüksek vergi gelirleri elde eden padişah, şehrinin bu yerleşik kafirleri konusunda bu tür kaygılar beslemiyordu. Öyle ki 1500 yılında, inanılmaz bir şekilde Konstantiniye'de nüfusun yarısı gayri müslimdi. Padişahın adamları, bir yandan kavgacı Rum ve Latin Hıristiyanlarının birbirinin gırtlağına sarılmasına müsaade etmezken, diğer yandan kiliselerinin bangır bangır öten çanlarının ezan okuyan müezzinlerin seslerini bastırmasına da izin vermiyorlardı. Konstantiniye bir Müslüman kenti gibi görünmese de, hiç olmasa sesi Müslüman gibi çıkmalıydı.

Daha da olağandışı olan, Fatih'in saray ve ev halkının kimlerden oluştuğuydu. Nasıl Müslümanları şehre yerleşmeye zorladıysa, iç kısımlarda oturan Hıristiyanlar da padişahın iradesine boyun eğmek zorunda bırakılmışlardı. Fethi izleyen yıllarda, Fatih, Hıristiyan çocuklarının kaçırılıp başkente getirildikleri zalim devşirme sistemini büyüttü. Daha doğrusu, Yeniçeri ocaklarına adam toplamak için kullanılan yöntemi alarak onu, devlet kadrolarını içine alacak şekilde genişletti. Her birkaç yılda bir, Osmanlı yetenek avcıları, yanlarında askerlerle birlikte, Balkanlarda ve Anadolu'da köy köy dolaşıp gelecek vaat eden köylü çocuklarını oyun arkadaşlarından ve kardeşlerinden koparıp alıyorlardı. Bazı durumlarda, aileler, oğullarının iyi bir yere gelmesi umuduyla bu duruma razı oluyorlardı, hatta kendi çocukları alınsın diye ara-

50 Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 291-92.

51 Mansel, *Constantinople*'da aktarılmıştır (s. 24).

ya adam soktukları bile oluyordu. Ancak, hiç şüphesiz ki, çoğunluk için, sonuç sadece acı ve nefretti.

Ailelerinden koparılan çocuklar, çabucak sünnet edilip Müslüman yapılıyorlar, sonra tek amacı imparatorluğu yönetecek seçkin kadroları üretmek olan okullarda sert bir disiplinle yetiştiriliyorlardı. Bölümlerden biri, ileride hükümdarın şahsi hizmetlerini görmek üzere en yakışıklılar arasından seçilmiş olan gençlere ayrılmıştı. Bu sistem, canice olması bir yana, önemli bir avantaja sahipti: Bu şekilde yetiştirilenler padişaha körü körüne sadık oluyorlar –beyin yıkama ve maddi kazanç vaadi hep bu sonucu verir– ve devletin tepesinde sarsılmaz bir yapı oluşturulmuş oluyordu. Bu eski Hıristiyan gençleri, yetişkinliklerinde, ne kendi geçmişiyle ne de herhangi bir hanedanla hiçbir ilgisi olmayan, tornadan çıkmış gibi tek tip bir yığın insan olarak Osmanlı devletinin belkemiği haline geliyorlardı. Bu sistem sayesinde, padişahlar, Avrupalı monarkların başlarına bela olan bir şeyden kurtulmuş oluyorlardı: Osmanlılarda, hükümdarın otoritesine meydan okuyacak bir yerli aristokrasi yoktu; dolayısıyla, onlarda ne bir Magna Carta ne de bir *fronde* olmamıştır. Birçok büyük paşa, hayata Balkanlarda cahil bir keçi çobanı olarak başlamıştı. Herkesin kelle koltukta yaşadığı Topkapı Sarayı'nda en tehlikeli mevkilerden biri olan sadrazamlık makamında çoğu zaman bir eski Hıristiyan otururdu. Bu düzenleme, Necid Samuel'in Granada'da sahip olduğu yüksek mevkii hatırlatır, ama arada önemli bir fark vardır: başvezir Necid Samuel hükümdarına hizmet etmek için Yahudiliğini inkâr etmek zorunda değildi; Fatih'in vezirlerinin ise hepsi zorla Müslüman yapılmışlardı. *Convivencia*'nın adetleri yüzyıllar geçtikçe değişmişti ve Konstantiniye bile o rahat kozmopolitliğine rağmen ancak bu kadar ileri gidebiliyordu.

* ✲ *

Convivencia'nın ilk parladığı yer olan İspanya'da, çok dinli bir toplum fikri artık mazide kalmıştı ve bilindiği gibi, oradaki gelişmeler Fatih'in herkese kapısını açmış olan yeni başkentini daha da canlı bir hale getirecekti. İspanya Araplarının bir yaz günü Las Navas de Tolosa'da başlayan alacakaranlığı, sonunda geceye dönüştü. 2 Ocak 1492 günü, *los reyes catolicos*'un (Katolik monarkların) orduları, kalan son müluküttavaif devletinin başkenti olan Granada'yı ele geçirdiler. Hıristiyanlar sevinçten coştu, Müslümanlar yasa boğuldu. Granada'nın son Müslüman hakimi XII. Muhammet (Boabdil), Sierra Nevada'daki karlı bir geçitte, son bir kez durup, yaşlı gözlerle geride bıraktığı rüya şehrindeki Elhamra Sarayı'na baktı. Yaşlı annesinin, "Er-

kek gibi savunamadığına şimdi kadın gibi ağla bakalım"[52] diyerek onu ayıpladığı söylenir.

O andan itibaren İslâm'ın İberya'da başını sokacak yeri kalmamıştı. Granadalılar 781 yıl önce Tarık'ın Vizigotları yenmek üzere geldiği yoldan gemilerle gerisin geri Mağrib'teki sürgünlerine giderlerken, koca Cebelitarık kayası ufukta duygusuzca onları izliyordu. Sürgün edilen İberyalı Müslümanların birçoğu İslâm dünyasının çeşitli yerlerine dağıldılar; doğal olarak, bir kısmı, Haliç'in yolunu tuttu. Orada, Galata'daki bir Hıristiyan kilisesi onlar için camiye çevrildi. Yapı, hâlâ Arap Camii[53] diye anılır.

Nihayet evlilik yoluyla Kastilya ile Aragon'u birleştirmeyi başarmış olan Kraliçe İsabella ile Kral Ferdinand, bütün İberya'yı tek dinli bir ülke haline getirmeye kararlıydılar. Bu Katolik monarkların ve onların aynı kafadaki haleflerinin yönetiminde, *convivencia*'nın doğum yeri, aynı zamanda mezarı oldu: Kral Alfonso'nun mütercimler şehri Toledo'sunun hatırası arşivlere gömüldü; Emevilerin Kurtuba'sı, Hıristiyanlığın oradaki çileli yılları dışında hiç eşelenmiyordu. Mezquita'ya kozmetik müdahaleler yapıldı ama, binanın aslı öyle muhteşemdi ki bunlar bile eserin özüne dokunamadılar. El Cid efsanesi, yetenekli bir maceracıdan başka bir şey olmayan birini, ustaca dini bütün bir Katolik kahramanına dönüştürdü, Rodrigo Diaz'ın hikâyesi tütsülere boğuldu. İspanya'nın hükümdarları geçmişlerinden utanır olmuşlardı.[54] Dinlerin geçmişteki iç içeliği, sanki utanç verici bir aile sırrıymış gibi saklanmaya çalışılıyordu.

Bu yeni dar görüşlü İspanya'da, Yahudilere yer yoktu. Böylece, bu çağ açıcı 1492 yılı, İspanya Yahudilerinin ülkeden kovulmalarına tanık oldu. Aklı başında bir hükümdarın durup dururken kendine bu kadar büyük bir kö-

---

52 Stanley Lane-Poole, *The Moors in Spain*'de (1887), ünlü ve muhtemelen uydurma olan bu olay bütün ayrıntılarıyla işlenir: "'Allahü Ekber!' dedi (Boabdil), göz yaşlarına boğularak. Annesi Ayşe onun yanına dikildi: 'Erkek gibi savunamadığına şimdi kadın gibi ağla bakalım.' Boabdil'in bir daha hiçayak basamayacağı şehrine son kez içi yanarak baktığı bu yere, bugün, *el ultimo sospiro del Moro*, 'Arap'ın son kez iç çektiği yer' denir."

53 14. yüzyıl başlarında Dominikenler tarafından yapılmıştır. Bir Latin kilisesi olduğu ilk bakışta anlaşılır.

54 Bütün geçmişlerinden değil tabii; sadece *convivencia* geçmişlerinden. Vizigotlardan başlayıp 15. yüzyılın İspanyol monarklarına kadar uzanan mistik bir süreklilik olduğu düşüncesi, sarayda kabul gören bir hikâye haline gelmişti. Bir tarihçi, "Ulusun tekrar birleşmesinin yarattığı çılgıncacoşkuyla birlikte, kahramanlık geçmişi kıvançla yeniden kurulmuştu" diye yazar. "Belki de bu, dünya tarihinde, idealleştirilmiş bir geçmişin, sadece hayallerde yaşatılmakla kalmayıp, programlı bir şekilde tekrar canlandırıldığı tek durumdur." Stephen Gilan, "The Problem of the Spanish Resistance", *Folio*, 10 (1977), s. 49. J. N. Hillgarth, "Spanish Historiography and Iberian Reality", *History and Theory* (1985)'te aktarılmıştır (24). Son belirtilen eser, Hillgarth, *Spain and the Mediterrannean in the Later Middle Ages*'de tekrar yayınlanmıştır (Ashgate, Aldershot, 2003, s. 29).

tülük ettiği, nadir görülmüştür. Akdeniz'deki, kanıtları Kahire'deki bulunan Geniza belgelerinde de görülen bin yıllık ticaret ve karşılıklı güven bağları, İspanya krallığı tarafından inkâr ediliyordu. Her ne kadar birçok Yahudi Hıristiyan olmayı kabul ettiyse de –gerçi bunlar, ileride, bu sefer de Hıristiyan oldukları için Engizisyon'un takibine uğrayacaklardır– birçok başkası Akdeniz'in öbür ucuna kaçtılar. Çok sayıda Sefarad Yahudisi, Osmanlı topraklarında, özellikle de Selanik –nitekim şehir, bir İspanyol Yahudisi kentine dönüşmüştür– ve Konstantiniye'de kendilerine yeni bir yuva buldu. Padişahlar, ülkelerine yeni zimmiler gelmesinden gayet memnundular; böylece vergi gelirlerinin artması bir yana, Yahudilerin yanlarında getirdikleri ticaret yetenekleri, usta zanaatkarlıkları ve dil becerileri de, Osmanlıların Boğaziçi'nde gerçekleştirmekte oldukları projeye katkıda bulunacak şeylerdi. Fatih'in oğlu II. Beyazıt'ın sarayda çevresindekilere "Bu krala nasıl akıllı ve uslu Ferdinand diyebiliyorsunuz? Kendi ülkesini yoksullaştırıyor ve benimki zenginleştiriyor!"[55] dediği söylenir.

İberya Müslümanlarının ve Yahudilerinin gelmesiyle tablo hemen hemen tamamlanmış oluyordu. 1517'de, Osmanlı orduları Ortadoğu'nun ve Arap Yarımadasının büyük kısmını ele geçirdiler, Kahire'deki, iktidarı zaten uzun süredir sallantıda olan Memlukları devirdiler ve onların yerine Topkapı Sarayı'na karşı sorumlu olan paşalar getirdiler. Peygamberin soyundan gelen ve Mekke ve Medine'nin Şerifleri (muhafızları) olan Haşimiler, ötekilerden farkı olmayan Osmanlı tabiileri haline geldiler. Bu mevki kaybı üzerine, Şerifler için Boğaziçi'nde boy göstermek bir zorunluluk oldu. Böylece, adeta farklı milletlerin sergilendiği bir hayvanat bahçesine[56] dönen şehre, bir egzotik kuş daha gelmiş oldu. Padişah artık halifeye eşdeğer bir konumdaydı. Oturduğu şehir, İslâm'ın temel taşıydı. Ama, İstanbul, bundan da öte bir şeydi: 1520 yılında, torununun çocuğu Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı başlarken, Fatih'in bu şehir için kurduğu hayaller gerçekleşmiş bulunuyordu.

Bir önceki yüzyılın yüreği kan ağlayan Bizanslıları Süleyman'ın zamanında Konstantiniye'nin tepelerinden görünen manzarayı görseler, herhalde kalpleri neşeyle dolardı. Haliç gemilerle kaynıyor, yoğun bir deniz trafiği ya-

55 Jason Goodwin, *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*'da (Henry Holt, New York, 1998, s. 99) aktarılmıştır.

56 Mansel, *Constantinople*'da (7), başkentte yetmiş yedi buçuk millet bulunduğunu söyler ("Çingeneler, yarım millet sayılıyordu").

şanıyordu. Bu hummalı faaliyetlerin hizmetindeki ambarlar, meyhaneler, pazar yerleri, hamamlar, kışlalar ve tersaneler, her iki yakayı da kaplıyordu. Venediklilerin karakaları, Mısırlıların Latin yelkenleri, Cenevizlerin kalyonları ve padişahın iki yüz kürekli incecik ve yaldızlı saltanat kayığı; bunların hepsi, ticaret için veya sefa sürmek için, Konstantiniye'nin burnu olan saray burnunun önünden kayarak geçiyorlardı. Haliç'te bin bir dil konuşulan bir ticaret ve entrika dünyası hüküm sürerken, Boğaz'ın çok renkli saraylarla süslü kıyılarında asude bir hayat yaşanıyordu. Müslüman olsun Hıristiyan olsun Avrupa ve Asya'nın zengin önde gelenleri, şehrin sıcağından uzakta, edepli eğlencelerle vakit geçirmek üzere Boğaziçi kıyılarında bir araya geliyorlardı. En gösterişli davetleri verenlerden biri, Yasef Nassi'ydi.[57] Bu Lizbon doğumlu Yahudinin ticaret imparatorluğu ve nüfuzu, Hıristiyan aleminin göbeğine kadar uzanıyordu. Padişah tarafından bey unvanı ve Ege'deki Naksos Adası'nın düklüğü verilmiş olan Nassi, Boğaz'daki saray yavrusu yalısında otururken, dindaşlarının 16. yüzyıl Avrupa'sında uğradıkları zulümler, Osmanlı başkentinde havsalanın almayacağı barbarlıklar olarak görülüyordu. Nitekim Nassi, poh pohlamayla tehdidi bir arada kullanarak, Latin mevkidaşlarını, ülkelerindeki yetkili makamların Yahudileri tedirgin etmekten vazgeçirmeleri için müdahale etmeleri yönünde sık sık uyarıyordu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın yönetiminde, bu kültürler ve dinler mozaiği gitgide genişlerken, devlet teşkilatlanmasında da doruğa varıldı. Avrupalılar ona Muhteşem Süleyman derler ama, Türkler için o Kanuni, yani kanun koyucudur. Hazırlattığı kanunname, tam bin yıl önce İustinianos tarafından aynı akropolün üzerinde hazırlatılandan bu yana bu konuda gerçekleştirilmiş en büyük çalışmaydı. Bu düzenlemeyle, Osmanlı örf ve adetlerinin ihtiyaca göre yorumlanıp geliştirilmesine dayanan hukuk sistemine biraz olsun çekidüzen verilmiş oluyordu. Süleyman, onun gibi müstesna bir öndere yakışacağı üzere, imar işlerine de önem verdi. Baş mimarı, Sinan'dı. Devşirme sisteminin bir ürünü olan Sinan'ın, Anadolulu Hıristiyan bir aileden geldiğine inanılır.[58] Padişah adına çok sayıda prestijli projeye imza attı. Bunların içinde en büyüğü ve en etkileyici olanı, göklere yükselen bir minareler ve kubbeler kümesi görünümündeki Süleymaniye Camii'dir. Caminin hemen yakınında, Roma imparatoru Valens tarafından 4. yüzyılda yaptırılan bir su kemeri var-

57 Mansel, *Constantinople*, s. 124-26. Nassi'nin sayısız ticarifaaliyetlerinden biri de, padişah Sarhoş Selim'e şarap tedarik etmekti.

58 Bazıları Avrupalı bir aileden geldiğini söyler. Benim araştırabildiğim kadarıyla, kimse kesin bir şey bilmemektedir.

dır.* Fethi izleyen ilk birkaç kuşakta, İstanbul'un en büyük Müslüman mabetleri yapıldı. Ayasofya'yı geçemeseler bile ona rakip olacak şekilde yapılan bu eserler, Konstantinos'un yeni Roma'sının harabeleri üzerinde yükseldi. İnanç denizinin kalesinin yerine, onun son ve en büyük palimpsesti geçmişti.

Bugünkü İstanbul'da, 1453'teki olaylarla başlayıp yüzyıllarca süren *convivencia*'nın kalıntıları hâlâ durur. O zamanların Galata'sı, şimdinin Beyoğlu'su olan semtte, bir avuç Latin kilisesinin yanı sıra batılı devletlere ait büyükelçilik binaları ve yabancı okullar, bu İslâm başkentinin kol kola girmeseler bile en azından dirsek tokuşturan onlarca millete ev sahipliği yaptığı, Ortaçağ'dan modern çağlara kadar uzanan bir dönemin tanıklarıdır. Şehrin bu dönemi izleyen yıllardaki Ortaçağ sonrası gelişiminin büyük kısmı artık, dinî kaygılardan çok, Avrupa'daki güç politikaları ve Osmanlı Devleti'nin duraklamasıyla ilgilidir. 20. yüzyılda, Osmanlıların çöküşünün ardından Türk milliyetçiliğinin yükselmesi, eski kozmopolitliğin tabutuna son çiviyi çakmıştır gerçi, onun yerine, bizim çağımızda, yeni ve hayat dolu bir İstanbul'un ortaya çıkmış olduğu da bir gerçektir. Dikkatsiz bir gezgin için, Konstantiniye'nin bütün çağrıştırdığı, 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar süren olağanüstü *convivencia* değil, Avrupalıların yazdığı abartılı seyahat kitaplarının mirası[59] olan ve bugün de iç

(*) Valens, 376 yılında Edirne muharebesinde Vizigotlar tarafından öldürülmüştür. Bu olayın, Roma imparatorluğunun düşüşünde kritik bir rol oynamış olduğu kabul edilir. Dolayısıyla, Valens (Bozdoğan) su kemeri, bizim hikâyemizin birkaç yönünü birden çağrıştırıcı niteliktedir: *mare nostrum*'un ortadan kalkışı; Poitiers yakınlarında (507'de) Franklar, İberya'da Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılan Vizigotlar; ve Fatih'in Yeni Roma'yı (Konstantinopolis'i) devirmek için yola çıktığı, ilk Osmanlı başkentlerinden Edirne. Bugün de, anlamlı bir şekilde, yapının altından geçen bulvar, Osmanlı dönemine son veren Atatürk'ün adını taşır.

59 Osmanlıların haremlerinden ve cinsellik adetlerinden konu açılınca Batılıların ağzının sulanması, bir sanat akımı (ve popüler bir akım) olarak Oryantalizme yöneltilen en güçlü eleştirilerden biridir. Örneğin, 19. yüzyıl İngiltere'sindeki erotik çok satan kitapların en önemlilerinden biri, *The Lustful Turk*'tü (Şehvet Düşkünü Türk). Modern akademik araştırmalarda da çokça ele alınmış olan bu konu, Fatema Mernissi'nin basmakalıp şeylerden bıkmış okuyucular için birebir olan hafif ve eğlenceli eseri *Scheherazade Goes West*'de (New York: Washington Square, 2001) de işlenir. Kitap, Faslı bir feminist entelektüelin batıya yaptığı bir kitap tanıtma turunun hatıralarıdır. Bir haremde doğmuş olan Mernissi şöyle yazar: "Batı'yı, gülümsemeler bakımından ikiye ayırabiliriz: Amerikalılar ve Avrupalılar. Amerikalı erkekler, 'harem' kelimesini duyduklarında, sanki ayıp bir şey söylenmiş gibi katıksız ve saklamadıkları bir hicap ifadesiyle gülümserler. Bu kelime, Amerikalılar için anlamı her ne ise, onlara ayıp bir şey çağrıştırır. Avrupalılar ise, tersine, Kuzey'de kibarca renk vermeme, Güneyde düpedüz kahkaha arasında değişen gülüşlerle tepki gösterirler. Yüz ifadelerinde, gazetecinin menşeinin Akdeniz'den uzaklığına bağlı olarak değişen ince anlamlar saklıdır. Fransız, İspanyol ve İtalyan erkeklerinin gözlerinde, çapkınca, konuyu eğlenceli bulduklarını gösteren pırıltılar oluşur. İskandinavların ve Almanların (Danimarkalılar hariç) gözlerinde, hayret vardır; daha doğrusu,

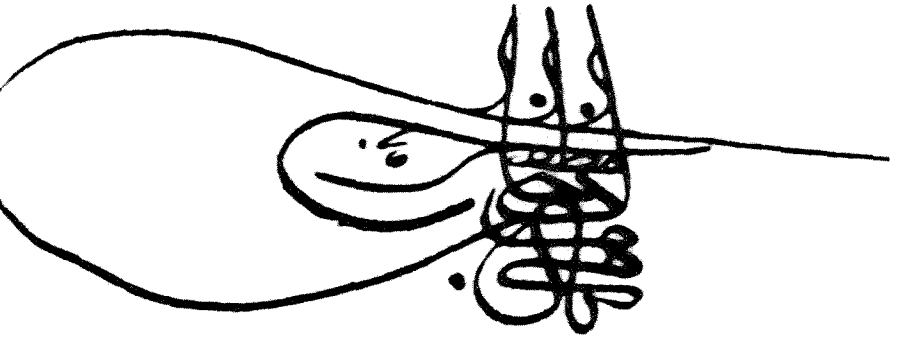
Süleymaniye Külliyesi. Sinan'ın İstanbul'daki en büyük eseri. Sol üstte görülen, Bozdoğan (Valens) Su Kemeri'dir.

gıdıklayıcılığını sürdüren Topkapı'nın haremi hikâyeleridir. Uluslararası Atatürk Havalimanı'nda, şehirden ayrılanlar, hâlâ üzerinde *L'Aphrodisiaque des Sultans* (Padişah macunu; tabii Fransızca) yazan, içinde incir ezmesinden başka bir şey olmayan bir kavanoz satın alabilirler. Çoğu Slav on binlerce genç kızın kaçırılarak, satın alınarak veya hediye edilerek Padişah'ın sarayına, paşaların konaklarına ve Galata'nın genelevlerine gelmiş olduğunu hatırlatan bir kitsch'tir bu. Bu "kız devşirmeler" –ve haremi bekleyen Sudanlı hadım ağalarının hikâyeleri– popüler hayal gücünde, Topkapı'nın duvarlarının arkasında yatan dünyayı gölgede bırakmıştır. Her ne kadar çok kültürlü bir cennet olmaktan uzaksa da, *convivencia* Konstantiniye'si, üç yüzyıl boyunca, Avrupa'nın en büyük ve en çok farklı renk barındıran şehri olmuştur.

İstanbul'da, kader belirleyici olayların yaşandığı Vlaherna ve Likos surlarından çok uzak olmayan Fener semtinde,[60] Moğolların Meryemi adlı

dehşetle karışık bir hayret. 'Siz hakikaten haremde mi doğdunuz?' diye sorarlar. Soruyu sorarken, bana, rahatsızlık ve anlayamama karışımı duygularla dikkatle bakarlar" (s. 11-12).

60 Konstantiniye'de, Rumların oturduğu bir şehir-içinde-şebir haline gelmiştir. Fenerli tüccarlar son derece zengin oldular ve bir ara Eflak ve Boğdan'ın yöneticiliğini yaptılar. Şehrin artık ortadan

II. Mehmet'in tuğrası, yani resmî mührü, İstanbul'daki Moğolların Meryemi Kilisesi'nde, mabedin Rum cemaatinin elinden alınamayacağına dair fermanın üzerinde koskocaman durur.

bir kilise bulunur. Kiliseye, Bir Moğol hakanına gelin gidip dul kalınca sevinçle ülkesine dönerek bu kiliseyi yaptıran bir Bizans prensesinden dolayı bu ad verilmiştir.[61] Konstantinopolis'in alınışından önceki döneme ait olup hâlâ Hıristiyan mabedi olarak kullanılan tek kilise budur. Aslında, semtteki sonradan yapılmış kiliselerin birçoğu artık boştur. 1955'te meydana gelen azınlıklar aleyhine ayaklanmalardan sonra, İstanbullu Rumların çoğu ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Yine Fener'de saklanmış gibi duran bugünkü Patrikhane kilisesi, bir göze çarpmama abidesi gibidir. Bir köşeye sinmiş hali öyle belirgindir ki, bu manzarayı görse herhalde Gennadios bile çok üzülürdü.

Göze çarpmamak neyse de, bir de hiç görünmez olmak var. Geçenlerde Fener'e yaptığım bir ziyarette, labirent gibi dar sokaklarda Moğolların Meryemi kilisesini bir türlü bulamadım. Neyse ki oradaki Kur'an kursundan evine dönmekte olan küçük bir erkek çocuğu bizi aydınlattı. Tabii, Rum camisinin nerede olduğunu biliyordu. Kıvrıla büküle ilerleyen kalabalık sokak-

---

kalkmış olan Rum cemaatinin izleri, en çok bu semtte elle tutulacak kadar somuttur (gerçi, Rum cemaatinin çoğunluğu, daha 19. yüzyılın sonlarında, Fener'i terk etmiş ve Galata'ya ve daha havadar olan Boğaziçi semtlerine taşınmış bulunuyorlardı).

61 Söz konusu prenses, Maria Palaeologina'dır. *Vasileus* VIII. Mihael'in gayri meşru kızıdır. Önce, Bağdat'ı yakıp yıkan (1258) Moğol hanı olan Hülagu'yle evlendirilmek üzere paketlenip İran'a gönderilmişti. Ama, Hülagu o daha yoldayken ölünce, oğluyla evlendirildi. Maria'nın, hakanın sarayındaki birçok Moğolu Hıristiyan yaptığı söylenir. Kocasının 1281 yılında öldürülmesi üzerine Konstantinopolis'e döndü. Bir kere daha, bu sefer başka bir Moğol hakanı ile evlenmesi istendiğinde, bunu reddetti. Manastıra kapandı ve kilisenin inşaatının masraflarını üstlendi. Fatih'in fermanıyla, (hâlâ orada sergilenmektedir), kiliseye kimsenin dokunamayacağına dair güvence verilmiştir.

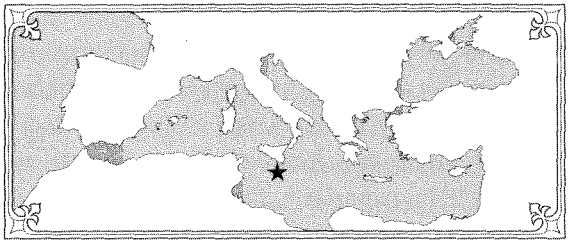
lardan onun peşi sıra biraz yürüdükten sonra istediğimiz yere vardık. Küçük rehberimiz kibarca bizi dışarıda beklerken, biz içerideki eski ikonaları ve çerçeve içine alınmış, ibadet özgürlüğü ve binanın ilelebet Rum cemaatine ait kalması güvencesini veren padişah fermanını inceledik. Fatih'in mührünün akışkan hatları, enlemesine bütün parşömeni kaplıyordu.

Tekrar güneşe çıkınca, çocuğa teşekkür ettik ve vedalaştık. Çocuk oradan uzaklaşırken, birimizin aklına çocuğun adını sormak geldi.

Çocuk, hızla yürüyüşünü kesmeden omzunun üzerinden cevap verdi: "Fatih".

ONUNCU BÖLÜM

Malta 1565

Osmanlıların Başarısızlığı;
İnanç Denizinde Ortaçağ'ın Sonu

24 Haziran 1565. Şafaktan önceki saatler. Sallardan oluşan bir filotilla, usulca Malta'nın Büyük Limanı'nın sularına bırakıldı. Bugün Valletta şehri tarafından işgal edilen limanın ana yarımadasının üzerinde, top atışlarından kalma dumanlar hâlâ çelenk gibi duruyordu. Beş küçük tekne güneye doğru yola çıktı. Hedefleri, iki yüz metre ötede, koyun karşı kıyısındaydı. Bunlar, ana yarımadaya dik, iki küçük burundu. Ve bu iki küçük burun, yüzlerce zırhlı adamla tıklım tıkış doluydu. Adamların başlarının üzerinde, surlara gerilmiş halatlara bağlı bayraklar dalgalanıyordu. Bayrakların üzerindeki sekiz noktalı haç, bu insanların inançlarını ele veriyordu: Kudüs Aziz Yahya İsbitariye Tarikatı Şövalyeleriydi bunlar.

Büyük Liman'a birer çubuk gibi uzanan iki burnun Birgu ve Senglea'daki kalelerin tepesinde duran alaybozanlı ve tüfekli adamlar, dört yüzyıl kadar önce Hıttin'de bozguna uğrayan savaşçı keşişlerle aynı soydandılar; şimdi 1565 yılında, Sicilya'yla Libya arasında bir toz tanesi gibi duran Malta adasındaki son saklanma yerlerinde de durumları tehlikede görünüyordu. Ana yarımadanın ucunda, bir zamanlar yıldız şeklindeki St. Elmo kalesinin bulunduğu yerde, artık duman ve sessizlikten başka bir şey yoktu; bir de, Hıristiyanların fanatikçe direnişini kırmaya çalışırken öldürülen sekiz bin civarında Türk askerinin cesedi. Kale, tarikat üyesi birkaç yüz şövalye tarafından muazzam bir kuşatma ordusuna karşı bir aydan uzun bir süre savunulmuştu. St. Elmo'nun koca taş kütlesi, ömrünün son haftalarında, topların yoğun baraj ateşi altında sallanmış, adeta dans etmişti. Kalenin bulun-

duğu ölüm yarımadasından sallar üzerinde gönderilen esrarengiz hediye, karanlığın içinde ilerledi. Güneş yavaş yavaş yükselirken, Birgu ve Senglea yarımadalarında nöbet tutan şövalyeler, tarikatlarının koruyucu azizi Vaftizci Yahya'nın yortu günü için kuşatmacılarından bir hediye almak üzere olduklarını anladılar.

Tarikatın büyük üstadı Jean Parisot de la Valette'in –daha sonra Valletta şehri onun anısına bu adı alacaktır– bir sözüyle, Malta'nın yerlilerinden birtakım adamlar filotillanın yolunu kesmek üzere suya atladılar. Fransız, İspanyol ve Alman şövalyelerinin hakimiyeti altında yaşayan sıradan Maltalılar, efendilerinin pis işlerini yaparlardı. Şövalyeler, Akdeniz'deki dolaşmalarının son durağı olan adaya daha otuz beş yıl önce gelmişlerdi. İlk karargahlarını Kudüs'te ve Krak des Chevaliers* gibi yerlerde kurmuş olan Aziz Yahya Şövalyeleri, Selahattin ve halefleri tarafından oralardan çıkartılmış, sonra da 1291'de Akka'nın düşmesinden sonra, Outremer'i toptan terk etmek zorunda kalmışlardı. Kısa bir süre Kıbrıs'ta kaldıktan sonra Rodos'a yerleştiler ve oradan, tam iki yüzyıl boyunca kimseye hesap vermeden kalyonlarıyla Müslüman deniz taşımacılığını aksattılar, İslâm topraklarına yağma akınları düzenlediler. Başlangıçta, Kudüs'e giderken yolda hastalanan hacılara bakmak için kurulan Tarikat, bu yerleşik yıllarında Geç Ortaçağ'daki kati biçimini aldı: Aristokrat Hıristiyan korsanlardan oluşan bir kardeşlik birliği.

Osmanlıların 1453'te İstanbul'u almalarından sonra, Rodos'taki korsan şövalyeler, Fatih'i üst egemen olarak kabul etmeyi, hatta ona usulen de olsa hürmet göstermeyi bile küstahça reddettiler. Genç padişah, bu hakarete yıllarca tahammül etti ama sonunda, 1480'de, ordularını gönderip adayı kuşattırdı. Şövalyeleri yerlerinden söküp atmak kabil olmadı. Doğu Akdeniz'deki bu Hıristiyan çıbanını patlatmak Fatih'in torununun oğlu Kanuni Sultan Süleyman'a nasip oldu: 1522 yılında, Rodos teslim oldu. Toy padişah, şövalyelerin ölümüne kahramanlıklarından etkilenerek büyüklük göstermek istedi[1] ve hakkı olduğu halde İsbitariye şövalyelerini katletmeyerek onların serbestçe çıkıp gitmelerine izin verdi. Bunu, yedi yıllık onursuz bir sefalet izledi.

(*) Krak, 1271 yılında Memluk savaşçısı Baybars tarafından ele geçirildi.

1 1522'deki Rodos kuşatması, altı ay süren destansı bir olaydı; ada, doksan bin Osmanlı askerine karşı sekiz bin müdafi tarafından savunuldu. Malta'da olduğu gibi, şövalyelerin şartlar böylesine aleyhlerinde olduğu halde gösterdikleri direnç, Hıristiyanların da Müslümanların da hayranlığını kazandı. V. Charles, "dünyada hiçbir şey Rodos kadar güzel kaybedilmemiştir" demiştir. O zaman genç olan Süleyman'ın, yetmiş yaşındaki Büyük Üstat Philippe Villiers de l'Isle Adam'ın sürgüne gitmek üzere gemisine binişini seyrederken, danışmanlarına "Bu Hıristiyan'ı bu yaşta memleketini terk etmek zorunda bıraktığım için üzülmüyorum desem yalan olur" dediği söylenir.

Bu süre boyunca, Avrupa'nın sayılı ailelerinin çocukları olan bu şövalyeler, kıtada oradan oraya dolaşarak, taçlı kuzenlerinden kalıcı bir yer bağışı dilendiler. Tarikat, Akdeniz'de bir üs istiyordu; böylece, kadırgalarıyla tekrar korsanlığa başlayabileceklerdi. Sonunda, Habsburg sarayı, değerli müstemlekesi Sicilya'ya yaklaşma yolunun korunması konusunda şövalyelerin çok işe yarayacaklarını doğru şekilde tespit ederek, 1530 yılında, taştan ibaret bir liman olan Malta'yı tarikata tahsis etti. Şövalyeler, her 1 Kasım günü, kira olarak İspanyol kralına (aynı zamanda Kutsal Roma İmparatoruydu)[2] bir Malta şahini vereceklerdi. Yeni yerlerinin Rodos'taki zevk ve sefa bahçesiyle hiçbir ilgisi yoktu, ama yine de bir üstü. Tabii, Maltalıların fikrini soran olmadı. Onlar artık, şövalyelerin Osmanlıları fırsat buldukça ısırmak şeklindeki tehlikeli oyununda piyon olarak kullanılacaklardı.

İşte böyle, 1565 yılının bir Haziran sabahında, bir avuç Maltalı adam, kendilerini sabahın köründe tüyler ürpertici bir deniz banyosu yapmaya zorlanmış buldular. Muhteşem doğal limanlarını oluşturan burunlar, atış alanına dönmüştü; onlarca atışa hazır top, onlar görevlerini yerine getirirken üzerlerine çevriliydi. Bu eziyeti böyle ortada bir yerde çekmeleri de anlamlıydı. Akdeniz'in göbeği diye anılan adanın yerlileri olan Maltalılar, şövalyelerin gelişinden çok önce de dış tehlikelerle haşır neşir olmuşlardı: Akdeniz'deki hemen hemen her fetih dalgası –pagan, Hıristiyan, Müslüman– bu ada ülkeyi de yutmuştu. Bir Sami dili konuşan Maltalılar, atalarının, *mare nostrum*'un kuruluşundan önceki yüzyıllarda komşu Kartaca'yı kolonileri haline getirmiş olan Fenikeliler olduğunu söylerler. Maltalılar en eski Hıristiyanlardandır. Yerli gelenek, bunu M.S. 59 yılı civarında Aziz Pavlus'un bizzat gelerek bir Malta kumsalında karaya çıkması ve daha üzerinden sular damlarken bütün ada halkını Hıristiyan yapmasıyla açıklar. Pek net bilinmeyen geçmişleri hakkındaki gerçek her ne olursa olsun, Maltalıların tartışma götürmez bir özelliği varsa, o da şimdi olduğu gibi o zamanlar da, denizi avuçlarının içi gibi bilmeleridir. Akdeniz'in tam ortasında yaşayan bu insanların Ortaçağ'ın inanç denizinin son dramında yer almasından daha doğal bir şey olamazdı.

Yüzücüler filotillaya ulaştılar. Sessiz bekleyiş, dehşet çığlıklarıyla tuzla buz oldu: suda sallanıp duran salların her birine, St. Elmo kalesi müdafilerinden birinin başsız gövdesi bağlanmıştı. Cesetlerden bazıları, çarmıha gerilme şekli verilerek sallarına çivilenmişlerdi. İşte, en kutsal yortu günlerinde Aziz Yahya Şövalyeleri'ne verilen hediye buydu. Uzak kıyıdaki Türkler onlara net

2 V. Charles. Cordoba'daki Mezquita'nın içine katedral yapılmasını eleştiren mimar odur.

bir mesaj göndermişlerdi: merhamet, şeref veya saygı beklemeyin, ne ölünüz ne de diriniz için.

Acaba bu dahice hakaret yöntemini bulmuş olan Müslümanlar yortu gününün anlamını biliyorlar mıydı? Vaftizci Yahya'nın başına gelenden muhakkak haberdar olmalıdırlar: Salome'nin emriyle başı kesilmişti.[3] Ayrıca, Türk komutanları, özellikle kozmopolit Konstantiniye'den gelenler, düşmanlarının inançlarının hiç yabancısı değillerdi. Kuvvetleri arasında binlerce Hıristiyan köle ve muhtedi vardı; esasen, Türk filosunun komutanı[4] da aslen Hıristiyan Macar'dı. Dahası, Aziz Yahya tarikatı, Rodos'ta kaldığı dönemde nesiller boyunca Anadolu sahillerine saldırılar düzenlemişti ve Türkler'in neredeyse haşır neşir oldukları bir düşmandı. Hakaretin muazzamlığı, zamanlamasındaki mükemmel barbarlık ve icra ediliş şekli, hiçbir şeyin tesadüf olamayacağını gösteriyordu.

Cesetler karaya çıkarıldılar; şövalyeler, kederle başları kesilmiş yoldaşlarını teşhis ettiler. Büyük Üstat Valette derhal, Birgu ve Senglea'deki –Büyük Liman'da Hıristiyanların elinde sadece bu iki yarımada kalmıştı– kalelerin zindanlarında ne kadar esir varsa hepsinin boşaltılmasını emretti. Bunlar, Müslüman tutsaklardı. Ya St. Elmo'nun düşmesinden önceki bir ay süren muharebelerin küçük çatışmalarında ya da daha önce tarikatın kadırgalarınca gerçekleştirilen yağma akınlarında ele geçirilmişlerdi. Kalabalık bir grup halinde dışarı çıkarıldılar; acımasız gün ışığında gözlerini kırpıştırıyorlardı. Yaz ortasıydı. Celladın baltası indi.

Sabahın geç saatleriydi. Muzaffer yeniçeriler, ana yarımadanın üzerinde, St. Elmo kalesinin kalıntılarının arasından işe yarar bir şeyler arıyorlardı. Aniden Birgu ve Senglea'den top atışı başladı. Yeniçeriler sıçrayarak sığınacak bir yer aradılar. Toplardan çıkan nesneler, Malta'nın Büyük Limanı'nın, yani daha o gece yarısı o iğrenç filotillanın kat ettiği boğazın üzerinden aşarak, ele geçirilmiş kalenin molozlarının içine boğuk bir küt sesiyle düştüler. Ne etrafa şarapneller saçıldı ne de bir patlama oldu. Şaşırıp kalan Türkler,

---

3 Hatırlanacağı gibi, Halep ve Şam'da, içinde Yahya ve babasına ait türbeler bulunduğu camiler vardır.

4 Piyale Paşa çocukluğunda, Süleyman'ın Belgrat'ı aldığı kuşatma esnasında (Belgrat o zamanlar Macarlarındı) şehrin dışında terk edilmiş olarak bulunmuştu –söylendiğine göre, bir saban demirinin üzerinde–. Topkapı Sarayı'na alınarak orada yetiştirildi, padişahın güvendiği danışmanlarından biri, oğlunun (Süleyman'ın ölümü üzerine yerine geçecek olan Sarhoş (Sarı) Selim) arkadaşı, Selim'in kızının da kocası oldu. Malta kuşatması esnasında otuz beş yaşındaydı. Kuşatmanın ilk safhalarında harekatın komutasını Mustafa Paşa'yla paylaştı. Genel olarak, Türklerin önce St. Elmo Kalesi'ni alıp sonra dikkatlerini Birgu ve Senglea'ye çevirmelerinde ısrar ettiğine inanılır. Sonuç facia olmuştur.

çok geçmeden bunun nedenini anladılar: gönderilenler gülle değil, kesik başlardı. Şövalyelerin topları bir salvo daha gönderdi, sonra bir tane daha, sonra bir tane daha. Bütün esirlerin kelleleri Büyük Limanın üzerinden aşırılana kadar bu böyle devam etti. Bu mide bulandırıcı manzaranın arkasındaki mantığın ne olduğu kayıtlara geçmemiştir, ama bu insanlık dışı hazırcevaplık, ileride, şövalyelerin en ateşli hayranlarının bile duraksamasına neden olacaktır.[5] Müslümanlar, neticede, ölü müdafilerin kafalarını kesmişlerdi; Hıristiyanlar ise, savunmasız esirlerinkini. Ne var ki, o 1565 yazı Malta'sının sıcak ve kan deryasında, vicdan muhasebelerine ayıracak vakit yoktu. Nitekim şövalyeler, barbarlık yarışında düşmanlarına karşı üste çıkmanın tadını çıkarmaya bile doğru dürüst zaman bulamadılar; surlardan inip Büyük Liman'ın içine çubuk gibi uzanan burunlardan doğuda olanında bulunan tek köy olan Birgu'nun ana kilisesinde toplanmaya çağrıldılar. Koruyucu azizleri Vaftizci Yahya'nın onuruna resmi bir ayin düzenlenecekti. İmanın şartlarını ihmal edemezlerdi.

* * *

D. H. Lawrence, Malta için, "bütün dünya gelip burada bıçaklarını bileyebilir"[6] der. Adanın koylarını dolaştıran bir tur teknesinden Valletta şehrine baktığınızda, yazarın ne kadar haklı olduğunu anlarsınız. Adanın iç kısımlarının çıplak ve yaz güneşinde ateş gibi yanan dip kaya zemini bir yana, başkentteki yüzlerce yıllık kale inşa etme geleneği, asık suratlı taşlardan oluşan bir perde yaratmıştır. Valletta'da çok sayıda bulunan burunların çoğunun sahillerinden, dendanlı koca duvarlar kule gibi yükselir. Bunlar, zen-

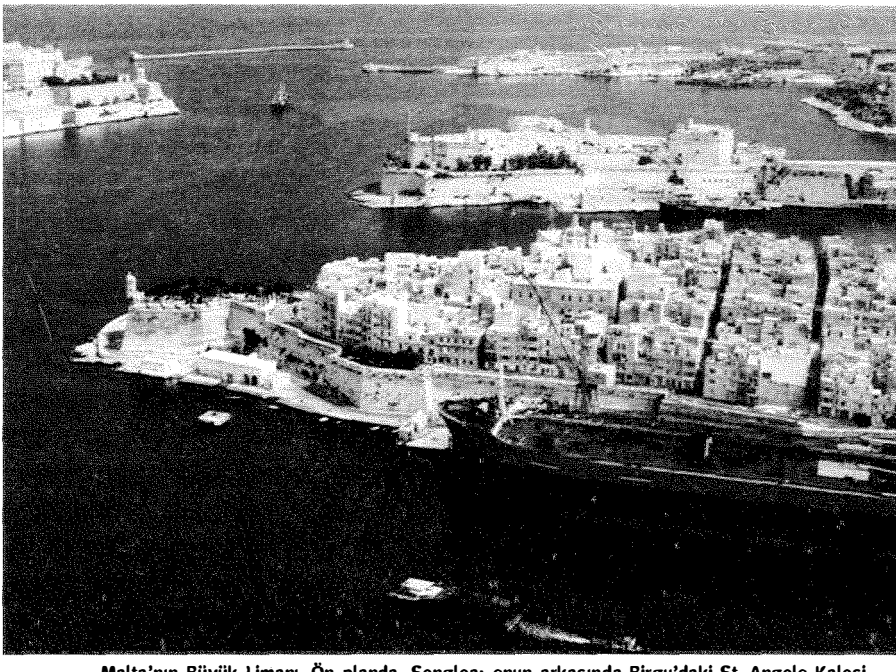
5 Ernle Bradford, *The Great Siege: Malta 1565* adlı eserinde (Penguin, Londra, 1964), Tarikat hakkında Whitworth Porter adlı bir 19. yüzyıl tarihçisi tarafından yapılmış bir değerlendirmeyi aktarır. Porter, *The History of the Knights of Malta*'da (Londra, 1883), yapılan canilik hakkında şunları yazar: "Bu çirkin olayın –Şövalyelerin başlarının kesilmesi– makul sınırlar içinde doğal olarak yaratmış olduğu öfke duygularına gem vurmayı başarmış olsaydı, La Valette'in şöhreti için çok daha iyi olurdu; ama ne yazık ki, vakanüvis şunu kayda geçirmek zorundadır ki, bu misilleme, ilk yapılan kadar barbarca ve bir Hıristiyan askerine yakışmayacak bir hareketti; aslında daha da barbarcaydı, çünkü Mustafa, ne yaptıysa düşmanlarının cansız gövdelerine yapmıştı; La Valette ise, o anki öfkesinin tahrikiyle, elindeki bütün Türk esirlerinin başlarını kestirtti ve kelleleri St. Angelo'nun toplarıyla Osmanlı ordugahının içine göndertti. Bu eylem ne kadar vahşice olursa olsun ve modern çağın savaş kuralları bakımından ne kadar irkiltici görünürse görünsün, ne yazık ki, o çağın adetlerine gayet uygundu; o kadar ki, zamanın vakanüvisleri, olayı kınamadılar hatta şaşkınlıkla bile karşılamadılar. Yine de bu davranış, bunun dışında büyük bir kahraman olan bu insanın haklı şöhretine gölge düşürmüştür ve tarih bu olayı, üzülerek de olsa kaydetmek zorundadır" (s. 140).

6 24 Mayıs 1920 tarihli mektup. Harry T. Moore'un editörlüğünde *The Collected Letters of D. H. Lawrence*, Heinemann, Londra, 1962, s. 631.

gin şövalyelerin ve çok sonraları, İngiliz hükümetlerinin parasıyla yaptırılmış surlardır. (1800 yılında, İngiliz Kraliyet Donanması Malta'yı Napolyon'dan aldı; Napolyon, çabuk davranarak adayı 2 sene önce şövalyelerden almıştı). Tekne, yeniden yapılmış gri bloklardan oluşan bir dev olan St. Elmo Kalesi'ne yaklaştıkça insan, bu küçük adanın, dünyanın en iyi korunan yeri olmak konusunda Stratejik Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın Colorado'daki dağına rakip olabileceğini düşünmekten kendini alamaz. Akdeniz'deki başka hiçbir limanın bu kadar gösterişli bir kuşatma savaşı donanımına sahip olmadığına şüphe yoktur. İki dinin sancak taşıyıcılarının askerî anlamda son karşılaşma yeri olarak, bundan daha sinemasal bir dekor zor bulunur. Ortaçağ'ın büyük hesaplaşmasında tarafların paylaşamadığı deniz, muazzam surlarının arkasında gururla dikilen şehrin dört bir yanını çevirerek enginlere uzanır. ve insana öyle gelir ki, burada, hatıraların bekçileri görevlerini hakkıyla yerine getirmişlerdir. Burası, ironik Poitiers'den veya yarı yarıya unutulmuş Malazgirt'ten çok farklıdır: Malta, hatıralarını ciddiye alır.

1565'teki kuşatmadan hemen sonra planlanarak inşa edilmiş bir şehir olan Valletta'nın, geçmişiyle iç içe yaşamaktan başka seçeneği yoktur. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımlarından[7] sonra hiç iz kalmayacak şekilde restore edilmiş olan Malta başkenti, gemiden karaya yeni adımını atmış bir Barok dönem ziyaretçisi gibi görünür. Geçmişe bağlılığı ruhunda olan bir şeydir: Valletta'yı kuranlar, yani şövalyeler, tabiat itibariyle yüzleri geçmişe dönük insanlardı; hatta içinde yaşadıkları çağda bile böyleydiler. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imanı temel alan maceracılığa olan bağlılığı, tarikatı yavaş yavaş Avrupa siyasetinde çağdışı bir şey haline getirmiş bulunuyordu. Esasen bu geç kalmışlık, Malta'da yaşananların anahtarı gibi görünmektedir. Adanın muazzam Osmanlı gücü karşısında bükülmeden durmayı başardığı en şanlı zafer anında bile, batının açgözlülük ve merak dalgaları başka hedeflere yönelmiş bulunuyordu. Akdeniz'de üstünlüğü ele geçirme mücadelesi, Avrupa siyasetinde ikinci plana düşmüştü. Gözler, onun yerine artık Atlantik'in zenginlik ve rekabetlerine çevrilmişti. Cenevizli Giustiniani Longo, Konstantinopolis'i ve yaşlı bir dünyayı savunmak için doğuya koşmuştu; bir kuşak sonra, Cenevizli Kristof Kolomb, kâr getirecek yeni bir dünyanın peşinde olan İspanyol krallarının hizmetinde batıya gidecektir. Amerikalardan gelen altın ve gümüş, Batı Avrupa'nın doğuş halinde olan ulus devletlerinin kasala-

7 1942 yılında, Malta, Luftwaffe (Alman hava kuvvetleri) tarafından 157 gün boyunca aralıksız bombalandı. Otuz bin kadar bina yıkıldı. Simon Gaul, *Malta, Gozo and Comino*, Cadogan, Londra 1993, s. 82.

Malta'nın Büyük Limanı. Ön planda, Senglea; onun arkasında Birgu'daki St. Angelo Kalesi. Solda, St. Elmo Kalesi'nin yakınındaki Valetta Burnu.

rını doldurdu. Ümit Burnu'nu dolaşarak doğuya giden deniz yolu, ticarete açılmıştı. Artık doğudan baharat, köle ve ipek getirenlerin batıya ulaşmak için Darülislâm'dan geçmeleri şart değildi. Arap kervanlarının yerini, Portekiz karavelaları alıyordu.

Demek ki, kritik bir değişim başlamıştı: Akdeniz'deki Hıristiyan-Müslüman karşılaşmalarının ortak motifi olan öteki dünyaya inançla bu dünyadaki bencil çıkarlarını birleştirme zihniyeti, artık başka bir yerde insanları eyleme sevk edecekti, çünkü Akdeniz artık çok eski çağlardan beri sahip olduğu her şeyin merkezi olma özelliğini kaybetmişti. Bu değişim zaman alacaktır: Modern çağın başları, Akdeniz'de şiddetli çarpışmalara tanık olacaktır; ama süreç başlamıştır. Hatta, eylemlerin inanca dayandırılması bile artık, başarı veya yenilgiyi dışarıdan herhangi bir sebep aramadan açıklamaya yetmiyordu. Maneviyat harekete geçirme gücünü kaybetmiş değildi; nitekim Avrupa, Katoliklerle Protestanlar arasındaki din savaşlarının içine düşmek üzereydi ve bu mezhep çatışmaları Ortaçağ Avrupa'sının zaten zayıf olan siyasal birlik umutlarını ilelebet paramparça edecekti. Ne var ki, daha 14. yüzyılda,

İbni Haldun, sessiz sedasız, imparatorlukların kaçınılmaz yükseliş ve düşüşlerinin, dinsel düşüncenin veya Allah'ın belirlediği alın yazısının sınırları dışında yatan nedenlere bağlı olabileceğini ortaya atmıştı. Rönesans düşünürleri için –bu ister karanlık bir Makyavelli ister aydınlık bir Erasmus olsun–, haçlıların sarsılmaz gerçekleri çoktan ufalanıp gitmişti. Rönesans ile Reform'un batıda, Osmanlı iktidarının sağlamlaşmasının doğuda yol açtığı değişimler, ana hatları bakımından öyle nettiler ki, gerçeği görmek için İbni Haldun gibi uzağı gören bir dahi olmak artık gerekmiyordu: Tanrı pekala, halifenin veya kralın işleriyle ilgilenmiyor olabilirdi. Nitekim, Katolik Fransa, etrafını çeviren İspanya ve Orta Avrupa Habsburglarına karşı çelik gibi soğuk düşmanlığıyla, Konstantiniye'deki Müslüman hükümdarla savunmaya yönelik bir ittifak kuracak kadar ileri gitti. 16. yüzyılda, Türk filoları Toulon'a demir attılar.[8] 13. yüzyılın Haçlı kralı Aziz Louis, torunlarının bu mezhebi genişlikleri karşısında herhalde şoka girerdi; ama onun üzerinde yelken açtığı Akdeniz artık yoktu.

Ne var ki, tarih, sonradan yazıldığı gibi yaşanmıyor, hatta öyle hatırlanmıyor da. Valletta, bu gerçeğin bir kanıtı olarak karşımızda durur. Şehre adını veren Jean Parisot de la Valette, adayı neden savunmaları gerektiğini şöyle izah ediyordu: "Bu, Haç ile Kur'an arasındaki büyük savaş olacaktır.[9] Güçlü bir kafir ordusu adamızı kuşatmak üzere. Biz ise, Hıristiyanlığın seçilmiş askerleriyiz ve eğer Tanrı canlarımızı kurban etmemizi istiyorsa, bundan daha iyi bir fırsat olamaz. O yüzden, acele edelim kardeşlerim, kutsal sunağa gidelim." Valette, Toulouse'un büyük ailelerinden birinin evladıydı. Gerçi, bunlar, geç-

8 Fransa ile Osmanlılar arasındaki antlaşma 1536'da imzalandı. Valois'larla Habsburglar arasındaki düşmanlığa gelince: Fransa, 1515-1529, 1536-1537, 1542-1544, 1552 ve 1559 yıllarında V. Charles veya onun halefiyle savaş halinde oldu. Michel Péronnet, *Le XVIe siècle 1492-1620: Des grandes découvertes à la contre-Réformes*, Hachette, Paris, 2005, s. 182-83. Denizin yeni manzarası, Maxime Rodinson, *Europe and the Mystique of Islam*'da ayrıntılı olarak anlatılır. Çev. Roger Veinus, University of Washington Press, Seattle, 1991: "15. ve 16. yüzyıllarda, Avrupalı hükümdarlar, Hıristiyan yayılmacılığını, kendi siyasi (ve sonuçta ulusal) çıkarlarını feda etmeye değer bir şey olarak görmüyorlardı; kamuoyu da, artık, daha önce Haçlı Seferleri zamanında olduğu gibi, bunu, bütün Avrupa'yı seferber etmek için geçerli bir neden olarak kabul etmiyordu. VIII. Henry, 1516 yılında bu hususu Venedik büyükelçisine oldukça net bir dille ifade etmiştir. O andan itibaren, gerçekçiler için, Osmanlı İmparatorluğu, diğerlerinden farkı olmayan bir güç, hatta bir Avrupa gücü haline geldi... ve dolayısıyla Osmanlılarla siyasi ilişkiler temel önem kazandı. Artık, ittifak, tarafsızlık veya açıktan açığa savaş, dinle ilgisi olmayan siyasi faktörlere bağlı olarak belirlenecektir" (s. 33).

9 Bradford, *Great Siege*'de aktarılmıştır (s. 54).

mişte çelişkili tutumlar sergilemiş ailelerdi:[10] Birinci Haçlı Seferinde kafirleri boğazlamış, Albililere karşı olan Haçlı Seferinde ise sapkınları savunmuşlardı. Ama ne olursa olsun, Valette'in İsa uğruna savaştığına dair hiçbir şüphesi yoktu. Türklere gelince; başkentlerindeki *convivencia*, dinde gevşeme gibi bir sonuç doğurmamıştı: Saldıranlara ait bir cesedin üzerinden çıkan bir künyede şu sözler yazılıydı: "Ben Malta'ya servet veya şan şeref kazanmak için gelmedim; ruhumun kurtuluşu için geldim."[11] Bunlar, devrinin kapanmış olduğunu düşünen insanların söyleyeceği sözler değildir.

Tabii ki Valletta, Hıristiyanların bakış açısını yansıtan bir anıttır; iki dinin Akdeniz'deki karşılaşmasının son belirleyici çatışmasından sonra yapılmış olsa bile. Malta şövalyeleri, ayrılırken son sözlerini taşla yazmışlardır: Ve tıpkı İustinianos ve Abdurrahman gibi, özellikle bir mabede büyük önem vermişlerdir. Valletta'da, bu mabet, tarikatın kilisesi olan muhteşem Aziz Yahya katedralidir.

Katedralin mesajını anlamak için, şövalyelerin *langue*'lar ('diller', yani ulusal alt-gruplar) şeklinde örgütlendiklerini[12] bilmek gerekir. Bunlar, tarikat tarafından gerçekleştirilen çeşitli yağma ve köle kaldırma seferlerinde belirli sorumluluklar üstlenirlerdi. Tarikatın son (ve semirmiş) dönemlerinde, *langue*'lar artık memleketten fazla uzaklaşmaz olmuşlardı; hatıralarını yaşatmak için kendi aralarında rekabet etmeyi tercih ediyorlardı. Şehirdeki en güzel konağı kimin yapacağı konusunda bir yarışma olduğu anlaşılıyor –bu yarışı kazanan, Kastilya ve Leon langue'ı oldu. Langue'ın ikametgahı, veya *auberge*'i, Valletta'da rakibi olmayan bir 18. yüzyıl şaheseridir. Katedralde ise, hangi *langue*'ın ötekileri geride bıraktığını belirlemek zordur. Esasen, Aziz Yahya kilisesinin süslemelerinde öyle göz alıcı bir aşırılık vardır ki, insanın neredeyse mabedin içinde dolaşırken kör olmamak için güneş gözlüğü takması gerekir. Forsa heykelleri, bulut şekli verilmiş sunaklar, lahitler üzerinde yatan taştan insan figürleri, karyatidler tarafından taşınan armalar ve hatta, kilisenin adına uygun olarak konusunu Vaftizci Yahya'nın kafasının kesilişinden alan tüyler ürpertici bir Caravagio tablosu –bütün bunlar mabette mebzul miktarda bulunur. Kilisenin zemininde adım atacak yer yoktur: Ta-

---

10 Vallette'in biyografisini yazan ve çağdaşı olan ve ona taparcasına hayran olan baş papaz de Brantôme, 11. ve 12. yüzyıllarda bu şehrin yönetiminde bulunan, Valette ailesinden birçok konsül sayar.

11 Bradford, *Great Siege*'de aktarılmıştır (s. 66).

12 Bunlar, Auvergne, Provence, Fransa, Aragon, Kastilya, Almanya, İtalya ve İngiltere *langue*'larıydı. Bu sonuncusu, VIII. Henry'nin Katolik şövalyeleri kanun dışı ilan etmesinden beri, artık eski halinin bir gölgesinden ibaretti. Yine de, bir İngiliz şövalyesi olan Oliver Starkey, Valette'in sekreteri ve sağ kolu olarak, kuşatmanın önde gelen aktörleri arasında yer almıştır.

rikatın önde gelenleri için yapılmış mermer mezar taşları, bütün yüzeyi kaplayarak gözlerin inanamayacağı bir kaleydoskop oluştururlar. Walter Scott, gördüklerinden o kadar etkilenmiştir ki, katedrali "hayatımda gördüğüm en çarpıcı iç mekân"[13] diye tanımlamıştır. Aslında, bu gösteriş süpernovasının altında yatan şey, atalarının şanından kendine pay çıkarma arzusundan başka bir şey değildir.

Bu, 1565 yılında yaşananların şanıdır; adanın, yiğitçe direnişinden dolayı Hıristiyan Avrupa'nın göz bebeği haline geldiği günlerin şanı. O yıl, Malta'nın hatıralar tiyatrosunda baş rolü oynar. Valletta'nın ızgara planlı auberge'lerve kiliseler şebekesinin ortasında, sararmış *lettres de marques*'ların* ve antik takdirnamelerin sergilendiği milli kütüphanenin yanına, günümüzün eğlence mühendisleri, 1565'te adanın başına gelenleri anlatan cırtlak bir görsel-işitsel labirent[14] kurmuşlardır. Labirentte, şövalyeler hakkında yazılmış tarih literatürünün büyük kısmına hakim olan bakış açısı sergilenir: Sivri sakallı ve iflah olmaz kötülükte Türkler, kafirlere özgü bir saldırganlık krizi anında, aniden, melek gibi insanlar olan İsbitariye şövalyelerinin tepesine binmeye karar vermişlerdir. İlk saldıranın Osmanlılar oldukları doğrudur; Osmanlılar, güçlerinin doruğunda oldukları dönemde, saray ve başkentlerinin dipsiz kuyuya benzeyen kursaklarını doyurmak için fetih yapmak zorundaydılar. Ama, Süleyman'ın fena halde tahrik edildiğine de şüphe yoktur.

Tur teknesinde gezerken, sancak tarafında St. Elmo Kalesi'ne geldiğinizde, koyun limana girişini koruyan pense gibi bir kayalık görülür. Burası Turgut Burnu'dur. Adı, savaşın çıkış nedeniyle bağlantılıdır.

* ✻ *

13 Gaul, *Malta, Gozo and Comino*'da aktarılmıştır (s. 114).

(*) Bir hükümdar tarafından verilen, rakip ülke gemilerine karşı korsanlık yapılmasına müsaade edildiğine dair izin belgesi.

14 Gösterinin "Büyük Malta Kuşatması ve Aziz Yahya Şövalyeleri" başlığını taşıyan reklam broşürleri insanı eğlendiren bir pejmürdelik sergilerler. Reklam cümlelerinden biri şöyledir: "Ölümün soluğunu ensenizde hissedin ve her saniyesinin tadını çıkarın." Her ne kadar broşürdeki vaadi yerine getiremese de, görsel-işitsel bilgisayar canlandırması yine de eğlencelidir (Müslüman ordularının ve önderlerinin sürekli şeytanlaştırılması sonunda biraz bıkkınlık verse de). Esasen, kuşatma hakkında yazılmış en yeni tarihlerde bile (bu bölümde ben de özellikle bu batılı kaleminden çıkmış anlatılardan yararlandım), müdafilere "alkış tutup", İslâm fanatikliği diye görülen şeylere ucuz sataşmalarda bulunma tuzağına düşülmektedir. Şövalyelerin, özellikle de St. Elmo'dakilerin, Yeniçerilerinkine eşit hatta onlarınkinden daha büyük bir dinsel fanatiklikle savaştıkları sessizce geçiştirilir. En çok başvurulan karalama yöntemi (günümüzün gazetelerinde yayınlanan polemiklerden çıkardığım kadarıyla), Müslümanlara akıl ve insanlık dışı güdüler atfederken *Tanrı* yerine *Allah* kelimesini kullanmaktır.

Turgut Reis korsandı. 16. yüzyılda, korsanlık asil bir meslek değildi, ama, affedilmez bir sosyopatlık olarak da görülmüyordu. Hem korsanlığın işe yaradığı yerler de vardı. Turgut'un zamanının Akdeniz'inde, üstünlüğü ele geçirmek için yarışan iki büyük hanedan vardı: Batıda Habsburg'lar (İspanya, Sicilya, Güney İtalya, Lombardiya, Hollanda, Almanya ve Avusturya onların denetimindeydi), doğuda Osmanlılar (Türkiye, Yunanistan, Balkanlar, Mısır, Libya, Mağrib, Filistin, Suriye, Arabistan ve Irak da onların elindeydi). Muazzam birer güce sahip bu iki ailenin her biri, diğerinin donanmasının ve ticaretinin taciz edilmesinde kanun kaçaklarına güveniyordu.

Türkler için, Kuzey Afrika'nın Berberistan Kıyıları'nın korsanları bu işlevi mükemmel bir şekilde yerine getiriyorlardı. Turgut'tan önce, Müslüman korsanlığının medarı iftiharları, aslen Ege'deki Midilli adasından olan iki kardeşti. Bunların babaları emekli bir yeniçeri, anneleri ise, bir Ortodoks rahibinden dul kalmış bir kadındı. Kardeşlerden yaşça küçük ve daha uzun ömürlü olanı, tarihe Barbaros diye geçmiştir (Barbarossa; yani, kızıl sakal). Bugün İstanbul'da, Boğaz kıyısındaki bir vapur iskelesi onun adını taşır –en korkunç şöhretlerin bile zamanla ehlileştirilebildiğinin kanıtıdır bu, çünkü üstün yetenekli bir denizci olan Barbaros, aynı zamanda kıyıcı, haris ve etrafına dehşet saçan bir adamdı. Akdeniz sahilindeki Hıristiyan topraklarına yaptığı yağma akınlarından dolayı dikilmiş gözetleme kuleleri, bugün hâlâ kıyıda nöbet tutarlar. Barbaros, Batıda Balear adalarından doğuda Girit'e kadar milletin anasını ağlatıyordu.

Barbaros'un yükselişi, İspanyolların bugün Cezayir ve Fas sahilleri olan yerlerde elde etmiş oldukları ayak basma noktalarını onlardan söküp almasıyla başladı. Zaten asi ruhlu olan bölge –geçmiş yüzyıllarda, Yunanlılar, Kartacalılar, Romalılar, Vandallar, Bizanslılar, Araplar ve Türkler oradaki Berberilere söz geçirmekte güçlük çekmişlerdi– birçoğu Granada'nın düşmesi üzerine ata yurtlarından kovulmuş olan kızgın İberya Müslümanlarının gelişiyle daha da karışık bir hale geldi. Barbaros kendini Cezayir hakimi ilan edince, öfke, yetenek ve fırsat bir araya gelmiş oldu. Şehir, Akdeniz dünyasının bütün maceraperestlerine ve katillerine kucak açmış bir liman, tam anlamıyla bir hırsız yatağı haline geldi.

Hıristiyan İspanyolların bu Müslüman korsanlarla bir mutabakata varmasına imkân yoktu; Türkler için ise, böyle bir engel söz konusu değildi. Süleyman'ın sadrazamı olan kurnaz Rum İbrahim Paşa,[15] bu eli kanlı deniz-

15 İbrahim, sadrazamlığının ilk yıllarında, öyle büyük bir güç ve nüfuza sahipti ki neredeyse Süleyman'la birlikte eş-padişahlık ediyordu. Sonunda, güzel ve inanılmaz bir ikna yeteneğine sa-

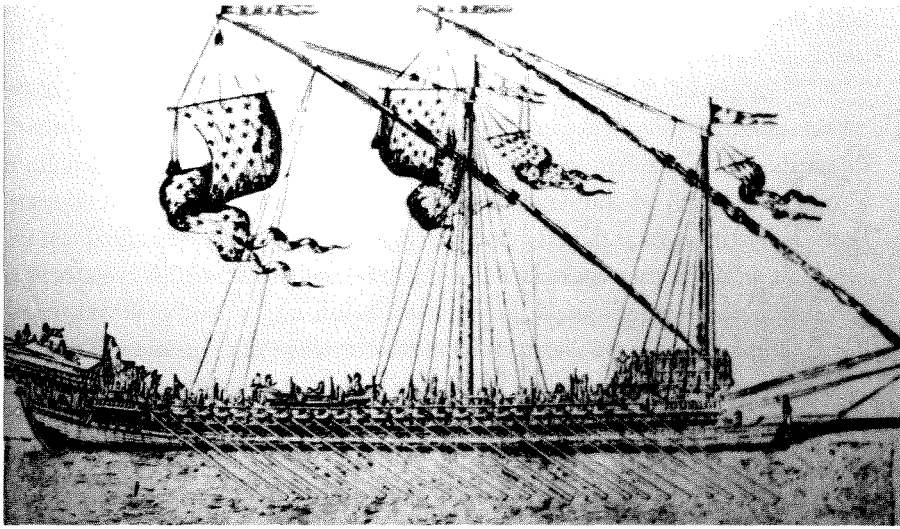

Barbaros kardeşler; 16. yüzyıl Akdeniz'inin Müslüman korsanları.

ciler güruhuna baktı ve fırsatı gördü. Tıpkı daha sonraları İngiltere Krallığı'nın Francis Drake'le yapacağı gibi, bir korsanı alıp ehlileştirdi ve onu İspanya'nın taciz edilmesinde kullandı. Barbaros'a, resmî olarak Berberistan Sahillerinin Osmanlı valisi unvanı verildi, yeni gemiler yapması için padişahın hazinesinden yararlanması sağlandı ve Divan'da şerefli bir mevkie getirildi. Barbaros, Haliç'te Türk donanmasının inşasına ve eğitimine bizzat nezaret etti ve bütün Akdeniz'de hayretler uyandırıcı vur kaç tipi deniz operasyonları gerçekleştirdi. Harekatları, yeniçerilerle ve kendisi gibi korsanlarla dolu kadırgalardan oluşan filosunun başında bizzat yürütüyordu. 1530'larda, rehavet içindeki Hıristiyanlara hepsinden büyük bir şok yaşattı; Papa bile kaçıp bir yere saklanmak zorunda kaldı: Güney İtalya sahillerini yakıp yıktı, köyleri ateşe verdi, binlerce insanı esir olarak satılmak veya haremlere kapatılmak üzere kaçırdı. Hatta, Julia Gonzaga adında, çağının en güzel kadını olduğu söylenen soylu bir kadının[16] şatosunu kuşattı ve onu az daha kaçırıyordu.

hip olan Ukraynalı Roxelana, yani Haseki Hürrem, padişaha yakınlığını çekemediği İbrahim'e karşı bir entrika çevirdi. Süleyman, Hürrem'e öyle sırılsıklam aşıktı ki bütün öteki kadınlarını terk etmişti. Hürrem, padişahı, İbrahim'in tehlikeli olduğuna inandırdı. 15 Mart 1536 günü, Süleyman ile sadrazamı baş başa akşam yemeği yediler; sonra padişah, sağır ve dilsiz hizmetkarlarına İbrahim'i boğdurttu ve cesedini Topkapı'nın dışına attırdı. Mansel, *Constantinople*, s. 88.

16 Soylu kadının şöhreti, kısmen, Rönesans şairlerinin kendisine duyduğu hayranlıktan kaynaklanıyordu. Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*'da şöyle yazar: "Julia Gonzaga, nerede olursa olsun/ nereye giderse gitsin, duru bakışlarını nereye çevirirse çevirirsin/büyüleyicilikte eşi yoktur /sanki gökten inmiş bir tanrıçadır" (canto 46:8). Daha sonra, Medici ailesinden bir kardinalin metresi olarak bir miktar nüfuz sahibi olmuştur.

Hıristiyan korsanlarının kullanımı için St. John'un emrinde bulunan bir savaş gemisi.

Kadıncağız, üzerinde geceliğiyle kaçtı. Onu atının terkisine alıp kaçıran atlı, sonradan, Julia'nın isteği üzerine idam edildi. Anlaşılan, başlarına bütün bu dertleri açan güzelliğe biraz fazla bakmıştı.

Turgut Reis, Barbaros'un gözde adamıydı. Yaşlı adam yumuşadıkça, genç adam cüretkarlaştı. Anadolu'da bir Hıristiyan olarak doğan Turgut gençliğinde, padişahın ordusunda hizmet ederken kendini göstermiş, daha sonra yağmayla geçinen bir denizci olmuştu. Preveze Muharebesi'nde yer aldı. Preveze'de, Barbaros ve kadırgaları, İyon Denizi'nde, Markus Antonius ile Kleopatra'nın M.Ö. 31 yılındaki yenilgisine[17] tanık olan sularla aynı sularda, Cenevizli büyük amiral Andrea Doria'nın komutasındaki bir İspanyol filosuyla karşı karşıya geldi. Ceneviz imparatorluğu, Osmanlıların deniz gücü karşısında uzun ömürlü olamamıştı, öyle ki Ceneviz artık, İspanya sarayına kiralık denizci verir hale gelmişti (nitekim, bu olgu, Kristof Kolomb'un kariyerinde de bir rol oynamıştır). 1538 yılında, Preveze'de, normalde becerikli bir denizci olan Doria, Barbarosa'ya mat oldu ve Hıristiyan armadası, sayıca üstün olduğu halde, fena halde hırpalandı. Muzaffer Barbaros'un,

17 Actium muharebesi. Savaşın galibi, Octavianus oldu. Octavianus, daha sonra Augustus Sezar olacak ve Roma'nın imparatorluk dönemini başlatacaktır. Actium, Arta körfezini kapayan bir burundur. Karşı kıyısında Preveze bulunur. Bu alan, Yunanistan'ın batı sahilinde, Arnavutluk sınırının yaklaşık doksan kilometre güneyindedir.

genç yaverinin korkusuz bordalama taktikleri için, "Turgut benden yeğdir"[18] dediği söylenir.

Hangisi yeğdir bilemeyiz ama, Turgut'un Barbaros'a göre çağını daha iyi temsil ettiğini söyleyebiliriz. Hıristiyan geçmişi –devşirme olması ihtimali de vardır– Akdeniz korsanlığının bu döneminin en dikkat çekici özelliğinin altını çizer: En iyi Müslüman korsanlarının birçoğu aslında eski Hıristiyanlardı. Kilise tarafından lanetlenen ve yakalandıkları takdirde Engizisyon tarafından şiddetle cezalandırılan[19] bu kaypak muhtedilerin, hidayete ermek için bol sebebi vardı. Şüphesiz ki bir kısmı sadece şan-şöhret ve servet peşindeydi –bunların ikisi de, Avrupa'da, soylu bir aileye doğmuş şanslılar dışındakilere yasaktı. Başkaları ise, İslâm ülkelerinde esir iken zorla Müslüman yapılmışlardı. Gerçi kendi isteğiyle Müslüman olan binlerce esir de vardı. Yeni Müslüman kimlikleri onlara özgürlük ve yükselme şansı veriyordu; Berberistan Sahillerinin korsanları arasında, acımasız bir liyakat sistemi işlerdi. Din değiştirmenin başka avantajları da vardı: Müslümanlıkta, ruhları cehennem ateşine mahkum eden rahipler, çizmelerinin yalanmasını isteyen soylular yoktu– sadece, bu dünyada mal mülk, öbür dünyada cennet şansı ve Konstantiniye'deki padişahın şatafatlı sözlerle verdiği eşkıyalık izninin himayesinde maceralı bir hayat. Bu teşviklere bir de yeni dinin ruhbansız ve sınıfsız olması ve insanı tek eşlilikle kısıtlamaması gibi çekicilikler eklenince, dininden dönmek işten bile değildi. Turgut ve onun denizci, köle avcısı ve hırsız arkadaşları, ancak şöyle böyle anladıkları bir İslâm'ın koruması altında zenginleştiler.

Onların Hıristiyan rakipleri de daha az gözü pek değillerdi. Habsburg monarkı[20] ve onun amirali Andrea Doria, Kuzey Afrika'ya defalarca yağma akınları yaptılar ve birçok kere Turgut'un işini bitirmeye çok yaklaştılar. (Tunus açıklarındaki Cerbe adasında, Doria, Müslüman korsanın gemilerini kıstırdı; Turgut ancak gece yarısı, gemilerini yağlı kızaklar üzerinde adanın öbür tarafına çektirerek kaçabildi). İspanya'nın Hıristiyan filoları Akdeniz'in batı taraflarında devriye gezerek Berberistanlı korsanlarla çatışma ararlarken,

---

18 Jean Merrien, *Histoire des Corsaires*'de aktarılmıştır (St. Malo: L'Ancre de la Marine, 2000, s. 62).

19 Fransa'da, yakınlarda, 16. ve 17. yüzyıllardan bin altı yüz kadar muhtedi hakkında gerçekten heyecan verici bir inceleme yayımlanmıştır: Bartolomé Bennassar ve Lucile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah: L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles*, Perrin, Paris, 2001. Kitapta, bütün Akdeniz dünyasından Engizisyon sorgulamalarına ve yargılamalarına dayanılarak bazı İslâm'a geçişlerin arkasındaki mantık kurulmaya çalışılmakta ve özellikle de, bu fazla bilinmeyen tarihi figürlerin dikkat çekici şahsi hayat hikâyelerinin izi sürülmektedir.

20 Habsburg monarkı: V. Charles.

Malta şövalyeleri de "kervan"[21] adını verdikleri harekatlarını sürdürüyorlardı. "Kervan" dedikleri, özellikle Akdeniz'in doğu havzasında olmak üzere, Osmanlı gemilerine karşı yürütülen uzun mesafeli korsanlık seferleriydi. Aziz Yahya tarikatının casusları, Akdeniz etrafındaki belli başlı limanların rıhtımlarını yakın takip altında tutarak en kazanç vadeden hedefleri belirleyip şövalyelere haber veriyorlardı.

Bütün bu kargaşanın motor gücünü sağlayan, kölelerin kaslarıydı. 16. yüzyıl Akdeniz'inde, sefer mevsiminin herhangi bir anında, açık denizlerde, kadırgalarda, sıralarına zincirlenmiş halde koca küreklere asılan, kendi pislikleri içinde yaşamaya mahkum on binlerce çıplak zavallı bulunurdu. Keskin burunlu biri, bu insanlık ayıbını taşıyan gemilerin yaklaşmakta olduğunu, onlar daha ufukta belirmeden fark edebilirdi. Eğer biri forsa olarak bir veya iki yıl hayatta kalabilmişse, bu o kişinin inanılmaz sağlam bir bünyeye sahip olduğunu gösterirdi –Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında, sık sık, önemli esirler için fidye karşılığı serbest bırakma veya mübadele anlaşmaları yapılırdı. Turgut da Büyük Üstat Valette de, kariyerlerinin çeşitli dönemlerinde başlarına gelen talihsizlikler sonrasında, birçok başka şövalye ve muhtedi gibi, forsalıktan paylarını almışlardı. Bunlar sert adamlardı; hayatta kalmayı başarmış, sürekli bir mücadele ve bedensel çalışma dünyasından başka bir dünya bilmeyen insanlardı. Her iki taraftaki savaşçılar için de harekete geçirici güç olan aç gözlülük, kin ve dini taassup karışımı, oyuncular yaşlansa da ölümcül oyunun hız kaybetmeden sürüp gitmesini sağlıyordu.

1565 Haziran'ının sonlarında, St. Elmo Kalesi'nin düşmesinden hemen sonra, Türkler Büyük Liman'ın koylarına üşüşüp Birgu ile Senglea etrafında son saldırı için mevzi alırlarken, müdafilerden bir kısmı, işleri bu raddeye getiren olayları düşünüp esef etmişlerdir muhakkak. Önceki yıl, Büyük Üstat Valette'in emriyle, korsanlıkta Turgut ve Barbaros'a rakip olabilecek tek Hıristiyan olan şövalye Romegas, Konstantiniye'ye gitmekte olan büyük bir ticaret gemisini bordalamış, ele geçirmiş ve yağmalamıştı. Valette'in muhbirleri, herhalde önceden ona geminin değerli yükünün sahibinin Osmanlı sarayı-

21 Mevsim boyu süren deniz korsanlığı seferleri için böyle bir adın kullanılması garip gelebilir. Esasen, bu adlandırma, Tarikatın ilk kuruluş günlerinden kalmadır. O tarihlerde, şövalyeler, Filistin'e giden hacı kervanlarına eşlik ederlerdi. Son derece hiyerarşik bir yapısı olan tarikatta, yükselmek için birkaç kervana katılmış olmak zorunluydu.

nın harem ağası olduğunu söylemişlerdir. Harem ağası, sarayda güçlü bir şahsiyetti ve daha da güçlü bir şahsiyet olan bir Osmanlı prensesinin[22] yakın müttefikiydi. Söz konusu prenses, Süleyman'ın çok sevdiği karısı Hürrem'den –o tarihte ölmüştü; Ukrayna asıllı çok güzel bir kadındı– olan tek kızıydı ve dul babasına nazı geçiyordu. Geminin ve gemideki yatırımının kaybı, prensesin sesini yükseltmesi için mükemmel bir bahane oldu. Dahası, süt annesi de kafirler tarafından ele geçirilip köle yapılanlar arasındaydı.

Valette, bu eylemle çizmeyi aşmıştı. Gençliğinde, Süleyman'ın yüce gönüllülüğü sayesinde Rodos'tan elini kolunu sallayarak çıkabilmişti –tarikatın bütün diğer üyeleriyle birlikte–. Şövalyeler, bu merhametli davranışı hiçbir zaman takdir etmeyecek ve hiçbir zaman karşılığını vermeyeceklerdir. Padişah, kırk üç yıl önce bu nankör Hıristiyanlara karşı yumuşak davrandığı güne lanet okudu. Aden'in, Cezayir'in, Bağdat'ın, Belgrat'ın, Budapeşte'nin, Nahcivan'ın, Rodos'un ve Tebriz'in fatihi Süleyman sonunda, bu fanatik haçlı korsanlarının işini bitirmeye karar verdi. Uzun saltanatında ancak nadiren başarısızlıkla karşılaşmıştı; bunlardan en bilineni, 1529 yılında Viyana'yı kuşatıp alamamasıydı. Ama bunun üzerinden çok zaman geçmişti. 1565 yazında, yaklaşık kırk bin askerden oluşan bir ordu ve 180 gemiden oluşan bir filo, padişahın en güvendiği yakın adamlarının komutasında yola çıktı. Hayatını darülislâmın genişlemesine hasretmiş "kayser" ile –Padişah'ın kullandığı unvanlardan biri buydu– kimsenin dalga geçemeyeceğini herkese göstereceklerdi. Malta'nın akıbeti, Akdeniz'in geleceğini bütün dünyaya gösterecekti.

* ✻ *

Son karşılaşma, Malta'nın Büyük Liman'ının tuzlu sularına sokulmuş iki ince parmağa benzeyen kayalık burunlar üzerinde düğümlendi. Burunlardan daha batıda olanı Senglea'ydı; doğru dürüst meskun bile değildi; etrafı halka gibi surlarla çevrilmişti; en ucunda da, yıldız şeklinde bir kale vardı. Çok çok bir kilometre uzunluğundadır. Birgu da ufacıktır; o zamanlar, içinde Maltalıların oturduğu küçük bir şehir, tarikatın çeşitli ulusal *langue*'larının hanları ve şövalyelerin Kudüs'teki ilk kuruluşunun uzaktan torunu olan bir hastane bulunuyordu. Birgu, korsan operasyonlarının karargahını teşkil ediyordu; kıyıları, kalın duvarlarla çevriliydi. En ucunda, son derece güçlü bir kale olan

22 Mihrimah Sultan. Hürrem'in kızı ve Sadrazam Rüstem Paşa'nın karısıydı. Süleyman'ın en sevdiği kızıydı ve nüfuzunu kullanarak Hürrem'den olmayan erkek kardeşlerinin öldürülmesini sağladı. Külliyesi, Sinan'ın en güzel eserlerindendir. Son derece aydınlık olan caminin kubbesinde, tam 161 pencere bulunur. Cami, Edirnekapı'nın hemen içindedir. Mihrimah'ın büyük büyük dedesi Fatih, şehre muzafferane girişini oradan yapmıştır.

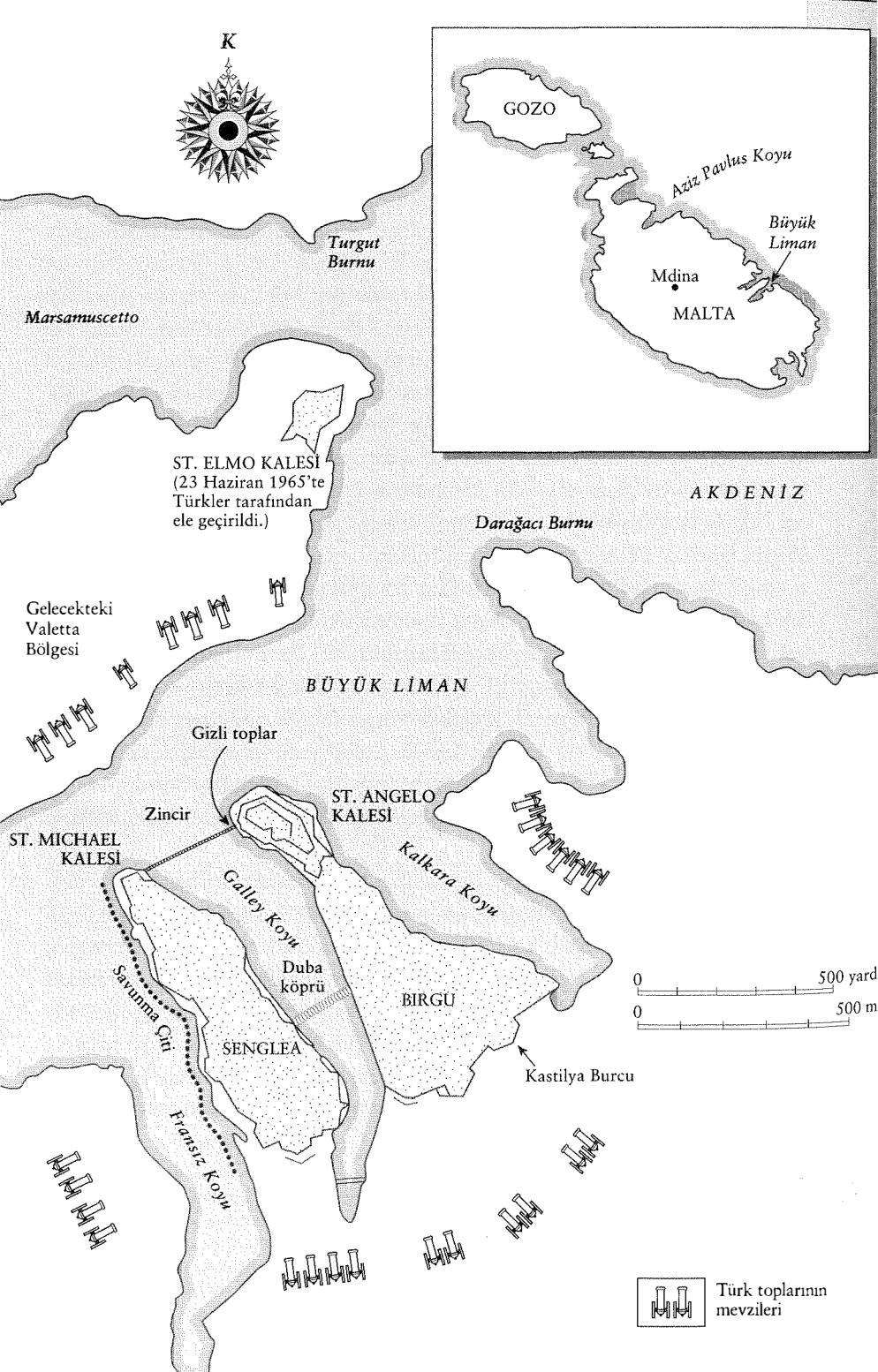
St. Angelo kalesi vardı. Kara tarafı, adanın kayalık iç kısımlarına doğru çıkıntı yapan üçgen şeklinde muazzam burçlarla korunuyordu. Birgu ile Senglea[23] arasında, Kadırga Koyu yer alıyordu. Bu, en fazla 150 metre genişliğinde daracık bir su uzantısıydı. Ağzına bir zincir gerilmişti; tıpkı Bizanslıların bir yüzyıl önce Haliç'e girişi önlemek için yaptıkları gibi.

Valette, mevzilerini bu an için hazırlamıştı. Bol bol yiyeceği, suyu, barutu ve top güllesi vardı. Ayrıca, Kadırga Koyu'nun üzerine dubalardan bir köprü yapılarak bir yarımadanın ortasından ötekininkine rahatça asker geçirme imkânı sağlanmıştı. Valette'in tek eksiği ve fena halde büyük eksiği, adamdı. Limanın meskun olmayan ana yarımadasındaki St. Elmo'nun düşmesinden sonra, komutası altında topu topu yedi yüz şövalye ve sekiz bin Maltalı kalmıştı. İç kısımlardaki boşaltmış köylerden gelmiş olan kadın ve çocuklarla da nüfus kabarmıştı. Ayrıca, her zaman olduğu gibi, kölelerden oluşan bir kitle bulunuyordu.

Zaferden adları gibi emin ve bu konuda gayet haklı olan on binlerce Türk ve yeni gelmiş kuzey Afrikalı, Temmuz'un ilk günlerini top bataryaları kurmak ve kuşatma kuleleri yapmakla geçirdiler. Büyük Limanın ağzını kapattılar ve bir kere daha, gemilerini karadan taşıdılar. Bu sefer amaç, gemilerini limanın gerisine indirerek Birgu ile Senglea'nin karadan ve denizden tümüyle kuşatılmış olmasını sağlamaktı. Bu arada, saldıran taraf açısından tek acı olay, Turgut'un ölümü oldu. Seksenine gelmiş bu müthiş korsan, bir şarapnel parçasıyla devrilmiş ve kafasız cesetlerin St. Elmo Kalesi'nden sallarla gönderildikleri gün ölmüştü.

Osmanlıların çok şiddetli bir saldırıya hazırlandıkları belli idiyse de – top tekniği Fatih'in zamanından beri gelişmişti ve Yeniçeriler artık ateşli silahların ustası olmuşlardı– korkulan hücumun tam olarak nereden ve ne zaman yapılacağı sorusu, gözlerini dört açmış bekleyen müdafilerin kafasında hâlâ bir soru işaretiydi. Kuvvetler arasındaki dengesizlikten dolayı, şövalyeler için istihbarat kritik öneme sahipti. Yardım, Temmuz'un başlarında, tiyatrosal bir şekilde geldi: Hıristiyan nöbetçiler, karşı kıyıda rütbeli bir Türk'ün çılgınca kendilerine el salladığını gördüler. Adamı Osmanlı gözcüleri de fark et-

23 Kuşatma hakkında vakayiname kaynaklı bilgi son derece çoktur. Olayları canlandırırken, Ernle Bradford'un olmazsa olmaz eseri *Great Siege*'den ve onun yanı sıra Tim Pickles'ın *Malta 1565: Last Battle of the Crusades* (Oxford: Osprey, 1998), ve Catherine Desportes'un *Le Siège de Malte: La grande défaite de Soliman le Magnifique 1565* (Paris: Perrin, 1999) adlı eserlerinden yararlandım. En iyi çağdaş kaynak, Francesco Balbi di Correggio'nun *La Verdadera relaçion de todo lo que el ano de MDXLV ha sucecido en la Isla de Malta*'sıdır (Barcelona, 1568). Bu eser, yakınlarda, *The Siege of Malta 1565* adıyla yayınlanmıştır. Çev. Ernle Bradford, Penguin, Londra, 1963.

K
GOZO
Aziz Pavlus Koyu
Büyük Liman
Mdina
MALTA
Turgut Burnu
Marsamuscetto
ST. ELMO KALESİ
(23 Haziran 1965'te Türkler tarafından ele geçirildi.)
AKDENİZ
Darağacı Burnu
Gelecekteki Valetta Bölgesi
BÜYÜK LİMAN
Gizli toplar
Zincir
ST. ANGELO KALESİ
ST. MICHAEL KALESİ
Kalkara Koyu
Galley Koyu
Duba köprü
BIRGU
Savunma Çiti
SENGLEA
Fransız Koyu
Kastilya Burcu
0 500 yard
0 500 m
Türk toplarının mevzileri

mişlerdi ve onu yakalamak için çabucak ileri atıldılar. Adam Büyük Liman'ın sularına atladı; batmamak için çırpınıp duruyordu. Maltalı yüzücüler Senglea'den suya daldılar ve tüfek ateşi altında, kendilerinden emin bir şekilde güçlü kulaçlarla hızla yanına gidip onu kurtardılar. Adam, bir saat içinde Büyük Üstat Valette'in huzuruna çıkarılmış bulunuyordu. Rum olduğunu söyledi. Ama alelade bir Rum değildi. Kaçak bir Laskaris'ti; yani Komnenoslarla kız alıp vermiş ve 1204 Latin işgali ve yağmasından sonra, İznik'te sürgün olduğu dönemde birçok üyesini tahta çıkarmış bir ailedendi. Böylesine önemli birinin Osmanlılardan kaçıp kendi taraflarına geçmesi, şövalyeleri cesaretlendirdiği gibi aynı zamanda önemli bilgiler edinmelerini de sağladı.

Ana hedef Senglea olacaktı. Yarımadanın batı tarafından saldırılacak, böylece Kadırga Koyu'ndan ve Birgu'daki güçlü St. Angelo Kalesi'nden uzak durulmuş olacaktı. Valette derhal, Senglea'nin batı surunun dışına, suların içine, yarı yarıya suya gömülü garip bir savunma çiti yapılmasını emretti; savunma çitinin üzerine, çelenk gibi demir çemberler, sivri kazıklar ve tarikatın kadırgalarının direklerinden alınmış, ağaç gövdesinden büyük serenler konuldu. Bununla, denizden gelecek saldırganların surlara yaklaşmalarının ve duvarlara merdiven dayamalarının önlenmesi amaçlanıyordu. Osmanlılar, karanlık basınca, yapıyı yıkmak üzere en iyi yüzücülerini gönderdiler. Gönderilenleri Maltalılar karşıladı. Bunlar, pırıldayan kamalarla silahlanmış ufak tefek adamlardı. Limanı ve onun derinliklerini çocukluklarından beri biliyorlardı. Karanlık sular kırmızıya boyandı; savunma çiti yerinde kaldı.

Ne olursa olsun, Osmanlıların komutanı Mustafa Paşa, bekleyişi fazla uzatamazdı. Turgut'un damadının ve bir zamanlar bir Dominiken keşişi olmuş bir muhtedinin komutası altında olan Cezayirliler, Faslılar ve Libyalılar, uzun yıllardır diş biledikleri düşmanlarına saldırmak için sabırsızlanıyorlardı. O arada, küçük St. Elmo Kalesi'ni almak için koca bir ayı boşuna harcayan Türk düzenli birliklerine de bu işin nasıl yapıldığını göstermiş olacaklardı. 15 Temmuz günü, şafak sökerken, düşman mevzileri baraj ateşiyle öldüresiye dövüldükten sonra, Senglea'ye saldırdılar. Denizden de küçük bir filo, Büyük Liman'ın gerisinden gelip yarımadanın yakınında durdu. Gemilerdeki Berberistan ve Osmanlı zabitleri tören üniformaları içindeydiler. "Sıradan neferler bile kırmızı kaftanlar giyiyorlardı"[24] diye yazar Senglea'nin görgü tanıklarından biri. "Birçoğu da altın veya gümüşlü ve Şam işi kırmızı kumaşlardan ya-

---

24 Balbi di Correggio, *Siege*. Balbi, İspanyol'du; şair ve tüfek kullanan bir silahşordu. Senglea'de dövüştü. Hatıraları bütün Avrupa'da yutarcasına okundu ve 1565'teki olaylar için paha biçilmez bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Jean Parisot de la Valette orta yaşlarında.

pılmış elbiseler içindeydiler. Birinci sınıf Fez tüfekleriyle, İskenderiye ve Şam palalarıyla ve muhteşem yaylarla silahlanmışlardı. Hepsinin başında gösterişli sarıklar vardı." Kuşatmacılarına hayran kalan bu müdafi, bir İspanyol askeridir. Kuşatma hatıraları, en iyi kaynağımızı teşkil eder. Yazarımız şunları da yazar: "Etkileyici bir görünüşleri olduğu muhakkaktı; bu kadar tehlikeli olmasalardı, neredeyse güzel olduklarını bile söyleyebilirdim." Karadan da, aynı şekilde muhteşem görünüşlü Cezayirliler'den oluşan bir kolordu, yamaçtan aşağı Senglea'nin kara surlarına doğru aktı.

Çatışmalar sabahın büyük kısmında sürdü. Maltalıların ellerinden geleni yapmalarına rağmen, kararlı Afrikalılar, derme çatma savunma çitini delmeyi ve surlara tırmanmayı başardılar. Surlarda, şiddetli göğüs göğse çarpışmalar oldu. Senglea'nin boynunda, müdafiler, birikmiş Cezayirlilerin üzerine ateşe verilmiş ahşap çemberler attılar; Cezayirlilerin rüzgârla kabaran üniformaları alev aldı. Bu ateş ve çelik kargaşası devam ederken aniden bir patlama oldu: Senglea'nin kalesindeki bir barut deposu infilak etmiş, surlarda koca bir gedik açmıştı. Daha da kötüsü, patlama yüzünden panik başlamıştı. Cesaretini kaybeden müdafiler gerilediler. Durumun kritik olduğunu gören Valette, Birgu'da gözü gibi koruduğu insan gücünü oluşturan şövalyelerden bir birlik gönderdi. Şövalyeler, duba köprünün üzerinden hücum ederek çatışmaya katıldılar. Savunmanın çökmesi kıl payıyla önlendi. Ama, işte o anda, Mustafa kozunu oynadı.

İki tarafta da bekleyiş dolu gözler surlardaki kudurganca kapışmaya dönük iken, her biri yüz Yeniçeriyle tıka basa dolu on gemi, sessizce kürek çekerek Senglea burnunu dolaştı ve Kadırga koyuna girdi. Niyetleri, koyun ağzına gerilmiş zinciri zorlamak değil, Senglea'nin kalesinin dibine sürpriz bir çı-

karma yaparak müdafileri arkadan vurmaktı. Bu bin kişilik kuvvet, Osmanlı ordusunun kayrnağını teşkil ediyordu. Mustafa Paşa'nın kimsenin durdurmaya gücünün yetmeyeceğini varsaydığı bir vur kaç birliğiydi bu. Nitekim, durdurulamayacaklardı da; şayet Valette tarafından kurulmuş ve o zamana hiçbir rol oynamamış bir savunma düzeneği o anda devreye girmeseydi.

Mayıs ayında Türk filosunun ve ordusunun gelmesinden hemen önce, büyük üstat, Birgu'nun ucunun yakınına, St. Angelo Kalesi'nin altına, su seviyesinde, Senglea'nin tam karşısına gelecek şekilde gizli bir top bataryası yerleştirmişti. İki yarımada arasındaki zincire hasar vermeye ve koya girmek için şansını denemeye yeltenecek düşman gemilerine karşı alınmış bir önlemdi bu. Osmanlılar, akıllılık ederek, böyle riskli bir işe kalkışmamışlardı. Dolayısıyla, Valette'in bataryası bütün kuşatma boyunca sessiz kalmış, varlığını belli edecek tek bir atış bile yapmamıştı. Şimdi, bataryanın büyük toplarının tam karşısında, yüz metre kadar ötede, kıyıya yapacakları yıldırım baskına kendini hazırlayan adamlarla tıka basa dolu on gemi, kendilerini suyun kıpırdanışlarına bırakmış dinlenen bir grup ördek gibi duruyorlardı. Sırtları Birgu'ya dönüktü. Heyecanlı bir emir fısıldandı ve toplar gürledi. Sekiz yüz yeniçeri anında öldü. On gemiden dokuzu batırıldı. Tam bir faciaydı. Gün battı. Güneş tekrar doğduğunda, Senglea'nin etrafındaki sular, şişmiş cesetlerle doluydu. Saldıranlar üç bin ölü vermişlerdi; müdafiler ise 250.[25] Öfkeden deliye dönen Mustafa, sayısız topuyla Birgu ve Senglea'ye ateş açtı. Yarımadaların etrafındaki her tepe ve yükseltiden müdafilerin üzerine sıcak metal yağdırıldı. Bunlar, gelmekte olan saldırıların sadece habercileriydiler.

Artık iki taraf için de müzakere söz konusu değildi; vazgeçmek hiç söz konusu değildi. Türk ordugahından yaşlı bir Rum köle Birgu'ya gönderildi; Mustafa'nın ültimatomunu iletecekti. Valette, adamcağızın gözlerini bağlatıp onu mızrak ucunda bir surun tepesine çıkarttı, aşağıdaki muazzam boşluğun kenarına kadar getirtti ve orada gözlerini açtırdı. Dehşete kapılan zavallı elçi anında altını kirletti. Valette, yaptığından memnun, adama aşağıdaki koca çukurun, yakında efendisinin askerlerinin cesetleriyle dolacağını söyledi.

Müdafilerin kararlılığında, biraz çaresizlik de vardı. Türkler, Malta'yı almaları halinde adayı, eski İslâm toprağı Sicilya ve ötesine erişmek için atlama taşı olarak kullanabileceklerdi. Geri püskürtüldükleri takdirde ise, etraf-

25 Pickles, *Malta 1565*, s. 55.

larını çeviren yenilmezlik halesini kaybetmiş olacaklar ve Avrupa'nın kronik mızmızlıktan mustarip Hıristiyanları Osmanlıların Akdeniz'deki planlarını bozmak için bir araya gelebileceklerdi. Müdafiler için de saldıranlar için de, dinlerin muharebe hatlarının artık belirsizleşmiş olması, geleceğin Atlantik'te olması ve efendilerinin servet edinme ve iktidarlarını sürekli kılma gayesi içinde çoktan birbirleriyle ortak olmuş olması gibi gerçekler bir şey değiştirmiyordu. Neticede, söz konusu olan şey, savaşan taraflar bilmese de, eski denizi çevreleyen ülkelerin din coğrafyasını değiştirmeye yönelik son bir teşebbüstü. Akdeniz'in suları modern çağda da durgun olmayacaktır, ama, o dönemin imparatorluk ve sermaye kaygıları, Ortaçağ'daki dinsel tutkunluklardan farklıydı. Birgu'da ve Senglea'de, kaybolmakta olan bir dünyanın son dramı, melodrama dönüşüyordu.

Temmuz Ağustos'a dönerken, ada adeta bir fırındı. İnsanlar, tabiatla el birliği etmiş, Malta'yı yaşanmaz bir yer haline getiriyorlardı. Yeni ayın ilk haftası, durmak bilmez bir ateş fırtınası halinde geçti. Mustafa Paşa, toplarını yarımadalara yaklaştırmış, büyük toplarının konumlarını surlara azami hasar verilecek şekilde tekrar ayarlamıştı. Birgu'da bulunan Valette, surlarda gedik açılıp Türklerin içeri akması ihtimaline karşı şehrin sokaklarına barikatlar kurmak üzere köleler gönderdi. Zavallı işçiler, kendilerine verilen görevi yerine getirmeye çalışırken, Osmanlı topçularının gönderdiği ölümcül mermiler ortalarına düştükçe yüzlerce ölü verdiler. Ağustos başlarının bombardımanı, adada daha önce görülmemiş, yerleri sarsan bir şiddetle altı gün altı gece devam etti. 150 km kadar mesafede, Sicilya'da bulunan Siraküza'da, yaz günlerinin kavurucu sıcağında, top sesleri belli belirsiz duyuluyordu. Bulutsuz bir gökyüzünün altında uğultu gibi, garip bir gümbürdeme.

Sicilyalılar bu sinir bozucu gümbürdemeyi duydukça Malta'yı düşünüyorlardıysa, kendi adaları da, Birgu ve Senglea'de savaşan tarafların aklından hiç çıkmıyordu. Şövalyelerin kurtuluş umudu Sicilya'ydı: Oradaki güçlü Habsburg naibi, kuşatmanın başından beri, Türklerle savaşın yönünü değiştirecek takviye birlikleri göndereceğine dair defalarca söz vermişti;[26] ama tıpkı

26 Don Garcia de Toledo, Aziz Yahya Şövalyelerinin tarafını tutan tarihçilerin şamar oğlanıdır. Bütün kuşatma boyunca La Valette ile sürekli temas halindeydi çünkü yerli Maltalılar, Türk hatlarının arasından sıyrılarak sadece kendilerinin bildiği koylardan küçük gemilerle denize açılabiliyorlardı. Garcia'nın yazışmaları, tutulmamış sözlerle doludur. Yine de, Haziran sonunda küçük bir yardımcı kuvvet göndermeyi başarmıştır. Bu jest belki naibe gelecek kuşaklar gözünde bir itibar kazandırabilirdi, ama gelin görün ki, takviye kuvvetleri, ancak onun emirlerine uymayarak şövalyelere ulaşabilmişlerdir. Garcia, onlara net bir şekilde, oraya vardıklarında St. Elmo Kalesi düşmüş ise (ki düşmüştü) Sicilya'ya dönmelerini söylemişti. Ama onlar emri dinlemediler ve Birgu ve Senglea'nin savunmasına (ve moraline) katkıda bulunmayı tercih ettiler.

1453'te Latinlerin yaptığı gibi, sözünü yerini getirmemekte inat etmişti. Türkler için ise, Sicilya'dan güçlü bir yardımcı kuvvetin gelmesi, haftalar ve aylar geçtikçe zaten gitgide zorlaşan girişimlerini daha da tehlikeye sokacaktı.

Sonunda, zamanın geçmesi, Sicilya naibi için sorun haline geldi. Kahramanca müdafaanın hikâyeleri yayıldıkça, bütün Avrupa küçücük Malta'yı konuşur olmuştu. İngiltere'nin Protestan kraliçesi Elizabeth bile, bu korkutucu Katolik meselesi hakkında şöyle yazacaktır: "Türklerin Malta adasına karşı üstün gelmesi halinde, Hıristiyan aleminin kalan kısmının başına başka ne gibi dertler açılacağı belirsizdir." Öfke büyüdükçe, Habsburgların temsilcisi için oyalama taktikleri politik olarak sakıncalı hale geliyordu. Gerçi, karşı karşıya olduğu seçim, bütün bahar ve yaz boyunca ne idiyse yine oydu: Akıbeti belirsiz bir harekat için güneye bir ordu göndererek Sicilya'yı savunmasız mı bırakmalı, yoksa işi sağlama alarak, adam ve gemilerini, kendi adasına yapılacak bir saldırı ihtimaline karşı hazır mı tutmalı? Neticede, Sicilya'yı kaybetmektense Malta'yı kaybetmek yeğdi. Harekete geçmesi için birçok taraftan sıkıştırılsa da, yazın sonu yaklaşırken naip kararını ertelemeye devam etti. 7 Ağustos günü, uzaklardan gelen gümbürtü kesildi; Sicilya'dakiler, acaba Malta sonunda alındı mı diye düşündüler.

Birgu ve Senglea'de, sessizliğin bir tek anlamı olabilirdi: Şövalyeler, molozla dolu sokaklardan düşe kalka hızla surlara koştular. Toz-duman ve alevler arasından vızır vızır gelen mermilerle ve üzerlerine atılan binlerce adamın çığlıklarıyla karşılaştılar. Mustafa, her yerden ve aynı anda hücum emri vermişti. Birgu'nun kara tarafında, Kastilya Karakolu denilen burcun muazzam dış duvarlarından birinde gedik açılmıştı. Türkler içeri akıyorlardı. Senglea'nin boynunda, saldıranlar surlara üşüştüler. Artık, yarımadaların birinden diğerine duba köprüyü kullanarak takviye göndermenin imkânı kalmamıştı; iki yarımadanın da başı fena halde dertteydi. Yetmiş yaşında bir adam olan Mustafa, kılıcını çekip bizzat birliklerin başına geçerek Senglea'nin içine doğru bir yeniçeri hücumu gerçekleştirdi. Şövalyeler, sayı çokluğu karşısında ezilerek gerilediler; zırhlarının içinde canlarını dişlerine takarak gün ışığında pırıldayan palaları savuşturmaya çalışıyorlardı. Birgu'da mücadele kilitlenmişti. Ama durum kötüydü. Valette, Birgu'dan bakınca, Senglea'nin yakında düşeceğini görebiliyordu. Mustafa yüklendi, burun boyunca adım adım mevzi kazanmaya devam etti. Osmanlı sancakları geri döndürülemez bir şekilde ilerliyorlardı.

Aniden, karadaki Türk davulları ricat işareti verdiler. Ne olduğunu anlamayan Mustafa ve adamları duraksadılar. Paşanın yanına gelen ulaklar,

korkunç bir haber getirdiler: Hıristiyan takviye kuvvetleri karaya çıkmıştı ve şu anda, denizden birkaç kilometre içeride olan Türk ana karargahındaydılar. Kan içinde kalmış şövalyeler baka kaldılar: Düşmanları, zafer kazanmalarına ramak kalmışken tekrar saf oluşturarak hızla geri çekiliyor, Senglea'den uzaklaşıyorlardı. Saldırı sona ermişti.

Aklına en kötü ihtimali getiren Mustafa, korkulan Sicilya yardım kuvvetini aramaları için keşif birlikleri gönderdi. Keşifçiler, bütün adanın altını üstüne getirdiler ama hiçbir Habsburg birliğine rastlamadılar. Her zamanki güneş altında kavrulan boşluktan başka bir şey yoktu. Ama, karargahları harabeye dönmüştü: Yüzlerce yaralı asker cesedi etrafa saçılmıştı; hasta çadırlarında yattıkları yerde katledilmişlerdi. Aşçılar bile öldürülmüştü.

Mustafa, bu son vahşetin sebebini öğrenince, tarikatın bütün şövalyelerini tek tek öldüreceğine yemin etti. O gün top ateşi kesildiğinde bunu fark edenler, sadece savaşın seslerini uzaktan dinleyen Sicilyalılar olmamıştı. Malta'nın ortasında, mütevazı Mdina kenti[27] bulunuyordu. Kuşatmanın olayları ona hiç dokunmamıştı ve içinde garnizon olarak sadece küçük bir şövalye birliği ile onlara bağlı askerler vardı. Bir hafta süren bombardımanın bu kadar şiddetli olması ve ardından aniden kesilmesi, şövalyelerin, Büyük Liman'da daha önce eşi görülmemiş büyüklükte bir saldırının gerçekleştirilmekte olduğundan kuşkulanmalarına yol açmıştı. Böyle bir saldırı için, Türk ordugahında ne kadar adam varsa savaş alanına götürülmüş olmalıydı. Bir grup atlı Mdina'nın koruyucu surlarını terk edip kırsal alanda ilerledi. Normalde binlerce düşman askeriyle dolu olması gereken bölge şimdi boştu. Kimseyle karşılaşmadılar, ta ki, hasta ve yaralılarla dolu savunmasız ordugaha varıncaya kadar. Mdinalı şövalyeler hemen katliama ve yakıp yıkmaya giriştiler. Ama en önce, kaçabilecek kadar güçlü olduğunu gördüklerine, kendilerinin muazzam bir Sicilya ordusunun öncü birlikleri olduklarını söylediler ve haberi yaymaları için gitmelerine izin verdiler. Mustafa ordugaha döndüğünde, hepsi çoktan gitmişti. Canice ama dahiyane bir kurnazlık, Senglea'yi kurtarmıştı.

---

27 Mdina, o tarihte Malta'nın başkentiydi. Adanın soyluları orada otururdu. Maltalıların önderleri, yirmi beş yıl önceki davetsiz gelişlerinden beri şövalyelere karşı hep soğuk durmuşlardı ve kuşatma boyunca da kendilerini çatışmanın dışında tuttular. Ne var ki, şehrin savunmasını şövalyeler sağlıyordu. Şehir, Ağustos sonundaki Türk saldırısından bir kurnazlıkla kurtarılmıştı: ne kadar adam, kadın ve çocuk varsa hepsi asker elbisesi giydirilerek surlara çıkarılmış, böylece şehrin savaşçılarla dolup taştığı izlenimi verilmişti. Yaz sonuna gelindiğinde artık cesaretini kaybetmiş ve tümüyle hayal kırıklığına uğramış olan Türkler, saldırmaktan vazgeçtiler.

Çılgınlık devam etti. Mustafa artık Senglea'yi boş vermişti; önemli olan, tarikat yılanının başının, yani Birgu'nun ezilmesiydi. Büyük bir kuşatma kulesi yapıldı; etrafı ıslatılmış hayvan derileriyle örtüldü ve tekerlekleri üzerinde yürütülerek Kastilya Karakolunun bel vermiş surlarının önüne götürüldü. Kulenin tepesindeki adamlar, aşağılarında kalan müdafilerin üzerine alevli oklar ve yangın bombaları atıyorlardı. Valette böyle bir tehlikeyi öngörmüş, surların üzerine belirli aralıklarla deniz suyu dolu büyük fıçılar koydurmuştu; böylece askerleri, alev alan uzuvlarını su dökerek söndürdükten sonra savaşmaya devam edebileceklerdi. Hatta, tehlikeli kuşatma aracına karşı bir çare de düşünmüştü: Türklerin bilmediği bir top bataryası daha vardı; burcun dibinde, istendiğinde çekilebilen taş blokların arkasına saklanmıştı. Kule sonunda sura vardığında, bloklar çekildi ve muazzam bir mermi ve zincir salvosu sıfır mesafeden kulenin ayaklarına çarptı. Kule sallandı ve çukura devrildi.[28]

Mustafa lağım kazdı, Valette karşı lağım kazdı. Mustafa, surlardan görünecek şekilde esirler idam ettirdi; Valette de kendi esirlerini surlardan sallandırdı. Mustafa, Senglea'ye bir şaşırtma saldırısı yaptı, sonra muazzam bir hücum başlatarak Kastilya Karakolunun hem iç hem dış surlarını yıktı. Türkler Birgu'nun içine girdiler. Şimdi sıra Valette'teydi; yetmiş bir yaşındaki bu adam, şehrin içinden koşarak gediğin açıldığı yere gitti, paniğe kapılmış halde kaçan adamlarının akışını durdurdu ve onları dönüp Türklere karşı direnmeye zorladı. Maltalı siviller saldıranların üzerine taş yağdırdılar, şövalyeler hücuma kalktılar, çatılardan adamlar yanan tahta parçaları ve demir çemberler attılar. Birgu kurtulmuştu.

Bütün bunlar olurken toplar hiç susmadı. Hastanede yer kalmamıştı. Ayakta durabilenler yaralı sayılmıyordu. Bunlar, surların üzerinde çömeliyorlar, küçük çocuklar onlara şaraba batırılmış süngerler getiriyorlardı. Kadınlar, kalan son cephaneleri taşıyorlardı. Türk ordugahında dizanteri çıktı ve levazım getiren gemilerin açık denizde baskına uğradıkları haberi geldi. Mustafa, koca ordusunu beslemek içinde elinde sadece üç haftalık hububat kaldığını öğrendi.

Bu arada Valette'in üst düzey komutanları, bütün erkek, kadın ve çocukların Birgu'nun ucunda bulunan St. Angelo Kalesi'ne çekilmeleri konusunda ısrar ediyorlardı. Senglea'nin daha fazla direnemeyeceğini, Birgu şehrinin durumunun da farklı olmadığını söylüyorlardı. Kaleye sığınırlarsa, mücadeleye devam etme şansları olacaktı. Bu fikre sadece Valette karşı çıktı: Türk-

---

28 Bu, kuşatma kulesi taktiğinin sonu olmadı. Bir hafta sonra bir tane daha yapıldı, ama müdafiler kuleyi ele geçirdiler ve onu saldıran Türklere karşı kullandılar.

leri birçok hedefle meşgul halde tutmak daha iyiydi; bu daha çok can kaybına mal olsa bile. Bir karış toprağı bile terk etmek, bütün muharebeyi terk etmek demek olacaktı. Valette'e göre, saldıranların müdafilerin ne kadar umutsuz durumda olduklarını bilmelerine imkân yoktu.

20 Ağustos günü, sekiz bin Osmanlı askeri gönüllü oldu: Birgu'ya hücum edecekler, ya şehri alacak ya da öleceklerdi. Çoğu ikinci sözünü yerine getirdi, çünkü müdafilerin öldürücü karşı ateşi hız kesmeden devam ediyordu; bir zamanlar mağrur birer burç olan şekilsiz taş yığınlarından bile ateş ediliyordu. Saldırı hızını kaybetti ve çöktü; Türklerin morali artık, müdafilerin fiziksel şartlarından da aşağıdaydı. Her iki taraf da tükenmişti.

Sadece Valette'in bildiği bir şey vardı ki o da şuydu: Bir hafta önce, Sicilya naibi, kuşatmacıların arasından Valette'e bir mesaj ulaştırmayı başarmıştı. Mesajında, on altı bin askerden oluşan bir kurtarma ordusu göndereceğine dair söz veriyordu. Büyük üstat, bu bilgiyi kimseyle paylaşmamayı tercih etti; zaten verilen söze inanmadı da. Ne var ki, Eylül'ün başında, Türk topları bir kere daha yarımadaları döver ve bir büyük saldırı daha başarısızlığa uğrarken, Büyük Liman'ın ötesindeki açık denizde, hayal bile edilemeyen şey sonunda göründü. Bir sıra Habsburg gemisi göğüslerini gere gere görüş mesafesine girerek üç top atışıyla selam verdi. Türk filosunun komutanı, kuvvetin büyüklüğünü görünce, gelenleri kovalamaya çıkmadı.

Malta kuşatması 6 Eylül 1565 günü kaldırıldı. Mustafa Paşa, her zamanki kahraman komutanlığını göstererek, adamlarının şiddetli çatışmalarla Birgu ve Senglea'den ta adanın kuzeyine kadar çekilmelerini sağladı. Hemen hemen son ana kadar kıyıda kalarak, yorgun ordunun gemilere binişini engellemek çabası içinde dalgaların içine kadar at süren Sicilyalı çatışmacılarla muharebe etti. Mustafa, büyük kuvvetinden elinde kalanın yok olmasına mani oldu: Ayın sekizinde Osmanlılar sonunda –Aziz Pavlus'un karaya çıktığına inanılan koyla aynı koydan– demir aldılar ve aceleyle gerisin geri dönüp uzaklardaki Konstantiniye'ye kapağı attılar. İslâm'ın arrnadası, kendilerini haçlı gibi gören fanatik bir korsanlar çetesine yenik düşmüştü. Veda neredeyse tamamlanmıştı. 1565'te Valette yetmiş bir yaşındaydı; Mustafa yetmiş; Turgut seksen. Kanuni Sultan Süleyman, yetmiş bir yaşındaydı ve önünde yaşayacak sadece bir yılı kalmıştı. Bu yaşlı adamlar, inançlarına sadık kalarak, eski çağı, olabilecek en kanlı veda töreniyle uğurlamışlardı.

* ❊ *

Bugün Birgu, Vittoriosa diye anılır; 1565'te olanları düşünürsek, gayet mantıklı bir adlandırmadır bu.[29] Durgun, kendi halinde bir yerdir; tozlu sokaklarının, Büyük Liman'ın öbür tarafında kalan Valetta'taki göz kamaştırıcı katedral ve görsel-işitsel labirentle hiçbir ilgisi yoktur. Senglea daha canlıdır; rıhtım işçileri ile hamalların yeri orasıdır. Senglea'nin batı tarafında, yani kuşatma sırasında su içine savunma çiti kurulan tarafında, bugün büyük bir tersane vardır; Akdeniz'de ne kadar elden ayaktan düşmüş feribot ve şilep varsa sanki bu evlere şenlik gemi hastanesine gelmiştir. Geçenlerdeki bir ziyaretimde, son günlerini yaşar gibi duran paslı bir geminin kıçında, limanının İstanbul, adının da Turgut olduğu yazılıydı.

Kadırga koyunda (artık Tersane Koyu'dur), bir yat kulübü, bir marina ve daha inşaat halinde olan bir kumarhane vardır. Birgu'nun sokaklarında dolaşırken, şövalyelerin ulusal birliklerinin çeşitli hanları karşınıza çıkar– şimdi bunlar ya müzedir ya da zengin biri tarafından satın alınarak özel mülk haline gelmiştir. Bunlar, Valetta'daki görkemli barok konaklardan farklıdır; Valetta'nın konakları, şövalyelere yapılan cömert bağışların ve Malta'nın Avrupa'nın en büyük köle pazarı olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda elde edilen gelirlerin ürünü olan yapılardır. Kuşatmaya karşı başarılı direnişinden sonra kendi haline bırakılıp ihmal edilmiş olan Birgu'da ise, binalar, tarikatın adadaki korsanlıkla geçen ilk birkaç on-yılına uygun düşen bir mütevazılık sergilerler. Yarımadada karaya doğru ilerlediğinizde, şükran duygularıyla baştan yapılmış ve yüzyıllar boyunca güzelleştirilmiş olan meşhur Kastilya Karakolunu ve öteki tahkimatları görürsünüz; bunlar gururla "şövalyeler" diye anılırlar ve Birgu'yla adanın bir zamanlar tehdit edici olan iç kısımları arasındaki sınırı oluştururlar.

Yarımadalardaki bütün bu şehir keşmekeşine ve Büyük Liman'ın binalarla dolmuş kıyılarına rağmen, adaya gelen ziyaretçinin Akdeniz'in ortasında kaybolmuş olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bizim denizimiz, onların denizi, herkesin denizi –*mare nostrum*– etrafını çepeçevre sarmıştır. İnsanlık olaylarının hiç akla gelmeyecek gelişmeleri içinde, Malta'nın 1565 yılındaki hiç akla gelmeyecek direnişi, Türklerin ilerlemesini kimsenin durduramayacağı fikrine tek hamleyle ilelebet son vermiştir. Bu, Avrupa için bir dürtü-

29 "Nihai zafere katkısından dolayı, Büyük Üstat La Valette yarımadaya Civitas Victoriosa adını taktı. Bu isim, İtalyanca biçimiyle hâlâ kullanılmaktadır. Bu büyük olay vesilesiyle şehrin dövizi, *Victricem palmam fero* (Zafer tacını taşıyorum) olarak belirlendi. Şehre girişi sağlayan Ana Kapının üzerine ise, İncil'den Latince bir alıntı yazılmıştır: *Obumbrasti Super caput neum in diebelli*– İlahi 139 (Muharebe günü başımı korudun)" Lorenzo Zahra, *Vittoriosa: A Brief Historical Guide to the city of Birgu*, Birgu Local Council, Birgu, 1999.

lüp kendine gelme anı olmuştur; Malta savunması, meydana geldiği mekân bakımından o kadar etkileyici olmasa da, Alarik'in Roma'yı yağmalaması veya Moğollar'ın Bağdat'ı yakıp yıkması kadar güçlü yankılar uyandırmıştır. Türklerin buradaki yenilgisinden altı yıl sonra, iç mücadelelerle bölünmüş ve zaten yakında paramparça olacak olan Hıristiyan dünyası, bir seferliğine olsun donanmalarını birleştirmeyi başardı ve bir kez daha, Markus Antonius ile Kleopatra'nın İyon denizindeki dramatik yenilgilerinin meydana geldiği yerin yakınında.[30] İnebahtı'da Osmanlı donanmasının karşısına çıktı. İnebahtı'da, bir zamanlar hasım olan Venedikliler ile Habsburglar, her biri kendine göre birtakım gayelerle, kısa bir tarihi an için bir araya gelerek Türk donanmasına yıkıcı bir darbe indirdiler. Geçici birliklerine, "Kutsal İttifak" diye fiyakalı bir ad takıldı. Böylece, İnebahtı'nın, Poitiers ile açılmış olan bir parantezin kapanışı olduğu klişesi batı tarihlerinde yerini alacaktır. Halbuki Malta olmasaydı, İnebahtı mümkün olmazdı; hayal bile edilemezdi. Malta kuşatması, Akdeniz'deki Türk egemenliği çağının sonu olmuştur. İnebahtı ise, köle kaldırma ve yağmalama işinde kimin donanmasının veya korsanlarının üstünlüğü ele geçireceği üzerine modern çağın başlarında yapılacak deniz dalaşmasının kararsız başlangıçlarından ibarettir. Ruh öğrencileri için, İnebahtı'nın asıl önemi, onun en önemli muharibi olan Cervantes'in, orada az daha hayatını kaybedecek iken sağ kalmış olmasıdır.[31]

Ağustos'ta öğle vakti, tek başına Birgu kıyılarında dolaşmak biraz deli işidir. O saatler, ancak kuduz köpeklere ve İngilizlere uyar. Sıcağın neden olduğu beyin uyuşukluğu, her şeyin değiştiği bu denizde belki de değişmeyen tek şeydir. Her ne kadar, geçmişte olduğu gibi bugün de, insanlar Filistin ve Kudüs'ü saplantı haline getirmişlerse de, aslında kimin neye inanacağı üzerine yapılan

---

30 Bugün adı Navpaktos olan İnebahtı, Patras körfezinde, Patras'ın karşısındadır. Şavaşın Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bağlamında ele alınmış heyecanlı bir anlatısı için bkz. Andrew Wheatcroft *Infidels: The Conflict between Christendom and Islam 638-2002*, Viking Penguin, Londra, 2003, Birinci Bölüm ve Victor Davis Hanson, *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*, Doubleday, New York, 2001, Yedinci Bölüm. Hanson, benimsemiş olduğu batının üstünlüğü tezine sadık kalarak, İnebahtı'nın, kapitalizmin erdemlerini kanıtlayan bir dönüm noktası olduğunu savunur. Akdeniz'in dinsel coğrafyasını konu edinmiş olan bu kitapta ele alınan Ortaçağ bin yılı için, bu büyük muharebe bir son not gibi olmuştur, çünkü Osmanlı Devleti tam bir çok uluslu devletti.

31 Miguel de Cervantes Saavedra, muharebe esnasında sol elinden kötü bir yara aldı. O yüzden kendisine *el manco de Lepanto* (İnebahtı'nın Tek Elli Adamı) diye lakap takıldı. Cervantes, sol elinin "sağ elinin şerefine" yaralandığını söyler.

mücadelenin en önemli oyuncuları, Akdeniz'in başka yerlerinde, bugün İspanya ve Türkiye dediğimiz ülkelerde doğmuş insanlardır. Konstantinopolis'in Yermük ve Malazgirt yenilgileri sonrasında hayatının güçleştiği günlerden, Poitiers ve Las Navas de Tolosa'da İberya Müslümanlarınınuğradığı bozgunların günlerine kadar, çatışma da *convivencia* da, gelişip serpilmek için en verimli toprakları iç denizin iki ucunda bulmuştur. Bu şaşırtıcı bir durumdur. Başka yerlerde başka anlar, başka mücadeleler ve başka uzun süreli dinlerarası işbirliği dönemleri olmuştur, ama oyunun en önemli aktörleri Mezquita ve Ayasofya'da tecessüm etmişlerdir ve belki bugün de etmektedirler. Bu iki anıt, antikitenin çöküşünden sonra Akdeniz'de yaşanan belirsizliği temsil ederler. Bunu fark ettiğinizde, Ortaçağ ve ötesinin din tarihine at gözlüğüyle bakmaktan kurtulursunuz. Daha da beklenmedik olanı, bu iki ülkenin –İspanya ve Türkiye–bazılarınca hâlâ Hıristiyan ve Müslüman diye etiketlenen dünyalara bakışlarında, bugünlerde, kültürel bakımdan en geniş görüşlü ülkeler olmalarıdır.

Yine de son savaş, ortada, Malta'da oldu; bugün insanın hâlâ, Afrika'nın boğucu sıcağında terlerken bir yandan da bir düzine görünmez kiliseden Avrupa'nın kendine özgü Angelus'unu duyduğu Malta'da. St. Angelo Kalesi'nde (kavurucu sıcakta titreşen bir granit bloğu) hâlâ sekiz noktalı bayrak dalgalanır –daha doğrusu, birazcık esinti olsa dalgalanırdı. Kalenin az sayıdaki gölgelik girintilerinde, işçiler, el arabalarının içinde uykuya dalmışlardır. Birgu'nun ortasına doğru gittiğinizde, en fazla bir düzine küçük otomobil veya atı alacak büyüklükteki bir meydanda, adanın İngiltere sömürgeliği günlerinden kalma birkaç kaçık, gölgeliksiz teraslarında sosis ve püreden oluşan öğle mönülerinin bağıra çağıra reklamını yaparlar. Meydanın etrafındaki başka yerlerde, örnek alınacak bir sessizlik içinde bekleyen kiliseler ve şapeller bulunur. İçeriye bir göz atmak için kapıyı vurursunuz, yumruklarsınız, komşuları çağırırsınız. St. Joseph şapelinde, küçük mabedin küf kokulu serinliği bu sıcakta iyi gelir. Kıpkırmızı bir kumaşla astarlanmış bir vitrinin içinde, bir zamanlar Jean Parisot de la Valette'e ait olmuş bir kılıç sergilenir. Kılıcın yanında, büyük üstadın lime lime olmuş ve uygun olduğu üzere kafasız olan şapkası durur: Geniş kenarlı, siyah keçeden basit bir şeydir bu; kutsal savaşçıların bile bir gün emekli olmak zorunda olduklarının bir kanıtı olarak orada asılı durur.

SONSÖZ

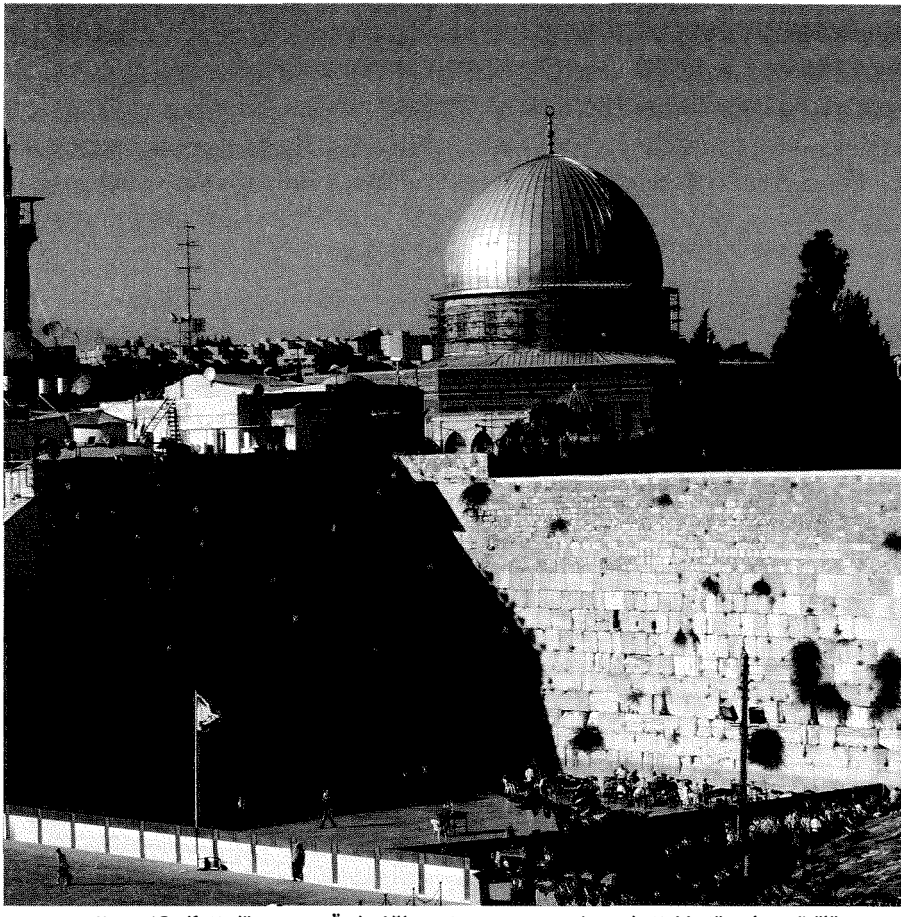
Ortaçağ'da inanç denizinin dalgalarının en gürültüyle kıyıya vurduğu yerler Anadolu ve İberya olmuştur ama Akdeniz havzasının hiçbir yerinde sular durgun olmamıştır. Orduların patırtısından veya düşman donanmalarının ufukta görünmesinden nasibini almamış fazla yer, rahatsız edilmeden kendi Tanrısı'na ibadet edebilmiş fazla halk olmamıştır. Zamanla İslâm ve Hıristiyanlık davranışlarını yumuşatıp huylarını düzelttiler, ama savaş çıkarmanın gayretkeş suç ortakları olarak geçmişteki rolleri ve bazen alabildiğine çirkefleşen hasımlıkları hüsnü niyetle unutulabilecek şeyler değildir. Bu ikili miras, rahatsız edicidir ve inanç denizinin diğer özelliği olan karşılıklı anlayış ve hoşgörünün hakim olduğu parlak günleri gölgeler. Tapınak şövalyesi ile beyaz kaftanlı yeniçerinin, Mustarib katip veya Kahireli tüccardan daha göz alıcı figürler oldukları bir gerçektir, ama bunların hepsi, müşterek hafıza galerisinde kendilerine eşit yer verilmesini hak etmektedir. Belki bir gün, Haçlı Seferlerinin ve Poitiers'nin kanlı görüntülerinin yanı sıra *convivencia* Cordoba'sı ve Palermo'su da layık oldukları şekilde anılacak, sohbetlerde Ortaçağ'daki Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini tanımlamakta kullanılan klişeler arasında onlar da yerlerini alacaklardır.

Ama böyle bir şey hiç olmaya da bilir. Çünkü, bu ilişkiden doğmuş çatışmalar ve acılar hafızalarda çok daha derine kazınmışlardır. Türk korkusu, batının halk kültüründe hâlâ var olan bu hortlak, bugün Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği adaylığına gösterilen tepkilerin birçoğunda varlığını hissettirmektedir. Sadece hayallerde var olan düşman din tehlikesi, Anadolu'dan gelecek bir

Müslüman dalgasının bugün bazı çevrelerde hâlâ Hıristiyan Avrupa diye anılan kıtayı yutacağı yönündeki panik dolu öngörülerde tekrar dirilmiştir. Laik Avrupalılar, böyle çağ dışılıklara üzülür veya onları tebessümle karşılayabilirler, ama bunların insanın temel güdülerine hitap ettiklerini ve bu yüzden çekici olduklarını inkâr edemezler. Aydınlanma'nın çocukları, tehditkar olan veya bilinmeyenle karşılaşınca, tekrar inanç denizinin yaratıklarına benzeyebilirler. Yakın geçmişte, Balkanlarda, modern milliyetçilik, dinsel kızgınlıkla karışınca daha da kan dökücü olmuştur. Eğer inanç coğrafyası bir kere daha tartışma konusu olursa, bu kitap, dikkat çekmeye çalıştığımız canlandırmaya değer ortak hatıralar değil, hikayeyi bugün kaldığı yerden devam ettiren ve üstelik bu sefer Akdeniz'in çok ötesine yayılan bir tefrikanın sadece ilk bölümü olmuş olacaktır. Din, bütün teselli edici taraflarına rağmen, terör estirmek veya savaş çıkarmak peşinde olanların elinde her an atılmaya hazır bir el bombası olacaktır.

Dünyanın hiçbir yerinde geçmiş ile bugünün her an değişmeye hazır etkileşimleri çağımızın Kudüs'ünün gerçekliğinde olduğu kadar güçlü bir şekilde yaşanmaz. Bir anlamda, bundan daha normal bir şey yoktur, çünkü şehir, bu kitapta anlatılan hikayelerin *arkasında* yatan fantastik hikayelerin kaynağı olmaya devam etmektedir: Onun tepelerinden birinde bir adam ölülerden kıyam etmiştir; bir başkasından, bir adam bir atın sırtında göğe yükselip geri gelmiştir; yakınlarında bir yerde, bir zamanlar Tanrı'yı insana bağlayan Ahit'in muhafaza edildiği bir tapınak yer almıştır. Zeytin Dağı'nın öte tarafında, Yahuda'nın dünyaya benzemeyen ıssız çorak toprakları uzanır; burası öyle dramatik bir hinterlanttır ki, masalcılar burada adeta maharetlerini tabiat üstü bir başarıyla sergilemeye kendilerini mecbur hissederler. Klasik Atina ve daha sonra Roma *mare nostrum* fikrini doğurduysa, Kudüs de –Şam veya Konstantinopolis değil, Kudüs– inanç denizinin önde gelen hikayelerinin seslendirildiği yer olmuştur.

Ama, başka bir anlamda da, bu şanlı ve yaşlı kent, dinler arası rekabetin mantıksız özünü hatırlatan yepyeni bir şey de sunmaktadır. Her ne kadar Orta Çağ Kudüs'ü nesiller boyu insanları kan dökücü kendinden geçişler yönünde mahmuzlamışsa da, Osmanlı hakimiyeti döneminde şehir, artık uyuklayan bir taşra yerleşimine dönüşmüş bulunuyordu; tek gerçek dalaşına, Kudüs'te yerleşik olan dinlerin arasında değil kendi içlerinde meydana geliyordu. Kutsal Mezar Kilisesi'nin şatafatlı ve eklektik karmaşası bunun kanıtıdır. Elektrikle yüklenmiş bir *convivencia* atmosferi kiliseyi kucaklamıştır; tektanrılılığın başkenti, gidiş gelişlerle dolu hayatında tanrısına farklı şekillerde tapınır.

Haremi Şerif, Kudüs, 2004. Önde Ağlama Duvarı, onun arkasında Kubbetüssahre görülüyor.

Ne var ki bugün, şehir pek öyle huzur içinde uyuyan bir yer değildir. Ağlama Duvarına veya Kubbetüssahre'ye yaklaştığınızda, kendinizi bir hava-alanına giriyormuş gibi hissedersiniz. Her şeyiniz didik didik aranır, sevimsiz metal detektörleri durmadan işler. Gerginlik elle tutulacak kadar somut ve elektriklidir; sanki Yermük'ten Malta'ya uzanan bin yıllık vakayinamenin en üzücü anlarından bir tanesi olduğu gibi alınıp oraya getirilmiştir. Yaralar tazedir, değişen koşullar daha hazmedilememiştir, sınırlar hâlâ akışkandır. Modern Kudüs'ün hikayesinin herkes tarafından soğukkanlı bir şekilde kabul edilebileceği ve orada yeni ve daha örnek niteliğinde bir *convivencia*'nın tutu-

nacağı günlerin bir gün geleceğini, belki de biraz fazla iyi niyetle, ümit etmekten başka insanın elinden bir şey gelmez. Doğru, karışık günler yaşanmaktadır ve bu sadece Kudüs için geçerli değildir; cihat ve hatta Haçlı, söylemi bile, artık o kadar çağdışı bulunmuyor ve bu kavramların çoktan unutulup gitmiş olduğunu düşünüp rahatladığımız günler geride kaldı. Yine de, Valette'in şapkası Malta'da asıldığı yerde kımıldamadan durur; Selahattin, Şam'daki heykelinde atının sırtından bir yere kıpırdamaz; çocuklar, Poitiers'de satranç karelerinin üzerinde hoplayıp zıplar, İstanbul'da topların tepesine tırmanırlar; zamanın iyileştirici gücünün geçmişin kaosunu zararsız hale getirdiğinin en canlı kanıtlarıdır bunlar. Mezquita ve Ayasofya'nın loş ışığında hayret ve hayranlıktan gözleri fal taşı gibi açılmış halde ağır ağır dolaşan turist kalabalıklarını görünce, rahatlar ve mutlu olursunuz: en azından bu iki mabette mesele çözümlenmiş gibidir; hem de olabilecek en muhteşem şekilde.

Sözlük

Abbasiler: Halifelik hanedanı; merkezleri Bağdat'tı (749-1258).

Amsar: Erken dönem Müslüman yerleşimi. Genellikle, çölün kenarında, önceden mevcut bir şehrin yakınında kurulurdu.

Ariusçülük: İsa'nın Baba Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu öne süren inanış.

Asabiye: Grup dayanışması. Çoğu zaman akrabalığa dayanır. İktidarın ele geçirilmesi ve yayılmasında yardımcı olur. İbni Haldun'un eserlerinde önemli bir kavramdır.

Aşure: Hüseyin'in 680 yılındaki ölümüne yas tutulan Şii bayramı.

Atabey: Yerel bir Selçuklu emirinin naibi olan ama gerçek iktidarı elinde bulunduran kişi.

Başıbozuk: Osmanlıların düzensiz yaya birlikleri. Günümüz Türkçe'sinde çoğunlukla gençler için kullanılan kural tanımaz ve asi anlamındaki *başıbozuk* ile bir bağlantısı olabilir.

Cihat: Nefis terbiyesi veya İslâm'ın topraklarını genişletmek amacıyla savaş şeklinde Allah yolunda mücadele etmek.

Convivencia: aynı devlet içinde farklı dinlerden insanların mantıklı bir şekilde bir arada yaşaması.

Çoktanrıcılık: Birden fazla tanrının varlığı ilkesine dayanan dini inanç sistemi

Darülislâm: Müslüman yönetiminde olan ülkelerin tamamı.

Devşirme: Osmanlıların uyguladığı, Hıristiyan erkek çocuklarının zorla ailelerinden alınıp Müslüman yapılması, eğitimden geçirilmesi ve devlet hizmetinde kullanılması sistemi.

El Cezire: "Ada"; Irak Mezopotamya'sının Dicle ile Fırat arasında kalan yukarı kısmı.

Emeviler: Merkezi Şam olan halifelik hanedanı (661-750). İberya'daki kollarının merkezi Kurtuba'ydı (756-1031).

Emir: Vali.

Fatımiler: Kahire'deki Şii halifelik hanedanı (909-1171).

Fındık: Tüccarlara hizmet veren ticaret merkezi; çoğu zaman içlerinde konutlar da bulunurdu; Osmanlı dünyasında bunlara han denirdi.

Filioque: Kutsal Ruh'un Teslis'in içinde nereden geldiği hakkındaki tartışma.

Hadis: Muhammet'in Kur'an'da anlatılanlar dışındaki hayat hikayesi veya sözleri; bunlar, doğrulukları alimler tarafından kontrol edildikten sonra kabul edilirlerdi.

Halife: Muhammet'in müminleri yönetmekle görevli halefi.

Harem: Kan dökmenin yasak olduğu etrafı kapalı kutsal alan. İslâm öncesi Arabistan'da, Tanrıların ikamet ettiği yer.

Henoteizm: Bir üstün Tanrı ve bir dizi daha aşağı Tanrı'nın varlığını savunan inanç sistemi

Hicret: Muhammet'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye kaçışı. Müslüman takviminin birinci yılı.

Kadı: İslâm hukukunu yorumlamakla ve Müslüman şehirlerinde ihtilafları çözmekle görevli yargıç. Medresede öğrenim görürlerdi.

Kıble: Mekke'nin yönü.

Littoral: Sahil.

Medrese: Kur'an, şeriat, hadis vs. konularında eğitim veren yatılı okul. Vakıf yoluyla işletilirlerdi. Bir camiye bağlı olmaları şart değildir.

Mehdi: İslâm'ı saf haline döndürmek için Allah tarafından gönderilmiş elçi. Çoğu zaman kıyametten önce zulümle mücadele etmek için ortaya çıkacağına inanılır.

Memluk: Köle asker. Daha sonra, köle askerlerce kurulan Kahire hanedanının adı (1250-1517).

Mevali: Müslüman Arap aşiretlerinin Arap olmayan bağımlıları; sonradan Müslüman olanlar.

Mihrap: Camilerde Kabe'nin yönünü gösteren niş.

Minber: Hutbe okumak için kullanılan kürsü.

Monofizitlik: İsa'nın sadece bir niteliği (bu, genellikle Tanrı olma niteliğidir) olduğunu savunan inanç.

Monotelitizm: İsa'nın iki niteliği ama sadece bir iradesi olduğunu savunan, uzlaşmacı inanış.

Mustarib: Müslüman yönetimi altında yaşayan İberyalı Hıristiyan.

Mücahit: Cihat eden, çoğunlukla gönüllü savaşçı.

Müdeccen: Hıristiyan yönetimi altında yaşayan İberyalı Müslüman.

Müluküttavaif: İspanya'da, Kurduba halifeliğinin düşmesinden sonra ortaya çıkan şehir devletler.

Nesturilik: İsa'nın biri insan biri Tanrı olmak üzere birbirinden ayrı iki kişi olduğunu savunan inanış.

Parias: İspanya'daki Müslüman hükümdarlar tarafından Hıristiyan hükümdarlara yapılan ödemeler.

Paşa: Osmanlı valisi veya daha genel olarak herhangi bir yüksek rütbeli Osmanlı.

Poulain: Outremer'de doğmuş Latin. Yerel adetleri benimsedikleri için eleştirilirlerdi.

Razzia: Genellikle uzak mesafedeki yerlere yapılan talan akını.

Anadolu Selçukluları: Anadolu Selçukluları. Merkezleri Konya'ydı (1077-1307).

Sefarad Yahudileri: Endülüs Yahudileri; daha sonra, onların soyundan gelenler.

Selçuklular: İran ve Irak'taki Türk hanedanı (1038-1194).

Seyit: Bey: Aynı zamanda, Peygamber'in soyundan gelen kişi.

Sufi: Bir tür Müslüman mistisizmini uygulayan kişi.

Suk: Pazar veya alışveriş bölgesi.

Sultan: Halifenin vekili olarak fiilen devleti yöneten kişi.

Sure: Kur'an'dan bir bölüm.

Sünni: Zaman içinde Muhammet'in mutat davranışlarından çıkarılan kurallara özel önem verilmek suretiyle geliştirilen İslâm adetlerine ve önderlik kurallarına uyulması gerektiğini savunanlar.

Şeriat: Kur'an ve Hadise dayanan kanunlar ve ahlâk kuralları.

Şerif: Peygamber'in soyundan gelen kişi; Mekke muhafızı.

Şii: Halifeliğin Ali ve Hüseyin'in soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunan mezhep.

Tektanrıcılık: Sadece bir tanrı olduğu ilkesine dayanan inanç sistemi.

Ümmet: Müminler toplumu.

Vasileus: Rumca'da kral veya imparator anlamına gelen sözcük; Bizans İmparatorluğunun başındaki kişi.

Vezir: Müslüman devletinde üst düzey yetkili.

Yeniçeri: Osmanlıların eski Hıristiyanlardan oluşan seçme birlikleri.

Zimmi: Darülislâm'da yaşayan tek Tanrılı dinlere mensup gayri Müslimler. Bunlar, bazı kısıtlamalara tabi olmak kaydıyla devlet tarafından himaye edilirlerdi.

Kitapta Adı Geçen Kişiler

Var olan ölüm tarihleri, satır sonlarında parantez içinde verilmiştir. (Birçok doğum tarihi ya varsayımdan ibarettir ya da bir önemi yoktur). İsimler, anlatılarda kullanılan alışılagelmiş şekilleriyle verilmişlerdir. İsimlerin birçok başka yazılış biçimleri de vardır. Kişilerin yaptıkları işlerden, sadece kitapta anlatılanlarla ilgisi olanlar vurgulanmıştır.

Abdullah bin Yasin: Afrika'da Murabıtlar akımının kurucusu (1059).

Abdurrahman (Birinci): Endülüs'ün ilk Emevi emiri; Suriye'de öldürülmekten kurtulmuştur; Mezquita'yı yaptıran odur (788).

Abdurrahman (İkinci): 9. yüzyılda Endülüs emiri olan Emevi hükümdarı; Ziryab'ı himaye eden odur (852).

Abdurrahman (Üçüncü): Endülüs'ün en parlak döneminde Endülüslü Emevi halifesi; Medinetüzzehra'yı yaptıran odur (961).

Abdurrahman el Gafiki: Endülüs emiri; Poitiers'de mağlup olmuş ve öldürülmüştür (732).

Abdülmelik: Güçlü bir Emevi halifesidir; İslâm'ı parçalayan iç çatışmaları durdurmuştur; Kubbetülsahre'yi yaptıran odur (705).

Abélard, Pierre: Önemli bir Aristocu Fransız alim (1142).

Adelard (Bathlı): 12. yüzyıl Toledo'sunda mütercim; erken dönem İngiliz bilim adamı (1160).

Afşin: Anadolu'da Türkmen eşkıyası (1098).

Akinolu Tomassos: Batının en önde gelen Aristocu alimi (1274).

Aleksios Komnenos (Birinci): Yetenekli Bizans imparatoru (Hükümdarlığı: 1081-1118). Türklere karşı yardım çağrısında bulunması, Birinci Haçlı Seferinin gerçekleşmesini hızlandırmıştır.

Alfonso (Altıncı): Leon kralı; 1085'de Toledo'yu aldı (1109).

Alfonso (Birinci) Batallador (Dövüşçü): Aragon kralı; 1118 yılında Zaragoza'yı Müslümanlardan almıştır (1134).

Alfonso (Sekizinci): Kastilya Kralı; 1212'de Las Navas de Tolosa galibi (1214).

Ali (bin Ebu Talip): Dördüncü halife; Muhammet'in kuzeni, damadı ve evlatlığı; Peygamber'in kızı Fatma ile evlenmiştir; 661'de öldürüldü.

Alparslan: Selçuklu Sultanı; 1071'de Malazgirt galibi (1072).

Amalrik: Kudüs kralı; Mısır'da mağlup oldu (1174).

Amr bin As: Ecnadin galibi; Mısır'ı ve Kuzey Afrika'nın büyük kısmını fetheden Müslüman; birinci iç savaşta Emeviler'in tarafında çarpıştı (663).

Arnold Amaury: Sistersiyen keşişi; Albililere karşı düzenlenen Haçlı Seferinin önderi; Narbonne başpiskoposu; 1212 yılında Las Navas de Tolosa'da savaştı.

Attaliates, Mikhael: Bizanslı vakanüvis ve devlet adamı; 1071'de Malazgirt'in görgü tanığı.

Ayşe: Muhammet'in çocuk yaşta evlendiği karısı; ilk halifenin (Ebu Bekir) kızı; Deve Vakasında yenilmiştir (678?).

Barbaros: Müslüman korsan; Cezayir hakimi; daha sonra Osmanlı'ların kaptan-ı deryası (1547).

Basil (Bulgar Kasabı İkinci): En uzun süre hüküm süren Bizans imparatoru (976-1025); imparatorluğu genişletti ve durumunu sağlamlaştırdı.

Basilacius: 1071'de Malazgirt'te Ermeni komutan.

Baudouin (Dördüncü): Kudüs'ün cüzamlı kralı (1185).

Baybars: Memluk Sultanı; Ayncalut'ta Moğolları yendi; Outremer'in ortadan kalkışını hızlandırdı (1277).

Belisarius: Parlak Bizans generali; Ostrogotlar ve Vandallarla savaştı; İtalya ve Afrika'nın belirli kısımlarında Bizans hakimiyetini yeniden kurdu (565).

Bernard (Clairvauxlu): 12. yüzyılın en büyük kilise adamı; Daviye ve İsbitariyye Şövalyelerinin destekçisi; İkinci Haçlı Seferi için çağrıda bulunanlardan (1153).

Beyazıt (Birinci-Yıldırım): Osmanlı padişahı; Niğbolu'da Haçlıları yendi; Ankara'da Moğollara yenildi (1402).

Bohemond (Tarantolu): Antakya'nın ilk Latin prensi; Robert Guiscard'ın oğlu (1111).

Boulognelu Baudouin: Urfa'nın ilk Latin kontu; daha sonra, Kudüs kralı (1118).

Brankoviç, Vuk: 1389'daki ilk Kosova muharebesinde çarpıştı; sonraki kuşaklarca hainlikle suçlandı.

Bryennius, Nikeforos: 1071'de Malazgirt'te Bizanslı general.

Callinichus: Rum ateşini icat eden Suriyeli Rum; 7. yüzyıl.

Charles Martel: Frankların birliğini sağlayan kişi; 732'deki Poitiers muharebesinin galibi (741).

Constance (Antakyalı): Poitiers'li Raymond'un çocuk yaşta dul kalan karısı; sonra, Châtillon'lu Reynaud'yla skandallı bir evlilik daha yapmıştır (1163).

Dandolo, Enrico: Venedik Dükü; 1204 yılında Dördüncü Haçlı Seferini amacından saptırarak Konstantinopolis'i yağma ettirdi (1205).

Doria, Andrea: Cenevizli devlet adamı ve amiral; Habsburg monarkı Beşinci Charles hesabına Osmanlılarla ve Müslüman korsanlarla savaştı (1560).

Dukak: 12. yüzyıl başlarında Şam atabeyi; kardeşi Halep hakimi Rıdvan'ın düşmanı; ikisi de Alparslan'ın soyundan gelir.

Dukas, Andronikos: Bizanslı bir soylu ailedendir; Dördüncü Romanos Diogenes'in düşmanı; Malazgirt'teki ihanetin failinin o olduğu düşünülür.

Ebu Süfyan: İstemeye istemeye Müslüman olan zengin Kureyşli tüccar. Bedir'de Müslümanlara karşı savaşmıştır. Yermük'te Bizanslılara karşı savaşmıştır; ilk Emevi halifesi Muaviye'nin babasıdır (641?).

Ebu Yusuf Yakup: Muvahhid Halifesi; 1195'te Alarcos galibi (1199).

Ebubekir: İslâm'ın ilk halifesi. İkinci veya üçüncü Müslüman olan kişi; Ayşe'nin babası (634).

El Cid (Rodrigo Diaz de Vivar): Burgoslu küçük soylu; Kastilya ve Müslüman Zaragoza emrinde para karşılığı savaşçılık etmiştir; mülüküttavaif devleti Belensiye'yi (Valencia) almıştır (1099).

Eleanor (Akitanyalı): Ortaçağ'ın en güçlü kadınlarındandır; Fransa kraliçesi, sonra İngiltere kraliçesi; o zaman kocası olan Fransa Kralı Yedinci Louis'nin yanında İkinci Haçlı Seferine eşlik etti; trubadurların koruyucusu (1204).

Elvira (Kastilyalı): VI. Alfonso ile Zaida'nın (Isabella) kızı; Norman hakimiyeti döneminde Sicilya kraliçesi (1135).

Eralius (Kayserili): Selahattin'in zamanında yaşamış, Kudüs'ün kötü şöhretli Latin patriği (1199).

Eudo (Akitanyalı): 732 yılında Poitiers'de Müslümanlara karşı kazanılan zaferde Charles Martel'in ortağı (736?).

Evdokya Makrembolitissa: Bizans imparatoriçesi; Büyük Bölünme esnasında patrik olan Kerularios'un yeğeni; 10. Konstantinos Dukas'ın dul karısı; bir ayak oyunu yaparak IV. Romanos Diogenes'le evlendi (1096).

Evdokya: Herakleios'un ilk karısı (612).

Fatma: Muhammet'in kızı; Ali'yle evlendi (632).

Fernando (Üçüncü): Reconquista döneminin Kastilya kralı; daha sonra aziz ilan edilmiştir; Granada dışında, Endülüs'ün kalan şehirlerinin çoğunu ele geçirmiştir (1253).

Fibonacci, Leonardo: Pisalı matematikçi (1250).

Fokas: Kıyıcılığıyla meşhur Bizans imparatoru; Herakleios tarafından tahttan indirildi ve idam edildi (610).

Francesko (Assisili): Fransisken keşişleri tarikatının kurucusu; aziz ilan edilmiştir; Beşinci Haçlı Seferi esnasında Mısırlı Müslümanları Hıristiyanlığa döndürmeye teşebbüs etmiştir (1226).

Frederick (İkinci): Sicilya kralı ve Kutsal Roma İmparatoru; çok dilli alim ve tiran; Stupor Mundi diye bilinirdi (1250).

Georgios (Antakyalı): 12. yüzyılda yaşamış maceraperest; önce Ifrikiyelilerin hizmetinde çalışmış, daha sonra Sicilya kralı İkinci Roger'nin emrinde amiral olmuştur.

Georgios Maniakes: Dev yapılı biridir; Bizans generali; Antakya ve Urfa'yı aldı; Sicilya'nın geri alınması için yapılan seferde hayal kırıklığına uğradı; isyan etti ama başarısız oldu (1043).

Gérard (Cremonalı): Toledo'nun en önde gelen mütercimi (1187).

Gérard (Ridefortlu): Daviye Şövalyelerinin onuncu büyük üstadı; 1187 yılında önünü arkasını düşünmeden yaptığı öneri ile Latinlerin Hıttin'deki yenilgisine yol açtığına inanılır (1189).

Gibbon, Edward: Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve düşüşünü yazan Aydınlanma tarihçisi (1794).

Giustiniani Longo, Giovanni: Cenevizli kuşatma uzmanı; İstanbul'un kuşatması esnasında kara surlarının komutanı (1453).

Gregorios (Kartacalı): İkinci Konstans'a başkaldıran Bizans soylusu; kuzey Afrika'nın fethi esnasında Araplar tarafından öldürüldü (647).

Guillaume (Surlu): Sur başpiskoposu; Kudüs krallığının saray katibi; Outremer'in 1184'e kadar olan tarihini anlatan en güvenilir kaynaklardan birinin yazarıdır (1190?).

Guy (Lusignanlı): Kudüs kralı; 1187'de Hıttin'de yenildi (1194).

Hakem (İkinci): Endülüs'ün Emevi halifesi; Üçüncü Abdurrahman'ın en büyük oğlu; bilgililiği ve kitap severliğiyle meşhurdur (976).

Halil Paşa (Çandarlı): Osmanlı Padişahı İkinci Murat'ın baş danışmanı; Rumlarla barışı savundu; İkinci Mehmet tarafından idam ettirildi (1454).

Halit bin Velit: 636'daki Yermük muharebesini kazanan komutan (642).

Hamza: Peygamber'in amcası; Uhud Savaşında öldürüldü; vücudu Mekkelilerce parçalandı (625).

Harun Reşit: Bağdat'ın gücünün doruğunda olduğu dönemde Abbasi halifesi (hükümdarlığı: 789-806).

Hasday bin Şaprut: Endülüslü halife Üçüncü Abdurrahman'ın Yahudi hekim-vezir-diplomatı (970).

Hatice: Muhammet'le evlenen dul; ilk Müslüman olan kişi (619).

Henri (Champagnelı): Kudüs Kralı; Haşhaşilere elçi olarak gitti (1197).

Herakleios: Bizans imparatoru; Orta Doğu'yu İranlılardan çekip kurtardı ama sonra Müslümanlara kaptırdı (641).

Hind: Ebu Süfyan'ın karısı; Hamza'nın ciğerini yedi; Müslüman olmaya uzun süre direnen Mekkeli; 636'daki Yermük Savaşı'na katıldı.

Hişam (İkinci Hişam): Endülüs'ün Emevi Halifesi; İkinci Hakem'in oğlu; Mansur tarafından Medinetüzzehra'da ev hapsinde tutuldu (1013).

Hülagu: 1258'de Bağdat'ı yakıp yıkan Moğol (1265).

Hüseyin: Ali'nin oğlu; Peygamber'in torunu; Kerbela'da öldürüldü (680).

Hüsrev (İkinci): İran Şahı; Bizans'ın Ortadoğu'daki topraklarına saldırdı ve bunların büyük bir kısmını bir süre işgali altında tuttu (628).

İbni Cübeyr: Endülüslü seyyah ve yazar (1217).

İbni Haldun: Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi; Faslı bir alim olup Memluk Mısır'ına sürgün edilmiştir (1406).

İbni Havkal: Iraklı seyyah ve yazar (990).

İbni Hazın: Emevi Halifeliğinin düşüşü esnasında Cordobalı din bilimci ve edip (1063).

İbni Rüşd: Endülüslü hekim, filozof, Aristo şarihi (1198).

İbni Sina: İranlı hekim, bilim adamı, filozof, çok yönlü düşünür (1037).

İbni Tumart: Muvahhidler'in kurucusu Berberi; mehdi (1130).

İdrisi: 12. yüzyıl Norman Palermo'sunda yaşamış bilim adamı ve coğrafyacı (1166).

İkinci Urban: Clermont'da ilk Haçlı Seferi'ni vaaz eden papa; Yedinci Gregorius tarafından başlatılan reformların savunucusu (1099).

İlgazi: Halep'in Türkmen hakimi; Kan Tarlası'nın galibi (1122).

İustinianos: Bizans imparatoru; kanun koyucu; Ayasofya'yı yaptıran odur (565)

Jimenez de la Rada, Rodrigo: Toledo baş piskoposu; vakanüvis ve Reconquista tarihçisi (1247).

Julianos (Sebteli): Yarı-efsanevi sekizinci yüzyıl Bizans valisi; Müslümanların İspanya'yı istilasına yataklık etti.

Kahine: Berberi kadın kahin ve kraliçe; Mağrib'in Araplar tarafından fethine karşı direnişin lideri (704?).

Kanuni Sultan Süleyman: Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu dönemde Osmanlı padişahı; kanun yapıcı ve Balkanların ve Orta Asya'nın büyük kısmının fatihi; sanatçıların koruyucusu; özellikle, mimar başı Sinan vasıtasıyla imparatorluğa büyük mimari eserler kazandırmıştır (1566).

Kılıç Aslan: Anadolu Selçuklu Sultanı; Halkın Haçlı Seferini Bitinya'da ezdi; 1097'de Dorylaeum'da Birinci Haçlı Seferi kuvvetlerine yenildi (1107).

Kiros (İskenderiyeli): 7. yüzyılda Mısır'ın Araplar tarafından fethi esnasında Mısır'ın Ortodoks patriği.

Kobiliç, Milos: Karanlık bir tarihi figür; 1389'daki ilk Kosova Muharebesinde padişah Birinci Murat'ın katili diye bilinir.

Komnena, Anna: Bizans Prensesi; *Alexiad*'da babasının (Birinci Aleksios Komnenos) hayatını ve haçlı seferleri dönemini anlatan hatıra yazarı (1153).

Konrad (Üçüncü): İkinci Haçlı Seferinin Alman monarkı (1152).

Konstans (İkinci): Bizans İmparatoru; başkenti Siraküza'ya taşıdı (668).

Konstantinos (Birinci, Büyük): Roma imparatoru; Konstantinopolis'in kurucusu; imparatorlukta Hıristiyanlığı yasallaştırdı (337).

Konstantinos (Dokuzuncu-Monomakhos): Bizans imparatoru; alimleri himaye etmiştir; 1054 yılındaki Büyük Bölünme'nin önüne geçemedi (1055).

Konstantinos (Dördüncü): Bizans imparatoru; Konstantinopolis'i Halife Muaviye'nin saldırısına karşı başarıyla savundu (685).

Konstantinos (On birinci-Dragases): Son Bizans imparatoru; İstanbul kuşatmasında Osmanlı Türklerini geri püskürtmeyi başaramadı (1453).

Konstantinos (Onuncu-Dukas): Sevilmeyen Bizans imparatoru; güney İtalya'nın büyük kısmını Normanlara kaptırdı; Selçukluların ilerleyişini durduramadı (1067).

Konstantinos (Yedinci, Porfirogenitos mor içinde doğan): Alimliğiyle tanınmış Bizans imparatoru (959).

Kökböri: Harran ve Urfa emiri; 1187'deki Hıttin muharebesinde Selahattin'in emrindeki komutan.

Lazar (Hrebelyanoviç): 1389'daki ilk Kosova Muharebesi'nde öldürülen Sırp prensi.

Lazareviç, Stefan: Prens Lazar Hrebelyanoviç'in oğlu; Osmanlı padişahı Birinci Beyazıt'ın vassal-müttefiki; daha sonra, Sırbistan'ın hemen hemen bağımsız despotu (1427).

Leo (Üçüncü): İkona kırıcı Bizans imparatoru; Konstantinopolis önlerine gelen muazzam bir Müslüman filosunu geri püskürttü (741).

Llull, Ramon: Fransisken; Mayorka'lı çok dil bilen din alimi ve düşünür (1316).

Lopez de Haro, Diego: Kastilyalı soylu; 1212'deki Las Navas de Tolosa savaşında fiilen ordunun komutanı olan kişi (1214).

Louis (Yedinci): Fransız monarkı; İkinci Haçlı Seferi'nin önderi; kısa bir süre Akitanyalı Eleanor'un kocası (1180).

Mamun: 11. yüzyılda yaşamış Toledo müluküttavaif devleti hâkimi; sanat ve bilim hamisi (1075).

Mansur: Emevi Endülüs'ün mutlak hakimi; gasp yoluyla iktidara geldi (1002).

Manuel Komnenos (Birinci): Bizans İmparatoru; Miryokefalon mağlubu; Vlaherna surlarını yaptırdı (1180).

Martina: Herakleios'un yeğeni ve karısı (642).

Mehmet (İkinci-Fatih): Osmanlı padişahı; 1453'te İstanbul'u aldı (1481).

Melik Kamil: Eyyübi Sultanı; Selahattin'in yeğeni; Beşinci Haçlı Seferi'ni durdurdu; Altıncı Haçlı Seferi'nde Kudüs'ü kiraya vermeyi kabul etti (1238).

Melikşah: Alpaslan'ın yerine geçen Selçuklu sultanı; veziri Nizamülmülk ile uzun süre sürtüştü (1092).

Mihael Psellus: Bizanslı saray adamı; imparatorları tahta çıkaran adam; hatıra yazarı (1078).

Moses Maimonides: Cordobalı Sefarat Yahudisi; filozof; haham; Yahudi kanunları derleyicisi; Kahire'de Selalattin'in ailesinin doktorluğunu yaptı (1204).

Muaviye: İlk Emevi halifesi; Ebu Süfyan'ın oğlu; Ali'ye karşı galip geldi (680).

Muhammet bin Abdullah: İslâm Peygamberi (632).

Muhammet bin İshak: Muhammet'in ilk biyografisinin yazarı (767).

Muhammet Nasır: Muvahhid Halifesi; 1212'de Las Navas de Tolosa'da yenildi (1213).

Murat (Birinci): Birinci Kosova Muharebesinde öldürülen Osmanlı padişahı (1389).
Murat (İkinci): Osmanlı padişahı; Varna'da ve ikinci Kosova Savaşı'nda galip geldi (1451).
Musa bin Nusayr: İfrikiye valisi; Vizigotların elindeki İspanya'nın fethine onay verdi (716).
Mustafa Paşa: 1565'te Malta önünde yenilgiye uğrayan Osmanlı ordusunun komutanı.
Mutamit: Sevilla mülukuttavaif devletinin son şair-hükümdarı; Murabıtlar tarafından taht-tan indirildi (1095).
Müsterşid: Abbasi Halifesi; 12. yüzyılda Türk sultasından kurtulmaya teşebbüs etti (1135).
Necit Samuel: Haham; şair, komutan ve mülukuttavaif devleti Granada'nın veziri (1055).
Necmettin Eyüp: Tikritli Kürt beyi; Baalbek valisi; Selahattin'in babası (1173).
Nizamülmülk: Alpaslan ve Melikşah'ın güçlü veziri; İranlıdır; medreseleri ilk kuran odur; Haşhaşiler tarafından öldürüldü (1092).
Nurettin: Zengi'nin oğlu ve halefi; Şam ile Halep'i birleştirdi (1174).
Orhan: İkinci Osmanlı padişahı; Türklerin Balkanlara girişini başlattı (1360).
Osman bin Affan: İslâm'ın üçüncü halifesi; genel olarak, Kur'an'ın derlenmesine ön ayak olanın o olduğu kabul edilir; öldürülmesi, Müslümanlar arasında ilk iç savaşı başlatan kıvılcım olmuştur (656).
Osman: Osmanlı hanedanının kurucusu (1326).
Ömer (bin el Hattab): İslâm'ın ikinci halifesi; Yermük Savaşı ve Kudüs'ün fethi, onun halifeliğinde oldu; Kubbetüssahre'ye Ömer Camii de denir (644).
Pedro (İkinci): Aragon kralı; Las Navas de Tolosa'ya katıldı (1213).
Raymond (Poitiersli): Antakya Prensi; yeğeni Akitanya'lı Eleanor ile kırıştırdığı düşünüldü; İkinci Haçlı Seferine isteksizce katıldı (1149).
Raymond (Toledolu): Geniş fikirli baş piskopos; çevirmenlerin büyük hamisi (1187).
Raymond (Trabluslu): Saint-Gilles ailesinden, Outremerli büyük baron; 1187 yılında Hıttin savaşı öncesinde tavsiyeleri dinlenmedi (1188).
Reynaud (Châtillonlu): Outremerli baş belası maceracı; Antakya prensi; daha sonra Doğu-Şeria hâkimi; Hıttin'de Selahattin'in emriyle idam edildi (1187).
Rıdvan: Halep'in Selçuklu hâkimi; Haşhaşilerin dostu (1113).
Richard (Aslan Yürekli): İngiltere Kralı Birinci Richard; Üçüncü Haçlı Seferinin önderi; Selahattin'in en büyük düşmanı (1199).
Robert Guiscart: Norman maceracı; Bizans İmparatorluğu'nu tehdit etti; güney İtalya'nın büyük kısmını fethetti (1185).
Rodrigo (Roderic): İspanya'nın son Vizigot kralı; Guadalete'de Müslümanlara mağlup oldu (711).
Roger (İkinci): Sicilya'nın en büyük Norman kralı; alimlerin koruyucusu; Robert Guiscard'ın yeğeni (1154).
Romanos (Dördüncü-Diogenes): 1071'de Malazgirt'te mağlup olan Bizans imparatoru (1072).
Roussel (Bailleullü): Norman maceracı; Sicilya'da Georgios Maniakes ile birlikte savaştı; Malazgirt'te Dördüncü Romanos'u yalnız bıraktı; daha sonra Anadolu'da kendine kısa ömürlü bir krallık kurdu (1078).
Selahattin (Selahattin Yusuf bin Eyüp): Eyyübi hanedanını kuran Kürt; Hıttin galibi; Kudüs'ü aldı (1193).
Selçuk: 11. yüzyılın başlarında Selçuklu Türklerini Afganistan ve İran'a getiren, Selçuklulara adını veren önder.

Sibylla: Kudüs kraliçesi; cüzamlı kral Dördüncü Baudouin'in kız kardeşi; Lusignanlı Guy ile evlendi (1190).

Sichelgaita: Robert Guiscard'ın ikinci karısı; 11. yüzyıl Lombard prensesi; korkusuz bir savaşçı olmasıyla meşhurdur; Robert'e üç oğul ve yedi kız verdi.

Simon (Sütuncu): Bizans Suriye'sinin aziz ilan edilmiş keşişi; otuz yıldan uzun süre bir sütunun tepesinde yaşamıştır (459).

Sinan bin Salman bin Muhammet (Şeyhül Cebel-Dağdaki Yaşlı Adam): Suriye'de Cebel Ensariye sıradağlarındaki Haşhaşi tarikatının önderi (1192).

Sophronios: Monotelitizm aleyhtarı keşiş ve din bilimci; daha sonra, Kudüs'ün Araplar tarafından fethi esnasında Kudüs'ün Bizanslı Patriği (638).

Stefan Duşan: Sırbistan kralı, daha sonra çarı; kısa ömürlü Slav Balkan İmparatorluğunu kurmuştur (1355).

Subh: Basklı güzeli ve Endülüslü Emevi halifesi İkinci Hakem'in büyük iktidara sahip odalığı; İkinci Hişam'ın annesi; Mansur'un sevgilisi (1012).

Şahrbaraz: İkinci Hüsrev'in İranlı generali; Şam'ı ve Kudüs'ü Bizanslılardan aldı; üç ay şehinşahlık yaptıktan sonra suikasta kurban gitti (630).

Şirkuh: Necmettin Eyüp'ün erkek kardeşi ve Selahattin'in amcası; Zengi ve Nurettin'in emrinde komutanlık yaptı; Mısır'ı Fatımi'lerden aldı (1169).

Takiyüddin: Selahattin'in yeğeni; Hıttin'de komutan.

Tarchaniotes, Jozef: Bizans generali; Malazgirt'te imparatoru yalnız bırakıp kaçanlardan.

Tarık bin Ziyat: Tanca valisi; İspanya'nın Müslümanlarca fethinin önderi (720).

Timur: Semerkantlı Moğol savaş beyi; Orta Asya'nın büyük kısmını fethetti; 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlıları yendi (1405).

Tuğrul Bey: Selçuklu önderi; Bağdat'ı aldı; Abbasi halifeliğinin ilk Selçuklu sultanı (1063).

Turgut Reis: Gözü pek Müslüman korsanı; Malta kuşatmasında öldü (1565).

Ukba bin Nafi: Kayrevan'ın kurucusu (670); Magrib'i baştan başa kat eden ünlü gazve hareketinin önderi; dönüş yolunda öldürüldü (683).

Urban: Macar top ustası; onun yaptığı toplar, 1453'te Osmanlıların İstanbul'u almasına çok yardımcı oldu.

Usame İbni Munkız: Suriyeli soylu; memleketi, Cebel Ensariye'nin yakınındaki Şayzer'dir; hatıralarını kaleme aldığı renkli bir eseri vardır (1088).

Vahan: Ermeni komutan; Yermük'te Bizans kuvvetlerinin orta kısmının başındaydı (636?).

Valette, Jean Parisot de la: Aziz Yahya İsbitariye Şövalyeleri'nin kırk sekizinci büyük üstadı; Malta savunmasının komutanı; Valletta kentine ondan dolayı bu isim verilmiştir (1568).

Xiphilinus, Ioannes: Bizans patriği; tarihçi; Evdokya Makrembolitissa tarafından evlilik planları konusunda oyuna getirilmiştir (1075).

Yedinci Sancho: Navarra Kralı; 1212'de Las Navas de Tolosa'da savaştı; lakabı, *el Fuerte*'dir (yani, Güçlü) (1229).

Yeorgios Francis: Bizanslı devlet adamı ve tarihçi; 1453'teki İstanbul kuşatmasının görgü tanığı (1478).

Zahar: Üçüncü Abdurrahman'ın en sevdiği odalığı; Medinetüzzehra'ya bu adın ondan dolayı verildiği söylenir.

Zaida: Sevillalı Müslüman soylu kadın; Toledo fatihi VI. Alfonso'nun aşığı, sonra da karısı; Hıristiyan oldu (1107).

Zengi: Halep ve Musul hâkimi; Outremer'e karşı Müslüman direnişini başlatan kişi; 1144'te Urfa'yı alması, İkinci Haçlı Seferi'ni başlatan kıvılcım oldu (1146).

Zerkali: Gökbilimci; matematikçi; usturlap ve su saati mühendisi; Toledo'lu (1087).

Zerrar bin al-Ezvar: Ecnadeyn ve Yermük'te kendini gösteren savaşçı.

Ziryab: Bağdatlı müzisyen; 9. yüzyılda yaşamıştır; II. Abdurrahman tarafından himaye edilmiştir; zamanın Emevi yönetimindeki Kurtuba'sında bütün kültür işleri ondan sorulurdu.

Seçme Kronoloji

330	Büyük Konstantinos yeni Konstantinopolis şehrini kurdu.
376	Vizigotlar İmparator Valens'i Edirne muharebesinde öldürdüler.
410	Alarik Roma'yı yağmaladı.
476	Batı Roma İmparatorluğu yıkıldı.
537	Ayasofya tamamlandı.
565	İmparator İustinianos öldü.
570	Muhammet doğdu.
610	Herakleios Bizans imparatoru oldu.
622	Muhammet Medine'ye kaçtı; Müslüman takviminin birinci yılı.
630	Heakleios Kudüs'ü aldı.
632	Muhammet öldü.
636	Yermük Savaşı
638	Halife Ömer Kudüs'ü aldı.
642	Müslümanlar İskenderiye'yi aldı.
661	Ali öldürüldü; Emevi hanedanı başladı
670	Kayrevan kuruldu.
678	Halife Muaviye İstanbul'u kuşattı ama alamadı.
678	Batı Avrupa'da Pépin hanedanı başladı.
680	Hüseyin öldürüldü; Şii bölünmesi doğdu.
685	Kudüs'te Kubbetüssahre yapıldı.
698	Bizans Kartaca'sı yakılıp yıkıldı; Tunus kenti kuruldu.
704	Kuzey Afrika'da Berberi kraliçesi Kahine yenildi.
706	Şam'da Emeviye camii yapıldı.
711	Vizigot İspanya'nın Müslümanlarca fethi başladı.
718	Üçüncü Leon İstanbul'da Müslümanları yenilgiye uğrattı.
732	Puvatya Savaşı.
750	Emevilerin düşüşü; Abbasilerin ortaya çıkışı.
755	Birinci Abdurrahman İspanya'ya geldi.
762	Bağdat kuruldu.
784	Cordoba'daki Mezquita'nın yapımına başlandı.
800	Charlemagne batının imparatoru olarak taç giydi.
827	Sicilya'nın Müslümanlarca fethi başladı.
846	Müslümanlar Roma'ya saldırdılar.
854	Cordoba'nın Hıristiyan şehitleri.
862	Slavları Hıristiyan yapmak üzere Bizans misyonerleri gönderildi.
910	Kuzey Afrika'da Şii Fatımi halifelerinin ortaya çıkışı.
910	Cluny manastır hareketinin kuruluşu.
929	Üçüncü Abdurrahman Cordoba'da kendini halife ilan etti.
962	Büyük Otto, Kutsal Roma İmparatorluğunu kurdu.
973	Kahire'nin kuruluşu
1000	İskandinavyalıların ve Macarların Hıristiyan olması.

1002 Mansur'un ölümü.
1009 Fatımi halifesi Hakim, Kutsal Mezar Kilisesi'ni yerle bir etti.
1025 Bulgar Kasabı Basil'in ölümü; Bizans'ın gerileme döneminin başlangıcı.
1031 Cordoba'da Emevi halifeliğinin sonu.
1046 Robert Guiscard İtalya'ya geldi.
1054 Latin ve Ortodoks Hıristiyanlıkları arasında Büyük Bölünme.
1055 Selçuklu Türkleri Bağdat'ı aldı.
1071 Malazgirt Savaşı.
1072 Palermo'nun Normanlar tarafından fethi.
1073 Yedinci Gregorius'un papalığı başladı (ölümü 1095).
1085 Toledo'nun Kastilyalılar tarafından alınması.
1086 Murabıtlar İspanya'ya geldi.
1095 Clermont Konsili'nde haçlı hareketi başlatıldı.
1099 El Cid'in ölümü.
1099 Birinci Haçlı Seferi Haçlıları Kudüs'ü aldı.
1146 Zengi'nin ölümü; Nurettin'in iktidara gelişi.
1148 İkinci Haçlı Seferi Şam önünde başarısız oldu.
1154 Muvahhidler, İspanya'da Murabıtların yerine geçtiler.
1167 Monreale katedralinin yapılışı.
1171 Selahattin Fatımi Halifeliğini kaldırdı.
1174 Nurettin'in ölümü.
1178 Miryokefalon Savaşı.
1183 Giralda'nın yapılması.
1187 Hıttin Savaşı.
1187 Selahattin Kudüs'e girdi.
1189-92 Üçüncü Haçlı Seferi, Kudüs'ü geri almayı başaramadı.
1195 Alarcos'un Muvahhidler tarafından ele geçirilmesi.
1198 Üçüncü Innocent'in papalığı başladı (ölümü 1216).
1204 Dördüncü Haçlı Seferi İstanbul'u yağmaladı.
1209 Albililere karşı Haçlı Seferi başladı.
1212 Las Navas de Tolosa Savaşı.
1219 Assisili Francesko Dimyat'ta.
1229 İkinci Frederick, Kudüs'ün Hıristiyanlara kiralanmasının pazarlığını yaptı.
1236 Hıristiyanlar Cordoba'yı aldı.
1244 Müslümanlar Kudüs'ü geri aldı.
1258 Moğollar Bağdat'ı yağmaladı.
1260 Memluk Sultanı Baybars, Ayncalut'ta Moğolları yenilgiye uğrattı.
1261 Bizanslılar Konstantinopolis'i geri aldılar.
1291 Akka düştü; Outremer'in sonu.
1305 Papalık, Roma'dan Avignon'a taşındı.
1347 Veba salgını Akdeniz'e ulaştı.
1354 Osmanlılar Gelibolu'yu işgal ettiler.
1367 Papalık Roma'ya döndü.
1371 Meriç Muharebesi.
1389 Birinci Kosova Savaşı.

1396 Niğbolu Savaşı.
1402 Ankara Savaşı.
1444 Varna Savaşı.
1448 İkinci Kosova Savaşı.
1453 İstanbul'un kuşatılması.
1469 Aragonlu Ferdinand ile Kastilyalı Isabella'nın evlenmesi.
1492 Granda'nın düşüşü.
1492 Yahudilerin İspanya'dan kovulması.
1517 Memlukların düşüşü.
1521 Osmanlılar Belgrat'ı aldı.
1522 Rodos'un kuşatılması.
1529 Kanuni Sultan Süleyman Viyana'yı kuşattı ama alamadı.
1538 Preveze Savaşı.
1565 Malta kuşatması.
1571 İnebahtı Savaşı.

Kaynakça

Ahmad, Aziz, *La Sicile islamique*, çev. Yves Thoraval, Publisud, Paris, 1975.

Akkari, Hatem (der.), *La Méditerranée médiévale*, Alif-Les Editions de la Méditerranée, Tunis, 2002.

Alighieri, Dante, *Dante Alighieri's Divine Comedy*, çev. Mark Musa, Indiana University Press, Bloomington, 2004; *İlahi Komedya*, çev. Seyhan Satar, Oda Yayınları, 4. basım, İstanbul, 2008.

Arberry, A., J., *The Koran Interpreted*, Allen and Unwin, Londra, 19755.

Armstrong, Karen, *Islam: A Short History*, Modern Library, New York, 2000; *İslam: Kısa Bir Tarih*, çev. Selim Yeniçeri, Koridor Yayıncılık, 2008.

—, *Holy War: The Crasudes and Their Impact on Today's World*, Anchor, New York, 2001.

Asbridge, Thomas, *The First Crusade: A New History*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Ash, John, *A Byzantine Journey*, Random House, New York, 1995; *Bizans'a Yolculuk*, çev. Özge Özgür, Albatros Kitap, İstanbul, 2005.

Aubé, Pierre, *Roger II de Sicile: Un Normand en Méditerranée*, Payot et Rivages, Paris, 2001.

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. Ralph Mannheim, 1953; Princeton University Press, Princeton, N. J., 1978; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2003.

Balard, Michel, vd., *Islam et monde latin (Milieu Xe-Milieu XIIIe): Espaces et enjeux*. Association pour le développement de l'histoire économique, Paris, 2001.

Balbi di Correggio, Francisco, *The Siege of Malta 1565*, çev. Ernle Bradford, Penguin, Londra, 1963.

Baxter-Wolf, Kenneth (der. ve çev.), *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool University Press, Liverpool, 1990.

Bell, Warwick, *Syria: A Historical and Architectural Guide*, Scorpion, Essex, 1994.

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Travels in the Middle Ages*, çev. M. N. Adler ve A. Asher, Joseph Simon, Malibu, 1983.

Bennassar, Bartolomè ve Lucile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah: L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles*, Perrin, Paris, 2001.

Bianquis, Thierry, "L'Egypte depuis la conquête arabe jusqu'à la fin de l'Empire fatimide (1181)", *L'Histoire générale de l'Afrique*, cilt 3, UNESCO, Paris, 1990.

Bible, The Holy: New International Version, Hodder and Stoughton, Londra, 1979.

Bloeme, Jacques, *L'Europe avant l'An Mil*, cilt 2, L'Harmattan, Paris, 2001.

Bonnassie, Pierre, "Le Temps de Wisigoths", *Histoire des Espagnols*, der. Bartolomé Bennassar, Robert Laffont, Paris, 1992.

Bord, Lucien-Jean, *Les Mérovingiens: Les Rois Inconnus*, Editions de Chiré, Vouillé, 1981.

Bowersock, G. W., "Seeing the Voice of the Lord", *New York Times Book Review*, 6 Nisan 2003.

Bradford Ernle, *The Great Siege: Malta 1565*, Penguin, Londra, 1964.

—, *Mediterranean: Portrait of a Sea*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1971.
—, *The Shield and the Sword: The Knights of St. John*, Penguin, Londra, 2001.
Braudel, Fernand, *Memory and the Mediterranean*, çev. Siân Reynolds, Vintage, New York 2001; *Bellek ve Akdeniz*, çev. Ali Berktay, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
Bresc, Henri ve Geneviève Bresch-Bautier, *Palerme 1070-1492, Mosaïque de peuples, nation rebelle: La naissance violente de l'identité sicilienne*, Autrement, Paris, 1993.
Brown, Peter, *The Rise of Western Christendom*, Blackwell, Oxford, 1996.
Brundage, James A., *The Crusades: A Documentary Survey*, Marquette University Press, Milwaukee, Wisc., 1962.
Buhl, F., "Hind Bit Utba", *Encylopedia of Islam*, cilt 3, Brill, Leiden, 1973.
—, "Muhammad", *Encyclopedia of Islam*, cilt 7, Brill, Leiden, 1993.
Bulliet, Richard W., *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1979.
—, *The Case for Islamo-Christian Civilization*, Columbia University Press, New York, 2004.
Burns, Ross, *Monuments of Syria: An Historical Guide*, I. B. Tauris, Londra, 1992.
Butor, Michel, *The Spirit of Mediterranean Places*, çev. Lydia Davis, Marlboro-Northwestern, Evanston, Ill., 1997.
Cahen, Claude, *Turcobyzantina et ●riens Christianus*, Variorum, Londra, 1974.
Cahill, Thomas, *How the Irish Saved Civilization*, Anchor, New York, 1996.
Camps, Gabriel, "Les Berbères", *Encylopédie de la Mediterranée*, Alif-Les Editions de la Mediterranée, Tunis, 1996.
Cardaillac, Louis (der.), *Tolède: XIIe-XIIIeX: Musulmans, chrétiens et juifs: Le savoir et la tolérance*, Autrement, Paris, 1991.
Cardini, Franco, *Europe and Islam*, çev. Caroline Beamish, Blackwell, Oxford, 2001; *Avrupa ve İslâm*, çev. Gürol Koca, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004.
Carpentier, Elisabeth, *Les Batailles de Poitiers: Charles Martel et les Arabes*, Geste, La Crèche, 2000.
Chalmeta, P., "Al-Mansur bi'illah", *Encyclopedia of İslam*, cilt 6, Brill, Leiden, 1986.
Chambers, James, *The Devil's Horsemen: The Mongol Invasion of Europe*, Phoenix, Londra, 1979.
Chejne, Anwar G., *Muslim Spain: Its History and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1974.
Chirco, Adriana, *Palermo*, çev. Maria Letizia Pallerito, der. David Russell, Dario Flaccovio, Palermo, 1998.
Christides, V., "Misr", *Encylopedia of Islam*, cilt 7, Brill, Leiden, 1993.
—, "Ukba b. Nafi", *Encyclopedia of Islam*, cilt 10, Brill, Leiden, 2000.
Cole, Peter, *The Dream of the Poem: Hebrew Poetry from Muslim and Christian Spain, 950-1492*, Princeton University Press, Princeton, N. J.
Collins, Roger, *Early Medieval Spain*, St. Martin's Press, New York, 1983.
—, *The Arab Conquest of Spain: 710-739*, Blackwell, Oxford, 1989.
Comnena, Anna, *The Alexiad of Anna Comnena*, çev. E. R. A. Sewter, Penquin, Londra, 1969.
Constable, Olivia Remie (der.), *Medieval Iberia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

Cook, Michael, *Muhammad*, Oxford University Press, Oxford, 1983.
Cragg, Kenneth (çev. ve der.), *Readings in the Qur'an*, Sussex Academic, Brighton, 1999.
—, *Jesus and the Muslim: An Exploration*, Oneworld, Oxford, 1999.
Crone, P., "Khalid b. Al-Walid", *Encyclopedia of Islam*, cilt 4, Brill, Leiden, 1978.
Crowley, Roger, *1453: The Holy War for Constantinople and the Clash of Islam and the West*, Hyperion, New York, 2005.
Dalrymple, William, *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium*, Flamingo, Londra, 1998.
Daniel, Norman, *Islam and the West: The Making of an Image*, Oneworld, Oxford, 2000.
Delort, Robert (der.), *Les croisades*, Seuil, Paris, 1988.
Desportes, Catherine, *Le Siège de Malte: La grande défaite de Soliman le Magnifique 1565*, Perrin, Paris, 1999.
Dodds, Jerrilynn D. (der.), *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1992.
Donner, Fred McGraw, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1981.
Dozy, Reinhart, *Histoire des Musulmans d'Espagne, jusqu'à la conquête de l'Anadolusie par les Al-moravides*, Brill, Leiden, 1932.
Duby, Georges, *L'An Mil*, Gallimard, Paris, 1980.
Dufourcq, Charles-Emmanuel, *La vie quotidienne dans l'Europe médiévale sous la domination arabe*, Hachette, Paris, 1978.
Durand, Robert, *Musulmans et Chrétiens en Méditerranée occidentale: Xe-XIIIe siècles. Contacts et échanges*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2000.
El Sheikh, Nadia Maria, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.
Elisséef, Nikitia, *L'Orient musulman au Moyen Age*, Armand Colin, Paris, 1977.
Emmert, Thomas A., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, Columbia University Press, New York, 1990.
Fasman, Jon, *The Geographer's Library*, Penguin, New York, 2005.
Fletcher, Richard, *The Quest for El Cid*, Oxford University Press, Oxford, 1989.
—, *Moorish Spain*, University of California Press, Berkeley, 1993.
—, *The Cross and the Crescent: Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation*, Penguin, Londra, 2003.
Flori, Jean, *Guerre sainte, jihad, croisade: Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, Seuil, Paris, 2002.
Focillon, Henri, *L'An Mil*, Denoël, Paris, 1984.
Fouracre, Paul, *The Age of Charles Martel*, Pearson, Harlow, 2000.
Foz, Clara, *Le Traducteur, L'Eglise et le Roi*, Université d'Ottawa, Ottawa, 1998.
Freely, John, *Istanbul: The Imperial City*, Penguin, Londra, 1998; *Saltanat Şehri İstanbul*, çev. Lale Eren, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2009.
—, *Istanbul*, A & C Black, Londra, 2000.
Fregosi, Paul, *Jihad in the West: Muslim Conquests from the Seventh to the Twenty-first Centuries*, Prometheus, New York, 1998.
Friendly, Alfred, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071*, Hutchinson, Londra, 1981.

Gabrieli, Francesco, "Asabiyya", *Encyclopedia of Islam*, cilt 1, Brill, Leiden, 1960.
—, *Muhammad and the Conquests of Islam*, çev. Virginia Luling and Rosamund Linell, McGraw-Hill, New York, 1968.
—, *Arab Historians of the Crusades*, çev. E. J. Costello, University of California Press, Berkeley, 1984.
Gaul, Simon, *Malta, Gozo and Comino*, Cadgoan, Londra, 1993.
George, Leonard, *The Encylopedia of Heresies and Heretics*, Robson, Londra, 1995.
Gerolymatos, André, *The Balkan Wars: Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond*, Basic Books, New York, 2002.
Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Random House, New York, 2003; *Bizans Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.
Glick, Thomas, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1979.
Goodwin, Jason, *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*, Henry Holt, New York, 1999; *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, çev. Armağan Anar, Melisa Rozental, Turkuvaz Kitap, İstanbul, 2007.
Gourdin, P. vd., *Pays d'Islam et monde latin*, Atlande, Neuilly, 2001.
Guerdan, René, *Byzantium: Its Triumphs and Tragedy*, çev. D. L. B. Hartley, G. P. Putnam's Sons, New York, 1957.
Guichard, Pierre, *Al-Andalus*, Hachette, Paris, 2000.
HaNagid, Shmuel, *Selected Poems of Shmuel HaNagid*, çev. ve der. Peter Cole, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1996.
Hanson, Victor Davis, *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*, Doubleday, New York, 2001.
Heer, Friedrich, *The Medieval Warld, 1100-1350*, çev. Janet Sondheimer, New American library, New York, 1961.
Hetherington, Paul, *Medieval Rome: A Portrait of the City and Its Life*, St. Martin's Press, New York, 1994.
Hildinger, Erik, *Warriors of the Steppe: A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, Da Capo Press, Cambridge, Mass., 1997.
Hill, Fred James ve Nicholas Awde, *A History of the Islamic World*, Hippocrene, New York, 2003.
Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Routledge, New York, 1999.
Hillgarth, J. N., *Spain and the Mediterranean in the Later Middle Ages*, Ashgate, Aldershot, 2003.
Hitti, Philip K., *History of the Arabs*, St. Martin's Press, New York, 1970.
Houben, Hubert, *Roger II of Sicily: A Ruler between East and West*, çev. G. A. Loud ve Diane Milburn, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Warner Books, New York, 1991; *Arap Hakları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2009.
Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone, New York, 1996; *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Cem Soydemir ve Mehmet Turhan, Okuyan Us Yayın, İstanbul, 2006.
Ibn Ishaq, Muhammad, *The Life of Muhammad*, çev. A. Guillaume, Oxford University

Press, Oxford, 1955.
Ibn Jubayr, Ahmad, *The Travels of Ibn Jubayr: A Mediaeval Spanish Muslim visits Makkah, Madinah, Egypt, Cities of the Middle East and Sicily*, çev. Roland Broadhurst, Goodword, New Delhi, 2003.
Ibn Khaldun, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, cilt 4, çev. Baron de Slane, P. Geuthner, Paris, 1925-26.
Ibn Munqidh, Usamah, *An Arab-Syrian Gentleman & Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah ibn-Munqidh*, çev. Philip K. Hitti, Columbia University Press, New York, 2000.
Imamuddin, Syed, *Muslim Spain: 714-1492 A. D.: A Sociological Study*, Brill, Leiden, 1981.
—, *A Political History of Muslim Spain*, Najmah, Karachi, 1984.
Jansen, Philippe, Annliese Nef ve Christophe Picard, *La Mediterranée entre pays d'Islam et monde latin*, Sedes, Paris, 2000.
Jayyusi, Salma, "Andalusi Poetry: The Golden Period", *The Legacy of Muslim Spain* içinde, cilt 1, der. Salma Jayyusi, Brill, Leiden, 1994.
Jehel, Georges, *La Méditerranée médiévale de 350 à 1450*, Armand Colin, Paris, 1992.
—, *L'Italie et le Maghreb au Moyen Age*, Presses Universitaires de France, Paris, 2001.
Jehel, Georges ve Philippe Racinet, *Les relations des pays d'Islam avec le monde latin: Du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle*, Edution du Temps, Paris, 2000.
Johnson, Paul, *A History of Christianity*, Pelican, Londra, 1980.
Julien, Charles-Andre, *Histoire de l'Afrique du Nord, Des origines à 1830*, Payot, Paris, 1994.
Juynboll, G. H. A., *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance, and Authorship of Early Hadith*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
Kaegi, Walter E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995; *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.
—, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
Kelly, J. N. D., *The Oxford History of Popes*, Oxford University Press, Oxford, 1986.
Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Ages of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Centuries*, Longman, Londra, 1986.
—, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
—, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al Andalus*, Longman, Londra, 1996.
—, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, Londra, 2001.
Kinkade, Richard P., "Rodrigo, Legend of the Last Visigothic King", *Medieval Iberia: An Encyclopedia*, der. E. Michael Gehl, Routledge, Londra, 2003.
Kirimtayif, Suleyman, *Converted Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation into Mosques and Masjids*, Ege Yayınları, İstanbul, 2001.
Krey, August C., *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*, Peter Smith, Gloucester, Mass., 1958.
Krone, P., "Khalid b. Al-Walid", *Encyclopedia of Islam*, cilt 4, Brill, Leiden, 1978.
Lane-Poole, Stanley, *The Story of the Moors in Spain*, G. P. Putnam's, New York, 1887.

Le Tourneau, Roger, *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1969.

Lellouch, B. ve S. Yerasimos, *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Harmattan, Paris, 1999.

Lévi-Provençal, Evariste, *La Péninsule ibérique au Moyen Age d'après le Kitab ar-rawd al-Mi'tar al-Aktar, d'Ibn Abd al-Mun'im al-Himyari*, Brill, Leiden, 1938.

—, *Histoire de l'Espagne musulmane: La conquête et l'Emirat hispano-umaiyade 710-912*, cilt 1, Masonneau, Paris, 1950.

Lewis, Archibald R., *Nomads and Crusaders: A. D. 1000-1368*, Indiana University Press, Bloomington, 1988.

Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford, 1993.

—, *The Arabs in History*, Oxford University Press, Oxford, 1993; *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *The Muslim Discovery of Europe*, Norton, New York, 2001; *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.

—, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, Basic Books, New York, 2003; *Haşişiler İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

Lewis, Bernard (der.), *A Middle East Mosaic: Fragments of Life, Letters and History*, Modern Library, New York, 2001.

Llull, Ramon, *Doctor Illuminatus: A Ramon Llul Reader*, çev. ve der. A. Bonner, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1993.

Lomax, Derek, *The Reconquest of Spain*, Longman, New York, 1978.

Loud, G. A., *The Age of Robert Guiscard*, Pearson, Harlow, 2000.

Maalouf, Amin, *The Crusades Through Arab Eyes*, çev. Jon Rothschild, Al Saqi, Londra, 1984; *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Mackintosh-Smith, Tim, *Travels with a Tangerine: A Journey in the Footnotes of Ibn Battuttah*, Picador, Londra, 2001.

Madden, Thomas F. (der.), *The Crusades: The Essential Reading*, Blackwell, Oxford, 2002.

Makiya, Kanan, *The Rock: A Tale of Seventh-Century Jerusalem*, Pantheon, New York, 2001.

Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York, 1998.

Mansel, Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, Penguin, Londra, 1997; *Konstantiniyye (Dünyanın Arzuladığı Şehir / 1453-1924)*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.

Mantran, Robert, *Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*, Hachette, Paris, 1965.

Martin-Chauffier, Gilles, *Le Roman de Constantinople*, Rocher, Paris, 2005.

Matthew, Donald, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Matvejevitch, Predrag, *Bréviaire méditerranéen*, çev. Evaine Le Calvé-Ivicevic, Fayard, Paris, 1992.

McGinn, Bernard, *Anti-Christ: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*, HarperCollins, New York, 1994.

McKay, Angus, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000-1500*, St.

Martin's Press, New York, 1977.
Melville Jones, J. R. (der.), *The Siege of Constantinople: Seven Contemporary Accounts*, Hakkert, Amsterdam, 1973; *1453 İstanbul Kuşatması*, çev. Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.
Menocal, María Rosa, *The Ornament of the World*, Little, Brown, Boston, 2002; *Dünyanın incisi Endülüs Modeli*, çev. İhsan Durdu, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.
Mernissi, Fatema, *Scheherazade Goes West*, Washington Square Press, New York, 2001.
Merrien, Jean, *Historie des Corsaires*, L'Ancre de la Marine, St. Malo, 2000.
Micheau, Françoise (der.), *Les relations des pays d'Islam avec le monde latin: Du milieu du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle*, Jacques Marseille, Paris, 2000.
Monès, Hussain, "Al-Ikab", *Encyclopedia of Islam*, cilt 3, Brill, Leiden, 1971.
—, "La conquête de l'Afrique du Nord et la résistance berbère", *L'Histoire générale de l'Afrique*, cilt 3, UNESCO, Paris, 1990.
Morgan, M. R., *The Chronicle of Ernoul and the Continuations of William of Tyre*, Oxford University Press, Oxford, 1973.
Muñoz Molina, Antonio, *Córdoba de los Omeyas*, Planeta, Barcelona, 2003.
Murphy-O'Connor, Jerome, *The Holy Land*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
Muscat, Joseph, *The Carrack of the Order*, Pubblikazzjonijiet Indipendenza, Malta, 2000.
Netzer, Ehud ve Zeev Weiss, *Zippori*, Israel Exploration Society, Kudüs, 1994.
Newby, P. H., *Saladin in His Times*, Phoenix, Londra, 1983.
Nicephorus, *Short History*, çev. ve der. C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington, 1990.
Nicolle, David, *Yarmuk 636 A. D.: The Muslim Conquest of Syria*, Osprey, Oxford, 1994.
—, *Medieval Warfare Source Book: Christian Europe and Its Neighbours*, Brockhampton, Londra, 1998.
—, *Constantinople 1453: The End of Byzantium*, Osprey, Oxford, 2000.
—, *Saladin and the Saracens*, Osprey, Oxford, 2001.
—, *Hattin 1187: Saladin's Greatest Victory*, Osprey, Oxford, 2002.
Norris, H. T. ve P. Chalmeta, "Al-Murabitun", *Encyclopedia of Islam*, cilt 7, Brill, Leiden, 1993.
Norwich, John Julius, *The Kingdom in the Sun*, Harper and Row, New York, 1970.
—, *Byzantium: The Early Centuries*, Alfred A. Knopf, Alfred, 1989.
—, *Byzantium: The Apogee*, Penguin, New York, 1993.
—, *Byzantium: The Decline and Fall*, Alfred A. Knopf, New York, 1996.
—, *A Short History of Byzantium*, Vintage, New York, 1997.
Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453*, Praeger, New York, 1971.
O'Callaghan, Joseph, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca, 1973.
O'Shea, Stephen, *The Perfect Heresy: The Revolutionary Life and Death of the Medieval Cathars*, Profile, Londra; Walker, New York; Douglas & McIntyre, Vancouver, 2000.
Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey, Blackwell, Oxford, 1968; *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1999.
Pamuk, Orhan, "The White Sea Is Azure", *Istanbul, Many Worlds, Mediterraneans to*, Kış 1997-98.
—, *Istanbul: Memories and the City*, çev. Maureen Freely, Alfred A. Knopf, New York,

2005; *İstanbul Hatıralar ve Şehir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 20. baskı, 2010.
Partner, Peter, *God of Battles: Holy Wars of Christianity and Islam*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1997.
Pernoud, Régine (der.), *The Crusades*, çev. Enid McLeod, G. P. Putnam's Sons, New York, 1962.
Péronnet, Michel, *Le XVIe siècle 1492-1620: Des grandes découvertes à la contre-Réformes*, Hachette, Paris, 2005.
Perry, Mary Elizabeth, *The Handless Maiden: Maroscos and the Politics of Religion in Early Modern Spain*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 2005.
Peters, F. E., *A Reader on Classical Islam*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1994.
Phillips, Jonathan, *The Crusades: 1095-1197*, Pearson, Harlow, 2002.
—, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, Viking, New York, 2004.
Pickles, Tim, *Malta 1565: Last Battle of the Crusades*, Osprey, Oxford, 1998.
Pope, Hugh, *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, Overlook duckwort, New York, 2005; *Evlad-ı Fatihan Türki Dünyanın Yükselişi*, çev. Özge Baykan, Vatan Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.
Porcel, Baltasar, *Méditerranée: Tumultes de la Houle*, çev. Nelly Lhermillier, Actes Sud, Paris, 1998.
Psellus, Michael, *Fourteen Byzantine Rulers*, çev. E. R. A. Sewter, Penguin, Londra, 1966.
Raymond, André, *Cairo*, çev. Willard Wood, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000; *Yeniçerilerin Kahiresi*, çev. Alp Tümertekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
Read, Piers Paul, *The Templars*, St. Martin's Press, New York, 1999.
Regan, Geoffrey, *Saladin and the Fall of Jerusalem*, Croom Helm, North Ryde, 1987.
—, *Lionhearts: Richard I, Saladin, and the Third Crusade*, Walker, New York, 1998.
Reilly, Bernard F., *The Contest of Christian and Muslim Spain, 1031-1157*, Blackwell, Oxford, 1992.
—, *The Medieval Spains*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
Reston, Jr., James, *Warriors of God: Richard the Lionheart and Saladin in the Third Crusade*, Doubleday, New York, 2001; *Allah ve Tanrı İçin Savaşanlar*, çev. Neşe Olcaytu, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2004.
Richard, Jean, *The Crusades, c. 1071-1291*, çev. Jean Burrell, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
Riley-Smith, Jonathan (der.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
Riley-Simith, Jonathan, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyrus, c. 1050-1310*, St. Martin's Press, New York, 1967.
Robb, Peter, *Midnight in Sicily*, Faber and Faber, Boston, 1998.
Robinson, Neal, *Islam: A Concise Introduction*, Curzon, Richmond, Surrey, 1999.
Rodenbeck, Max, *Cairo: The City Victorious*, Vintage, New York, 2000.
Rodinson, Maxime, *Europe and the Mystique of Islam*, çev. Roger Veinus, University of Washington Press, Seattle, 1991.
—, *Muhammad*, çev. Anne Carter, New Press, New York, 2002; *Muhammed*, çev. Atilla Tokatlı, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008.

Rosado Llamas, María Dolores ve Manuel Gabriel López Payer, *La Batalla de las Navas de Tolosa: Historia y mito*, Caja Rural de Jaén, Jaén, 2001.

Roux, Jean-Paul, *Tamerlan*, Fayard, Paris, 1994.

Roy, Jean-Henri ve Jean Devoisse, *La bataille de Poitiers, octobre 733*, Gallimard, Paris, 1966.

Rubenstein, Richard E., *Aristotle's Children: How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered ancient Wisdom and Illuminated the Middle Ages*, Harcourt, New York, 2003.

Runciman, Steven, *A History of the Crusades*, cilt 1, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge, 1957; *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *A History of the Crusades*, cilt 2, *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, Cambridge University Press, Cambridge, 1952.

—, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 1965; *Konstantinopolis Düştü 29 Mayıs 1453*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Sachar, Howard M., *Farewell España: The World of the Sephardim Remembered*, Vintage, New York, 1995.

Sage, C. M., *Paul Albar of Córdoba: Studies on His Life and Writings*, Catholic University of America, Washington, D. C., 1943.

Said, Edward, *Orientalism*, Vintage, New York, 1979; *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Santosousso, Antonio, *Barbarians, Marauders, and Infields: The Ways of Medieval Warfare*, Westview Press, Boulder, Colo, 2004.

Schimmel, Annemarie, *Rumi's World*, Shambhala, Boston, 2001.

Sénac, Philippe, *L'Occident médiéval face à l'Islam*, Flammarion, Paris, 2000.

—, *Les Carolingiens et al-Andalus: VIIIe-IXe siècles*, Maisonneuve et Larose, 2002.

Servanite, Alain (der.), *Le Voyage à Istanbul: Byzance, Constantinople, Istanbul du Moyen Age au XXe siècle*, Complexe, Paris, 2003.

Seward, Desmond, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, Penguin, Londra, 1995.

Shatzmiller, M., "Al-Muwahhidun", *Encylopedia of Islam*, cilt 7, Brill, Leiden, 1993.

Shiono, Nanami, *The Fall of Constantinople*, Vertical, New York, 2005.

Simeti, Mary Taylor, *Travels with a Medieval Queen*, Phoenix, Londra, 2002.

Sire, H. J. A., *The Knights of Malta*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1994.

Stephenson, Paul, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Storey, R. L., *Chronology of the Medieval World, 800-1491*, Simon and Schuster, New York, 1994.

Strayer, Joseph E. ve Dana C. Munro, *The Middle Ages*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1959.

Sutton, Kenneth M. ve Marshall W. Baldwin (der.), *A History of the Crusades: The First Hundred Years*, cilt 1, University of Wisconsin, Madison, 1969.

Talbi, M., "Ibn Khaldun, Wal al-Din Abd al-Rahman B. Muhammad B. Muhammad B. Abi Bakr Muhammad B. Al-Hasan", *Encylopedia of Islam*, cilt 3, Brill, Leiden, 1971.

—, "Al-Kahina", *Encyclopedia of Islam*, cilt 4, Brill, Leiden, 1978.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A. D. 602-813)*, çev. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982.

Theroux, Paul, *The Pillars of Hercules: A Grand Tour of the Mediterranean*, Penguin, Londra, 1995.

Tolan, John, V., *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University New York, 2002.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, California, 1997.

Turnbull, Stephen, *The Walls of Constantinople, AD 324-1453*, Osprey, Oxford, 2004.

Van den Graven, Robert, *Byzantine Istanbul*, Çitlembik, İstanbul, 2001.

Veccia Vaglieri, L., "Ali b. Abi Talib", *Encylopedia of Islam*, cilt 1, Brill, Leiden, 1960.

Von Schack, Adolf Friedrich, *Poesia y arte de los Arabes en España y Sicilia*, Hiperion, Madrid, 1988.

Vryonis, Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1971.

—, "A Personal History of the History of the Battle of Manzikert", *Byzantine Asia Minor (Sixth/Twelfth Centuries)*, Atina, 1998.

Walker, Marilyn Higbee, "Abd al-Rahman, Caliph of Cordoba", *Medieval Iberia: An Encyclopedia*, der. E. Michael Gehl, Routledge, Londra, 2003.

Wasserstein, David, *The Rise of Fall of the Party-Kings: Politics and Society in Islamic Spain, 1002-1086*, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1985.

Cheatcroft, Andrew, *Infields: The Conflict between Christendom and Islam 638-2002*, Viking Penguin, Londra, 2003.

Whishaw, Bernhard ve Ellen M. Whishaw, *Arabic Spain: Sidelights on Her History and Art*, John Murray, Londra, 1912.

William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock, Columbia University Press, 1943.

Wise, Terence, *The Knights of Christ*, Osprey, Oxford, 1984.

—, *Armies of the Crusades*, Osprey, Oxford, 2004.

Zahra, Lorenzo, *Vittoriosa: A Brief Historical Guide to the City of Birgu*, Birgu Local Council, Birgu, 1999.

Zenghelis, C., "Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins", *Byzantion* 7 (1932).

Dizin

Aachen 108
Abbadi hanedanı 185
Abbas 2, 106
Abbasi 106, 109, 110, 126, 127, 141, 142, 159, 210, 224, 300
Abbasi Halifesi 159
Abdallah 263
Abdullah 188, 189, 285
Abdurrahman ed-Dahil bin Muaviye 108
Abdurrahman el-Gafiki 92, 94
Abdurrahman İbni Haldun 85
Abdurrahman Kurtuba 110
Abdülmelik 32, 83, 84, 109
Abul Abbas 108
Acem 359
Adalar Müslümanları 122
Adem 34
Aden 384
Adriya Denizi 123, 170
Adriyatik 13, 150, 308
Affan 70
Afganistan 140
Afrika 32, 73, 82, 93, 94, 109, 126, 181, 186, 188, 191, 237, 271, 273, 302, 397
Afrikalı Gregoras 100
Afşin 151
Agadir 84
Agen 95, 183
Agincourt 23
Ağrı Dağı 137, 155
Ahdamar Adası 138, 158
Ahlat 15, 155-158, 164-166
Akabe Körfezi 237
Akdamar 156
Akdeniz Hıristiyanlığı 125
Akhilleus 19, 150
Akitanya 92-95, 100
Akitanya Dükü 95
Akitanyalı Eleanor 175, 226, 232
Akka 15, 203, 208, 241, 245, 246, 256, 259, 261, 309, 310, 370
Aksa 215, 219, 259
Al Cabiya 24, 50
Alamut 209, 210, 239, 271
Alamut Kalesi 209
Alarcos 14, 272, 273, 279, 283, 284, 286
Alayda 349
Albililer 277, 280
Albililer Haçlı Seferi 277, 280
Aleksios Komnenos 146, 199, 338, 340
Alexiad 150, 340
Alfonso (Kral) 184, 290, 361
Ali bin Ebu Talip 76
Ali Halife 32, 76-78, 141, 209, 229
Ali Şiası 77
Alighieri, Paradiso (Cennet) 298
Alkazar 191, 193
Allah 7, 9, 19, 31-35, 44, 48, 84, 104, 110, 126, 128, 132, 160, 175, 176, 180, 201, 221-223, 231, 239, 257, 271, 301, 302, 308, 332, 346, 349, 350, 376, 378, 382
Allan 23, 54, 56
Allan Deresi 54, 56
Almagest (El Mecisti) 194
Alman ve Avusturyalı Yahudiler 251
Almanya 82, 200, 225, 260, 261, 320, 332, 377, 379
Almanzor 128, 131
Alpaïde 82
Alparslan 11, 137, 138, 139, 142, 143, 150, 153-157, 159, 160, 162-165, 167, 199, 201, 210, 229
Altın Boynuz 27, 318
Altıncı Alfonso 187, 279
Altıncı Konstantinos 79
Alvarus 119, 120
Alyattes 161
Amalfi 14, 124, 176
Amalricus (Kudüs Kralı) 231, 234, 236, 243

Amazon 149
Amerika 79, 185
Ammianus 17
Amr bin As 68, 73, 74, 77, 83, 91, 127, 228
Amuderya 137
Anabasis 137
Anadolu Hisarı 318-321, 323, 329, 337
Anadolu Selçuklu Devleti 165, 196
Anadolu Selçukluları 226,234, 240, 234, 312
Anadolulu Hıristiyanları 363
Ancient Régime 179
Andalucia 282
Andalus 2, 92, 94, 109, 111
Andorra 92
Andrea Doria 381, 382
Andronikos Dukas 154, 161, 162
Angelus 397
Angoulême 14, 95, 98
Anka 356
Ankara 139, 160, 226, 234, 322, 323
Anna Komnena 150, 167
Antakya 4, 15, 17, 29, 43, 47, 50, 57, 60, 144, 155, 156, 200-203, 209, 212, 226, 232, 234-236, 252, 255, 310
Antakyalı Georgios 181
Antik Yunan 194, 195
Antonio Rizzo 330
Apar 311
Apulia 123, 178, 201
Apulia düklüğü 178
Aquinolu Tommaso 194, 357
Arabistan 19, 31, 36, 38, 41, 42, 49, 83, 161, 237, 379
Arabum 270
Aragon 4, 131, 183, 223, 269, 270, 272, 276, 278, 280, 286, 292, 299, 361, 377
Aragon Hükümdarlığı 269, 272, 276, 299
Aragonlu Pedro 285
Aral Gölü 139, 140
Arap Camii 361
Arap fetihleri 42, 65, 83, 182, 222, 299
Arcos 186
Aristo 107, 192, 193, 194
Aristoteles 21, 357
Ariusculuk 17, 147
Armagedon 241
Arnold Amaury (Narbonne Başpiskoposu) 280
Arzachel 194
Asbridge 197, 199, 201, 203
Asher Aldubi 251
Asi Nehri 40, 122, 203
Asi Vadisi 57, 218
Askalan 229, 259
Aslan Yürekli Richard 175, 209, 219, 260, 279, 197
Assisili Francesco 297, 199, 304, 305, 307, 322
Astrolabe 195
Astroloji 195
Asturias 3, 93
Asurlular 137
Asya 60, 78, 108, 136-138, 140, 181, 300, 311, 313, 317-319, 329, 335, 337, 355, 358, 363
Aşağı Galile 241
Atatürk 138, 318, 319, 338, 364
Athos Dağı 314
Atina 15, 29, 35, 148, 160, 358, 400
Atlantik 11, 105, 149, 188, 268, 374, 390
Atlas Dağları 189, 271, 272
Attaleiates 136, 152, 157, 158, 162, 163
Auch 14, 95
Augusta 152
Augustinus 86, 89
Augustus 78, 135, 381
Aurelius 123, 306
Auxerre 82
Avarlar 26, 39, 73
Avila 279
Avras 84, 85
Avrasya 140
Avusturya 316, 379
Avusturya-Macaristan 316
Ayasofya 1, 6, 7, 8, 9, 13, 20, 23, 146, 174, 265, 274, 275, 333, 339, 349, 353, 356, 357, 364, 397, 402

Ayn Dakar 49, 53, 54, 55, 56
Ayncalut 310
Azerbaycan 143, 156
Aziz Anna Kilisesi 261
Aziz Isidoro 288
Aziz Louis 260, 376
Aziz Pavlus 371, 394
Aziz Petrus 123
Aziz Simon 58, 60
Aziz Stefan 276
Aziz Sütuncu Simon 59
Aziz Yahya 369, 370, 372, 377, 378, 383, 390
Aziz Yahya Şövalyeleri 370, 378, 390
Aziz Yakup 4
Azize Helena Katedrali 211

Baal 206
Babil 68, 69
Badajoz (Batalyevs) 14, 98, 186, 190, 284
Baeza 291
Bağdat 106-111, 113, 115, 117, 126, 136, 141-143, 147, 192, 223-225, 229, 233, 235, 280, 300, 304, 322, 332, 366, 384, 396
Bailleul 156
Balat 96, 99, 212, 223, 224
Balat eş-şüheda 96, 99
Balat Muharebesi 212, 223, 224
Balear 13, 14, 121, 273, 379
Balear Adalar 121
Balhara 173
Balian 248
Balkan 26, 104, 144, 150, 154, 167, 199, 200, 312-318, 321, 333, 351, 359, 360, 379, 400
Baltık 276
Baniyas 205
Barbaros 379-383
Barbarossa 219, 379, 881
Barbary Coast 84
Bari 123, 170
Barok 4, 374
Basil 144, 145, 150, 154
Basilacius 158, 159, 163
Bask 90, 95, 160, 269
Basra 70, 74, 77, 224
Batalla 279, 281, 287, 290, 291, 296
Batallador 269
Bathlı Adelard 194
Batı Afganistan 141
Batı Afrika 189
Batı Akdeniz 112, 176, 302
Batı Asya 173, 322
Batı Avrupa 80, 118, 192, 294, 308, 374
Batı Ermenistan 169
Batı Frankları 82
Batı Libya 122
Batı Roma İmparatorluğu 16
Batlamyus 194
Batrun 243
Baudouin (Kudüs Kralı) 201, 224, 237, 242
Baybars 310, 370
Bedevi 37, 39, 43, 71, 86
Bedir Savaşı 38
Beerşeba 15, 50, 66, 70, 73, 76, 255
Bejaia 309
Beka Vadisi 233
Bekaa 57
Belensiye 114, 190, 292
Belgrat 372, 384
Belisarius 17
Beni Haşim 32, 36, 76
Beni Kurayza 37
Beni Nadir 45
Beni Ümeyye 71
Benyamin 173
Berberistan 379, 380, 382, 387
Berberistan Kıyıları 379, 380, 382
Bereketli Hilal 29, 70, 71, 75, 108, 213, 229
Beşinci Haçlı Seferi 219, 297, 304, 307
Bet Netofa 241, 245, 246, 249
Bet Netofa vadisi 245
Bethesda 261
Bethlehem 50, 308
Beyazıt 317-319, 320-323, 325, 326, 329
Beytüllahim 44, 255
Bilbays 15, 232

Bin Bir Gece Masalları 107
Bin İshak 33
Bin Nusayr 86, 91
Birgu 369, 370, 372, 373, 375, 383-385, 387-391, 393-397
Birinci Abdurrahman 111
Birinci Dünya Savaşı 311, 316
Birinci Haçlı Seferi 197, 202, 210, 215-219, 226, 260, 303
Birinci Murat 313
Birinci Velid (Emevi Halifesi) 141
Bitinya 30, 199, 276
Bitlis 137, 155
Bizans İmparatorluğu 16, 28, 30, 40, 45, 73, 135, 143-145, 149, 150, 159, 201, 242, 274, 326, 331
Bizantion 355
Bizantium 9, 13
Boabdil 360, 361
Boccacio 173
Boğazkesen 344
Bohemond 200, 201
Bologna 193
Bordeaux 88, 95
Bougie 309
Boulognelu Baudouin 200, 201, 225
Britanya 132, 260
Brobdingnag 213
Bryennios 136, 158, 159, 161
Budapeşte 15, 384
Bulgar Kasabı Basil 144, 338
Bulgaristan 170, 320, 321, 325
Bulgaroctonus 144
Burgondiya 187
Burgondlar 26, 124
Burgos 183, 184, 185, 284, 294
Bursa 313, 319
Büveyhi 141, 142
Büyük Akdeniz 168
Büyük Bölünme 135, 146, 148, 150, 151, 276, 332
Büyük Constantinus 13
Büyük Iustinianos 9
Büyük İskender 68, 275, 327
Büyük Karl (Charlemagne) 104, 108, 110
Büyük Liman 369, 372, 373, 375, 384, 385, 387, 392, 394, 395
Büyük Otto (Germen monarkı) 125
Büyük Selçuklu İmparatorluğu 165
Büyük Selçuklular 165
Büyük Üstat Ridefort 245
Büyük Üstat Valette 372, 383, 387
Büyükada 167
Byzantium 5, 17, 27, 29, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 52, 56, 57, 67, 68, 78, 79, 80, 121, 138, 146, 311, 335, 337

Cabiya 24, 46, 47, 53
Calabria 123, 201
Calatafimi 173
Calatrava 14, 195, 270, 271, 283, 284, 285, 286
Caligula 26
Callinichus 329
Camelot 118
Cañadas 128
Canice 392
Capharnum 258
Capua prensliği 178
Caravagio 377
Carolina 293
Catania 170
Cebel Ensariye 209, 210, 213, 259
Cebelitarık 66, 87, 90, 89, 98, 109, 120, 189, 273, 280, 284, 311, 361
Cebelitarık Boğazı 109, 120, 189, 280, 311
Cebrail 18, 33, 35
Ceneviz 320, 334, 335, 343-345, 347, 381
Cenon 95, 98
Cenova 14, 98, 124, 176, 203, 278, 299, 308, 312, 335, 346
Cerbe 122, 382
Cervantes 396
Ceuta 14, 86, 98, 109, 305
Ceyyan 292
Cezayir 14, 83-85, 278, 379, 384
Cezire 82, 142, 227
Ceziretülhadra 129
Charlemagne 81, 95, 100, 263

Charles Martel 20, 63, 64, 93, 94, 95, 101
Charles Martel Müfrezesi 101
Chartreuse 222
Charybdis 176
Châtillonlu Odo 188, 196
Châtillonlu Reynaud 235, 237, 240, 243, 248, 263
Chronographia 45, 46, 60, 75, 145
Cihat 132, 160, 221, 224, 268, 280
Ciudad Real 283
Clairvauxlu Bernard 178, 216, 221, 225
Clermont 124, 168, 196, 199, 220, 331
Cleveland 258
Clovis 65
Cluny 14, 124, 187, 196, 302
Coimbra 131, 268
Colorado 374
Compostela 3
Conca d'Oro 172
Conqu 12
Conquistador 1
Conrad 209
Constance 235, 236
Constantinus 16
Convivencia 11, 105, 120, 133, 169, 280, 297, 299, 325, 360
Copernicus 64
Cordoba 1-4, 7, 11, 119, 268, 304, 371, 399
Cotentin 149
Cremonalı Gerard 194
Cresson 245, 255
Crusade 197, 199, 201, 203, 223, 240, 275, 276, 297
Cuba 173
Cuenca 279
Cyrenaica 73

Çanakkale 27, 75, 91, 311, 313, 335, 347
Çanakkale Boğazı 27, 91, 311, 335
Çekirge Yiyenler Adası 122
Çerkesler 319
Çin 57, 107, 323
Çocukların Haçlı Seferi 278

Dagobert 80
Dalmaçya 274
Dandolo 274
Dante 298, 306
Dar Ayyub 24, 25, 50
Dar el-Cemaa 53
Dar Eyyüb 53
Dara 29, 45, 50
Darülislâm 75, 109, 112, 116, 140, 142, 173, 193, 203, 223, 228, 229, 238, 266, 291, 305, 307, 355, 375
Dathin 42
Daviye 215-218, 226, 228, 243, 245, 247, 248, 250, 257, 270, 276, 283
Daviye Şövalyeleri 215-217, 226, 243, 245, 247, 248, 270, 276, 283
Decameron 173
Deccal 304, 306, 307
Deniz Müzesi 335
Desdemona 93
Despenaperros 272, 281, 282, 285, 287, 289
Despenaperros Boğazı 287
Despenaperros Geçidi 285
Diaz 361
Dicle 106, 142, 225, 300
Diego Lopez de Haro 283, 287, 289
Dimyat 15, 219, 297, 298, 309
Dioskorides 117
Dirar bin Ezvar 44, 53, 56
Divan 179, 247, 380
Dodds 2
Doğu Akdeniz 39, 144, 176, 274, 308, 335, 370
Doğu Anadolu 137, 138
Doğu Avrupa 89, 147, 276, 305
Doğu Cezayir 85
Doğu Endülüs 272
Doğu İran 141
Doğu Kudüs 261
Doğu Roma 13, 16
Doğu Roma İmparatorluğu 13, 16
Doğu Şeria 237
Dokuzuncu Louis (Fransa Kralı) 276
Domingo de Guzman 277

Don Diego 287, 290, 293
Dordogne ve Garonne nehirleri 95
Dorylaeum 15, 155, 226
Dördüncü Haçlı Seferi 219, 274, 278, 313, 331
Dördüncü Konstantinos 100
Dövüşçü Alfonso (Aragon Kralı) 270
Drogon 149, 170
Duero 128, 139, 186, 269
Dukas hizbi 152, 153
Dukaslar 145
Duşan 313, 317
Dük Eudo 92, 93, 94, 95
Dürzi 203, 229, 258

Ebro 111, 128, 186, 269
Ebro ve Duero nehirleri 111
Ebu Abdillah Muhammed bin Muhammed bin Abdillah bin İdris eş-Şerif es-Sebti es-Sıkılli 180
Ebu Amir Muhammet bin Ebi Amir el-Meafiri 128
Ebu Bekir 41-43, 47, 76, 107
Ebu İshak İbrahim bin Yahya 194
Ebu Süfyan 37, 38, 40, 41, 52, 71, 77
Ebu Talip 32, 76
Ebufutrus 105, 108
Ecnadeyn 44, 53, 66
Edessa 153, 201, 202, 225, 226, 227, 243
Edirne 15, 89, 313-315, 327, 330, 334, 337, 339, 341, 355, 356, 364
Edirnekapı 339-341, 353, 354, 384
Efdal 256
Eflak 320, 365
Eflatun 21
Efrasiyâb 354
Ege 13, 27, 75, 151, 308, 311, 313, 315, 331, 334, 347, 357, 363, 379
Ege Denizi 75, 151, 311, 315, 347
El Cezire 129, 142, 200, 224, 235, 238, 240
El Cid 11, 114, 183-187, 190, 268, 294, 361
El Greco 191
El Hadra 129
El Hakim 229
El-Bahr el-Rum (Rumların Denizi) 121
El-Bahr el-Zülumat (Karanlıklar Denizi) 121
Eleanor 226, 232
El-Hakim 229
Elhamra 293, 360
Elhamra Sarayı 360
el-Hattap 58
El-Melikü'l-Kamil 309
Elmo 369
El-Mutamid 190, 191
Elvira (Palermo Kraliçesi Kastilyalı) 181, 182, 191, 270
Emevi 2, 3, 48, 105, 108-113, 116, 132, 133, 141, 171, 175, 211, 222, 341
Emeviye 111, 174, 261
Emeviye Camii 111, 174, 261
Emir bin As 42
Endülüs Emevileri 127
Endülüslü İbn Rüşd 192
Enrico Dandolo 274
Ensar 37
Ensari 341
Ensariye 205, 207, 208, 209, 213, 238, 239
Ensariye Dağları 207, 208, 239
Eraclius 242, 243, 246, 260
Erasmus 376
Erdoğan, Recep Tayyip 138
Ermeni 29, 45, 46, 49, 53, 136, 137, 138, 156-158, 163, 201, 211, 229, 341
Ermeni kilisesi 158
Ermenistan 17, 27, 44, 143, 145, 153-155, 159, 160, 162, 236, 319
Erzurum 15, 156, 164
Eschiva 247
Esenlik Kenti 106
Eski Ahit 16, 25, 221
Eski Kastilya 283
Eski Lubiya 251
Es-Seffah 2
Etoileli Isaac 220, 221
Eucleides 194
Eudo 92-96, 99, 100

Eulogius 120, 304
Europenses 99
Evdoksiya 28, 75, 151, 152
Evdoksiya İmparatorluğu 151
Evdoksiya Makrembolitissa 151
Eyüp 25, 53, 261, 341, 342, 344, 345
Eyüp Ensari 341
Eyüp Sultan Camii 342
Eyyub 225, 232, 233, 261
Eyyubi sultanı El-Melikü'l-Kamil 297, 307
Eyyubiler 141, 261, 300, 308, 342
Ezher 228
ezquita 23
Ezvar 56

Fas 83, 84, 86, 109, 127, 190, 191, 269, 271, 292, 301, 379
Fatımi 126, 127, 142, 150, 175, 229, 232, 234
Fatih Sultan Mehmet 7
Felemenk 200
Fener 365, 366
Fenike 206
Ferdinand (Kral) 361, 362
Fez 127, 305, 388
Fırat 43, 63, 106, 109, 137, 142
Fırat Nehri 77
Fildişi 185
Filioque 147, 332
Filistin 16, 20, 23, 27, 32, 37, 42, 43, 46, 49, 70, 91, 105, 109, 143, 160, 197, 200, 201, 213, 215, 217, 229, 232, 233, 238, 260, 263, 302, 309, 310, 334, 379, 383, 396
Flandreslı Baudouin 276
Floransalılar 359
Fokas (İmparator) 26, 27, 28, 46, 52
Fokas Konstantinopolis 27
Forsa 377
Francis Drake 336, 343, 349, 351, 353, 380
Fransa 11, 64, 65, 66, 82, 88, 95, 101, 148, 175, 179, 194, 196, 225, 226, 232, 235, 242, 260, 276, 277, 278, 280, 320, 327, 331, 332, 376, 377, 382
Fransız Haçlıları 285
Fransisken 305, 310, 358
Fransisken Ramon Llull 310
Fraxinetum 125
Fredegarius 80, 93, 97
Frederick 219, 306, 307, 308, 309
Frengistan 218, 219
Fustat 69, 70, 74-76, 127, 228, 232
Futuroscope 88

Galata 320, 334, 344, 345, 357, 358, 359, 361, 364-366
Galiçya 183
Galile 227, 240, 241, 244-246, 250, 251, 258, 309
Galo-Romen şehri 88
Galya 63, 80-82, 90, 95
Gana 189
Ganzak 30
Gassani 41, 45, 53, 104
Gassani Arapları 45
Gassaniler 39, 40, 46, 47
Gavrilo 316
Gazze 15, 42, 50, 66, 232, 255
Gelibolu 311, 312, 314, 319, 335
Geniza 228, 362
Gennadios 357, 358, 366
Genoard 173
Georgios 170, 176, 201
Germen 26, 81, 125, 147, 148, 176, 178, 182, 242
Gırnata (Granada) 51, 112, 189, 268, 293, 296
Gibbon 63, 66, 79, 80, 87, 136
Gibraltar 87
Giovanni 327, 334
Giralda 265, 267, 272
Girit 13, 15, 75, 121, 144, 331, 335, 346, 379
Girona 91, 98
Giustiniani 334, 336, 338, 339, 342, 343, 346, 349, 350, 351, 374
Glaber 139
God of Prophecy Kilisesi 258

Golan 23, 24, 46, 55, 252, 263
Golan Tepeleri 23, 24
Göçmen Abdurrahman 134
Granada (Gırnata) 14, 186, 187, 268, 284, 360, 379
Grand Bleu 13
Gregoras 73
Greko 13, 69, 106, 135, 327
Greko-Romen 13, 106, 135
Guadalete Nehri (Vadiilekke) 90
Guadalquivir 1, 4, 111, 114, 117, 118, 121, 265, 270, 271, 281
Guadalquivir Nehri 1, 4, 117, 271
Guadalquivir Vadisi 114
Guadiana 270, 283
Guadiana Nehri 283
Guillaume Bras de Fer (Demir Kollu Guillaume) 149, 170, 173, 174, 231, 233, 235, 240, 244
Guistinani 352
Guy (Kral) 243, 245, 248, 250, 251, 253, 254, 257, 263
Güney Arapları 109
Güney İtalya 78, 123, 148, 379, 380
Güney Suriye 32, 46
Güney Ürdün 42
Güzellik Adası 121

Habsburg
Habsburglar 4, 371, 379, 382, 390, 392, 394
Haçlı Seferleri 95, 124, 168, 169, 172, 222, 223, 259, 261, 274, 280, 294, 310, 376, 399
Haçlılar 20, 67, 160, 201, 203-207, 211-214, 219, 223, 225-227, 229, 231, 247, 252, 269, 275, 283, 309, 321, 338, 339, 343
Hadrianopolis muharebesi 89
Hafız Esat 206
Hafsun 109, 118
Hakimi El-Mutamid 190
Halaviye 211
Haldun 85, 300, 301, 322, 376
Halep 15, 29, 44, 57, 70, 74, 111, 144, 155, 200, 202, 203, 210, 211-213, 223, 224, 226-228, 231-234, 236, 239, 255, 309, 322, 372
Halep Hıristiyanları 211
Halep Kalesi 111, 213
Halep Vakayinamesi 239
Halepli Nurettin 231
Haliç 27, 28, 79, 320, 329, 334, 335, 337-339, 341-347, 350, 351, 355-358, 361, 362, 363, 380, 385
Halife Ebu Bekir 42
Halife Ebu Yusuf Yakup 272, 273
Halife El-Müsterşid 224
Halife Muhammet 280, 286, 292
Halife Muhammet En-Nasır 292
Halife Osman 70, 73, 74, 75
Halife Ömer 47, 48, 58-60, 69, 70, 197
Halifelik 141, 142
Halil Paşa 325-327, 347
Halit bin Velit 33, 41, 43, 56, 80, 91, 96, 108, 342
Halkedon 355
Hama 15, 44, 50, 74, 114, 115, 228, 255
Hamza 38, 41, 71
Harald Bluetooth 139
Harald Hardrada 170
Harem 32, 34, 60, 259, 308, 384
Harem-i Şerif 60, 259, 308
Harun Reşit 108, 222
Hasday bin Şaprut 112, 117, 140
Haşhaşi 208, 209, 210-213, 218, 223, 224, 238, 239, 240, 245
Haşimi 32, 362
Hautevilles 149, 150, 170, 178
Havari Tomas 276
Havari Yakup (Santiago) 131
Hayfa 241
Hayyam 165
Hazar 112, 139, 140, 141, 209
Hazar Denizi 139, 141
Hazar Yahudi Krallığı 112
Hazm 134
Hazreti Muhammed 9, 31
Helen 312
Helena 211, 334

Helios (Güneş Tanrısı) 75
Hellespont 311
Héloïse 194
Henricus Dandolo 7, 274
Heraclonas 68
Herakleios 27-30, 33, 38-47, 58, 60, 67, 68, 75, 78, 80, 104, 145, 202, 211, 229, 328, 338, 354
Hermon 252, 257
Hermon Dağı 257
Herstalli Pépin 81
Hıristiyan Dük Eudo 93
Hıristiyanlık 171
Hıristiyan-Müslüman karşılaşması 11, 12
Hısnülekrad 223, 237, 259
Hıttin 10, 20, 205, 209, 227, 241, 248, 250-256, 258-261, 266, 272, 277, 310, 316, 342, 369
Hıttin Boynuzları 241, 251-254, 256, 258
Hicaz 18, 33, 66, 76, 79, 93, 238, 240
Hindistan 32, 107, 114, 141
Hint 38, 40, 51, 52, 71, 77, 74, 121, 134, 195, 309
Hint Okyanusu 74, 309
Hipodrom 5, 275, 339, 340
Hippolu Augustinirıus 220
Hişam 32, 94, 129
Hititler 137, 213
Hollanda 82, 379
Homeros 120, 122, 150, 176
Huerta del Rey 279
Humbert Moyen 146
Humus 15, 40, 43, 44, 50, 57, 61, 74, 206, 213, 214, 228, 255
Humus Geçidi 213, 214
Hunlar 74, 89, 140
Hunyadi 325, 326
Hürrem 380, 384
Hüseyin 77, 83, 141, 209, 225
Hüsrev 27, 28, 29, 38, 39, 67, 104, 354, 355
Hz. Eyüb 342

I. Beyazıt 317
II. Abdurrahman 115
II. Beyazıt 362
II. Frederick 307, 310
II. Mehmet 328, 337, 353, 366
II. Murat 325
II. Roger 176, 178, 181, 307
II. Theodosius 338
III. Abdurrahman 119, 125, 129
III. Abdurrahman 127
III. Carlos 293
III. Fernando 292
III. Innocent 273, 297, 332
Ile-de-France 206
Imazighen 84
Innocent 178, 274, 276, 277, 279, 286, 291, 292, 298, 305, 307
Ioannes VI. Kantakuzenos 314
Irak 27, 43, 69, 70, 74, 75, 77, 83, 106, 223, 224, 307, 379
Isabella (Kraliçe) 191, 361
Iustinianos (İmparator) 5-7, 9, 26, 68, 78
IV. Baudouin 234, 242, 243
IV. Konstantinos 79
IV. Leo 124
IV. Romanos Diogenes 135, 163
IX. Louis 179, 219, 260

İber 3, 91, 133
İber Yarımadası 3, 91
İberya 87, 90, 91, 93, 109, 110, 112-114, 118, 120, 125, 128, 130, 183, 184, 188, 195, 266, 268, 269, 272, 273, 278, 281, 292, 361, 362, 364, 379, 397, 399
İberya Müslümanları 362, 379, 397
İberya Yahudileri 91, 112
İberya Yarımadası 183, 281
İbn Havkal 114
İbn Merdeniş 272
İbn Tumert 271, 272
İbni Cübeyr 175, 237, 238
İbni Cübeyr (İspanya Müslümanı) 175
İbni Haldun 85, 131, 300, 301, 322, 376
İbni Havkal 114, 171
İbni Kadis 285
İbni Rüşd 194, 268, 269

İbni Sina 194, 223, 304
İbni Yasin 188, 189
İbrahim 18, 34, 60, 67, 111, 379, 380
İbranice 112, 241, 327
İfrikiye 73, 84, 85, 109, 110, 123, 124, 126, 260, 272, 273, 310
İkinci Basil 143, 146, 150, 154
İkinci Dünya Savaşı 101, 172, 374
İkinci Frederick (Kutsal Roma İmparatoru) 306, 307
İkinci Haçlı Seferi 219, 225, 226, 228, 231, 232, 235, 268
İkinci Hakem 116, 129
İkinci Henry (İngiltere Kralı) 245
İkinci Hişam 129
İkinci Hüsrev (Kral) 27
İkinci Mehmet (Muhammet) 326
İkinci Murat 326
İkinci Pedro (Aragon kralı) 280, 292
İkinci Roger (Sicilya Kralı) 201, 225
İkinci Sergius 123
İkinci Theodosios (İmparator) 39
İlgazi 212, 223
İmadüddin 224
İnanç Denizi 194, 261, 297, 369
İncil 119, 138, 174, 241, 258, 395
İndus 105
İnebahtı 396
İngiliz Kraliyet Donanması 374
İngilizce 17, 61, 67, 136, 161
İngiltere 148, 174, 176, 219, 242, 245, 251, 320, 331, 332, 364, 377, 380, 391, 397
İngiltere Krallığı 380
İpek Yolu 57
İran 18, 27-30, 42, 70, 83, 106, 137, 140, 141, 143, 149, 166, 194, 195, 209, 223, 238, 319, 354, 366
İran şehinşahı 28
İranlı İbni Sina 192
İsa 7, 16-19, 28, 31, 34, 58, 59, 67, 92, 131, 147, 166, 176, 181, 196, 199, 201, 217, 220, 241, 246, 247, 258, 273, 276, 277, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 334, 353, 377
İsaakios 146, 151
İsbitariye 205, 214, 215, 217-220, 244, 245, 247, 248, 250, 257, 259, 370, 378
İsbitariye Şövalyeleri 205, 214, 215, 219, 244, 245, 248, 250, 257
İskandinav 139, 170, 332
İskender 326, 328, 345
İskenderiye 4, 15, 17, 29, 66, 68, 69, 73, 74, 121, 238, 299, 309, 388
İskenderiye Kütüphanesi 69
İskenderiyeli Kyros 100
İskoçya 63, 332
İsmail 34, 69, 92, 176, 209
İsmaililer 126, 209
İspanyalı Rodrigo 100
İspanyol İç Savaşı 191
İspanyolca 1, 103, 268, 287
İsrail 11, 23, 112, 251, 263
İstanbul 5, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 174, 292, 298, 311, 312, 318, 328, 335, 336, 338, 340, 341, 347, 348, 353, 355-357, 362, 364-366, 370, 379, 395, 402
İstanbul Boğazı 311, 318
İstvan (Kral) 139
İtalya 4, 17, 26, 78, 105, 122, 144, 149, 153, 170, 178, 182, 199, 200, 275, 298, 308, 320, 332, 377
İustinianos 17, 135, 174, 353, 363, 377
İyon 13, 381, 396
İyon Denizi 381
İzmit 200
İznik 276, 319, 387

Janiculum Tepesi 124
Jarava 85
Jativa 116
Jean Parisot de la Valette 370, 376, 388, 397
Jerez 186
Jerrilynn 2
Joanna 174, 175, 297
Johannes 346
Joseph Tarchaniotes 156

Julia Gonzaga 380
Julianos 86, 87

Kabe 34, 36, 83, 303
Kadeş 213
Kadıköy 15, 16, 67, 76, 319, 355
Kadıköy Konsili 76
Kadırga 385, 387, 388, 395
Kafkasya 137, 143
Kahire 11, 15, 127, 176, 194, 216, 228, 229, 231, 232, 234, 240, 298, 299, 309, 362
Kaisareia (Kayseri) 151
Kalkedon 16, 67
Kallinikos 79
Kanto 298
Kanuni Sultan Süleyman 4, 362, 363, 370, 394
Kapadokya 30, 150, 151, 167
Karadeniz 112, 164, 308, 311, 315, 319, 329, 330, 331, 334, 344, 355
Karanlık Çağlar 118
Karatavuklar Ovası 315, 325
Karl Martiaux (Charles Martel) 82
Karolenjler 81, 104, 123, 220
Kartaca 13, 14, 27, 78, 84, 180, 371
Kasım 9, 24, 46, 232, 329, 371
Kasiyun Tepesi 71, 76
Kastilya 90, 131, 169, 172, 182, 183, 188, 190, 196, 223, 268, 269, 272, 273, 278, 279, 283, 286, 292, 361, 377, 386, 391, 393, 395
Kastilya Karakolu 391, 393, 395
Kastilya Kilisesi 279
Kastilya Kralı VI. Alfonso 172
Kastilya Kralı VIII. Alfonso 272
Kastilyalı Elvira 182, 191
Katalan 186, 302, 309, 335, 345, 359
Katalonya 100, 131, 183, 269, 308
Kathar 175, 279, 280, 303
Katharlar 277, 292
Kato 297
Kayrevan 74, 84, 86, 98, 110, 122
Kayser 261, 355
Kayslılar 109
Kazaklar 140
Keder 323
Kehf Kalesi (Mağara Kalesi) 208, 209
Kemalettin 239
Kerbela 83, 141, 209
Kerek 237, 238, 240, 243
Kerkennah 14, 122
Keroularios 151
Keşiş Piyer 199
Kevser 208
Kıbrıs 13, 15, 75, 235, 236, 310, 370
Kılıç Arslan (Anadolu Selçuklu Sultanı) 199
Kıpti 67, 68, 69, 74, 104, 229, 232
Kıpti Hıristiyanlar 229
Kırım Savaşı 261
Kızıl Elma 353
Kızıldeniz 32
Kibbutz Lavi 251, 258
Kibotos 200
Kiev Rus Devleti 140
Kilikya 236
Kindi 107
Kiros 68, 69
Kleopatra 381, 396
Kobiliç 316
Komnenoslar 167, 168, 387
Konrad 225, 227
Konstans 75, 78, 79
Konstantin 229
Konstantiniye 4, 11, 325, 337, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 372, 376, 382, 383, 394
Konstantinos 79, 146, 151, 152, 220, 275, 330, 334, 336, 337, 339, 341, 346, 347, 349, 350, 352, 353, 364
Kont Raymond 209, 251
Kontantinopolis 325, 326, 334, 337
Konya 15, 155, 166, 196
Korsika 13, 14, 98, 121
Kos Adası 75
Kosova 315, 316, 317, 319, 325, 326, 327, 346
Kosova Muhaberesi 326
Kökböri 244, 245, 249, 250

Köln 82, 125
Krak 213, 214, 217, 220, 221, 223, 237, 255, 259, 270, 310, 370
Krak des Chevaliers 213, 223, 237, 255, 259, 270, 310, 370
Kraliçe Kahine 92
Kristof Kolomb 374, 381
Ksenofon 137
Kserkses 29
Ktesifon 28, 30, 106
Kubbet 83, 259, 301
Kubbet-üs Sahre 259, 301
Kûfe 70, 74, 77
Kufi 7, 178, 179
Kumanlar 140
Kureyş 18, 32, 34, 36, 41, 70, 76, 106, 109, 300
Kureyş kabilesi 18, 106
Kurtuba 1, 103, 105, 111-113, 115-121, 124-127, 129, 130, 132-134, 139, 140, 174, 180, 184, 185, 192, 268, 269, 292, 293, 305, 341, 356, 361
Kutsal Haç 138, 248, 254
Kutsal İttifak 396
Kutsal Mezar Kilisesi 29, 41, 59, 198, 214, 229, 260, 400
Kutsal Roma İmparatorluğu 125
Kutsal Topraklar 176, 216, 302
Kutubiye Camii 190
Kuzey Afrika 17, 27, 63, 73, 78, 85, 86, 132, 300, 305, 379, 382
Kuzey Avrupa 274, 278
Kuzey Fransa 89, 200
Kuzey Irak 142
Kuzey İran 155
Küçük Asya 60, 135, 137, 160, 229, 312
Kürt 20, 164, 211, 225, 232, 234, 240, 250, 261

La Bataille 88
La Carolina 293, 295
La Garde-Freinet 14, 124, 125
La Grande Chartreuse 221
La Mancha 191, 270-272, 278, 281, 282, 286, 287, 289
Labirentte 378
Lampégie 94
Langue 377
Languedoc 92, 175, 277, 279, 283, 292
Las Huelgas Manastırı 294
Las Navas de Tolosa (İkab Savaşı) 10, 265, 281, 284, 291, 293-296, 298, 299, 315, 360, 397
Laskaris 276, 387
Latin Avrupa 173, 196
Latin Marklığı Hebron (Halil) 237
Latin Şövalyeleri 203
Lavi 251, 252
Lazar 317
Lazareviç 317, 322
Lazkiye 205, 206
Leonardo Fibonacci 309
Leonlu Alfonso 182
Levant 202, 203, 214, 215, 219, 227, 229, 232, 234, 235, 242, 245, 260, 261, 263, 266, 276, 308, 310, 313
Libya 13, 14, 17, 73, 85, 271, 369, 379
Liguria 121, 124
Likos 340, 342-344, 346, 349-352, 365
Lionhearts 297
Lizbon 98, 268, 269, 284, 363
Lobo (Kurt Kral) 272
Loire 63, 65, 88, 95, 235
Loire Nehri 65, 95
Loire Vadisi 88
Lombard 26, 105, 123, 148, 180, 327
Lombardiya 379
Longo 334, 338, 349, 351, 374
Longobardi 26
Lopez 279, 281, 287, 290, 291
Losa 284, 287
Lotario dei Conti di Segni 273
Lubiya 251, 253, 254
Lubye 249, 251
Lucas 304, 333, 346
Lucia 243
Lusignan 310
Lusignanlı Guy 243
Lübnan 24, 57, 67, 205, 213, 225, 243, 252, 309

Lysippos 275

Maarettünnuman 203, 227, 228, 255
Macaristan 199, 320, 325, 332
Madam Patrik 243, 260
Madrid 105, 279, 281, 288
Magna Carta 360
Magna Graecia 78, 122, 170
Mağrib 84, 109, 126, 141, 189, 272, 292, 309, 361, 379
Maimon 194
Makedonya 315
Makkabîler Kitabı 220
Makyavelli 376
Malaga 118, 180
Malagon 283
Malaka 180, 228
Malazgirt 10, 28, 135-138, 140, 146, 155-157, 159, 160-170, 196, 199, 265, 312, 320, 355, 374, 397
Malazgirt Muharebesi 138, 140, 160, 166, 169
Malta 10, 11, 13, 14, 122, 369-375, 377, 378, 383-385, 389-392, 394-397, 401, 402
Manastır 104, 175, 177, 216
Mancha 281
Maneviyat 375
Maniakis 170, 201
Mansur 2-4, 48, 128-133, 139, 142, 184, 222, 293
Manş Denizi 65, 148
Manuel Komnenos 234, 236
Manzikert 136, 160, 234
Marakeş 14, 190, 284
Maraton 29
Marcellinus 17
Marco Polo 208, 309
Marcus 306
Mare Nostrum 13, 16, 18, 21, 27, 28, 49, 54, 73, 103, 117, 139, 187, 220, 293, 300, 318, 328, 332, 364, 371, 395, 400
Markus Antonius 381, 396
Marmara 27, 79, 91, 145, 167, 199, 200, 276, 311, 313, 331-335, 337, 338, 343, 344, 350, 355, 356
Marmara Denizi 27, 79, 145, 167, 199, 200, 276, 311, 337, 344, 356
Mars 206
Martel 64, 82, 93, 95-97, 99-101, 104, 316
Martina 28, 44, 60, 68
Martorana 181
Maruniler 67, 203
Masmude 271
Masmudi 128
Masyaf 210, 239, 255
Maveraünnehir 140
Mavrikios (İmparator) 52
Mayeul 124
Mayorka 13, 14, 98, 310, 311
Mazara del Vallo 122
Mdina 386, 392
Medina del Campo 279
Medinaceli 14, 98, 127, 128, 130, 133, 134, 139, 188
Medine 31, 36-38, 41, 43, 60, 69-71, 75-77, 83, 108, 221, 238, 362
Medinetüzzahire (Parıldayan Şehir) 131, 133
Medinetüzzehra 125-127, 129, 131, 133
Megido 241
Meizar Kibbutzudur 47
Mekke 7, 18, 30, 32, 34-38, 40, 41, 60, 71, 76, 83, 188, 221, 237, 303, 342, 362
Mekkeli Kureyş aşireti 32
Melikşah 165, 210, 212
Memluklar 300, 309, 310
Memphis 67, 68, 69
Menat Tanrıçaları 34
Merakeş 271, 272, 280, 292, 305
Meriç 315
Meriç Nehri 315
Merkab 205, 206, 209, 211, 214, 237, 259, 310
Merovenj 80, 81, 93
Meryem Ana 17, 19, 206, 246, 247, 259, 261, 276, 293, 301, 304, 348

Meryem Ana Kilisesi 206, 259
Meryemi Kilisesi 357, 366
Mese 349, 353
Messina 14, 170, 176
Mevali 75
Mevlevi 166
Mezopotamya 17, 27, 28, 39, 42, 108, 117, 137, 141, 143, 155, 200, 201, 224, 227, 235, 237, 246
Mezquita 1-5, 7, 9, 10, 13, 112, 117, 126, 128, 174, 265, 293, 356, 361, 371, 397, 402
Mısır 17, 27, 66-70, 73, 74, 84, 91, 109, 114, 141-143, 155, 165, 209, 211, 219, 222, 229, 231-233, 236-238, 240, 260, 297, 298, 306, 307, 309, 310, 322, 379
Mısırlı Sultan Baybars 263
Midilli 15, 335, 336, 379
Mikael Psellos 145, 167
Mikhael Attaleiates 136, 155
Milazzo 13
Millyli Stephanie 236
Milos Kobiliç 315
Miramamolin 287, 290, 294
Miryokefalon 234, 240, 242, 340
Mişna 246
Mitterand 101
Moab 237
Moğol 11, 140, 300, 305, 309, 310, 312, 321-323, 357, 366, 396
Monofizitizm 17
Monomakos 145, 150, 229
Monreale 174, 175, 177-179
Monte Pellegrino 169
Montferratlı Conrad (Kral) 209
Mora 331, 346, 347
Morena 281, 288
Moritanya 188
Moriya Dağı 60
Moron 186
Mose 194
Mount of Beatitudes 258
Moussais 87, 88, 96, 98, 100, 116
Moussais-la-Bataille 87, 100
Mozambik 252
Muaviye 71, 73-79, 81, 83, 91, 105, 108, 121, 145, 201, 329, 335, 341
Muhammed Bin Abdullah 31
Muhammed bin İshak 32
Muhteşem Süleyman 363
Munkız 217
Munuza 92, 93, 94, 109
Murabıt 190, 203, 223, 269, 271, 272
Murabıtlar 188-190, 196, 266, 271, 273
Muradal 288
Murat 137, 315, 317, 325, 326, 357
Murat Suyu 137
Murcia 272
Musa 86, 87, 89, 91, 94, 166, 258, 298
Museum 2
Mustarib 187, 188, 192, 195, 269, 399
Musul 155, 200, 202, 224, 227, 235, 240, 322
Muş 137
Muvahhit 266, 271-273, 278, 280, 283, 285, 286, 289, 290, 292
Muvahhit Halifesi Muhammet en-Nasır 278
Müdeccen 192, 195, 299
Müluk 185, 186
Müluk-ut Tavaif 185, 186
Mürsiye 292
Müslüman Valisi Musa bin Nusayr 86
Müslüman Zaragoza 184

Nağrile 186
Nahcivan 384
Naibi 135
Nakkaş ez-Zerkali 194
Naksos Adası 363
Namazlar 97
Napolyon 128, 149, 232, 374
Narbonne 92, 280, 284
Nasıra 241, 244-246, 249, 251, 255, 308
Nasriler 296
Nassi 363
Nava 46, 47, 49, 50, 51
Navarra 131, 173, 183, 269, 272, 280, 286

Navas 14, 279, 281, 282, 287, 290, 291
Nawa 24, 25
Necef 77, 141
Necid Samuel 360
Negev 67
Neron 26
Nesturi Hıristiyan 107, 300
Nesturilik 17
Nicolo Barbaro 336, 348
Niğbolu 15, 321, 322, 323, 331
Nijer 189, 271
Nijer Nehri 189
Nikeforos Bryennios 136, 156, 158
Niketas 47, 57
Nikopol 321
Nil 26, 63, 66, 69, 122, 127, 231-234, 297
Nil Deltası 122, 233, 297
Nizamülmülk 156, 165, 210, 211
Nizari İsmaililer 209, 271
Nizariler 208, 210, 211
Noel 209, 315, 330
Noel ayini 209
Norman 150, 153, 156, 171, 173-176, 178-180, 182, 200, 201, 220, 272, 274, 302, 306
Norman Guiscard 153
Norman Krallığı 178
Normandiya 148, 149, 176
Normanlar 11, 135, 139, 148, 149, 154, 170-174, 176, 182, 217
Notaras 333, 346
Notre Dame Katedrali 263
Novo 15, 346
Nuh Peygamber 25
Nurettin 227, 228, 230-236, 240, 259, 263, 292
Nusayr 92, 94

Odysseus 176
Olivares 284, 289, 290
Olivera 317, 323
Oloron 95
On İki Adalar 75, 78, 331
Orléans 82, 95
Orontes Nehri 115
Orta Akdeniz 122
Orta Anadolu 151, 167, 200
Ortadoğu 27, 39, 113, 139, 140, 165, 199, 204, 206, 223, 225, 301, 309, 362
Ortodoks Hıristiyanlar 260, 333
Ortodoks Kilisesi 67, 152, 276, 357, 358
Ortodoksluk 188
Osmanlı İmparatorluğu 4, 6-9, 261, 312-315, 317, 318, 320, 321, 325, 327, 328, 331, 333-336, 339, 341, 344, 345, 347, 352, 356, 357, 359, 360, 362-364, 370, 373, 374, 376, 380, 383-385, 387, 389-391, 394, 396, 400
Osmanlı Türkleri 7
Ostia 123, 124
Ostrogotlar 17, 73
Othello 93
Otto 125
Outremer 202, 203, 205, 209, 211, 214, 215, 217-221, 223, 224, 227, 228, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 240-243, 245, 247-249, 253, 257-261, 266, 268, 269, 274, 278, 283, 294, 302, 307, 309, 342, 370
Outremer Latinleri 219, 242
Oxford 4, 43, 59, 63, 66, 69, 75, 87, 106, 108, 114, 167, 170, 178, 183, 193, 197, 217, 218, 221, 274, 301, 303, 335, 338, 344, 385
Oz Büyücüsü 126

Öc Alan Tanrı 69
Ölü Adam 130
Ölü Deniz 43, 44, 232, 237
Ölüm Dansı 305
Ömer 58-61, 73, 74, 76, 118, 165

Pagan 17
Pais 296
Palaiologos 313, 314
Palermo 11, 14, 114, 122, 123, 169-175, 178-182, 191, 194, 196, 203, 217, 237, 270, 304, 306, 307, 332, 399

Palermo Katedrali 306, 307
Palmiye Pazarı 58
Pamplona 95, 96, 98
Pandora 168, 199, 331
Pantelleria 14, 122
Panteon 5
Papalık 92, 273, 346
Parakletos 147
Paris 14, 65, 66, 73, 80-82, 85, 88, 92, 98, 109, 110, 123, 125, 139, 171, 178, 183, 191, 193, 221, 225, 244, 276, 278, 303, 309, 310, 321, 331, 336, 337, 348, 376, 382, 385
Patmos 305
Patrik Ioannes Xiphilinus 152
Patrik Kiros 69
Patrik Sophronios 59, 197
Patrikhane 357, 366
Paul 93, 119, 120, 124, 144, 148, 221, 266, 321
Pavlus 70
Peçenekler 154
Pedro 286, 289
Peleponnes 313
Pépin 81, 82, 100
Pera 320, 334
Perdro 291
Perikles 78
Pers İmparatorluğu 30
Piacenza 199
Pierre Abélard 194
Pippinid 81
Pireneler 92-94, 109, 187, 285
Pisa 124, 176, 203
Plaza Zocodover 196
Plectrude (Pépin) 82
Poitiers 14, 64-66, 70, 87, 88, 90, 92, 95-98, 100, 101, 116, 174, 364, 374, 396, 397, 399, 402
Poitiers Üniversitesi 100
Poitiersli Raymond 226, 227, 235
Poitou 65, 95, 116
Polonya 63, 320, 332
Porfirogenitos 117, 341
Portekiz 141, 268, 280, 375
Poulain 218, 232
Poulainler 227
Prens Lazar Hrebeljanoviç 315
Preveze Muharebesi 381
Protestanlar 375
Provence 26, 100, 124, 200, 377
Psellos 145, 146, 153, 156
Ptolemaios 194
Puerta 282
Puerto Muradal 287
Puvatya 10, 20, 63, 64, 66, 82, 85, 87, 88, 93, 94, 100, 108, 316
Puvatya (Poitiers) 10, 63
Puvatya (Poitiers) Muharebesi 63, 88, 93, 100

Rabinik Yahudiliği 246
Rada 279, 282, 290, 302
Radulf 139
Rahman 104, 108, 119, 300, 322
Ramazan 96
Raymond 69, 175, 192, 200, 209, 226, 227, 232, 233, 241-245, 247, 248, 250, 251, 256, 277
Reconquista 267, 268, 270, 285, 296, 299
Rheims 82
Rhine 63
Rhineland 278
Rhône 92, 278
Rhône Vadisi 92
Ribat 189, 271
ridde savaşları 41
Ridefortlu Gérard 243-245, 247, 258
Rioja 128
Robert Guiscard 149, 150, 169, 176, 178, 184, 200, 201, 220, 235
Rodos 13, 75, 91, 370, 371, 372, 384
Rodrigo (Kral) 90
Rodrigo Jimenez de Rada (Başpiskopos) 293
Roger (Kral) 176, 272, 306
Roland 160, 175, 237
Roma 4, 5, 9, 13, 14, 16, 17, 25, 47, 49, 50, 54, 55, 57, 67, 78, 81, 86, 88-90, 96, 97, 107, 118, 122-124, 130, 131,

146, 147, 163, 180, 197, 206, 220, 246, 247, 249, 251, 273, 293, 300, 325, 327, 330, 332, 334, 364, 381, 396, 400
Roma İmparatorluğu 13
Roma Kilisesi 180, 197
Roma köprüsü 54, 55, 118
Romanos Diogenes 138, 150, 152, 164
Romegas 383
Roncesvalles 95, 110, 160
Ronda 186
Roussel Bailleul 170
Rönesans 185, 332, 344, 376, 380
Rubailer 165
Rubet 270
Rubicon Nehri 64
Rucafi 181
Rukkad 49, 54, 55, 56
Rukkad Deresi 49, 54, 56
Rukkad Vadisi 55
Rum ateşi 79, 81, 83, 329
Rum cemaati 358, 366, 367
Rum İbrahim Paşa 379
Rumca 320, 327, 356
Rumeli 319, 329, 330, 335-337
Rumeli Hisarı 319, 329, 330, 335-337
Rusafe 113, 115
Rusya 305

Saffuriye 246
Sagrajas 190, 268
Sahabe 37, 70, 76, 83
Sahra 85, 188, 189, 309
Sahra-altı Afrika 309
Saint Gilles 202, 277
Sainte Chapelle 276
Saladin 234, 240, 249, 258, 297
Salamis 29
Salerno 123, 180, 187
Salman Rushdie 35
Salome 111, 372
Salvatierra 278, 286, 287
Samiriye 242
Samuel 10, 144, 186, 360
San Pietro 81, 124, 178, 273, 332
Sancho 183, 286, 287, 289, 291
Sanhace 188
Sanhaceliler 188
Sanhedrin 246
Santa Elena 281, 285, 293
Santa Elena köyü 281, 285
Santa Maria la Nuova manastır kilisesi 174, 177
Santa Maria Mayor Katedrali 4, 5
Santiago 3, 4, 14, 98, 128, 131, 270, 271, 283, 284, 293
Santiago de Compostela 128, 131, 293
Santiago Matamoros 3
Saraybosna 316
Sardunya 13, 14, 121, 124
Sasani İmparatorluğu 18, 106
Sasaniler 29, 30, 40, 42
Sayed 263
Sbeytla 73
Scylla 176
Sebteli Julianos 122
Sefarad 112, 140, 173, 194, 362
Sefarad Yahudileri 112, 140, 173, 194, 362
Segovia 279
Selahattin Eyyubi 11, 20, 175, 210, 225
Selahattin Sokağı 261
Selahattin Yusuf bin Eyyub 233
Selanik 15, 27, 313, 362
Selçuklu 140, 148, 149, 153, 155, 156, 159, 160, 164-166, 200, 210, 223, 224, 229, 312
Semerkant 228
Sene 297
Senglea 369, 370, 372, 375, 383-385, 387-395
Septimania 92, 100
Sevad 106
Sevilla (İşbiliye) 14, 185-187, 190, 191, 194, 267, 268, 279-281, 284, 291, 292, 333
Seyfullah (Allah'ın Kılıcı) 42
Sezar 64, 149, 151, 153, 381
Sezar İoannes 153
Shakespeare 316

Sheikh Saad 24
Shmuel HaNagid 112, 113
Sırbistan 11, 316
Sırp 313, 315, 317, 323, 334, 346
Sırp-Boşnak ordusu 315
Sibylla (Kraliçe) 243
Sichelgaita 200, 201
Sicilya 13, 14, 78, 122, 141, 144, 149, 169-173, 175-181, 196, 201, 225, 233, 306, 307, 369, 371, 379, 389-392, 394
Sicilya Krallığı 149
Sidi Ukbe 14, 84
Sierra 272, 278, 281, 282, 285-289, 293, 360
Sierra Morena 272, 278, 281, 282, 285, 289
Sierra Nevada 360
Siffin 77, 108
Sigismund 321
Simeon Stylites (Sütuncu Simon) 58
Simon Bolivar 263
Sina 57, 60, 67, 232, 233
Sina Dağı 60
Siraküza 78, 122, 170, 390
Sirenayka 109
Sistersiyen 216, 277
Skolarios 357
Sofronios 43
Sofya 9, 15, 151
Sokrates 35
Sophia 7
Sophronios (Kudüs patriği) 58, 67
Soria 279
Spain 2, 4, 51, 87, 94, 109, 111, 113-115, 117, 118, 127, 183, 184, 186, 188-191, 269, 294, 361
St. Angelo Kalesi 375, 387, 389, 393, 397
St. Bonaventure 305
St. Elmo 369, 371, 372, 374, 375, 378, 383, 385, 387, 390
St. Hilaire 65, 95, 116
St. Hilaire le Grand Kilisesi 65, 116
St. John 381
St. Joseph 397
St. Simeon 65, 86
Strategikon 52
Stratejik Hava Kuvvetleri Komutanlığı 374
Stupor Mundi 306, 307, 326
Subh 129, 133
Subiaco 275
Sufi 263
Sultan Baybars 310
Sultan Kamil 297, 298, 322
Sultan Murat 315
Sultan Selahattin 209, 239
Sultanahmet 9
Summa 194
Suriye Arap Cumhuriyeti 205
Suriye Rumu Antakyalı Georgios 176
Suriye-Afrika Yarığı 252
Sübeytıla 73
Süfyan 37, 40, 71
Süleymaniye 9, 363, 365
Süleymaniye Külliyesi 365
Sünni Abbasiler 229
Sünni İslâm 141, 235, 239, 271
Sünniler 78, 126, 208, 240
Süphan Dağı 155, 158, 163, 165
Süprüntü Kilisesi 260
Süryani 104
Sütuncu Simon 212
Sybilla 242, 243, 244

Şadırvan 175
Şahrvaraz 29, 30, 47
Şaprut 112
Şarih (Şerh Eden) 194
Şatibe 292
Şehitlerin Yolu 96
Şeria 24, 232, 237, 238, 243, 245, 246, 310
Şeria Nehri 24, 245, 246
Şeria Vadisi 310
Şeriat 78, 119, 222
Şevbek 237
Şeyh Bedir 207
Şii Fatımi halifeliği 209
Şii Fatımiler 142, 143, 229
Şii halifeleri 211

Şii Müslümanlar 203
Şirkuh 232, 233
Şişman Sancho 112

Taberiye 15, 24, 50, 241, 243, 246, 250, 252, 254, 255, 258
Taberiye Gölü 15, 24, 241, 243, 246, 250, 252, 254, 258
Tagus Nehri 193
Takiyüddin 249, 250, 256
Talmut 112
Tanca 87
Tancred 149
Tanrı Ülkesi Hakkında 86
Tanrı-Baba 147
Tapınak Dağı (Haremi Şerif) 60, 197, 215
Tapınak Şövalyeleri 219, 221, 222, 243
Tapınak Tepesi 308
Tarantolu Bohemond 200, 201
Tarchaniotes 156, 158, 164
Tarikatı Şövalyeleriydi 369
Tartus 206, 207, 255, 259
Taura 249, 250, 251
Tavaif 114, 185, 186, 271, 272
Tayyibiler 239
Tebriz 209, 384
Tejo Nehri 269
Tekfur 339, 341, 342, 352, 353
Tekfur Sarayı (Porfirogenitos Sarayı) 341, 342, 352
Tennessee 258
Teodora 9, 144, 314
Teodora (imparatoriçe) 6
Tepecikten 241
Tersane Koyu 395
Teselya 314
Teslis 147
Thames 63
Theodoros 43, 44
Theodosius 338, 340
Theophanes 42, 45, 46, 60
Thomas Becket 174, 245
Thomas Morosoni 276
Tiber Nehri 124
Tiberias 243-248, 250, 251, 253, 254
Tikrit 225, 232
Timur 321-323, 325, 326, 329
Timurlenk 321
Tiren 13, 14, 121, 169, 176, 308
Tiren Denizi 169
Titus 246
Toledo 11, 87, 91, 98, 127, 169, 172, 182, 183, 186-196, 203, 265, 268, 269, 279, 282, 283, 285, 288, 290, 292, 295, 302, 304, 361, 390
Toledo Tabloları 194
Tolosa 14, 279, 281, 287, 290, 291
Topkapı Sarayı 356, 358, 360, 362, 372
Toplanma Tepesi 24, 53
Toros Dağları 60, 73, 105
Tortosa 206, 207, 209, 259, 310
Tortosa Meryem Ana Kilisesi 206, 207, 209
Toulon 376
Toulouse 14, 92, 94, 175, 200, 202, 277, 284, 376
Toulouse Kontu Altıncı Raymond 277
Toulouselu Saint-Gilles 238
Tours Savaşı 87
Töton Şövalyeleri 276
Trablus 50, 202, 203, 234, 243, 244, 247, 255, 259, 305
Trabluslu Raymond 238, 241-243, 245, 247, 250, 256, 258, 277
Trabzon 319, 331
Trakya 26, 313, 314, 321, 327, 334, 336, 338, 344, 349
Transilvanya 325
Tsil 49, 50, 53, 54, 55
Tudelalı Benyamin 175
Tudelalı Benyamin (Sefarad Yahudisi) 173
Tuğrul Bey 142
Tuleytula 332
Tumert 271
Tuna 26, 89, 104, 150, 321
Tunus 73, 74, 84, 85, 98, 122, 176, 179, 219, 260, 272, 382
Turgut Burnu 378
Türkçe 13, 327, 356

Türkiye 11, 16, 21, 105, 137, 165, 213, 266, 312, 322, 340, 379, 397, 399
Türkmen 145, 150, 151, 153, 158, 212, 223
Türkmen Afşin 153
Türkopol 248

Ubeda 291
Ucles 279
Ukbe 84, 98
Ukrayna 384
Ukraynalı 140
Ulu Cami 7, 83, 111, 179, 187
Urartular 137
Urban 196, 199, 220, 329-331, 334, 337, 340, 342
Urban II 220
Urfa 15, 153, 155, 201, 255
Usame ibn Munkız 217, 225
Uygurlar 140
Uzak Doğu 108
Uzza 34
Üçüncü Abdurrahman 125, 126, 130, 131, 222
Üçüncü Haçlı Seferi 209, 219, 260, 272, 297
Üçüncü Innocent 275, 298, 307
Üçüncü Leon 91, 100
Ümit Burnu 375
Ürdün 23, 24, 41, 43, 46, 80

V. Baudouin 242
V. Charles 370, 371, 376, 382
Vaat Edilmiş Topraklar 49, 240
Vadilkebir 1
Vadinin Haçlıları 251
Vaftizci Yahya 111, 211, 215, 276, 370, 372, 373, 377
Vaftizci Yahya'nın Hastanesi Şövalyeleri (Vaftizci Yahya) 215
Vahiy Kitabı 304
Vakanüvis 92, 232, 235, 257, 280
Vakusa 46, 47, 49, 56
Valencia 14, 98, 114, 116, 122, 125, 186, 187, 190, 197, 272, 284, 305
Valens (İmparator) 89, 314
Valette 373, 376, 377, 383-385, 387-391, 393-395, 402
Valladolid 131, 279
Vallet 369
Van 15, 137, 138, 155, 156, 158, 163, 164, 165
Van Gölü 137, 138, 155, 156, 158, 163, 164
Vandallar 17, 73, 379
Varang Muhafızları 132, 153
Vargamal 128
Varna 15, 325, 327
Vatikan 124, 344
Venedik 7, 14, 124, 203, 274, 275, 299, 308, 309, 312, 313, 329, 330, 333-335, 344, 346, 347, 357, 358, 376
Verdun 104, 125
Vespasianus 246
Vézelay 225
Vhalerna 340
VI. Alfonso 182, 187, 190, 191, 195, 268, 270
VI. Louis 226
VII. Alfonso 269, 282
VII. Gregorius 273
VII. Sancho (Navarra Kralı) 286
VIII. Alfonso 273, 282, 283, 292, 294
VIII. Alfonso (Kral) 279
Vienne 95
Vieux-Poitiers 88
Viking 104, 148, 275, 396
Vittoriosa 395
Viyana 15, 161, 179, 384
Vizigot 9, 87, 89, 91, 92, 112-114, 119, 187, 188, 304
Vizigot kilisesi 9, 112
Vizigot Krallığı 92
Vlaherna 339, 340-343, 345, 346, 349, 350, 352, 353, 365
Vlaherna Sarayı 341
Voltaire 64
Voullé 65
Vuk Brankoviç 315

Waterloo 23
Wilhelm 261
X. Konstantinos Dukas 146, 151
XI. Konstantinos 331, 334, 338, 352
XI. Konstantinos Dragases 334, 352
Xiphilinus 152

Yafa 50, 255, 259
Yahuda 71, 400
Yahudi Arap kabilesi 37
Yahudi-Hıristiyan 175
Yahya 111, 372
Yakubiler 203
Yakup 3, 4, 107, 276
Yaldızlı Kapı 338, 339, 341, 344
Yamina 73
Yasef Nassi 363
Yasin 188
Yasrib 30, 31
Yecüc 305
Yedinci Gregorius 147
Yedinci Konstantin 116
Yemen 32, 36, 240
Yemenliler 74, 109, 246
Yendik 256
Yeni Ahit 70, 104, 258, 305
Yeni convivencia 188
Yeni Dünya 283
Yeni Kastilya 283, 289
Yeni Roma 323
Yeni Şövalyeliğe Övgü 216, 221
Yeniçeri 318, 326, 351, 352, 359, 372, 385, 388
Yeorgios 336, 348
Yeorgios Francis 336, 348
Yermük 10, 23-26, 32, 33, 39, 40, 45-47, 49, 51, 52, 54-58, 61, 63, 66, 80, 96, 104, 222, 223, 227, 240, 265, 397, 401
Yermük Muharebesi 24, 33, 45, 54, 55
Yermük Nehri 23-25, 45, 49, 55
Yermük Savaşı 40, 46, 51, 52, 57
Yetmiş Emevi 105
Yetro 258
Yıldırım 317, 321, 322
Yoşiya Kitabı 220
Yuhanna 32, 48, 305
Yunan Uygarlığı 68
Yunanca 16, 29, 78, 117, 176, 194
Yunanistan 320, 327, 358, 379, 381
Yusuf İbni Kadis 283
Yüksek Ermenistan 135
Yüz Yıl Savaşları 331

Zahar 281
Zaida 190, 191, 270
Zaragoza (Saragusta) 14, 98, 110, 127, 186, 187, 269, 284
Zemzem 32
Zengi 224-227, 231-233, 235, 243, 261
Zerdüşt 30
Zerkali 194, 195
Zeytin Dağı 400
Zimmiler 111
Zippori 246-248, 251, 254, 261, 277
Ziryab 115, 116, 119
Zisa 173, 174, 178
Ziyad 87